

JÓKAI ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti

LENGYEL DÉNES ÉS NAGY MIKLÓS

REGÉNYEK

68.

JÓKAI MÓR

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE
REGÉNYES RAJZOKBAN

II. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST, 1969

Sajtó alá rendezte
TÉGLÁS TIVADAR és VÉGH FERENC

Lektorálta
OLTVÁNYI AMBRUS

Magy. i. I. 3.
91,590/H.

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1968

Printed in Hungary

KÉT KIRÁLY EGY KORONÁVAL

Még az mind nem volt a legnagyobb veszedelme az országnak, hogy a mohácsi romlás után a nemzet virága, a nemeség elhullott, a városok elpusztultak, a nép elzüllött. A virág csak felnő megint, a nép ismét visszatér, a városok újra épülnek; de legnagyobb veszedelem volt az, hogy az ország feje is lehullott: az ifjú király holttestét nagy későre megtalálták a Csele patak mocsáros partjában elásva; a hova *Kanizsay Dóra* úrnő temetteté el a csata után elhullva ott feledett magyarokat.

Nem volt király!

Király, a ki a népet ismét nemzetté alakítsa, a feldúlt városokat újra felépítse, a pusztaságokat új szorgalmas lakosokkal benépesítse, törvénynyel és igazsággal a régi rendet megszilárdítsa, a hogy *IV. Béla* tevé a tatár pusztítás után.

Pedig ilyen kellett volna!

A helyett kettő is akadt, a ki azt vallotta, hogy Magyarország most már ő rá maradt: az egyik *I. Nándor* osztrák főherceg és cseh fejedelmi, a másik *Zápolya János* erdélyi vajda. *Nándor* királynak azon alapúlt a jussa, hogy az ő felelége az elhúnyt *II. Lajos királynak* a nénje vala s így a leányágon *Árpád* ivadéka, az örökség reá nézett, a hogy az egykorú vers mondja:

„Bella gerant alii, tu felix Austria nube;
Quæ dat Mars alius, dat tibi regna Venus.”

magyarul:

Más hadd harcoljon; te szerencsés Ausztria nősülj;
Mit más fegyverrel, csókkal is elnyered azt.”

Zápolyának pedig különféle jogcímei voltak a magyar koronához. Ő verte le a *Dózsa* lázadást; ő késett el a *mohácsi* ütközetből; aztán meg ő neki volt egy pecsétes levele, a melyben az ország rendei fogadást tesznek, hogy *Lajos* király halála esetére őt emelik a trónra. De mindennél a sok igazságnál többet ért volna az, ha koronába illő feje lett volna *Zápolyának!* — Lám *Hollós Mátyásnak* nem volt semmi pecsétes levele a trónhoz, koronát sem tettek a fejére; mégis igazi király lett, a mint a *jogart* a kezébe vette.

Mikor *Székesfejérvárott* a nyitrai püspök, *Podmaniczky István* a kikiáltott királynak fejére tette a koronát, olyan nagy volt az neki, hogy alig akart a fejénmaradni: csakúgy ingott rajta.

„Azért akart leesni a koronája, mert olyan kegyetlenül bánt a szegény kuruc haddal!” kiabálta a nép. Az urak pedig a hasukat fogták neveltükben, a mint az új király ellovagolt előttük s fogta a fél kezével a koronáját, mint a szélfuvástól féltett kalapot.

Pedig jobb lett volna, ha sirtak volna, mikor *János király* a koronázási halmon megtette a négy vágást a világ négy sarka felé; mert a míg ez eddig mindig annak volt a képes kifejezése, hogy a király a világnak mind a négy sarka felől támadó ellenséggel szemközt meg fogja védeni az országát: ez úttal azt jelenté, hogy az új király a világ mind a négy plágája alól ellenségeket fog hozni Magyarországra.

Nemsokára ezután pedig *Batthyány* nádor *Pozsonyba* hívta össze az ország rendeit: oda is sokan fölmentek főurak és nemesi követek; s azok meg *Nándor* főherceget és cseh királyt választották meg magyar királynak.

Van egy régi diák mese; a hol a harci mén azt mondja a csatában, előre ösztöklő urának: „mi bajom nekem azzal,

ha elvész az ütközet? tán a győztes, ha elfoghat, két nyeret fog reám tenni?"

Magyarország megkapta a választ a ló kérdésére.

Bizony kettőt.

NÉPSZERŰ TÖRVÉNYEK

Nem mondhatjuk, hogy János király alatt nevezetes törvényeket is ne hozott volna az országgyűlés Székesfehérvárott.

Ezek voltak:

„A papok javait vegye el a király s fordítsa az ország védelmére.”

„Az egyházi birtokok jövedelméről vegyen számot a király, a mi azokból nem egyházi célokra fordíttatik, kobozza el, s fordítsa az ország szükségéire.”

„A jobbágyok, a kik a hadjáratban kárt szenvedtek, öt évig ne fizessenek se adót, se dézsmát földesurnak és papnak.”

„A zsidók az országból mind kiűzessenek.”

„Az erőszakoskodások, rablások megfenyíttessenek.”

„A kik mind ezekben 15 nap alatt bele nem egyeznek, papok és világi urak, birtokaiktól megfosztassanak.”

Mind ezeket a törvényeket azonban *Verbőczy* Hármas-Törvénykönyvében hiába keresné az olvasó; mert azokat *János* király nem erősítette meg.

A FEKETE CÁR

Móré László és *Enyingi Török Bálint* uraimék három napig el nem tudták hagyni a kacagást a székesfehérvári koronázás után, olyan nagyon ciklandozta az oldalukat az a gondolat, hogy a kit ők eddig „*János komám*”-nak hívogattak, már ezután „*János király* ő felségének” fognak titulálni.

Pedig jött még más *János* is: a „*János császár*”. Hanem ez már nem volt nevetni való.

Ki volt ez a *János császár*?

Születésére nézve kecskepásztor fia, nemzetére nézve szerémi rác. „*Cserni Jován*” volt a neve.

Azért hitták „*fekete ember*”-nek (*Homo niger* a krónikában), mert a halántékától kezdve a sarkáig egy hüvelyknyi széles fekete anyajegy vonult végig a testén. Az anyját villámcsapás érte, mikor vele teherben járt: onnan támadt az a jel rajta.

Sámsoni erejű férfi lett belőle, a kivel birokra ember nem mérkőzhetett: csodálat és rettegés tárgya volt azok előtt, a kikkel összekerült. Természetesen prófétának és boszorkánymesternek is tartották.

Mikor a török hadsereg végig seperte Alsó-Magyarországot, a magyar birtokosság a mocsarak közé menekült, a szekérvárakba; azalatt *Cserni Jován Szabadkán* volt egy rác csapattal, s erős részt vett a törökök visszaverésében. Vitéz tetteiért a népség épen olyan nagyon megszerette, mint a milyen erősen neheztelt a földesurára, *Enyingi Török Bálintra*, a ki magára hagyta a bajban.

A mint aztán a törökök hazatakarodtak, a fekete ember csak benne maradt *Török Bálint* kastélyában, s mikor az visszajött, azt mondta neki: „Én ezt a kastélyt üresen találtam; tehát az enyém!” *Török Bálint* nem akarta elismerni ezt a jogalapot, fegyveres haderőt hozott a bitorló ellen s ki akarta verni a birtokából. De nagyon megjárta vele, mert a *fekete ember* még nagyobb haderővel állt ki, s *Török Bálint* örült, hogy ép tagokkal elmenekülhetett előle.

Ekkor *Cserni Jován* annyira vitte a vakmerőségét, hogy egy válogatott lovas rác csapat élén fölkereste magát *Zápolyát* s felajánlá neki hű szolgálatait, ha őt megerősíti a *Bácska* és *Bánát* helytartóságában.

Ekkor állt javában a két ellenkirály között a párthivek fogdosása. Fényes ígéretekkel, nagy titulusok osztásával igye-

kezett mind a kettő innen-onnan egy-egy hatalmas urat a maga részére hódítani. Egy-egy nevezetesebb kis királyra (a milyen *Frangepán* volt) ketten is licitáltak.

Zápolya kapott a „fekete ember” ajánlatán, a ki Magyarország egy ötödrészének csatlakozásával kecsegtette ő királyi szívét s megvette őt a Bánság és Bácska helyettes urává. Pénzt is adott neki, meg szép paripákat.

A mint ez a kezében volt a fekete embernek, hozzálátott a dologhoz. Átízent a Száván a török hódoltság alatt élő rác feleihez: jöjjenek seregestül! itt van most jó világ! tejjel, mézzel folyó Kanaan: igazi szabadság. Azok betódultak, elfoglalták az üresen talált falvakat, kastélyokat; birtokukba vették a földeket: mikor a menekült magyar nemesek, jobbagyok visszatértek, már ott találták az idegeneket a lakóházaikban.

Hiábavaló volt *Cserni Jován*hoz menniök panaszra, mert az azzal tromfolta le őket: hogy ő itt egy üres országot talált, azt benépesítette.

„Hisz mi csak a nagy hatalom elől hagytuk el a régi hazánkat.”

„No hát nekem is a nagy hatalom adta ezt át új hazának.”

S megtartotta magának és a rác népének az egész nagy területet a Tisza, Maros és az Al-Duna között.

A magyar nemesek hasztalan futottak panaszra *János* királyhoz: az nem ígérhetett nekik segítséget; mert *Cserni Jován* az ő embere volt; tizenkétezer vitéz harcos rác volt már a vezetése alatt; egy ilyen hadsereget nem lehet jó barátból ellenséggé tenni.

Ezen aztán *Cserni Jován* úgy elbizakodott, hogy kikiáltá magát a *Bácska és Bánát császársjának!* Úgy hitták azontúl, hogy „fekete cár”. Egész udvart tartott, nádort, tárnokmestert, zászlós urakat nevezett ki; földvárakat hányatott, palánkokat kerítettett, utoljára még pénzt is veretett a saját ábrázatjára, s testőrsereggel kísértette magát.

János király csak akkor vette észre, hogy egy másik *János* is nőtt fel mellette, harmadik uralkodónak az országban.

A hű csajkások kapitánya: *Radics Bosics* váltig biztatta *Zápolyát*, hogy küldje hát ezt a hivat, a fekete cárt *Nándor* ellenkirály nyakára: inkább annak az országát pusztítsa, mint-hogy itthon rabol; de *János* királynak kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy maga támadjon fegyverrel az ellenfelére: a helyett inkább megtette, hogy a világ négy része felől hitta be az ellenséget az országba: — a ki ő neki segítsen: követői ott jártak a velencéseknél, a szultánnál, a francia, a lengyel királynál, a bajoroknál, könyörögve, hogy segítsenek a magyarnak egymást gyilkolni.

Ez alatt azonban *Nándor* király ügyesebb volt. Ő vette meg *Cserni Jovánt*. A fekete cárnak bizonyára az volt a jobbik barátja, a ki többet fizet. Finom vörös posztó és nehéz ezüst serlegek voltak az ajándékok, a miket *Nándor* király *Révay Ferenc* által küldött *Cserni Jovánnak*. Melyik fekete cár állhatna ily kitüntetésnek ellent? Azonkívül a végvárok is mind neki lettek ígérve, a „despota” címmel.

A mint *Zápolya* megtudta, hogy az ő helytartója az ellenkirályhoz pártolt át, haragjában kiküldé a megfenyítésére *Perényit*, nagy számú sereggel Erdélyből.

Hanem a fekete cár igen jól felkészülten várt a király seregére *Nagy-Szőllősnél*, úgy szétverte *Perényi* hadait, hogy annak fele is ott veszett, maga a vezér csak jó török lovának köszönhetette, hogy a Maroson keresztül épkézláb elmenekült.

Itt pedig aztán a fekete cár meg nem állapodott, hanem győzelemmámoros rác hadaival betört Erdélybe s végig pusztította azt egész *Szászvárosig*. Senki sem állt neki el-lent.

Ez volt aztán a rémület *János* király udvarában!

A míg Magyarország el sincs foglalva, elvész maga Erdély!

Nem is kell hozzá az ellenkirály, nem a német ármádia, elég hozzá „fekete cár” maga: a kecskepásztor fia; a rác mar-

talócok gyülevész serege, hogy a magyar királynak egész hatalma, mint a rozzant kunyhó összeomljon, hogy az a nemzet, mely Mohácsnál meghalt *siralomra méltón*, most másodsor haljon meg *szégyenteljesen!*

Jó szerencse, hogy azok között, a kik nem viseltek se rangot, se vezéri tisztet, még megmaradt az ősi vitézség szelleme.

A nagyváradai püspökség igazgatója, *Czihak Imre*, nagy hirtelen összegyűjté a bihari nemességet, a hajduságot, s ezzel a hirtelen lóra ült sereggel útját állta az Erdélyből nagy zsákmánynyal visszacáfoló fekete cárnak s annak a hadait a *nagy szögyi* mezőn a Maros mellett úgy tönkre verte, hogy a *fekete cár* maga tépett vörös palástjával, elpüfölt testőreivel futvást menekült egész Szegedig; holttestekkel jelölve meg az utat, melyen idáig jött.

Kifáradva, kiéhezve, égő sebekből vérezve érkezett meg a fekete cár vert hadával Szeged városába, késő este. A szegedi nép pedig soha sem szerette: a nagy kudarccsal után még le is nézték. Futása hírére félre verték a harangokat: a polgárság fegyvert ragadva gyűlt össze a *Szilágyi* kastélyban a nagy piac közepén, mellyel szemben voltak a gazdag búzakereskedő *Zákány* tárházai, akkori idők rende szerint, erős kőfallal kerítve.

A *fekete cár* nem tartá tanácsosnak, hogy most a maga szétzilált népének szabad rablást engedjen a nagy, népes magyar városban; inkább egy csoportba igyekezett a szállingozókat tömöríteni a piac közepén, s hogy élelmezésükről a legegyszerűbben gondoskodják, azt parancsolá, hogy törjék fel *Zákány* uram tárházát.

A míg azonban az emberei egy kútágassal a nehéz kaput döngették, az alatt egy fiatal polgár, *Vid Sebestyén*, a hosszú puskájából úgy hasba lőtt a *fekete cárt*, hogy az lefordult a lováról.

Társai, a mint cárjuk elestét látták, rémületükben elfeledtek éhséget, szomjat és boszuállást, felkapták a sebesültet a földről, s ugyanabba a skarlátpiros palástba burkolva, mely ural-

kodói jelvénye volt; elmenekültek vele a szomszéd faluba, *Horgosba*, egész odáig üldözterve a szegediek által.

Ott pedig szintén nem volt maradásuk, mert *Enyingi Török Bálint*, meghallva kegyetlen ellensége halálos veszedelmét, nem engedte meg neki, hogy csendesen meghaljon; hanem rajta rontott és kivégeztette. A levágott fejét felküldték Budára *János királynak* diadaljelül.

Ennek a nagy diadalnak az örömére nemcsak *Budán*, de még *Krakkóban* is *Te Deum Laudamus*t tartottak *János király* hívei. Volt nagy trombitaszó mindenfelé és örömtűz-gyujtogatás.

Hogy a kecskepásztor fiát, a fekete cárt legyőzte a nagyváradi püspök igazgatója, meg egy szegedi kereskedő legény!

A Z Ó R G Y I L O K

Ha a két ellenkirály közül akár az egyik, akár a másik annak idejében tette volna meg mind azt az erőfeszítést és áldozatot, a mikor még Magyarország élő test volna; hogy kész, keze alatt levő seregével a Mohács alatt harcoló magyar seregnek segített volna a törököt visszaverni, bizonyára olyan hálára kötelezte volna le a magyar nemzetet, a milyen egykor *Hunyady János* fiának a fejét vette dicsfényével körül: a mi a koronánál ragyogóbb, állandóbb. A korona önkényt kereste volna a koszorúzott főt. A gyermek-agg királynak úgyszemint maradt örököse.

Így azonban úgy tűnik fel a két király szomorú hadakozása, mint két saskeselyű vitája egy hulla felett.

Egyszer *Nándor király* verte ki *Zápolyát* német sereggel az ország határán egész Lengyelországig, azután meg *János király* jött vissza török sereggel s az verte ki a vetélytársát egész Ausztriáig. Egyszer a török ostromolta Bécset, másszor a német ostromolta Budát. A két oldalról is pártfogolt magyarnak jutott a szenvedés.

Nem volt ezekben a harcokban dicsőség. A lelkesedés hiányzott belőlük. A főurak annak a pártjára álltak, a kinek a keze közelebb érte őket, meg a ki többet ígért. Ugyanaz a püspök, a ki megkoronázta Székesfehérvárott *Zápolya Jánost*, a mint *Nándor* király kapta kezébe a koronát, ugyanabban a templomban megáldotta, fölkenete *Nándor* királyt; ugyanaz a *Bakics*, a ki vitte az ország zászlóját János előtt, teljesíté ezt a szolgálót *Nándornak* is. A mint az egyik király serege megjelent egy vár alatt, hol az ellenkirály hive parancsolt, az mingyárt átállt hozzá: nyílt ütközetben, a mint szorulni kezdett a kapca, az volt az istenesebb, a ki elfutott; de az okosabb azt tette, hogy átment a győztes ellenséghez. Ugyanazokat a nagy neveket az egyik lapján a krónikának *Nándor* király mellett találjuk, a másikon János király mellett. A mely apának két legény fia volt, az egyiket *Nándor*, a másikat János király táborába küldte szolgálni.

Mind a két királynak az volt a nagy baja, hogy nem volt elég pénze. Ezt sürgeti tőlük leveleiben valamennyi főúr; ők maguk meg a szövetséges királyoktól, császároktól. Akár basa volt, akár bán, annak pénz kellett. A katonáknak meg volt adva a szabad rablás. Gyakorolták is. A népnek tökéletesen mindegy volt; ellenség jön-e vagy jó barát? egyformán rabolt, erőszakoskodott valamennyi. Mikor *Móré Lászlót* (mind a két király ellenségét) kiforgatták *Palota* várából, kétszázezer aranyat érő kincseket találtak nála, a mit a szomszédoktól összerabolt. Még a török nagyvezérek is elfogadták a borraivalót: s a királyok nem restelték azt nekik megadni.

Sőt maga a szultán sem érte be azzal, hogy Mohácson (a húszezer halott temetője közepett) János király kezét csókolt neki; hanem *ajándékot* kívánt, évenként tízezer aranyat s a bécsi követőtől elfogadta a gyémántos gyűrűt.

Nem is becsülte már egymást semmire a magyar; hanem így csúfolta: „te török!” — „te német!”

Hogy maradhatott volna hát ki ebből a dicstelen hadjárat-

ból az a fegyvernem is, a mi az „*arany nyilak*” méltó társa, az *órgyilok*.

Az érsek levelével követül küldötték *János királyhoz Hoberdanaczt Jánost*.

A míg *Zápolya* a levelet olvasva, félre fordult, a szemközti tükörből gyanakodva nézé a követet s észrevette, a mint az a palástja alól kivonja a törét. A király szolgálait kiáltá elő, azok rárohantak az *órgyilkosra* s dühös küzdelem után lefegyverezték.

— Ki küldött a meggyilkolásomra? — kérdezé a király.

— Senki sem! — felelt *Hoberdanacz*. — A boszúállás hozott. A te helytartód, a *fekete ember*, az alatt, a míg én fegyvereseimmel a duló törököt visszaverni jártam: éjjeli sötétben megrohanta védetlen váramat. Mikor visszatértem, csak kormos falakat találtam. És e falakon belül apámat, anyámat, két gyöngé növendék öcsémet, legyilkolva kegyetlenül. Ekkor megesküdtém, hogy boszút állok értük te rajtad, a ki ezt a fekete ördögöt a nyakunkra küldted. Ez a történetem. Tégy velem, a mit akarsz!

Igaz volt-e a mit mondott? nem vizsgálták. Az *órgyilkost* bevarrták bőrszakba s aztán a Gellért hegyéről alágurították a Dunába.

EGY ŐSMAGYAR JELLEM

Előbb ugyan szó volt *János király* tanácsosai közt, hogy *Hoberdanaczt*, a ki bizonyosan a Nándorpártiak embere, ki kellene cserélni a foglyul esett *Bodó Ferencért*.

Bodó Ferenc Zápolyának egyik legjobb dandárvezére volt. Még nem tudta, hogy vezértársai *Enyingi Török Bálint* és *Bakics* már a *Nándor* király hivei lettek s egész bizalommal csatlakozott hozzájuk. Azok aztán elfogták harc nélkül s magukkal vitték a labanc táborba. Ott a fogoly urat szép szóval, biztatással, nagy ígéretekkel kecsegtették a hajdani

bajtársai, hogy térjen át ő is *Nándor* királyhoz az ő példájukra; de *Bodó* nem lágyult meg: inkább láncok között hal meg.

Egykori jó cimborái láncokat ugyan nem verettek rá; hanem annál keményebb bilincsel köték meg: becsületszavát vették, hogy a fogságból nem szökik meg. Mikor aztán nemesi kézcsapással erősíté meg fogadását: akkor visszaadták kardját, paripáját: járhat-kelhet tetszése szerint az egész tábor határán belül.

Volt pedig egy hű szolgálja, rác ember, a ki nagy mester volt a kábító szerek készítésében. Ez föltette magában, hogy urát megszabadítja.

Egy este a szolgálja abba a hordóba, a miből a bort hozták, álomított kevert; a mitől azután urak és hajdúk, miután jól ittak belőle, mind holt részegen dűledeztek szerte. De *Bodó* maga is magán kívül hevert a sátorban. A rác szolgálja ekkor felültette őt a lovára, lábait a terhelőhöz kötözte s maga is lóra kapva, az éj sötétében elvágtatott az urával, a merre szabad volt az út. Reggelre egy sík róna közepére ért vele. Itt fölébredt *Bodó*. Szétnézett és nem látta a tábort sehhol.

— Szabadok vagyunk, uram, — mondá a rác szolgálja.

— Te az lehetsz, paraszt, — mondá *Bodó*, — de én nem vagyok, mert én nemesi szavamat adtam, hogy el nem szököm.

S azzal megfordítá a lovát és visszavágtatott a német táborba, foglyul adva magát.

Regulusi jellem volt: ősmagyar lélek.

Akkor azután láncra verték s bezárták a németujhelyi vár pincebörtönébe.

Ott is pusztult el.

A kínált cserére azt felelték a németek, hogy nem adnak cserébe egy kigyóért egy oroszánt.

A KŐSZEGI HŐSÖK

Ha a fejekben nagy fogyatkozása volt is a hősi erényeknek, az alacsonyabb rangú hazafiak olyan hőstetteket jegyeztek fel a történelem könyvébe, a mik még e ködös, borongós korszakra is fényt képesek vetni.

Ilyen ragyogó tény volt *Kőszeg ostroma*.

Szolimán szultán már a harmadik hadjáratával látogatta meg Magyarországot.

Ezuttal Bécs volt haragjának egyenes célja: nem is *Nándor* királyt kereste, ki követői által békét könyörgött tőle s évi adófizetést ígért a fényes portának. A *német császárt* kereste, *Károlyt*, a ki egyúttal *spanyol király* is volt. Ezt izente neki: „*Remélem, hogy mint bátor férfiú fogadand országát határán. Mert a hogy tisztességes ember nem bizza másra a feleségét, úgy a seregét sem hagyja más kezére. Ő hirdette, hogy ellenem akar jönni. Am itt vagyok. Mérkőzzék meg velem, ha bátor férfi. Aztán történjék, a mit Isten határozott! Ha nem mer bevárni, fizessen adót! Mint Isten csak egy van az égben, úgy császár is csak egy van a földön!*”

S e merész szavaknak százharmincezernyi kipróbált vitéz harcos adott nyomatékot; egy ágyúhajóhad a Dunán és kétszáz táborigyű.

S ez a világromboló lavina fennakadt mégis.

Nem a német császár ármádiájában, nem Bécs nehéz ágyúkkal fegyverzett bástyaiban, hanem egy kis magyar városkában, annak hőslelkű népében s dicső vezérében.

Nándorfehérvártól idáig csupa diadal volt *Szolimánnak* az útja; a hol csak lófarkas zászlói megjelentek, megnyílt előtte minden várkapu. Tizenhét város kulcsait rakták már le a lába elé.

Kőszeg várkapitánya volt ekkor *Jurisich Miklós*.

Maga is éppen *Nándor* király táborába készült Bécs alá a banderiumával, a mi bizony nem nagy számot vetett. Huszonnyolc huszárból és tíz vértés lovasból állt az egész.

Mikor azt a tengernyi hadat meglátta *Kőszeg* falairól, mely a hegyekről mint a hangyaboly omlott alá: megváltoztatá a szándékát, ott maradt.

A vidékről összefutott a városba a sok rémült nép. Abból kiválogatá *Jurisch* a legjobb férfiakat, a hánynak fegyvert tudott adni s minden pénzén lőport vásárolt. Mindössze hétszáz embert tudott szembe állítani a szultán százharmincezer emberével.

Azt írja az ostrom alatt kelt levelében:

„Én e gyöngye várost védeni merészeltem a hatalmas ellenség ellen; nem, mintha azt megtartani reméleném; de hogy az ellenséget egy ideig feltartóztatva, időt nyerjenek a kereszttyén fejedelmek seregeik összegyűjtésére, saját életem veszedelmével.”

Ibrahim nagyvezér három napig lövette éjjel-nappal a dacoló város külső sáncait, míg azok rommá dőltek; ekkor érkezett meg maga a szultán is hadai zömével *Kőszeg* alá. Az ő fölséges szemei számára volt feltartva az a dicső látvány, melyben a világ győzhetetlen serege egy kis hangyafészket összetipor.

Egyszerre négy oldalról támadt a török had a város belső falai ellen hágcsókkal; elől a boncsukvivők (boncsuk lófarkas zászló, mondsuk a zászló végén levő gomb), hátul az éneklő dervisek.

S a világ hatalmas urának meg lett szerezve az a poklokkal egyenlő gyönyörűség, hogy fényes vitézeit mind a négy oldalon visszaverve lássa.

A hétszáz paraszt kudarccal hajtotta el őket a falai alól.

A vérrel fizetett keserves lecke után a török nagyvezér kénytelen volt szabályos ostromszálláshoz fogni: tűzaknákat ásatott a föld alatt a bástyák ledöntésére. *Jurisch* pór-vitézei azoknak is megfeleltek. Tizenkét tűzaknáját a töröknek szétrombolták ellenaknáikkal; míg végre a föld alatti harc hetedik

napján sikerült a törököknek a tizenharmadik aknát felrobbantani s a város falán tizenhat sing széles rést törni.

Ekkor aztán a török had neki zúdult a tört résznek; férfi férfi ellen harcolt. S a harc eltartott késő estig. És a nap azzal a hírrel ment le, hogy Szolimán hőseit kegyetlenül elverték a tört réstől *Jurisich* gyakorlatlan vitézei. Az árkok be voltak már temetve a hullákkal.

Most *Ibrahim* két óriási *fatornyot* rakatott fel a várfalak őrtornyaival szemben, a mikről ágyúkkal lövette végig a várost. *Jurisich* emberei egy éjjel felgyújtották kanóccal az egyik fahegyet.

Az ostrom tizenhetedik napján általános rohamra indíták a török tábornok *Kőszeg* sáncai ellen. A janicsárok négy lobogót tűztek már fel az elfoglalt falakra. De *Jurisich* lelkesítő szavaira a várórség új viadalt kezdett s visszaverte a betörő hadat a kitűzött zászlókkal együtt.

*Jurisich*nak sikerült erről a napról a török táboron keresztül osonó hírnök által levelet küldeni *Nándor* királyhoz, melyben azt mondja:

„Hétszáz fegyveres parasztonak fele már elhullott; 300 forintot szerzett poromból még csak egy mázsa maradt fenn. Csak az Isten irgalma tart fenn bennünket.”

A csodavitézséggel visszavert ostrom után török hírnökök jelentkeztek fehér zászló alatt a résnél; *Jurisich* nem bocsátotta őket be, csak onnan a sánctól értekezett velök.

— A szultán haragtól lángol! — mondá a hírnök.

— Igyék vizet, majd lecsillapodik! — hangzott a válasz.

— Megesküdött, hogy várad romjai alá fog temetni.

— Esküszöm, hogy jól fogok ott aludni.

— De a nagyvezér könyörölni akar rajtad: megkegyelmez, ha a várost átadod, vagy kétezzer arany váltságdíjat fizetsz érte.

— A város nem az enyim; pénzem pedig nincs. — Ez volt a hírnökhöz az utolsó szava *Jurisich*nak.

Háromszor ismétlé a felhívást a hírnök; más választ nem kapott.

Ezzel földidézte magára *Jurisch* a hatalmasok minden haragját.

Még azon az éjszakán minden oldalról megharsantak a tárogatók, riadót vertek a dobok; a török sereg virága (a „*Beksid Tas kert virályai*”) a janicsárok válogatott hada rohant ádá „Allah”-ordítással Kőszeg falaira: a hátramaradókat vas-buzogánylyal verték a csauszok, az előrohanókat erszény-pénzzel kecsgettették, ha élve győznek, Mohamed paradicsomával, ha halva győzni segítenek.

A janicsárok a bőszült rohamban elfoglaltak minden sáncot, s Kőszeg falain már nyolc lófarkas zászló volt kitűzve.

A viadalban a védők ismét hatvan embert veszítének.

Jurisch maga is sebet kapott, s a falakról elűzött háromszáz harcosával a templom védfala mögé vonult, ott várándó be az utolsó csapást. Veszve volt már minden.

A török had elfoglalta a várost; a fegyvertelen nép, asszony, gyermek, agg mind a főtérre rohant, s istenébresztő jajgatással csoportosult a templom körül.

Jurisch elkeseredett e látványra, e rémsikoltásra s e keserű harag a hős szívében csodát mívelt. Előhozatta a templomi zászlókat, s a mint a janicsárhad rendetlen tömegben tódult a piacra, kirohant háromszáz emberével a templom fala mögűl végső kétségbeesett haraggal a dúló hadra.

A törökök azt hitték, a keresztyének szentei szálltak egyszerre alá az égből, a mint az arkangyalok képeivel lengő zászlókat meglátták: vad ijedelem lepte meg szíveiket; rohantak hanyatthomlok vissza a résekre, a falakra; mint a kiket földfeletti hatalmak űznek. A futó janicsár had magával sodorta az utána jövőket is; az egész ostromdandár összeziláltan futott vissza a táborba.

A kudarccl elfutottak azt beszélték a táborban, hogy angyalok harcoltak lángpallosokkal ellenük; a főbb agák

pedig azt hozták fel mentésgül, hogy odabenn még egy belső vár áll, és annak őrizete csupa vasember.

Ez volt a tizenkettedik roham *Kőszeg* ellen és az utolsó.

Még hajnal előtt újra megjelentek a nagyvezér hírnökei a tört rés előtt s felhívták *Jurisichot*, hogy jöjjön át *Ibrahimhoz* néhány barátságos szóra; városának kegyelmet nyerhet. Cserében kezesül két basát hagynak ott helyette.

Jurisich elfogadta a meghívást, ezt írva elébb *Nándor* királynak:

„*Porom már végkép elfogyott, a kik még körülöttem életben maradtak, hátorságukat a további védelemre végkép elvesztették, egy óráig sem állhatjuk meg tovább a harcot*”.

S azzal átment a török táborba.

Ibrahim fölállt előtte, mikor jönni látta s kezét nyújtá neki. Sebei után tudakozódott, miket a mai harcban nyert, ha nem veszélyesek-e? S azután tudatá vele, hogy a szultán megkegyelmezett neki s a várat és várost neki ajándékozta.

Azzal megölelték egymást.

— És most jöjj a szultánhoz kézcsokra.

Jurisich vérző sebeire mutatott, azt mondta, nincs ereje hozzá.

— Hadat verni volt erőd a sebeidtől, de kezét csókolni nincs erőd.

— A mit te mondasz, előttem annyit ér, mintha a szultán maga mondaná.

Ezt nagyravette *Ibrahim*.

— No hát menj vissza békével. Alugyatok csendesen népesül együtt. Az én őreim fognak strázsálni a falaitok körül, hogy senki ne háborgasson.

Még a janicsárok basája kérte *Jurisichot*, hogy engedje neki megtekinteni azt a „belső várat”, a melytől a janicsárjait visszaverte.

Azt nem tehetette *Jurisich*, mert ilyen belső vára nem volt; de meg sem akarta szégyeníteni a basát.

— *Ne jöjj oda, kérlek, mert abban a belső várban dühös németek és spanyolok tanyáznak; azok ellen meg nem védhetnélek, mert azoknak én nem is parancsolok.*

Igazat is mondott; mert biz ő egy németnek és spanyolnak sem parancsolt.

A városba visszatérve, *Jurisich* minden ezüst edényét ajándéknak küldé *Ibrahimnak*, s aztán népével együtt nyugalomra hajtá fejét. — Falain a janicsárok álltak őrt. A tornyokban a muezzimek énekelték: „la Allah il Allah!” S mikor feljött a nap, s a hatalmas török császár kitekinte sátorából, megelégedve látta, hogy *Kőszeg* falromjain ott lobognak a félholdas vörös zászlók, ezüst betűkkel: „Egy az Isten és Mahomed az ő prófétája”.

Jurisich és népe aludt a romok közt — nem is eltemerve.

S mikor este felé fölébredtek, már akkor nem volt semmi vörös zászló a romokon; se janicsárok a falon, se muezzimek a tornyokban, se komparadzsik a fahegyeken, se sátorok a halmokon. A török tábor tova vonult, csak a felvert por mutatta távozását.

Huszonöt napig tartotta fel *Kőszeg* hétszáz paraszt vitézével a világrész leghatalmasabb seregét, s ez az időhaladék épen elég idő volt arra, hogy megmentse Bécset.

Ez alatt bekövetkezett az esős idő s sárban a régi fényes vitézek nem szerettek harcolni. A két császár meg sem látta egymás táborát, *Szolimán* haza ment *Sztambulba*, *Károly* császár meg *Madridba*.

S ezt az egész hadjáratot *Jurisich* fordította el és a hétszáz paraszt vitéz.

GRITTI

Mily sok viszontagságokon ment keresztül a két király és két császár harcai alatt a magyar szent korona!

Valóságos laptajjátékot űztek vele, egyik kézből a másikba.

Először *Zápolya* kapta meg, azután *Nándor* király, attól megint elvette *Szolimán* császár: annak a nagyvezére *Ibrahim* nem áhítozott kevesebbre, mint hogy Szent István koronáját a saját tar fejére tegye fel; s még megteszi azt a csúfot, ha *Athinay Deák Mihály* lelkére nem beszél a szultánnak, az aztán visszadobta azt megint *Zápolyának*.

De az ő kezében megint nem volt biztos helyen a magyar korona. Még egy követelője támadt annak, mintha bitang jószág volna: *Gritti Lajos*.

Egy velencei hercegtől származott korcs; olasz vér; jezsuita nevelés; török szultáni kegyenc: annyiféle szint váltó, a hány urral összekerül, fizetve valamennyitől, elárulva egyiket a másiknak kölcsönösen, hitszegő minden vallás értelmében, pénzvagyó, kapzsi, fősvény; órgyilkhoz, méreghez nyulni kész, a hol útjában akadályt talál.

Ez a név keresztül-kasul járja Magyarország történetét e kétkirályos korban s mindenütt vérnyomokat, szégyenfoltokat hagy maga után.

A győzelmes *Szolimán* szultán rendelte őt, a törökké lett kegyencet, *János* király mellé Magyarország kormányzójának.

Az olasz pribék, a kinek a neve a törököknél *Bég Ogli* volt, egyszerre magához ragadta az egész országlást; ő volt az úr, nem a király. Testőrsereggel vette magát körül s fejedelmi pompát űzött. Akadtak magyarok, a kik pártot képeztek körülötte. Ilyen volt *Dóczy János*; a ki „*mint a sátnál állt mindig oldalánál,*” s az országgyűlésen az olasz szavait magyarul tolmáclá a rendeknek. *Gritti* adót vetett ki a főurakra és papokra, melyben mindenki az ingó vagyonának felét tartozott neki átadni. Mikor aztán pénze volt, akkor hívei is voltak. A zákányi országgyűlésen már azt merték indítványozni *Dóczyék*, hogy le kell tenni a tehetetlen *Jánost* a királyi székéből s *Grittit* emelni helyébe. Csak *Nádasdy Tamás*, *Perényi Ferenc* s a két *Arlándy* ellenkezése akadályozá meg, hogy a merénylet hevenyében sikerüljön.

Gritti boszúja most ezek ellen fordult: *Nádasdyt* elüldözte árulkodásaival a király mellől; *Perényit* elfogatta a török táborban, s csak fiáért bocsátá szabadon, azt meg töröknek nevelteté; a két *Ártándyt* pedig azon ürügy alatt, hogy Budavárát ki akarták szolgálatni *Nándor* királynak, az alatt, míg *János* király vadászaton volt, hirtelen, minden törvénylátás és ítélet nélkül, Budán, a várkút mellett lenyakaztatá. E példa óta mindenki rettegett a boszújától: *Nádasdy* átpártolt *Nándor* királyhoz.

A két ellenkirály alkudozott egymással a békére; az alku Sztambulban folyt a szultán előtt: az ő helybenhagyásától függött minden. *Gritti* úgy tett, mintha ő békéltetné őket; a mellett meg alattomban mindent elkövetett, hogy a kibékülést meghiúsítsa.

Pedig ugyan engedelmes szívvel folytatta mind a két király az alkut. Előbb készek voltak megosztolni Magyarországon. Utoljára *Nándor* király hajlandó volt az egész országot átengedni *Zápolyának*, azon föltétel alatt, hogy annak halála és magvaszakadtaival az egész országot ő örökölje; s *Zápolya* viszont hajlandó volt így elfogadni az ország birtokát, a mi együtt járt azzal a kötelezettséggel, hogy holtig nőtlen maradjon; pedig már akkor jegyben járt *Izabellával*, a lengyel király leánvával.

Gritti mind a kettő ellen felbőszíté a szultánt. Ez aztán őt bizta meg vele, hogy jöjjön be Magyarországra, igazságot szolgáltatni a két király közti vitában. Kíséretül adott mellé kétezzer janicsárt és arnót lovast, a kikhez még a moldvai segédcapatok is csatlakoztak.

Gritrinek az volt a terve, hogy a *János* király alatti ország főbb hivatalait mind a maga teremtményeivel rakja meg. (A hivatalosztással olyan könnyedén bánt, hogy a saját 18 esztendőös öcscsét megtette egri püspöknek; pedig soha breviarium nem volt a kezében, sőt még Mohamed hitű is volt.) S ha egyszer ez meglesz, akkor *János* királyt elfogatja, Sztam-

bulba küldi, maga pedig Nándor királylyal megköti a békét, úgy, hogy ő maradjon az ország alkirálya. Hogy milyen jó kedvében van, azt megmutatta már a szilisztriai átkelésnél, a hol *Illés* bojárért, mert nem állította elő elég gyorsan a hajókat, a parton felakasztatta.

Erdélyben ekkor *Czibak Imre* volt az alkormányzó; ugyanaz a hős, a ki a „*fekete cár*”-t tönkre verte. Királyához és nemzetéhez hűséges és a mellett erős jellemű férfi.

Ezt kellett legelébb is az útjából eltenni *Grittinek*.

A *Grittitől* nádorságra kijelölt *Dóczy* halálos ellensége volt *Czibaknak*, mert ez az egyeneslelkű főúr őt egyszer hazug rágalmozásaiért a király előtt pofon verte. Most itt volt az alkalom a boszúra.

Gritti alattomban megvesztegeté *Czibak* házi káplánját, *Pétert*, hogy ez őt nyájas biztatásokkal kicsalja *Vajda-Hunyad* crős várából. Mikor aztán *Czibak* útban volt feléje, kétszáz lovas kíséretében, *Gritti* éjjel ráküldé *Batthyány Orbánt* és *Ghiczy Istvánt* lovasokkal és szekerre rakott janicsárokkal s azok álmában lepték meg a gyanútlan főurat.

De *Czibak* nem hagyta magát ily könnyen elfogni. Hősi erő lakott edzett természetében; karddal és csákánnyal valamennyi cenk és pribék ellen olyan vitézül védte magát, hogy a nagy sokaság nem bírta elnyomni. Végre elvagdalták sátra köteleit s a mint aztán a ponyva fejére omlott; nem védhette magát, akkor levágták a fejét.

A vajda, *Majláth István* és *Kun Gothárd* épen *Grittinél* voltak, mikor oda elhozták *Czibak Imre* levágott fejét.

Az olasz megsiratta a levágott főt, mint *Caesar Pompeiusét*, s azt mondta, hogy ez nem az ő munkája volt! De az erdélyi urak ráismertek a műben a mester kezére. Ez szegte nyakát.

Czibak meggyilkoltatásának híre egész Erdélyt fellázítá; *Patóczy Miklós*, a megöltnek unokaöccse, körülhordatta a véres kardot, meggyújtatta a hegyeken a véstüzeket, s rövid

MAGYARORSZÁG
T Ö R T É N E T E

SZALAY LÁSZLÓ

ÁLTÁL.

ELSŐ KÖTET.

LIPCSE.

GEIBEL KÁROLY TULAJDONA.

1852.

Jókai művének egyik leglényegesebb forrása

Fejres?

21

et konszolidni birotmány.

Fejreszt alatt, mintha a földhöz tartozó volna elő, selgön erte, nyugodtan erte a magyar hadsereg. Tetszet, at a viasmas a fejjeszt fogu. Kérjé a földhöz tartozó szere.

E nagy ténnyel csokán hadsereget alakított, az volt a régi, feladat, melynek következtében minden létező nyomon magyar a lakos, hosszú kettős leltáron.

Kormány nem volt - Batyányi is miniszterének felkötésével. János nádor elhagyta az ország, és écsen Kormány leltára dar. bors: az Buda és Pest ténnyel felkötésével. écsen Kormány Jels. hich bős helyesítésével: az megcsat, kizogást, écsen magánban. Nagy diktó a miniszter elnökével: az nem fogadta el. écsen Kormány Batyány miniszterével: az elfogadta, s nagy nép millió le is vette. Magyarországi Kormány nélkül maradt. Ott a magyar országgyűlés vitatott a saját kötelező, képviselőt is főként hán. tagok közül egy nyolcszáz szavazattal, az az igazságot nézve. "konszolidni birotmány" a kit mellé lett volna Dicsőék feje, a pénzt elvették. écsen volt Kormány sájs.

Écsen a névvel Kormányt volt a feladata - névvel lelt. nagy felkötés, jelfogás, écsen, a vérdés állása. hadsereget, itárika Kormány: s écsen ország adminisztráció a mellett a politikás vezetői s a hadsereget működés elvették. et hadsereget leltáron nézve écsen ténnyel écsen a miniszter rang nélkül működött Kormányt a sájs.

A regény kéziratának egy lapja

időn egész tábor fogta körül *Gritti* és kísérelő seregét s beszorította őt *Medgyes* városába.

A szász polgárok helyet adtak neki a városukban; de maguk a fallal kerített templomukba vonultak s azt elzárták előle.

Innen izent *Gritti János* királynak, hogy jöjjön a felszabadítására, *Zápolya* azonban e helyett elfogatta *Gritti* megbízottját s annál megtalálta mindazokat a leveleit a nagyravágyó olaszoknak, mikben a törökökkel és németekkel ellene szövetségelt.

A feltámadt erdélyiek egy ideig kimélni akarták *Medgyes* városát, hanem a mint azt látták, hogy *Gritti* a moldvai vajdát is beidézi a felszabadítására, rövidre szabták a perét: ágyuval törtek rést a falakon, s betörtek fegyveres kézzel. A templomban elzárkozott szász polgárság is a törökök ellen fordult, utóbb még *Batthyány Orbán* magyar huszárjai is az ostromlók részére álltak, s a mi török, görög volt a városban, ők is segítettek lekaszabolni.

Mikor aztán *Gritti* látta, hogy a védő serege le van verve hirtelen zsákra rakta kincseit, a mik másfél millió forintot értek, s ezekkel, meg a két fiával el akart osonni a titokban ásatott földalatti úton keresztül, a segélyre jövő moldvai főkapitány táborába. — Azonban szökése közben ráismertek, visszahozták, s ugyanazon palota előtt, a hol nagyravágyó terveit szőtte, *Majláth* parancsára, leütötték a fejét. — Némelyek azt írják, hogy elébb a két kezét vágta le a bakó; mások meg, hogy elébb a két fiát nyakzták le a szemei előtt. — Ezt talán csak az elkeseredett nép boszúja álmodta hozzá. De *Gritti* neve valóban nem maradt fenn máskép, mint a nép átkaiban.

KERESZTELŐ TEMETÉSSSEL EGYÜTT

A két ellenkirály addig kergetőözött alá s fel az országban, olyanforma hadjáratot folytatva, a melyben azé volt a győzelem, a melyik az ellenfele hadvezérét jobban megtudta vesz-

tegetni: míg utoljára az ország megunta mind a két királyt, hadvezéreikkel, tanácsosaikkal és főpapjaikkal együtt, s nyílt lázadásban tört ki ellenük az elégedetlenség.

Ez volt egyik oka annak is, hogy az új hit, a *reformatio* olyan általánosan elterjedt egész Magyarországon.

Ekkor aztán mind a két király meggondolta a dolgot s jónak látták kibékülni.

Nagyváradi békekötésnek nevezik a megállapodásukat.

Ebben *János* királynak élte fogytaig meg van hagyva Magyarország birtoka és királyi címe; holta után azonban az ország és korona *Nándor* királyra szálljon.

Ekkor aztán örültek mind a ketten, hogy ilyen jó barátokká lettek.

Elvégezték politikai úton, a mit a harcmezőn nem tudtak.

Azonban még három hatalmasságnak volt ebbe az alkuba kemény beleszólása. Az egyik volt a *török szultán*, a másik a *magyar nemzet*, a harmadik meg — a *szerelem*.

A szultán haragját valahogy csak le lehetett csillapítani ajándékkal, szép szavakkal; a nemzet ellenmondását ágyuval és pallossal; de ki tehet a szerelem ellen?

Zápolyának vénségére jutott eszébe megházasodni.

Alig kötötte meg a békét, azonnal sietett szép menyasszonyát, lengyel *Izabellát*, kivel menekült korában ismerkedett meg Krakkóban, nagy pompával haza hozatni.

S ezzel egy újabb bonyodalomnak készítette el az alapját.

A mézes heteit nagyon megkeserítették az erdélyi vajdák azzal, hogy nyíltan fellázadtak ellene. Ott kellett hagyni a szép feleséget s ezeknek a várait ostromolni.

E szomorú foglalatosság közepett megütötte félfelét a guta. A félkarja megbénult. Azért a másikkal csak törte a lázadókat.

Ekkor veszi az örömhírt, hogy a felesége szerencsésen lebetegedett Budavárában s fiat szült: azt *János Zsigmondnak* keresztelték.

E fölötti örömmámorában nagy ünnepélyt rendezett *János király*; a minék következtében a másik felét is megütötte a guta.

Ő maga békében megtért őseihez; az ország rendeinek pedig itt hagyott egy két hetes koronaörököst, meg a másik örököst, az ellenkirályt, meg a török szultánt, és a váradi békekötést, és egy lázadó nemzetet. Ők lássák, hogy egyeztetik ki ezt a sok ellenmondást!

Székesfehérváron temették el: — az utolsó magyar királyt az ősök sírboltjában.

Magyarország történetének sok lapja hirdeti a nevét: sokat tett és sokat elmulasztott. Tettei kicsinyek voltak, mulasztásai nagyok.

A CSECSEMŐ KIRÁLY

János Zsigmondnak az volt a legnevezetesebb tette, hogy *született*.

Nándor király megharagudott rá érte, az erdélyi lázongó urak pedig azzal rágalmazták, hogy nem törvényes született: nem csak hogy nem az apjának, hanem még nem is az anyjának a fia: csak olyan becsempészett gyerek.

A török szultán e rágalom következtében követét küldé Budára, *Izabella* udvarához. A szép fiatal özvegy mély gyászba öltözve, kis gyermekével a karján, fogadta a török követet s az ő jelenlétében megszoptatta a csecsemőt. A követ előtt ez teljes bizonyosság volt: meghatottan borult a királyné lábaihoz, s kezét a kis királyfi fejére téve, megesküvék, hogy ez lesz a király; a szultán nemsokára küldött is neki bibor palástot, kardot és aranyos buzogányt.

Hanem *Nándor* király haragját nem lehet olyan könnyen tejjel eloltani. Ő követelte az országot és a koronát a nagyváradi szerződés értelmében. Ajánlt érte cserébe az özvegynék nyugodalmas birtokot s háborúval fenyegette.

És bizonyára a gyöngye asszonynak sokkal több kedve lett volna a béke gyönyörűségéhez, mint a háború viszontagságaihoz; ha nem lett volna az oldala mellett egy erőteljes férfiú, a

ki a koronát gyermeke fején megtartsa. Ez vala *Fráter György*, más nevén *Martinuzzi György*, közönségesen „*György barát*”. Különbözik érsek és utóbbi bibornok.

Őt nevezte ki a haldokló *János* király fia gyámjával. Választani kellett.

Egyfelől volt a korona és a félhold, másfelől a hercegi süveg és a kereszt. A bibornok az előbbit választá.

Ezért aztán *Nándor* király hadsereget küldött Buda ellen. Az öreg *Roggendorf* volt a vezér. Könnyű munka várt rá. Volt negyvenezernyi válogatott hadserege, fele magyar, fele német, sok ágyúja, nagy hajóhada; benn a várban csak 2400 katona, meg a budai polgárság; azoknak a főparancsnokai egy pap, egy fiatal asszony, meg egy csecsemő; az *Izabella*-párti hadvezér *Török Bálint* a maga seregével messze kinn szorult; a szultán és nagyvezére távol országban, s még azonfelül az ostromolt királyné maga is óhajtotta, hogy a várat *Nándor* király elfoglalja, s egyetértett vele ebben a budai polgárság is.

Alattomban kifőzték szépen a tervet: *Palczan Péter* helyettes bíró a *Boldogasszony* cintereme melletti rejtekkapun át éjtszaka beereszti az ostromló seregnek egy csapatját, a tanács háznál fegyverben álló polgársereg egyesül vele s akkor aztán *Martinuzzi* meglepett őrségét lefegyverzik s a várnak minden kapuját megnyiták.

S ez a bölcs terv csak azon hiúsult meg, hogy *Roggendorf* nagyon is német volt.

A budai polgárok ugyanis azt kötötték ki feltétlenül, hogy az oroszba bebocsátandó csapat magyar huszárokból és puskásokból legyen válogatva, s azt a *Nándorpárti* magyar vezér urak maguk vezessék: ezt is pedig csak azért kívánták, hogy ez az első megszálló csapat azután a polgárok házeit is elfoglaló sereg rablásai ellen majd megvédelmezze; tehát pruden ter és circumspecte cselekedtek.

Azonban *Roggendorf* azt gondolta, hogy ugyan minek engedné ő Budavár elfoglalásának dicsőségét a magyaroknak: az árulás-

hoz mindegy, akárki hajtja végre; ő tehát csupa német csapatokat küldött az éjtszakai meglepetéshez, a saját fiának vezetése alatt.

És az egész árulás a leggyönyörűsebben sikerült: éjfél után az albiró beereszté a páncélos, puskás ezredet a kisajtón a várba; azok egész csendben felvonultak a tanácsház előtti térig, meg a pellengérfiacig, a hol a polgárórség várt reájuk.

Csak akkor vették észre a polgárok, hogy kiket eresztettek be. Egy sem tudott nekik magyarul felelni, csak mind azt mondogatták: „her, her, her!”

A budai polgárok aztán látták, hogy meg vannak csalva, méregbe jöttek, s a helyett, hogy egyesültek volna a bebocsátott csapattal, nekiestek s úgy elverték, hogy a ki vissza nem talált a kis kapuhoz, a bástyáról ugrált alá, maga az ifjú *Roggen-dorf* még a zászlóját is ott hagyta a kezükben.

György barát csak a nagy tumultus után értesült róla, hogy micsoda veszedelemben forgott Budavarával együtt?

Az árulók közül többeket, a kiket megkaphatott, négyfelé vágatott, a királynét jobban őriztette, *Török Bálintnak*, a török basának, a török szultánnak pedig ugyan sürgetően izent, hogy siessen minden török Budát *felszabadítani!*

Török Bálint és *Mohamed basa* meg is érkezének Buda alá, nem ugyan olyan nagy sereggel, a minő *Roggen-dorfé* volt. De az ősz hadvezér megtette a kedvükért, hogy épen akkor, a midőn a hajóhídját a Dunán elszakította a szél, elkezdett Budáról áttakarodni a pesti oldalra, hajókon. Mikor aztán felét a táborának, az ágyúkkal együtt, átszállítá Pestre, akkor *Mohamed basa* és *Török Bálint* az innenső oldalon maradt gyalogságra rárohantak, azt lekaszabolták. *Martinuzzi* a *Mátyás király csúrei* mellett felhalmozott szénakazlakat felgyújtatá, ezeknek az éjjeli világítása mellett *Kazim bég* csajkásai a csapatokkal telt osztrák hajókat elsüllyeszték: fele az ostromló seregnek halva úszott le a Dunán, hírt mondani a fölfelé evező padisahnak a budai nagy diadalról. Reggel pedig a Pestre átkelt másik felét a kereszt-

tyén seregnek verték széjjel. *Roggendorf* ott veszté minden ágyúját, életét és becsületét. — A bibornok *Te Deum* laudamust énekeltetett a vártemplomban.

◊ A kis csecsmő király pedig játszott a bölcsőjében az aranyos buzogánnyal.

HOGY LETT BUDAVÁRA A TÖRÖKÉ?

A mint *Roggendorf* budavári hadjárata ilyen szégyenteljes véget ért, még el sem voltak temetve a halottak, már megérkezett Buda alá Szolimán császár egész udvarával. A két kis fiát is magával hozta, meg a vejét és a kedvenc leányát: *Mirmah* szultánát.

Megérkezése napját azzal ünnepelte meg, hogy azt a 800 németet, a kit foglyul ejtettek, mind lenyakasztatá.

Épen a *mohácsi nagy gyásznapi 15-ik évfordulója volt*, a mikor Budavárából *Izabella* királyné főfő tanácsurai, élükön *Fráter Györggyel*, a padisah kézcsókjára mentek.

Megtraktálták őket.

A szultán a csausz-agától ajándékokat küldött Budára a királynénak és kis fiának: és egyuttal izenetet.

„Mivel hogy Mahomed törvénye tiltja a szultánnak idegen hölgy lakásába belépni; védencét, a kis magyar királyt nagyon óhajtaná látni, annálfogva küldje le azt hozzá a táborába.”

Fráter György azt tanácsolá a megrémült királynénak, hogy ne ellenkezzék: tegye meg, a mit a szultán kíván tőle.

A kis király akkor egy éves volt. A dajkája vitte az ölében, két vén udvarhölgy kísérte aranyos díszhintóban. A hintó mellett járultak gyalogsorban *Martinuzzi* bibornok, *Verbóczy*, *Török Bálint*, *Podmaniczky János* s több főurak.

A szultán Ó-Buda alatt emelt tündöklő sátorában, mely olyan volt, mint egy palota, fogadta a csecsemőkirályt és kíséretét. A gyermeket karjaira vette, s ősz szakállával be-

takargatá, azután odahívta a két kis fiát, *Szelemit és Bajazetet*, azokkal is megcsókolgatta az ártatlant, s azzal visszaadta dajkájának és a gondviselő hölgyeknek, elbocsátotta őket a számukra külön fölállított pompás sátorba.

A kíséző urakat pedig ott marasztá ebéden. Pompás lakoma volt, késő estig tartott. Olyan ételket ettek, a minőknek soha híret sem hallották.

A hosszú lakoma épen elég volt arra, hogy az alatt Szolimán basa anatóliai kormányzó végrehajtsa a furfangos tervet.

A janicsárok a táborból felmentek Budavára, báméskodni, s ott barátkoztak a polgárnéppel, a kik semmi rosszat sem gyanítottak. A míg egyszer annyira felszaporodtak, hogy ők voltak odabenn a többségben. Akkor aztán elállák a kapukat, a bástyák feljárait, a tornyokat és a királyi várak udvarát.

Akkor aztán *Szolimán* basa maga elé hivatá a budai bírót, s tudtára adá, hogy Budavára ezentúl a szultáné lesz; s estig minden magyar úr, nemes és katona a várból kitakarodjék, a polgárság minden fegyverét, még a kenyérevő kését is beadja; s arra a janicsárság táborát ütött a piacokon, s kitűzte a szultán zászlaját a vár fokára.

Három ágyúszó jelenté, hogy a várfoglalás végre van hajtva. Ugyanakkor az ebédnek is vége volt Ó-Budán.

A szultán mindjárt divántanácsot tartott a vezéreivel.

Mi történnék a jóltartott magyar főurakkal.

Legtöbben abban a nézetben voltak, hogy legjobb lenne őket, rövidségnek okáért, mind lenyakaztatni, a királynét hazaküldeni az apjához, a csecsemő-királyt pedig elvitetni Sztambulba, s ott neveltetni igaz mohamedán hitben; azután kimondani, hogy Magyarország török basaság lesz ezentúl; török kormányzóval.

Jó szerencsére a női gyengéd szív bele szólt a kegyetlen tanácsba. A szultán leánya, *Mirmah* szultána, megértve a királyné és a magyar főurak veszélyét, könnyeivel rábírta férjét, *Rusztet basát*, hogy emeljen szót a szultán előtt, hogy hát „hit-

szegéssel vádolja-e majd az utókor a padisaht, holott védelmet fogadott a királynénak és fiának”.

„Igaz!” mond a szultán, „a császárok szavát Allah könyvébe írják fel”; — s még azon éjjel visszabocsátá a gyermek-királyt anyjához a budai várba, fáklyafény mellett. Az urakat csak később.

És másnap reggel maga is felment a szultán lóháton Buda-várba.

A királynénak arany és kék betűkkel írt levelet küldött, ol-talmát ígérve; maga pedig leszállt két fiával együtt a boldogságos szűz temploma előtt s ott végzé ájtatosságát. Az már akkor ozman mecsetté volt átalakítva.

A királynét elküldte *Lippára Martinuzzival* és tanácsosaival együtt. A magyar uraknak még a kardot sem hagyták meg az oldalukon.

Ezen végződött *János Zsigmond* király életének és uralkodásának első esztendeje.

A CHALIL KÖNYVE

A Budán hagyott török őrsereget még abban az esztendőben kiirtotta a keleti dögvész. Akkor *Nándor* király vezérei bizvást elfoglalhatták volna a várat, ha szívük és eszük lett volna hozzá.

A helyett megvárták, míg Szolimán szultán negyedszer is bejön Magyarországra s elfoglalja szemük láttára az ország dunántúli várait, kit ostrommal, kit árulás eszközével.

Akkor aztán a győzelmes török úgy bánt az elfoglalt részszel, mint meghódoltatott tartománynyal, mely az ozman birodalomhoz tartozik.

Felosztotta azt 15 szandzsákságra, a mikben török basa volt a főispán, török kádi a bíró, török imámok, ulémák, dervisek voltak a papok, török csauszok az adószedők. Valamennyi fölött parancsnokolt a budai beglerbég. „Defter”-t is adtak ennek

a török hódoltságú Magyarországnak, Chalil basa defterdár készítette azt. Ez volt a török alá tartozó Magyarországnak az „alkotmánya”, corpus jurisa, száznegyven esztendőn keresztül Minden paragrafusa azt mondá, hogy „fizess!” A ki nem tudta fizetni a kegyetlen nagy adót, attól elvették a marháját; ha az sem volt: exequálták a gyermekeit s elvitték Sztambulba janicsárnak. A ki az adótól menekülni akart, annak muzulmán-ná kellett lenni; a gyilkos gonosztevő büntetlenül szabadult meg, ha izlámra áttért. A magyarnak még a meztelen élete sem volt többé a sajátja, s e tekintetben tökéletes jogegyenlőséggel dicsekedhetett; mert a nemes úr bőre csak olyan olcsó volt, mint a paraszté.

Ez volt a „Chalil könyvében”.

Ellenben a Nándor király uralma alatt élő magyar nemzetnek sem volt irígylendő sorsa. Bizonyítják az egymásra következő országgyűlések: a mikén nem hallatszott más, mint panasz a király német tanácsosai, vezérei ellen. A háromfelé vágott országnak egyik része beteg volt a töröktől, a másik a némettől, s mind a kettő azt vallotta, hogy „*medicina pejor morbo*”. (Roszszabb a gyógyszer a betegségnél.)

MARTINUZZI GYÖRGY

Csak a harmadik résznek volt tűrhető állapotja. Ezt képezte Erdély és a tiszántúli részek, a miket Szolimán szultán a véden-cének, a kis János Zsigmondnak ajándékozott.

Az ajándék országnak szép csendesen kellett magát viselnie. S ennek a békeségnek a királyfi gyámja, Fráter György, volt az éltetője.

Két nagy hatalmas és több apró galád ellenség közé beszorítva az volt a bölcs barátak tudománya, hogy mind valamennyit rá tudja szedni. Ehhez a feladathoz nem is értett volna más, mint egy pap. Annak az esze, furfangja, előrelátása és fordulni

tudása kellett ehhez a nagy feladathoz. Dicséretesen megfelelt neki.

Ki tudta a fejét húzni nem csak a fenyegető pallosok éle alól, de a még fenyegetőbb baráti ölelgetések közül is. Folyvást el tudta hitetni mind a két császárral, hogy az ő híve.

Voltak szerződésai *Nándor királylyal* is, meg *Szolimánnal* is, de azokat olyan bölcsen tudta elodáztatni, hogy soha egyik se lett foganatosítva. *Nándor* király is kinevezte Erdély helytartójának, meg *Szolimán* is. De ő egyiknek a címét sem használta. Beérte a *György barát* címmel.

És e mellett még egy asszonyt is kellett neki őrizni, a ki cím szerint királynéja volt neki, de valósággal általa őrzött rab volt s tőle megszabadulni igyekezett: s ellene a királynál is, a szultánál is egyre panaszt emelt, árulkodott, benső tanácsosával *Petrovicscsal* ellene cselet szőtt.

És *Martinuzzi* tudta jól, hogy ő neki mindenki ellensége, hogy senki sem szereti.

Más közönséges ember, ha kezeiben van a hatalom, erőszakkal tépte volna szét a csomókat, mik kezeit lekötözni szánvák, ő óvatosan bontogatta azokat széjjel, fenkölt észszel látott keresztül az emberek gyöngeségein, s a midőn szükség volt rá, hogy erős kézzel lesújtson, rögtön ott volt az engeszteléssel s az elejtett ellenfélt sietett fölemelni.

És a mellett egy célt soha sem tévesztett el szeme elől: Magyarország kiszabadítását a török hódoltság alól.

A mióta Budát ravaszul elfoglalta a szultán, *Martinuzzi* minden dicséretes fordulatai oda irányultak, hogy több tért ne engedjen elfoglalni a töröknek a magyar hazából. Hízkelkedéssel, hódolással, ajándékkal és adófizetéssel tartá távol a kormányzása alatti területről a szultán győzelmes hadait, és a mellett otthon hadsereget szervezett, harcos székelyeket magához édesgetett, szászokat kibékített, hadviselésre szükséges pénzt gyűjtött. És titokban *Nándor királylyal* szövetkezett, hogy foglalja el Erdélyt.

Nem volt ez tőle áruulás gyámfia, *János Zsigmond* és *Izabella* ellen; mert *Izabellának* már rég szerződése volt *Nándor* királlyal az iránt, hogy a koronát és Erdélyt átadja neki, cserébe a *Ratibori* hercegségért, *Szepesváraljáért* és fejedelmi évdíjért.

De várni kellett a terv kivitelével, a míg a királynak elég hadereje lesz hozzá, hogy Erdélyt megszállja kellő haderővel.

A szultán megtudta a cselszövényt s haragra gerjedt *Martinuzzi* ellen, s megfenyítésére ráküldte Erdélyre a moldvai és oláh vajdákat, a budai basát s még azonkívül *Izabella* szerb tanácsosát *Petrovicsot*, a bánáti rácokkal.

Négyfelül lett megtámadva *Fráter György*, s benn saját királynéjától elárvulva. És akkor tűnt ki jellemének egész magasságában.

Az a símaszájú pap, a ki eddig csupa hízelkedéssel tartá fenn magát nehéz állásán, azon veszély alatt, mely más kis lelket összezúzott volna: egyszerre túlemelte a fejét minden ellenségén; ha karddal jöttek rá, karddal vágott vissza; gyorsan élére állt előre rendezett hadseregének s egyik megtámadóját a másik után kiverte az országból fényes diadallal a nélkül, hogy a király segített volna neki benne.

Mint hadvezér is lángész volt, s tudott csatákat nyerni, ha fegyverre volt bízva a döntés.

És rögtön ki tudta békíteni a szultánt és annak a vezéreit.

Szolimán azonban most már azt követelte, hogy *János Zsigmondot* koronázzák meg magyar királylyá.

Martinuzzi keresztülvitte, hogy mielőtt a végzetes koronázás megtörténnék, *Nándor* királynak egy hadserege *Castaldo* alatt megjelenjen Erdélyben: magával hozva a királytól aláírt szerződést, melyben *Izabellának* mőringul száz ezer arany, a királyfinak *Oppeln* és *Ratibor* sziléziai hercegségek ígértetnek, s a király leányainak legkisebbike, azon idő szerint két esztendő, s a jövőendőbeli feleségül eljegyeztetik.

Martinuzzi kényszeríté, most erőhatalommal, *Izabellát*, hogy fogadja el a király föltételcleit. Az özvegy királyné a kolozsvári

országgyűlésen maga nyújtá át a koronát *Castaldonak*, s arra a kolosmonostori templomban véghezment *János Zsigmond* eljegyzése *Johanna* királyleánnyal.

A királyné erre elhagyta Erdélyt, fiával együtt. Tanácsosa *Petrovics* átadta *Temesvárt* s a többi bánsági várakat *Nándor* király vezéreinek.

A koronát elvitták Bécsbe.

Izabella, mikor Erdély határát elérte, még egyszer visszatekintett elveszett országára s egy hársfa derekára felmetszé a nevét s alája e szókat: *sic fata volunt!* (Így akarja a végzet!)

Martinuzzi a cél végpontján állt: Erdélyt és Magyarországot fele részét a koronás király birtokába juttatá. Annak feladata volt most már azt megtartani. A barát vissza akart vonulni oda, a honnan előjött, a hol a helye volt: a zárdába.

Nándor királyhoz írott levelében a többek közt ezt írta: „*Szabadítsa fel a király a jobbágyságot urai zsarnoksága alól. A török szabadságot ígér a parasztnak s ezzel nyeri meg magának; mert az elnyomatott ember örömet ad hitelt az ilyen szavaknak, habár még nagyobb rabságba sülyed. S magunk vagyunk ennek az okai; mert a pórt annyira elnyomtuk, hogy a feleségén és édes gyermekein kívül, édes mindenétől meg van fosztva.*”

Három századdal megelőzte korának szellemét. A jobbágy felszabadítás nagy eszméje várt 1848-ig a megtestesülésre.

Hanem az ország rendei nem engedték őt lelépni a cselekvés teréről. Kényszerítették helyén megmaradni.

Castaldó azt írta felőle *Nándor* királynak, hogy „a püspök napról-napra nagyobb tüzzel szolgálja felségedet”. Ennek következtében *Nándor* király ohajtására a pápa *bibornokká* nevezte *Martinuzzit*. *Fráter György* ezt a címet sem használta soha.

És *Martinuzzinak* még most is sikerült a szultánt elámítani.

Azt hitette el a nagy úrral, hogy *János Zsigmond* csak házasodni ment *Kassára*, s ezentúl is szolgálja lesz a szultánnak, a németet pedig majd kiveri ő Erdélyből.

Azokat a leveleit, a mikben ezt írta, meg is mutató a király tanácsosainak.

S a siker ismét az ő részén volt. A szultán haragja elfordult Erdélyről s a *Petrovics* által feladott temesi bántság ellen tört ki teljes erővel.

Castaldonak most a bántság védelmére kellett előállni.

Martinuzzi kényszerítve volt rá a helyzet által, hogy elvégre színt valljon. Neki is mennie kellett az erdélyi hadsereg élén *Castalddal*.

A megindulás előtti napon *Martinuzzi* titkára, Pesthi, késő éjjel *Castaldéhoz* lopózott, s könyek között értesíté a vezért, hogy az ő gazdája az osztrák sereget el akarja árulni a töröknek.

Castaldo ezt megizente a királynak.

A király visszaizent neki: „*meg kell előzni a barátot s eltenni őt láb alól s nem várni a nagy csapást a birodalom és az egész kereszténység kárára.*”

A barátot azonban még akkor hatvanezer magyar, székely és szász harcos vette körül: nem volt olyan könnyű őt félretenni a láb alól.

A szultán beglerbégje, *Szokolovics Mehemed* (hitehagyott rác) *Temesvárt* vette ostrom alá; de onnan mind fegyverei mind fényes ajánlatai csúfosan lettek visszautasítva *Losonczy* várparancsnok által.

Castaldo Martinuzzival egyesülten megindult a Bántság oltalmazására.

Martinuzzi küldöncei által értesíté *Losonczyt*, hogy erősen tartsa magát: jön a fölmentő sereg.

De egyúttal *Szokolovics Mehemedet* is figyelmezteté, hogy jó lesz felhagyni az ostrommal; mert bizony ott fog veszni.

E figyelmeztetés következtében a beglerbég nagy sietséggel vonult el *Temesvár* alól.

Martinuzzi tehát ismét nagy bölcsen csatát nyert véres ütközet nélkül, úgy hogy mind a két fél jó barátjának hihette.

Temesvár föl lett mentve, a Bánság felszabadítva. Csak *Lippa* volt még török kézben.

Castaldo most azt követelte *Martinuzzitól*, hogy vegyék ostrom alá *Lippát*. Abban *Uláma* bég volt, a várparancsnok ötezer török harcossal. *Martinuzzi* ráállt.

Néhány napi ágyúzás és réslövés után *Castaldo* ostromot parancsolt. *Fráter György* maga állt a rohamoszlop élére. E napon csodáit művelte a hősi vitézségnek. Oldala mellett a daliák egymás után hullottak el; *Török János* (Bálint fia) hét sebet kapott, *Forgách Simon* tizenegyet. Este a király seregéé volt a város, a török sereg háromötöd része leölve a többi *Uláma* béggel a fellegvárba szorítva.

Ekkor *Uláma* bég capitulatiót ajánlott: szabad vonulást kérve serege és podgyásza számára.

Föltételei *Martinuzzi* közbenjárására el lettek fogadva. *György barát* a kivonuló *Uláma* béget sátorába hívatta, a hol együtt vendégeskedtek, bevett szokás szerint s azután, ajándékait kicserélve, kézszorítással váltak el. *Fráter György* élelmi szerekkel is bőven ellátta a távozókat.

Azonban a királyi seregből *Balassa Menyhért* és *Horváth Ferenc* lesben álló csapatjaikkal az elvonuló *Uláma* bég seregét megtámadták, de szerencsétlen kimenettel, mert a boszúra gyúladt török had véres fejjel verte őket vissza.

Martinuzzi e fölötti haragját nem titkolható el.

Ez tölté csordultig bűnrovásai poharát.

Az olasz tisztek *Nándor* király seregében boszút forraltak a hatalmas ember ellen.

Sforza Pallavicini ezt írja róla a királynak:

„Nincs ész, mely ez embert jelfogni képes legyen. Ugyanazon percben sír és nevet, ígér és megtagad, úgy szól, mint egy szent s úgy tesz, mint egy ördög. Ez ember inkább török, mint keresztyén, inkább *Lucifer*, mint *János* Kérem istenemet, sugallja nekem, mit tegyek s engedje, hogy annak idején kötelességemet tehessem.”

Martinuzzi szint ez időben írt *Nándor* királynak, ígérte,

hogy számot fog adni róla, miért fogadta el *Uláma* bég föltételeit? A beglerbég levelét is közlé a királylyal, melyet ez hozzá írt.

Ebből a levélből azonban azt is ki lehetett olvasni, hogy *Martinuzzi* még most is hitegeti a szultánt, hogy az ő híve maradt.

Martinuzzi találkozni kívánt személyesen a királylyal, a ki meg is hívta őt *Pozsonyba* az országgyűlésre.

A német császár is írt hozzá magasztaló levelet, mely e szókkal végződik:

„Te egymagad állasz jelenleg az egyház férfiai között, ki karral és tanácsal oltalmazod a hitetlenek ellen a keresztyénséget.”

György barát nem örült már ezen leveleknek.

Castaldoval elhitették, hogy *Martinuzzi* őt és *Sforza Pallavicini*t szándékozik meggyilkoltatni.

Elhatározták, hogy megelőzik.

Lippa bevétele után az erdélyi és királyi hadak téli szállásaikra oszlottak széjjel. *Fráter György* minden fölkelő seregét hazabocsátva, csupán csak kis számú testőrsége kíséretében tért *alvinczi* kastélyába haza.

Pár nap múlva *Castaldo* és *Pallavicini* meglátogatták ott, mint szívesen látott vendégek.

A bibornok, jó barátok és fegyvertársak között véelve magát, még a testőrségét is előre küldé *Gyulafehérvárra*, a hol másnapra a tisztikar számára nagy lakomát rendezett.

Csak néhány várőr és egy pár apródja maradt ott vele.

Korán reggel a nagy podgyász-szekerek számára megnyitattak a kastély kapui a szekerekkel együtt 150 spanyol fegyveres lopózott be a várba.

Ekkor *Ferrari Márk*, *Pallavicini* titkára, egy levéllel a bibornok hálószobájába lépett, ki asztalánál ülve, reggeli ájtatosságát végzé.

Míg *Fráter György* a levelet olvasá, az alatt *Ferrari* orozva törét a nyakába szúrja.

Fráter György megfordult s izmos öklével az olaszt a földre sújta; de erre a zajra berohannak *Sforza Pallavicini* és cinkosai: *Mercada*, *Scaramuzzia* és *Monino*; egy közülök a bibornokot pisztolylyal hátulról keresztül lövi, a többi tőreivel marcangolja szét: a főpap „Jézus Mária!” kiáltással omlik össze s kiadja lelkét. A gyilkosok azután a bibornok apródját, ki ura segélyére előrohant, szintén összeszurkálják s egy közülök, *Mercada*, a bibornok bal fülét, melyről azt regélték, hogy születésétől fogva szőrös volt, levágta, a királynak küldendő diadaljelül.

Martinuzzi hatvan napig feküdt ott temetetlenül azon a helyen, a hol legyilkolták. A kit életében oly sokan csúszvamászva kerestek, holta után se király, se jobbágy nem gondolt az eltemetésére. Pedig bizonyára mindnyájan sokkal tartoztak neki.

Csak két hónap múlva jöttek érte a fehérvári kanonokok, azok rejték el sírboltjukba, ezt írva sírkövére: „*omnibus moriendum est*”. (Mindenkinek meg kell halni.)

A pápai szentszék fölmenté a gyilkosokat a bűn vádja alól. Ámde volt még egy magasabb bíró, a kinek az ítélete *Martinuzzi* gyilkosait egytől-egyig utólérté.

Pallavicini Sforzát elfogták a törökök a paláshti csatában s gyalog és bottal verve hajtották el *Sztambulig* s ott tizenhat-ezer aranyat fizettettek vele váltságdíjat.

Ferrari Márk Olaszországban gonosztett miatt akasztófára került.

Mercadának dulakodás közben a jobb kezét vágták le s később vadászaton összetépte egy vadkan.

Scaramuzziát a saját katonái vagdalták össze.

Moninonak Piemontban fejét vették.

... Isten ítélete volt ez!

LOSONCZY ISTVÁN, A TEMESVÁRI HŐS

A míg *Nándor* király a fővezérei megválasztásában a legszerencsétlenebb volt, addig az egyes alvezérek, az alacsony nevű hősök, fényes tetteikkel örökíték meg hírüket s egyúttal a magyar név becsületét.

Roggendorf tönkre hagyja verni a hatalmas budai ostromló sereget.

Joakim brandenburgi herceg elszalad seregestül együtt Pest alul a beglerbég pusztá közeledtének vak hírére.

Kacziáner Eszéknél semmivé hagyja tenni a rábízott nagyreményű hadat.

Teufel Rézman el hagyja magát fogatni seregestül nyílt csatában.

Puchaim a hátán hordja mindenüvé az ellenséget.

És *Castaldo* elnézi Erdélyből, hogy foglalja el a török beglerbég Temesvárt s azzal együtt az egész bánásgot; alvezére *Aldana* elszalad *Lippa* várából spanyol őrseregével együtt, mielőtt a török odaért volna s azzal a császári sereggel együtt odahagyják Erdélyt, a hol minden ember alleluját énekel az eltávozásukra, — gonoszabbul gazdálkodtak ottan, mint a török és tatár.

Szerencsétlensége volt *Nándor* királynak, hogy a nagy dolgokat azokra bízta, a kik hívei voltak *szájjal*, a kicsinyeket pedig azokra, a kik hívei voltak *karral* és *szívvel*. Így azután a nagy dolgok végződtek kudarcon, a kicsinyek dicsőségen.

Losonczy István.

Szondy György.

Dobó István.

Három olyan fényes név, a mi vigasztalóan ragyog vissza az utókorra a mult ködös, viharos éjszakájából.

Losonczy István volt a temesi bánság grófja, mikor *Szokolovics Mehemed* beglerbég ötvenezernyi török haddal bejött az *Izabella* által *Nándor* királynak átengedett bánóság meghódoltatására. A bánági várakat lépésről-lépésre elfoglalta, csak

Temesvár akasztá meg diadalútját. Itt *Losonczy István* az első kirohanásnál megmutatta neki oroszán-körmeit. A beglerbég felhagyott az ostrommal *Martinuzzi* és *Castaldo* egyesült seregeinek közeledtére, s maga is elnézte Ó-Becséről, hogyan vívják azok meg Lippa várát, hogy úzik ki belőle *Uláma* basát.

Mily éles ironia van az eseményekben!

*Martinuzzi*t meggyilkoltatja *Castaldo* azért, mert azt az embert, a ki a beglerbéget *Temesvártól* elriasztá, a ki *Lippát* feladatta, ezért a fényes sikerért a törökkel való cimborázással vádolja. Mikor aztán maga marad a vezérségben, nincs már ott a törökkel cimborázó György barát, akkor visszajön ugyanaz a beglerbég s ostrommal letöri *Temesvárt*, gyáva árulással megkapja *Lippát* s *Castaldo* mindezt elnézi, s még csak a kupáját sem teszi le érte a kezéből.

Hanem azért mégis *Martinuzzi* az áruló, a törökkel cimborázó, a másvilágon is örök tűzre kárhoztatott s a gyáva, marta-lóc orgyilkosok a hősök, a jó keresztyének, a királynak és az egyháznak a hívei, kik Istennek tetsző tettet hajtottak végre.

*Losonczy*nak volt kétezerkétszáz harcosa, ebből ezerháromszáz magyar, a többi német, cseh és spanyol.

Mikor *Amhát* basa, a második vezér, megérkezett *Temesvár* alá s fölkérte a várat, *Losonczy* összegyűjté a piacon az egész helyőrséget s ott fölesketé őket, hogy végső körömszakadtáig védni fogják a várat. Ekkor aztán válaszul *Amhát* felszólítására kirohant seregével a megszállókra s elverte őket a sáncai alól.

Akkor aztán a beglerbég is megszállta *Temesvárt* s elkezdték a sáncokat lövetni. Harminchat öreg ágyú törte a falakat. Nem-sokára járható rést rontottak a sáncon; s akkor aztán rohamra ereszték a janicsárokat. A magyar és spanyol csapatok vitézü visszaverték a rohamot: a sáncárok janicsárok hulláival maradt tele, a halom tetején maga a rohamvezető *Tenbel Musztafa*, nikápolyi szandsák bég feküdt.

Losonczy István mindenfelé írt segélyért. *Castaldohoz*, *Báthori Endre* vezértársához, *Varkócz* vezérhez; hogyha egyéb

segítségét nem, hát legalább lőport küldjenek neki. A *Báthory-család* ellenségeskedésben élt a *Losonczyakkal*: ez nem is válaszolt neki. *Castaldo* legalább küldött hozzá lőport; de azt a gyáva *Aldana* Lippán lefogalta.

Ekkor aztán a feleségéhez, a hősről Pékri *Annához*, írt *Losonczy*, hogy rögtön vesse zálogba minden birtokát s a pénzen fogadjon hadakat és vásároljon lőport és azt küldje ő hozzá.

A nemes hölgy úgy tett, a hogy férje rendelé, minden kincseit pénzzé fordítva, lőszeret vásárolt, hajdukat fogadott zsoldba s azokat *Tóth Mihály* szegedi bíró vezérlete alatt megindítá Temesvár felé.

A mit három királyi hadvezér három nagy, jól fegyverzett hadsereggel megtenni nem mert, nem tudott, azt megkísérté egy gyöngé (de szeretetében erős) asszony, hogy rendezetlen földműves-hadakkal, a *szegedi bíró* vezérsege mellett, segílyt küldjön Temesvárnak.

Nem is lehetett más eredménye ennek, minthogy a törökök ezt a gyakorlatlan földműves-csapatot szétugraszták s a lőport is elvették. Ötszáz hajdu hogy tört volna keresztül ötven-ezer törökön?

Losonczy István magára volt hagyva.

Jól tudta, mi vár rá? Még egyszer írt *Báthory Endrének* és *Nándor királynak*. Az előbbihez szóló levelének végsoraiban azt mondja: „*Irjon legalább kegyelmed az egészsége felől. Mi egészségesek vagyunk s buzgósággal várjuk az órát, melyben meg kell halnunk.*” A királyhoz írt levele így végződik: „*Míg élek, híven fogom szolgálni felségedet; ha már eleget éltem, gondoskodjék szegény árváimról.*”

Nyolc rohamot vert már vissza *Losonczy* a vár külső bástyáiról.

A belső vár és a város között volt egy magas *reddn*-torony, melynek az ágyui uralták a lapályos környéket, megakadályozva a török ágyútelepeket a közelebbre előnyomulásban. Csak

lőpora lett volna elég *Losonczy Istvánnak*, de a ritkábban megdördülő ágyúk bizonyíták, hogy az már fogytán van.

A törökök most e torony ellen intéztek rohamot. Mindenáron el kellett foglalniok ezt a magas redánt, mely tűzértelepeiket uralta. Lábtókkal rohantak a három helyen is megrongált toronyfalaknak.

De a várvédők is ide fordíták minden erőfeszítésüket. Magyarok és spanyolok versenyeztek a hősi önfeláldozásban.

Öt óráig tartott a dühös viadal: a torony ormain felválták az elesetteket a helyükbe nyomuló hősök s a török még egy lábnyomot sem foglalt el.

Ekkor a janicsárok zászlótartója, egy óriási termetű kurd, maga rohant előre az ostromlábtón, egyik kezében a boncsuk, másikban a tenyéryi széles görbe pallos. Fenn a torony ormán egy kis köpcös, de széles vállú tömzsi ember áll vele szemközt: a neve *Pattanyús Balázs*. — Az óriás, a mint kezével eléri a bástyaormot, egy szökéssel fölveti rá magát s ezt kiáltja a szembenálló magyarra:

„*Engem hínak Kubátnak!*”

S azzal súlyos pallosával halálhozó csapást mér annak a fejére.

De a kis petten ember felfogja a paizsával a veszedelmes csapást s azzal visszakiált:

„*Engem meg hínak Balázsnak!*”

De az óriás már ezt nem igen hallotta, mert a feje lerepült Balázsnak egy kardcsapásától.

Ezzel a megrémült ostromlók hanyatt-homlok rohantak vissza a lábtóikról: a roham kudarcot vallott.

Háromezer török maradt a redán körül halva.

De a védőknek is nagy volt a veszteségük. A halottak között volt *Mendoza Diego*, a spanyolok hős vezére.

Amhád hasa nem birta elnyögni ezt a kudarcot. Másnap új csapatokkal újítja meg a rohamot a nagy torony ellen.

Épen *Anna napja* volt. Más esztendőben nagy vigasság napja

Losonczy házánál. Feleségének névünnepe. Ma is fényesen megülte azt. Az utolsó löporát lövette ki az ellenségre ágyúiból.

A magyarok most is vitézül küzdöttek; de a spanyolokból mintha ki lett volna lopva a lélek *Mendoza* elestével: csüggedtség szállta meg őket.

A törökök, ismét nagy emberáldozat árán, végre későn estén uraivá lettek a toronynak s *Losonczy* a belső várba szorult.

Nem volt se löpora, se élelme többé.

A város polgárai könyörögtek, az idegen hadak lázongva követelték, hogy adja föl a várat.

Amiliát basa pedig követséget küldött hozzá, tisztességes szerződést kínálva, hogy *Losonczy István* egész őrségével, teljes fegyverzetét és ingó vagyonát magával vive, vonulhat el a várból.

Losonczyt kényszeríték a saját hadai a kapituláció elfogadására. Borongó sejtelemmel aláírta.

Mikor kivonultak a várkapun, ott várta őket tisztelegve maga *Szokolovics Mehemed* beglerbég és *Kazim bég*, volt budai basa.

Minden katonai tisztelet megadatott nekik.

Hanem a kétfelül sorfalat képező janicsárok nagyhamar neki estek vezéreik szeme láttára a *Losonczyt* követő ifjaknak s azokat lerángatva lovaikról, elkezdtek fosztogatni. *Tomory Endrét*, *Losonczy* apródját, ki annak aranyos sisakját és vértjét vitte utána, ott az ura közelében teperték le a földre.

Ekkor *Losonczy István* elkeseredve mondá a mellette lovagló *Forgách Simonnak* s a Spanyol *Pereznek*:

„Lássátok! Ilyen a török húség! Fegyverre, barátim!”

S azzal kardot rántva, még egyszer megfuvatta a trombitákat s ő maga jó példaadásul *Mohamed bég* egy agáját halálra sujtva, megkezdé a kétségbeesett harcot a vár kapujában.

Az ádáz viadal erre általánossá lett: ember ember ellen harcolt csoportokra válva: *Perez* lovag keresztülvágta magát

valamennyi törökön; de a mint üldözői elől menekülve, a folyamon át akart usztatni, ott veszett.

Losonczy István pedig halált osztva minden csapásával, csak a boszúért és dicső halálért küzd még: sebekkel elborítva sem tudják elnyomni; végre a lovát szúrják le s csak úgy foghatják el. — Haldokolva a beglerbég elé viszik; még akkor sincs megtörve, ha karjával nem vágthat, szavával sebesít, szemére hányja a hitetlen renegátnak cudar hitszegését, mire az azt feleli neki:

„Ez viszonttorlás volt *Uláma* bégért: ti is így tettetek ő velem *Lippánd!*”

S azzal, hogy elnémítsa vádló ellenfelét, a haldokló fejét leüti s diadaljelül elküldi Sztambulba.

Castaldo német serege sem *pihent* ez alatt; hanem fellázadt vezérei ellen s elkezdte Kolozsvárt ágyúzni, úgy hogy *Castaldo* kénytelen volt őket maga a nemzeti hadakkal leveretni, kétszázat levágatott, tizennégyet felakasztatott közülük.

SZONDY GYÖRGY, A DRÉGELYI HŐS

Megelőzte *Losonczyt* néhány nappal egy másik hős magyar, ki bár kisebb várat védett, hősi jellemben épen olyan nagy volt.

Drégely vára az *Ipoly* balpartján fekszik s annyiban volt fontos hely, hogy ez volt a kulcsa *Egernek* és a *bányavárosoknak*.

Roskatag kis erősség lehetett, de mégis hetekig ellenállt *Ali bég*, budai basa ostromának.

Benn *Szondy György* volt a várparancsnok.

A török ágyúk rommá lőtték már a várkapu fölötti védtornyot, maga a várnagy hű hadnagya, *Zoltay János* eltemetődött a védett bástyatorony omladékai alá.

Ekkor az emberséges basa beküldé *Szondyhoz* az orosz

papot *Mártont*, felszólítva általa, hogy adja fel a tarthatatlan várat, a mi csak rom már most: úgy sem védheti meg maroknyi népével.

Erre a spártai jellemű férfi azt felelte, hogy védeni fogják még azt a romot is végső lehelletig ő és hű társai, és Ali basa nem találand ott mást, mikor elfoglalja, mint hullákat és hamvakat.

Volt neki két énekes apródja, kik az akkori időkben dívó szokás szerint hősi és világi költeményeket daloltak asztal felett az urak mulattatására, lant és timbora szó mellett. Azokat és két fogoly török ifjút Szondy pompás skarlát ruhákba öltözteté, kápáikat megrakta arannyal s legszebb lovaira felültetve kiküldé a pappal együtt Ali basához, azt izenve neki, hogy a két török ifjút neveltesse derék vitézeknek, a két énekes apródnak pedig engedje meg majd, hogy az ő sirja fölött hőskölteményeiket énekeljék; mert bizonyára nincs Szondynak egyéb vágyódása, mint életét fölláldozni hazájáért. Jöjjön a basa és vegye el azt tőle. Nem kíván egyebet, mint tisztességes eltemetést.

A mint ezeket kibocsátá a kapun Szondy, lehordatta az udvarra várából minden drága öltönyeit, azokat máglyába rakva, meggyújtatá; paripáit kihozatta az aklokból s valamennyit leszúrátá. Akkor meggyónt, megáldozott, meghúzatta a kápolnában a halálharangot s kiállt a romladék kapujába bevárni az ostromra rohanó ellenséget. A viadal közben egyik lábán nehéz sebet kapott, akkor féltérdre esve folytatta a harcot, míg annyi sebekkel elboríták, a mennyi elég volt, hogy nagy lelke elhagyhassa földi börtönét. Társai mind ott maradtak körülötte holtan.

És *Ali basa* (a ki igazi ozmán volt, nem renegát rác, mint *Szokolovics Mohamed*) megtisztelte ellenségében a hőst. A hogy ő kívánta, a védett Drégely várral átelleni domb tetején ásott számára sírt s nagy kőhalmot rakatott föléje: hősök módja szerint lobogós kopját tüzetve a sirra. A két énekes apród hőskölteményét énekelhette szerteszét az egész országban.

Talán meg is értették azt még valahol?
Bizonytal megértették Egerben!

Szondy hősi ellenállása alatt éppen azt a szerepet játszotta a bányavárosokban *Teufel Rézmán*, a mit Erdélyben *Castaldo*. Mikor már Drégely elcsett, akkor indult neki a seregével, hogy azt visszavegye.

Hanem Ali basa eleje ment s *Palásthnál* úgy megverte *Teufelt*, hogy ez maga is foglyúl esett, s négyezer némettel és olaszszal láncra verve *Sztambulba* küldetett, ott, mivel vakmerően eltagadta még a nevét is, zsákba varrták s a Boszporusba dobták.

Ennek nem maradt énekes apródja, a ki szép halálát versekben megénekelje; de *Batthyány Ferenc* (a király híve) azt írja felőle a királynénak: *Vajha ez a Teufel, mielőtt az ütközethez fogott, inkább előbb szállt volna a poklok fenekére!*

Ez is szép epitaphium.

DOBÓ ISTVÁN, S AZ EGRÍ HŐSÖK

Ali basa és *Amhát*, seregeiket egyesítve, százezernyi török haddal álltak a Duna-Tisza közt.

Szolnok várát egy nap alatt bevették: a hatalmas erődöt, a mit erős sáncok, két folyam és mocsarak védtek, 24 öreg ágyúval, 3000 szakállas és spanyol puskáival. Nyáry Lőrinc egyedül védte azt. A szó teljes értelmében egyedül. Az egész várórség megszökött a várból a törökök közeledtének hírére: a várnagy egyedül állt ki a várkapuba. Mert ha még ő is elhagyta volna a várat, a törökök kénytelenek lettek volna lakatost hivatni s úgy nyittatni fel a kaput.

Most aztán *Egerre* következett a sor.

II.

PATRIČNOSŤ RIADNYCH ÚDOV NA ROK 1886.

ROMANTICKÉ OBRÁZKY
Z
DEJEPISU UHORSKA.

PÍŠAL

MAURUS JÓKAI.

I. SVÄZOK. — I. SOŠIT.

BUDAPEŠT.

TLAČOU KOLOMANA RÓZSA A MANŽELKY.

1886.

A regény szlovák nyelvű kiadásának címlapja

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

A NÉPISKOLÁK SZÁMÁRA

IRTA

JÓKAI MÓR

KÉPEKKEL

A NMÉLT. VALLÁS- ÉS KÖZOKT. MINISZTERIUM ÁLTAL ELEFOGADOTT ÉS AJÁNLOTT
TANKÖNYV

MÁSODIK ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

BUDAPEST
RÉVAI TESTVÉREK KIADÁSA

IV., Váci utca 11. sz.

1888

Jókai tankönyve a népiskolák számára

„Mit nekem ez a rozszant akol!” kiálta Ahmed, a temesvári győző. — Megtudta nem sokára, hogy nem a fal teszi az erős várat, hanem a mi benne lakik!

Ali hasa jobban megbecsülte az ellenséget; ő még a boszniai és szendrői szandzsák-basákat is magához vonta, a pécsi és székesfehérvári bégekkel együtt, úgy hogy százötvenezerre ment a serege, mikor Eger alá megérkezett.

Ezzel az európahódító sereggel mit állíthatott szembe Eger? Harvanöt *hiján* kétezer fegyverest.

Hogy került ez is össze?

Eger várát *Oláh Miklós* püspök és királyi cancellár *Dobó István* és *Mecsey István* várnagyokra bízta s adott nekik a vár védelmére kétszáz huszárt és kétszáz muskétást. Ez sem nagyon erőttette meg magát; de legalább valamit tett, s az ő csapatjai derék vitézek voltak; többet értek, mint tíz annyi engedetlen, kellelten, várfeladó labanc német, olasz és spanyol, a milyen *Temesvárt*, *Lippát* feladásra bírta.

A királynak, meg az ország rendjeinek is volt ugyan derék serege, *Szász Móríc* nagyherceg parancsnoksága alatt; de már azt az egri várvédők megtanulták *Losonczy* és *Szondy* példájából, hogy mit lehet várni a felmentő seregtől? *Dobó* előre megírta *Castaldonak* még ez ostrom előtt: „a királyi tábornak a szélét és hosszát is tudjuk: de segítséget csak Istentől várunk, nem az emberektől.”

És saját maguktól.

Mecsey lelkesítő szavával bejárta a szomszéd vármegyéket, felszólítva a tűzvérű fiatalságot, hogy gyűljön fel Egerbe, a hol dicsőséget osztanak. Nem szerezte a seregét pénzzel; nem fogdosott zsoldos hadat: a ki hozzája állt, mind a lelkesedés a keserű hazaszeretet végső elbűsülése vitte oda; derék verkedők, jó lövő vadászok és mind csupa magyar gyűlt össze *Egerbe*. S ez volt a csodákkal gazdag védelemnek egyik fő titka. Az egész seregben egy érzés lángolt.

A míg *Mecsey* a hadakat gyűjté, a míg naponkint új csapa-

tok jöttek minden kapun *Egerbe*, a vármegyék bandériumai, *Serédy György*, *Báthory György*, *Homonnayné*, a *jászai prépost* drabantjai, addig *Dobó*, mint igazi hadvezérnek született parancsnok, a gyakorlati előkészületekben serénykedett. Behozta a várba a vidékről a harcias lelkületű parasztok százait, a kik értenek majd hozzá, hogyan kell az elrontott sáncokat helyreállítani a csata forró hevében; tizenhárom sebészt hozatott a szomszéd városokból, ácsokat, molnárokat, kenyérsütő és sörfőző asszonyokat, mészárosokat; egy pécsi lakatoslegény egész kompánia kovácsot és lakatost toborzott össze a számára.

Mindössze kilenc ágyuja volt s ahhoz ugyanannyi tűzére; de ő hirtelen begyakorolt azok mellé egy csapat diákot és parasztot; s olyan nagy volt az előre látása, hogy nem csupán lőporral látta el a várat kellő nagy mennyiségben, de azt is lehetőnek tartva, hogy a kész lőport az ellenség fel is robbantathatja, még egyszer annyi ként és salétromot halmozott össze, a miből egyszerre lehet új lőport csinálni. — De még két papot is szerzett az őrsereg számára, akik azt lelki vigaszban részesíték, a kikről azonban azt zengi *Tinódy*, hogy „*prédikálni nem tudának vala*” (Hol voltak a többi papok?)

Azonban az érlelmi szerekről is bőven gondoskodék. Tárházait megrakta gabonával, az aklokat tulkokkal, két száraz malma egyre őrlte a lisztet, a harmadik készítette a lőport; a szénakazlakat befedette nyers bőrökkel, hogy az ellenség fel ne gyújthassa, s aztán minden házról, gunyhóról, palotáról leszedette a födelet; még a templomokról is: a várfalakat pedig kívülről-belülről megerősítteté palánkokkal, a miket láncokkal kötöttek össze.

Akkor aztán ketten együtt berendezték a védelmet: a hadsereg vezetője lett *Mecsekey*, a tűzérége *Dobó*: hadnagyaik voltak *Pető Gáspár*, *Zoltay István*, *Bornemisza Gergely* és *Füredy János*.

Még csak híre jött a rengeteg török tábor közeledtének; a közel falvakból mind szétfutott már a nép, napi járó földre

körös-körül üres volt Eger táján az ország; e vihart előző csön-
dességben egy fogoly magyar által Amhád bása levélben ize-
netet küldött Eger várnagyainak, a minck fele nyájas ígéret
volt, fele mérges fenyegetés.

Dobó nem titkolta el a levél tartalmát; összegyűjté a harcosait
a piac közepén, s felolvastatta előttük *András* deákkal. Eger
város írástudó birájával, a török vezér levelét. Egy szívvel és
szájjal harsogta rá az egész sereg: „nem adjuk fel a várat!”

Akkor azután előbb a két vezér esküdött meg a nép előtt,
hogy semmit a nép és a sereg, és annak hadnagyai tudta nélkül
tenni nem fognak; azután pedig az egész nép borult térdre, és
úgy esküvék meg Isten szabad ege alatt, hogy végső Ichelletég
engedelmes lesz a vezéreknek; halálig harcolni fog, s azt, a ki
feladásról csak az első szót is kimondja, oda a városi kút oszlo-
pára akasztja fel: ha pedig még levelet küld a török a várba, azt
bizony olvasatlanul égessék meg a piac közepén.

Arra *Dobó* a vár *Bolyki-bástyájának* kimagasló tornya fölé
egy *vas koporsót* helyeztetett el, kétfelől melléje tűzött lándzsá-
val, miknek egyikén a magyar, másikon a török jelvény lobo-
gott. Érthető jelkép! Vagy a vivónak, vagy a védőnek meg kell
itt halni e helyen!

A mint a török sereg megérkezett s körül beborítá sátor-
özönével a szőlőhegyeket: úgy tűnt fel a várban levőknek,
mintha ez volna körülöttük a tenger, ők pedig egy elhagyott
szigeten e tenger közepett: s a tengeren túl a semmi, a puszta-
ság, a halálába belenyugodott haza.

Egyedül ők kiálták, hogy „*nincs még halva Magyarország!*”
s mentek helyette meghalni.

A török vezérek azt hitték, hogy a mint kiterjesztik iszonyú
hatalmuk tömegeit a kis város körül, annak a védőit bölcs rémü-
let fogja megszállni, a győztes hódító lábaihoz csúsznak, miként
a többi.

Az első éjjel felvilágosította őket tévedésükről. *Pető* és *Zoltay*
hadnagyok az éjféle órákban kirohantak csapatjaikkal az ó-ka-

pun az elbizakodott ellenségre, s *Arszlán bég* seregét meglepve, abból sokat lekoncoltak, ágyúit beszegezték, magát is majd elfogták, lovait, tevéit, a sátorokban felhalmozott zsákmánnyal megrakva, jó prédául magukkal a várba visszavitték.

Ez volt az első üdvözlet a felhívásra.

Másnap a boszúra gerjedt *Amhát pasa* elkezdte Eger vár sáncait lövetni. Százhusz nehéz ágyú okáda a tüzet minden oldalról a városra. Azok között voltak olyanok, a mik félmázsás golyókat zúdítottak alá.

Ezeknek *Dobó István* csak kilenc ágyúval válaszolgatott. De ő maga intézvéen a harcot, olyan jól vitte a dolgát, hogy a töröknek sok ostromágyúját leszerelte: úgy hogy *Amhát* valamennyi ostromágyújával csak a megszállás tizennyolcadik napján tudott annyira menni, hogy a bástyafalon vívható részt törjön. Még akkor is előbb megkísérté a békés feladást *Amhát*. Ismét beküldött a várba egy magyar foglyot, *Dobó*hoz írt levelével. Mi volt a levélben, azt senki sem tudja: mert *Dobó* egy parázsszal telt üstöt hozatott elő, a levelet széttépve a parázssra vetette, s a levél hozóját rátartatta a füstre s erősen megfüstölteté, s vásra verve tömlöcbe záratta.

Szent Mihály napján fuvatott első rohamot a vár ellen a török fővezér, kora hajnalban. Három felől rohantak a janicsárok a falakra, lábtókkal. Legnagyobb erővel támadtak az ó-kapura. Itt huszonhét zászlót egyesített a török. Az ó-kapu tornyát védő *Pető Gáspár* nem bírta visszatartani a tömeget, melyet hátulról furkós bottal kergettek előre, s már-már hátrálni kényszerült, a midőn *Dobó* neki fordítva a toronynak a szomszéd toronyból az ágyúit, addig kartácsolt a törökök rohamoszlopai közé, míg az, mint a hangyaboly szétzavarodott, s akkor *Pető* és társai ismét visszafoglalhatták a vitatott bástyatornyot. Háromszor megújította a török a rohamot, mindannyiszor vissza lett verve. Ezer török holtteste maradt az árkokban.

De a nap diadalának a magyarok részéről is nagy ára volt. Halva maradt négy vitéz hadnagyuk: *Gyulay György*,

Bolyki Tamás, Nagy Imre, Pozsgay János: a szeg hős dalái.

Az esetek között volt *András deák* is, az egri bíró; s maga *Pető Gáspár*, a főhadnagyok egyike is könnyű sebet kapott.

Másnap nagy temetés volt Egerben, százharminc koporsót vittek egymás után a temetőbe. *Dobó István* még arról is gondoskodott előre, hogy legyen szép temetőnek való hely és elégséges koporsó minden tisztességes halottnak, a ki a hazáért harcolva dicsőült meg. A két pap győzte őket beszentelni.

Alig hogy be voltak hantolva a sírhalmok hosszú sorai, jön a török táborból, bekötött szemmel idáig vezetve, egy magyar küldött, *Sáry Endre* volt a neve. Levelet hozott *Dobónak*, *Arszlán bég*, fehérvári szandzsáktól.

Dobó ketté hasítá a levelet, s felét a levélhozóval etcté meg, a másik felét tűzre vetteté, *Sáryt*, mint magyar árulót, a tömlőctorony fenekére záratta.

(Csak az ostrom után kérdezték meg a kibocsátott *Sárytól*, hogy mi volt abban a levélben? A legfényesebb feladási feltételek: jutalom, kincs, szabad elvonulás *Dobónak* és egész fegyveres népének; s nehogy *Losonczy* sorsa ijessze lelküket, *Arszlán basa* maga kínálkozik túsul velük menni, a míg a török táborból napi járóra el nem távoznak.

A törökök levéllel nem értek célt; más szemmelátható módhoz folyamodtak a várórség elrémítésére. A minapi ki-rohanás alkalmával néhány magyar vitéz a kezük közt maradt. Azokat előhozták az ágyúsáncaikra s ott végezték ki iszonyú kínzásokkal. „Igy jártok mind valamennyien!” kiáltoznak a várfalakon állókra.

Az ostromlók viárkai olyan közel voltak már a várfalakhoz tolvá, hogy azoknak a gátjai mögül átbeszélhettek a törökök a falon álló magyarokhoz. Voltak közöttük magyarul tudó pribékek, kik éjjel a falon járkáló magyar őröket mézes-mázos szavakkal csábígtatták s akadt a várbeliek között olyan bolond, a ki az árulásra biztató felhívást tovább adta. Hanem a polgárok

torkába fojtották a nyomorútnak az árulást, felakaszták a piac közepén s mindazoknak, a kik még rajta kívül *hallották* e csábítást, levágták a fülét, hogy máskor ne halljanak vele.

Amhát basa meggyőződött róla, hogy ezt a „rozzant aklot” egész rendszeres ostrommal lehet csak megvenni, a hogy híres nagy várakat szoktak, a miknek csillagsáncaik, Miksa-tornyaik, mamelonjaik vannak. Sánccárokkkal, paralellákkal kell a falaihoz közelíteni, földalatti tűzaknákkal a sáncaikat légberöpíteni, összesített ágyútelepekkel a bástyáit halomra dönteni: emberi erő maga meg nem töri, pokolbeli tudománynak kell benne segíteni.

Éjjel-nappal szórták a tüzes golyókat a városra. A nép föl se vette. A tüzes golyót jól lehetett látni, mikor közelít; ember kitérhet az újából; faneműt nem talál, a mit meggyújtson; a háztetők gerendái mind sánckaróknak vannak felállítva. A tüzes golyók azonban a löporraktárt keresték. Az a főtemplom sekrestyéjében volt.

Ötöd napján a szakadatlan lövöldözésnek iszonyú robbanás reszketteté meg a várat: a löporraktárt felgyújtá egy tüzes golyó, s a robbanás szétdönté a monostor egy részét, a hozzá épített várfallal együtt, nyolc drabantot *Nagy Pál* hadnagyukkal, kik a raktárt őrizték, a levegőbe vetette, s a két száraz malmot felgyújtá.

Erre az egetverő pukkanásra nagy diadalordítás hangzott fel a török táborból, *Amhád* rögtön rohamot indított a ledőlt fal engedte rés ellen a legközelebb álló *Arszlán bég* csapataival.

— Ne féljünk a pokoltól! — mondá *Dobó István* *Mecskeynek*. — Bízunk az Istenben.

— És édes magunkban, — felelt a hős bajtárs, — kend bátya bánjon el a tűzzel, én majd elbánok a vassal.

S a míg *Mecskey* a harci néppel vitézül visszaverte a falra mászó ellenséget, az alatt *Dobó* eloltatta a tüzet a maga bátor szívü parasztjaival s a falban támadt rést hirtelen betömtek kövekkel töltött hordókkal, a miket baj volt az ellenségnek

megbolygatni, mert ha megbontotta, mind a hegyébe gurult.

A roham vissza lett verve, csak az volt a nagy kár, hogy annyi lőpor kárba veszett, s a száraz malmok elpusztultával nem volt min örölni.

— Se baj, — mondá *Dobó*, — itt vannak az ácsok, a molnárók két összetört malomból majd csinálnak egyet: aztán itt van *Gergely diák*, ez ért a puskaporc csináláshoz, van hozzávaló kénkő, salétrom elég.

Bornemisza hadnagyot hívták úgy a tudományáért, hogy „*Gergely diák*”. Ez hirtelen összeszedé, a ki csak van Egerben tünár, szürccsapó, neki állítá az Eger vizén felállított kölyüknek; azok nagy hamar megérték, hogyan kell a puskaport csinálni, s azt most pinceboltokban rejték el. Helyre lett pótolva a veszteség.

De még ezzel nem érte be *Gergely diák*; hanem a molnárókkal, a kik a matematikát értik, mindenféle furfangos stratagemákat fundált ki, a mikkel az ellenséget meg lehet confundálni: tűzkerekeket készített, a mik a lejtőn eleresztve olthatatlan tűzzel vegyest patkószegeket szórnak maguk körül, azután meg fiatal sugár jegenyefákból a hajdani római catapulták mintájára készült hajító gépeket, a mik arra voltak jók, hogy vasabroncsok 'közé fogott, szurokkal itatott venyige-kévéket hajigáltak el messzire. — Nagy szolgálatot tettek ezek a parasztgépek az ostromlottaknak minden alkalommal.

Amhát basa a minap oly hősiesen megvédett *Bolykitoronynyal* szemközt tömérdék szálfákból egy akkora farakást halmozott össze, hogy annak a dombja magasabbra emelkedett magánál a torony párkányánál. Arra való volt ez, hogy a roham alatt majd a török puskasók innen lövöldöznek a szakállasokkal a védő sereg közé.

Egy szép éjjel aztán *Gergely diák* neki ereszté a maga catapultáit a roppant fahegynek s a szurkos kévéekkel felgyújtá azt, ellenkező szélben. A törökök összeröföntek a tüzet oltani, hanem akkor meg folyó terpentinnel tele csobolyákat hánytak

közéjük, a mitől a tűz az oltókra is elterjedt: a ki el nem futott, maga is ott égett. A fenyegető nagy Bábeltorony ott égett el szépen a törökök átkozódásai s a várvédők Alleluja éneklése mellett.

Október 12-én, több mint egy hónapi ostrom után, *Amhát basa* újabb általános rohamot indított a vár minden sáncai ellen.

Az ó-kapu tornya rommá volt már löve, a kapu maga is beszakítva, a földbástya téglaburkolatából levetkőztetve, a tömlőctorony alja ledöntve, a Bolyki-tornyot csak alárakott gerendák tartották.

Huszonnyolc zászóalj rohanta meg az ó-kaput.

A romokon könnyűszerrel áthatoltak a janicsárok; hanem akkor látták elbámulva, hogy a lerontott kőfalon belül egy új fal van emelve: nemkőből, csak vályogból; de erős sánc az annak a kinek onnan a fal tetejéről buzogánnyal üdvözik a fejét. Vályogsáncon, gerendapalánkon nem bírt keresztül törni az ozmán erőhatalom, reggeltől napestig harcoltak köröskörül, újra meg újra felszított dühvel, egy rést sem tudtak elfoglalni.

Gergely diák tűzkerekei most mutatták meg, hogy mit tudnak? A lejtőn aláeresztve egész utcákat vágta az ostromlók tömött soraiba motolláló kaszáikkal, míg a süvöltő tűz, bodonjaik likaiból rémületet támasztott közöttük. Estére a második nagy roham is diadalmasan lett visszaverve.

Ebben a harcban maga *Mecskey* is megsebesült s egyik vitéz főhadnagya a borsodi hajduságnak, *Nagy István* halva maradt.

A török fővezér átkozódott elkeserült dühében.

A dervisek processiót tartottak a táborban, éles kardokkal verve kopasz fejüket, hogy a vér csurgott alá a kantusaikon, s kardalban üvöltöttek az égre: „*Allah buffáj! Allah mitrej chrestinnai!*” A főüléma egy sánta számaron ülve, lovagolt előttük hamuszín gyászruhában.

A vezérek között nagy volt a viszálykodás a másodszeri kudarc miatt; mind egymást okolták miatta. *Amhát Ali* basát szidta, hogy minek biztatta őt ennek a nyomorúlt fészeknek

a megvívására, a mi többbe került már eddig a török seregnek, mintha derék csatát vívott volna *Nándor* király és a német császár egész seregével. Ott legalább dicsőség is termett volna, de itt maga a győzelem is oly hitvány bér, hogy osztolni nem érdemes rajta.

Ali basa azzal vetett véget a vezéri viszálykodásnak, hogy másnapra még egy általános ostromot indítványozott; a melyben ő maga fog elől rohanni s vagy feltűzi bíbor zászlóját a vár falára vagy elesik alatta.

El lett határozva a végerőfeszítéssel megindítandó ostrom. Százezernyi harcos viadala egy ezerötszázra leapadt maroknyi hős sereg ellen. A janicsárok hada egész éjjel üvöltött a török táborban. A magyarok ismerték már ezt a harci kiáltást, tudták, hogy mi vár rájuk?

Mindenki a falakra gyülekezett, mindenki fegyvert fogott a kezébe. Az volt elég: a törökök hagytak ott annyi puskát, kardot, hogy még a gyermekeknek is jutott belőle.

Október tizennegyedikén dél tájon riadoztak fel a török táborból szerte a tárogatók s megindultak három oldalról a török hadoszlopok Eger sáncai felé.

Ali basa kezdé a rohamot a *tömlőcbástya felől*. Ott állt *Dobó István* és tűzontó *Bornemisza Gergely*.

A földbástya ellen *Udáma basa* és *Vely bég* vitték a szarácsi hadat: itt *Fügedy* hadnagy vezényelt. A fegyverre kapott parasztság is mind körüle gyűlt most.

A *Bolyki-bástyát* *Arszlán bég* választotta magának, ott vezérekedett *Zoltay* hadnagy.

Az ó-kaput a sebesült *Mecskey* védte ötszáz puskásával, bekötött jobb karját a nyakába kötve, baljában a kardja. Ő ellene a janicsárok agája intézte a rohamot.

Amhát basa maga a tartalék sereggel az ágyúk sáncai mögött állt készen; a várvédők részéről pedig *Pető Gáspár* volt tartalékolva hagyva a főpiacon, hogy a hol erőt talál venni az ellenség, legott helyben legyen és az ingadozókat megsegítse.

Ali basa, kinek vitézségét a szégyen fokozta, egymás után toltta előre zárt hadoszlopait a tömlöcbástya ellen; melynek párkányain folyvást férfi férfi ellen küzdött. A magyarok a lőréséken át hosszú rudakkal a falnak vetett lábtókat visszadöntögették, derékban tördelték; azok újra ki lettek pótolva. *Dobó* mellett egymás után hullottak el hős bajtársai, már az aranyos sisakját tartó apródja is elesett az oldalánál; a midőn a válságos pillanatban megharsannak *Pető Gáspár* trombitái; a tartalék csapat új erővel rohan az ostromlóknak s azokat hanyatt-homlok veti le a bástyákról; a kik már felmásztak, azokat lekasabolja: aztán egy sortüzeléssel vad futásra készíti az egész hadoszlopot.

Ámde ez alatt a földbástyánál vett erőt a török. *Ulána basa*, *Vely hég* egyesült dandárai visszanyomták a sánchát-ról *Fügedyt*: annak már csak egy belső gyöngye téglafala volt, a mit védelmezett, a sánctető maga tele törökkel; ott lobogott már *Ali basa vörös bársony zászlója* a fal szegletére kitűzve.

Bornemisza Gergely nosza neki irányozza a sáncnak a tömlöcbástyán levő két ágyúját: szeges zsákot, fűrtgolyókat, ugyan közé lövöldöz a sűrű tömegnek, hogy az csoportostul hullakásra. E nem várt üdvözlét rövid időre megakasztja az ostromlók előnyomulását: a védők rendbe szedkőzhetnek.

— Csak még egy segédcsapatunk volna! — sóhajt fel *Pető*.

— Csak egy ital bort adhatnánk az embereinknek! — mondja a praktikus *Gergely didk*.

— Meglesz mind a kettő! — dörmögi *Dobó István*, s leszállva a bástyáról, lovára veti magát; útban talál egy csoport leányt és menyecskét. — Hej menyecskék, derék leányok! kinek volna bátor szíve egy veder bort a sáncre felvinni a legénységnek? Nagy ott a szomjúság: meleg van a tánctól!

De hát valamennyinek volt ehez kedve is, bátorsága is.

Dobó uram felnyitá előttük a pincéjét; a fehér nép csebrekre csapolta a bort s aztán futott vele fel a kőfalakra.

Tudja azt minden katona, a ki valaha a csatatűzben sütkérezett, hogy akkor egy ital bor annyit ér, mint egy égből érkező segítség. Hát még ha szép leányok nyújták! Ez az igazi angyali segedelem. Mikor ezt a tűzzel teljes jó vörös egri bort itták, akkor kiáltották legelőször: „*török vér! Hadd folyjon!*” S azóta is „*török vér*” a neve az egri bornak.

S ha már egyszer ott voltak az egri leányok, menyecskék, bizony senki sem kívánhatta tőlük, hogy maguk is részt ne vegyenek abban a nagy dáridóban, a hol karddal muzsikálnak, ott látták a nők férjeiket, a leányok vőlegényeiket, vad, kegyetlen pogánynyal tusakodva, melyik állhatta volna meg, hogy maga is fel ne kapjon valami öldöklő szerszámot, ütő, vágó eszközt, a mit más elejtett s oda ne rohanjon a kedvesét védni, gyilkosát rontani. S ha egyszer az asszonyféle elkezd a harcot, az nem hagyja abba! Énekek, krónikák, hirdetik örök időknél, hogyan harcoltak az egri asszonyok, leányok a vívott vár bástyáin; menyasszony az elesett vőlegénye kardjával: nő a férje mellett, a holtteste felett; hogy zúdítottak tűzön forralt szurkot, forró olajat a falra mászó kopasz tarkóira, hogy verték le őket a lábtókról kövekkel, rudakkal.

Roszbabb volt az asszony ellen harcolni a töröknek, mint a férfi ellen; mert az nem lát, ha a harcba kezd, s vett sebet nem érez. A legveszélyesebb ponton asszonyi segítséggel lett megverve a török; s még hogyan elverve: *Uláma* bég alig birt kiszabadulni a halomra tóduló katonái gomolya alól, *Vely* bég, az *Ali basa zászlójával* kezében, mellén keresztül döfve esett el, s a pompás, aranybetűkkel kihimzett piros bársonyszászóló az aranyagomb muncsukkal és félholddal a végén, a magyarok kezében maradt.

Két helyen vissza lett verve keservesen az ostromló török: erre *Dobó* a felszabadult bástyák csapatjait a harmadik vívott pontra küldé. A *Bolyki-bástyánál* a török sereg legdaliásabb hőse, *Arszlán* bég vezérlé a harcot. Ott is volt az ostromlónak leghatározottabb diadaluk. Nyolc zászlót tűztek már ki a

falakra; s Zoltay körül volt fogva általuk a tornyában, csak alig védekezhetett már magát.

Ekkor hangzott fel két oldalról a „Jézus! Jézus!” kiáltás. Jött a szabadító: Fügedy egy felől, Pető másik felől, felkaptak a már elfoglalt sánkra s visszanyomták az ostromló hadat.

De még ez az erő sem tarthatta volna azokat fel. *Arszlán bég* kérelhetetlen kegyetlenséggel hajtá előre tartalékban levő csapatait: s annyi életnek csak le kell győzni magát a megtestesült halált is. A védők erejének csak ki kell fogyni végre.

Mind a két fél érzi, hogy ez a válságos óra: a ki ezt megnyeri, az egy egész halhatatlanságot nyert meg.

„Csak még egy óráig ne hagyj magad magyar! ez az utolsó erőszak rajtad!” kiáltoznak a népnek az ifjú vezérek.

Ebben a percben, mikor a *Bolyki-bástya* előtti sáncárok, a mit a törökök rőzsekötegekkel temettek be színi, olyan sűrűen volt tele az ostromra tóduló hadakkal, hogy a vörös csalmák-tól nem látszott a tér, egy mélyen dördülő robaj rázta meg a földet, melyre sűrű füstfelleg tört elő a mélyből, piros csalmákat, kalimpáló ember-csoportokat hajtva föl a magasba. — Ez *Gergely diák* utolsó tromfja volt. Földalatti tűzakna, löporral megtöltve, adta fel a pokol tüzét az ostromlók lába alatt.

Mikor a füst eloszlott, lángoló rőzsekévéket hajigálva szerteséjjel, széttépett emberi tagokkal: *Arszlán bég* csak egy forgatagot érzett a légben és a földön; a lég forgószele kócsagját csavarta le a fejről, az embertömeg forgatagja pedig, mint az örvény ragadta magával.

Amhát vezér bástyája tetejéről látta ezt a romlást. A hamu az égből az arcára hullott. Legalább eltakarta a szégyenpirt rajta.

— Előre! Rohamra! — parancsolá a mellette álló bajrak-tárnak.

Az pedig, egy sebhelyekkel tépett arcú veterán, zászlója nyelének hegyes végét a földbe ütve, így szól:

— *Allahnál a segítség. A magyarok mellett Isten harcol. Isten ellen ki küzd?*

És egy katona sem mozdult meg Amhát parancsára, se vezér, se közvitéz.

A *Bolyki-bástyánál* menekült, a ki fenmaradt; de két zászlót ott hagytak az őket űző magyarok kezében.

Az óriási erővel kísérelt ostrom minden ponton vissza lett verve; a törökök csupán a *Bolyki-bástyánál* 8000 halottat vesztettek, de a magyarok közül is elhullott csupán e ponton 140 vitéz.

Hanem ez volt a roppant török tábornak utolsó rohama Eger ellen. Pedig akkor már olyanok voltak a bástyái, hogy lőháton fel lehetett rájuk nyargalni.

— Ki küzd Isten ellen! — azt mondák a török harcosok.

S a temesvári győzteseknek, *Amhátnak és Alinak* szégyendühhel kellett felszedni a sátraikat a szőlőhegyekről. Rossz hely is az ott nagyon, a hol még a hegy is olyan nedvet terem, a minek lelke van: lelket ad!

A török tábor hazament szégyennel.

Az egriek pedig „téged, Isten, dicsérünk”-et énekeltek: az egyetlen pap vezetése alatt. A másik pap az utolsó roham alatt, dicső hivatását teljesítve, a haldoklók végvigasztalása közben, maga is halállal áldozott.

Az ostrom bevégeztével az egriek 12,000 ágyúgolyót szedtek össze, a mit az ostromlók 38 nap alatt városukra szórtak. Egész vas-gulákat emeltek belőlük.

A három elfoglalt zászlót pedig felküldték Bécsbe (az egyik *Ali* basáé volt, a másik *Arszláné*), tisztelettel jelentve, hogy megmaradtak Isten segítségéből és a maguk emberségéből.

Erre aztán *Szász Móric* herceg is, látván, hogy minden jól végződött, szépen hazatért Bécsbe az egész táborával s ment mindenki a téli nyugalomra.

Az egri ostromnál *hét* száz *hős* magyar esett el.

De együtt élnek ők egy szóban, a mit érteni fog mindenki, míg a világ, míg magyar lesz. — Ha valakit nagyon fel akarnak dicsérni a magyarok, csak ezt mondják róla:

„*Kívánta az egri nevet!*”

J Á N O S Z S I G M O N D

János király fia, Zsigmond, egyet örökölt az apjától, a mit holtig el nem vesztett, annak a gyöngeségét.

A sors a helyzet minden kedvezményeit a kezébe rakta s ő azok közül egyet sem birt megragadni.

Castaldo úgy jól tartá német barátsággal az erdélyieket, hogy azok még *Dobó Istvánt*, az egri hőst sem túrték meg a király vajdájának, hanem visszahívták János király fiát; *Miksa*, az ujonan koronázott király, úgy elidegeníté magától a legjobb híveit is az által, hogy Magyarországot a német szövetséghez ígérte csatolni, hogy pártja sem volt többé: és *János Zsigmond* még sem tudta reményeit megvalósítani.

Nőért soha sem lángolt a szíve: mindig csak uralkodó családok leányainak kezéért esengett; de azokat nem adták neki, a kinek „az egész teste egy betegség”. Csak a borban talált tüzet és lelkesedést.

A trónhoz volt igénye: A magyar korona kínálkozott számára s ő azon törte fejét, hogy szolgálhatna a szultán rab hívei között.

A nemzeti önállóság, a lelki szabadság vezérbajnokának hívta, kiáltotta s ő a helyett behívta duló hadjáratra negyedszer is a törökök szultánját. Még eléje ment a nagy hódítónak: „*szolgája fídnak*” nevezte magát s háromszor is letérdelt előtte és könyörögve kérte, hogy adja vissza neki, — nem a koronáját, nem a birodalmát; — hanem csak a birtokait. A szul-

tán azt mondta neki rá: „jól van *Pista* fiam! (a nevét sohasem tanulta meg János Zsigmondnak, neki csak *Pista* volt) kapsz földet három annyit, csak eredj haza; szedj hadakat, ha elfogyott az apró pénzed, csak szólj, majd kapsz”.

A történetbűvár sóhajtván fordítja el a lapokat, a mikre a második két ellenkirály neve oda tévedt. Magyarország történetét még mindig csak a török szultán csinálta: a többiek csak sakkfigurák voltak a táblán, a mikkel *Szolimán* játszott.

A SZIGETVÁRI VÉRTANÚK

A magyar nemzet egész történetében nincs olyan emlékezetes esemény, mely annyi fájdalmasan lelkesítő érzést keltene fel, mint *Szigetvár* védőinek hős végezete. Ezek az emberfölötti hősiességgel folytatott viadalok a homéri mesék költői ragyogásával vannak besugározva; csak hogy e harcoknak csodatevő istenei, a kik a hősöknek segíteni leszálltak, nem a mesés olymp mythosz-alakjai, hanem az a megfogható, látható, érezhető Isten: a hazaszeretet.

Szigetvár sohasem volt kitűnő erősség. Az utazó elme mellett s nem veszi észre, hogy az a földtúrás vár volt, a mit látott. A sík rónán alacsony földsáncok s azoknak egyik oldalán egy-két emeletre kimagasló csonka torony. Ez volt az egész erősség.

De azért a híre eljárt már egész Sztambulig. Mert midőn a török seregek fel egész Fülelig, Tataig, Nagyváradig minden erősséget elfoglaltak, a Drávához legközelebb eső *Szigetvár* még mindig tagadta a szultán hatalmát.

Már 1556-ban a budai basa, *Ali*, egész erejét összegyűjtve, ostrom alá vette *Szigetvárt*, a mit akkor a vitéz *Stansics Márk* védett. Ezúttal a nádor, *Nádasdy Tamás*, és *Zrínyi Miklós*, Horvátország bánja, egyesült erővel elverték a basát *Szigetvár* alól. Tízezer halottja bánta vereségét.

Ez időtől fogva *Szolimán* szultán a nyakára járó bécsi kövc-

teknek, a kik békekötést könyörögtek tőle, mindig azt válaszolta a föltételei hosszú sorában: „*Szigetvárt pedig leromboljátok!*”

Hanem a magyar urak erre sehogysem álltak rá.

A sok megtagadó válasz aztán dühbe hozta az ellenmondáshoz nem szoktatott szultánt; Szolimán még egyszer felköté a kardját s azt mondá: „No hát megyek érte és elveszem magam!”

Kilencvenezernyi válogatott hadsereget hozott magával Sztambulból, háromszáz ágyúval: azokon a hadain kívül, a mik már itt az országot elfoglalva tarták s miknek egy része Gyula-várát vívta, más egész Tatáig portyázott.

Ennek a fenyegető viharnek a közeledtére aztán *Miksa* király is összegyűjté mindenünnen a maga hadait, a mik számra és hadi szerekre nézve a szultán seregével bizton felértek, azt talán felül is multák.

Ez a roppant sereg Győrnél és Komáromnál ütött táborn; lévén az ő vezére *Salm Ekhard*, a ki méltó helyet foglal el ama császári hadvezérek sorában, a kik arról tették magukat a világtörténelemben nevezetessé, hogy semmit sem tettek: a mit megtenniök erőbe került volna.

A magyar vezérek ám sürgették a királyt, hogy szálljon síkra a török szultán ellen s dúljön el valahára nyílt csatában, ki az úr Magyarországon? De a német vezérek bölcsesége győzött. Ők azt mondák, jöjjön a török szultán ide, ha olyan nagy kedve van velünk verekedni; a győri és komáromi sáncok alatt elfogadjuk vele az ütközetet.

Akart is rajtuk törni a vén szultán, diadalokban telhetetlen úr! Pedig élete végét járta már akkor; féllába a koporsóban; de a másik a kengyelben.

Szolimán dühös volt. Már azért is, hogy a budai basa, *Arszlán* bég, Eger vívója, azzal ámította, hogy *Miksa* császárnak semmi hadserege sincsen: s most íme az Tatáig mer eléje jönni s azt elfoglalja *Arszlán* basa szeme láttára. — Az első dolga az volt, hogy az elfogadására siető *Arszlán* béget megfojtatá.

Péterváradnál akart átkelni a szultán s aztán *Eger* alá menni, hogy a török félholdat elhomályosító foltját ezzel a híres várral együtt eltörölje.

Egész odáig övé volt az ország; úgy intézhette az útját, mint a ki saját birtokán utazik. Mint igazi nagy úr, előre küldé a szállás-csinálót s azoknak a fejét, a *főszakácmestert Mohamedet* (rangjára nézve sirhalai szandzsákot). Arra volt bízva hat szekér ezüstmű: a díszlakomához való tálak és serlegek, a selyem abroszok, és tizenhétezer arany: konyhapéNZ. Illendő fegyveres kíséret is volt a drága kincsek mellé rendelve.

Két szigetvári hadnagy neszét vette e drága utazónak: egy portyázó csapattal *Siklós* alatt bevágták az útját. *Mohamed* basa főtékmestert a fiával együtt levágták, a kíséretét felkoncolták: a sok szekér aranyat, ezüstöt, két elvett török zászlóval együtt, *Szigetvárra* vitték.

Ez a vakmerőség emberfölötti dühbe hozta a szultánt. Tíz más basáját inkább odaadta volna, mint a *főszakácmesterét*, a ki az ő urának a legnélkülözhetetlenebb minisztere. Haragja nagy voltát bizonyítja az, hogy rögtön megváltoztatta az egész hadjárat tervét. Most már nem kellett neki se *Eger*, se *Miksa* császár; hanem *Szigetvár* és ennek a kapitánya *Zrínyi Miklós*.

Vukovárnál elvitte a hídját a Duna; akkor lekerült *Eszékig*, s ott veretett a *Dráván* keresztül tizenhat nap alatt négyezrenyolczáz lépésnyi hosszú hidat. Magával hozta a híres „*Kacziáner*” ágyút is, a mit ez a császári hadvezér az eszéki nagy vereségnél a török kézben hagyott. Augusztus 1-én már ott táborozott 90 ezer török háromszáz ágyúval *Szigetvár* alatt.

A táborban *Zrínyi Miklós* (vagy mint *Wagner Kristóf* nevezi őt *gróf Szeréni*), horvátországi bán, volt a parancsnok.

Minden arra mutat, hogy *Zrínyi* egész előretudásával bírt annak, hogy az, a mit ő most végrehajt: nem egy diadallal végződő hadi tény, hanem egy olyan áldozat lesz, a minek emlékezete nemzetét és az egész keresztény világot a késő századokig lelkesíteni fogja.

Nem azt tette, a mit első alkalommal, hogy a vár védelmét egyik kapitányára bízva, ő maga a fölmentő sereg élére álljon s az ostromló ellentábort kívülről rohanja meg: miként tíz év előtt tette ezt fényes diadallal. Akkori vitéz vezértársa, *Nádasdy Tamás*, halva volt már s az osztrák vezértől tudta, hogy mit várhat!

Elhatározta magát, hogy személyesen fogja vezetni a vár védelmét: ezt írta *Nádasdy Tamás özvegyének* még áprilban: „Küldjön nagyságod néhány gyalog lövészt szigetre, hová bezárkóznom elökéltt szándékom, akarván mindenekelőtt a nagy Istennek, aztán a királyi felségnek s a keresztyén világnak és a mi végpusztulásra jutott édes hazánknak híven, állandóan és derült arccal, vérem hullásával s ha úgy akarja a végzet, fejemmel szolgálni.”

Nejét és gyermekeit Csáktornyára küldte, legnagyobbik fia ott szolgált mint ezredes *Miksa* király táborában.

Ellenben a vele együtt halálra elszánt vezérek nejei és leányai nem akarták elhagyni a várat. Azt mondták, hogy együtt akarnak meghalni férjeikkel, apáikkal. Főlemlegették az egri hősök példáját. Harc idején az asszonykéznek is akad munkája. *Zrínyinek* nehéz szívvel kellett megnyugodni ottmaradásukban.

Mikor a szultán roppant tábora körülfogta Szigetet, *Zrínyi Miklós* összegyűjté a kétezeröttszáz magyar és horvát vitézből álló őrseregét s megesküdteté őket, hogy a várat az utolsó körmöszakadtáig mind halálig védeni fogják.

S akkor aztán kitűzette a *veres zászlókat* mindenütt a sánckokra s egy ágyúlövéssel hirdeté a szultánnak, hogy elfogadja a harcot.

Szigetvárt nem valami erős kőfalak, nem megmászhatatlan bércek, hanem az *Almás* patak mocsarai tették védhető állapotba; sáncái földből voltak hányva; a belső vár az óvárostól s ez megint az újtól széles vízárkokkal elválasztva, a mikén szilárd *dobogókon* lehetett átjárni.

Magának a várnak legmagasabb sáncát, a mit *Nádasdy* épít-

tetett, „hegy”-nek hítták s ennek az ormára felállított ágyútelep uralta az egész síkságot. Azon kívül volt egy toronyalakú kőből épült erőssége a várnak, ennek a pince-casamatáiban tartották a lőport. Hadiszerekben nem volt szükség.

A törökök két napig lövették a külvárost: ekkor *Zrínyi* látta, hogy csekély haderejével a nagy kiterjedésű sáncokat meg nem védheti s felgyújtatá a külvárost, seregét a belvárosba vonva. Ő még azt is fel akarta gyújtani s aztán csak a vár védelmére szorítkozni; de kapitánya *Szecsődy Márton* kértére felhagyott vele.

A törökök azonnal felállíták ágyú-ütegeiket a külváros romjai fölött s onnan kezdék el a belváros sáncait töretni. Aközben pedig nagy fáradsággal töltést készítették levert cölöpökkel és rőzsekötegekkel a széles mocsáron keresztül.

Tíz nap alatt elkészültek a töltések a mocsáron végig s le voltak rombolva a védősáncok; a török hadnak ostromlót fuvattak. A véres tusában háromezer török maradt halva; de az óváros elfoglaltatott. *Zrínyi* kénytelen volt a védő sereget kivonni a városból a vár hídján keresztül, felgyújtva az óvárost. E híd előtt, a többiek visszavonulását védve, estek el a magyarok és horvátok számos vitéz vajdái: magát *Szecsődyt* is összegúzott térdekkkel vitték ki a harcból a várba. Háromszáz magyar vitéz halála ünnepelte meg *Szent István* király napjának előestéjét.

De a vár még állt s a *Nádasdy-hegy* ágyúi hatalmasan verték vissza a törökök ütegeit. *Szokolovics* nagyvezér látta, hogy az ostrom nehéz része még csak most kezdődik.

Megkísérté a *kis kapun* át bejutni.

Előbb *Zrínyit* magát szólíttatá fel, beküldött magyar *pribék* által, fényes ígéretekkel kecsgetve a szultán részéről: felajánlotta neki egész *Horvátországot* és *Slavoniát* olyan örök birtokul, a mint *Erdélyt János Zsigmond* birja.

Zrínyi megvetéssel utasította vissza az ajánlatot.

Akkor katonáit igyekeztek megvesztegetni.

Nyilakra kötözött leveleket lövöldöztek be a várba, a mikben kincseket ígérnek a várórségnek, ha kapuját megnyitja. A levelek *magyar és horvát* nyelven voltak írva. Magyarok, horvátok egyformán szerették az ő hazájukat s tűzbe hajgálták a csábító szókat. Ágyúval feleltek azokra.

Most aztán elkezdte őket a nagyvezér négy oldalról lövetni, éjjel-nappal szórták az ágyúk vastekéiket a hegy és a torony ellen. *Ali Borsuk*, a tüzérek fővezére, tűzaknákat ásatott a sáncok alá. Augusztus 26-án éjjel általános rohamot intéztek a várfalak ellen. A roham vissza lett verve. *Ali Borsuk* tűzaknái saját magát és *Ali basát*, az egyiptomi helytartót temették el, legvitézebb harcosainak ezereivel; két zászlójuk a védők kezében maradt.

A szultán a halottakat átkozta tehetetlen dühében. Vén volt már és nyavalyás. Mégis lovára emeltette magát. Alig birta kardját emelni, mégis kezébe fogta. Ő maga vezette a megújított ostromot augusztus 29-én, az emlékezetes napon: — a *mohácsi diadal évfordulóján*. Azon a fényes napon, a mikor fegyverei előtt rendre dőlt a magyar nemzet színe, virága. Azt hitte, hogy ez a nap az övé örök mindenkorra. És meg kellett érnie azt a látványt, a mi keserűbb a halálnál, hogy szeme láttára hullanak rakásra leghősiebb ezredei e nyomorúlt falak előtt, hogy diadalhoz szokott dandárai hanyatthomlok futnak vissza, egy maroknyi ellenségtől hátban üldöztetve, hogy hirhedett zászlói elbuknak egy vakandtúráson! *Zrínyi megfizetett a mohácsi vészért*. A mekkora temetőt csinált Szolimán ott a magyarnak, épen akkorát adott ő vissza a szultánnak, tele a legjobb vitézeivel. *Tízszér* megújítja a nagyvezér a rohamot. A szultán sírt kétségbeesetten. Ez a nap még sem lett az övé. A tizedik rohamnál magát a vezérlő *janicsár agát* is elfogják a szigetvári hősök. A visszaverés általános futásban ért véget. A szultánt haldokolva emelték le lováról. Fegyver éle nem érte a szívét, mégis halálra sebesíték már.

És ezt a titáni küzdelmet szép csendesen nézte *Miksa* király

Salm Ekhard vezérével és hercegeivel együtt. Volt neki Óvárrott hatvanezer harcosa, magyarok, némctek, olasz segélyhadak, Nyitránál *Dersfy* alatt tízezer embere, Perlaknál *Erdődy bán* s *Károly főherceg* krajnai hadai, számra tízezren, *Salm* Komáromnál harmincezer embernek parancsolt. — És nem mozdult senki.

De igen. Egy csoport önkéntes, a nagyváradi püspök *Forgách* és *Tahy Ferenc* kapitány dandáraival megindult parancs nélkül, hogy segítséget hozzon az ostromlott *Szigetnek*. Köztük volt *Zrínyinek* a legnagyobb fia is.

A merész terv nem sikerült s ez alkalommal a törökök elfogták *Zrínyi* fiának a zászlótartóját a címeres zászlójával együtt.

Az augusztus 29-iki kudarc után még egyszer fölkérték trombitaszó mellett a várat *Zrínyitől* s ugyanekkor a hidfő elé, mely a toronynyal szemben volt, oda vitték fiának elfogott zászlótartóját. A foglyot kényszeríték fenyegetésekkel, hogy *Zrínyinek* kiáltsa át azt, hogy a fia is el van fogva s ha fel nem adja a várat, itt a szemei előtt fogják lefejezni.

Zrínyi azt kiáltá vissza:

— És ha egész nemzetségemet kiirtják is előttem, még akkor sem!

A föld alatti aknákat ásták.

Ezúttal sikerült a pokolbeli munka. Szeptember 5-én hajnalban földrengető pukkanással repült légből a Nádasdy-hegy védsánca; a szétlövellő tűz felgyújtá a vár minden épületét. Most már nem maradt más védelem, mint az ököltre szorított fegyver. A janicsárhad üvöltve rohant az aknától szakított részre. A tömegben előre tóduló hadoszlop betört a vár piacára s olcsó diadalt véelve, a házakba rohant fosztogatni. A sebeiben sinlődő *Szeceődyt* ágyában gyilkolták le, feleségét, gyermekeit rabul elhurcolták.

Ekkor jött ellenük bosszúálló *Zrínyi*, halálra elszánt kis seregének egész tömegével. A betódult janicsárok le lettek

kaszabolva, az utánuk jövők az árkot temették be holttetemeikkel; kétszer újították meg a rohamot, mind a kétszer vissza lettek verve; csak holtaik halmát hagyták ott tanúnak, hogy a várban voltak.

És az öreg szultán, a haldokló oroszlán, onnan nézte a visszavert ostromot halálos fekhelyéről s pokolkinban hörgé e szavakat, irnokának diktálva toll alá a nagyvezérhez:

„Még sem égett ki e katlan! még sem zendül meg a diadal kürtje!”

Nem!

Azok a vasemberek még most sem feküsznek le. Még most is az ő éneklésük hallik az égő torony alul:

„Édes István király,
Téged szivünk kíván ”

És mikor a szultán látja még egyszer, az omladékokról, mint a leforrázott hangyabolyt, visszarohanni janicsárjai hadát, mikor meghallja azt a gyászhangot, a mi a táborkürtök *takarodót fuvó* szava: nagy büszke lelke azt a kint nem bírja elviselni, megszakad a szíve: holtan dől vánkosaira vissza.

Nem ő ölte meg *Zrinyit*, ez ölte meg őtet!

S ez nagy veszedelem volt a török hadseregre nézve.

A szultánhalál mindig együtt jár a janicsárlázadással.

Szokolovics Mehemednek el kellett ezt titkolni a hadsereg előtt.

Alakoskodást kellett játszani a nagy halottal.

Fejedelmi pompás köntösében trónjára ültették a holtteteget, fejére a gyémántos surgudzsálját, kezébe adták az arany buzogányt.

Úgy hagyták őt másnap sátora alatt ülni, a míg a hadsereg ezredei végig vonulnak szultánjuk szemei előtt.

A szemek előtt, a mik már nem látnak. A végső diadalra, a miben már ő nem gyönyörködik.

A sátora előtt végig robogó janicsárok uruk nevét hangoztatják ezerszeres ordítással. Az sem ébreszti már őt fel.

De *Zrinyinek* is meg vannak számlálva az órái.

Az utolsó visszavert ostrom után nem maradt több vitéze, mint a mennyit az a kőtorony befogad. Alig lehetek háromszázan. Köröskörül égett az egész vár; s maga a torony is. Ágyúik nagyrésze hasznavehetetlen volt: élelmiszereik lángok martaléka.

El kellett készülni a halálra.

De még másokat is előkészíteni!

A maroknyi hőssel együtt menekültek a toronyba a családjaikhoz tartozó nők, leányok.

Ezeknek nem szabad török rabnőkké lenni, gyalázatra, kárhözatra jutni.

A férjek, az apák szépen búcsút vettek tőlük s a *búcsúcsók után megölték valamennyit.*

Talán volt olyan is, a kinek nem akadt párja, a ki őt átvezesse a túlvilágba; a ki aztán kezébe kapott egy fáklyát s lement vele a lóporraktárba s ott várt a maga órájára.

A török ostromdandárok kúrtrivallása, dobpergése elnyomta az asszonyok halálsikoltását.

Ekkor *Zrínyi* felöltözteté magát a kamarásával, *Serédy* Ferencceel, ugyanabba a selyem és bársony mentébe, dolmányba, a miben egykor menyegzőjét ülte: nyakába akasztá nehéz aranyláncát. *Serédy* a páncélingét is fel akarta adni. „Szükségtelen az!”

Csak a halálhoz öltözött. Mentéje zsebébe tette a vár kulcsait s dolmánya mindenik zsebébe száz-száz aranyat. Előbb a kamarás török aranyokat hozott.

Zrínyi visszautasítá s mind magyar szűz Máriás aranyokat hozatott. Emlégesse meg róluk, a ki holttestét megkapja.

És akkor levette fegyvergyűjteménye közül apjának nevezetes kardját, kihúzta hüvelyéből, „ezzel kezdé meg a dicsőség pályáját, ezzel szerze hirt, nevet, ezzel akarja bevárni a halálát”

s kilépett vele társai közé, kik őt a torony udvarán várták. Megáldotta őket, megköszönte nekik, hogy fogadásukhoz híven, mind halálig megmaradtak mellette. Együtt is haljanak hát meg.

Azok vezérok példájára mind levették magukról a páncélkat, karvasaikat s nem vittek magukkal mást, mint a meztelen kardot.

Az ország zászlóját *Juranics* kezébe adta: (némely történetíró szerint saját maga vette a bal kezébe) s azzal kinyitatta a torony kapuját.

Két nehéz ágyú a torony bejárata előtt, vagdalt vassal, láncszemekkel volt megtöltve; azt egyszerre kisütteté a hidra tóduló török csapat közé s azzal maga legelől „Jézus!” nevét kiáltva kirohan a kartácsnyitotta rés közé halált osztva öldöklő vasával.

Egy egykorú német történetíró (Wagner) így szól: „*mint a tüzes villámsugár, úgy csapott le közéjük, halálra vágva, a kít elől talál s utat csinálva maga előtt: vitéz társai mindenütt nyomában*”.

Már leverték az ellenséget a hidról, áttörtek a tulsó partra, ott *Zrínyit* egyszerre két puskagolyó éri mellbe és homlokon s egy nyíl a szemét találja. Arra összeroskad. Vitéz hadnagyai, hű zászlótartója, *Csáky György, Juranics Lőrinc és Miklós, Bajomy János, Paprutovics Farkas, Patacsics Péter, Istvánfy Pál, Kobak Miklós* mind ott hullanak el körülötte. És elhullanak valamennyien. A háromszáz hősből nem marad fogolykép több, mint három, a győztesek kezében. Azok közül volt egyik *Serédy, Zrínyi* kamarása.

Az elesett hősnek a fejét a janicsárok levágták, holttestét a *Kacziáner* ágyújára fektetve.

Hogy *Zrínyi Miklós*nak ekként kellett végeznie hős haláltusáját és nem a várkapuban a kirohanás alatt, azt bizonyítja az az emlékkép, mely elesése helyén épült s maig is látható — a hid innenső végén.

De még ezzel a szigetvári küzdelemnek nem lett vége.

A janicsárok, kik *Serédyben* fölismerték *Zrínyi* belső szolgáját, azért hagyták őt élve, hogy mondja meg, hol vannak elrejtve *Zrínyi* kincsei, hol a szultán étckmesterétől elvett tömérdek arany, ezüst. Megtudták, hogy mindaz a nagy toronyban van elrejtve. A janicsár had rohant a kincseket keresni. Mikor aztán a nagy kőépület tele volt prédaéhes sereggel; akkor egy halálra kész lélek a pinceboltban felhalmozott lőpor közé veté a leégett fáklya csonkját s arra égrepesztő robbanással repült levegőbe az egész torony s valamennyi háza *Szigetvárnak* mind alaktalan rommá roskadt össze, háromezer janicsárnak készítve temetőt.

Zrínyi Miklós levágott fejét a nagyvezér körülhordoztatta a táborban s azután egész vég selyembe burkoltan elküldé azt hű kamarásától, *Serédytől*, *Salm* fővezérnek e sorok kíséretében: „Fogadd jó indulataim zdogdul legmerészebb vezértek fejét; melyre ezentúl is nagy szükségtek volna! a testét eltemettem; mert szégyen gyalázat lenne, ha ily bátor férfiú holtteteme a fenyéren porladozna: az ég madarainak ételül.”

Szigetvár elesett: kő kövön nem maradt...

Körüle huszonötezer török vitéz csontját őrzi a föld.

Szolimán szultán hazatért *Sztambulba*, bebalzsamozottan. *Miksa* császár *Bécsbe*, minden balzsam nélkül.

A szigetvári vértanúkról örökké zengni fog hír szava.

Hogy volt egyszer egy hős, kétezeröttszáz bajtársával, a kik megesküdtek, hogy a bizonyos elveszés tudatával a *hazdért*, a *hitért*, az egyszer kimondott szóért, hiven és bátran meg fognak halni és szavukat beválták.

Hogy e *férfi-lelkeket* megelőzték a dicső halálban a *hőslelkű asszonyok*.

Higyjük, hogy e megdicsőülteknek nem veszett ki az ivadéka!

BÉKE A HAJDANKORBAN

Új király, új szultán került a trónra: a csatamént nyugalomba tették: hosszú fegyverszünetet kötöttek, mikor lejárt, újra csomót kötöttek rajta. Békességes idő következett.

De ez a békeség nem azt jelentette, hogy már most nyugalom van, hanem azt, hogy kiki a maga öklére viselje a háborút. Egy-egy török basa, meg a szomszéd magyar, vagy horvát várúr apró csatározásokkal torolták meg a kölcsönös bosszantást: nyitott városokat megrohantak éjjel s a lakosokat pőrére kifosztották; hiába volt két császár aláírásával megerősítve a kötés, hogy kölcsönösen megtiltják a „*hajdúknak, araboknak, martalócoknak, leventéknek, haramiáknak*” a dúlást, a vezéreknak, a *bajvívást*: nem tartotta magát ahhoz senki. Majd egyik, majd másik részében az országnak tört ki valami összeesküvés: semmi kormánynyal sem voltak megelégedve: meglehet, hogy igazuk is volt; nehéz volna mai nap a szanaszéthúzó vélemények közül kikeresni az igazán igazat. A lázadásokat rendesen leverték s azzal a bajok még nehezebbek lettek. Erdélyben *Báthory István* választott fejedelem és *Békés Gáspár* ellenfejedelem harcoltak egymással s ölte a magyar a magyart: a szegény székelyek itták meg miatta a keserű poharat. A fejedelmük ott hagyta őket s elment lengyel királynak. Az oroszokat meg is zabolázta; de itthon meg Erdélybe beült az örökös belviszály; az üresen hagyott fejedelmi szék fölött a vívó feleknek az igazait nem értheti meg az utókor.

Könnyebben megérthetőek azok a *parasztlázadások*, a mik itt-amott kitörték. A nép nem bírta eltűrni a nemes urak

terhét; nehezebbnek találta azt a török járomnál is s le akarta rázni. A Hortobágyon ötezer földműves csoportosult össze, a „nagy” *Karácsony* vezetése mellett. A vezér híres ember volt, két kezével lópatkókat szaggatott szét s a nyilával keresztül lőtte az ekevasat. Isten küldöttének és prófétának hirdette magát, a kinek küldetése a világot megszabadítani az uraktól. Hanem rosszul kezdett a feladatához, mert Debrecen városát rohanta meg; ott pedig polgárok laknak, a kik nem érdemelték meg, hogy a próféta által kiirtassanak. *Karácsony* a debreceni birót akarta lenyakasztatni. A polgárok azt nem engedték; hanem ha már nyakazást akart látni a nagy *Karácsony*, hát leütötték az ő saját fejét, a népét meg hazakergették.

Nagyobb vérontással ment végbe a *horvátországi pórlázadás*, a hol *Gubecz Máté* vezetése alatt tízezernyi kaszás nép pusztítá végig a Dráva-Száva között, felégetve a nemes urak kastélyait. A nemes urak aztán rajtuk ütöttek a fegyveres csapataikkal, szétverték őket; s visszapusztították az ő falvaikat, *Gubecz Mátét* olyan tüzes vas trónusba ültették, a milyen *Dózsa György* volt. — Ott maradtak a leégett kastélyok és falvak kormos falai szerteszét: az út melletti fákon tizenhatával lógtak a felakasztott lázadók.

Sokkal szebb volt *ennél* a békeségnél maga az igazi háború!

Igazi nyugalom csak akkor volt, mikor a mirigyhalál, a keleti dögvész végig sepert az országon, azt pedig néha egy évben kétszer is megtette.

CSILLAGVIZSGÁLÓ KIRÁLY

Miksa halála után *Rezső* került a magyar trónra.

Nem sokat ült rajta. Más hivatást keresett, mint az uralkodást.

A helyett, hogy az országaira fordította volna tekintetét, prágai várakában csillagokat vizsgált, aranycsinálással, jövőndők titkai kutatásával töltötte az idejét; kerülte a házasságot,

de nem az asszonyokat; az állam gépezete helyett óraművek szerkezetével bibelődött; fúrt, faragott, mint egy kézműves s a mellett egészen elfelejtette, hogy ő király. Csak gyanakodása figyelmeztette rá. Minden embertől félt. Indiai büvtükerei mindenféle homályos emberarcokat mutattak neki, a mikben gyilkosait vélte megjósolva. Azután kereste az életben, hogy kik hasonlítanak azokhoz? Félt a tesvéreitől is, s ha valamelyik főherceggel beszélnie kellett, az örüléshez közelgő reszketegség fogta el. Még a misét is vasrostélylyal elzárt fülkéből hallgatta, s a helyett, hogy a Hradzsín pompás kertjeiben sétálgatott volna, a mikben az őstermészet és uralkodói szeszély halmozta fel pompáját: árnyas fákat és zenélő szökőkutakat; a király csak a vár vastag falain belől mert sétálgatni, zárt folyosók alatt, mikbe csak a lőrések bocsátottak világot.

Csillagvizsgáló tornya, vegytani kunyhója, órasműhelye és festőtermei között osztá meg idejét: országai jövedelmét drága festmények összevásárlására fordította s a híres festőket összehordatta mindenünnen s ott ült közöttük és nézte, hogy festenek naphosszant: s ha eközben valamelyik tanácsosa jött hozzá, hogy alázatosan fölkerje valami sürgetős államokmány aláírására, méregbe jött, s a mi a kezébe akadt, azt vágta a fejéhez.

Miatta lehetett az az írás békekötés, hadizenés, szövetekezés, halálítélet, országgyűlési leirat; nem nézte, alácarcolta a nevét, odadobta a minisztere lábához s aztán ment a horoscopjához megkérdezni, meddig él még?

B Á T H O R Y Z S I G M O N D

Erdély fejedelmi székét ugyanekkor az ifjú *Báthory Zsigmond* foglalta el, mint választott nagyfejedelem.

Jezsuiták növelték, főtanácsadója volt a gyóntatója, *Carigli*, az olasz.

Tőle tanulta meg, hogy a „*cél szentesíti az eszközöket*”.

Nagy célt tűzött ki maga elé: Erdély haderejét egyesíteni Magyarország és Ausztria hatalmával a közös ellenség, a török jármának összetörésére.

A késő idők higgadt szemlélője a célra nézve igazat fog neki adni; de az eszközeiért elítéli.

Legelőször is rávette a moldvai és havasalföldi vajdát, *Mihályt*, hogy mondja fel a töröknek a hűségét, azután a temesi és szerémi rácságot biztatta fel, hogy lázadjanak fel a basák ellen; végre a magyar királynak ajánlá fel szövetségét a szultán ellen.

Tervnek szép volt. Hanem a mi leginkább útjában állt, az volt maguknak az erdélyi rendeknek az ellenszenva a törökkel való háború iránt. Az országgyűlésen nagy volt az ellenzék. Erdély legelső főnemesei álltak élén, azok között a fejedlem nagybátyjai, *Boldizsár* és *István*. S mikor a fejedlem az országgyűlésen erőszakolni akarta a saját tervét, a főurak megharagudtak rá s egyszerűen letették a fejedelemségből s helyébe választák a nagybátyját, *Boldizsárt*.

Zsigmond azonban hirtelen körülfogatta őket fegyveres csapatjaival, az egész ellenzékét láncra verette, köztük a tanácselnökét, a kancellárt, sőt saját nagybátyját, *Boldizsárt* is, s másnap egy részét minden ítélet nélkül lefejezteté Kolozsvár főpiacán, a többit a tömlöcben fojtatá meg; azok között nagybátyját is.

Mikor a foglyok kivégezése végbement, *Boldizsár* neje kétségbeesetten tört útat magának a fejedelemhez s lábaihoz vetve magát, kegyelmet esdekelt a férje számára.

Zsigmond gúnyosan rugta el őt a lábától s drabontjainak parancsolá, hogy tépjék le erről az asszonyról az öltözeteit, hadd öltöztesse fel a férje azokba a fejedelmi ruhákba, a miket pár nap előtt dicsekedve mutogatott, s meztelen dobatta ki a nőt az utcára.

Azután odaállt az ablakhoz, s végig nézte barátai, atyafiai

kivégeztetését, közbe-közbe könyeit törölgetve és siránk hangon panaszkodva: „*Teremtő Istenem és Megváltóm! mit vétettem én ellened, hogy kényszerítesz atyámfiai vérével bemocskolni kezemet? De hát több a te akaratom, az atyafiságnál!*”

Így némítá el Zsigmond fejedelem Erdélyben az ellenzékét.

Hallatlan zsarnoki vértett volt ez Erdélyországban; de a kik megmaradtak, helyeselték.

Most aztán lehetett a török ellen indulni.

Megkezdte a tervezett hadjáratot egyszerre minden ponton és mindenütt jó sikerrel. A Bánságban a feltámadt rácok foglaltak el várakat a töröktől, Bukarestben Mihály vajda ölette le a szultán hadcsapatait, s azután Zsigmond vezérével Király Alberttel egyesülve, megszorítá Gyurgyevónál Musztafa basát, s a Duna jegét, a min az át akart menekülni, betörtve alatta, seregével együtt a vízbe ölte: Gyurgyevóból minden törököt kiirtott.

Ezzel aztán saját maguk mögött is elégették a hídat a török barátságához. A szultán kiküldte a nagyvezérét, *Ferhád basát*, hogy álljon boszút a csúfos vereségekért magyarokon és oláhokon. Az megindult százezernyi hadsereggel. A moldvai és havasalföldi vajdák megrettentek. De nem az erdélyi fejedelem. Ő az ingadozó moldvai Áron vajdát hirtelen letette s helyébe Rádvánt emelte a vajdai székbe; még a kozákokat is szövetségeseivé tette s azokkal egyesülten a szultántól megindított krimi tatár hadat pocsékká verte, még *Neszterfehérvárt* is elfoglalta tőlük.

Győzelmei megerősíték szövetségeseiben a hozzávaló bizalmat. Az erős kéz jó barátokat szerez. Mihály vajda hozzáküldé érsekét, püspökeit és főfő bojárjait, hogy kössenek vele erős szövetséget, melynél fogva Oláhország elismeri Zsigmondot királyának, országot egyesíti Erdélylyel; Zsigmond őt, mint helytartóját nevezi ki, s zászlót és buzogányt küld neki, mint eddig küldöttek a szultánok; a közös ügyeket tizenkét tanácsos fogja elintézni, kiket Zsigmond nevez ki és bocsát el. Az erdélyi

országgyűlésre Oldhország is küld követeket, s azok a magyarokkal együtt tanácskozva vetik ki az adót. Annak a hova fordításáról a vajda és tanácsa a fejedelemnek számol. A vajda fizetését a fejedelem szabja meg. A vajda és az oláh nemzet Zsigmondot „felséges urának” fogja címezni, a fejedelem a vajdát „kedves hivének”. A vajda nem címezi magát „Isten kegyelméből” való uralkodónak, sem a városokat a maga városainak. Viszont a fejedelem kötelezi magát, hogy Oláhországot és ennek egyházát jogaiban, a népet nemzeti szokásaiban megtartja, határát minden ellenség ellen egész hadi erejével pénzzel és ágyúval megvédelmezi. Tíz nap mulva épen ilyen szövetséget kötött Zsigmonddal Rázván vajda is, a moldvai hoszpodár.

El volt tehát érve egy nagy cél: Erdély, Moldva és Oláhország egyesítése egy fejedelmi kézben. S ez a kéz erős volt a háromszorta sulyosabbá lett kardot éreztetni is ellenével,

Zsigmond oly magasan állt ekkor, hogy tetteinek egész mezejét beláthatá. Egyfelől a háta mögött levő tért biztosítá: a temesi bánságba küldé egy dandárral Borbély György vezérét, másfelől Moldva védelmére Horváth Mihály és Békés István dandárait, maga a derék sereget Feketehalomnál gyűjté egybe.

És a közben még a menyegzői pompára is gondolt. Helyetese Bocskay István hozta eléje Gráczból Mária Krisztiernát, Károly főherceg leányát, ifjú jegyesét, kit anyja is elkísért Gyulafehérvárig. A menyegzőt fejedelmi pompával ülték meg. A mint az utolsó áldomás elhangzott, a fejedelem felölté páncélját, lóra ült s sietett a táborába

Előbb a babér azután a mirtusz.

Az új nagyvezér, Szindn basa, a keresztyénség legirgalmatlanabb ellene, már akkor átkelt a Dunán. Bizonyítá hadereje tömérdek voltát az is, hogy a próféta zdszlaját is magával hozta Sztambulból.

Mihály vajda és Király Albert a maguk tizenhatezer főből

álló seregével föl nem tarthatták a xerxesi hadat s a havasok közé vonultak előre; a hajdani Negravoda vár romjai mögé s onnan védték magukat hősi ellenállással, míg *Zsigmond* seregükre megérkezik.

A fejedelem ez alatt hatalmas haderőt gyűjtött össze. Táborában volt húszezer székely, kiket ősi szabadságaiknak helyreállításával tudott föllekesíteni; és négyezer szász, többnyire jó lövészek; az oláh hadakkal együtt ment a hadserege hatvanezer főre, 75 ágyúval.

Mikor egész hadát megindítá, közel *Kaluđereninél* egy magas hegytetőről nézte *Szinán basa*. Nem volt kedve az ütközethez. Félt, hogy annyi diadalban megfehérült szakállát bizony bemocskolja. Visszahátrált Bukarestig. A magyar-oláh hadsereget pedig még jobban föllekesíté a hír, a mit a gyorsfutár hozott a temesi bánságból: Vitéz *Borbély György* megverte kegyetlenül a temesi basát egy nagy ütközetben; Tótváradot, Lippát, Facsétet, Csanádot rohammal elfoglalta.

Ők sem maradnak hátrább.

Szinán basa Terqovistya várába négyezer törököt helyezett negyvenhat ágyúval, azok közül kettő félmérföldre hordja a tekéket. S azt az erős várat a büszke *Ali basától* három nap alatt elvették ostrommal, minden ágyúztatás nélkül. Székelyek, oláhok egymással versenyezve, mászták meg a falakat. Élve senkit sem hagytak meg az egész őrségből.

Szinán basa, mikor meghallotta a rémhírt, el nem akarta azt hinni; mikor meg aztán elhitte, akkor hanyatt-homlok rohant rengeteg hadával, a próféta szent zászlajával, vissza Gyurgyevó felé, felgyujtván a háta mögött Bukarestet. De a magyar és oláh vezérek utána rohantak, seregének felét a Duna innenső partján szorították, azt levágták, élve egyet sem hagytak; a ki úszni nem tudott, ott veszett. Ezen a napon, mint a török írók maguk állítják, elpusztult a török táborral együtt járó zsákmányoló dulárok egész tömege. És ott veszett a roppant ozman hadsereg minden zsákmánya, podgyásza, ágyúi, élelmi

szerei. *Szindn* basa másnap Gyurgyevóban kísérté meg az ellenállást; a magyar-oláh seregek onnan is kiverték roppant veszteséggel: a nagyvezér élete alkonyán ily csúfosan megalázva, maga is megsebesítve, futott haza serege romjaival Sztambulba. Nem volt szüksége a selyemzsinórra, megölte a szégyen.

Zsigmond fejedelem és *Mihály* vajda oly fényes győzelmet vívtak ki a törökön, a milyent száz év óta nem jegyeztek föl Európában és kivívták ezt a maguk erejével, magyarok és románok, nem segítve Európa nagy potentátjaitól; nem vezéreltetve más által, mint hazájuk szeretetétől; a ki mindig a *legnagyobb hadvezér* volt és leszen a világon!

Rezső király pedig ezalatt vizsgálta a csillagok összeköttetéseit és áspektusait.

A R É M E K A T Ö R T É N E L E M B E N

Babér koszorúzta már a fejét *Zsigmond* fejedelemnek s a babér minden foltot eltakar; még a rokonvér cseppjeit is.

Dicsőséges hadjáratáért mindenki megbocsátotta neki azt a szörnytetét, a mivel hadviselése tervét megnyitotta.

^ Csak a halottak nem bocsátottak meg.

Azt jegyzék fel a krónikaírók, hogy midőn az öreg *Báthoryné Majláth Margit* megtudta, hogy *Zsigmond* kivégezteté az ő fiát *Boldizsárt*, és második férjét *Iffiu Jánost*, megátkozta a fejedelmet, ezzel a szóval:

„A menyasszonyi nyoszolyádnál álljanak a meggyilkoltak véres árnyékai, mindíg közted és örömeid között!”

S az átok megfogant.

A fejedelem, ki a csatatéri diadalok után tele édes vágyakkal sietett ifjú hitvesét fölkeresni, az édes találkozás örömei helyett csak hideg borzalmakat talált mellette. Jövetelénél láng volt;

az ölelésnél jég. Rémeket látott maga és felesége között, véres alakokat, kik halott arcaikat kettőjük közé tolják; levágott főket, a mik lábaik előtt végig gördülnek, a meggyilkolt *Boldizsár* nejét, ki férje szemfédelével takargatja meztelenségét. Mind átkozzák, fagyasztják, láz-reszketést bűvölnek tagjaira.

„*Báthory Zsigmondot, így ír Istvánffy, menyekzőjekor megbűvölték volt, hogy nem lakhatott együtt a feleségével. Az ördög, az emberi nemzetségnek és minden jónak ellensége, még menyekzőjökön megbűvölte volt, hogy feleségével sem nem lehetett, sem nem maradhatott.*”

Nem volt az bűvölet, hanem a lelkiismeret mardosása.

Hanem e rémlátás mégis végzetes fordulatot képezett Erdély és a magyar nemzet történetében.

A magyar nemzet egyik legnagyobb hőse, a gyurgyevói diadal bajnoka, a három országot egyesíteni tudó „király”, a kinek hűbérese lett a moldvai és havasalföldi vajda, szövetséges társa a magyar király és római császár, annyira üldözve érezte magát az éjszaka rémei által, a mik nászágyát választák nyugtalan fekhelyökül, hogy annyi és ily nagy sikerek után egyszer csak azzal lepte meg a világot, hogy ő leteszi a fejedelmi süveget, le a hadvezéri páncélt, kardot, de még a házassági rózsakoszorút is, elválk a feleségétől és — pappá esküszik. Mindenféle bíborszín, rozsdaveres és fekete talárokat varratott magának, azokba bújt a kísértetek elől: a nejével való találkozáshoz olvasót vitt magával s ölelkezés helyett imádkozott. Hasztalan volt tanácsosainak minden könyörgése, a rendek tiltakozása, nejének könnyei. A huszonnégy éves ifjú lemondott a trónról és minden világi örömről; bíbornok vágyott lenni.

Mikor marasztották, nem maradt; — mikor elment, megint visszakivánkozott; mikor visszafogadták, ismét megbánta tettét: kísértetei egyre kinzóbbak lettek, nem tudott tőlük másképp menekülni, minthogy elvégre egy életben maradt rokont hivatott elő, *Báthory Endre bíbornokot*, kit a cardinal-

süveg megőrzött a legyilkoltatástól, annak adta át a fejedelemséget. Cseréltek: ő átvette attól a capuciumot, az ő tőle a koronás sisakot.

És azzal: „*neki indula, mint Kain, a sok ártatlan vérontásért bűjdosni a világba*”.

DAKOROMANIA MEGVALÓSULVA

A milyen nagy bölcseségnek kell neveznünk *Báthory Zsigmondnak* azon tervét, hogy Moldvát és Oláhországot Erdélylyel egy szövetséges birodalomná egyesítse; olyan nagy esztelenséget kell benne látnunk, a midőn a megtestesült tervet, miután azt saját erős kezében megmarkolva tartá, könnyelműn más kézre, gyöngé kézre bízta.

A mint *Zsigmond* átruházta a fejedelemséget *Báthory Endre* bíbornokra, *Mihály vajda* hallani sem akart többé az alattvalóságról; hanem úgy kívánta értelmezni a kötött szövetséget, hogy most ő rajta a sor mind a három fejedelemség fölött uralkodni.

A *Báthoryak* azt a hibát is elkövették, hogy a törökön vett nagy győzelem után ismét elkobozták a székelyek szabadságait. Ez a derék nemzet, mely öt századdal elébb jött be Magyarországra, mint *Árpád* nemzedéke, s ősfjedelme alatt önkényt szövetkezett az új rokon néppel, sajátos kiváltságaihoz mindig ragaszkodott. Az erdélyi urak pedig nem igen tisztelték az ő szabadságaikat s e miatt örökös civódás volt közöttük, a mi gyakran véres harcokká is fajult.

Az így elkésértett székelyek saját országukban nem találván igazságot, a szomszéd *Mihály* vajdához fordultak, a kivel együtt harcolva, annyi diadalmas csatában, személye iránt nagy becsüléssel voltak.

Már pedig ha a székely szövetkezik a szomszédal, akkor nyitva vannak Magyarország érckapui.

Mihály vajda betört az oláh sereggel Brassónál s ott a székelyek hada rögtön csatlakozott hozzá.

Báthory Endre e hírre rögtön összegyűjté fegyveres hadait s nem messze Nagy-Szebentől az oláh-székely táborral megütközött.

Milyen gyönyörűsége lehetett valamennyi ördögnek ebben a látványban hogy öldökli egymást ugyanaz a sereg, mely nem rég egyesülten olyan nagyszerű diadalt vett a közös ellenségén.

Báthory Endre elveszté az ütközetet. Csak az ő seregéből 2700 maradt halva, ezeret elfogtak, azok között *Kornis Gáspárt*, a fővezért, *Ravazdyt*, ki a székelyek közt sok kegyetlenkedést követett el, mikor elfogták s fölismerték, a székelyek ízekre szakgatták.

A bíbornok-fejedelem maroknyi csapattal futott el a csatamezőről; de a székelyek űzőbe vették, körülfozták, hasztalan volt hősies ellentállása; egy fiatal székely legény halálra sebesíté. A fejét levágták s elvitték *Mihály* vajdának.

— *Szerakúj pópai* (Szegény pap!)

Azután fölkeresteté a cardinál holttestét s eltemetteté a bátyja, *Boldizsár* mellé.

Mind a kettőt *Zsigmond* hóbortja hozta ide.

Most azután *Mihály* vajda megtette magát Erdély fejedelmének.

Még ezzel sem érte be; hanem felszólítá *Rezső* királyt, hogy engedje át neki az Erdélyből, Moldvából és Havasalföldből alakított birodalomhoz még Magyarországból is mindazokat a részeket, a mikén oláhok laknak, hogy azután nevezhesse magát „minden románok uralkodójának”.

Tehát Bihar, Középszolnok, Kraszna, Zaránd és Marmaros megyéket.

Bánta is azt az astrolog király! csak a hét planetából el ne kérjenek tőle egyet.

Azonkívül felséges címet és pénzbeli segítséget is kért — jó barátság fejében *Mihály* vajda.

A király ráhagyta a biztosaira, hogy *igerjenek* neki akármit.

Hisz az akkori időknek ez volt a politikája: „igérni” mindig; „ajándékozni”, *ha muszáj*; „megadni” *soha!*

Másfelől azonban *Mihály* vajda a török szultánnak is felajánlá a barátságát. Az is megküldé a számára a szokásos buzo-gányt és zászlót.

Igy aztán mind a két oldalról biztosítva volt Erdély fejedelmi székében.

Most látta itt idejét, megvalósítani azt, a mit a nagy *Dako-romania* ábrándképének nevezünk.

Azon kezdte, hogy minden főhivatalból elűzte a magyar főurakat s oláhokat rakott helyükbe: országgyűlés helyett saját önuralkodói önkényével szabott törvényt; fegyveres hadaival a népet pusztította, a nemességre adókat vetett ki, a városokat megsarcolta; a gyanús nemesek birtokát elfoglalta, váraikat feldúlatta, s a mi legfőbb sérelem volt, magyarra, székelyre, szászra egyformán, behozta az oláh nyelvet.

Ezzel aztán el is végezte az uralkodását Erdélyben. Nem tartott az tovább tizenegy hónapnál. A nemesség *Székely Mózes* főkapitány alatt fegyvert fogott ellene s *Enyed* mellett tízezer embert vesztett, s vert hadával futvást meneküle ki Havasalföldre. Ott még egyszer megverte őt *Székely Mózes*, *Zamoisky* lengyel segéd hadaival egyesülve. Akkor aztán *Mihály* elfutott Prágába, a királytól segílyt kérni Erdély visszafoglalására; most már csak mint a király helytartója akart oda visszatérni.

A király bölcsen cselekedett volna, ha vitéz testvérét *Mátyás* főherceget küldi le Erdélybe, a kinek a neve és személye népszerű volt a magyaroknál; de hát a horoscop más tanácsot adott. Inkább az olasz *Básta* vezért adta *Mihály* vajda mellé.

Az erdélyiek ekkor harmadszor is visszahívták *Báthory Zsigmondot* árva fejedelmi székükre.

Ez még egyszer megjelent; de kihúzott fegyverét nem kí-

sérte szerencse. A poroszlói ütközetben tízezer emberét veszté s valamennyi ágyúját.

Mihály vajda győzelmesen tért vissza Erdélybe, *Básta*val. És ekkor érte utol a nemesis.

Az új szövetséges és fegyvertárs, *Básta* jó olasz volt. Barátaira gyanakodó, s azokkal, a kikre gyanakszik, gyorsan elbánni kész.

Pedig megmondták előre a magyarok *Mihály* vajdának, vigyázzon magára, úgy ne járjon, mint *Martinuzzi György*.

Egy éjjel, mikor a legédesebben álmodott a nagy oláh birodalomról *Mihály* vajda, *Básta* vallonjai orozva megrohanták s levágták a fejét.

„*Szerakúj vajda!*”

Most azután *Básta* maradt Erdélyben az úr.

Ez volt Erdélynek a legsiralmasabb korszaka.

Básta vérengzőbb volt *Báthory Zsigmond*nál, pogányabb a töröknél, nemzetgyűlölőbb az oláhnál, pusztítóbb a tatárnál: úgy hogy az ő zsarnok uralma alatt az erdélyiek mind a négyet óhajtván kérték cserébe. Törökkel, tatárral szövetkeztek össze, hogy ezt az istenfélő jó barátot kiverhessék az országukból, a ki az egész népet meztelenre vetközteti le s még a meztelen testét is veretlen nem hagyja.³¹

Emlékét egy rossz diák distichon örökíti meg, mely futását zengi.

Egyébiránt szép halála volt: agyonitta magát; kupával a kezében esett el.

Boruljon fátyol a nevére!

EGY KIVÁLÓ MAGYAR HŐS

Abban a tizenöt esztendeig tartó török háborúban, mely a beteg békeséget felváltotta, a világtól elzárkózott idegbeteg király korszakában egész Magyarországon újra ébredni látjuk az ősi hazaszeretetet és vitézség erényeit.

Zrínyi György, Batthyány Ferenc, Nádasdy Ferenc, Erdődy Tamás horvátországi bán, Thuzró György, Illésházy István, Rákóczy Zsigmond, Ecsedi Báthory István, Forgách Simon, Homonnay István, Dóczy Ferenc, Majthényi László mind dicsőséggel koszorúzott nevek; a kik mellé kell sorolni azokét is, kik a harc alatt hősi halált haltak, Pálffy Pétert, Forgách Sebestyént, Apponyi Gerőt, Borbély Endrét stbeket.

De egészen legendai alakká emelkedik ki Pálffy Milkós; ki épen úgy mindenütt ott volt ütközetet dönteni, a hol erős volt a harc a magyar és a török között, mint a nemzet és a távollakó király nem kevésbé nehéz küzdelmeiben: amott diadallal, itt bölcs kibékítéssel.

Elkezdte hős tettei sorát még a „kis háborúban” mint komáromi várnagy; kis csapatjával a fehérvári basát hazáig verve Komárom palánkjaitól.

A nagy háború aztán megkezdődött az eszéki nagy diadallal, a hol Hasszán, boszniai szandzsák, vívta 25 ezer törökkel a várat, a mit két vitéz kanonok, Jurák és Fintich védett egy maroknyi sereggel. Fintich elesett már a falakon, a midőn Erdődy bán nyolcezer emberrel megrohanta az ostromlókat s úgy levágta őket, hogy hírmondó is alig szabadult el a török seregből. Maga Hasszán basa is ott esett el s vele együtt tizenegy vezér-bég, azok közt Musztafa és Mohammed, a szultán hugainak fiai. A török krónikák ezért „a veszedelem esztendejének” nevezik ezt az évet.

Ez a vesztesség gerjeszté fel a szultán (Murád) haragját, ki a kegyetlen Szinán nagyvezért küldé 150 ezer emberrel Magyarországra.

De a magyarok sem pihentek ezúttal.

Ők kezdték meg a támadást.

Pákozdnál a budai basa seregével találkozva, a csata elején *Pálffy Miklós* huszáraival a török derékseregére vetette magát, a janicsárok ezredeire s azokat az első rohammal keresztültörte és lekasabolta. Erre az egész török hadsereg összezavarodott s futásnak eredt. *Pálffy* egész Budaelőfokig vágta őket s tízezer halott törökkel jelölte a Budára vezető utat. A török ott hagyta mind a 44 ágyúját az elvesztett csatatéren. Tán Budából is kiszaladt volna, ha tovább szorítják; de a német fővezér: *Hardeck*, az ütközetben valami csekély sebet kapott, s a miatt egészen elment a kedve a további verekedéstől. Győrbe ment flastromért.

Pálffy Miklós aztán a maga haderejével felvonult Felső-Magyarországba s a felvidéki magyar vezérekkel egyesülve, megvette *Füleket* első rohammal, *Dívényből* kiszaladt előle a török; *Kékkő*, *Hajnácskő*, *Buják*, *Somoskő*, *Hollókő* egymás után hódolt meg harc nélkül; mikor végre a kemény tél szállásaira térni kényszeríté a hadsereget, még hazatértében elfoglalta *Szécsént* s a híres *Drégely* várát.

A tavasz nyitával ismét *Pálffy* kezdé meg nagy szerencsével a harcot s *Nógrád* várát ostrommal elfoglalta.

Ekkor a magyar-osztrák főhadsereg, mely ötvenezer főre ment, 28 dunai gályával, *Esztergomot* szállotta meg: *Mátyás* főherceg, a király testvérének főparancsnoksága alatt. Kár, hogy a fővezér az ostrom intézését nem a tettere kész, diadalhoz szokott *Pálffy Milkóstra* bízta. Nem hitt a magyarnak. *Hardeck*, győri kapitányhoz volt bizodalma. Nem is lett aztán az ostromnak sikere.

Ebben a táborban, a hogy a jelenvolt *Illésházy* írja, *Mátyás* herceg vala a főkapitány: ez oly engedelmes ember lón, hogy semmi igazságot, büntetést a táborban nem mívele. Egy nap sem volt, hogy magyart nem öltek. Nőrablással, részegséggel, vendégséggel, kalmáráruval, udvari pompával annyira rakva

volt a tábor, hogy nem a szent Istennek, de még jámbor embernek is iszonyata volt benne. A kapitányok, ha tíz órán át az ételnél ültek, négy-öt órán át részegen mulattak vagy aludtak, öt-hat mérföldnyire a városokat, falvakat mind kifosztogatták. A szegény népnek minden marháját elhajtották, mint az ellenségek. A herceggel hadakozó tanács vala *Ungnad Dávid* és *Hardeck Nándor* kapitányok, amaz fölötte részeges ember, és mind a ketten soha sem törököt nem láttak, sem hadban nem valának.

Nem is foglalták el *Esztergomot*, hanem a mint *Szimán* basa roppant seregével megérkezett, átmentek a Duna balpartjára; onnan nézték, hogy veszi be szemük láttára *Szinán Tata* várát.

De *Szinán* ezzel jól nem lakék vala, hanem *Győrnek* fordult; a mi akkor hatalmasan megerősített vára volt a magyaroknak. Ágyú és mindenféle akkoriban dívó stratagéma volt a védelmére elég: ember is, a ki fegyvert forgasson. Hétezer német és olasz; de csak százhatvan magyar feküdt ott, *Hardeck* parancsnoksága alatt, mikor *Szinán* megérkezett.

A Duna balpartján kísérte *Mátyás* herceg *Ungnaddal*, a jobbparton felvonuló *Szinánt* s onnan nézte az osromot jó biztosságból. Ámde *Szinánnak* nem tetszett az, hogy nézik; s ha azok nem jöttek hozzá, ő ment át hozzájuk; hídat veretett a Dunán hajóhadából.

Erre aztán *Ungnad* ott hagyta *Győrt*, még a podgyászát is, ötezer szekeret, a töröknek martalékul. Rohanva hátráló hadseregét csak *Pálffy* menté meg, az utóhadával feltartva a török üldöző dandárait. Itt maga is sebet kapott.

Hardeck pedig, a mint látta, hogy magára maradt *Győrben* a hétezer emberével; nem is vesztegette tovább a puskaport, hanem feladta a várat *Szinán* basának, szabad elköltözés mellett. Otthon Bécsben ugyan ezért a gyávaóságért levágták a fejét; de ez silány kárpótlás volt az elárult *Győrért*.

E könnyű diadal után *Szinán* basa *Komáromnak* fordult;

hanem azt elég jókor felmenté *Pálffy Miklós*, a ki nem ment haza a sebéit ápoltatni; hanem félkézzel is tovább harcolt.

A következő évben egy kivételképen derék német vezér állt a magyar-osztrák hadsereg élére, *Mansfeld* gróf. Ezt krónikaírónk is dicséri; de még jobban dicsérik a tettei. Ez elfoglalta ostrommal Esztergomot, s a felmentést erőszakoló *Hasszán* budai basát tönkre verte, 14 ezer emberét levágta, 37 ágyúját elvette, még *Visegrádot* is elfoglalta; kár, hogy diadalai közepezt a tábori ragály meglepte s mikor szükség volt vezéri eszére, meghalt. Az ő halálával aztán megint szétmállott az egész haditerv.

Jó szerencse, hogy ez alatt *Báthory Zsigmond* és *Mihály* vajda temesi és oláhországi támadásai arra kényszeríték az új szultánt *Mohamedet*, hogy *Szindnt* a fősergessel Oláhország ellen küldje.

Most aztán *Miksa* főherceg lett a magyar-osztrák hadsereg fővezére.

Ellenben maga a szultán jött be Magyarországra 150 ezer emberrel.

A hadjáratot ez évben ismét *Pálffy* kezdé meg, *Vác* elfoglalásával.

Követte ezt *Hatvan* bevétele.

A szultán hadserege *Mező-Keresztesnél* találkozott össze *Miksa* herceg hadaival. Az első napon két basáját keményen megverték, 43 ágyút elvettek tőlük. Másnap megújíták a törökök a harcot, s újra elvesztették. Harmadnap azután az egész derékhaddal érkezett meg maga a szultán.

Az ütközet nagy vitézséggel folyt mind a két részről; végre a mi lovasságunk, a mocsáron keresztül törve, szétrobbantá a török tábor derekát, s oly tűzzel veté magát a szultán testőrezredeire, hogy azok hanyatthomlok futottak meg, a szultánt is magukkal ragadva, s ott hagyva prédára az egész tábor és 109 ágyút.

Ez tökéletes diadal lett volna; ha éppen a gazdag préda el nem

veszítettette volna azt velünk. A győztes lovasság, a helyett, hogy a futó ellenséget üldöznék, neki állt a török sátoroknak fosztogatni.

Észre vette ezt *Czikala* basa, a török lovasság vezére s hirtelen visszafordulva a zsákmányolókra, azokat szerteséztavartja, s aztán rákergeti a derék hadra; mire az is vad ijedelemmel fordul futásnak, s csak az éj beálltával tudja magát rendbeszedni.

És ekként mind a két fél meg levén verve, az egyik északnak, a másik délnek futott: ott hagyva a csatatéren 20 ezer törököt és tizenkétezer magyart, németet: ezek között igen sok derék vezért és herceget, a többek között *Ernő* és *Agost holsteini hercegeket*. Jelen volt az ütközetben *Báthory Zsigmond* erdélyi fejedelem is, a maga segélyseregével, s az ütközet után hazament Erdélybe.

A következő évben megint *Pálffy* kezdte meg a harcot: elfoglalta éjjeli megrohanással *Tata* várát, petardával szakíttatva be a kapuját.

Ez a petárda akkoriban új találmány volt az *árkoláj* mesterségében.

Ezután egyenesen *Budát* tanácsolták ostrom alá venni; de erre a német vezérek nem álltak rá: inkább *Pápát* és *Győrt* kívánták visszavenni. *Pápát* meg is kapták; de mikor *Győr* alá megérkeztek, úgy találták, hogy az „mind fekvése, mind mesterség által annyira meg van erősítve, hogy rövid időn egész Németország sem vehette volna meg”. Azért ott is hagyták, s az egész hadi erőt mindenféle eredménytelen csatározásban pazarolták el.

Tehát azt a *Győr* városát, a mit egész Németország se tudna elfoglalni, s a mi alól szégyenszemre el kellett takarodni az egész magyar-osztrák ármádiának *Miksa* hercegestül együtt; bevette egy éjjel maga *Pálffy Miklós* kapitánytársával, *Schwarzenberg Adolffal*, mindössze ötezer emberrel.

Az egész hőstett leírását egyszerűen adjuk egy akkori német krónikáiró jegyzetei után.

„Győr parancsnoka volt azon időben Ali basa, *olasz renegát*, a ki olyan bevehetetlen erősségnek tartá a várát, hogy gúnyból egy *rézkakast* öntetett, s azt a vízi kapu fölötti torony ormára tűzette, ezt iratva alá: „*A mikor ez a rézkakas kukorikolni fog, akkor kapják vissza a magyarok Győr városát*”.

Az akkori Győr városát így írja le a szemtanú: Hét bástya-erőde volt; azok közül egy a fellegvár bástyája, a miről a többin túl lehetett látni. Második a vízi bástya, harmadik a szent hegy bástyája, a mit azért neveztek így, mert egyszer az ostromló törökök tűzakkal a légtérbe röpítették s akkor egy rajta álló lovas a felrobbanó földtömeg a Dunába hajított s ló és lovas épen jött vissza a tűzből és vízből. Egy bástyát a törökök építettek. Egy volt a császár bástyája és egy a magyar bástya. Ezeket mind széles vízárkok és hozzájárulhatatlan mocsárok védték. Azonkívül volt ott egy kis „hegy” ágyúkkal megrakva; de alant üreggé vájva, hogy ha ellenség kezébe jutna, levegőbe lehessen röpíteni. Künn a síkon pedig állt egy magas kőtorony, a minek az ormáról az örök mérföldekről megláthatták, ha a Dunán vagy a síkon ellenség közelít.

„A ki kíváncsi a hadi szerszámokat megismerni, az a legkülönösebbeket szemlélheti Győrben.” — Így ír az egykori krónikás. — „Van itt olyan fegyver, a mit „*hajnalcsillag*”-nak neveznek, s a mit a várfalak megrohanásakor használnak, vagy pedig a rések védelmezésénél. Azután láthatók *égetett agyagból* való fazekak, a mik nyulós és maguktól meggyulladó matériával vannak töltve, hogy az ellenség közé dobassanak. Továbbá olyan *palánkok*, a mikbe hegyes kampók vanna dugva s kívül a sáncok alatt elásva, hogy mikor az ostromlók rohanak, rajtuk fönnakadjanak. Nagy, mesterséges golyók és granátok, a mikből *vad tűz* süstörög elő. És különféle láncok és *spanyol lovagok*, a mik a rohanókat feltartóztatják.” Nem is emlegetve a rengeteg sokaságú, félelmes öblös ágyúkat, mocsarakat és csatakígyókat, a mikkel minden sánc meg volt rakva.

Ennyi hatalmas védelmi stratagéma ellenében Pálffyék ilyen furfangot gondoltak ki. Egy hűvös márciusi éjszakán, mikor hirtelen sűrű köd szállt fel a Dunából s a mellett kedvező nyugati szél fúj, fölkerelkedtek Komáromból s gyors hajtással megérkeztek még jóval hajnal előtt Győr alá.

A köd miatt a magas őrtoronyból nem lehetett a jövete-
lükét észrevenni: az ellenkező szél elhordta a vártól a robajt.

Ekkor öt huszárt, ki tudott törökül, előre küldtek a fehérvári kapuhoz.

A mint azok a ködből kibontakozva, a kapu elé értek, az éber őr rájuk kiáltott, hogy kicsodák, mit akarnak?

Azok azt adták válaszul, hogy ők *Kursid* aga spahiai Budáról, a ki az ő kedves menyasszonyának, *Ali basa leányának* küldi általuk a völegényi kelengyét szekérrel, ládában, a győri őrség számára pedig lisztet sok zsákkal, miben itten nagy fogyatkozás van. Kérik, hogy bocsássák be őket.

A torony őrsége, nem sokat tartva az öt darab lovastól, leereszté eléjük a felvonó hidat, s megengedte, hogy jőjjenek hát a kapuig a huszárok azzal a kelengyés szekérrel. A felvonó hidon túl volt még egy nehéz erős kapu, a minek azonban csak egyik szűk ajtócskáját nyitották ki: az a kelengyés láda azon is befér. — Be is fért volna, ha a petarda benne nem lett volna, a mit a huszárok hirtelen ráakasztva a kapura kanóccal meggyújtának, mire a petarda veszedelmes dördüléssel pukkant széjjel s bedönté az egész kaput.

Erre aztán a ködben előnyomult magyar sereg hirtelen be-
rohant a fehérvári kapun, levágta a toronyőrséget, a bástya öreg ágyúit neki fordítá a szomszéd bástyának, s elkezdte lövetni. A magyar és német csapatok rohantak a többi kapukra, azokat mind elállták, hogy se magyar, se német, se török, a ki ott benn rekedt, ki nem mehetett többé. A kard élére volt bízva minden.

A török sereg, álmából felriadva, öltözetlen rohant az utcára, s halálíg védelmezte magát; maga *Ali basa két kardot* kapott

AZ ELSŐ SZABADSÁGHARC BOCSKAY ISTVÁN

Magyarország nem csak a *kereszténységnek* szolgált törhetetlen bástyául, hanem egyúttal a *lelkiszabadságnak* is.

Más meghódolt országokban, a mint a török uralom elnyomta a nemzeti életet, a szellemi felvilágosodás is lealkonyodott: Magyarországon épen az alatt támadt fel napja éltető fényében.

A kakas és a *félhold* nagy békességben voltak egymás mellett, a templomok és a minarétek tetején. A *török türelmes volt vallás dolgában*. — A német annál türelmetlenebb. — De nem minden német, mert hiszen maga a reformáció is Németországból származott át Magyarországra s épen a német protestáns államokkal és fejedelmekkel voltak legnehezebb harcaik a római császároknak, a kik Bécsben és Prágában laktak; sőt a saját osztrák tartományaiknak rendei is felében a protestáns hitet követték már, s követelték a lelki szabadság jogainak elismerését Ausztriában épen úgy, mint Magyarországon.

A kedélybeteg császár-király pedig hallani sem akart a követelésekről. A saját testvérei sürgették, hogy engedjen a magyarok jogos kívánalmainak, de maga elé sem bocsátotta őket, csak írásban fogadta el az előterjesztésüket. A testi baja már ekkor hasonló volt a nyavalyatöréshez.

S ennek a koronája alatt reszkető fejnek a munkája volt az, hogy a legelső szabadságharc kitört Magyarországon.

Máskor is volt támadás a koronás fő ellen, de az lázadás volt; anyagi sérelmek visszatörlesztéséből, személyes nagyra-vágyásból eredő, nem volt célja: le kellett veretnie. — De ezen támadás zászlaja egy magas célért lett felemelve: a lelki szabadságért. S ezt megérté mindenki. Úgy hogy midőn *Bocskay István* kezébe ragadta ezt a zászlót, az egész ország egy táborrá lett, a mely melléje állt. Megfoghatatlan volna különben az a lánggyorsaságú siker, a mivel oly rövid idő alatt

egy egyszerű magyar nemes meghódította Erdélyt s elismertette magát fejedelemnek mind a három nemzettel: magyarral, székelylyel és szászszal, s aztán elfoglalta egész Magyarországot, *Bástát* Pozsonyig kergetve, serege romjai között.

A csillagvizsgáló királynak senki sem volt már akkor híve, még a saját testvérei sem. Seregei elfogytak. A megmaradtaknak nem adott pénzt: az kellett neki órákra, meg alchymiai kísérletekre; arról, a mi odakinn a világban történik, nem akart tudni semmit. A győzelmes *Bocskay* pedig már Morva, Styria és Ausztria fővárosainak kapuin zörgetett.

Övé volt már, néhány körülzárt vár kivételével, egész Magyarország, könnyen királylyá tehetné volná magát. A török szultán meg is tette annak: küldött neki kinevező *athnámét*, *királyi jogart* és *fényes koronát*, a mit valaha görög császárok viseltek, s azzal a nagyvezér *Lala Mohamed* megkoronázta *Bocskayt*. De a fejedelem levette fejéről a koronát s azt mondá, hogy a míg Magyarország törvényesen megkoronázott királya él, addig másnak nem szabad koronát viselni a fején: ő csak a nemzet jogainak kivívásáért fogott fegyvert s leteszi azt, a mint azokat a király biztosítani fogja.

Csak hogy ezt nem lehetett a csillagok közül lecsalni semmi módon.

Végre *Mátyás* herceg a többi testvéreivel együtt látva, hogy ország és trón elvész e makacskodás miatt, sok hercehurca után annyira vitték a királyt, hogy a győzelmes magyarokkal ünnepélyes békét kössön s azt nagy nehezen aláírja. Ebben a békekötésben meg lett erősítve a vallásszabadság s helyreállítva a nemzetnek eddig elkobzott szabad alkotmánya. Hozzájárult annak megerősítéséhez a török szultán is, mint Magyarország egy részének uralkodója, a *zsitvatoroki*, sátor alatt kötött békeszerződésben.

Bocskaynak el lett ismerve a császár-király által élte fogytáig tartó címe: „A római szent birodalom és Erdély fejedelme,

a székelyek grófja s Magyarország némi részeinek ura”. A kiket nemességre emelt *Bocskay*, azok nemességüket megtartották.

Csak hogy nem sokáig viselhetette a fényes címet. Még a békekötés évében meghalt.

Hívei, a szabolcsi hajduk, titkárát, *Kátayt* gyanúsíták, hogy ő küldte el méregittallal a fejedelmet a másvilágra s Kassa piacán darabokra vagdalták az orgyilkost.

Bocskay végrendeletében *Homonnay Bálintot* jelölte ki Erdély új fejedelméül. Az erdélyi fejedelmválasztás szabadságát fentartotta a magyar nemzet magának a híres nevezetes „bécsi békekötésben”, mely a protestánsok jogait és vallásszabadságát először emelte törvényerőre.

AZ ERŐVEL ELVETT KORONA

Tizenöt pontja volt a bécsi békekötésnek.

De soha *Rezső* királynak eszében sem volt azok közül csak egyetlen egyet is megtartani.

Épen úgy elfelejté a törökkel kötött *zsitvatoroki béke* feltételeit is teljesíteni.

Lármázhattak magyarok, törökök, a mennyit akartak: azt ő odafenn a csillagvizsgáló toronyban mind nem hallotta.

Nem volt már Magyarországon más híve, mint azok a papok, a kiket, a *katholikus hívek ellenére*, érsekké kinevezett. Az ország el volt veszve a dynastiára nézve.

Ekkor a veszélyt jól látó *Mátyás* herceg, hogy uralkodó családját megmentse, nagy tette határozta el magát.

A magyarok részére állt.

Összehívta Pozsonyba az országgyűlést, maga is megjelent a rendek közt, *magyar ruhában, magyarosan vállára eresztett hajjal, felkunkorított bajusszal, s beszélt hozzájuk nemzeti nyelvükön, s biztosítá őket alkotmányuk helyreállításáról.* Megnyerte a szíveiket.

Akkor aztán maga körül gyűjté a hajdúságot s a magyar ezredeket, szazoknak az élére állva, betört velök Morvaországba.

És a morvák, nemhogy ellenségül tekintették volna a szabadságukért felkelt magyarokat, de sőt mind melléjük álltak. A *Liechtensteinok*, *Stahremberge*k, *Harrachok* kezét nyújtának az *Illésházyaknak*, *Thurzóknak*, *Batthyányaknak*, *Tökölieknek* s együtt vonultak fel velük hadseregestől egész *Prágáig*.

Mátyás hercegnek nem volt más választása, mint letenni a királyt és elvenni tőle a koronát.

Rezső király csak akkor vette észre, hogy mi történik ide lenn a földön, mikor már a magyar-morva seregek a *Hradzsín* ablakából voltak láthatók a telescopiummal.

Akkor aztán megrémült szertelen. Mellette nem volt más, mint a kegyetlen gyilkoltató *Tilly* 1800 dragonyosával, a ki megvédelmezze. A miniszterei mind elszöktek a hátulsó ajtón — batyuba kötött kincseikkel a hátukon.

Ekkor aztán szép szóra fogta a dolgát *Rezső király*. Hivatta gyorsan a magyar követeket, a kiket addig maga elé sem eresztett, ígért nekik minden drága jókat, ha elhagyják *Mátyás* herceget, de azok azt felelték neki: „Már késő! korábban kellett volna uralkodói kötelességeinek ismeretére jutni. Most már tegye le fejről a koronát, hadd tegyék okosabb helyre.”

Rezső kénytelen volt engedni a hatalomnak, odaadta a koronát *Mátyásnak*, lemondott Magyarországról, Ausztriáról, Morvaországról. Csak Csehországot kérte, hogy hagyják meg neki. Azt nála is hagyták mindaddig, míg a csehek is meg nem bánták, hogy ott marasztották, s maguk nem kérték *Mátyást*, már akkor magyar királyt, hogy jöjjön értük haddal és vegye el őket is magának; a mikor aztán a szerencsétlen kedélybeteg letett királyt elküldték a birtokaira nyugalomba, a hol aztán nem foglalkozott többet vele a történetírás. Mikor meghalt, bizonyosan nagy pompával eltemették. II. *Mátyás* pedig helyreállította Magyarországon az ősi alkotmányt.

Az ország rendei, ősi szokás szerint, *választás útján* emelték a királyi székre. Azután nádort választottak, kikiáltva *Illés-házy Istvánt*. Ez volt az első *protestáns nádor* Magyarországon. Még a *püspökök* is mind rá adták a szavazataikat. S halála után ismét *protestáns nádor* következett, *Thurzó György*: felekezetének s a lelki szabadságnak századokon át fénylő lángoszlopa.

A magyarországi rendek közbenjárására azután Mátyás az ausztriai rendeknek is megadá a vallásszabadságot.

Tehát mégis csak támad valami vilgosság kelet felől is!

THURZÓ ÉS PÁZMÁNY

Ebben az időben már a magyar nemzetnek majd két harmadrésze *protestáns* volt. Az üldözés, az elkeseredés nem hogy irtotta volna, de nevelte a reformáció híveinek számát, a főurak legelőkelőbbjei áttértek.

Thurzó nádorsága alatt rendezték magukat a *protestánsok* *superintendentiákra*, tartottak általános zsinatot, kiszabadultak a *katholikus püspökök* felügyelete, s azoknak fizetett egyházi adó alól: *közhivatalviselésre* bocsáttattak, *templomaik*, *iskoláik* visszaadattak, *főiskoláik* gazdag alapítványok által virágzó állapotba emeltettek.

Ekkor emelte föl a fejét az ellenhatás, a nagytehetségű *Pázmány Péter* személyében. Ez az élesesű férfiú átlátta, hogy *üldözéssel*, *elnyomással*, *barbarismussal* a magyar nemzetből a reformációt ki nem lehet irtani, hogy azon *hitvallás* ellenében, mely mellett a *tudomány*, *felvilágosodás* és *nemzeti érzület* harcol, a *tudatlanság*, *sötétség* és *idegen zsarnokság* fegyvereivel nem lehet győzni; ez ellen a harcot csak hasonló eszkö-

zökkel lehet folytatni, a szó lángerejével, a tudomány ellenhatásával, bőkezűséggel és nemzeti kifejlődéssel.

És feladata sikerült. A szellemi és erkölcsi eszközökkel megfordította az eddigi arányt, s midőn a protestantizmus a nádor vezérlete alatt legfényesebb korszakát élte Magyarországon, akkor sikerült *Pázmánynak* a visszatérést nagy mértékben keresztülvinni, a mibe elődei mind belcukának.

S ez eddig szép és nemes tusa volt, szellem szellem ellen, hit hit ellen, tiszta meggyőződés, lelki buzgóság mind a két táborban, anyagi erő hatalmaskodása nélkül. *Pázmány Péter*, a jezsuita és *Lányi Illés* a református pap vitáit ma is érdekekkel olvashatjuk.

B Á T H O R Y G Á B O R

A *zsitvatoroki békekötés* egy pontja azt állapítja meg, hogy Erdély ugyan szabad választási joggal fog bírni, de azért a magyar király fenhatósága alatt álland, s ügyeire a portának semmi befolyása nem lesz.

Hanem a török államférfiak ezen a ponton úgy segítettek, hogy a szerződés párjából, a mit magukkal vittek, *ezt a pontot egészen kihagyták*. Vannak, a kik azt állítják, hogy ezt a kis hamisítást a török diplomácia az előrelátó *Bethlen Gábor* tanácsára tette.

Erdélynek *Bocskay* halála után *Rezső* lemondatásáig már a harmadik fejedelme volt. *Homonnay*, *Rákóczy Zsigmond* csak név szerint voltak azok. Ezekkel nem voltak megelégedve: erősebb ember kellett nekik. — Ezt meg is találták *Báthory Gáborban*.

Ehhez fogható zsarnoka még nem volt Erdélynek. Mert ez nem csak a férfiakkal éreztette erőszakos hatalmát, hanem a nőkkel is. Nem volt szép asszony, hajadon leány, akár magyar, akár szász, biztosságban ő nagysága előtt, s céljai elérésében nem igen válogatta az eszközöket.

Már pedig a magyar semmire sem olyan kényes, mint a hölgyei erényére. A becsületükben sértett apák és férjek összeesküdtek a kalandos fejedelem ellen. De az összeesküvés idő előtt el lett árulva *Báthorynak* s ő a kit elfoghatott közülök, azokat lenyakasztatta, a többiek kifutottak Magyarországra. *Báthory* az összeesküvést a katolikus papságnak tulajdonítá, s azért a gyulafehérvári országgyűlésen végzést hozatott, mely szerint minden katolikus pap kitiltatik egész Erdélyből.

Másfelől a szászokat is részeseknek találta ez összeesküvésben, ezért Szebent csellel elfoglalta, a tanácsot tömlőcre vetette, halálra íteltette, s csak nagy váltságért kegyelmezett meg.

Gyanúja kiterjedt *Serhán Radúj* vajdára is, ezért Szebenből berontott Oláhországba s azt három hónapig pusztította, onnan visszatérve, Brassót vette ostrom alá, a mit *Weisz* polgármester oly erélyesen védelmezett, hogy *Báthory* csatát vesztvé, alig tudott Szebenbe visszamenekülni.

Akkor meg a magyar király küldte ellene *Forgách Zsigmondot*, hogy engedelmességre tanítsa. Volt is *Forgáchnak* elég katonája, vele volt a hajdúság is. De ő, mint buzgó új katolikus, kit Pázmány térített át, a hadseregének olyan zászlókat osztatott ki, a mikén a Boldogságos Szűz képe volt kifestve. Ezt a hajdúk az ő kálvinista hitük ellen való merényletnek vették s átpártoltak *Báthory* részére, úgy hogy a két tűz közé szorított *Forgách* ugyan örülhetett, hogy megmaradt seregével nagy éhségek és szorongattatások között visszamenekülhetett Magyarországba.

Erre a magyarországi rendek nagyon felzúdultak a nádor ellen, hogy minek csinál ilyen háborút a magyar és magyar között? *Thurzó* aztán békét kötött *Báthoryval*, ráhagyva, hogy csináljon odahaza, a mit akar.

Báthorynak akkor már nem levén több ellensége, a saját alattvalóihoz fordult: a szász földet pusztította végig. Mikor azzal is készen volt, akkor a barátaira került a sor, a kikre

féltékenykedett. Egy lakománál leitatta a hajdúk kapitányát, *Nahy Endrét* s mikor az öntudatlan állapotban volt, a szolgálival levágta a fejét.

Azután *Feketehalomnál* tönkrevverte a brassói szászokat, kik helyébe *Géczy Pétert* akarták fejedelemmé tenni; a hős *Weisz* polgármesterük elesett a csatában s *Géczy* alig menekült meg.

Végre a magas porta unta meg a sok fejedelmi garázdálkodást s a *Báthory* orgyilka és hóhérpallosa közül megmenekült *Bethelen Gábort* nevezte ki Erdély fejedelmévé, adván mellé installáló seregül harmincezer tatárt.

Ekkor megint a magyar király fogta pártját *Báthory Gábornak*, s ugyan azt a *Forgách Zsigmondot* küldte a segítségére, a kit elébb az elűzésével bízott meg.

Soha se lett volna ennek vége, ha jó szerencsére két hajdúkapitány: *Szilasy János* és *Ladányi Gergely* egy este a nagyvárad sorompójánál *Báthoryt* a hintájában össze nem vagdalják. Ez is valami szerelmes históriának volt a befejezése. Ezek is megkapták különben a maguk jutalmát; a medgyesi országgyűlésen hivatlanul megjelenvén, egy toronyból a piacra ledobattak s ott a nép darabokra vagdalta őket.

A HAJDÚSÁG

Ez időtájon kezdett hírre kapni a „hajdúk” neve, a kik azután későbbben is nevezetes szerepet játszottak a magyar történelemben.

Nem csupán a „*Hajdúkerület*” lakosait nevezték így, bár azok képezték a zömét, hanem voltak komáromi hajdúk, borsodi, aradi, végvidéki hajdúk, abban egymással megegyezők, hogy a hadakozást professióból űzték.

Szabad csapatokat képeztek saját választott kapitányaik alatt, a kiknek vezetése mellett bekalandozták az országot,

majd a német, majd a törököt rontva, megsarcoltatva a városaikat, elfogdosva a szállítmányaikat s ha nagyobb számban összevergődtek, egész csatákat küzdve az ellenük küldött hadseregekkel.

Olyen emberek hada volt az, a kiknek a vagyona a hosszas háborúk alatt elpusztult, házuk falustól leégett, családjuk rablásra hajtattott: nem volt veszteni valójuk semmi. Egy nyeregtelen lovon, kötőfékes szerszámmal, vagy még inkább gyalog, egy szál karddal az oldalukon, de hozzászokva minden harci sanyarúsághoz, a legelpusztíthatatlanabb hadsereget képezték: mely nem tisztelte se a törvényeket, se a békekötéseket, de legkevésbé a papokat. Az új vallás követői voltak, mely csak prédikátorokat tart.

Ha akadt, a ki fel tudta őket buzdítani s a mellett jó zsoldot ígért, annak a zászlója alá álltak; ha megbántotta őket, ott hagyták, ellene fordultak.

Láttuk őket harcolni az osztrák császár zászlói alatt az erdélyi fejedelem ellen s ugyanazt a császárt megtámadni, ugyanazon erdélyi fejedelem szövetségében.

A mellett a vármegyéken lakó nemes urak birtokai is sokat szenvedtek miattuk.

Csaknem minden országgyűlésnek van határozata abban az értelemben, hogy a megyék nemessége zabolázza meg egyesült erővel a hajdúkat.

A török nagyvezérek, meg a német hercegek kölcsönösen biztatták egymást, hogy a hajdúkat el kell pusztítani, palánkváraikat szét kell hányni, őket magukat a földesurak között jobbágyokul szétosztani. Szántsanak, vessenek: többet fegyvert a kezükbe ne fogjanak.

Csakhogy a hajdúk nem engedték magukat megfogdosni.

Mikor rájuk ijesztettek, akkor álltak elő legnagyobb sereggel, úgy hogy az ijesztgető hőkölt vissza. Elő tudtak állítani húszezer harcost. És milyen harcost! A ki nem törődött se étellel, se halállal, se a más világgal. A ki nem bánta, hogy

mit végeznek a fejedelmek? A kire nézve az egész világ ellenség volt s ettől az egész világtól nem félt, a jövővel nem törődött, a bölcseséget be nem vette, a kire nézve az volt a csatatér, a mi a halászra nézve a tenger.

Ennek a hajdúságnak még sokáig nagy szerepe volt Magyarország szabadságharcaiban. Ez volt törzse, magja a nemzeti küzdelem táborának.

A M Á S O D I K S Z A B A D S Á G H A R C B E T H L E N G Á B O R

II. Mátyás, a jó indulatú, békéltető király csaknem egyszerre halt meg a derék, becsületes hazafi és buzgó protestáns *Thurzó nádorral*.

A betegeskedő király még életében királylyá választatta legkisebbik öccsét, *II. Nándort*, a kit a magyar rendek az ország törvényeire megesküdtetve, meg is koronáztak.

II. Nándor azonban egy korábbi esküje, a mit Stájerországra nézve *Lorettóban*, Magyarországra és Csehországra nézve pedig *Mária-Czellben* fogadott, arra kötelezte, hogy minden uralkodása alá kerülendő országból kiirtandja a protestánsokat minden erővel és eszközzel. Azt mondá, hogy „*kész pallos alatt végezni az életét, csakhogy kihulló vérével elsöpörje az eretnekséget.*”

Ezt a két esküt összeegyeztetni nem lehetett.

II. Nándor, hogy a protestánsok kiirtására tett fogadalmát beváltsa, kockára tette valamennyi koronáját.

Elkezdte az erőszakos intézkedéseket legelőször Csehországban, mikor még *Mátyás* élt.

E miatt aztán a cseh protestáns urak a rendeleteket végrehajtó prágai tanácsurakat kihajigálták az ablakon. S ezen a mozzanaton kezdődött meg az az istentelen háború, a mit „*harmincesztendő háborúnak*” nevez a történelem s mely egész

Európát lángba vérbe borítá — „Istennek nagyobb dicsőségére.”

A fellázadt csehek *Thurn* gróf vezénylete alatt egész Bécsig hatoltak s körülfogták magát a császári várlakot. És *II. Nándor királynak* hallania kellett a kiáltozást, hogy menjen kolostorba gyermekeivel együtt, sőt a szobáiba berontó *Thonradl Tamás* és 16 morva, cseh nemes úr a király szemébe szórt szitkok és fenyegetések közt követelte, hogy vonja vissza sérelnies rendeleteit. *II. Nándor* a fenyegetésekre azzal felelt, hogy letérdelt a feszület elé és megújítá azt az esküt, a mit a protestánsok kiirtására tett, szembe nézve dühös ellenfeivel. Ekkor megharsantak a felmentő csapatok kürtjei, melyek sietve jöttek a Dunán alá, a szorongatott királyt megszabadítani.

Most már aztán tudhatta mindenki, hogy mit várhat attól a vasakarató királytól, a ki a feje fölé emelt pallosok közepett is megújítá rettentő fogadalmát.

Pázmány is, a mióta primás lett s megszűnt a jezsuita-rend tagja lenni, elveté az eddig használt szellemi fegyvereket s mint egyházfejedelem nyílt erőszakot tanácsolt a protestánsok ellen s azt országszerte is fogamatba vették. Egy általános jajkiáltás hangzott végig az egész országban.

Meghallá azt *Bethlen Gábor*, Erdély fejedelme s mint nemzetéhez és vallásához hű vezér (ki a bibliát 28-szor olvasta végig életében) a megtorló kardhoz nyúlt s hadseregeivel betört Magyarországra.

Nyilatkozványában, mely e támadást követte, ezeket mondja:

„Tudva van, hogy a protestáns lelki pásztorok száznál több templomból kiűzettek, hogy az utolsó pozsonyi gyűlésen az esztergomi érsek (*Pázmány*) kijelentette, miképen a protestánsok hitvallása az országba hozandó vallonok, spanyolok, olaszok segélyével végkép kiirtatik, hogy Magyarország termékeny földjét inkább óhajtja vadállatok, mint kálvinista és lutheránus eretnekek lakásául hagyni. A protestáns urak

üldöztetnek, hivatalaikból elűzetnek. De a mi mind ennél több, a törökkel értekezletek folynak a magyar nemzetkiirtása iránt (mint a hajdúknál említettük). Ezen okból jöttem én Magyarországra fegyverrel. Királyi méltóságról, országfoglalásról szó sincsen közöttünk, a népek s országok, kiváltképen pedig a magyar nemzet java: az elnyomott vallási szabadság forog egyedül fenn s ez is nem úgy, hogy valamelyik vallás kiirtassék, vagy csak meg is sértessék, hanem hogy valamennyi-nek egyenlő szabadsága helyreálltassék.”

A mint *Bethlen* felemelte a szabadság zászlaját, az egész ország alája állt. Legelőször elfoglalták *Kassát* s míg ő maga a derék hadával csak *Debrecenig* jött, már a felkelő magyarok behódoltatták egész Felső-Magyarországot s a hatalmas várerősséget *Érsekújvárt* egy kézcsapással bevették. A jezsuiták tábora Győrig, Komáromig meg sem állt előttük.

A kassai országgyűlésen a rendek *Bethlent* „előljárójokká” választották s a vallásegyenlőséget törvénybe iktatták.

Innen a fejedelem hadseregével gyorsan felvonult Morvaország határáig, a hogy megigérte a morva-cseh felkelő rendeknek, s tízezer embert beküldött Morvába, azoknak a segítségökre. Ezek egyesültek is *Thurnmal* s a király hadvezéreit *Dampierret* és *Bouquoit* Morvából kiszorították.

Maga *Bethlen* Magyarország akkori fővárosa *Pozsony* ellen fordult. A város fölmentésére siető osztrák sereget szétverte, mire a pozsonyi polgárság kapuit megnyitá előtte. A várban a nádor volt és a koronaőrök, *Bethlen* biztosító szavaira azok is harc nélkül átadták neki a várat a szent koronával együtt.

Erre aztán *Bethlen* egész Bécsig vitte a seregét s *II. Nándor király* hadvezéreit átkergetve Bécsig a hídakon s Bécsújvárost elfoglalva, hazasietett Pozsonyba országgyűlést tartani.

Ez országgyűlést *Forgách*, a nádor hívta össze, de *Pázmány* nem jelent meg rajta s a hozott határozatok ellen tiltakozott.

Ez alatt a cseh-morva rendek letették *II. Nándort* a királyságból, s helyébe *Frigyes* pfalzi grófot választák királyul.

A magyar rendek is hasonlót akartak tenni. *Bethlennel*, de ő azt nem fogadta el.

Ekkor aztán egy esztendőre fegyverszünetet kötöttek egymással a király és a fejedelem, a mire mind a kettőnek szüksége volt az új háborúra való készülétek végett.

A NIKOLSBURGI BÉKE

Az igazi háború még csak most kezdődött, mert európai hadiárattá érkezett lenni.

Az egyik oldalon volt a „*liga*”, a másikon az „*unio*”.

Amazt képezték a német katolikus fejedelmek, a pápa és a spanyol király; emezt a német protestáns uralkodók, a magyarok, csehok és morvák; pénzbeli és erkölcsi segélylyel támogatták az angol, svéd, dán és hollandi királyok.

A fegyverszünetet mind a két fél hiú békealkudozásokkal tölté, a mi csak az előkészületek eltakargatására szolgált kölcsönösen.

A *besztercebányai* országgyűlésen végre mind a két fél kettészakította az egyezkedés fonalát s a rendek megválaszták *Bethlen Gábort* Magyarország királyának. De *Bethlen* megkötöztetni nem engedte magát, bárha kezében volt a korona.

És nem csak *II. Nándor* királyt tették le a trónról az ország rendei, hanem *Pázmányt* is a primási székből, száműzve őt, mint a közbéke háborgatóját, a többi katolikus püspököknek évi fizetését megállapították 2000 frtban. Az egyház birtokát államvagyonnak nyilváníták.

Ezzel meg volt kezdve a háború.

II. Nándor király is készen volt már. *Bouquoi* és *Dampierre* tábornagyai alatt 30 ezer embere állt Csehországban; ugyan annyit hozott *Spirola* Spanyolországból; a mivel Németország

belsejéig hatolt. Bethlen hadvezérei azonban elfoglalták az egész Dunántúlt, ő maga bevette Nyitrát s Hainburg várát vette ostrom alá Ausztriában. Ezt abba kellett hagynia, mert Dampierre nagyobb haderővel jött ellene s Pozsonyt kezdte vívni.

A cseh ellenkirály ez alatt addig késlekedett Bouquoi seregét megtámadni, míg az egyesülni tudott a segélyére jövő bajorokkal és spanyolokkal s maga kereste fel Frigyes táborát Prága alatt s ott a „Fehérhegy”-nél eldőntő csatára kényszeríté. Az ütközet a csehek teljes összeűzátásával végződött. Ettől a naptól keletkezik Csehország alkotmányos önállóságának elvesztése. Frigyes, az ellenkirály elfutott Prágából, a jezsuiták visszatértek s az összefogdosott protestáns papokat mind azokkal a kegyetlenkedésekkel végezzék ki, a miket a spanyol inquisitio és autodafék példáiból eltanultak.

Ezzel a szerencsétlen nappal azután Bethlen Gábor egyedül maradt a csatatéren, megfosztva minden szövetségestől. A török szultán nem segíté, mert maga is személyesen háborúskodott akkor a lengyelekkel. Sőt az osztrákoktól megfizetett budai basa Karakás Mehemed még ellene fordult s a háta mögött Vác városát ostrommal bevette.

Még ez sem volt elég. Maguk a magyarországi főurak nagyrészből elpártoltak tőle, száztizenkét magyar nemes úr titkon Bouquihoz küldött, értesítve, hogy a mint bejön a határon, rögtön mellé állnak. Meg is tették. Colalto Eszterházy Miklóssal, Bouquoi Forgáchcsal egyesülten sorba foglalták el a felső-magyarországi várakat; a megyéket II. Nándor király hűségére eskették: Bethlen Gábor kezében nem maradt más, mint a nemzeti és vallásszabadság zászlója.

És ő akkor, ezzel a zászlóval kezében, magára hagyatva mindenkitől: nem követve másoktól, mint a szabadság és a haza lángoló hiveitől, szétverve valamennyi ellenségét, az árulókkal és átpártolókkal egyetemben: elfoglalta váraikat „rettenetes vitézséggel, minőhöz fogható kevés van a historiában”.

A két hirhedett császári tábornagy, *Dampierre* és *Bouquoi* maga is elesett a véres ütközetekben, az utóbbi Érsekújvár alatt, hol egy *Csongrádi* nevű hajdú verte át kopjával; a német sereg valamennyi öreg ágyúját mind otthagya futott szétziláltan Komáromig.

Forgách Nándort, ki szintén velük volt, e rémhírre megütötte a szél.

A Dunán túl pedig ugyanakkor *Batthyány Ferenc*, *Bethlen* tábornoka vitte a szabadság zászlóit diadalról diadalra: s hadaival egész Bécs elővárosáig száguldozott.

Bethlen Gábor egyedül a maga erejével és hadvezéri tehetőségével vívta ki e győzelmet a szent liga leghiresebb vezérei s legvitézebb hadseregei ellen.

E diadal után csatlakozott hozzá *János György*, a brandenburgi herceg egy 9000 főnyi dandárral s a császári táborból átpártoló morva ezredek.

II. Nándor belátta, hogy jó lesz békét kötni ezzel az ellenfelével: minden áron.

Bethlen is készen volt arra. Látta, hogy segítséget neki sem Európa, sem Ázsia nem ad. Ellenben Magyarországnak mindene kockára van téve. Ha az vakra fordul, a csehek sorsára jut a nemzet és a vallás.

Megkötötték azt a békét, a minék „*nikolsburgi*” a neve.

Ebben ujjal megerősítették a protestánsok szabad vallásgyakorlata s az ország alkotmánya.

Bethlen Gábort a császár kinevezi német birodalmi herceggé, átadja az Erdélylyel határos vármegyéket, fizet neki több százezer forintot; élte fogytáig birtokul adja neki *Oppeln* és *Ratibor* hercegségeket; s az ország sérelmeinek megorvoslása végett Sopronba országgyűlést hirdet.

Ezzel a háború — ez alkalomra — a király és a nemzet között befejeztetett.

A *soproni* országgyűlésen, melyet *II. Nándor* király személyesen nyitott meg, a nádorválasztásnál a protestáns *Thurzó*

Szaniszló 80 szavazattal választatott meg, a katolikus *Eszterházy Miklós* 65 szavazata ellenében.

Ez mutatja, hogy mily túlnyomó erőben volt akkor a protestantizmus Magyarországon.

LEÁNYKÉRÉS KARDMARKOLATTAL

A békét megkötni, de azt meg nem tartani: ez is jezsuita elv volt. Valahánvszor Németországban *Tilly* és *Wallenstein* a protestánsok fölött egy-egy győzelmet arattak, *II. Nándor király* kormánya itt Magyarországon mindannyiszor utánozta a protestánsok elleni kegyetlenkedéseit.

Ennek is meg volt a correctivuma.

Valahánvszor *II. Nándor* kormánya megszegte a békekötés alaptételeit, *Bethlen Gábor* mindannyiszor itt termett Magyarországon hadsereggel s farkasszemet nézett *Wallenstein*nal. Mikor aztán jól kiéheztette a német tábornokot, megpuhította a német kormányt, akkor ismét megkötötte velük a békét.

Volt itt már *bécsi* békekötés, *pozsonyi* békekötés, a mi mind azt bizonyítja hogy milyen nagy hiányossága lehetett itt a békességnek.

A sok háborúnak azzal hitt véget vethetni *Bethlen Gábor*, hogy megkérte nőül (özvegy ember volt) *II. Nándor* leányát, *Cecilia Renát*át.

Azt nem adták neki, hanem kerestek a számára más ülve maradt hercegasszonyokat, egyszer egy *toskánai* hercegnőt, azután egy *modenai* hercegnőt, majd meg egy *Nevers* hercegnőt, azután a császár *kisebbik leányát*, hanem az még rútabb volt, mint a nénje, utóljára összekerítették *Brandenburgi Katalin* hercegnővel, a kivel meg is ülte a menyegzőjét fejedelmi pompa között.

Menyegzője után kezdette meg a harmadik hadjáratát Magyarországon II. Nándor ellen, mely a pozsonyi békeséggel végződött valami nevezetes csaták nélkül.

Azontúl aztán Bethlen nem viselt több háborút II. Nándorral, hanem a lengyel királyi trónt igyekezett elfoglalni.

E szándékát meghiusította a halál. Néhány perccel kimulása előtt e szavakat írta le papírra: „*Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? Senki nincsen bizonyára.*”

Életírója, Kemény János, így szól felőle:

„Eszes, vitéz, kegyelmes, liberális, takarékos, munkában fáradhatatlan, külső tekintetében oroszlán, conversatiójában nyájas, józan életű, istentiszteletben buzgó, szegényeken könyörülő, egyházi rendeket tiszteletben tartó, tápláló, eklésiákat építő, segítő, alapító, tudósok disputáiban gyönyörködő, a hazafiaknak atyjok, a vitézlő rendeknek jó tanítójuk, tükörük, haragját mérséklő, nem kegyetlen, vérszomjazó, de hamar megengesztelődő. Künn magát nagy autoritással, belső szolgálói közt nyájas szelídséggel viselő, jó lovakban, fényes öltözetekben, muzsikában, építésben, fejedelmi vendégségben és táncokban is, de nem részegségben gyönyörködő. Különös gondja volt az iskolákra, nemzetének tudományos kiképeztetésére, a főiskolát gazdagon adományozta, külföldről nagyhirű német tanárokat hozott be s a német egyetemeknél alapítványokat tett magyar ifjak számára. És Erdély adóját leszállította.”

Lehet-e fejedelmről több magasztalást elmondani?

APRÓ FEJEDELMEK

Minő magasztos hivatása volt a kis Erdélynek: ellenőre mentsvára lenni a szabadságnak, az alkotmányos jogok terén épen úgy, mint a hit és lelki meggyőződés világában. A maga két milliónyi népével, a miből csak fele volt magyar, oltalmat képezni az egész magyar birodalom felett: védelmére készen

állni idegenek, zsarnokok és fanatikus hitterjesztők erőszaka ellen.

Teljesítette is ezt a feladatát Erdély híven, kitartóan, azok alatt a nagyszellemű fejedelmei alatt, a kik a vitéséget a bölcsességgel, a szabadságszeretetet az okos türelmességgel, a saját nemzetük bálványozását a más nemzetbeliek szövetséges barátságával tudták egyesíteni.

Bocskay István, Bethlen Gábor fényes neve mellé még oda írható *I. Rákóczy György*, a ki elődei feladatát folytatva, még egyszer végig hordozá Magyarországon a szabadság zászlóit s a *linzi békekötéssel* újból kierőszakolta, hogy a protestánsoknak 90 templomot, mit tőlük elvettek, visszaadjanak.

Utána azonban következik öt erdélyi fejedelem: *II. Rákóczy György, Rhédey Ferencz, Barcsay Ákos, Kemény János, Apaffy Mihály*, a kiknek nem szentelhet a história külön fejezetet, annyira egymás hegyin-hátán, néha hármásával is egymás nyakában ülve, uralkodtak: ha ugyan uralkodásnak nevezhetni az ő szorongattatásokban kifogyhatatlan állapotjukat.

II. Rákóczy György, a ki az apja után kapta örökségül az erdélyi fejedelemséget, bárcsak annak a szellemét is örökölte volna, de ő benne egy rossz szellem lakott, mely ha fejedelmi főket szál meg, pusztítóbb a dögghalálnál: a nagyravágyás daemona.

Nem hogy örült volna annak, hogy ifjú létére ilyen magas polcon ülhet, a honnan őt egész Európa meglátja s barátságát mindenki óhajtja: ő elindult magának ellenséget keresni.

És kereste azt a legkárhuzatosabb okból: hódításvágyból, és kereste ott, a hol a magyarnak csak jó barátot, csak szövetségest kellett látni, a lengyel nemzetben.

Fejébe vette, a nyavalyás, hogy ő elfoglalja, onnan Erdélyből, a lengyel királyságot s lesz Lengyelország királya, a hogy *Báthory István* volt.

Csakhogy *Báthory Istvánt* hitták a lengyelek, ő pedig csak képzelte, hogy híják.

Két magas pártfogója volt: a német császár, meg a török császár.

Amott is: Ausztriában és Magyarországon, miután három egymás után következő Ferdinánd adta át egymásnak örökségül a 30 esztendőös háborút, ennek az utolja *Lipót* kezébe került; emitt meg egy szultánt letettek, a másodikat megfojtották, a harmadikat a bolondok házából hozták elő, oda megint visszadugták; a negyedikben aztán megnyugodtak: ez még csak 12 esztendőös volt. Itt nagyvezérek és szultán-anyak uralkodtak, amott meg jezsuiták és aulicusok.

Hanem azért ezeknek mind több eszük volt és több jó akaratok Erdély iránt, mint magának Erdély választott fejedelmének, mert megmondták neki előre a németek is, a törökök is, hogy ne menjen Lengyelországra; fenyegették, letiltották: nem hallgatott rájuk.

Hát hogy nem hallgatott se németre, se törökre, az szép volt tőle, de elég hiba volt, hogy a saját nemzetére sem hallgatott. Itthon sem kellett a lengyelországi hódító hadjárat senkinek. De hisz ő a saját országos rendjeit nem is kérdezte ez iránt, hanem összegyűjte egy nagy hadsereget s bement vele Lengyelországba. Mikor aztán egész Krakóig eljutott, azt el is foglalta, akkor verte észre, hogy őtet a lengyelek nem kínálják semmiféle koronával, hanem igen kardéllal éskopjahegygyel. Azok nem örülnek az ő idejövetelének, hanem haragusznak érte. Aztán se a svédek, se a muszkák nem jönnek a segítségére, a hogy ő hitte: ellenben a két szövetségese, a *kozák* meg az *oláh*, a mint tele rabolta magát, ott hagyja és siet haza.

Most aztán már szívesen ment volna haza ő is, — ha lehetett volna. De egyfelől elállták az útját *Lipót* császár seregei, meg a XIII szepesi város lengyel grófja, a kik a lengyelek segítségére jöttek az ő oldalába; másfelől meg a török szultán küldé a hátába a krimiai tatár khánt kétszázezer tatárral, hogy őt

engedetlenségeért megfenyítsék. György fejedelem négy tűz közé lett szorítva.

A mint ezt megorrontá, ő maga nagy okosan a serege egy részével kiugrott a Kárpátokon keresztül Magyarországra: a hadai zömét ott hagyva *Kemény János* vezérlete alatt a maguk sorsára. Azokat mindenestől elfogta a tatár khán s gyalog hajtá el valamennyit Krimióba s ott használta őket a legaljasabb rabszolgamunkára, etetve moslékkel s traktálva korbáccsal s iszonyú váltságdíjat követelve értük. A tatárok csak váltságdíjat, de a török nagyvezér még azt is követelte, hogy az erdélyiek az engedetlen fejedelmet azonnal tegyék le s válaszsának helyébe más „*emberséges embert*” maguk közül.

A szamosújvári diaetán erről volt a szó. Felgyülekeztek erre még az asszonyok is, egész sereggel, a kiknek az uraik tatár rabszolgaságban sinylődtek s követelték ostromolva, hogy a fejedelem váltsa ki a saját pénzén férjeiket, a kiket rabságra adott. Ezt II. György nem tette, sőt még a *Bethlen Gábor* hagyományát is, a mit rendkívüli esetekre tett le Fogarasban a nemzet számára, 80 ezer aranyat, az anyjával elvitette Patakra. Ekkor aztán a rendek letették a fejedelemségből s megválasztották helyébe a jó *Rhédey Ferencet*.

Rhédey Ferencnek minden ize becsületes ember volt; de olyan ize egy sem volt, a mely fejedelemmé lenni vágyott volna.

A mint egyet roppant alatta fejedelmi szék, azt mondta, hogy leszáll róla, ültessenek rá mást.

Egyebet nem tett.

A rendek aztán választottak egy harmadik fejedelmet, *Barcsay Ákost*.

Barcsay Ákos nagyon szerette volna magának a fejedelemséget, a míg baj nem lett belőle; mikor baj lett, akkor elment tőle a kedve. Valami ötször lemondott a trónról s ugyanannyiszor megint felmászott rá.

II. *Rákóczy György* nem akarta engedni a maga trónját, visszahelyezte magát erőhatalommal a fejedelemségbe; egy pásztor kikergette Erdélyből az ellenfejedelmet *Barcsay Ákost*: az megint visszajött s őtet kergette ki; utolja felé hőstetteket mívelt a csatában II. György; egyszer a szultán seregeit a budai basa alatt *Nagy-Szóllósnél* úgy megverte, hogy annak fele serege ott veszett. Végül aztán *Nagy-Várad* közelében a túlnyomó török tábor ellen vitézül harcolva elesik. Egymaga tizenhét törököt levágott s csak azután, hogy a sisakját elveszté a fejről, kapott halálos sebet, még akkor is keresztülvágta magát az ellenség, hogy övéihez mehessen meghalni.

Milyen derék ezredskapitány vált volna belőle, ha a balvégzet a fejedelem-süveget nem vágta volna a fejéhez.

Most azután a szultán, hogy *Barcsay Ákos* uralkodását jól megerősítse Erdélyben, ráereszté az országra az egész tatár sereget. Ezek a kutyafejűek végig pusztították egész Erdélyt, bevették Gyulafehérvárt: el is rombolták. *Bethlen Gábor* gyönyörű könyvtárát; a piac közepén máglyában égették, kilencvenötezer embert, mint a barmot, rabságra elhajtottak; innen betörték Magyarországra, azt végtől-végig dúlták, égették, még a morva határon is átcsaptak. Ez volt a török padisah atyai fenyítése szófogadatlan gyermekei iránt.

Ekkor aztán az erdélyi rendek letették *Barcsayt*, s a krimi rabságból magát roppant sarcon kiváltott *Kemény Jánost* választották meg fejedelemnek. Az pedig derék hadvezér volt, s haddal jött *Barcsayra*.

Barcsay e szorongatásában elszedette az uraktól az ezüst marháikat s pénzt veretett belőlük, e fölirattal: „*Könyörülj rajtunk óh uram, mert elveszünk!*”

Kivánsága meghalgattatott, mert *Kemény János* az ütközetben őt, testvérével együtt, levágta.

De már most ez meg az töröknek nem tetszett. *Kemény János* a német császárhoz húzott, azt hitta segítségre. Az küldött is neki segélyt, de *nem jött*.

A török pedig fogott magának *Ebesfalván* egy jámbor nemes embert, kinek soha esze ágában sem volt fejedelemmé lenni: azt kényszeríté a fejedelemséget elfogadni: *Kemény Jánost* pedig a csatában megölte. — És így maradt utoljára az erdélyi fejedelmi sűveg, melyet egykor annyi fény, annyi babérkoszorú körített, melyet *Bocskay* és *Bethlen* sem *Szent István*, sem *Dukász Mihály* koronájáért el nem akart cserélni: most néhány év múlva annyi kapkodó kéz által egymás fejeéről lerángatva, földredobva, meggázolva, bogláráitól megfosztva, hírétől megvedelve; s a mi legrosszabb, idegen potentátok előtt annyiszor megemelve, a most már egészen hozzáillő jámbor *Apaffy Mihályra*, a ki aztán a fejével egészen elveszett ebben a sűvegben.

I. *Apaffy Mihály* szintén az apró fejedelmek sorába tartozik; de az igazságos szemlélőnek el kell róla ismerni, hogy semmi rosszat nem tett, a míg fejedelemsége tartott.

Mikor *Köprili Ahmed*, a mindenható nagyvezér, rengeteg hadával Magyarországra betört s a császári sereget *Párkánynál* megverte, *Érsekújvárt* nagy gyorsan ostrommal megvette: ebben a hadjáratban *Apaffy Mihály* is részt vett, mint fejedelem, — *harmincad magával*. Többen nem vállalkoztak az expedícióra. Ő felhívta a nemes urakat, hogy jőjjenek; de ha nem jöttek, nem tehet róla.

A török táborból bocsátott is ki egy felhívást a magyar nemzethez (alkalmasint *Köprili* diktálta), melyben felhívja, hogy fogjon a szavára fegyvert, itt a jó alkalom, visszavívni ősi szabadságát, megtorolni sűrű sérelmeit! — Hajh *Bocskay*,

Bethlen idejében egy ilyen felhívás milyen zendülő viszhangot keltett hegyen és rónán! Hogy támadtak minden szavától fegyveres dandárok elő a földből, hogy repültek a zászlók a diadalra! Pedig sérelem most is volt elég; mert hisz a németnek meg a jezsuitának volt rá gondja, hogy a panasz mindig toronymagásra nőjön fel Magyarországon. Hanem biz a magyar ezúttal fidibuszt csavart az erdélyi fejedelem proclamatiójából s pipára gyujtott vele. *Wesselényi* nádor gúnyosan felelt rá: „Isten a bizonyágunk, szánakozással olvastuk *Apaffy Mihály* úr levelét, ki maga meztelen lévén, másnak kincseket ígér. Valjon mi szabadsága van magának is Erdélyben, hol egy pár jó karmazsín csizma elviseléiseig hét fejedelem váltá fel egymást. Vagy a török ígéreteiben bizzunk-e, ki barmok gyanánt az emberekből is tizedet szed? Kedves nemzetem! Tudod mi vár rád a török uralma alatt? Előbb kiszívják zsirodat, aztán azokat, kiket most „méltóságos, nagyságos, főtisztelendő, nemes, nemzetes, okos” címeikkel hívogatnak, a hódolat után majd így szólogatnak: Te N. N. disznólélek, beste lélek karafia, hódolt jobbágy, meghagyjuk, parancsoljuk neked, hogy ezen úri cimeres levelünket látván, hozd azt, meg amaszt, ha napjára itt nem léssen, még az édes anyád szopta teje is keserüvé válik a szádban!”

Apaffyt haza is küldé aztán a török, hogy ápolja otthon a testét, a miben ő nem is mulasztá semmit: három veder bornak meg tudván felelni egy ülő helyében.

II. ZRÍNYI MIKLÓS ÉS MONTECUCULI

A második Zrínyi Miklóst, mint költőt is, fényesebb csillagai közé számítja a magyar: ő énekelte meg Szigetvár elestét s hőskölteményéhez kardcsattogás adta a zenekíséretet.

Törhetetlen híve volt a koronázott királynak, *Lipótnak*, mint Horvátország bánja, kitűnő kormányzó és diadalmas

hadvezér. A törökök Stambulban „*vas tuskó*” címmel tisztelték meg a tőle kapott kemény csapásokért.

Még sem őt állíták a hadsereg élére, hanem az olasz *Montecuculi*. Ezt pedig sok szó érte a miatt, hogy seregével *Kemény János* fejedelemnek segítségére nem sietett s azzal Erdélyt elhagyta veszni; Magyarországon is mindig késedelmeskedett; a míg *Zrínyi Miklós* egy diadalmas hadjáratban a törökök eszéki hídját elrombolta, azalatt *Montecuculi* a derék-seregével tétlen nézte, hogy rombolja el a *Zrínyi* által épített hatalmas *Zerinvárt* a török nagyvezér, kiverve belőle a német őréséget. *Montecuculi* magát *Zrínyit* sem engedte a vára segítségére menni.

E miatt örökös volt az ungorkodás a két nagy tehetségű vezér között, az ország kárára.

Montecuculi Zrínyi *Zerinvárt* *juhakolnak* nevezte, a minék az volt az oka, hogy mikor a török követ panaszt tett a miatt, hogy *Zrínyi* új erősséget épített a Dráva mellett, *Zrínyi* azt felelte tréfásan: „*Ha én juhaklom körül kerítést emeltetek a farkasok és medvék ellen, ahhoz nem kérek a császártól engedelmet*”.

Ellenben *Montecuculi* *Szent-Gothárdnál* fényesen megverte a nagyvezér derékhadát s ezzel véget vetett az egész török hadjáratnak. Segítettek neki ebben a győzelemben a francia segédc csapatok *Coligny* és *La Feuillade* herceg alatt. Rég ideje, hogy francia és magyar seregek egy hadsorban harcoltak közös ellenség ellen. Mikor a hajporos hajú, borotvált arcú francia lovagokat meglátta maga ellen rohanni *Köprili*, azt mondá: „Hát ezek a *leányok* mit akarnak itten?” A karjaik megmondták neki, hogy mennyire férfiak!

A diadal oly nagy, az ütközet annyira döntő, hogy a török porta jónak látta húsz esztendő tartamára békét kötni *Lipóttal*. — Igaz, hogy olyan föltételek alatt, melyek mind a törökök számára voltak kedvezők.

Tehát húsz esztendő volt megnyerve *I. Lipót* számára, hogy azalatt országai belső rendezésével foglalkozzék.

Istentől engedett drága két évtized! Mire lett fordítva?

Kevés hóval a diadal után *Zrínyi Miklós*, a költő, a hős, dicstelen halállal veszett el a vadászaton. Egy vadkan ölte meg; de a gyanú is ki van fejezve, hogy ellenségei a bécsi udvarnál lövették őt agyon orozva, megvesztegetett cseh jágere által: a mit ugyan a szemtanu Bethlen Miklós megcáfol.

Zrínyi hangosan kikelt a szégyenteljes *vasvári* békekötés ellen. E miatt Bécsbe felhívták s midőn barátai figyelmeztették rá, hogy ott baj érheti, azt mondá: „*Conscia mens recti famae mendacia ridet*”. (Az igaz lélek neveti a hír hazugságait.) S el volt szánva fölmenni a trón elé és tiltakozását indokolni.

Ezt a szándékát kellett megakadályozni a kora halálnak. *Zrínyi Miklóst* így írja le kortársa, Bethlen Miklós:

Igen tudós, vitéz, nagy tanácsú, nemzetéhez buzgó, vallásában nem babonás, képmutató és üldöző, mindent igen megbecsülő, nemes, adakozó, józan életű, az igazmondókat szerető, részegest, hazugot, gyávát gyűlölő, nagy és szép termetű, lelkű és ábrázatú, szóval magyar ember hozzá hasonlatos Bethlen Gábortól fogva maig nem volt.

A végzetes vadászatot így írja le Bethlen:

„November 18-án szép idő járván, erdei disznókra menénk hintón. Ő maga levetvén a nagy bő csizmát, melyeket a telekes bocskorra is felvonhatott, puskával beméne és szokása szerint csak egyedül bujkálván, löve egy nagy emse disznót. — Ezzel kisereglénk a hintóhoz, hogy hazatérjünk. Azonban odahozá a fátum egy Póka nevű vadászát, ki monda horvátul: Én egy nagy vadkant sebesítettem meg, ha utána mennék a vérén, könnyen elverhemők. Erre *Zrínyi* azt mondá a többi vadásztársainak, hogy csak maradjanak itt, beszélgessenek: ő maga lóra kapott, puskával kezében, Póka után elnyargala: utána egy Maglani nevű savoyai gavallér, Guzics öcscse, meg egy Angelo nevű kedves olasz inasa és a vadásza nyargalának. Egyszer csak ihol hamar nyargal Guzics, mondja a bátyjának: „Hamar a hintót, oda az úr!” Menénk, a mint hintó nyargalhat és aztán gyalog a sűrűbe befuték én. Hát ott fekszik. Még

a balkezében az ér gyengén lüktetett, de szeme sem volt nyitva, sem szólott, csak meghala. Maglani így beszélt: hogy a mint Póka után bement a vad vérén az erdőbe, míg ők a lovakat kötözték, csak hallják a jajsztót. Póka szava volt. Maglani legelől érkezik. Póka egy horgos fán, az úr arccal a földön s a kan a hátán: ő hozzáló, elfut a disznó, érkezik Guzics és Angelo, az úr fölkel s mondja: „Rútul bánék velem a disznó, de ihol egy fa, melyet csatákon is magával hordozott zsebében, állítsátok meg a sebnek vérét vele, ez arra igen jó”. Eléggé próbálták vele, de hiába; csak elfolyt vére, s először ülni, azután fektünni s végre csak meg kellett halni: mert a fején három seb vala; a harmadik a fülén alól a nyak csigájának ment be, s minden inakat ketté szakasztott, ez ölte meg. Rettenetes sírás lett az erdőben, még a gyermek is siratta.”

Hanem azért mégis csak közhit maradt az, hogy Zrínyit a költőt, a hadvezért, a bécsi udvarnál levő ellenségei ölették meg e vadászaton.

A MURÁNYI VENUS

A jó Gyöngyössy poémája után, s a vígjátékírók komédiáiból ismeri ezt a nevet mindenki. Szécsy Mária szép asszony volt, gazdag özvegy, kinek a férje orgyilkos kéz által esett el, s azzal a vára és birtoka az özvegyére maradt. Azon időkben egy vár nem volt valami könnyű örökség. 1664-ben *Rákóczy Zsigmond* járt Magyarországon a hadaival s a magára maradt özvegy várát megrakta saját fegyvereseivel.

A szomszéd *Fülek* várban *Wesselényi Ferenc* volt a parancsnok a király hadai élén. Fiatal, délceg dalia, rávetette a fejét, hogy Murány várát megostromolja: ismerve annak leggyöngébb oldalát, a nő szívét. Csakhogy annak elfoglalására épen olyan levente kellett, mint ő volt. A várívás szerelmi cselszövény-nyel egyesült; az ostromlott úrnő egy éjjel kötél-hágcsót

bocsátott le hálósobája erkélyéről a vár legmeredekebb oldalán, mely őrizetre nem szorult. Ezen kapaszkodott fel, a légben függve, mint fonalán a pók, legelőször az ostroinló szerelines, utána tizenkét bátor vitéze, kiket *Szécsy Mária* belső szobájába bebocsátott. Azután az őrsereg parancsnokát hívatta magához. Azt, a mint belépett, *Wesselényi* fogadta és lefegyverzé. Így tett a többi tisztekkel is. Az álmos őrséget bezárták a bástyaszobákba, kinyiták a kapukat és azokon a királyi csapatok minden vérontás nélkül rendén bevonultak. Akkor aztán *Wesselényi* victoriát lőhetett: a várral együtt a bájós hölgy szive és keze is az övé lett.

Idáig írták meg a történetet versekben. Pedig *Szécsy Mária* jelleme egész tragikai fenségében csak azután fejlődött ki.

Wesselényi Ferenc elfoglalta *Murány* várát és annak az asszonyát; de az is elfoglalta őtet. Az asszonyi nemes lélek befolyása alatt az ifjú várparancsnok folyvást fokról-fokra hágott mind nemzete, mind a trón becsülésében, míg végre elérte azt a polcot, mely a magyar nemes előtt legmagasabb: nádorrá lett; a király után első emberré, annak a helyettesévé az országban.

Wesselényi Ferenc egész életén keresztül vonul a bátor, elszánt lelki, a hazáját szerető asszonymak befolyása.

Huszonhárom év múlva újra előtérbe lép e történelmi fényes alak.

Már ekkor a kedvenc udvari költője, Gyöngyössy azt mondja róla: „Bizony kegyelmed már nem murányi *Vénus*, hanem csak murányi *vén hús*”; de a matronai alak, elmúlt szépsége helyett, most erejét bámultatja velünk.

A szent-gothardi ütközetben a törököt verték meg és mégis Magyarország esett el.

A bécsi kormány a magyar államférfiak és országgyűlés megkérdezése nélkül, minden alkotmányos törvény ellenére, önkényűleg kötötte meg a húsz évre szóló békét, és megkötötte olyan föltételek alatt, a mik mellett Magyarországnak

el kellett pusztulnia. Nagyvárad, Érsekújvár a törökök kezében hagyatott s ezzel egész Magyarország prédára volt vetve a török basák rablókalandozásainak. A hol meg a német seregek szállták meg az országot, ott még rosszabb volt az állapot. Hogy aztán a püspökök se panaszkodjanak, azokat meg rászabadítá a bécsi kormány, hogy ők meg a protestánsoktól raboljanak: templomokat, iskolákat, alapítványokat, így aztán közakarattal folyt a pusztítás, vérengzés Allah és Mohamed próféta és a három Isten nevében széles e Magyarországon.

Az ifjú királynak, *I. Lipótnak*, ekkor kezében volt az egész magyar nemzet, mint elődeinek soha. Az egész ország elismerte uralmát, Erdély meg volt törve, megalázva, kipusztítva, gyöngge fejedelme alatt senkit sem fenyegetett: az ő elleniség, az ozman hanyatlásnak indult belbajai miatt: Európa ki volt fáradva; mindenki a béke után óhajtozott: idebenn Magyarországon a legelső főurak állták körül a trónt. *I. Lipót* király a magyar nemzetből egy olyan gárdát alakíthatott háza számára, mely hatalmát törhetetlenné teszi vala.

Rossz tanácsosai voltak, a kik az ellenkező útra vezették. A helyett, hogy magához emelte volna, eltaszítá magától a magyart.

„Szabad kezét adott annak a tanácsosának (*Lobkovitz*), a kinek ez volt a jelszava:

„*Faciam Hungariam germanam, pauperam et catholicam.*” (Csinálok Magyarországból németet, szegényt és katolikust.) (Ugyanezt travesztálta jelszavául később *Kollonics* ily alakban: „*Faciam Hungariam captivam, deinde mendicam, postremo catholicam.*”.)

Hasztalan volt a magyar tanácsosok, a *dynastia* legjobb híveinek minden előterjesztése. Minden szabadság, minden nemzetiség, minden jóllét elpusztítása volt célul kitűzve.

Kiáltó bizonyosága az időeknek, hogy e megsemmisítő önkény ellen elvégre maguk az ország legfőbb méltóságai voltak kénytelenek az összeesküvés végső módszeréhez folyamodni:

olyan nevek, mint *Zrínyi Péter*, *Frangepán Ferenc*, *Nádasdy Ferenc* s mindezeknek vezetője, *Wesselényi Ferenc*: maga az ország nádora. Csak nem rég mind hatalmas hadvezetők a király oldala mellett.

Mind katolikus főurak voltak. És ezek szövetkeztek éppen a jogaikban eltiport protestáns rendekkel, a *Tököliekkel*, a vakmerő *Petróczyvel*; — *Zrínyi Péter* maga vette rá a vejét, *Ilona* leányának férjét, az ifjú *Rákóczyt*, hogy a protestánsok lefoglalt vagyonát (miket vakbuzgó anyja elkobzott) adja nekik vissza. *Rákóczy* megtoldta azt még ezer arannyal.

Az egész országon átszövődött az összeesküvés. Nem volt más segítség, mint a fegyveres ellenállás.

Az összeesküvők mindenféle kalandos terveket gondoltak ki. *Petróczy* azt akarta, hogy *Lipót* császárt, mikor a menyasszonyát fogadni megy, lesből támadják meg és fogják el s aztán zárják be a trencsénmegyei *Kassa* várába s tartásuk ott, míg esküvel le nem köti magát, hogy az ország alkotmányát helyreállítja. Akkoriban még Bécs mostani külvárosai helyén messzeterjedő vaddús erdők voltak; a terv nem volt kivihetetlen. De *Wesselényi* büszke, lovagias jelleme nem engedte, hogy ily cszközkhöz folyamodjanak. Ő igazi őstypusa volt a magyar nemesnek, a ki nyilt csatában keresi ellenét s az orozva támadást megveti. Mint magas látkörű államférfi, elébb külszövetségéseket keresett a francia királyban, a velencésekben: főkép az erdélyi fejedelemben; mindenkitől kapott biztatást, az egész összeesküvés csomója az ő kezében volt, s a fonalát meg nem kaphatta senki..

Ekkor egy súlyos betegség halálos ágyára dönti le a mozgalom fejét, *Wesselényit*. — A halállal szemközt megtört a nagy jellem. Gyóntatóját hívatta. De neje, az egykori *murányi Vénus*, nem hagyta őt a gyóntatóval magára: ott maradt, s mikor a pap erőszakolni kezdte a halállal küzdő nagy embert, hogy vallja meg legfőbb bűnét: nem forralt-e össze-

esküvést az ő császára ellen: a nő közberontott s megakadályozta a gyónást. „*Bűneidet* ám gyónd meg; de a hazaszeretet *erény!* az Isten előtt is az! A mit abban tettél, azért nem kell absolutio!” — A pap a poklokkal fenyegetőzve hagyta el a haldoklót. — Éjfél tájon a kinszenvedőnek rémlátásai voltak: írószereket kért; elkezdett egy levelet írni a császárhoz. Mária kiragadta azt a levelet kezéből s nem engedte neki befejezni. Mikor a lélekharang megcsendült fölötte, a pap még egyszer vissza akart hozzá jönni, de az ajtót zárva találta. Mária nem bocsátá őt hamarább a haldoklóhoz, mint mikor az már eszméletén kívül volt s így a nagy titok el lett temetve.

Az egész összeesküvésnek a lelke lett kivéve *Wesselényi* elhunytával. Igaz, hogy minden belevatottnak a titkát is magával vitte a sírba; de a homályban is hagyta őket, a melyben azok nem láttak olyan tisztán, miként ő. Nem ismerték az embereket; s a mint folytatni akarták a félbeszakadt munkát, azon vették észre, hogy a szövetségeseik által el vannak árulva. A török, a kinek segítségét kérték, legelső volt őket kiadni a császárnak; a lengyel, a francia szintén elárulta őket. Ekkor a rémület kétségbeesésével fegyvert ragadtak, *Zrínyi*, *Frangepán*, *Nádasdy* a Dunán túl. A *Tököliek*, apa és fiú, a merész *Petróczy* a felső megyékben, *Rákóczy Ferenc* a Tiszán túl elhamarkodottan nyúltak a fegyverhez. De már akkor a császáriak mindenütt körülfogták őket: mielőtt a harchoz kezdtek volna, már meg voltak verve.

Ekkor az összeesküvés fejei, *Zrínyi*, *Frangepán*, *Nádasdy*, megrettenve saját rosszul kezdett művüktől, eldobták a fegyvert s futottak Bécsbe, tisztára mosni a kezeiket. Az egész lázadást a protestáns főurakra hártották. *Zrínyi Péter* a vejét sietve tudósítá, hogy szállítsa le a lóról a hadait s mentse magát. Az sietett is, s rengeteg pénzüsszeggel váltotta meg az életét és a vagyonát. A hozzá sereglett pártosok azután futottak Erdélybe.

Csak a *Tököliek* és *Petróczy* nem futottak el. Ők kitűzték a zászlóikat sziklaváraikra s bevárták az ostromot. Dühös ellenállás volt, de megtörtetett. A császári ágyúk lerombolták *Kassa* vár falait. Az öreg *Tököli* véglegfeléig védte magát *Árva* várában, mit *Eszterházy* ostrommal foglalt el. Az apát már halva találta, csak két leánya jutott a kezébe; azok közül az egyikbe beleszeretett s elvette feleségül. A fia *Imre* és *Petróczy* egy földalatti rejték úton elmenekültek *Likava* várából.

Most azután az egész összeesküvést a menekültek bűnrövéására lehetett tenni a megrettent főuraknak. *Nádasdyt*, *Frangepánt* szabadon is bocsáták. De azért nem hittek nekik. Tudták, hogy az összeesküvés messze elágazott, s kutatták a vezérfonalait.

Kassa várában nem találták annak a nyomait, bár minden követ szétszedtek. A titok gócéának másutt kell rejtve lenni. Ekkor azok, a kik a vést mindenáron el akarták fordítani a saját fejükről, azt hitték, hogy egy *halottnak* legkönnyebb lesz ezt a terhet elviselni. Ráutaltak az elhúnyt nádorra.

A császáriak ekkor megszállták *Murányvárt*. A férfilelkű özvegy bezárta előlük a kapuit, s ágyúik ellenében ágyúkat vonatott fel. Kész volt a legvégső védelemre. Mikor aztán fölmentek hozzá békés alkudozásra, azt felelte nekik, hogy ha a császártól teljes bántatlanságot biztosító menlevelet nem hoznak a számára, ő az őrséget ugyan kiküldi a várból: hanem azután saját maga lemegy a lőporos boltba s az egész várat magával együtt a levegőbe röpíti.

A császáriaknak pedig szükségük volt erre a várra. Tudták már, hogy az egész összeesküvés szervezetének okiratai itt vannak elrejtve. Az özvegy maga nem tudhatta azt, mert *Wesselényi* mindezen iratokat egy nagy kifaragott üreges kő belsejébe rejté el, a mit a vár fundamentumába falaztatott be: hogy hová? azt csak a vár kapitánya, *Nagy Endre* tudta. De abból nem bírták semmi kínzó szerszámmal kivenni a titkot.

Az özvegy megkapta a menlevelet s azzal kezében felvitték Bécsbe, ott bezárták egy apácakolostroba, ott végezte életét.

A császáriak pedig Murány várba bejutva, addig dúlták, bontották annak a falait, míg ráakadtak arra a kőszekrényre, a mibe *Wesselényi* elrejté az összeesküvés okiratait.

És ezzel aztán ki volt tárva előttük minden titok. Kezükre adva az ország minden kiváló embere, a kinek csak valami része volt ebben a forradalmi tervben. Azok mind el voltak veszve. De senkinek a feje nem lett oly veszendővé e fölfedezés után, mint a három legfőbb úré: *Nádasdyé, Zrínyié, Frangepáné.*

A PALLOS URALMA

A gyóntató papoknak sikerült *Nádasdynál* és *Zrínyinél* az a furfang, a mit *Wesselényinél* meggyűsített az erősebb lelkű asszony. Becsálták őket a kelepccébe; kegyelem és magas hivatalra emelés ígéreteit hozták a számukra, ha töredelmesen bevallják az összeesküvésben részvételüket. A mint ezt megtették a főurak, színleg szabadon is bocsáttattak s kegyben maradtak. De csak addig, a míg Murány várával kézre nem kerültek az összeesküvés okiratai, a mikből azután a fejükre lehetett olvasni a lázadásban elvállalt szerepeiket. Ekkor újra elfogták őket s *osztirák rendkívüli vértörvényszék* elé állították. A bírák mind németek voltak. A löcsei gyűlésen még akadtak bátor magyar hazafiak, kik a vádlott főurak idegen törvényszék elé állítása ellen tiltakoztak; szavukat senki sem hallgatta meg.

Az idegen törvényszék előtt *Nádasdy Ferenc* nem védte magát. Az uralkodó kegyelmére hivatkozott. Az egész lázadási tervért az özvegy *Wesselényinét* okolta. *Szécsy Mária* volt az egésznek a lelke. *Nádasdy* ellenezte azt s azért az összeesküvők őt meg is akarták gyilkolni. Csak azért volt közöttük, hogy titkaikat fölfedezve, magát nádori méltóságra emelje.

Egészen ellenkező hangulatból szólt *Zrínyi Péter*. Ő felszámolta a császári kormány önkényes tetteit, a mik a magyar nemzetet feljogosították a törvényengedte fegyveres ellenállásra. Elmondta, hogy ha a király megszegi a nemzetnek adott esküt, a nemzet is fel van oldva az alól. Hivatkozik a *fehér lapra*, melyet gyóntatója biztatására a királynak adott. Tiltakozik azon magyarázat ellen, hogy ez a fehér lap csak ő rá nézve kötelező, a királyra nézve nem. Ez még becsületes kalmárok között sem járja. *Aquila non captat muscas!* (A császári sas nem kapkod legyek után!) Kéri magát hazai törvény-szék szerint elítéltetni.

Nádasdynak az önmegalázása, *Zrínyinek* a büszkesége egyforma sikerre talált.

Lobkovitz, a mindenható miniszter, sem az egyiket, sem a másikat nem engedte a császár elé jutni. Épen úgy *Frangepán* töredelmes könyörgését sem. Elsikkasztá a magyar tanácsosok kérelmeit is, sőt még a *római pápa* intő levelét is, ki a katolikus főurakért engesztelő szavát közbeveté. Addig kíntá a megrémített *Lipótot*, míg kicsikarta tőle az osztrák vértörvényszék által kimondott ítélet aláírását.

Ez ítélet *jószág, nemesség, kéz- és fejlevágásra* szólott. A kézlevágást elengedték, a többi végre lett hajtva.

Nádasdy Ferenc Bécsben, a városház egy földszinti termében lett lefejezve. *Zrínyit* és *Frangepánt* a bécsujhelyi fegyvertárban végezték ki. Amaz fenkölt bátorsággal, szótlantul lépett a vérpadra, emez lelkesítő beszédet tartott a közönséghez. A bakó keze reszketett, mind a kettőnek háromszor csapott a fejéhez, míg le tudta vágni.

Magyarország legerősebb oszlopai voltak: nehezen fogta őket az irtó vas!

Most ez a terem sörházul szolgál, s az utazó közönség a habzó árpalé szürcsölése mellett olvassa a gyászesetről szóló emlékfeliratot.

A főtemplom falába be van illesztve a sírkő, a mely alatt a

két nagy ember nyugszik: jelvényül domborműben kivésve két halálffő, alattuk egy pallos, felül e sorok:

„*Hoc in tumulo jacent Comes Petrus Zrínyius, Banus Croatiae, et Marchio Franciscus Frangepan, ultimus familiae. Quia coecus coecum duxit, ambo in foveam cecidere.*” — Alant pedig:

„Discite mortales, casu discite nostro
Observare fidem Regibus atque Deo.
Anno MDCLXXI Die XXX aprilis hora IX
Ambitionis meta est tumba.”

Itt fekszenek a sírban Zrínyi és Frangepán; családjának utolsója. Vak vezette világtalant, azért mindketten verembe esének. Tanuljátok meg halandók a mi esetünkből, hogy a királyok és az Isten iránti hűséget meg kell tartani. — A nagyravágyás határa a sír.

Frangepán Ferenc utolsója volt a családnak. Benne mult el az a hatalmas család, mely öt századon keresztül leghívebb védője volt a magyar koronának. Ez a név mindig egy hadsereg volt.

Hasonló értéke volt a *Zrínyi* névnek is. Ez is itt *végződött* el. Maradt ugyan még egy fia Péternek, Boldizsár, de annak az élete már nem volt élet: ott mult el egy osztrák várbörtön pincéjében, a hol húsz évi magányfogságban végre *beszélni is elfelejtett*.

Nem volt szükség magyar hősökre többé! . . .

A nagyobbak után következett a kisebbekre a sor.

Háromszáz nemes úr és protestáns lelkész lett összefogdosva.

Ezeket már Magyarországon magyar bírák elé állították. A mi azonban rájuk nézve nem tett semmi különbséget, mert ezek is halálra ítélték őket.

I. Lipót ugyan a halálítélet közül csak kettőt erősített meg. Az egyik *Fügedi Nagy Endréé* volt. Ez volt *Wesselényi Ferenc* udvari kapitánya, vitézségéről, törhetlen jelleméről híres férfi; a másik *Bónis Ferenc*, a ki egy *élceért* szolgált halálra: — mikor

várkapitány korában a szomszéd császári várparancsnok oda izent hozzá e szavakkal: „hozz én nekem *élet*” (gabonát), *Bónis* ezt felelte neki rá vissza: „majd hozok neked *élet*” (kardot). Ezért kellett a fejétől megválnia.

A többi megkegyelmezték örök várfogságra, vagyonaikat elkobozták, ingó birtokukból, a mit az elfogó katonatisztek meghagytak, azon osztottak a bírák és közvádlok. *Nádasdy Ferencnek* négy milliót érő kincseiből még a hitelezőinek sem maradt semmi. A kinek fia, leánya volt, azokat bedugták a jezsuiták és az apácák kolostoraiba.

Hanem *Lipót* császár a kivégzettek lelkeért *kétezer misét szolgáltatott*.

PROTESTÁNS ÜLDÖZÉS

Le volt már verve minden ellenállás Magyarországon. A ki csak fegyvert viselt, az mind meg volt zsibbasztva: lehetett minden erőszakos rendszabályt keresztülvinni.

Kezdték az adófizettetésen. Kivetették az adót jobbágyra, nemesre, polgárra egyaránt, még pedig búsán: 20 forintot minden kapu után. Azonkívül a fogyasztási adót is behozták, minden font hústól fél dénárt, minden akó bortól 90-et, s lábán eladott marha árából forintonként 12 dénárt vettek!

Ha a fegyverviselő emberek el voltak némítva, még volt szavuk a pásztorbot-viselőknél. Széchenyi kalocsai érsek és Szelepcsényi primás hatalmas előterjesztéseket tettek e miatt a bécsi udvarnál.

Lobkovitznak kellett valamit kitalálni, a mivel az egyedül zúgolódni képes clerust elhallgattassa.

Meg is találta a módot.

Rászabadította őket a protestánsok üldözésére.

S azok meg is feleltek a feladatuknak. Felhagytak a hazafias oppositíóval s hozzáfogtak a protestánsok üldözéséhez.

Elfoglalták a templomaikat, iskoláikat, a pataki, eperjesi kollégiumokból kikergették a tanárokat a diákokkal együtt, a protestáns lelkészeket összefogdostatták, azokat kényszeríték maguk ellen bizonyóságot tenni a lázadásban részvételtől, azután elküldték őket gályarabságra.

Leghíresebb volt a protestáns üldözésben a nagyváradai püspök Bársony György, a ki egy röpiratában azt hirdeté, hogy *a király nem tartozik megtartani azokat a szerződéseket, a mik a protestánsok templomait és jogait védelmezik. S ő maga vezette a császári katonaságot helységéről-helységre a protestáns templomokat elkobozni a testvérbátyja János kíséretében, a ki ítélő mester volt s mindjárt ítéletet is hozott, a hová fegyvererővel behatoltak. Egy helyütt meg is járta: Turulukán; ott a lutheránus tótság, mikor a templomát erővel elfoglalta, dorongot, fejszét ragadott, szétverte a fegyveres kíséretet, János ítélő mestert agyonütötte, magát a püspököt is félholtra ütlegelte: csak a lutheránus pap feleségének köszönhette, hogy félholtan megmenekült a kezek közül. Hanem azért, a mint sebeiből fölépült, csak annál kegyetlenebbül folytatta a protestánsok üldözését.*

Ez az erőszakoskodás pedig csak ellenküzdelmet szült; a protestánsok szintén egész csapatokat képezve, torolták vissza a hitfelciken elkövetett sérelmeket, *Petrőczy István, Kende Gábor, Szuhay Mátyás, Szepessy Pál* fél Magyarországot bekalandozták, a pápistákat zaklatva. Még akkor nem volt a „kuruc” — „labanc” elnevezés: azt mondták e helyett „német vallás” — „magyar vallás”. — Óh be szomorú idők voltak, a mikor az egy haza fiainak, a kiket úgy is annyi csapás sújtott, egymást kellett üldözni a miatt, a mit *hisznek*.

Ennek a zavargásnak egészen vallásharci színezete volt. Maga *Teleki Mihály* is részt vett ebben, *Apaffy* fejedelem rokona. Őt ugyan Szathmárnál tönkreverték, de társai, *Petrőczy, Szuhay, Kende* a császári vezért Spankaut paskolták össze e helyett, s Eperjest is elfoglalták: a fellázadt tótok pedig

Árva várát vették be. Azonban a császári vezér, a kegyetlen Kopp, eltántorította tőlük a hajdúkat s arra sok viszontagság után vissza kellett vonulniok Erdélybe.

Most azután még jobban hozzá láthattak a protestáns papok üldözéséhez, a püspökök a jezsuitákkal és dragonyosokkal szerte-szét barangolták be az országot, hajtóvadászatot tartva a protestáns lelkészekre. Végre a primás egy körlevelet bocsátott ki, melyben valamennyi kálvinista és lutheránus papot és tanítót megidéz, hogy jelenjék meg a törvényszék előtt, magát kitisztázni a forradalom szításának vádjá alól. Háromszáz lelkész jelentkezett az igazolásra. Ki sem hallgatta őket a törvényszék, mind valamennyit halálra ítélték.

Ámde ott volt már készen a császári kegyelemlevél, mely életüket visszaajándékozta, de azon föltétel alatt, hogy ha aláírnak egy reversalist, melyben kötelezik magukat vagy kivándorolni a hazából, vagy letenni a lelkészi hivatalt.

Kétszáz harminchatan aláírták: a nagyobb rész aztán kiköltözött Németországba, Erdélybe, vagy a török hódoltságba.

De hatvannégyen nem írtak alá semmit. Ezek közül negyven kálvinista volt. Ezeket semmi kínzással nem birták a püspökök megtörni, akkor aztán a gályapadhoz láncoltatták őket Triesztben és Nápolyban, mint a legrosszabb gonosztevőket.

Egy év múlva még életben volt közülök harminc, azokat a protestáns német fejedelmek, s *Ruyter* hollandi követ közbenjárására szabadították ki végre.

A kegyetlen *Kopp*, a kassai kapitány, folytatta az embertelen üldözést. Körlevelciben jelvényül vérveres bitófa és kerék volt ábrázolva. A kassai piacon huszonkét protestáns urat láttak az ő parancsára karóba huzatni, s negyvennek fejét vétetni, négy protestáns nemest elevenen tűzbe vettetett s lófarkon hurcoltatott meg.

Ezt a kegyetlenkedést aztán a magyarok megint azzal torolták meg, hogy Koppnak egy ezredét, elfogva, valamennyi

tisztjét mind karóba húzták, harmincheten voltak, csak egyet bocsátottak el hirmondónak.

Rettenetes hadjárat volt ez, s mellette a kiszarolt köznépszenvedett legtöbbit: úgy hogy az érezte magát legboldogabbnak, a ki a pogány török uralma alatt megpihenhetett a keresztény atrocitások elől.

AMPRINGEN GÁSPÁR

A nagy vallási dühöngés alatt azután egész kényelmesen végrehajthatá *Lobkovitz* kimondott jelszavát.

„Faciam Hungariam pauperam”. Az már megvolt. *Koldussá* volt téve úr és paraszt: — „catholicam”. Az is eléretett: egy templom egy lelkész sem hirdeté niár a protestáns hitet; hátra volt még a „germanam”. Ez is bekövetkezett.

Magyarország részére kinevezte a bécsi kormány teljhatalmú kormányzóának *Ampringen Gáspárt*, a német rend nagymesterét, s ezzel forma szerint eltörölte Magyarország alkotmányát.

Magyarország meghódított tartományának lett kimondva.

Semmi nádor, semmi országbíró többé.

Három elátkozott név van ez időszerint Magyarország évkönyveiben följegyezve: *Lobkovitz*, *Ampringen*, *Hocher*. — Mind Lipót császár tanácsosai.

Együtt a rosszakarat és ostobaság megtestesült képviselői.

Náluk a cél is rossz volt, az eszközök is rosszak hozzá.

Megsemmisíteni egy nemzetet, melynek világtörténelmi hivatása van, és olyan módszerekkel, a mik a végkiirtás nélkül a lehetetlenséget kísértik meg.

Lobkovitzot megverte az Isten. Megbukott nem sokára a saját ostobasága miatt a nélkül, hogy valaki segített volna neki benne. A császár hűtlenségen kapta és csúfosan kikergette Bécsből.

Ampringent is az úr Isten pusztította ki innen az országból;

mert a hol csak letelepedett, rögtön kiütött a dögmirigy: utoljára úgy megijedt, hogy összepakolt s egész labanc pereputyjával együtt kifutott az országból. Soha vissza sem jött többet. Hogy miért szemelték épen ezt az urat ki Magyarország helytartójául, erre csak egy okot hoznak fel: mert hatalmasan tudott *lakmározni*. Azt hitték, a magyar uraknak egyéb sem kell, jó ebédek tartásával meg lehet nyerni az egész úri rendet! A beiktatási lakomája három napig tartott.

A többiekén azután segítettek a magyarok. *Wesselényi Pál*, Ferenc öcscse, hét ezer magyar és négy ezer erdélyi fölkelővel betört az országba s Szathmárban a császári sereget fényesen megverte. Erre az egész felvidék ismét lánga borult.

I. *Lipót* ekkor látni kezdte, hogy a magyar nemzetet se egy tenger vérbe, se egy kalamáris tintába belefojtani nem lehet. Összehívta a leghívebb magyar főurakat békéltetni Pozsonyba s leküldte hozzájuk a maga személyében *Hocher* birodalmi cancellárt.

A hű főrendek azt tanácsolák, hogy a békét a protestánsok templomainak visszaállításával állítsa helyre a király.

A cancellárt ez dühbe hozta, határtalan dühében valamennyi magyar urat mind pártütőnek nevezte.

Erre azonban felállt a hatalmas derék nyitrai püspök, *Pálffy Tamás* s cancellár uramat úgy lehordta, hogy azon egy hajszálnyi becsület sem maradt, utoljára gazembernek is nevezte. *Battyhány Kristóf* főpohárnokmester pedig kirugta maga alúl a széket s azt mondá: „Menjünk innen, a hol bennünket így gyaláznak”, s *Hocher* egyedül maradt a tanácsteremben.

TÖKÖLI IMRE

Ekkor támadt fel egy új ragyogó csillag a magyar történelem egén, gróf *Tököli Imre*, fia annak a *Tököli Istvánnak*, a ki *Árva* várát mind halálig védte, Felső-Magyarországon széles

nagy uradalmak birtokosa, huszonnégy éves ifjú, tettevágyó, nemes indulatoktól hevített, s lelki tehetségeit daliais külsővel egyesítő.

A felkelők seregében *Teleki Mihály* és *Wesselényi Pál* vereszenyezték a vezérség fölött, a midőn *Tököli Imre* 500 nemes ifjú bajtársával megjelent közöttük. Ekkor az egész tábor egyhangúlag *Tökölit* kiáltá ki vezérének. — Az ifjú hadvezér serege, mire *Kassáig*, ért, már húszezer főre szaporodott s itt egy derék ütközetben az egyesült császári sereget *Leslie* és *Wrba* tábornokok alatt megverte, s aztán egy egész sorozatát a felső-magyarországi váraknak foglalta első rohammal; azok között *Árvát* és *Murányt*, végül a *bányavárosokat*; a mikben 180 ezer arany és tömérdek ezüst esett zsákmányául, a mikből *Tököli* „pro libertate et justitia” köriratú pénzeket veretett. Portyázó hadai innen betörték *Morvába*, *Ausztriába*, ő maga elfoglalta a *Szepesség* fővárosait: *Lőcsét*, *Kézmárkot*.

A császáriak alkudozni kezdtek vele. Békeföltételeik oda mentek ki, hogy: „*nesze semmi, fogd meg jól!*” Télen alkudoztak, tavaszszal újra kezdték a harcot. A lenézett felkelő sereg ismét diadalmaskodott a kipróbált osztrák hadsereg fölött, s a táborban vénült *Leslie* tábornok egyik kudarcot a másikra szenvedte a fiatal magyar hadvezér fegyverétől.

Tököli, mint politikus is, fölényben állt a bécsi kormány megcsontosult diplomatái felett. A míg ezek mindent elkövettek, hogy még a hozzájuk tartozó elemeket is elidegenítsék a tróntól, *Tököli* okosan kikerülte megelőző vezértársainak azt a hibáját, miszerint a harcot a polgárháború megtorló pusztításaivá tették, ő visszaadta annak szabadságharci jellemét, s ezzel a katolikus hazafi-pártot is maga körül gyűjté. Egyik vezére, *Józsa István*, tályai plébános és egri kanonok volt. Ez ejtett legérzékenyebb csapásokat a császáriakon, kik *Szikszónál* döntő ütközetet vesztek *Tököli* ellen.

Ekkor *I. Lipót* vissza kezdett hajolni az alkotmányos út felé. Országgyűlést hítt össze *Pozsonyba*. Szép országgyűlés volt

az! A király maga háromezer vértess lovas kíséretében jött le a megnyitására, a meghívott főurak pedig több száz főnyi fegyverest hoztak magukkal, s úgy tanácskoztak a kardmarkolatra tett kézzel. Főkérdés volt a vallásvillongás ügye. De nem lehetett abban igazságot tenni. Mert ha a protestáns követek előadták az egyházaikon elkövetett sérelmeket: a katolikusok kétakkora lajtsrommal álltak elő, s ha az ember az ő panaszait olvassa, hogyan kegyetlenkedtek az ő papjaik felett a protestánsok, azt hiheti, hogy a protestánsok irtották ki autodaféikkal a katolikusokat Magyarországon.

Tököli ez alatt maga is alkudozott *I. Lipóttal* a kibékülés iránt, de alkudozásának egészen más alapja volt, mint a politika: — a szerelem volt az. *Tököli* szenvedélyesen szerette a korán elhunyt *Rákóczy Ferenc* ifjú, szép özvegyét, *Zrínyi Ilonát*, ki azonban két kis gyermekével, *Juliával és Ferenczel* együtt a császáriak keze közt vala: férjének várait, birtokait is azok tarták kezeik közt, napának végrendeleténél fogva. *Tököli* békülékenynek mutatta magát, hogy szerelme tárgyát ellenségei kezéből kivehesse; a színlelés sikerült. A bécsi államférfiak így számítottak: Ha a szerelmes *Tökölit* céljához segítik, hozzáadják *Zrínyi Ilonát*, akkor ez kibékíthetetlen haragba fog jönni *Teleki Mihálylyal*, a kinek a leányát már eljegyezte: *Teleki* pedig az erdélyi fejedelem mindenható tanácsosa. Ez a házasság el fogja rontani a magyar felkelők s az erdélyiek közötti szövetséget.

Ebben a tekintetben jól is számítottak. A mint *Tököli* visszaküldte a jegygyűrűt *Teleki Mihály* leányának, a két vezér között elkeseredett villongás támadt, a mit a hazafias jó barátok ugyan igyekeztek kiegyenlíteni, de a létrehozott kiegyenlítési lakomán *Tököli* csak kenyérhéjat evett s főtt vizet ivott hozzá: attól félve, hogy kibékült ellenfele megmérgezi.

Hanem abban csalatkoztak a bécsiek, hogy majd akkor, ha *Tököli* megkapta a csodaszép asszony kezét és szívét, a mézes

hetek boldogságai közepett elfeledi a hadakozást-s otthon marad turbékolni a meleg fészékben: eddigi gazdagsága meg lesz kétszerezve; a maga jó dolgát a más panaszáért többé kockára nem veti. Hogy a csalódás még elihetőbb legyen, *Tököli* hugát, *Évát*, ugyanekkor az újon választott nádor, *Eszterházy Pál*, vette feleségül. Tűz és víz összeházasult már.

Csak egyet felejtettek ki a számításból: azt, hogy ez a tündérszépségű hölgy — a *lefejezett Zrínyi Péternek* a leánya s hogy ez az atyja és nagybátyja halálát nem felcjté oly könnyen. Hogy midőn *Zrínyi Ilona* a kezét *Tököli Imre* kezébe teszi, annak a saját lelke erejét is általadja.

Tököli Imre Zrínyi Ilona kezével *Munkács* erős várát is megnyerte s most már magasabb célokra is mert gondolni.

Király akart lenni Magyarországon.

A mitől *Bocskay* és *Bethlen* óvta a homlokát, mikor kezében volt a korona: *Tököli Imre* azt tűzte ki élete céljául.

A vasvári béke által biztosított fegyverszünet a törökkel vége felé járt; a keserves húsz esztendő elég gonosz sikerrel lett eltékozolva. A rettenetes, kínszenvedő békesség után minden ember úgy várta az egészséges háborút, mint az ujjászületést.

Tököli okosabban vitte a dolgát a magas portára, mint siralmas véget ért elődei. Ő nyerte meg a diván tanácsosait, nem *I. Lipót*.

A császár követének azt felelte a szultán a fegyverszünet meghosszabbításának ajánlatára, hogy *állítsa vissza Magyarország alkotmányát úgy, a hogy huszonöt év előtt volt.*

Az ellenség, a pogány satrapa mondta ezt az ország törvényes, megkoronázott királyának!

Minthogy pedig a bécsi kormány erről még csak hallani sem akart, *Tököli* megizente a háborút *I. Lipótnak*.

Válaszul a hadizenetére a sógora, *Eszterházy* nádor általános fölkelést hirdetett a nemességnek *Tököli* ellen. Azt hitték, hogy ez is elég lesz a visszatromfolására. Nem is sejtették, hogy egy

oly óriási háború küszöbén állnak, a minő még nem reszketteté meg a birodalom alapjait.

A legelső napok eseményei felriasztották a bécsi tanácsosokat e boldog nyugalmukból.

Tökölinek egy ezredese, *Szirmay Endre* egy éjjel megrohanta *Kassát*; csak ezerháromszáz embere volt hozzá. De azt az elmés furfangot követte, hogy ő nem kezdte előbb a várost ostromolni, hanem a felleget várat foglalta el a száznyolcvan főre menő őrségtől, s miután az őrhadat levágta vagy foglyul ejtette, akkor fordította neki a felleget vár ágyúit magának a városnak, a hol a császári őrsereg zöme tanyázott.

E merészen kivívott siker hírére egyszerre ott termett maga *Tököli* is egész seregével, a várost vívni. Azonban ennek a bástyái úgy meg voltak erősítve s a német őrség és polgárság oly vitézül védte magát mind *Tököli*, mind a felleget vár ellen, hogy minden ostrom megghiúsult. Várvívó ágyú *Tökölinek* még nem voltak.

Ekkor azt izené *Tököli* a budai basának, *Ibrahimmak*: „jőjj és segíts!”

És *Ibrahimmak* már el volt küldve Sztambulból a parancs, hogy ha *Tököli* hívni fogja, siessen hozzá minden seregével.

A mint *Ibrahim* megérkezett Kassa alá az öreg ágyúkkal s elkezdte a falakat töretni: a kassai polgárok átlátták, hogy ez egészen komoly dolog, ők is fordítottak egyet az elhatározásukon s maguk rohantak rá a császári sereg főtisztjeire s azokat elfogdosva, megnyiták a kapukat *Tököli* előtt.

A császári ezred nagyobb része maga is átállt *Tököli*hez s annak a seregében a német dandár magvát képezte később.

Kassa után egyszerre megadta magát Eperjes, Lócse, Tokaj. Füle *Koháry István* hősi védelme után kapitulált az egyesült török-magyar hadak előtt, kikhez már akkor az erdélyi sereg is csatlakozott.

Bécsben csak ekkor ébredtek rá, hogy ez nem „kuruc járás” többé, hanem „török háború”.

Fülek bevétele után *Ibrahim* basa összehivatá a magyar nemességet s a szultán nevében kikiáltá Tököli Imrét Magyarország királyává, átadva neki a fejedelmi zászlót, tollas botot és kalpagot.

Tököli Imre a királyi címet visszautasítá, hanem az athnámét, mely Magyarország jövőjéről intézkedik, elfogadta s azontúl úgy viselte magát, mint az ország királya.

Érezteté e hatalmát Erdély fejedelmével, de az országgyűlésre (Kassán) összehívott rendekkel is. Büszkesége, nagyravágása sokakat ellenségeivé tett, a kiket elébb eszével és vitézségével meghódított.

Mostoha fia, *II. Rákóczy Ferenc* gyűlölte őt. Az anyja hálószobájába belopódzott *kigyónak* nevezé.

A Z O S T R O M O L T B É C S

IV. Mohammed szultán kitűzette a lófarkakat a szerály kapuja fölé s a szél azokat északnyugat felé lobogtatta.

Az a szél azonban más előjelt is hozott. Mikor a szultán kimondá, hogy megindítja rengeteg táborát a keresztyén világ összetörésére, a szél lefújta a fejéről a turbánját, a gyémántos surgudzsállal együtt.

Kétszázötven ezernyi hada kelt át a török padisahnak a Dunán 300 ágyúval. Azokhoz csatlakozott *Tököli* magyar hadserege. A szultán maga visszatért háreme örömei közé. A próféta szent zászlaját fővezérére, *Kara Mustafára* bízta.

A szeraszkiér azt kérdezé *Tökölitől*:

— Hogy lehetne egy csapással három dolgot elvégezni: bosszút állni Lipóton? — a hadsereget zsákmánnyal kielégíteni? — és Magyarország sorsát jövőre biztosítani?

Tököli azt felelte:

— Pusztítsuk el Bécset!

El lett határozva.

Bécs még akkorig nem lett komolyan ostromolva a török által. Azóta, hogy Hunyadi Mátyás diadalmasan bevonult a kapuján, idegen hódítót nem uralt Ausztria fővárosa.

Kiterjedt védművei voltak. Tizenkét egymással összefüggő bástyázat vette körül, széles vízárkokkal.

Kara Musztafa a Dunántúlról, *Tököli* felső Magyarországról közeledett Bécs felé. A nagyvezér előtt a *Lothringeni Károly herceg*, *Tököli* előtt *Eszterházy* seregei futottak. Dunán innen, Dunán túl, egyes kerített várakon kívül semmi része Magyarországnak nem volt többé *I. Lipót* birtokában: valamennyi mind sietett hódolatát bemutatni *Tökölinek*.

A krimi tatár khán, *Murad ghirai* lovas dandárai messze benn Ausztriában dúltak, pusztítottak, Petronellnál meg is fitköztek a herceg utóhadával. *Tököli* diadalmasan vonult be az ország koronázó fővárosába Pozsonyba, melynek polgársága kaput tárt előtte. Hanem a vár ellenállt s az ostromló *Tökölit Károly herceg* kiverte a városból. Ez volt szerencse-csillagának fordulópontja alá felé estében. *Tököli* Nagyszombatba vonult vissza.

Kara Musztafa hadserege azonban feltarthatlanúl hömpölygött előre Bécs felé. Útjában csak saját maga állt magának; nagy száma, tömérdek ostromágyúja és rengeteg podgyászai miatt csak lassan haladhatott előre s minden elpazarolt nap egy megnyert csata volt a császár részére.

I. Lipót a törökök közeledtére udvarostól együtt Linzbe költözött, fővárosa védelmét *Starhemberg Rüdigerre* bízva, a ki 12 ezer főnyi helyőrséggel és a fegyverbe öltözött polgársággal zárkózott be a kerített városba.

Károly herceg a Duna bal partján húzódott vissza harmincezer főnyi seregével s a *Bisamberg* alatt ütött táborn, ott várta be, eszélyesen, a segélyre igérkező seregeket s *Szobieszky János* lengyel király hadait.

Kara Musztafa ellenben minden hibát elkövetett, a mi csak egy rossz hadvezértől kitelik. Lassan nyomult a derék haddal

előre, s mikor Bécs alá megérkezett, *Károly* herceg seregét nem is bolygatta. Azt csak *Tököli* kísértette meg egyszer a helyéből kiverni, de nagy veszteséggel fizette meg a támadását: *Kara Musztafa* pedig nem is mozdult a segítségére.

A nagy vezér egész keleti pompával rendezte be a táborát. Azt írják az egykorú szemtanúk, hogy a török tábor egy második várost képezett Bécs mellett. Százötvenezer volt csak a fegyveres nép száma, ezekhez kell számítani még a tömérdek szolgálattelvő, léhűtő hadat, a hajcsárokat, a tevehajtókat, rabszolgákat, úgy hogy nem látszik túlzásnak a török tábornak 80 ezer sátorra becsülése. E *vászonvárosnak* a közepéből emelkedett ki magasra a nagyvezér sátora; egy biborból és selyemből épült palota számos rekesztékkal, a háremhölgyei és eunuchjai számára; előtte szökőkúttal, körülötte a kincstárával a szakácsai, étkefogói barakjaival, a drága lovai aklaival és állatseregletjével: még szelidített struc-madarat is hozott magával. E napkeleti buja fényűzés közepett nézte *Kara Musztafa* hét héten át, hogyan szórják hatalmas ágyúi a bombazáport a szorongatott Bécsre, hogyan rajzanak ostromló ezredei a földalatti tűzagnáktól lerombolt bástyákon. Tizenhat ostromot intéztek a törökök Bécs ellen s huszonnégyszer rohant ki a bécsi helyőrség az ostromlókra. Az utolsó héten már rommá volt löve minden bástya, a bécsi helyőrség csaták és mirigyek által felére lepassztva, minden élelmiszer fogytán, a midőn egy éjjel a *Kahlenberg*ről felszállt röppentyűk tudatták az ostromlottakkal, hogy közelg a felmentő sereg.

Szobieszky János, lengyel király érkezett meg Krakkóból 26 ezer emberével. A lengyelek segítsége nélkül bizonyára elesett volna Bécs város s ez nagy fordulatot képezett volna Európa történetében.

És *Kara Musztafa* még akkor is, igazi ázsiai indolentiával, elbizakodottsággal osztogatta parancsait selyem és bibor sátora alól s a helyett, hogy a közledő felmentő sereg ellenében összpontosította volna minden ercjét, még annak a szemeláttára

intézett a legvitézebb janicsár ezredeivel egy végső ostromot Bécs falai ellen.

Csak akkor kezdte már megbecsülni a veszélyt, a mikor *Szobieszky* lovas ezredei tábora hadsorait ellenállhatatlan rohammal keresztül törték s az ő vezéri sátorához közeledtek. Akkor azután lóra kapott. De akkor sem azért, hogy szembe szálljon a diadalmasan közeledő koronás ellenféllel, hanem hogy saját személyében példát adjon a vad futásra az egész ozmán seregnek.

A janicsárezredek még harcoltak vitézül a bécsi vízárkok között, a mikor az egész ozmán ármádia eszt vesztve futott a magyar határ felé, cserben hagyva sátorvárosát, ostromágyúit s üzerve a győzedelmes lengyelek és birodalmi seregek boszuló fegyverétől. 60 ezer török maradt a csatatéren s 300 ágyú esett a győztesek kezébe.

A futó ozmánok, a riadal közben, felkoncolták a foglyaikat, különösen az elrabolt asszonyokat, még a strucmadarat is levágták.

Kara Musztafa Budáig futott: onnan értesíté a szultánt a fegyvereit ért kudarcról, melynek okául az öreg *Ibrahimot*, a budai basát nevezte meg s hogy igaza legyen, le is vágatta az ősz vezér fejét s helyébe *Kara Mohammed* basát tette Buda kormányzójává. De egy hónap mulva ezt is tönkre verte *Szobieszky Párkány* alatt s elfoglalta *Esztergomot*.

Ez újabb kudarcért aztán *Kara Musztafa Kara Mohammedet* is lenyakasztatá: s elküldé a szultánnak a fejét, a mivel azonban azt épen nem elégítette ki: miért is saját nyakát is alája kellett vetnie a selyem zsinórnak. A vesztes vezérnek ez volt a szokott kitüntetése.

HÁTRA VAN MÉG A FEKETE LEVES!

Bécs felszabadításával végkép lehanyatlott *Tököli* csillaga is.

A győzhetetlennek hitt török ármádia ily szégyenletes kudarcvallása után a *Tökölihez* pártolt főurak és vármegyék tömegestől siettek *Lipót* hűségére visszatérni, ki ezúttal, *Szobieszky* intésére, kegyelmet gyakorolt a megtérők iránt s ez által elérte, hogy a miije eddig nem volt, *magyar hadserege* támadt, melyet *Eszterházy nádor* a maga költségén összegyűjtött. S a hogy ez a tábor nőtt, úgy fogyott a *Tökölié*. Nem is verték, mégis futott, nem is harcolt, még is vesztett.

A következő tavaszon még egyszer megkísérté a hadi szerencsét, s *Schultz* tábornokot *Ungvárnál* megverte; de ezzel már nem tarthatta fel végzetét. A hősien védett *Eperjes* kapitulált a császáriak előtt; s e veszteségtől megriadva, *Tököli* a nagyváradi basához futott, segílyt kérve tőle, a túlnyomó osztrák hadak ellen.

A basa nyájasan fogadta, ígért neki minden jókat; ebédre marasztá, s mikor annak a végén *Tököli* fel akart kelni, azt mondá neki: „Várj csak fiam, még azután jön a fekete leves!” Értette alatta a török ebédnél szokásos *fekete kávét*. De még inkább azt, hogy ebéd végeztével fejedelmi vendégét láncra verette s fogolykép küldte *Sátán Ibrahim* új nagyvezérhez Budavárába.

Innen maradt fenn a magyar példabeszéd: „*Hátra van még a fekete leves!*”

Hogy mi célja volt ennek a két bolond török basának *Tököli Imre* elfogatásával? azt bajos kitalálni. Talán ki akarták őt adni *Lipót* császárnak? Ez a legvalószínűbb.

Caraffa tette őket bolonddá, a ki azt hitette el velük, hogy ha *Tökölit* kiadják, a császár mindjárt olyan békét köt velük, a milyen a vasvári volt. De biz abból semmi sem lett. Rövid időn azt írta *Sátán Ibrahim*nak *Caraffa*, hogy „ha nekem kiadjátok *Tökölit*, azt én megköszönöm; de a császár nem ad semmit azért az emberért”.

Sátán Ibrahim új nagyvezér ez évben ismét kegyetlen csapásokat volt kénytelen elnyögni a *Lothringeni herceg* fegyverétől. Az ostromolt Buda ugyan ellenállott, de az oly nevezetessé lett *Érsekujvár* elesett, dühös ostromlás után: a benne volt török sereg kétszáz híján lemészároltatott; a győzteseknek kilencven ágyú és háromszázezer arannyal telt hadi kincstár esett a kezébe, és a mellett annyi szép fogoly török leány és asszony, hogy a zsákmányoló katonák csak ezeknek az árából százhatvanezer forintnyi osztalékot kaptak, pedig csak 100 frttól 100 tallérig adták el darabját a német tiszt uraknak. De a mi még annál is nagyobb veszteség volt ott veszett a nagy török *főzászló*, tizennyolc láb hosszú és tíz láb széles, nehéz zöld selyemből, arannyal himzett *alkorán* mondatokkal: a mik között ez áll legfelül: „*Neked adatik a diadal!*” A sváb katonák vették el.

Sátán Ibrahim, Esztergomnál tönkrevérve, futott vissza Budára.

Ez a rémület okozhatta, hogy *Tökölit* elfogató. Bizony képes volt őt kiadni a császáriaknak, azért, hogy kapcája szorulván, egy kis fegyverszünetet kolduljon magának.

Annyi bizonyos, hogy kedvesebb szolgálatot a császáriaknak nem tehettek a török basák, minthogy *Tökölit* elfogatták; mert ezzel az egy sakkhuzással azonnal megszüntették a magyarországi felkelést. *Tököli* leghívebb barátai, legjobb alvezérei, fejedelmük elfogatásának hírére egyszerre elhagyták a török tábornok s átmentek a császári táborba, azt mondva, hogy inkább akarnak a koronázott király által megbüntettetni, mint a hitetlen török rabszolgából lett kényurak játékeszközei lenni. S ezuttal a németek okosan viselték magukat. Az átérőket, *Petróczyt*, *Petneházy Dávidot* kitüntetésekkel fogadták s a nádori seregbe oszták be. *Petneházy* ekkor megesküdt, hogy ő akarja a legelső diadalmas zászlót *Budavár* fokára felűzni.

Másfelől *Tököli* neje, a hős lelkű *Zrínyi Ilona*, ki hatalmasan

védte a felkelés ügyének utolsó várát, *Munkácsot*, a császári seregek ellen, onnan írt a török nagyvezérnek erős szavakkal szemrehányó levelet, férjének elfogatása s ez által a magyar nemzetnek a török szultántól elidegenítése miatt.

De mind ennél többet használt *Tökölinek* az, hogy a hóbortos *Sátán Ibrahimot* a szultán az érsekújvári és esztergoni nagy veszteségeért megselyemzsinórozhatta; az új nagyvezér Szolimán aztán rögtön szabadon bocsátá *Tökölit*, s visszaküldé a váradi basához, utasítva azt, hogy vendégelje meg még egyszer, de fekete leves nélkül, s aztán tanácskozzanak a felkelés újból való nyélbeütéséről.

Üthették már annak bottal a nyomát!

A legmesszehatóbb következése lett *Tököli* elfogatásának az, hogy *Erdély* is végkép átpártolt *Lipóthoz*. *Teleki Mihály* régóta tervezte már ezt a fordulatot, a mióta csak *Tököli* visszaküldte a jegygyűrűt leányának. Most, hogy *Tökölit* elfogták a basák, könnyű volt a gyöngye szívű *Apafyra* ráijeszteni, hogy az osztrák szárnyai alá meneküljön. Elszerződtek *Erdélyt*.

Az ozmán birodalom bizonyára nem vesztett el annyit a *fekete tengerben*, mint ebben az egy csésze *fekete kávéban*.

BUDA VISSZAVÍVÁSA

Az érsekújvári és esztergomi diadalog után itt volt az ideje, az ország középpontját, *Buda várát* visszavívni, a mit egy év előtt hasztalanul kísértett meg a császári hadsereg: harmincezer embernyi veszteséggel hagyva abba az ostromot.

Most kedvezőbb volt a helyzet: a *Tököliféle* had széteszlott, nem vont el egész dandárokat többé: ellenben egy része a nádor zászlói alá állt, a ki most már kilencezer főnyi magyarral csatlakozott az egyesült keresztyén hadsereghez, s a huszároknak, hajdúknak jó hasznát lehetett venni a spahik és jancsárok ellen, a kikhez harcmodorban legjobban hasonlítottak.

Buda akkoriban első rendű erősség volt, a németek úgy hitták, hogy „átkozott szilka”, a törököknél „Dzsigerdilen” volt a neve (szív gyönyörűsége). A török birodalomnak rangban *harmadik városa*.

Erődítései kiterjedtek egész a mostani királyfürdőig, a törököktől „csóka-domb”-nak nevezett Gellért hegy is várművel volt koronázva. A kastélynak nevezett vár egész a vízi kapuig terjedt, s egymást keresztútban védő köröndökkel és bástyaszelvényekkel volt megvédelve.

E kastélynak egy részét képezte *Hunyad Mátyásnak* hajdan oly híres királyi palotája. Még ebben az évben láthatók voltak annak belsejében a régi fénynek maradványai; a hogy a követképen benn járt német urak leírták: még láthatók a gránitból, márványból kifaragott címerek, a holló a gyűrűvel, a sárkányok, egy márvány csúcsíven egy szentnek a szobra; de a fejeik már le voltak ütve: a szentnek is, a sárkányoknak is.

A termek boltozatain még olvashatók voltak az aranyos föliratok a frescofestmények között.

Leírják a 44 lépésnyi hosszú, 18 lépésnyi széles termet, hol *Mátyás király* fogadta volt az ország rendeit, fenn a boltozaton a zodiacus tizenkét égi jegye, s e ragyogó mondás: „*Aspice Mathiae micuit quo Tempere Regis, Natalis Coeli qualis utroque fuit*”. (Bánta is a török, akárhogy állt az ég, Corvin Mátyás születése napján!)

Még *Leslie* idcjében állt az a hosszú fedett folyosó, mely a királyi laktól a hévíz fürdőig-levezetett, s a gyönyörű *fehér márvány előcsarnok* karcsú oszlopaival, miknek főzetés művészi faragványú oroszlánok tarták *Mátyás* és *Beatrix* címereit. S különös kedvezményképen megmutatták a törökök a császári követnek, — egy földalatti sötét boltban, — *Mátyás király* hajdani *világhírű könyvtárának* halomra hányt, penészlepte maradványait. — A várkapuban hevert egy nagy márvány síremlék: valami *püspöké*. Hogyan került oda?

A várudvar közepén állt még a szökőkút, melyhez a forrásvizet a svábhelyi Mátyás király forrásából vitték odáig ólomcsövek: a kút medencéje egy 22 lábnyi kerületű sárgarézmedence volt, csigareknő módra alkotva, minden gerezdjén egy Magyarországhoz tartozó tartomány címere: ezt a medencét az ostrom után a romok közül ásrák elő. Garasokat vertek belőle. Valamikor egy Fortuna istennő szobor bronzból állt e szökőkút felett. Abból meg a törökök vertek garasokat.

S a fényes palotát emeletes lakóházak vették körül, faragott ékítményekkel: hanem az ablakaik üveg helyett papírral beragasztva, szalmával betömve, az utcákon sár, szemét, piszok.

A várudvaron pedig kétszáz tartalékágyú volt egymás mellé sorban felállítva.

A Szűz Mária templomának a tornya minaréhvá volt átalakítva, hegyén a félholddal.

A várat nem lakta más, mint török, német és zsidó.

Ezúttal a Buda elleni hadjárat valóságos mintarészlete volt az európai jellegű kereszties háborúnak: franciák, angolok, spanyolok, csapatostul tódultak egyesülni a német és magyar seregekkel: urak és szegény kézművesek, mint hajdan a szent sír visszavívásakor. Nyolcvanötezer eniberre ment a lothringeni herceg vezetése alatti kereszties tábor.

Tizenhat ezren voltak a törökök Buda várában: mind a színe, virága az ozmán seregnek.

Kormányszó basa volt a herven éves *Abdurrahman*, nagy hadjáratok tapasztalt hős vezére: s a vár fölmentésére Nándorfehérvár alól felsiető sereg vezére volt maga a szeraszkiér, *Szolimán* basa.

A birodalmi sereg közeledtének hírére a török főurak, mintha sejtették volna végzetüket, hölgyeiket és drágaságaikat, lovasságuk kíséretében Székesfehérvárra küldték; de azokat *Barthány Ádám* huszárjai útközben elfogták s a hárem virágai rabnőkül lettek eladva.

Ezzel az elkészerítő hírrel együtt repültek be az első bombák Buda várába: június 21-ikén.

Már három nap múlva akkora rés volt törve az alsó város kőfalán, hogy az ostromlók betörhettek rajta s a várost felgyújthatták.

Ekkor aztán elkezdődött a harc a föld felett és a föld alatt.

A lotharingi herceg a hegyekről és a dunai sajkákról lövette a várfalakat, *Abdurrahman* nem kevesebb erővel viszonozta a köszöntést a bástya-köröndökről. S e közben a föld alatt ásta mind a két fél a tűzaknáit: a vakandok-munka folyt szakadatlanul, s a felrobbant tűzvermek majd a vívók, majd az ostromlottak védműveit temették be, s alájuk a halottakat.

Július 13-án a török várórség ismét egy tűzaknát robbantott fel a vívók ellen, de oly szerencsétlenül, hogy a robbanás a saját bástyájuknak egy köröndjét is ledöntötte.

Erre *Károly herceg* rohamot parancsolt a körönd ellen, három hadoszlop rohant a tört résznek, *Starhemberg Guido*, *Auersperg* és *Herberstein* vezérlete alatt. Elöl a vezérek: fel a leomlott körönd romladékain.

De az első rémületükből magukhoz tért törökök gyilkos tüzeléssel fogadták az ostromlókat: az első rohamnál halva maradt *Herberstein*.

A bástyát mégis elfoglalták az ostromlók.

Hanem ekkor látták, hogy a bástyán belül még egy védpalánk van emelve, s a mint ennek megvívására rohantak, a lábaik alatt felrobbant egy rejtett tűzárók és *Starhemberg* gránátosai százával repültek a légbbe, ő maga is égési sebet kapott, *Auersperggel* együtt.

Károly herceg, látva a három rohamoszlop veszedelmét, hirtelen segítségükre küldött egy önkéntesekből alakított dandárt. — Ez halálmegvető bátorsággal rohant fel a falakra, s visszanyomta a törököket, kik ez alatt támadókká váltak s maguk törtek ki a brandenburgiakra. Az önkéntes csapat hősi

rohama megfordítá a harcot s a bástyát ismét a keresztyének kezébe juttatá. Ekkor azonban ismétlődött az a jelenet, a mit *Eger* vár ostrománál bámult a félvilág, csakhogy ezúttal a törökök részéről. A török asszonyok maguk is oda rohantak a palánkra s kövekkel verték vissza az ostromlókat, a hol nem volt elég a férfi-sereg. Az éj leszálltával a törököké maradt a vitatott bástya, az ostromlóknak ezerhatszáz halottja fődte az omladékot; azok között *Herberstein* és *Dobna*, *Rupert* és *Zaimes* angol hercegek; *Piccolomini*, *Vejér* és *Veldentz* hercegeket haldokolva vitték el onnan. *Commercy* herceget, *Escalona* spanyol grandot, *Crequi* és *Longueval* lovagokat nehéz sebektől fedve szállíták vissza a táborba.

Három nappal később a királyi kastély köröndjénél próbáltak rohamot: ez is vissza lett verve, halva maradt benne *Fontaine* altábornagy.

Csak az ágyúzáshoz kellett ismét visszatérni.

Ebben a legnagyobb mester volt egy magyar ferencendi barát, *Gábor*, a kit a táborban csak „tüzes *Gábor*” név alatt ismertek. Julius 22-én a tüzes barátnak egy jól irányzott bombája keresztül szakítá a török hadszertár boltozatát s betört a lőportárba. Az irtóztató robbanás ezerötszáz törököt ölt meg, s mint egy tűzokádó, szórta tele Budát, Pestet s a körül fekvő helyeket közáporral; még a Duna is kicsapott két felől a szörnyűs légnyomástól s a parton álló öröket elsodorta. Egy óráig nem lehetett látni a sűrű por és füstfellegtől, melyben egyre pattogtak a légbé felhajtott gránátok, ostromlók és ostromlottak fejei felett.

E catastropha után a lothringeni herceg felhívta *Abdurrahmant*, hogy adja fel a várat, a basa Isten büntetésével fenyegette a gőgösöket.

Julius 27-én aztán új általános ostromot rendelt el a herceg. Abban kézezer magyar is részt vett már. A törökök vad hősiességgel fogadták a falra rohanókat s négy tűzaknát robbantottak fel alattuk. Ismét ott küzdöttek a férfiak sorában

a török asszonyok, égő kénnel és szurokkal telt zsákokat hajjálva az ostromlók közé. S kétszer visszaverték a keresztényeket. De végre mégis győzött ezeknek vitézsége. Négy órai öldöklő harc után, a miben az ostromlók részéről három-ezer háromszáz ember esett el, s azok közt *kétszáz tiszt*, el lett foglalva a kastély előtti és a bécsi kapui bástya. A legelső diadalmas zászlót *Eszterházy János* győri alkapitány egyik vitéz hajdúja tűzte ki e vármű fokára.

Azonban hátra volt még maga a kastély, a tulajdonképeni vár. Ezt erős belső kőfalak védték, a miknek a száraz árkait *Abdurrahman* víz helyett tűzzel töltette meg.

Másodszor is felszólították a vár feladására, azt felelte: „Ha restellitek a vérontást, hagyjátok abba Buda vívását.”

Az ostromlók azután háromízben felrobbanták a kastélyt védő kőfalat, de a törökök mindannyiszor visszaverték az intézett rohamot, a harmadiknál maga *Starhemberg Rüdiger*, Bécs hősi védője is nehéz sebet kapott.

Ez alatt közeledett csöndesen *Szolimán hasa* nagyvezér ötvenezernyi derékhadával Buda felé. Augusztus 7-én már Székes-Fehérvár alatt állt. És Budavár tornyán még mindig ragyogott a félhold.

Azonban *Károly herceg* is magához vonta az ország más részében szétszórt hadait s e napokban érkezett meg hozzá gróf *Barthányi Kristóf* és *Bercsényi Miklós* a huszárjaival.

Ez utóbbiak mindjárt fényesen kitüntették magukat.

Augusztus 14-én a nagyvezér ágyúlovásnyi távolban állt a birodalmi seregtől: Biát, Promontort, Budakeszit tartá megszállva.

Másnap olyan felvonulást tett a török sereg, mintha derék ütközetet akarna elfogadni, ez alatt azonban egy nyolcezer főnyi dandárt, spahikból és janicsárokból a budakeszi erdőkön keresztül észrevétlenül előre tolt a Svábhegyre, azzal a céllal, hogy az ostromzárló seregen keresztül rontva, ezt a dandárt Buda várába bevesse.

A törökök meglepték az előrsön álló horvát ezredeket, s azok oly vad rohanással futottak meg előlük, hogy saját vezérüket *Lodron* is agyontaposták. Azonban a nagy Svábhegyen, ott, hol most a templom emelkedik, szemben jött rájuk *Dünewald* a *Bercsényi-huszárokkal* és *Pálffy* a nehez lovassággal: a spahik vissza lettek szalasztva, a magukra hagyott janicsárok pedig 150 fogoly híjával lekaszabolva. Tizenkét ágyú maradt a győztes lovasság kezében és húsz lófarkas zászló.

A budavári törökök jól látták ezt a harcot a Svábhegy sík magaslatán s maguk is kitörték a megszállókra, hogy a segegyre jövőknek kezüket nyújthassák; de ők is vissza lettek verve. Nehány óra múlva ott látta *Abdurrahman* a kastély ablakából a köröndre kitűzött húsz lófarkas zászlót, s dárdahegyre szúrva a két elesett janicsár aga fejét.

A mi ezen a napon nem sikerült nyolcezer embernek: azt a hős merényletet megtette sikerrel két nappal később egy sokkal kisebb csapat.

Augusztus 17-én, a Buda környékén annyiszor észlelhető nyári köd oltalma alatt, kétezer janicsár egész az előrsökig lopózott észrevétlenül. Ezek a gyalog harcoló vitézek ezúttal lóháton jöttek; a mire nem minden „talpas” vállalkoznék, s megint kikeresték maguknak a horvátokat, a kik már a minap is hátukon hozták őket be a táborba. Ezúttal keresztül törték magukat a futókon, s aztán az ostromló vízárkokon hosszában végig vágtattak, nekivetett kantárral, fellármázva az egész tábort s lekaszabolva az őrcsapatokat. Mikor a fehérvári kapu elé értek (a mit a török „*kakas-kapunak*” nevezett), ott hirtelen leugráltak lovaikról, s gyalog sorakoztak harcrendbe az őket üldöző keresztény ezredekkel szemben. Rögtön nem mehettek be a fehérvári kapun, mert azt a törökök belül úgy eltorlaszolták, hogy maguknak is munkát adott, a kapu-bejáratot járhatóvá tenni. Nagy idő telt el bele, míg azt kinyithatták. S az a kétezer janicsár ez alatt, kinnszorulva a kapu előtt,

védelmeszte magát *Heissler* tábornok összes ezredei ellenében. Minden janicsárnál volt három kézi granát, azt hajigálták elleneik tömött soraiba. Ezeröttszáz elhullott közülök, de ötszáz bejutott mégis a várba.

A birodalmi seregben nagy volt e miatt a szégyen és bosszúság: annál nagyobb az öröm és dicsőség odabenn a várban. Minden ágyúíkból örömlövéseket adtak a törökök, s négy veres lobogót tűztek ki a falakra, s most már hallani sem akartak a feladásról. Hiszen láthatták éjelente a szomszéd hegyek oldalain villámló tábortüzcit a felmentő seregnek: itt volt előrtük a nagyvezér.

23-ikán a bajorok elfoglalták rohammal a várkastély *szegettornyát*. De a toronynak a földszintjét még a törökök tartották s azok ott alant ként és szurkot gyűjtöttek meg, hogy a fejük fölé került elleneiket kifüstöljék; míg ezek négy elfoglalt ágyút vontatva fel a torony plafondjára, onnan lövették a kastély többi részét. Ekkor az ostromlóknak segítségére jött az ég maga. Egy roppant zivatarral jövő felhőszakadás eloltotta a törökök által szított tüzet s ezzel a keresztyének az egész tornyot elfoglalhatták.

A míg a zivatar tartott, *Abdurrahman* két hírnököt küldött ki a várból a Promontornál táborozó nagyvezérhez írott levelekkel, egy renegátot és egy szerecsent. A fekete úszva eljutott a nagyvezérhez; a renegátot a csajkások észrevették és elfogták. A nála talált levélből meg lehetett érteni, hogy *Abdurrahman* már lemondott a védelem sikerének reményéről. Allahra kéri a nagyvezért, hogy siessen őt végveszedelmében megszabadítani.

A másik uszótól megkapta ugyan a levelet a szerdár: e szerint lehetett várni, hogy másnap egész erejével siet megátadni az ostromló sereget. A hercegi vezérek minden ponton védelmi harcra készültek.

Augusztus 29-ikén csakugyan kora hajnalban le is szállt a nagyvezér a hegyekről s neki zúdított a birodalmi seregnek

egy ezerötszáz spahiból álló lovas csapatot. — Ezzel akarta felmenteni Buda várát! Ezeket azután egyik keresztyén ezred a másikkal adta kézről-kézre, utoljára *Mercy* és *Heissler* vasas ezredei közé kerültek, s ott az utolsó emberig le lettek aprítva. Ádáz verekedést követtek el, de minden cél nélkül: egy török dalia egész *Mercy* tábornokig tört magának utat, két golyótól vérzett már s mégis egy utolsó csapással úgy megsebesíté a hős tábornokot (Arad elfoglalóját), hogy az nemsokára bele halt a sebbe.

Hogy mit akart *Szolimán basa* ezzel az örült kalanddal? azt nem mondta meg soha, mert épen akkor érkezett meg az Erdélyből hazahívott *Scherfenbergnek* elődandára Pestre, s a hajóhídon átvonulni látta a szerdár; ha netalántán döntő ütközetre gondolt volna, e látványra jobb gondolatra tért, s veszni hagyva az ezerötszáz spahiját, megint visszament a hegytetőre gubbaszkodni.

Ugyanez nap érkeztek meg a *svéd* segédcsapatok is. Az ostromló sereg most már elég erősnek érezte magát, akár a nagyvezért megtámadni a maga táborában, akár Buda várát végső ostrommal elfoglalni a szemé láttára.

Két napig tartottak a fölött haditanácsot, hogy a kettő közül melyiket válasszák? El lett határozva, hogy Buda várát fogják elébb ostromolni.

A deréksereget védelmi vonalban helyezték el a nagyvezérrel szemközt: kilencezer főnyi kiválasztott csapat pedig két oldalon indult meg a vár vívására.

Délután három órakor hat ágyúszó adott jelt az ostrom megkezdésére. A kis Svábhegyen fölállított tizenhat nehéz ágyú végig söpörte a védők palánkjait. Azok még most is csuda-bátorsággal harcoltak, egészen magukra hagyatva. Kétszer visszaverték a várkastély falairól az ostromlókat. A keresztyének vezérei közül elesett az egyik rohamoszlop vezére, *Spinola*, a másik oldalon *Asti*; a választó fejedelem hadoszlopánál *Tattenbach*. Ekkor végre egy magyar vezér, *Petneházy*

Dávid (még egy év előtt Tökölnek legjobb alvezére) a maga hajdúi élén felhatol a várkastély legmagasabb tornvába, s lerántva onnan a török zászlót, kitűzi helyébe a magyar lobogót. A törökök utána rohannak, dühös küzdelem után elnyomják, kötelet kötnek a nyakára, s ugyanazon torony zászlófógó vaskampójára felakasztják. Ámde a hű hajdúk utána törnek, szétverik kardjaikkal a törököket, s még élve lemetszik felakasztott vezérüket, s újra kitűzik a zászlót.

Nem sokára minden oldalról hangzik a „victoria!” kiáltás, a bécsi kapunál betör a hadoszlop, s rettentő boszút áll elesett tábornokáért, *Spinoláért*; a janicsárok közül egy sem kap kegyelmet. A várparancsnok az ősz *Abdurrahman*, ötven vitézével a házába menekül s mikor már veszve van a vár és város, veszve minden bástya, minden torony, ő még védi az utolsó házat. Mellette egyenkint hullanak el vitézei, utoljára ő maga is elesik; s ezzel Buda vára 145 esztendei török uralom után ismét Magyarország fővárosává lesz: s büszkén hangzik fel a *Te Deum laudamus* s a — Dunába fojtott zsidók halálordítása.

Hanem a fényes palotából, a mit Mátyás király maga után hagyott, nem maradt meg semmi. — Romok és üszkök. — Egy általános tűzvész elpusztítja még a végső maradványt is. Budavár *kiégett!*

Hát az első hősnek, ki Budavár ormára a zászlót kitűzte, mi lett a jutalma?

Petneházy Dávidot a diadal után nem sokára, ebéd felett megmérgezték. Mikor érezte a méreg hatását ereiben, felkapott lovára s örülten nyargalt a mezőkön keresztül-kasúl, míg holtan lefordult a nyergéből.

Ez volt a jutalma.

AZ ELSŐ ZENTAI DIADAL

Szolimán basa nagyvezér Buda elvesztése után három lépéssel az al Dunánál termett. A nagyvezérek nagyokat tudnak lépni, mikor kergeti őket valaki. Károly herceg pedig gyorsan nyomult utána. A dunántúli várakat egymás után hódította meg ostrommal. A császári hadsereg más része De La Verne főparancsnoksága alatt Szeged városát foglalta el. De a vár ostrománál De La Verne elesett. Wallis tábornok a gyalogsággal az ostromot folytatta, Veterani pedig a lovassággal, melyben nagy számot vetettek Barkóczy huszárjai, a Zentánál gyülekező török had ellen indult, mely felfelé nyomulóban volt Szeged vár fölmentése végett.

Veterani neve népszerű volt a magyaroknál mind vitézsége, mind emberséges bánásnódja miatt: az erdélyiek „Veterani apó”-nak hitták; a huszárság nagy lelkesedéssel követte, s a mint a török-tatár sereggel összetalálkozott, azt az első rohammal szét is verte. — Ámde ekkor vette észre Veterani, hogy oldalvást egy új hadsereg közelít. Az volt a nagyvezér lovassága.

Viszalahuzódni kész veszedelem lett volna: a sík rónán a túlnyomó török lovasság elgázolta volna Veterani négyezer lovastól védett seregét. Itt csak a vitézség és hidegvér segített. Veterani gyalogezredei puskavégre várták be a török lovasságot, akkor adtak rá sortűzet; mire a spahik hátat adva megfutamodtak. Veterani üldözőbe vette őket a lovasságával, a midőn egyszerre csak kétfelé húzódnak a spahi-ezredek, s Veterani ott találta magát az eddig álcázva volt ágyútelepek és janicsárezredek előtt. Ugyanazon kelepcebe csalták, a melylyel Mohácsnál Tomory seregét megsemmisítették. — De Veterani egy pillanatig sem tétovázott. „Győzni, vagy meghalni!” ez volt a jelszó. Összegyűjtött erejével megrohanta a janicsárezredek, s nem tartva föl a kartács és sortűztől, levágja a janicsárhadat, elfoglalja az ágyúkat s aztán ugyan-

azokat a török lovasság ellen fordítja, azt is széjjelveri. A nagyvezér sereg nélkül fut tova, ott hagyva a négyszerte kisebb ellenfél kezében húsz ágyút, megannyi zászlót és négyezer lovat. Ez még kellett neki a budai kudarchoz.

A mint Veterani visszatért Szegedre a diadalzskémánnyal, a várat is feladta a török őrség.

Ezzel az időnre be volt fejezve a hadjárat.

CARAFFA. AZ EPERJESI MÉSZÁRLÁS

Három nővére volt *Tököli Imrének: Katalin, Éva és Mária.*

Az elsőt elvette *Eszterházy Ferenc*, a másodikat *Eszterházy Pál*, a nádor, a harmadikat *Nádasdy István*. Mind a három legbuzgóbb híve *I. Lipótnak*, a trón legerősebb oszlopai; de a mellett nemzetüket szerető igaz hazafiak.

Eszterházy Pálnak a királyhoz intézett megannyi leveleiből, épen úgy, mint a magyar nemzethez szóló kiáltványaiból mind az a magas törekvés tűnik elő, hogy ez a messzelátó politikus egyszerre a töröknek és a németnek a zsarolásaitól is meg akarta szabadítani hazáját; egyfelől a magyarokat biztatva, buzdítva, vezetve a koronás királyhoz való hűségre; másfelől a királyt kérve, unszolva, hogy tartsa meg uralkodói kegyében a megtérőket s bízva rájuk az ország védelmét: vigye ki az országból az elégedetlenséget szító német, olasz, wallon hadakat, gyűjtsön helyettük magyar seregeket.

Hogy ezen magas terve kivitele mellett nem csak beszélt, hanem tett is: azt a csaták bizonyítják: tanúi rá Budavár kivívott bástyái. A király hajlott is a szavára s megengedte neki a magyar hadsereg gyűjtését; hanem a bécsi kormány nem küldött neki hozzávaló pénzt. A magyar ezredek soha semmi zsoldot nem kaptak a hadi pénztárból; a nádor a maga jövedelmeiből, meg a vármegyék önkéntes adakozásaiból tartotta fenn őket.

Mégis folytatta a megkezdett művet. Gyűjtötte a magyar fegyveres erőt a trón körül s nem csúszva-mászva, de fegyverrel az öklében foglalta el az uralkodó szívében az őt megillető helyet.

Ezért esküdt ellensége volt mind az az idegen hadvezér, a kikre nézve a hadviselés csak mesterség volt, s a kik Magyarországot nem tekintették egyébként, mint a szabad prédára bocsátott kincsbányának.

Műndezek között a legátkozottabb nevet égette be Magyarország történelmébe *Caraffa*.

Ennek a névnek minden betűje egy bitófa.

Természetctől fogva irigy, boszuálló, gyanakodó; a táborozás alatt még jobban kifejlődtek rossz indulatai; a mik között azután a vezérszerepet elvállalta a kincsszomj: melylyel csak örült nagyravágyása versengett.

Mint sérthette a döllyfét az, hogy *Munkács vára* alól egy *asszony* kényszeríté szégyenszemre elvonulni! Őt hónapig nem bírta még csak egy kapuját sem betörni. Ennek az utána hangzó asszonyi kacajnak kellett őt nagyon üldözni!

Ezt akarta megboszulni, azzal hogy az alkudozó török basáktól mindenekfölött *Tököli* fejét követelte s a nyomorult vezérek bizony el is küldik azt neki, ha a becsületes *Herman őrgróf*, a főhaditanács elnöke, nem tudatja az ajánlathozó agával, hogy a császár *Tökölinek* fejéért annyit sem ad, mint egy fületlen gombért.

Ekkor aztán *Herman őrgróf* neve is odakerült *Caraffa* fekete könyvébe.

Az emberbőrbe szorult szörnyeteg egy nagy átkozott tervet gondolt ki.

Tökölinek a legkisebb huga, *Mária*, *Nádasdy István* neje, férjével együtt (mint új házas) meglátogatta a sógorasszonyát, *Ilonát* *Munkács*on: a midőn egyszerre véledlenül ott termettek az osztrákok s ostrom alá fogták a várat.

Ez alatt *Nádasdy István* hirtelen meghalt; s az özvegy nő

engedélyt kért a császári vezértől, hogy az ostromolt várból kimehessen. Megadták neki az engedélyt s ő elment Kassára.

Ekkor *Caraffa* fölbérelt két markotányosnét, ezek közül az egyik e néven szerepel az aktában „*Tábori Erzsók*”. Ezeknek azt kellett vallani, hogy ő általuk *Nádasdyné* leveleket küldözött szanaszét az országban a városokhoz és főurakhoz, melyben azokat *Tököli Imre* mellett fegyverfogásra felszólítja.

Ennek a maga költötte, hamis tanúbizonyságnak az alapján tett azután egy felterjesztést a császárhoz, melyben előadja, hogy egy általános összeesküvés van az ő trónja és személye ellen, mely nemcsak a császárnak minden tartományát, de az egész keresztvénséget kiirtással fenyegeti, s ennek a bálványa *Tököli Imre*. Unszolja a császárt, hogy engedjen neki egy bűnvizsgáló törvényszéket felállítani, a mely a bűnösök felett ítéljen. Reméli, kiemeli, hogy az *azoktól elkobzandó vagyon meg fogja tölni a kincstárt*.

És *Caraffa* előtt „*a gyanú annyi volt, mint bebizonyított bűntény*”,

I. Lipót e rémséges ijesztgetésre felhatalmazta *Caraffát*, hogy állítson fel egy ítélőszéket *Eperjesen*, de utasításul adta, hogy a magyar törvények szerint hozzon ítéletet, hogy a kinek a király a multakért amnestiát adott, azokat ne bántsa; csak azt vizsgálja, hogy azóta vétkeztek-e? s ítéletet csak önkéntes vallomásaik, vagy csalhatatlan bizonyítékok alapján hozzon.

Caraffa ezzel a meghatalmazással kezében, a mint *Eperjesre* megérkezett, bezáratta a város kapuit s megalakította a vértörvényszéket.

A toll megtagadja a szolgálatot, mikor le kell írunk, hogy ez az istentelen ítélőszék, két tag kivételével, mind magyar urakból és polgárokból állott. Az a kettő német volt, *Wallis* alezredes és *Fischer*. A közvádló volt egy *Szentiványi*. A bírák egyike: *Megyeri Gábor*, *Sáros-megye* követe a *pozsonyi ország-*

gyűlésen maga mondá el, hogy „*a bírák nyelve s voksa-nem volt szabad, mindennek a tábornok esze s akarata szerint kell vala történni*”; hanem azért ők mégis csak ott maradtak vak eszkö-zül, csupán a német *Wallisnak és Fischernek* volt bátorsága ott hagyni a helyét s nem szelplőztetni be a becsületes nevét az ártatlan vérrel.

Akkor aztán elkezdte Caraffa az összefogást. A börtönök megteltek. A város legelőkelőbb, leggazdagabb polgárai lettek befogva. Mind valamennyi azzal volt vádolva, hogy *Tökölivel* újabb összeesküvést kezdtek, s a tatárok behívását tervezték. Tanu volt rá *Tábori Erzsók*, meg egy másik piaci személy. Bizonyítványok a koholt levelek: de a miket *Caraffa* a törvényszéknek soha fel nem mutatott, sem a vádlottaknak. Akkor aztán következett a kínpadra vonatás.

A nápolyi parvenu értett ehhez a mesterséghez is: a spanyol csizma, a tüzes vas, a forró olaj, a homlokszorító még sem bírta a vádlottakból kicsikarni azt a vallomást, a mire szükség volt. Azért csak ki lett rájuk mondva az ítélet.

Keczer Endre s veje *Zimmermann Zsigmond*, *Raucher Gáspár* és *Baranyai Ferenc*, mind a legtekintélyesebb és leggazdagabb eperjesi polgárok, összes vagyonuk elvesztésére, jobb kezeiknek fejszével, fejeiknek palossal levágatására ítéltettek.

A vérszomjú szörnyeteg oda az ablak alá állította fel a vérpadot, s onnan nézte a mézárhlást, a mit ötven hóhérlégény hajtott végre, zöld ruhába öltözve mind.

Valóságos mézárhlás volt. A kivégzettek testét négyfelé vágták, fejeiket a bitófára, testeik darbjait az útfélre szegezték ki.

Azután *Keczer* fia, *Gábor*, veje *Sárossy Márton*, *Fleischhacker György*, városbíró, *Schlönlehen György*, *Medveczky Sámuel*, senatorok. *Féja György*, kassai bíró, a kínpadon lehelte ki lelkét, *Feldmayer Samu*, egykor eperjesi parancsnok, öngyilkossá lett.

Azután következtek a távolabb vidékekről összefogottak: a kínpad működött a vérpad számára: három hónapon át.

Egy napon felkoncoltattak a vérpadon *Székelly Endre*, *Weber Dániel*, *Bezzegh György*, *Weber Fridrik* s a környék leggazdagabb főura, *Rudvánszky György*, a kire azt fogták, hogy ő segíti pénzzel az összeesküvést; azután jött *Palásthy Gábor* és *Kovács György* mészáros.

Az elítéltek még csak nem is védhették magukat a törvényszék előtt. *Caraffa* azt felelte nekik, hogy majd elébb kivégez-teti őket, azután védelmezzék majd magukat, a hogy ezt *Tököli levele* fölemlíti.

A polgárok után került a sor a nemes urakra. *Caraffa* vérebei mindentelé szaglástak összeesküvők után. Elég volt azt meg-tudni valakiről, hogy sok pénze van; hogy el legyen ítélve. *Roth János*, megérté a veszélyt, odaadta a pénzét *Caraffának*, s ez mindjárt elbocsátá.

A császár magyar hívei hasztalan könyörögtek oda fenn Bécsben, hogy szüntesse meg a rémítő embermészárlást, ártatlan vér ontását, a császár két minisztere, *Strattman* és *Kinszky*, nagyon helyeselte azt, a mit *Caraffa* cselekedik.

Most azután a vérontástól megdühödött ember a legnagyobb merénnyel kísérté meg: magukat a trón mellett álló ellenfeleit akarta megsemmisíteni: két befogott urat, *Petenada Györgyöt* és *Géczy Istvánt*, annak a vallomására akarta bírni, hogy maga a nádor és a horvát bán *Erdődy*, sőt a badeni őrgróf *Lajos* is össze-
esküdött *Tökölivel* a császár ellen. — Ez mégis olyan merénnyel volt, a melyen meg kellett buknia. — A császár visszahívta, s megszüntette az eperjesi vértörvényszéket. — Hanem *Caraffa* még buktában is puhára esett. Az aranygyapjas rendet kapta.

Valjon az örök bíró ítélőszéke előtt betakarhatja-e magát ezzel az aranygyapjúval?

BUDAVÁR ELÁRULÓJA

Amíg ez a fenevadba óltott ördög az ártatlan polgárok vérére ontá Eperjesen, idebenn az ország közepében csak egy hajszálon múlt, hogy *Buda vára* egy kézfördítással ismét török kézre nem került. Az árulás magában a császári táborban született, s a mi azt megfogantatta, nem volt valami magas politikai mozdító ok, hanem közönséges pénzvágy, epicureus kéjencség.

Buda vára egészen megrongált állapotban került a kezünkre, s annak védműveit ismét jó karba helyezni alig lehetett a téli idő, meg a pénz szűke miatt: a lerombolt bástyákat hirtelen összetakolt palánkok pótolták: az őrséget a tűzereken kívül a *Salm*-féle német ezred képezte.

Ennél szolgált egy *Finkensteini Fink Miklós* nevű nemes származású hadnagy: fiatal, szép ember, jó táncos és jó verekedő.

Buda vára ostromakor ennek is jutott az eleven zsákmányból egy fiatal *török nő*, meg egy 12 esztendőös és egy még fiatalabb leány. A nő igen szép volt, s a hadnagy úr kedve szerint élte vele világát.

Nem is lehet más okát találni a vak szerelemnél, meg az azzal együtt járó márnál, hogy egy ilyen nemes úrfi arra a gondolatra vetemedjék, hogy ő azt a *Buda várát*, a minnek elfoglalása az egész keresztényen világnak annyi vérbe és áldozatba került, könnyű szívvel ismét az ő ellenség kezére juttassa.

Pedig hogy meg nem tette, nem ő rajta múlt el.

Fink uram ezt az árulási tervet így főzte ki a maga kackiságával:

Felfogadott egy török hódoltság alatt volt parasztot, hogy vigyen tőle levelet a *székesfehérvári* török basához.

Ebben a levélben *Fink* uram felajánlja a basának, hogy ha ő neki most mingyárt 2000 aranyat küld, s azt később 8000-rel megtoldja, hát ő akkor kezére szolgáltatja neki *Budavárát*, ilyen módon:

Bizonyos éjken *Fink* hadnagyra szokott kerülni a *fehérvári*

kapu köröndjén való őrködés. Ő kelme mindannyiszor bőségesen szokott a katonái között bort, pálinkát kiosztogatni, a miért azok őt nagyra is becsülték. Egy összebeszéli éjszaka majd álomport fog az ital közé keverni, a mivel a katonákat lerészegíti, s akkor azután kinyitja a kaput a rábizott kulccsal s bebocsátja rajta a budai hegyek között lesben álló janicsár-ezredet, a melyik aztán könnyen leverheti az álomban meglepett német katonákat.

Csak az isteni gondviselés fordította el a nagy veszedelmet.

Egy budai lovas közviréz fogva volt a fehérvári törököknél, a kit aztán a budai helyőrség egy elfogott török spahival kicserélt. Mikor ez Budára érkezett, a várparancsnok elé vezettedé magát, s annak elmondá, hogy mit hallott ő egy fiatal lengyeltől, a ki a fehérvári basánál mint étekfogó szolgált, s törökül jól értett. Hogy ebéd idején érkezett ide egy paraszt Budavárból, a ki a basának levelet hozott egy ottani hadnagytól, a mit a basa, a mint elolvasott, felugrott a helyéből, s elkezdett táncolni, s aztán elmondá a többi tisztnek is, hogy egy német hadnagy felajánlá neki kétezer aranyért Budavárát; a mire a többi tiszt is ugrálni kezdtek örömben. A nevét a tisztnek nem mondá meg a basa: csak annyit említett, hogy az egy szép török nőt és két török leánykát tart magánál, azokra hivatkozik, kik jót állnak a szándéka komoly voltáról.

Erre a fölfedezésére a hazakerült fogolynak a budai várparancsnok rögtön összehívatta az ezredet, az inspectort és a commissariust s együtt kisütötték, hogy az nem lehet más, mint *Fink von Finkenstein*; az tart otthon egy török nőt, meg két gyermeket.

A megidézett hadnagy halálra tagadott mindent; épen úgy a szép török asszony is, hanem a tizenkét esztendőös leány elbeszélte az egész cselszövevényt s ennek a fonalán megkerül a levélhordó paraszt is, a ki épen a csizmaszárban hozta a fehérvári basa levelét, melyben tudatja a basa Fink úrral, hogy a mely napon kivánni fogja, itt lesz a számára a két ezer arany;

aztán majd a többi is, ha bevezette a janicsárokat Buda várába; írjon még egyszer, melyik éjjel jőjjenek.

Erre aztán nem használt többé a tagadás. *Fink* uram megvallott mindent. Neki pénzre volt szüksége: szeretete a szép asszonyokat, meg a jó borokat: azokért eladta volna Buda várát.

Elitelték négyfelé vágatásra.

De már ez megérdemelte.

A MOHÁCSI FIZETŐ NAP

1687 tavaszán látta ismét Buda vára *Úrnapján az ünnepélyes processiót*, harangszó és templomi zászlók körülhordozása mellett, százötven év után!

A birodalmi tábor hatvanháromezernyi erővel megindult a török elleni támadó hadjáratra, *Károly herceg* és a *választófejedelem* vezetése mellett. *Eszék vár* volt a célpont, a hol a nagyvezér várta őket hervenezzer emberrel. Francia tiszték is voltak a seregénél, a mit ők maguk átkiabáltak a keresztyén táborba; de még jobban bizonyították a jelenlétüket azok az ügyes védelmi intézkedések, a mi a birodalmi sereget az első próbálkozásnál veszteséggel hátrálni kényszeríték.

A herceg átlátta, hogy a nagyvezért a sáncai közt nem lehet megtámadnia. Azon volt, hogy kicsalja onnan. Visszavitte a seregét a Dráván s egész Mohácsig hátrált.

A nagyvezér a visszavonulást megfutasának vette s elhagyta eszéki biztos sáncait, utána veté magát a birodalmi seregnek.

Mohács, Síklós és *Nagy-Harsány* között került ütközetre a dolog, melyben a török sereg tökéletesen tönkre veretett.

Egy azon évben kiadott hadi bulletin, mely az egész nagy ütközetet leírja, kiemeli, hogy a janicsárok ellenállását a török sáncok mögött a *magyarok* törték meg s azok szorták szét a török hadsereg zömét, mire az egész tábor vad futamodásnak

eredt, melyben a törökök külön csapatokba szakasztva, a mocsárok, bozótok közé szorítottak s ott ölettek rakásra, úgy hogy dombként heverték a hullák egymáson. Egész a Dráva hídjáig, melyen a futó török lovasság, nagyvezérével együtt, átmenekült, holtakkal volt terítve a mező. Húszezerre ment a törökök vesztesége, míg a mieinknek nem volt több négyszáz halottjánál.

A győztesek martalékkául maradt hatvannyolc ágyú; hat-ezer sátor, egész serege a marháknak, azok között ezerkétszáz teve, megrakva podgyászszal; a nagyvezér sátora a választófejedlemnek maradt; maga egy kis vár drága szövetekből, arany gombos tornyokkal.

Ezzel a diadallal le lett törölve az a kettős folt, a mi a mohácsi mocsárvidék nevéhez tapadt: az egyik a *II. Lajos szerencsétlen ütközete*, a másik pedig az, hogy ezen a helyen *csókolt kezét Zápolya János király Szolimán szultánnak*.

Ebben a csatában tüntette ki magát legelőször az ifjú *Savoyai Jenő* herceg, a ki alól három lovat kilőttek. Ő vitte meg Bécsbe a diadalhírt.

ERDÉLY ÉS AZ ÖRÖKÖS KIRÁLYSÁG

Az *első* mohácsi ütközetnek az lett eredménye, hogy *Erdély* külön vált *Magyarországtól* s a *koronával* hol az egyik királyt koronázták meg, hol a másikat, a melyik kaphatta. — A *második* mohácsi ütközet következése pedig az lett, hogy *Erdély* a magyar király uralma alá lett hajtva s az uralkodó család öröklése törvénynyé lett.

A diadalmas sereg a felbomlott török hadat nem kergethette tovább, mert beállt az őszi esőzés s feneketlen lett a sár. Ellenben Erdélynek igen jó útjai voltak s ez elég ok arra, hogy a sereg odamenjen téli szállásra. — Ez alatt a titulus alatt aztán elfoglalták a nagyfejedelemséget. A jámbor *Apaffy Mihálynak* alá kellett írni a *kisajátítási szerződést*, melynélfogva mind ő, mind a *Miksa* fia tovább is parancsolhatnak Erdélyben, ha lesz, a ki szót fogad nekik; a maguk hadseregét haza eresztetik, ellenben a német sereget tartoznak eltartani.

Az öreg úr aztán nem törődött tovább a világgal; minden nap saját kezével felhúzta az ötven óráját s bajlódott velük, mért nem ütnek egyszerre? vége felé úgy elbárgyúlt, hogy mindig attól félt, hogy meghal éhen, ha elfogy a pénze.

Halála után a fia került a — helyébe: biz az csak *gondúzó szék* volt már, nem *fejedelmi trónus*, még azt is eljátszotta, egy szerelmi házasságért (mint *Cserey Mihály* írta), „bizony az ágy alá vágta a fejedelmi süveget”.

Mindez *Teleki Mihály* munkája volt, ki azért grófi rangra lett emelve.

Ugyanezzel egyidejűleg a pozsonyi országgyűlésen egybegyűlt rendek elfogadták a *Habsburg dynastia örökösödési jogát*, megkoronázták magyar királylyá *József* főherceget s kitörölték *II. Endre aranybullájából* a nemzet ellenállási jogáról szóló cikket.

Becsületükre legyen feljegyezve, hogy mind a főrendek, mind a követek táblája elébb hozzá sem fogott a királyi kívánások tárgyalásához, núg az uralkodó a *Caraffa* által elkövetett *eperjesi méiszárlások* áldozataiért elégtételt nem ad.

Az örökösödésnek az alsó táblánál senki sem mondott ellent, a főrendinél egyedül az *országbiró Draskovics Miklós*, kire aztán a király rákiáltott: „*Hát csak te magad nem akarod elismerni a fiamat örökös királynak!*” S ettől a haragos szótól, mint a mennykőcsapástól, egyszerre holtan esett össze az országbiró.

A koronázás ugyanazon a napon ment végbe, a melyen *Eger* várát visszavették. Két öröm egyszerre!

Ezután általános amnestia lett kihirderve, melyből csak *Tököli Imre* lett kizárva. A börtönök kiürültek, az elkobzott jószágok visszaadattak, a hűtlenségi perek beszünttetettek.

Erdély pacificatiójával pedig *Caraffa* lett megbízva.

A neve is rémülettel tölte el minden szívet a nagyfejedelem ségben.

Azt beszéltek felőle, hogy szekérszámra hozza magával az eperjesi kínzókamara pokolszerszámaint.

Dehogyan hozta! Azokon a szekereken a díszlakomákhoz való étkezőszeresek voltak.

„*Minek volna az olyan ajtót betörni, a melyekben benne a kulcs.*” Azt mondá *Caraffa*.

És mindenkihez olyan édes volt, mint a méz. Csupa cirógatással vitt keresztül mindent.

Kiderült, hogy *Caraffa* igen nyájas, udvarias ember, — ha parancsolják neki. — De hát azt a másik módot ki parancsolta neki?

Az erdélyi urak, mit is tehettek mást, hagyták magukat cirógatni és beleegyeztek mindenbe, — a míg szép szóval kérték tőlük.

Csak egy helyről emeltek kifogást: — *Brassóhól*. A *szászok* mondtak ellent: ők nem fogadják be a *németeket!* (Akkor volt az!) Hanem aztán egy pár tüzes golyó, a mit *Caraffa* a városukba röpítettett, őket is más gondolatra téríté. A *Bárcaság* is meghódolt.

Teleki Mihálynak jutottak a pompás ezüst asztali étszerek.

Ezzel *Caraffa* szépen búcsút vett és nyájasan eltávozott.

„*Ilyen olcsón adták el, mondja Cserey, a szegény Erdélyországot!*” *Egy kis ezüstért. . . . A vas bizony drágább lett volna! . . .*

NÁNDORFEHÉRVÁR ELFOGLALÁSA

A janicsár és spahi urak sehogy sem voltak az ilyen fogadtatáshoz szokva. Hogy egy hadjárat így végződjék: minden zsákmány nélkül, zsold-fizetés nélkül! Ha tehát nem üthették az ellenséget, ütötték a saját vezéreiket. *Szolimán* basát elkergették, az hazafutott Sztambulba. — Ott pedig az a jó szokás uralkodott, hogy a vesztes nagyvezérnek a fejét levágták. — A hogy más országokban szokás a nagy emberek festett arcképeit aranyos rámában felakasztani: Sztambulban az igazi fejeket rakták egymás mellé sorba.

De már a janicsár uraknak ez nem volt elég. Ők maga a szultán ellen is fellázadtak. Azt mondták, hogy az nem igazság, hogy a szultán kincseket pazarol el a háremére, a hadsereg meg évszámra nem kap zsoldot. — Ekkor a szultán megijedt s azonnal szélnek bocsátott a háreméből *ezer rabszolgalót* s levágtatta *kincstárnokának* a fejét is a mi pénzt annál talált, azt mind a janicsároknak küldé. — Még azzal sem érték be. Akkor a szultán még *ötszáz háremhölgyön* adott túl s a kinek csak pénze volt a basák között, azt mind levágatta. — Most már ezzel sem laktak jól a lázadók: azt kiáltották, hogy maga *Mahomed* szultán is lépjen le a trónról s adja át az öcscsének *Szolimánnak!* Ezen *Mahomed* igen könnyű szerrel akart segíteni. Hívatta a bosztandzi basát s kiadta neki a rendeletet, hogy a szerály börtönében bezárt öcscsét nyakazza le. E helyett a bosztandzi basa *Mahomed* szultánt magát fogatta meg a saját testőreivel s őt csukatta be a börtönbe holtáig.

A míg ez a kedélyes tragicomoedia folyt a nagy török birodalomban, a birodalmi hadvezetőknek az a világosságuk támadt, hogy jó volna már egyszer a török háborút magának Törökországnak a területére átplántálni.

Ezen haditerv szerint az lett megállapítva, hogy a még török kézben levő magyarországi várakat nem fogják ostromolni, hanem csak körülzárják s kiéheztetik: a derék sereggel pedig

átmennek a Dunán, az ozman hatalmát saját országában megtörni.

Kezdték *Nándorfehérváron*.

Ott volt a tavalyi nagy török armadiának a maradványa, a janicsárok által nagyvezérré kikiáltott *Jengien basa* alatt. Itt volt *Tököli* is, a maga híveivel.

Szokatlanul merész volt a császáriaknak a Száván átkelése is. Nem vertek hidat, hanem nehéz szekereken utánok hozott dereglyékre ültették a gyalogságukat, úgy kelt át az ellenség gyilkos tüzelése mellett a *Czigányszigetnél*.

Serényi tábornok dandára volt az első, mely a túlparton tért foglalt.

Egy sajátzerű hadi találmányt próbáltak itt ki nagy sikerrel, a *spanyol lovasokat*: ezek olyan háromszögre alakított vas állványok, a miket akárhogy fordítsanak, az egvik szegletük mindig szuronysegezve áll előre. Ha a gyalogság egy sor ilyen spanyol lovas felállít maga előtt sodronnyal összekapcsolva, azon semmi lovas roham keresztül nem bír törni, míg a mögötte álló gyalogság oly kényelemmel puskázhat a rárohanó tömegre, mintha sánc védelmezné.

Mikor aztán *Jengien basa* látta, hogy ezt a vas dandárt nem tudja a Dunába bele dobni s a sereg többi része is jön utána, dereglyén a gyalogság, úsztatva a könnyű lovasság, felszedte a sátorait s *Tökölivel* együtt elvonult *Szendrőig*. Előbb azonban saját kezével lenyakazta a volt egrí basát, meg a nándorfehérvári parancsnok basát méltó haragjában, hogy őt a futásban megelőzték

A bajor választófejedelem azonnal hozzá fogott *Nándorfehérvár* ostromához szabályszerű várívással, melyet a törökök egyenrangú hősiességgel viszonoztak.

A császári fővezér ugyanabban a *nyári palotában* ütötte föl főhadiszállását, melyet *Mahomed* szultán számára építettek, mikor a nagy hadjáratot megkezdte.

A törökök közt pedig régóta el volt terjedve egy jóslat, mely

szerint ebben a hónapban egy keresztyén királyfi fog ugyane kastélyban tanyázni.

A várba zárt török urak el voltak szánva a halálra: a feleségeiket számra háromszázat, dereglyékre rakták s a Dunán aláereszték. A magyar hajdúk azonban mind a tíz hajót elfogták *Bánkvár* alatt s mint a táborigádó bizonyítja, *valamennyit megkereszteltették s aztán feleségül vették.*

A mint Budavárból az öreg ágyúkat, 30 faltörőt és 50 bombamozsarat leúszatták a Dunán, megkezdődött a faltörés: volt az ágyúk között egy bombavető üst, mely öt mázsás bombákat hajigált be a várba. — Ezzel szemben a belgrádiaknak nem volt több bombavető üstjük kettőnél: hanem azokat egy *renegát német* kezelte (így mondja a német táborigádó), a ki olyan jól célzott azokkal, hogy háromízben felrobbantá bombáival az ostromlók löszertárát, egy alkalommal egy löportárul használt török mecsetnek a fölrepült romjai magát *Sturhemberg* Guidó tábornokot is eltemették, össze-vissza zúzva húzták ki alóluk.

Huszonhatod napra lettek olyan rések löve a bástyafalakon, hogy az ezredeket rohamra lehetett vezetni. A vezérek maguk mentek elől a gyilkoló tűz közé. Az első rohamnál elesett maga a vitéz seregpáncsnok *Scherffenberg*. Elestére a rohamoszlop ingadozásba jött, akkor a választófejedelem maga állt az élükre s *Serényivel* egyidejűleg elfoglalták mind a két oldalon a rést

De mikor már a bástyákat elfoglalták, csak akkor vették észre, hogy a törökök még azokon belül egy mély kifalazott árkot húztak s most annak a mellvédje mögé húzódva, irtják puskatűzzel a bástyára feltódulókat.

De már ez sem tartotta fel a rohamot, az ostromlók minden lajtörja nélkül beleugráltak az árokba s aztán egymás vállára hágva, mászták meg a falat, a míg meg lett törve az ellenállás.

Erre a jancsárok, minden oldalról szorítva, bemenekültek a várkastélyba s kitűzték a fehér zászlót.

De már a dühbe jött ostromlók nem akartak hallani a kegyelemről s betörték a várkapukat.

Ekkor aztán a janicsárok azt a furfangot találták ki, hogy előhozták a börtönökből a keresztyén foglyokat s azoknak tömegét tolták maguk és betörő ellenségeik közé. Azok természetesen nem késtek tele torokkal ordítani a világ minden keresztyén nyelvén, hogy őket ne bántsák, mert ők nem vétettek senkinek. Így aztán a tisztek közbejöttével kegyelmet kaptak a janicsárok. Ekkor azonban a keresztyén foglyok fordultak nekik s kiki meglelve a maga gazdáját közöttük, a mennyi ütleget attól esztendőszámra kapott, azt ugyan igyekezett neki egyszerre visszafizetni.

S ezt az egész ostromot onnan nézte a közelből az épen akkor Sztambulból érkezett török császári követség.

A bevonulás után audienciát kértek a választófejedelemtől. Az szívesen látta őket a kastély termében, a mi körül volt diszírve az elfogott török zászlókkal.

Csak azt jöttek tisztelettel jelenteni, hogy Sztambulban új császár lépett a trónra, *Szolimán* szultán, a III-ik.

A fejedelem gratulált nekik hozzá, s aztán megvendégelte őket fényesen, s ha a tudósítónak hinni lehet, a török követ urak olyan jó kedvet ittak maguknak, mintha ők vették volna be Nándorfehérvárat; — talán együtt is danolták a vidám huszárokkal azt a híres nótát:

„Már Belgrád a mi várunk,
Vígtañcot benne járunk!
Oda a török ereje:
Nem úgy, mint most esztendeje:
— Szegény feje!”

A BALKÁNI HADJÁRAT

A nagyvezér, *Jenghien basa*, *Szendrónél* értesült *Nándorfehérvár* elestéről. Hirül hozták neki azt a Dunán csendesen aláúszó török halottak ezrei. A győztesek csak a maguk halottjait adták

át a földnek, a törököket a zsidókkal dobáltatták bele a Dunába.

E fölötti ijedtében a nagyvezér egész Szófiáig vonult vissza.

Badeni Lajos ez alatt *Derbentnél* vívott győzelmes csatát a török sereggel, a minek *Zvornik* vár lett a jutalma, s azzal együtt Bosznia meghódolása. *Erdődy* bán az *Unna* mellett, míg *Veterani* végig kiséperve maga előtt a temesvári bánságot, elfoglalta *Orsovát*, áttört Oláhországba s az oláh vajdát a császár részére hódolni kényszeríté.

Idebenn *Batthyány Ádám* elfoglalta *Nagy-Kanizsát*, *Vecchi Szigetvárt*.

Ekkor, a kitört francia háború miatt, mind a *hajor fejedelem*, mind *Károly herceg* Németországba kényszerülvén menni, a császári sereg vezénylete egészben *Badeni Lajosra* lett bízva, alatta voltak *Pálffy Miklós*, *Csáky László*, *Batthyány* magyar alvezérek, s *Veterani* és *Piccolomini* tábornokok, nund megannyi tapasztalt hadvezető. Csak így lehet megérteni, hogyan lehetett egy hadvezérnek egy 24 ezer emberből álló hadsereggel arra vállalkozni, hogy a török nagyhatalmat saját birodalma közepén támadja meg, háta mögött hagyva a Duna folyamot — és egy minden élelmiszerből kipuštított vidéket.

Hanem hát „a ki az erdők madarairól gondoskodik!”

Mindjárt a *Morava* folyó mentén szenikőzt találja a badeni herceg *Redzseb* szeraszkiert, a ki negyvenezer emberrel támadja meg őt *Batocsinnál*. Az ütközet két napon át huzódott; *Pálffy Miklós* hajdú-ezrede volt, mely a csatát eldönté, a mo-csár-bozóton át a hátába kerülve a töröknek s iszonyú dob-és trombitaszóval rohanva teá. *Redzseb* basa csak a közbe jött zápornak köszönheté, hogy megmenekült; de ott maradt öt-ezer halottja, száznégyszáz ágyúja, ezer tevéje, minden élelmi és lőszer-készletével együtt. A miénk vesztesége nem volt több négyszáznál. A nyereség pedig az élelmi és hadszertl zsákmány. Lehetett folytatni a háborút az ellenség kenyerén.

Arub Redzseb basa egész *Niszáig* futott a veresége után, ott

új ezredeket és friss ágyúkat kapott s elállta a Nisza völgyét negyvenezer emberével. Badeni Lajos *kénytelen* volt őt innen is kiverni felényi seregével, mert a háta mögött nem volt már mit enni.

A *niszai* ütközet egyike volt a legvérengzőbbeknek; a hol a számára kisebb keresztény sereg a bevehetetlennek látszó állásban elhelyezkedett török sereget megkerülve, úgy kiverte minden megerősített sáncából, hogy annak egyik dandára a másikat gázolta össze, s utoljára a spahik, hátulról a janicsároktól lövetve, két oldalt Starhemberg és *Pálffy* hajdúitól szorongatva, jobbnak látták a saját janicsár ezredeiken karddal törni utat Nisza város felé, a mit azonban *Badeni Lajos* már akkorra elfoglalt.

Tízezer török esett el a mesemondáshoz hasonló ütközetben, míg a mieink közül csak háromszázra ment a halottak és sebesültek száma. Itt megint harminc ágyút hagyott hátra a szeraskier s a mi annál is többet ért, négy hónapra elég élelmet az egész keresztény hadsereg számára.

A *badeni* őrgrof ott hagyva Niszában *Pálffy*t kétezer hajdúval, a seregét kétfelé osztá, nyolcezer embert, azok között *Csáky* és *Czohor* huszárait *Piccolominira* bízta, feladatául téve *Szerbia* meghódítását, maga a többivel *Bodon* ellen fordúlt, az ott ácsorgó török sereget megverte, s a hatalmas dunai várat elfoglalta, s aztán árvitte a seregét a Dunán s elhelyezte azt téli szállásra Oláhországban, *Sorbán* vajdának juttatva azt a szerencsét, hogy a császári hadat egész télen át eltartsa.

MAJMOK ÉS PAPAGÁJOK A TÖRTÉNELEMBEN

Piccolomini tábornok a maga nyolcezer emberével neki indult a rábizott hadjáratnak. Nem kevesebb volt az, mint elfoglalni *Szerbiát*, *Macedoniát*, egész a *Balkáni* hegyláncig. Ennél a vak-

merő vállalatnál számítania kellett rá, hogy az ó-hitű kereszténység, a délszláv lakosok, tömegesen fölkelnek mellette s csatlakoznak hozzá. És szerencsésen kitalálta a módját, hogy nyerje meg őket?

Azokon a vidékeken kiáltványokkal semmire sem ment volna, mert ott olvasni senki sem szokott. Ellenben minden falunak van egy *guszlicárja*, egy hegedőse, a ki népballadákat énekel: erre hallgatnak.

A szájról-szájra hagyott népballadák között legkedveltebb volt az, melyben a „Kraljevic”, a „Deli Marko” eljövetele ígértetik az elnyomott népnek, ki láncokat le fogja törni, az idegen jármot elvenni róluk, a régi szerb császárságot helyreállítani.

De miről ismerik meg majd a *Deli Markót*, ha megérkezik? Azt mondja a népmese: arról, hogy a kíséretét *teveháton ülő mindenféle állatok* képezendik.

Piccolomini pedig kapott Niszában elég tevét, majmot is és papagájokat a török főurak kéjlakaiban. A néphitet felhasználva a tevékre felköteteté a majmokat és kajdácsokat s úgy vonult be a bolgárok helységeibe, a kik ezt látva, minden oldalról tódultak a szabadító elé. Hiszen ezt jószolták meg a népdalok.

Majmok, papagájok segélyével olyan rács hadat toborzott *Piccolomini* a kis serege körül, hogy rövid időn behódította vele az egész *Macedoniát* a Balkán hegyekig, még az átjáró szorosokat is mind elfoglalta, egész *Hercegovinától Ruméliáig*.

Talán még *Konstantinápolyig* meg sem áll ezzel a furfangos hadjáratával, a hol a basák és kajmakámok ez idő szerint épen méltó ellenfelei voltak az ő majmainak és kajdácsainak; ha egy rövid betegségre következő hirtelen halál meg nem állítja az útjában.

Kár volt e derék vitéz és tréfás kedélyű hadvezérért!

A SZERB PÜNKÖSDI CSÁSZÁR

Piccolomini hirtelen halálával egészen el lett rontva a jól indult balkáni hadjárat.

A rác pópák a tevékéről leszállíták a majmokat és kajdácsokat, s maguk ültek fel a helyükbe. S a mit *azok* okosan csináltak, abból ők szereztek bolondságot.

Kikiáltották, hogy eljött az ideje a *nagy szerb császárságnak*, s fogtak maguknak egy ahhoz való embert, a kit császárjukká tegyenek: valami *Brankovics Györgyöt*, a ki az ős Brankovicsok fejedelmi ágából akart leszármazni, pedig minden ember tudta, hogy az öregapját *Rácz Györgynek* hitták: Lippán született. Magyarországon Apaffynak volt valami megbizottja, míg el nem csapta, aztán Bécsben hízelegte be magát az udvarnál, elannyira, hogy báróvá is tették s patenst adtak neki, hogy gyűjtsön hadakat a szerbek között a törökök ellen.

Meg is tette, s mikor aztán már nagy fegyveres sokaság volt körülötte, akkor kikiáltotta magát *Szerbia, Illyria, Moesia, Bosnia és Szymia* császárájának.

Ezt azután *Badeni Lajos* annyira rossz tréfának találta, hogy a jó *Brankovicsot* szépen megfogatta s felküldé Bécsbe. Ott halt meg az állambörtönben a szegény pünkösdí császár.

De még jobban is járt, mint kollegája „*Karpósz*”, a ki meg *Albánia* királyának tette meg magát, a miért ezt a törökök karóba húzták.

S ezzel a délszláv császárságnak vége lett, minekelőtte elkezdődött volna.

KÉT CIVAKODÓ KÖZT A HARMADIK

Mind ezekből a harcokból *Tököli Imre* a maga hívei csapatjával folyvást kimaradt. A szávai *Czigányszigetnél* volt találkozás óta mindig félre tudott állni.

De egyszer mégis tudatta a közellétét, és pedig igen tréfás módon.

Belgrád ostromakor valami száz török hajó megindult a Dunán lefelé, megrakva gazdag török urakkal és kereskedőkkel s azoknak az értékes portékáival.

A *Vaskapu* táján észrevette a lefelé evezőket *Veterani*, a ki az oláh partot tartá megszállva s rájuk riasztott, hogy ha váltságdíjat nem fizetnek, mind elfogja őket! Pedig nem voltak hajói, hogy berohadhasson a Dunába, lóháton pedig bajos lett volna gályákat ostromolni a *Vaskapu* örvényei között.

Hanem hát a törökök ezt a hiányosságát nem tudták; megszeppentek nagyon, s elkezdtek alkudozni a váltságdíj felől. Végre megegyeztek kétszáz erszényben. Minden erszény ezer tallér. Ennek az átvételére a szerb partnak egy pontja lett kijelölve, a hová *Veterani* biztosai átjöttek csónakon.

Tököli azonban neszét vette ennek a vásárnak, s mikor legjobban számlálnák a sok pénzt, hirtelen előrontott a lovasaival a füzesből, szétkergette mind a két vásáros félt: adót, vevőt, jobbra-balra: az ott maradt pénzt pedig lóhátra rakta s elvitte magával. Legalább volt neki mivel fizetni a katonái zsoldját.

A török menekvők aztán, több pénzük nem levén, hogy újra leszámplálják *Veteraninak* a váltságdíjat, kénytelenek voltak — ingyen odább menni. Csak akkor vették észre, hogy mind a ketten meg vannak tréfálva.

Hisz *Veterani* úgy sem bírja őket feltartóztatni.

És így ezúttal bebizonyodott, hogy „*inter dous litigantes tertius gaudet*”. (Két veszekedő közt a harmadik mulat).

A SZULTÁN KUTYÁJA

A törökök meg voltak rettenve: a magas porta megalázta magát, békeajánló követséget küldött Bécsbe, a török *Zülfikdr*t és a görög *Maurocordatot*.

Az alkudozást a török követséggel a császári részről vezették *Strattmann, Kinszky és Caraffa*: ez a trifolium, a melynek minden föltételeken túl az volt a kívánsága, hogy a magas kapu szolgáltassa ki a kezeikbe *Tökölit*.

A törökök ezt kereken megtagadták.

Azt mondta *Zülfikár*, hogy „*Tököli a szultán kutyája*, a kinek az élete csak annyit ér, mint egy kutyáé; de a szultán nem oltja ki a hú eb életét”.

Erre azt felelték neki, hogy „ejh, ha ők sem tartják *Tökölit* többnek egy kutyánál, ugyan mit sajnálják a kiadását?”

Erre azt mondá a török *Zülfikár*:

„Igaz, hogy *Tököli* csakugyan olyan *kutya*, ki a szultán parancsára felkél és elkussad, ugat és elhallgat; de ő azért az *ozmánok padisahjának kutyája*, ki ha a nagyúr akarja, még egykor *dühös oroszlanndá* válhatik”.

S a császáriaknak valóban lett még alkalmuk keservesen tapasztalni, hogy mint változik át a *hú kutya dühös oroszlanndá!*

A ZERNYESTI CSATA

Törökországban gyorsan követték egymást az új fordulatok; a janicsárhad választotta nagyvezért *Jenghien* basát eltették az útból s *Küprili Musztafa* lépett a helyébe.

Az első tettevel is megmutatta az új nagyvezér, hogy milyen félelmes ember! Azon kezdte, hogy *leszállította az adót, s kifizette a hadsereg hátralévő zsoldját*. Hallatlan két eset — nem csak Törökországban!

A következő tette pedig az volt, hogy nem várta be a tavaszt, hanem derék télben kezdte meg az új hadjáratot a téli szállásán pihenő császári sereg ellen. Új esztendő napján a *Rigómezőn* semmivé tette *Strasser* császári tábornok seregét, maga a vezér és a vele volt hannoveri herceg *Károly* is halva maradt, s ezzel *Küprili Musztafa* gyors rohammal visszafoglalta az

Ősszel *Piccolomini* által elfoglalt várakat egész Niszáig, s azt magát is körülzárta.

E villámgyorsaságú előnyomulás hírére a császári sereg sietve hagyta oda a Havasalföldet, Erdélybe vonulva vissza: ezzel megint az egész Oláhország vissza lett bocsátva a török uralom alá.

És a nüg *Veterani* azzal a kalandos tervvel foglalkozott, hogy ő a felkelő *arnótok* segélyével a császári zászlókat egész a *Dardanellákig* viszi s a félholdat túldobja a Bosporuson, az alatt *Küprili Musztafa* a legérzékenyebb részét kereste ki az ellenfelének.

Erdélynek ez idő szerint nem volt fejedelme. Az öreg *Apaffy Mihály*, miután egy darabig *árnyékfejedelem* volt, végleg átköltözött az árnyak országába, a kiskorú fiát pedig még nem kenték föl.

A porta élt a maga régi jogával s kinevezte a megürült erdélyi trónra *Tököli Imrét* fejedelmül. S hogy nem árnyékfejedelemnek küldi oda, bebizonyította azzal, hogy parancsot adott a krimi tatár khánnak s a havasalföldi vajdának, hogy csatlakozzanak *Tököli* magyar bujdosókból alakult seregéhez s menjenek vele együtt Erdélyt elfoglalni.

Tökölivel voltak mindazok, a kikre nézve *Caraffa* vérengzései lehetetlenné tették a kiengesztelést, a hosszú bujdosásban elkeseredett hazafiak, kiknek otthon hagyott családtagjai földönfutókká lettek a hazában, vagy ott fehérlettek a csontjaik a bitófa alatt. Magának a vezérnek is imádott neje Bécs fogságában szenvedte a távollét keserveit. — Volt miért harcolni!

A császári seregek zöme ez idő szerint a *XIV. Lajos* francia királylyal folytatott háborúban volt a Rajnánál elfoglalva, a mult török háború babérkoszorús vezérével, a lotharingi Károlylyal együtt. *Badeni Lajosnak* a bécsi haditanács azt a parancsot adta, hogy az aldunai hadsereggel Sztanbulig meg se álljon, s *Veterani* biztatta, hogy az lehető lesz. Ez alatt Erdélyben *Heissler* tábornok a császári megszálló sereggel magára volt hagyva.

Tököli közeledtének hírére *Teleki Mihály* általános felkelést hirdetett s gyűlt össze elég számos magyar fegyveres had a megyékből és székely székekből. Ezekhez csatlakozott *Heissler* tábornok, *Heister* és *Doria* alvezérei által vezényelt német ezredeivel.

Havasalföld felől három sziklaszoroson át lehetett várni Tököli betörését: a *hosszain*, a *töröcsvárin* és a *Vaskapunál*.

Tököli hajdú augusztus 15-én éjjel a sűrű ködben megrohanták a *töröcsvári* szoros védsáncait, az őrséget levágták s aztán megfészkeltek magukat bennük. Ekkor *Heissler* az egész erejével arra fordult. A míg ő azonban a kurucoktól elfoglalt sáncokat ostromolná, az alatt Tököli a havasalföldi vajdát segédseregével Töröcsvár előtt hagyva, maga a magyar és török sereggel a havasokon átkelt, oly kietlen helyeken, hol soha lovas ember, de tán gyalog se járt, térdén mászva s a lovak farkára fákat körve ereszkedtek a meredekről a völgybe alá.

Augusztus 21-én *Heissler* *Telekivel* együtt a töröcsvári szikláról nézte, hogy ellenkezik egymással a sáncok körül a székely és kuruc had, a midőn rémülve vágtattak hozzájuk a hírmondók, hogy benn van az ellenség! ott áll a hátok mögötti *Zernyestnél*. Nem sokára a felgyújtott *Tohán* falu füstje igazolta a vészírt. Erre *Heissler* rögtön visszafordítá a táborát gyors vonulásban igyekezett Tököli táborát elérni.

Ott várt az már reá *Zernyest* fölött, csatarendben fölállítva. Előhad volt a tatár lovasság, a tábor zöme a bujdosó magyarok, a tartalékhad a janicsárok.

Most *Heissler* is csatarendbe állítá seregét, két dandárra osztva ezt, az egyiket a németek, a másikat a székelyek képezték. Amazokat ő maga vezénylette, *Doria*, *Maqui* és *Noirquerques* tábornokokkal, ezeket *Teleki Mihály*, *Macskásival*, *Bethlen-nel* és *Mikessel*. Ide csatlakozott *Balucsán* oláh hojár is a maga híveivel, mint trónkövetelő a mostani *Brankován vajda* ellenében.

Heisslernek volt nyolc ágyúja, a *Tököli* seregének egy sem. Annak mindent karddal kellett végezni.

Ez előnyében bízva, *Heissler* erősen fellovalta az erdélyi sereget, hogy majd mikor ő szétágyúzza *Tököliék* hadait, akkor csak iramodjanak utána s vágják, míg benne tart.

Az ütközet kezdete így is kínálkozott. Oldalt volt egy nádas, abból egy dandár tatárság tört elő, a minék a visszaverésére *Heissler Doriát*, *Teleki Henter Mihály* székely primiórt küldte tizenhárom zászlóval. A tatárság futást szinlelt, a magyarok, németek utána nagy tüzzel a nádasba; míg egyszer csak azt veték észre, hogy körül vannak fogva a janicsároktól. Ekkor aztán vitéz küzdeleni támadt közöttük és a török hadak között melyben a túlnyomó erő letörte a kisebbet, *Doria* tábornok maga is foglyul esett.

Ugyanekkor *Zernyest* felől megindult a *Tököli* tábor zöme, harminckét zászlóval, *Heissler* és *Teleki* derék hadai ellen. Azok ágyú- és puskatűzzel fogadták a rohanókat, kilenc zászló porba hullott; de a többi repült előre feltarthatatlanul, s egy rohammal el lett gázolva *Heissler* és *Teleki* egész táborra. Az egész hajrá alig tartott egy óráig s ez alatt teljesen semmivé lett téve az egész császári haderő, ezerkétszáz német maradt halva a csatamezőn, a többi foglyul esett. A halottak közt volt *Magni* és *Noirquerques* és *Balacsán* boér, a trónkereső, a foglyok között *Heissler* a fővezér és *Doria*.

És elesett maga *Teleki Mihály* is: Erdély sorsának annyi időn keresztül jobbra-balra vezetője. Futásban a lova elbotlott egy búza-kalangyában s a vezért ott találták másnap tíz sebbel a fején megölve.

Jól mondá a csata előtt: „*hogy pedig senki rám ne panaszkodjék, hogy Erdély főkapitánya lévén, elbújtam, íme fehér szakállamat kegyelmetek közé hoztam meg is halni.*” Így történt.

Midőn másnap *Tököli* megállt a halott fölött, ki egykor vezértársa volt, kit apjául fogadott, kivel együtt kezdte meg a szabadságharcot, kinek leányát eljegyezte, s ki később ellensége,

üldözője, ellenharcosai vezére lett s a vérző tetemnek ezt mondá: „*Hej kopasz! kopasz! ha te nem lettél volna!*” — Minő nagy tragoedia volt ekkor befejezve.

A zernyesti csatával egész Erdélyt elnyerte *Tököli Imre*. Igaz, hogy nem soká bírhatta, de visszanyert vele valamit, a mi többet ér a fejedelmi süveg minden ékességénél: azt a gyémánt szívet, a kit Bécs tartott foglyául. A császári kormány az elfogott *Heissler* tábornokért, a sereg egyik legderakabb vezéréért, cserébe ajánlá *Tökölinek Zrínyi Ilonát*, és még azon telül tízezer aranyat.

Tököli elfogadta a cserét, s akkor aztán a fejedelemasszonyt szabadon bocsátá a bécsi kormány.

Zrínyi Ilonának választani kellett a férje és a gyermekei között, mert ezeket nem engedték vele menni.

A leánya férjhez is ment *Aspremont* osztrák főúrhoz.

És *Zrínyi Ilona* választotta a bujdosást szerencsétlen férje oldala mellett, s ott hagyta a fiát *Rákóczy Ferencet* Bécsben, a jezsuiták nevelése alatt.

Maga neki indult a hosszú útnak, három országon keresztül, német vértés csapatok kísérete mellett; míg a férjére rátalált, a ki már akkor megint nem volt más, mint bujdosók vezére.

Sok év óta nem látták már egymást.

Mikor elszakadt nejétől *Tököli*, délceg símaképű dalia volt, vele együtt járó levente társaival együtt. Most mind valamenynyien törökösön hosszúra eresztett szakállú torzomborz férfiak voltak.

Mikor *Tökölit* a keresztýénszigeti mezőn *Herman Lukács*, szász superintendens, Erdély fejedelmévé fölszentelte, két alvezére, *Sándor Gáspár* és *Petróczy István*, törökös szakállát levágva jelentek meg az ünnepélven, azt jelezve, hogy vége van a bujdosásnak, de *Tököli* megtartá a magáét, eszében tartván a világi állapotok forgandóságát.

És *Zrínyi Ilona* e sok marcona arc közül nem tudta kiismerni, hogy melyik az ő férje! Míg nem egynek a bujdosók közül kiszordult a szeméből a köny a ő látására. Ezekről a könyvekről tudta meg, hogy ez az ő férje: *Tököli Imre*.

ERDÉLY HITLEVELE

Szeptember 22-én (1691.) kiáltotta ki a keresztyénmezei országgyűlés *Tököli Imrét* Erdély fejedelmének, és már október 25-én nem volt az többé.

Badeni Lujos, a katona, jobb politikus volt mint az egész bécsi kormányférfiak gyűlekezete; mert ő észrevette egyszerre, hogy az egész Balkán-vidéki hódítás megtartása nem olyan drága kérdés a magyar királyra nézve, a mit Erdély elvesztésével legyen érdemes megfizetnie. — Ott hagyta a maguk sorsárra törökországi várakat a benrekedt őrseregekkel együtt, maga az egész erejével, *Veteranit* és *Heisterit* is magához vonva, sietett be Erdélybe.

Küprili Musztafa pedig egészen ellenkező nézetben volt: ő rá nézve nem volt olyan nevezetes vívmány Erdély elfoglalása, mint a török várak visszavétele.

Mind a két vezérnek igaza volt.

S ennek a dupla igazságnak *Tököli* adta meg az árát.

Ő maga kis magyar seregével, a mi az engesztelhetlenekből állott, az egész császári hadseregnek nem állhatott ellen. Mint jó hadvezér, sokáig csipkedte az ellentábort; de utoljára Brassónál megszorítarva, kénytelen volt a bozzai szoroson seregestől együtt kimenekülni Oláhországba.

Hanem ez alatt elveszett a Duna alatt a tavalyi egész dicsőséges hadjárat szerzeménye; *Niszát*, *Viddint* a császári tábornokok az első ágyúzásra feladták, mire *Küprili Musztafa* a tavaly annyi áldozattal elfoglalt *Nándorfehérvár* alá szállott derékhadával.

A török rajongás és vallásszerű hazaszeretet ez alkalommal

megmutatta, hogy mire képes. *Belgrádból* még nem volt kiölve a török lakosság. Csak a fanatikus önfeláldozás műve lehetett, hogy negyed napra (okt. 8-án), a melyen a nagyvezér *Nándor-fehérvár* alá megérkezett: három napi ágyúzás után egyszerre légberöpült a császáriaknak mind a három löporraktára a várban s a negyedik a vízivárosban. A romok majdnem felét az őrségnek eltemették, a többi menekült a Dunára, hajókon, tutajokon a túlpartra átkelendő, de a romokon átrohanó török sereg nagy részét levágta, úgy hogy az ötezernyi seregből nem menekült meg több ötszáznál, azok között *Aspremont* herceg, a várparancsnok. Ezt gyanúsították is a catastropha miatt a bécsiek, mert éppen akkor járt *Zrínyi Ilona* leányával, *Rákóczy Juliával*, jegyben: de kimosta magát a vádból; maga is 40 ezer forint értékű holmiját veszté ott, azok között még a menyasszonyától kapott gyűrűket is. Hamarább lehet az áruást *Andrea Carneron* keresni, ki a császáriak főhadai mérnöke volt, s a vész után ott maradt a törököknél s maga is pribék lett.

Százötven ágyújok veszett ott a császáriaknak. S az egész ország védtelenül állt a török nagyvezér előtt egész fel Bécsig. A kóbor tatárság ott pusztított szanaszét az országban, a hol neki tetszett.

Badeni Lajosnak sietve kellett visszajönni Erdélyből, az ország védelmére.

Most aztán *I. Lipót* kénytelen volt, hogy Erdélyt szépszerével megtarthassa, kiadni az annyszor sürgetett és megígért *hitlevelet*, mely késő időkgig alapjául szolgált az Erdély és a dynastia közötti viszonynak.

Ezek a hitlevél nevezetesebb pontjai: 1. Mind a négy bevett hitvallás jogai és szabadságai megerősítetnek. 2. A boldogult királyok és fejedelmek minden adományai és kiváltságai érvényben hagyatnak. 3. Törvényerőre emelik a *Verbőczy Tripartitumán* kívül az *approbatákat*, *compilatákat* és a *szászok municipialis jogait*. 4. Közigazgatást, törvényhozást, bíraskodást meghagynak az eddigi alakjaiban. 5. A közhivatalokra csak

belföldieket bocsátnak. valláskülönbség nélkül. 7. A kormányzót, kit azelőtt vajdának neveztek, az országgyűlés választja. 10. A kormány tartozik minden évben összehívni az országgyűlést. 12. Az egész évi adó, a mit Erdély fizet, béke idején 50 ezer tallér, háborúban 300 ezer rénusi forint. 13. Az ország semmi más adóval nem terhelhetik. 14. A székelyek semmi adót nem fizetnek, hanem tartoznak a maguk költségén katonáskodni. 15. a kereskedés szabadságában megmarad. 16. A várórségeket, miknek tele belföldi lesz, német tábornok kormányozza; de annak az ország kormányzatába semmi beavatkozási joga nem lesz. A zsoldot a császár fizeti.

Ezt az alapszerződésül szolgáló hitlevelet Erdély bizonyára a zernyesti ütközetnek köszönheti.

A ZALÁNKEMÉNI DIADAL

Ennyi diadal után ismét újult harcvágygal állt talpra az egész ozmánóság.

Május elején indult meg az új hadjáratra Magyarország ellen a győzelem-koszorúta *Küprili Musztafa*, a szent zászlóval. Százhuszezer ember volt alatta.

Ezzel szemben a császáriak csak ötvenezer embert tudtak síkra állítani *Badeni Lajos* vezetése alatt.

A hadjárat egészen az ozmánok előnyére indult meg.

A francia mérnöktisztekkel ellátott török hadsereg *Zimonynál* megerősített táborában várta a császári sereg támadását. *Badeni Lajos* azonban észrevette a veszedelmet s visszahúzódott a veszélyes sáncoktól *Zalánkeménig*, a mi a szlavoniai hegyek alatt fekszik, nem messze *Péterváradtól*.

Azt akarta, hogy őt támadja meg a nagyvezér megerősített sáncai között.

Küprili Musztafa azonban a francia tábornoki tisztek és *Tököli tanácsára*, a miúgy túlnyomólovasságával a császári sereget nyom-

ni látszott, alattomban az összes gyaloghadával a háta mögé került s a kozevácsi hegyeken táborot ütve, azt hirtelen körül-sáncolá.

A császári sereg szorult helyzetéhez hozzájárult még a teljes élelemhiány: azt a háromszáz szekér lisztet, ezerkétszáz vágó-marhát, a mit Péterváradról küldtek a hadsereg számára erős fedezet mellett, útközben megrohanta *Tököli* s a kísérő vértese-
ket levágva, az élelmet elvette.

Másfelől meg a török vitorlás flotilla rohanta meg a Dunán alásztatott dereglyéit a császári seregnek s a védő hadisajkákat elsüllyesztve, ott a sereg szeme láttára foglalta el a hajókat.

Nem volt itt más választás, mint vagy éhenhalni vagy — az ellenséget megenni.

A visszavonulás útját is elzárta *Küprili* a *Badeninek*, Pétervárad felé.

A keresztyén seregnek győzni kellett, mert nem volt hová futni.

S a kétségbeesés megtette ezt a csudát.

Dacára annak, hogy az első rohamnál maga a közép had vezére *Souches* tábornok, a janicsárok sáncait ostroniló granátosok élén elesik; hogy a segélyére siető *Starhemberg Guidó* egy nyil által mellben találva, megsebesül; a császári seregek újra meg újra megrohanják a nagyvezér sáncait.

Ekkor *Ibrahim basa* és *Tököli* a császári lovasságot rohanják meg, a török spahik és a kurucok ezredeivel: ezeket nem tartóztatja fel se ágyú, se puskatűz, megtörik rohamuk alatt a nehéz lovasság ellenállása; a védtelenül maradt gyalog ezredek még a puskáikat sem süthetik ki s már szét vannak robbantva

Az ütközet már el is volt veszve, a diadal a török kezében, a midőn *Badeni Lajos* maga a balszárnyán levő lovasság élére állva, szembeszáll *Ibrahim* spahijaival s vele egyidejűleg *Batthyány* és *Zichy* huszárezredei oldalba kapják *Tököli* kuruc hadát s azt kiverték a csatatérről; és azután rögtön neki fordulnak a sáncaik mögött harcoló janicsárezredeknek. Ezek a huszárokat

Tököli kurucainak nézték s csak akkor vették észre, hogy kivel van dolguk, mikor azok ellenállhatatlan dühvel kezdték őket halomra aprítani.

Ezzel a fordulattal újra kezdődött a harc. A török tábor derekába behatolt lovasság ott felbontott minden hadirendet; a császári sereg minden oldalról megrohanta a török tábor boszú-ordítással.

A mi azután következett, az már nem harc, hanem mészárlás volt.

A nagyvezér látva, hogy az ütközet el van veszítve, *fekete kaftánt* öltött magára, s úgy rohant karddal a kezében oda, a hol legdühösebben folyt a küzdelem: ott el is esett vitéz módjára. És vele együtt halva maradt *Ibrahim basa*, a lovasság vezére, a *janicsárok agája* és *tizenkét basa*, húszerez harcossal.

És ott maradt az elfoglalt sáncok között százötvennyolc ágyú, tábori szerek, élelmi készlet és az egész hadipénztár.

Hanem a császáriak vesztesége is igen nagy volt. Csak tisztékben háromszáz halottat számláltak, azok között a vezért *Souchest*.

E diadal után megkisérték a császáriak *Nándorfehérvárt* újra elfoglalni, hanem ebbe belevesztettek. Jobb siker követte *Nagyvárad* alá való szállásukat, a mely fontos és akkoriban nagyon erős helyet a *Zrínyi Ilonáért* kicserélt *Heissler* tábornok, a „*tüzes Gábor*”-ral egyesülten elfoglalt; s ezzel a török hatalom a Tisza és Maros között örökre elmúlt. Még a Maroson túli várak is el lettek foglalva, csak *Teinesvár* volt még török kézen, azt *Veterani* ostromolta.

A RÁCOK MAGYARORSZÁGON

Ebben az évben történt az, hogy a szerbiai rácok, a kik a minap a török ellen fölkeltek s *Piccolominit* balkáni hadjáratában segítették, látva, hogy az ozman sereg ismét úrrá lesz a Dunán túl, nem várták be ős ellenségük boszúállását, hanem az ipeki patri-

árka, *Csernovics Arzén*, vezetése alatt harmincezer családdal egy tömegben átköltöztek Magyarországra. Itt annyi néprelen pusztaság volt akkor, hogy elérték bőven. A császár elhelyezte őket Szlavoniában és a Szerémségben, jutott belőle Győrbe, Budára és Szent-Endrére is. Nagy előjogokat nyertek, érsek-választási jogot, szabad vallásgyakorlatot. — A későbbi nemzeti harcokban majd sokszor fogunk velük találkozni.

TÖKÖLI ÉS VETERANI

Ellenfelek voltak, szemközt állottak, fegyvereiket a csatamezőn gyakran összemérték: amaz a szultán kutyája, emez a császáré; magának oroszlánja mind a kettő. — Ős lovagkori jellemek. A későkori szemléllőre nézve mind a kettő egyformán rokonszenves alak.

Veterani gyakran megsemmisíté gyors hadi tetteivel *Tököli* fényes álmainak megvalósultát; hanem azután, mikor elfoglalta róle a rért, nem zsarolt, nem kegyetlenkedett, nem üldözte ellenfelének híveit, hanem kegyelmes és igazságos volt azok iránt, a kik ellene harcoltak.

Viszont *Tököli*, mikor megtudta, hogy *Veterani* ellen küld a nagyvezér túlnyomó erejű sereget, előre megizente neki, hogy vigyázzon magára: mikor a tatárságot ráereszték valami határon az országra, előre hírül adta *Veteraninak*, hogy védje meg ellenük a nyomorult földnépét. *Veterani* maga megírja ezt emlékirataiban azt mondva, hogy ezt *Tököli keresztyéni szeretettől* 'ndítatva tette.

Ez az egész hadjárat általában nevezetes a szép jellemek nagy vonásairól. Így a két elfogott tábornok, *Doria* és *Heissler*, mindenüti követte *Tökölit*, lovagi becsületszóra szabadon bocsátva. *Doriát Toköli* Bécsbe küldé, felesége kicserélése végett alku-dozni. A bécsi kormány először megtagadta a cserét s erre *Doria* visszament *Tökölihez* a fogságba s ott nyavalyában elhalt.

Heissler pedig ott volt *Tökölivel* a *zalánkeméni* ütközetben s mikor annak futnia kellett, nem maradt el róle, vele futott, a hogy becsületszava kötelezte. Jól esik az ilyen nemes vonásokat az utókor feledékenységétől megóvni.

Azt is megizente előre *Tököli Veteráninak*, hogy új szultán került a trónra, a ki az eddiginél fogasabb, nagy haddal készül a jövő évben Magyarországra.

Ez már a harmadik volt *Mahomed* fiai közül: *Musztafa*. Trónfoglalási kiáltványában magát az egész föld kalifájának nevezi. Leszólja az eddig uralkodott testvéreit, kik csak kéjvelégek közt töltötték napjaikat, ezért foglalták el országaikat a hitetlenek, a *por fiai*. Ő személyesen fogja vezetni a háborút a *pokol fajzata* ellen!

Azonban *I. Lipót* is összegyűjté a haderejét, a mit a francia háborúból nélkülözhetett, nintegegy örvenezet embert. A hadsereg elég gyakorlott ezredekéből állt, kitűnő vezérekkel, minők *Veteráni*, *Starhemberg Guido*, *Heissler*, *Heister*, *Caprara*, *Bussy Rahutin*, ha mindezek hegyébe fővezérnek a császár a szász választófejedelemet, *Frigyes Agostot* nem helyezte volna. Ennek minden tudománya testi erejében állott, mert „nem csak a poharakat tudta hajtogatni, hanem az ezüst tányérokat is úgy összehajtogatta, mint a papirost”. Egyébiránt törököt még soha sem látott.

Mikor *Musztafa* szultán megindult a nagy fenyegető kiáltványa után, *Tökölinek* egy alvezére, *Daróczy Endre*, megelégette a saját hazája pusztítását, s a mint egyszer egy török dandár sok összerabolt zsákmánynyal térve vissza rabló kalandjából, a kurucvezér haragja bosszú kedvében rajtuk ütött a huszárjaival és hajdúival s leprítá a martalóc hadat s aztán átment *Veteráni*-hoz. A tábornok azonnal rábizta *Daróczyra Lippra* védelmét.

A szultán már akkor *Temesvárd* alatt járt. *Veteráni* *Lugosnál* táborozott, *Frigyes Agost* előhadai *Aradnál fekiüdtek*.

Veteráninak mindössze hatezer embere volt; a szász fejedelem vezetése alatt volt több mint negyvezet ember. A lotharingi,

vagy a badeni ennyi erővel derék csatát kezdett volna. *Frigyes Ágost* csak temporizált s várta, hogy *Musztafa* támadja meg őtet.

A hatalmas szultán pedig, kettő között lévén választása: *bölcs haraggal* a kisebbik ellenséget választá s egész rengeteg táborával *Veterani* kis hadserege ellen fordult. *Veterani* nem hátrált előle.

Mi oka volt a kipróbált bölcs hadvezérnek ily roppant túlnyomó erő ellenében elfogadni a nyílt ütközetet? az rejtély marad. Tévedésbe hozta-e a tatár gyűlevész, melyet a török had mindig maga előtt tolt, az iránt, hogy a szultán egész serege közeledik felé? Abban bízott-e, hogy kívánsága szerint, az Aradnál álló szász fejedelem a deréksereggel jókor megérkezik s hátba fogva a török sereget, azt két tűz közé szorítja? Vagy jól tudta, hogy a hadsereg vezérszereplői mind irigykednek reá, nemcsak babéraiért, de a magyarok előtti népszerűségéért s szándékosan veszni hagyják: ezért szembe ment a végzetének, s egy dicsőséges küzdelemmel akarta befejezni dicsőséges életét? — Talán mind a három ok együtt volt.

A maroknyi had szeptember 21-én hajnali két óraker már lőtávolságban állt a szultán serege előtt. Négy óraker megírta *Veterani* a szász fejedelemnek, hogy a szultán az egész seregével az ő nyakán van, siessen azt hátulról megütni. — A fejedelem e helyett, nem hogy előbbre, hanem hátra húzódott. — *Veterani* erre misét mondatott s aztán indult a táborába.

Kétszer visszaverte diadalmasan a törökök rohamait. Azok ötezer harcost vesztek már, köztük két vezér beglerbéget: ekkor a tábor jobb szárnyán erőt vesz a sokaság s hat ágyúját elfoglalja. Minden csapatja a tűzben volt már, csak három zászlóalj huszárja volt még tartalékban; kedvenc lovasai, mind *magyarok*. Azokat hívja fel, hogy kövessék. A győztesen előnyomuló ellenséget visszaveti és szétszórja, az ágyúkat visszafoglalja. Maga sem veszi észre, hány sebet kapott már a viadalban: míg a vérvesztés képtelenné teszi a lovon ülésre ekkor hintájába emelteti magát és onnan osztja tovább vezéri pa-

rancsait. Alvezérét *Truchsess* tábornokot, megbízta a sereg visszavonulásának rendelkezéseivel. Hívei kérve kérik, hogy meneküljön maga is. „*En még soha sem hagytam el katonáimat!*” felel a vezér s tovább is helytt marad az ütközetben. Végre hintója megreked az ingoványos mohában. Tizenkét óra hosszant folyt már az ütközet. Ekkor *Veterani* arra kéri a hadsegédeit, hogy emeljék ismét lóra. Akkor aztán ismét a maroknyira leolvadt huszárcsapatja élére áll, azokkal együtt bevágtat az ellenség legsűrűbb sorai közé: az emberözön összezsap körülötte: a viadal még tovább foly azon az egy ponton s mikor vége van, egy tetemhalom marad a helyen. A holtak gúlájá alatt fekszik *Veterani* is — talán.

Ezt írja róla a kortárs *Cserey Mihály*: „A törökök, nem tudván kicsoda, ott vagdalják le. Soha a testére rá nem találnak; sokáig az lón híre, hogy fogva van Konstantinápolyban.

az ország, mivel úgy szerette, mint az édes atyját, rá ígérte vala, hogyha százezer forintot kérnek is saccában, kiváltja. . .”

Bethlen Miklós pedig ezt jegyzé fel róla: „Bajaink tetézésére lón 1695-ben a *Veterani* halála, kivel együtt elméne Erdélyből nemcsak a hadi fenyték, hanem minden egyéb jó rend, egyesség és a közjóra, hitlevélre való vigyázás, gondviselés. Ha *Veteraninak* igaz történetírja lenne, Erdély a *jórol* szintén úgy megemlegethetné, mint *Bástát a rosszról.*”

Nevét maig is megörökítve tartja a dunai Vaskapu sziklafalában tátongó „*Veterani harlang*”, a hol egy hadnagy százötven emberével napokig tartóztatta fel az egész török flottát és sereget.

Veterani gyászesete után *Frigyes Ágost* erre is arra is kapkodott, azt sem tudva mit csináljon? Szerencséjére *Musztafa* szultán tudta, hogy mit csináljon? Azt csinálta, hogy beérve a lugosi nagy diadallal, visszatért a seregével Sztambulba s rettenetes nagy diadalünnepet rendeztetett magának, mintha a félvilágot meghódította volna.

SZAVOJAI JENŐ. A ZENTAI DIADAL

A következő évi hadjáratban *Frigyes Ágost* fejedelem és *Musztafa* szultán megmutatták, hogy egymásnak mennyire méltó ellenfelei s milyen egyenrangú vezéri tehetségek. Egész nyáron előre-hátra jártatták a seregeiket, egymást keresve s ez alatt sokkal több embert vesztektek éhség és vérhas által, mintha véres verekedést műveltek volna; s mikor végre a *Béga* mellett egymásra bukkantak s kénytelenek voltak megütközni, ott úgy megverették magukat kölcsönösen, hogy valamiképen más ütközeteknél megcsúsz, hogy mind a két fél magának követeli a győzelmet, úgy ennél az történt, hogy mind a két fél azt hitte, hogy ő van megverve, s *Frigyes Ágost* Aradig futott, *Musztafa* szultán pedig *Belgrád*ig.

Azért mégis a következő esztendőben megint csak újra a szász *Frigyes Ágostra* lett bízva a császári hadsereg vezénvlete.

Jó szerencsére a lengyelek megválasztották a maguk számára királynak a szász fejedelmet: az felváltotta a nyeret a trónnal, s a vezérség a másodvezérre, *Szavojai Jenőre* maradt.

Ez a lángeszű hadvezér még akkor csak harmincnégy éves volt, de már babérokkal és dicsőséges sebhelyekkel fedve.

A mint átvette a vezérséget, első dolga volt, a belső nyomorúságokat megorvosolni, a mik az eddigi veszteség kútfúrrásai voltak. A második okos cselekedete az volt, hogy a bécsi főhaditanács kicirkalmazott hadjáratit terveit a sutba dobta, s azt az észjárást követte, hogy a hadvezérnek a csatatéren kell a hadi tervet elkészítenie.

A szultán ismét nagy hadsereggel kelt át a Dunán s a Tiszán innen foglalt állást, azon tanakodva, hogy mit foglaljon el? *Péterváradot-e* vagy *Erdélyt*?

A szultánnal együtt járó *Tököli* arra unszolta a nagyurat, hogy *Erdélybe* törjön be: ha azt elfoglalta, a magyar szabadságharcot ő onnan újra kezdheti, egész hadsereget állíthat az övé mellé. De *Elmász Mahomed*, a nagyvezér, el volt bizakod-

va: neki nincs szüksége semmi magyar kuruc hadra: elég serege van így is. Ő *Péterváradot* akarja elfoglalni.

Azonban *Szavojai Jenő* megelőzte a szándékát s a császári sereggel hamarabb ott termett *Pétervárad* alatt, mint a szultán.

Ekkor aztán a nagyvezér átlátta, hogy ellenfeleit az erős sáncok mögött megtámadni veszedelmes vállalat volna, s felhagyott *Pétervárad*dal.

Ennélfogva a *Tököli* tanácsa jutott érvényre. A szultán ott-hagyta *Péterváradot*, s a Tisza jobb partján felfelé vonult *Szegednek*; hogy azt elfoglalva, utat nyisson magának Erdély-be.

Azonban a császári sereg fiatal hadvezére nem pihent, hanem mindenütt sarkán vonult a felfelé nyomuló török hadseregnek s azt *Zentánál* egész seregével utolérte.

Jenő herceg egy erős huszárcsapatot küld ki kémszemlére, s azok oly szerencsével járnak, hogy az ellenség előrsét felverve, foglyul ejtik a csapat vezérét, az *ifjabb Dzsafed hasát*. Ezt a táborban kivallatják s megtudják tőle, hogy a szultán Erdélybe készül menni: e végből *Zentánál* hidat veretett. Hogy a szultán maga a lovasság zömével már át is költözött a Tisza balpartjára: most vonulnak át a nehéz ágyúk és társzekerek; az innenső parton van még a török gyalogság a nagyvezérrel, a lovas spahi ezredekkel, meg *Tököli* kurucaival.

Jenő herceg egyszerre készen volt a tervével: a kétfelé osztott török hadsereget azonnal megtámadni a sáncai közepett.

Igaz, hogy a törökök hadállása szerfelett erős volt: Táboruk a Tisza egy kanyarulatába volt felállítva, melynek nyitott részét egyik parttól a másikig felhányt magas sánc zárta el, fatornyokkal s egy régi épület falaiból alakított redánnal ellátva, a sáncok száz ágyúval felszerelve. A nagyvezér lehetetlennek tartá, hogy ezeket a sáncokat megostromolja valaki.

Tököli azonban tapasztaltabb hadvezető volt s a mint látta, hogy a császári sereg támadáshoz készül, azt a tanácsot adta a nagyvezérnek, hogy rögtön szakítsa el a Tisza hídját.

Akkor a táborban levő török gyalogság kénytelen lesz magát életre halálra védelmezni s még ez esetben vitézsége győzhet. De a nagyvezér fölöslegesnek tartotta ezt az erélyes rendszabályt: bízott az ágyúí sokaságában.

Csak akkor döbbsent aztán meg *Elmdsz Mahomed*, a mikor látta, hogy a sáncai ellen rohanó ezredeket a kartácstűz fel nem tartóztatja.

A nap alkonyodni kezdett, a midőn *Jenő herceg* az ütközetet megkezdé, szemben ő maga támadott, a balszárnyon *Starhemberg*, a jobbon *Heister Siegebirt*.

És nemcsak a szemben támadó gyalogság mászta meg az első rohammal a meredek sáncokat, hanem azzal egyidejűleg a baloldalon *Starhemberg granátosai* gázoltak keresztül egy hosszú fővényzátonyon, jobbról a buszárok úsztattak neki a félsziget partjának s látott a világ egy oly csodát, a mi ritka a hadászat történetében, hogy *lovasság ostromolt meredek sáncokat*, a hogy *Jenő herceg* maga írta a császárnak: „*a lovasság ez alkalommal azt mívelte, amit életemben még soha nem láttam: kísérté és támogatta a gyalogságot még a sáncárookban is, s az ellenség tüzét csak úgy állta és viszonzta, mint a gyalog hadak.*”

Szemben és két oldalt egyszerre törtek be a császári hadak a török tábornok ölelő félszigetbe.

Most használt volna, ha *Tököli* tanácsát követi a nagyvezér; hanem már késő volt. A megriadt janicsár és arnót ezredek összebomolva rohantak a híd felé.

Hanem *Starhemberg* granátosai a hátuk mögött már elfoglalták a hídfőt, s a törököket a saját ágyúikkal kartácsolták végig a hidon.

Hasztalan volt a török vezérek halálmegvető küzdelme; hasztalan rohantak az ellenség diadalmas rohamát feltartóztatni válogatott ezredek élén. Egymásután hullottak el a vezérbasák, *Adana helytartója*, az *anatoliai kormányzó*, a *főfő janicsár-aga*, utánuk *tizenhárom beglerbég*: utoljára a kétségbeesett

janicsárok saját maguk öldösték a tiszteiket boszúból: végre elesett maga a *nagyvezér* is. Ekkor azután a hidtól elrekesztett török gyalogság a magas partról a Tiszába rohant, egymást gázolva alá a dicstelen sárba, az egész sereghől nem jutott át a túlpartra több mint ezer ember. S a túlparton ezt tétlenül kellett nézni a szultánnak. De azt sem tehette sokáig, mert *Jenő herceg* valamennyi ágyútelepét mind neki fordítá, s oly pusztítást követett el a lovasságában, hogy az hanyarthatomlok rohant el a világba, magával ragadva a szultánt is, s ott hagyva az egész tábori készletet, kilencezer szekérrel, még a tábori pénztárt is, három millió piaszterrel, és a szultán *tíz hárem-hölgyét*. (Mely utóbbi trophaeumok azt bizonyítják, hogy Musztafa szultán is csak épen olyan gyönyörkereső satrapa volt, mint a bátyjai, a kiket ezen hibájukért maga rótt meg.)

Mire a nap lement, már be volt fejezve az ütközet. Húszezer török halott hevert a félszigeten, tízezer úszott alá némán csendesen a Tisza tükreán, s a császáriaknak nem volt több hat-száz halottjoknál s ezeröttszáz sebesültjoknél.

Jenő herceg takarodót fuvatott naplement után a seregeinek. Mindenkinck vissza kellett térni a maga ezrede táborhelyére.

A zsákmánylásra lesz holnap idő.

És azután, mikor leszállt az est, beborította a csillagoktól szikrázó ég a tábortüzektől csillagos földet: a holtak mezejéről, a véres tetemek halmai közül előbújt egy férfi, ki eddig a halottak alá eltemerve ott rejtőzött, s aztán csúszva sietett elérni a Tisza partját, elveté fegyvereit, páncélingét, cifra bogláros öltönyét s meztelen vetve magát bele a hullámba, átúszott a túlsó partra.

Ez a dalia, ki *meztelen* menekült ki a zentai ütközet halottmezejéről, volt — *Tököli Imre* . . . .

Bizonyára mindazok között, a kik ott heverték a mezőn, megdermedve, egy sem volt oly igazán *meghalva*, mint ő.

Szavojai Jenőt ezért a zentai diadalért a bécsi hadi tanács hadi törvényszék elé akarta állítani. — Hogy mert az ő utasításai ellenére, holott védelmi helyzetben kellett volna magát tartania, a támadásba átmenni?

Jenő herceg azt mondá a hadbiztosnak, a ki a kardját elvette Bécsben: „*Itt van! még most is piroslik az ellenség véréből*”.

Szerencséje, hogy a császár pártját fogta: „*Isten őrizz, monda, hogy én árulónak nézzem azt, a ki által az ég engem győzelemmel tetézt*”.

És így kikerülte a zentai hős méltó hüntetését.

De Bécsből azonnal távoznia kellett.

Nem is kívánt sokáig ott mulatni.

Még azon az őszön egy kis hadjáratot vezetett *Boszniába*: azt el is foglalta fővárosával együtt.

Bécsben nem fizették ki a seregének a *zsoldot*; azért vitte azt *Boszniába*, hogy a bosnyákokkal fizetesse azt meg.

.... Régen volt ez: — *talán azért igaz!*

A KARLÓCAI BÉKE

A tizenhat esztendeig tartott török háborúban mind a két császárnak úgy elfogyott a pénze, hogy mind a ketten kénytelenek voltak békeséget kötni.

Ezt nevezik *karlócai békekötésnek*.

E szerint *Erdély* és *Bácska* I. *Lipóté* marad, a *temesi hánság* a szultáné. A foglyok kölcsönösen szabadon bocsáttatnak. *Tököli* és társai czentül török alattvalóknak tekintetnek, családjaiknak megengedtetik, hogy hozzájuk kivándoroljanak, hanem a török kormány tartozzék őket messze benn a török birodalom belsejében elhelyezni. — *Tököli Imre* és *Zrinyi Ilona* hamvai ott porladoznak a *nikodémiai homokban*.

És ezzel a békekötéssel az ozman uralkodásnak Magyarország vége lett vetve örök időkre.

ZRÍNYI ILONA

A legrokonszenvesebb nő-alak a magyar nemzet történetében. Életrajza, ha igaz történet nem volna, lenne a legmagasztosabb költenény.

Kiben egyesíté a teremő a szépséget a szívjósággal, erővel és észszel, hogy eszményképét találjuk benne a hölgynek, a honleánynak, a hősnőnek, a családanyának, körülragyogva a fejedelemlő díszfényével.

Másod unokahúga a szigervári hős *Zrínyi Miklósnak* s a karddal és lanttal egyként diadalmas költő *Zrínyinek*, leánya *Franzépán Annának*, a rajongó honleánynak, neje *Rákóczy Ferencnek*, Erdély választott fejedelmének, később hírvese *Tököli Imrének*, és anyja *II. Rákóczy Ferencnek*. Felemelve a legmagasabb polcra, csak azért, hogy ott a sors valamennyi villámaival találkozzék; dacolva azokkal, mint egy férfi, s védve ellenük, a kiket szeret, mint egy asszony; végre a legmélyebbre lebukva, de ott sem törve össze.

Már gyermekkorában hallania kellett nagybátyja hőskölte-ményéből világhírű ősenek dicső harcait: s ugyanazon költő eleven hőstetteit a hír magasztaló szavaiból. Amannak a halála, ennek az élete olyan csodatükör volt, a mibe ha a gyermek és nő beltekint, az is férfinak látja magát. Anyja, *Franzépán Anna* és atyja, *Zrínyi Péter*, szabadságért és hazáért rajongó két lánglélek. *Ilonáról* el lehet mondani, hogy oroszlántcjen növekedett föl.

Első férjét az anyja választotta. A *legelső magyar ember* volt az. — Még akkor nem énekelték azt, hogy „a legelső magyar ember a király!” *Lipót császár* nem is vette volna ezt magára. A legelső magyar ember volt a választott erdélyi fejedelem: *I. Rákóczy Ferenc* maga is fejedeleni fia és unokája, szép daliás fiatal férfi. (A szultán által betett fejedeleni *Apaffy* volt, de az ország választottja *Rákóczy*.)

Eljegyzésén a trencsénhévízi fürdőn együtt voltak az ország

legfőbb zászlós urai. A fiatalok esküdtek, az öregek összeesküdtek. A ő lakodalmának vigasságai között lett megkötve az a szövetség, a *Zrínyiek, Frangepánok, Wesselényiek* és *Nádasdyak* között, melynek célja volt Magyarország függetlenné tétele. A míg a vőlegény menyegzője éjszakáján boldogságról álmódott, addig a násznagvai arról álmódtak — ébren — hogy őt egykor a felszabadított Magyarország trónjára emeljék.

„Kis király” volt már eddig is. Olyan udvart tartott pataki várában, mint egy igazi fejedelem, a szolga, étkefogó, bejáró, pohárnok, asztalnok, ajtonálló csatlós, trombitás, vadász, lovász, szakács, pecér, madarász, cselédnép százakra ment; nem számítva a várőrséget képező reudes zsoldbeli huszár és puskás hadat.

Az összeesküvés kitudódott. *Zrínyi Ilona* atyját és anyja testvérét Bécsújhelyen lefejezték, anyját foglyul vitték Bécsbe, *Ilona* testvéreivel, *Aurora Veronikával* és *Jáuossal* együtt: fejedelmi vagyonukat elkobozták, ők maguk alamizsna-kenyérre szorultak, még a nevüket is elvették, s a fényes historiai *Zrínyi* név helyett azt a gúnynevet adták rájuk: „*Gnade*”. — A kétségbeejtő csapások alatt *Zrínyi Péterné* megtébolyodott, s a lélek fájdalma megölte.

Azonban maga *Ilonának* a férje is bele volt keveredve ez összeesküvésbe. Ezt ugyan nagy buzgó katolikus anyja, *Báthory Zsófia* (a protestánsok híres üldözője), pártfogói, a jezsuiták segítségével megmenté a veszőhelytől, de bírságul 400 ezer forintot kellett fizetnie: roppant összeg abban az időben. Hogy kiteljen, *Ilona* a saját jegyajándékát is feláldozta, s azontul lemondott minden pompáról: egyszerűen, visszavonulva élt, saját lelkében keresve menedéket.

A sors maga is úgy bánt vele, mintha a kegyosztáshoz csapásokat szeretne mellékelni. Ha egy kezével adott neki örömet, a másikkal gyászt borított rá. A mely esztendőben fia született (a nagy jövőre hivatott *II. Ferenc*), ugyanabban, néhány hónapra, meghalt a férje.

Ilonra ott maradt egy nagy kötelesség: gyermekeinek nevelése, és egy megrigázott nagy vagyonnak a rendbehozása. Magában is elég nagy feladat mind a kettő, s még ráadásul jutott neki két terhes nyűg, egy házsártos napa, meg annak a mindenre ráevő gyóntató papja.

Ilona maga vallásos volt, de nem bigott; türelmes más felekezetbeliek iránt, míg az anyósa minden csapást, mely családját és az egész országot érte, az eretnekeknek tulajdonított. És *Ilona* tudta tűrni magas lélekkel a zsémbes anyós rigolyáit, s ott virrasztott a beteg ágya mellett éveken át, pedig ugyanekkor ápoló gondjait súlyos beteggé lett fiával is meg kellett osztania: a kinek a bajáról azt mondák, hogy a bölcsője lett megmérgezve.

Ekkor találkozott össze a magyar szabadságharc csillagával, *Tököli Imrével*. Mind a ketten lelküknek kiegészítő felét lelték meg egymásban, s azontúl soha el nem szakadtak.

Egyesülésüknek nagy akadálya volt *Zsófia* nagyasszony, a ki véglegellettig tilalmazá menyének, hogy egy protestáns-hoz menjen nőül, a ki azonfelül még a kurucok fővezére.

S a hatalmas nagyasszony, még mikor meghalt is, a kezébe fogta a láncot, melylyel *Ilonát* lenyűgözve tartá: maradtak utána, a kik vasakarátának végrehajtói legyenek, *Kis Imre*, a gyóntató, *Caprara* tábornok, a kik hamis végrendeletekkel ki akarták *Ilonát* forgatni a *Rákóczyak* birtokából; s aztán ugy meghatározni, hogy soha férjhez ne mehessen.

Mennyi asszonyi találékony ész, milyen gyors lángszellem kellett ahhoz, hogy *Ilona* ennyi hatalmas ellenséggel szemben nem csak gyermekei birtokát megtartsa, de még Lipót császár engedelmét is megnyerje arra, hogy ő a magyar felkelők fejedelméhez nőül menjen.

Az egymást régóta szeretők vágyai végre teljesültek három évi nehéz küzdelmek után. Hányszor kellett ez alatt *Tökölinek* fegyverrel tömni útát kedveséig.

A boldog mézes hetek után következtek a nehéz viszontagságok.

Tököli Imre ismét kezébe vette a felkelés zászlaját: a szultántól Magyarország királyává neveztetett ki. A milyen nehéz volt az ő fejének ez a korona, épen olyan nehéz lett *Ilonának* az új főköttő. Új szülötte, a második férj szerelmének záloga, születése után rövid időn meghalt, ez a csapás is annak a következése volt, hogy a hű feleség a tábori élet minden viszontagságain keresztül követte hősi férjét, mint jó anya, a másik két gyermeket is mindenütt magával hordva. Gyakran háltak a fagyos földön, az anya és gyermekei, sokszor nem volt száraz kenyéren kívül egyébük, és voltak zivataros éjszakák, a mikben futniok kellett ellenség megrohanása elől.

A csatamezőn egyik szerencsétlenség a másik után érte *Tökölit*, és *Ilonának* még az a vigasza sem maradt, a mihez minden boldogtalan szerető nőnek szabad menekülni, hogy kedvese diadaláért imádkozzék. Hisz minden kudarc, mely annak fegyverét érte, egy diadal volt a magyar nemzetre nézve, az ős ellenség, a török félhold felett szerzett diadal. Ő nem könyöröghetett Istennek, hogy fordítsa el a férje fejéről ezt a veszedelmet. Ketté kellett szakítania a szívét — a férje és a hazája között. Nem lehet annál nagyobb fájdalom a földön.

A török hadsereget ért csapások megrendíték az ozman birodalmat. A vesztes hadvezérek békét könyörögtek. *Tököli-nek* a maga erejével kellett folytatni a szabadságháborút felső Magyarországon a labanc seregek ellen. E viszontagságos harc elválasztá egymástól a szerető hitveseket: csak *Ilona* levelci, miket férjéhez írt, tanúskodnak nemes szerelmének törhetetlen voltáról. Még ő vigasztalja a férjét, ily arany szavakkal: „semimnemű félelem, sem nyomorúság engemet kegyelmedtől el nem rekeszt. Csak kegyelmed el ne hagyjon, én ha gyalog is kész vagyok elmenni, valahun hallom Kegyelmedet lenni. Vajki nagy dolog volt minden időben az igaz szeretet. És így, édes szívem uram, ha jól leszen dolgunk, együtt vigadjunk,

ha pedig akárminemű ellenkező dolgunk léssen, egymást vigasztaljuk. Mint Isten akarja, együtt viseljük a keresztet.”

Ez alatt *Buda* is elesett, *Sátán Ibrahim* meg volt rettenve, s *Caraffa* biztatására kész volt kiadni *Tökölit* a császáriaknak, csak hogy békét kössenek vele.

A legnagyobb megpróbáltatás ekkor várt *Ilonára*. Ő már munkácsi várába vonult vissza a folyvást előbbre nyomuló császári seregek elől, a midőn egy este az oly régen ohajtva várt kedves férj betoppan hozzá. — De az öröm nagyhamar bánatra változott, a midőn *Tököli* elmondá a veszélyt, mely őt fenyegeti. Két pallos közé szorult a feje: csak az a kérdés, hogy melyik éri el hamarább: a német császáré-e, vagy a török szultáné?

Tököli azt hitte, hogy ha kezeséget nyujthat a szultánnak, az hűségéről meggyőződik s kegyében megtartja. De mi legyen ez a kezeség? Semmi más, mint *Ilonának* első férjétől való fia, a nyolc éves *Rákóczy Ferenc*. Őt küldi el Sztambulba, hűségének élő zálogául.

Ilonának választania kellett, melyiket áldozza fel a két drága kincse közül? A hitvesi szeretet küzdött az anyai szeretettel. S dicsőségére válik a nőnek, hogy az *anya* győzött. Addig sírt férje karjai közt, könyörögve, hogy ne vegye el tőle gyöngye kis fiát, ne küldje el őt távol idegen országba: török kényére, míg *Tököli* elállt a szándékától, s maga ment el a nagyváradi basához.

Ezen kínos jelenetnek a benyomását soha sem is tudta *Rákóczy Ferenc* kitörülni emlékezetéből. Ő mostoha apját gyűlölte, már ösztönszerűleg, a hogy éleseszű gyermekek szokták gyűlölni azt az embert, a ki anyjuk szerelmét tőlük elfoglalja. „Confessions” című munkájában, melyben élményeit „Istenhez tett vallomások” alakjában írja le, így ír *Tököliről*:

„A magas sziklahegyen épült Munkács várában időzénk, és mivel azon kegyes, hozzád ragaszkodó szolgálód (anyját

érti alatta) anyai kötelességének tartá gyermekeit tehetsége szerint ápolni, és saját ágyában, oldala mellé lefektetni, egy napon, a midőn már én és a néném lefeküvénk, a szokottnál tovább imádkozék s aztán ő is közénk feküdt. Komornája, ki ugyanazon szobában szokott aludni, szintén imájához kezdett, még el nem végezheté, a midőn az ágyhoz közel álló asztal alatt egy kígyót pillantott meg, mely a szokott csúszó-mászókat nagyságban meghaladta. A kígyó lassú kúszással közelített az ágy felé. A komorna, a mint látta, hogy a kígyó az ágyra fel akar kúszni, sikoltozni kezdett s ezzel anyánkat álmából felriasztá. Anyám tűzveszélyt véelve, nénémet felkapta az ölébe, kiszökött az ágyból, s midőn meglátta a kígyót, a szobából kifutott. Én magamra maradtam a kígyóval, míg az ajtóban háló cselédek berohatnak. Akár történetesen, akár a te rendeletedből lett ez, Urani, a jövődő meggyőzött bennünket arról, hogy anyánk férje képében kígyót fogadott be ágyába, kivel mégis utolsó lehelleitig annyi türelemmel, alázattal, és házaseleti, vagy inkább merem mondani, szolgálai viszonyban élt, hogy méltó volt a házasnő példányképek tartatni. Homályos ugyan ezen esetről is az emlékezetem, de annak részleteit többször hallám ismételtetni, mind a komornától, mind a nénémtől. A te jobbold védett, hogy az a kígyó (mert a te színed előtt sem félek mostoha apámat annak nevezni) nem ártott sem testemnek, sem lelkennek; bár ezt is, amazt is sokszor megkísérté, hogy engem, házam utolsó sarját, az útból eltévén, a házamhoz tartozó várakat és birtokokat s azok által Magyarország koronáját magának elnyerhesse.”

Elpanaszolja tovább, hogy őt Tököli tanácsosai a lutheranus hitre akarták téríteni. — Hogy Tököli őt, nunt kilenc éves gyermeket nehéz hadjárataiban télvízben, nyárhőségben, dideregve és tikkadva, éhezve és szomjtúl epedve, magával hordta.

«Végre komornyikomnak, Kőrösy Györgynek hűségét kísértették meg, kastély és nagy birtok ígéretével, hogy

méreggel étessen meg. — De akkor is a te kezéd védett meg: mert ő iszonyodva utasítá el az ajánlatot, és mivel te, árvák atyja, hűségét megtartád, gondját, s vigyázatát növeléd, ő maga lett szakácsom, s mindenem, de a miatt éhségem és nélkülözésem is sűrűbb lőn.”

Ezeket a vallomásokat pedig akkor írta Rákóczy, mikor már Tököli rég a maga örök álmát aludta; ő pedig bujdosó volt Groisboisban és Jenikőiben.

Ilona nehisokára, a dandárával együtt futva átszökő *Petneházytól* értesült róla, hogy a nagyváradi basa a férjét elfogatta, s vasraverve küldte *Nándorfehérvárra*.

Az erősszívű nő nem esett kétségbe, hanem rögtön írt a török fővezérnek, szemére hányva a nagy hibát, a mit elkövetett; s levelének az a sikere volt, hogy a férjét szabadon bocsátották, s ismét visszatették kuruckirályi méltóságába.

De már akkor nagyon messze szakadtak egymástól. A férj az aldunai partokon, a nő fenn a Kárpátok közt Munkács várába bezárva.

Igazán bezárva. *Caprara* tábornok nem talált a maga számára alacsonyabban termő babért, egy nő homlokáról akarta azt letépni.

Az pedig nagyon magas volt.

Tél derekán, mikor a várárcok be voltak fagyva, támadta meg a császári vezér Munkács várát; — de az ágyúk nem voltak befagyva, s az első rohamnál véres fejjel verték őt vissza. Száztizenöt katonája maradt halva, még foglyul is hagyott ottan egynehányat.

Akkor kezdte el csak a várat felkérni. A büszke kérdésre még büszkébb választ kapott *Zrínyi Ilonától* s mikor elkezdte a várfalakat lövetni, *Ilona* is kitűzeté a bástyákra a vörös zászlókat, az élethalálharc hirdetőit, s a tűzre tűzzel felelt meg.

Két hétig lövette *Caprara* Munkács várát tüzes golyókkal és 120 fontos bombákkal éjjel-nappal szakadatlanul. *Zrínyi Ilona* maga ott járt a bástyákon, lelkesítve jelenlétével a

harcosokat. A mint egy bomba lecsapott a várba, azt rögtön lefüleltette készen tartott vizes ökörbőrökkel; így az elfojtott tűz nem robbanthatta ezt szélylyel. Két tüzes teke saját lakszobájának a talán is átfuródott (a rés most is látható még Munkács vár falában).

Hogy a bombázás nem használt semmit, *Caprara* viárkokat ásatott a vár sáncai ellen, s azokon keresztül akarta lecsapoltatni a sáncok vizét. De *Ilona* észrevette a praktikát s buváraival betömte a rést.

Erre *Caprara* még nagyobb ágyúkat hozatott s most már 190 fontos bombákkal döngette a vár falait. Hétszáznál több bombát hajgáltatott be *Zrínyi Ilona* tiszteletére. *Egy ilyen bomba a gyermekszoba boltozatát törte keresztül, s oda esett le Julia, Tököliné első leánya asztala mellé. — A míg a tüzer szóró szörnycetget a hú csatlósok vizes bőrrel gyorsan letakarták, ez alatt Ilona, két gyermekét ölébe kapva, mentette ki őket a halálveszélyből. — Nem lehet mondani, melyik volt benne a nagyobb, a hősnő-e, vagy az anya? a hitves-e, vagy a honleány?*

Negyvenhat napi sikertelen ostrom után felhagyott *Caprara* a lövöldözéssel. Nagy haraggal elment a vár alul, csak a lovaságát hagyta hátra figyelő seregül elsáncolt táborban. Viárkait betömte rögtön Munkács hős váraszonya.

Ez ostrom alatt *Ilona* eladta Lengyelországban az ékszereit, hogy a hadviselés költségeit előteremtse. Szébb diadém volt az a homlokán, a mit a hős védelemmel szerzett, minden gyémántos abroncsoknál.

Tökölinek már ekkor nem volt több birtoka Magyarországból, mint *Munkács vára* és annak a környéke. Ő maga kinn volt *Szerbiában*.

Ilonának gondoskodnia kellett a jövő télről. Az ismét *meleg lesz!*

Nyáron át fegyveres kézzel kellett megvédenie a labanc sereg ellen az aratást, ősszel a leszüretelést. Így takarította be

az eleséget, az új bort a hadai számára. Szintén egész hadjárattal szerezte be Lengyelországból a téli gúnyához való posztót az őrségnek, meg a ként a löporgyártáshoz. — És a közben üdvözlő verseket tanított be a gyermekeinek, a miket azok majd mostoha apjuknak fognak elmondani, ha visszajön. — Milyen messze idő?

Második esztendeje folyt már, hogy *Zrínyi Ilona* Munkács várát védte olyan hősi kitartással, mely férfiakat szégyenít meg.

Tököli többször megkísérté fegyverrel törni magának útat hőslékű nejéig: a török seregek kudarcai őt is mindannyiszor magukkal sodorták vissza.

Most az eperjesi mézszárló, *Caraffa*, vette ostrom alá Munkács várát.

Hanem ez a nagy hős ovakodott azon az úton jutni be a várba, a melyen előde *Caprara* törte a rést, ő jobban értette a várívás mesterségét.

Volt *Tökölinek* egy kancellárja, *Absolon Dániel*, a kit ott hagyott *Ilona* mellett, hogy tanácsával gyámolítsa. Erőshitű lutheránus ember volt. Azt állítják, hogy azért lett árulóvá, mert *Tökölinek* egy titkos jegyekkel írt levelét olvasta, melyben ez a pápához kívánja küldetni neje udvari papját, ígérve, hogy katolikus hitre tér át, ha a pápa kibékíti iránta a császárt. Annyi azonban bizonyos, hogy *Absolon Dánielnek* a leánya egy császári tábornokhoz (*Löffelholz*) ment nőül. Ez talán az igazi kulcs a talányhoz.

Absolon Dániel és *Radius* vezérkapitány fondorkodásai következtében *Zrínyi Ilona* kénytelen volt a két évig hősiezen védelmezett Munkács várát feladni *Caraffának*.

Innen aztán felvitték Bécsbe. Minden kincseitől megfosztották, de a mi legdrágább kincse volt, azt is elvették tőle: a két gyermekét. *Kollonics* bécsi püspök lett azokuak gondnokává rendelve; *Ilonát* magát az Orsolyaszűzek zárdájába rendelték. Még csak látma sem volt többé szabad a fiát.

Négy évet töltött e zárdában, elkülönítve az egész világtól. — Ekkor lobbant még egvet utoljára férjének szerencsecsillaga. A zernyesti csatában elverte Erdély fejedelmi süvegét. Az a süveg ugyan nagy hamar elveszett, de megmaradt a diadalmas ütközetben elfogott két tábornok, *Heissler* és *Doria*, a kikért fogolv telességét kiválthatta.

A mint a két császár beleegyezett a foglvok kicserélésébe, *Ilona* nem várta, míg lefoglalt kincseit visszaadják, nem várta, míg envhe tavaszi napok jönnek: tél közepén neki indult a hosszú nehéz útnak. — Megengedték neki, hogy gyermekeit utoljára az életben megölelje: magával nem vihette őket. *Juliána* leánya már férjnél volt, *Aspremont* grófnénak hívták; *Fereni* fiát pedig a jezsuiták szerzetesnek nevelték. Egvedül kellett útra kelnie

Január közepéről május elejéig tartott, míg a feneketlen utakon elvergődött a nagylelkű nő *Új-Palánkáig*, a hová a férje a kuruc dandárral eléje jött. — Hét esztendeje múlt már, hogy utoljára látták egymást.

Az a keserves hét év *Tököli Imre* fölött sem zúgott le nyomtalanúl. A viszontagságos téli hadjáratok megtörték daliás természetét: köszvényben szenvedett.

Ilona hazakerült, betegápolónak, szívvigasztalónak.

És itt azután megtanulta ismerni a nyomorúságot.

Tűrt nudent magas lélekkel, saját fájdalmai számára nem voltak könyvei.

S még boldog is tudott lenni számkivetésében. Kis leánya született a második évben, a kit *Nándorfelhérváron* kereszteltek meg, *Zsuzsámnak*. Ez volt az utolsó öröme életének.

Csak egyszer hagyta el még szerető nejét *Tököli*, hogy a hír csalfa tündére után szaladjon. Megbánta azt is; mikor a zentai csatamezőn órák hosszánt ott hevert a halottak sorában.

Ezzel az ütközetrel végkép lehanyatlott *Tököli* csillaga.

A császári követ azt kívánta a szultántól, hogy *Tökölit* még

Európából is távolítsa el, s a német követ akkor nagy úr volt Sztambulban, annak engedelmeskedni kellett!

Tökölit nejevel együtt száműzték *Bythinia Iz-Nikmid* városába (hajdan *Nikomédia*).

Ez annyi volt, mint élve eltemettetni.

Mikor *Tököli* és bujdosó társai kiszálltak a hajóból, mely őket a távol világrész partjára kitette, a hontalanság keserve könyveket idézett valamennyinek a szemébe. Csak *Zrínyi Ilona* nem sírt. Pedig neki volt a legtöbb siratni valója. Inkább vendégséget rendezett, a mire valamennyi bujdosót meghivatta, zenészeket hozatott, s a lakoma után maga kezdé meg a táncot; biztatva a többieket is, hogy vigadjanak, mulassanak! ma itt: „*majd ha Isten segít, máskor a pataki várban!*” Férje hű papjának, *Komáromynak* pedig sűgva mondá a tánc után, hogy azért rendezte ezt a mulatságot, vajha felejtsek el a haza elvesztése fölötti bánatukat.

Iz-Nikmid a Fekete-tenger partvidékének egyik legkiecsébb helye, felruházva a természet minden délszaki pompájával. A török kormány e helyütt gondoskodott a száműzötteknek minden testi jóllétéről. *Tököli* papja és krónikaírója, a jó *Komáromy*, *Zrínyi Ilona* utolsó menhelyét *Virág-csifliknek* („Virágmezőnek”) nevezi. Itt nézte ő a virágok nyílását, hullását: itt látták őt magát is lehullani.

Már a bujdosásból hozta el keblében a lassan sorvasztó halált, mely őt a virágok völgyébe kísérte.

A férje is szenvedő volt: köszvényes fájdalmai éjente nagyon kínozták. És *Ilona* csak őt ápolta, magával nem törődött: nem mondta, hogy halálát érzi közelíteni.

Orvos sem volt azon a vidéken, a ki gyógyította volna.

Szép csöndesen lediktálta végrendeletét. Katholikus pap nem volt a bujdosók között, a kálvinista pappal imádkozott együtt, megnyugodva abban, hogy azt is meghallgatja Isten. A lelkész hozott is számára olyan vigaszt, mely úgy hangzott előtte, mintha mennyből jövő szózat volna. Azt a hírt tudatta

vele, hogy szívtől szakadt egyetlen fia szerencsésen megmenekült bécsúj helyi fogságából s eljutott Lengyelországba. Ez nyugalmat adott háborgó lelkének. Fiát szabadnak tudta. Hazájának új fényes korszakát kezdődni sejté: érezte, hogy az ő küldetése be van végezve. Odavonta magához a lelkész fejét s súgva mondá neki e szókat, nehogy alvó férjét fölkeltsé: „Követem az én édes uramat, ha mit vétettem ő kegyelmének. Én ő kegyelméhez igaz voltam. Másokat is követek, kicsinytől fogva nagyokig: nékem megbocsássanak; és is mindenkinek megbocsátok”.

A beteg férj csöndesen szunnyadott a közelében.

Ilona csöndet inte a közellevőknek: fel ne ébreszszék drága álmából a szenvedő kedvest: ne fájjon neki még az ő halálvívódása is.

„Ne imádkozzék már kegyelmed, mondá a lelkésznek, se magamat ne imádkoztasson, hogy meggyógyuljak. Hitem kezeivel már megfogtam az én üdvözítőmet Jézus Krisztust, hadd bocsásson el, hogy mennél hamarabb mehessen hozzája.”

S azzal kezeit összetéve keblén, ismétlé a keresztre feszített Megváltó szavait: „Uram, a te kezeidbe ajánlom lelkemet”. Atyja, Zrínyi Péter is e szavakkal hajtá fejét a hóhérbárd alá.

Azután megtört szemeit az ég felé emelve, sóhajta: „*Veni Sancte Spiritus. Jövel szent lélek ur Isten*”, s e sóhajjal átadta lelkét Istennek.

Nem volt szüksége absolutióra, bűnei nem voltak: csupa éretnyeket vitt fel magával. Tökéletesebb asszonyi alakot nem rajzolt érc tábláira a történet.

Holttestét elszállíták *Galatába*, ott temették el a jezsuiták templomában. Sírboltját fehér márvány emlék jelöli, a Zrínyi címerrel, s e szavakkal: „*Donec resurgam*” — „Míglen feltámadok”. Fölötte márvány táblán ez emlékirat: „Itt nyugszik hősi munkái után a férfias lelkű asszony, nemének és századának dicsősége, méltóságos Zrínyi Ilona, a Zrínyi és Frangepán nemzetségek utolsó díszé, Tököli és néhai Rákóczy fejedelemnek

mindkettőjükhöz méltó hitvese; rangjára kitünő, magyarok, székelyek, horvátok és erdélyiek között nagy tettei által még híresebb az egész világon. A forgandó sorsot erős lélekkel viselő: nagy a jó szerencsében, még nagyobb a balszerencse között. Hadi dicsőségét keresztényi kegyességgel tetézve, erős lelkét visszaadta az Úrnak. Meghalt virágmezei birtokán, Bithyniának nicomediai öble mellett, a megváltás 1703-ik, életének 60-ik esztendejében, február 18-án. *Nyugodjék békében. Amen*".

A R Á K Ó C Z Y - S Z A B A D S Á G H A R C

Maga egy egész korszak, tele tüneményes történetekkel, a magyar nemzet legfényesebb korának nevezhetnők azt el, ha borongást nem vonna fölé az a gondolat, hogy ezeket a küzdelmeket a magyar nemzet a saját koronás fejedelme ellen, és annak nem magyar tartományai ellen viselte, de később viselte azt saját országának másajkú új polgárai ellen is; sőt elvégre saját honfitársai ellen: kuruc a labanc ellen.

Míg másfelől valódi érczománcot kölcsönöz e harcok szabadsághőseinek az, hogy minden idegen segítség nélkül vívták végig hosszú küzdelmüket. Nem segítette őket, mint *Bocskayt*, *Bethlent*, *Tökölit*, az ozmán félhold, nem a svédek, nem a német és a cseh protestáns rendek: egyedül, magukban álltak a csatatéren, egyedül a magyar nemzettől kölcsönözték erejüket. Szövetségesük, a francia király, adott ugyan nekik valami pénzsegélyt, keveset, rendesen elkésve, egy pár száz gránátost, meg egy néhány tisztet, nem valami kitünőket. Egy pár barátságos lengyel főúr, igaz, hogy az elcjen (pedig a kezdet a legnehezebb) néhány század lovassal csatlakozott hozzájuk; de később maga a szepesi XIII város lengyel grófja egész seregével ellenségcik táborába pártolt: míg ellenben a németek még Dániából is hoztak segélysereget a magyarok ellen. — Az is növeli a szabadságharc dicsőségét, hogy ez már

nem volt vallásháború, mint az előbbiek, nem a protestánsok harca a katolikusok ellen. *Rákóczy* emlékpénzeim látható a három vallásfelekezet jelvény-alakja, mint a közös haza és szabadság oltárán együtt áldoznak. S ezt a hazát, ezt a szabadságot most már nemcsak a magyar ajkú nép védte, vére és vagyona feláldozásával: nem volt ez többé nemzetiségi harc: a rácok kivételével, minden nyelven beszélő lakosa e hazának, nemes és paraszt egyforma lelkesedéssel gyülekezett a „*Libertas*” piros zászlói alá. II. *Rákóczy* Ferenc 80 ezer főnyi táborában hadakozott tizenötezer német, ötezer kárpátvidéki orosz, és az egész felsővidéki tótság: a szepesi három várost (a leghívebbeket) nem is számítva már a németek közé, mert azok maguk is csak németül beszélő magyaroknak nevezik magukat. — Mind ezeket csak a szabadság és a haza szent eszméi lelkesíték.

A ki ezt a kettőt magában személyesítve, képviselni tudta, bárha elmúlt is végdiadal nélkül, méltán nevezhető a magyar nemzet egyik legdicsebb hős alakjának; mert a meddig ez a két nagy eszme él, addig ő is élni fog az emlékezetben: s a szabad Magyarország hálája felkeresi őt távolhoni magányos sírjában.

TÖRÖKÉRT NÉMETET

Nem lehet eltagadni, de nem is szükséges, hogy Magyarországnak a török uralomtól való felszabadítása nagy részben a németek érdeme.

Hanem az már megint az ő hibájuk, hogy a töröktől megszabadított Magyarországnak úgy hatalmaskodtak, hogy a nemzet inkább a törököt kívánta vissza.

Durva erőnek dolgában a wallon és német katonák semmivel sem különböztek a janicsároktól; a várparancsnokok a basáknál csak annyival voltak jobbak, hogy azok bort ittak, ezek meg vizet. Ellenben *Kollonicsnak* az adórendszabályai épen

olyan jók voltak úr és paraszt levetkőztetésére, mint a török *Chalil könyve*.

Egyben pedig még túltettek a németek a törökökön, abban, hogy a nemzeti közigazgatást is meg akarták szüntetni, a mit a török nem bántott, s a mihez addig a korábbi királyok sem nyúltak, a hódolatuk alatt levő részekben.

A török tartott ugyan adószedőket, kádikat, a behódolt területeken, de aztán nem bánta, ha a magyarok a mellett vícispánt, szolgálót maguk választanak, s saját törvényeik szerint látnak igazságot polgári és bűnügyekben. Az ő dolguk ez. A magyarok maguk hoztak arra törvényt, hogy senki közülök török bíró eljébe a pörét ne vigye; a ki ezt teszi, feje vétesék, s ezt a vétséget „törökösödés”-nek nevezték. A minthogy ily vétség miatt ki is lett mondva a halálítélet két nemes úrra. A török nem vette ezt sértésnek. Úgy, hogy a mint a török kihúzta a lábát Magyarországból, ott volt a kész megyei kormányzat (tökéletes alkotmány a maga idejében).

Most a német kormány egyszerre olyan könnyedén le akarta törölni, mint a hogy egy tábláról a krétaírást nedves szivacsoszal letörölik.

Magyarországból egész Ausztriát akartak csinálni.

Ekkor mondta ki *Kollonics* e jelszavát: „*Faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam*” — „Magyarországot elébb rabbá teszem, azután koldússá, végre katolikussá”.

Hasztalan tiltakoztak e vakmerő kísérlet ellen az ország főurai: különösen *Széchenyi Pál*, kalocsai érsek: az önkény uralma behozatott Magyarországra.

Új nagy adókat vetettek ki az országra, nemesekre és jobbágyokra egyaránt, a mik a földesurakra még annyival terheesebbek voltak, minthogy a jobbágy adótartozását, ha azon meg nem lehetett venni, a földesura tartozott megfizetni: úgy hogy egy „portá”-nak az adója készpénzben 300—400 frtra, terményszolgáltatással együtt 1000 frtra is felrúgott. Ez rosszabb állapot volt a tatárpusztításnál.

A törökkel béke volt már kötve, *Tököli* Nikomédiában ült már: a szabadsághősök elmúltak, az itt-ammott kitörő pórlázadást pedig maguk a megyék elfojtották: mint a *Kiss Albertét*, az *Uhrisikét*, a *Szalontaiét* és *Tokajiét*; a kik megannyian mind a nép legalsó osztályából fölkerekedett vezetők voltak: az egyik parasztszellér, a másik talpas, a harmadik faluzó olajáros; a seregük dologtalan gyűlévész, csavargó, haramia; semmi magas eszméért nem lelkesülő, csupán dúlni, rabolni, pusztítani elindult had; ezeknek az utálatos zendülése sújtotta még a lefegyverzett nemzetet; mert ezek nem a német elnyomó zsarnok had ellen támadtak, hanem az urasági kastélyok, a birtokos osztály ellen.

S a hol a nemzet minden bajait elpanaszolhatta volna, a királynak, a hol azoknak orvoslását eszközölhette volna, — országgyűlés többé nem tartatott.

Magyarországot meghódított tartománynak nézték, önkényuralom alá vetették.

II. R Á K Ó C Z Y F E R E N C I F J Ú S Á G A

Hány keserű sóhajtás elszállt a bánatos hazafikebelből, az mind egy ember felé szertett: az volt az ifjú *II. Rákóczy Ferenc*.

Ő, a *Rákóczyak* szellemével, *Zrínyi Ilonának* a könyeivel, *Zrínyi Péter* és *Franzispán* vércseppjeivel a jövődő választott hőse, felkenjte a nemzetnek: ott sínlődött a neuhausi jezsuitazárdában. *Kollonics* bibornok parancsára maga is jezsuitának neveltetve.

Hanem hát „a pap tervez — asszony végez”.

Ferencnek a nénje, *Juliánna*, *Aspremont* grófhoz ment nőül. Ez a derék német tábornok, hírvestársa könyörgésére kieszközlte az udvarnál, hogy *Ferenc* sógorát vegyék ki a jezsuiták

kezeből s fiatal létére nagykorúvá nyilvánítsák. Ez a mesterfogás csak úgy történhetett meg, hogy *Kollonics* elutazott Rómába, s a míg ő odajárt, az alatt végeztek el mindent. Mire hazakerült, már akkor az ifjú *Rákóczy* szerelmes is volt, el is volt jegyezve a szép *darmstadti Magdolna* hercegnővel. Ekkor volt *Rákóczy* húsz éves.

Kollonics minden módon meg akarta akadályozni *Rákóczy* házasságát: azt ő erővel pappá akarta tenni. Azt gondolta ki, hogy a távol elkülönítve lakó szerelmeseknek kölcsönösen halálhírét költé. *Rákóczy* esztendeig gyászolta lelkében és öltözetben holtak hitt kedvesét, azt pedig férjhez adták más-hoz: mikor véletlenül ismét összetalálkoztak, már akkor *Magdolna* hercegnő asszony volt.

Ezt a keserűséget is el kellett titkolni, mint annyi más. *Ferencet* tizenkét éves korától húszig a jezsuiták nevelték. Minden lelki tehetsége meg volt hozzá, hogy el tudja sajátítani, a mit e nyolc év alatt tanítottak neki.

Egészen az ellenkezőjét tudta annak játszani, a mi a lelkében volt belül. Tudta, hogy mindenütt kémek veszik körül. *Cserey Mihály* emlékiratai szerint „szüntelen Bécsben lakék, német köntösbe öltözék; magyarul még beszélni sem akart sőt gyakran mondotta, hogy ha tudná, melyik oldalcsontja vonja a magyarokhoz, kirántaná s onnan elvetné. Mindnyajan úgy itéltek felőle, hogy a maga nemzetét már egészen megragadta.”

Ez álcázott magaviselettel sikerült annyira vinnie felügvelőit, hogy elbocsássák őt a rhénusi hadsereghez. Talán rá akartak lesni, hogy nem kezd-e összeesküvést a franciákkal? Mással lepte meg őket. Útközben csakugyan összeesküdött; de egy szép fiatal hercegnővel, *Karolina Amália Eleonorával*, *Károly hessen-rheinfelsi* herceg testileg, lelkileg szép leányával. — *Kollonics* dühös volt, mikor ezt megtudta: de már ezt nem lehetett megmászítani. *Rákóczy* azonban látva, hogy a bécsi pártfogói haragusznak reá azért, hogy megházasodott; nem akart nekik tovább alkalmatlan lenni, hanem fiatal nejével együtt sárosi

várába vonult, s ott mulatta magát családi örömeivel és a vadászattal.

A vadászmultságok gyakran összehozták a környékbeli magyar főurakkal, a kik nem igen tartották kapicányon a nyelvüket, ha az ország ezer sérelmeit kellett felpanaszolni. Azoktól hallhatta *Rákóczy Ferenc* őscinek dicsőségét, nagyatyjának, nagybátyjának szomorú halálát, anyjának szenvedéseit, nagybátyjának örökös fogságát, s az egész nemzetnek rettentő elnyomatását: a miket bizonyára a jezsuiták tankegyéből nem tanulhatott meg. — Tudta magát tettezni, hogy mindez hidegen hagyja. A magyar nem kém, nem áruló, hanem fecsegő; nem állja nála a titok: kétszerte jobban kellett magára vigyáznia, mikor a tűzpróbás magyar hazafiak társaságában volt, mint mikor kémekkel érezte magát körülvéve.

Azért mégis csak tudta azt mindenki felőle, hogy ő az a *Rákóczy Ferenc*, a kinck Magyarországot fel kell szabadítania. A bécsiek is olyan jól tudták, mint a magyarok.

Ekkor tört ki, épen az ő jószágain az a pörlázadás, a mit *Tokaji* és *Szalontai* indítottak meg. Még ez a csöcselék is, a mely rabolni és pusztítani támadt fel, az ő nevét hangoztatta.

De *Rákóczy* átlátta, hogy ez nem az ő népe; ilyen haddal nem lehet a nemzet szabadságharcát elkezdni, s rögtön visszasietett Bécsbe, elutasítva magától minden közösséget a lázadókkal.

Ezeket azután kiverte az országból, vagy összefogdosta *Károlyi Sándor*, szathmári főispán: a magyar pörlázadás leverésére elég volt a magyar felkelő nemesség.

Rákóczynak a hírségben maradását ezért nem is tette valami magas rovásra a bécsi kormány. Mindenütt éreztették vele, hogy mellözve van, hogy gyanakodniak rá. Vissza kellett térnie ismét a sárosi várába.

Itt is tovább játszotta a félénket, a tartózkodót: németek és magyarok társaságában egyaránt.

Nyolc esztendeig járt a jezsuiták iskolájába: értette a mester-

séget; — csakhogy ellenfelei még tovább jártak ebbe az iskolába s azok meg még jobban értették azt. Ha nem sikerült a németnek, a magyarnak behatolni a lelke titkaiba, küldtek oda egy franciát, az aztán oda talált.

Longueval kapitány volt ez a bécsiek által felbérelt kém és áruló, ki magát *Rákóczy Ferenc* bizalmába betudta hízelegni, mint a francia király megbízottja.

A háború a levegőben függött, melynek okvetlen ki kellett törnie Ausztria és Franciaország között. II. *Károly* spanyol király haldoklott hosszú betegségében; a mint ez a szemét lehűnyja, minden kard elhagyja a hüvelyét, innen is, túl is, azt a kérdést eldönteni, ki legyen a spanyol trón örököse?

XIV. *Lajos* előre gondoskodott Ausztria elleni szövetségeseiről, bécsi követe *Villars* marquis által *Rákóczyt* felszólította, s ígért neki pénzt és segélyhadakat, ha a magyar nemzet élére áll.

Ezt mindaddig nem tudta senki, csak *Villars* és *Rákóczy*. — Ezt a titkát csalta ki tőle *Longueval*.

Rákóczy rábízta a francia miniszterhez, *Barbezieux*höz írt levelét, s *Longueval* azt a bécsi kormány kezére játszotta.

*Rákóczy Ferenc*cel még idejekorán tudatta, gyorsfutár által nénye *Aspremontné*, hogy *Longuevalt* (szinből) elfogták, s nála nagyon terhelő levelet találtak s hogy *Solari* tábornok ki van már küldve, hogy őt elfogja. És *Rákóczy Ferenc* nem futott el. Fialat neje épen nagy beteg volt, azt nem hagyhatta el. A férji hűség tette fogolvlvá.

Solari a neje betegágya mellől hurcolta el őt fogságra.

Bécsűjhelybe vitték s ott ugyanazon börtönbe zárták be, a hol nagyapja, *Zrínyi Péter*, töltötte élete utolsó napjait. Ott olvashatta még a falon, a mit vértanú őse egy cserépdarab hegyével odakarcolt:

„Justum ac tenacem propositi virum
....Nec vultus instantis tyranni
Mente quatit solida”.

(Az igaz és feltett szándékához hű férfit az üldöző zarnok arca sem téríti vissza.)

Rajta kívül még elfogták *Szirmay Endrét*, nádori ítélőmestert, a három *Vay* testvért, *Okolicsányit*, *Szluhát*. *Bercsényi Miklós* idején kimenekült Lengyelországba.

Hat hétig hozzá sem szóltak a börtönében. Akkor szembesítették *Longuevallal*. Ez volt a vádló és tanú.

„Ez ember elsápadt annak a szeme előtt, a kit vádola, akár szégyenből, hogy oly gyávaságot és hálátlanságot követett el a fejedelme ellen, ki őt jótéteményeire érdemesíté, akár rágalmi miatt támadt lelkiösmereti furdalásból.”

Ezt írja maga *Rákóczy* emlékiratában.

R Á K Ó C Z Y M E N E K Ü L É S E A B Ö R T Ö N B Ő L

Rákóczy Ferenc tudhatta, hogy el van veszve.

Ha *Zrínyi*, *Nádasdy*, *Frangepán* szellemei nem sugalmazták volna is a lelkébe a maguk életének és halálának titkát, saját éles elméje tudathatta vele, hogy ellenségeivel szemben nem segít semmi védelem, vallomás, töredelmesség, fogadás; a pallost előkeresték már. Itt csak a menekülésben van az üdv.

Az idéző levelet nem fogadta el. Idegen törvényszék előtt nem akarja védeni magát: „Kijelentem, hogy akár magammal együtt rothad is el e papiros a börtönben, én hozzá nem nyulok.”

De közel volt a szabadulás órája.

S épen arról az oldalról jött, honnan a legkevésbé várta. A *jezsuiták*, a kik ide juttatták a börtönbe, eszközölték kiszabadulását.

Vannak ugrások a természetben.

II. *Károly* meghalt már, a spanyol örökösödési háború kitört *Lipót* császár és *XIV. Lajos* között s a jezsuitáknak több

érdekük volt a francia király pártjára állani, mint a német császárára.

Rákóczyt egy dragonyos ezred osztálya őrizte neustadti börtönében, annak a kapitánya volt *Lehmann Gottfried*, egykor porosz alattvaló és lutheranus, most pedig katolikus convertita, a jezsuiták híve, vakbuzgó. Ennek a gyóntatója volt páter *Wolf*, a ki vallásos rajongás hatalmánál fogva rávette *Lehmann*t, hogy segítse elő *Rákóczy* megmenekülését. A kapitány ráhagyta magát beszélni. A terv úgy volt előkészítve, mintha a fogoly az ablakvasakat átszelve, leeresztett kötélén bocsátkozott volna alá.

Valósággal pedig így ment végbe:

Egy novemberi este a hazatérő kapitány azt mondja a fogoly ajtaja előtt őt álló dragonyosnak, hogy menjen, gyűjtsa meg a gyertyáját s a még az a gyertyával odajár, a foglyot onnan kihívja s a saját szobájába küldi.

Itt várt rá már *Lehmann* öcsöce, a Montecuccoli ezredbeli zászlótartó, ez őt hirtelen felöltözteti egy ugyanazon ezredbeli közkatona egyenruhájába: egy bőrszakot vet a vállára s azzal kísérteti vele magát valamennyi várkapun és strázsákon keresztül, a nélkül, hogy valaki megszólítaná, éppen a kapuzárás előtt.

Künn a városban ott várt rá egy hű apródja *Berzeviczy Adám*, más öltözettel s egy gyorsfutó paripával, a mire felkapva *Rákóczy*, az éj sötétében *Óvárnak* menekült. A felesége előre gondoskodott róla, hogy az egész útján friss paripák legyenek számára készen. Üldözői hasztalan vágattak utána, a mint a szökése a kapuzárás után kiderült; *Rákóczy Ferenc* a Kárpátokon keresztül szerencsésen eljutott Lengyelországba. Hiába tűztek ki tízezer forint vérdíjat a fejére, annak, a ki élve vagy halva elfogja.

A szökését elősegítő *Lehmann*t aztán lefejezték és négyfelé vágták. A vérpadig is a gyóntatója kísérte, páter *Wolf*, az utolsó pillanatig azzal biztatva, hogy kegyelmet fog kapni, nehogy

kitalálja vallani, hogy kik voltak a szöktetésre felbízottai. És így a jezsuiták szépen eltakarták az egész menekülésnek a titkát.

ESZE TAMÁS

A bécsi kormány sűrű vétségeit betetőzte azzal a rendeletével, hogy Magyarországról tizenkét ezer ujonc szedessék, a kiket a kitört francia háborúba fognak vinni a Rajnavidékre. Minden súlyos adó közül a véradó volt a legterhesebb. Harcolni kész volt a magyar; de mit érdekelte őt a spanyol trónus?

Egy börtönéből kimenekült kuruchadnagy, *Kiss Albert*, és egy tarpai sóáruló *Esze Tamás*, kezdé meg a legelső mozgalmat az ellenállásra.

A nép, a ki melljük állt, maga is csak olyan rendetlen gyülelész volt, többnyire parasztok, a kik kaszát tudtak forgatni, nem kardot.

Ezek kiizentek *Rákóczyhoz* Lengyelországba, hogy küldjön nekik zászlókat; azok alatt ők majd vitézül fognak harcolni.

Rákóczy küldött nekik „*pro libertate*” feliratú lobogókat, a mennyit kértek. — Hanem az atyafiak úgy értelmezték a „szabadságot”, hogy már most szabad legelőbb is az urakat kirabolni, aztán meg a papokat meg a templomokat. bár ettől *Rákóczy* a hozzájuk írt levelében erősen eltiltotta őket: inkább azt tanácsolá, hogy valamennyi várat vegyenek el a németektől.

Károlyi Sándor, szathmármegyei főispán azonban hirtelen felülteté a megyéje nemességét s rajtuk ütve az erdőben tannyázó kurucokra, azokból sokat levágott, a többit szétkergette, őt *Rákóczy*-zászlójukat elvette.

A szétszalasztott kurucok aztán énekelhették azt a bús nótát, hogy:

„Jaj már mi nekünk szegény népednek,
Kik föltámadtunk rebelliseknek,

Szuhay Mátyás, Esze Tamás kopasz fejének,
Nagy pipájú, kevés dohányú magyar nemzetnek!"

Károlyi Sándor aztán számos diadaljelekkel, *Rákóczy* elvett zászlóival, felméne Bécsbe, hogy hírül vinné a lázadás győzelmes elriprását s aztán ezért az érdemeért kérne egy kis megjutalmazást Kollonicstól: nem magának, hanem a szathmári nemességnek, hogy ne vinnék el őket katonáknak spanyol háborúba s adnák nekik olcsóbban a sőt.

De biz a bécsi urak kinevették őt az egész diadalhírével meg az elvett zászlóival; azt mondták, hogy ezek még I. Ferenc-től maradtak valahol dugaszban s nem méltók egyébre, mint hogy bakó keze által elégettessenek. A szathmári nemesség pedig csak állítsa ki az ő újoncilletékét; aztán eheti a kenyeret só nélkül, mint eddig: *Károlyi Sándor* is, a merre jött, arra visszamehet. Még nagy bosszúságára, mikor kihajtatott Bécs város kapuján, a vámos egy aranyat követelt tőle, a miért kiereszti.

„No megálljatok! fogadá *Károlyi*, drágán fizetitek vissza ti nekem még ez aranyat!”

RÁKÓCZY FERENC BETÖRÉSE MAGYARORSZÁGBA

Rákóczy Ferenc abban a hitben volt, hogy itt ő reá egy egész felkelő sereg vár, néhány lovas lengyel pajtás kíséretében átjött a *Beszkidén Klinecz* helységnél s ott találta *Kiss Albertet* és *Esze Tamást*, kétszáz rossz puskás paraszttal, meg valami ötven lovassal. Ez volt az egész maradványa a Dolhánál szétvert kuruc seregnek.

És ő mégsem veszté el a lelkét. Ha már kihívta a sorsot, meg akart küzdeni vele.

Felhívására összeözlött Beregből, Ugocsából a nép.

Nem szabad elhallgatni a történetírónak, hogy a legelső ezredek, a mik *Rákóczy* zászlói alá gyűltek, *oroszkból* álltak. A beregi, ugoicsai *rusznyák* nép, nem a nemesek, a parasztok; nem a protestánsok, hanem a görög óhitűek; fogtak fegyvert a magyar nemzet alkotmányos szabadságának kivívására: s mindvégig hívei maradtak a nemzet és a szabadság ügyének.

Ezekhez csatlakozott néhány kóbor lovas csapat, „rongyos gárda”, *Ocskay László* és *Borbély Balázs* vezetése alatt. Fiatal, kalandos életű emberek.

Ezekkel még nem lehetett csatába szállni; de nemsokára megérkezett *Bercsényi* is *Danczkából* s hozott magával lengyel dragonyos és puskás századokat s a mi mindennél többet nyomott, pénzt a francia királytól: lehetett zsoldot fizetni a seregeknek; a nélkül nincs fegyelem.

Ezzel a kis sereggel nyomult előre *Rákóczy* a Tiszához; a *Tisza-Becsnél* útját álló császári sereget szétverte, lekaszabolta s átkelt a Tiszán.

Az első vár, a mit elfoglalt, *Nagy-Kálló* volt. Az ellenségnek ágyúi voltak, neki egy sem volt. *Tüzes nyilakkal* lövette a várost, úgy foglalta el. Az ott talált ágyúk képezték az első tüzértelepét.

Eddig még csupa parasztság képezte a táborát, meg a lengyelek és a rongyos gárda. *Kálló* bevételére hozzá állt a hajdúság is.

Most már megfenyíthette a *rácokat* is, a kik *Kiss Balázs* híres harambasájuk alatt nyomorgatták a magyarságot, palánkaikat széthányta, csapataikat szétverte. Egy hadnagya, *Ilosvay*, ravasz csellel elfoglalta *Huszt* várát s még annak a német őrségét is *Rákóczy* zászlói alá esketé. Erre aztán a nemesség is zászlónkint sietett *Rákóczy* táborába.

Rákóczy jól tudta azt, hogy maga előtt Magyarországon nem fog nagyobb számú császári seregre találni; azok mind oda kinn vannak Olasz- és Németországban, elég dolguk van ott, hanem a háta mögött ott volt *Rabutin* tábornok Erdélyben,

hatezernyi császári rendes sereggel, a ki, ha egész erejével ellene talál jönni, az egész tüzet könnyen elolthatja.

Ennek adott legelőször dolgot. Beküldé *Ilosvay Imrét* meg *Guty Istvánt* a maguk kuruc csapataival két úton Erdélybe i azok olyan szerencsésen hurcolták orránál fogva a császárs tábornokot előre-hátra, hogy annak eszébe sem jutott még, *Rákóczy* után is szaladni: azt hitte, hogy az egész ország fel van lázadva már.

Méltán is hihette, mert még soha olyan gyalázatosan nem bántak Erdély népével se németek, se törökök, mint *Rabutin* alatt a magyar gubernium urai, a kikről azt írja az egykorú emlékiró: „A gubernátor aluszik, vagy kártyázik. Délután úr, főember, tábla, mind részeg. — Keserves és a mint az Isten ítéletét, úgy a maradék előtt gyalázatot érdemlő dolog volt ez, hogy a gubernium sem jámbornak, sem gonosznak igazságot nem szolgáltatott.

Kérdezzék meg a szebeni tömlőctartót, hóhért, cigányokat, magát a sok rabot, akkor tudják meg, ki volt *Rabutin*, magyarul *Rabhá-tón*, és kik voltunk mi, Isten és felebaráthoz jég, gondviseletlen, pökedelem gubernium.”

Ebben az erdélyi rosszban az a magyarországi jó volt, hogy *Rákóczynak Rabutin* felől egész szabad keze maradt.

Terjedt is a felkelés, mint a futó tűz.

Míg *Rákóczy Szathmár* alatt rendezé a derékhadat, az alatt a nem rég még kalandor, a rongyos gárda vezetője, *Ocskay László*, most már ezredtulajdonos, egész a bányavárosokig vitte a hadait, elfoglalta egy kéz-csapással *Lévát*, *Korpondát*, más alvezérek a Szepességbe nyomultak. *Deák Ferenc* Halasig előtört dandárával, melynek zömét a kis-kunok képezték, tönkre verte *Kiba* ezredes rác seregét, a vezért magát is levágta; *Borbély Balázs* pedig *Szolnokot* vette be.

Ekkor aztán *Rákóczy* elég erősnek érezte magát *Tokaj* várát ostrom alá venni a derékhadával.

AZ ELSŐ DIADALA A „LIBERTÁS”-NAK

Kezdte a fejedelem a szabadságharcot a magyar oroszokkal, parasztokkal, rongyosokkal, aztán csatlakozott hozzá a köznemesiség, elkövetkezett az idő, hogy a főnemesek is pártjára álljanak. — Megnyitá azoknak a sorát *Károlyi Sándor*. — Nagy bosszúsággal telve el a Bécsben nyert kigúnyoltatás miatt, útközben érté meg, hogy a megyéjébe már vissza nem mehet, mert ott *Rákóczy* parancsol. Tehát Kassára akart betérni: de a császári parancsnok, *Nigrelli*, azt izené neki, hogy nem adhat szállást „*No, ha te nem adsz, keresek ott, a hol adnak!*” mondá a büszkeségében sértett főúr s egyenesen átment *Rákóczy* táborába.

A fejedelem tábornokává tette a kitűnő hadvezéri tehetségű főurat s rábízta a jászkún sereget. *Károlyit* nyomban követte a sógora, *Andrássy György* báró, ezt meg a két testvére, *István* és *Pál*. Az utóbbi épen *fehér barát* volt, csuhástól együtt jött át a kurucokhoz, azt nem is vetette le; abban vezényelt, úgy hitták, hogy a „*dervis generális*”. Kegyetlen kemény katona volt: még a nevét is rettegték.

E közben *Eger* város is meghódolt önként: csak a vár tartotta magát.

Ekkor kezdték el a bécsi kormányurak észrevenni, hogy ez mégsem olyan nevetni való komédia, s kezdtek fölöle komolyan gondolkozni.

Összegyűjték hirtelen a hű labanc dandárokat *Forgách Simon Kohári István* és *Bottyán János* ezredesek alatt.

Ekkor kezdett ez a két név egymással szemben állni.

„*Kuruc*” — „*labanc*”.

Hogy a kuruc név e szóból jön „*crux*”, az bizonyos. *Dózsa György* kereszteshadai marasztották meg nyelvünkben ezt a szót.

A *labanc* szó származhatik ettől a szótól „*landsknecht*”. Az egykorú krónikásoknál gyakran találjuk e szót „*lac*” helyette,

hasonlít a „*lafanc*” szóhoz, a mi a ruháról lecsüngő, szakadni készülő rongyot jelent. Ezt viselték azok a magyarok, a kik császári szolgálatban álltak. Egyenruhájuk, fegyverzetük hasonlított a kurucokéhoz, ugyanolyan farkasbőr kacagánnyal mely a balvállat fedte s a jobb kar alatt volt átkötve a mellen, elől széles nagy csattal, a vezéreknél drágakövekkel kirakott medállyal, süvegjükből hosszan alá csüggő piros csákó; hoszszúra cresztett hajuk a vállat verte. Az egyenlő viselet, meg a nemzeti összetartozás is lehetővé tette, hogy a labanc számtalanszor áttért a kurucokhoz, és megfordítva, a hogy a forgandó sors hozta.

A bécsi kormány nem is egészen bízott hozzá, hogy a líú labanc magyarjai igazán jól fognak-e verekedni a lázadó kurucokkal, azért *Schlick* és *Ritschán* tábornokokat melléjük rendelte Németországból sebtén visszahítt császári lovas ezredekkel.

Ezekkel egyesülten sikerült a három labanc ezredcsnek *Ocskay Lászlót* visszaverni s *Zólyomig* előnyomulni.

Itt azonban szembetalálták *Bercsényit* és *Károlyit*, a kik szorongatott *Ocskay* segélyére siettek.

Ez volt az első valódi ütközet két rendes hadsereg között a *Rákóczy-szabadságharcban*.

Még a régi hős csaták mintájára kezdődött.

Párviadal a csatáéren.

A labanc táborból kiugratott lóháton a sereg legvitézebb hőse, a félszemű *Bottyán*, s fennyen hívta ki a kurucok közül azt, a kinek erős szíve van vele összemérkőzni.

A ki kihívására szembeszállt vele, volt az *Ocskay László*.

A két sereg szeme láttára megvívott párharcbán mind a két vezér sebet kapott, *Ocskay* könnyűt, de *Bottyán* olyat, a mit megfeküdt.

E kedvező előjel után nem is történhetett más, mint hogy a kuruc sereg megverte a labancot, *Forgáchot*, *Koháryt*, *Bottyánt* *Bercsényiék* beszorították *Zólyomba*, *Schlicket* felkergették *Bajmócig*, *Ritschán* tábornokot a német kuruc kapitány *Winkler* verte vissza.

A császári hadak és a labancok egész Pozsonyig és Lipót-
várig húzódtak e vereség után vissza.

A győzelem eredménye az lett, hogy *Zólyom* is meghódolt. A császári magyar vezérek legkitűnőbbje, *Bottyán* átesküdött *Rákóczy* zászlója alá: átjött *Ebeczky István* is, a maga labanc ezredével s azokból a legjobb kurucok lettek s az egész felvidéki tótság lelkesülten kelt föl, fegyvert ragadva Magyarország szabadságáért. S az egy kifogyhatatlan tábor volt. Felső-Magyarország egész a határszélig meghódolt *Rákóczy* előtt; csak a várakban maradt meg a császári helyőrség, azok pedig mind ostrom alá lettek véve. Sok megadta magát, urával és őrségével együtt áttérve a fejedelem hűségére. *Lócsén* a hazafias érzelmű német polgárság maga fegyverzé le a császári csapatot, *Szepesvárat Csáky Mihály* labanc főúr védelmezte *Görgey János* kuruc vezér ellen; ezt meg egy vitéz himző szolga keríté kézre, halálra sebesítve a német várkapitányt; a nógrádi nemességet, *Gács* várával együtt, *Ráday Pál* vitte át *Rákóczyhoz*, a többi várakat a *Balassák*: a két táborból nagyon hamar egy lett.

Károlyi Sándornak és *Ocskay Lászlónak* még az sem volt elég, hogy a határig mindent meghódítottak, még azon is túl csaptak, átkeltek a Morván s Marchecket, Schloszhoz elfoglalva, nagy zsákmánnyal tértek vissza.

Magában Bécsben is nagy volt az ijedelem.

Jönnek a kurucok!”

EGY ELMULASZTOTT SZÓ

Mikor már Lipót császárnak nem maradt meg más Magyarországból, mint a körülzárt várak s egynehány határszéli kulcsos város, akkor kezdte maga is belátni, hogy nagy veszély fenyegeti trónját.

Fegyvereit lekötve tartá a külháború, a franciák és bajorok

már Innsbruckot és Augsburgot is elfoglalták. A hadvezérei azt tanácsolták, hogy tegyen túl a gyülölt kormányán s békítse ki a magyarokat.

Lipót rászánta magát a kezdő lépésre. Meghatalmazta Széchenyi Pál érseket, kit az egész nemzet nagyrabecsült, hogy ajánljon békét Rákóczy Ferencnek, igérjen adóleengedést, sérelmek megorvoslását.

Az ajánlatok elég szépen hangzottak, de Rákóczynak nem volt bizodalma az ajánlattevőhöz.

Hiszen I. Lipót csaknem félszázadig uralkodott már az országai felett; Magyarország trónjára koronázási eskü letétele mellett lépett; ennyi idő alatt mind a maga által, mind az őseitől kötött békeszövetséget szüntelen mellőzte, üres szónak vette, soha a leghívebb magyar tanácsosainak a szavát be nem vette; ha volt is jó akarata a magyar népe iránt, de olyan embereket rakott a kormányra, a kik a magyart gyülölték, üldözték, a kik a szabadságot elnyomni, a felvilágosodást kioltogatni rendszerüknek fogadták; hogy a legnagyobb békehajlam mellett sem lehetett a felkelő nemzetnek abba belenyugodni, hogy mikor teljes győzelmében van, akkor a fegyvert letegye, s az annyiszor megszegett szóra építse jövedő sorsát.

Egy teljes félszázad tanulsága állt előttük, hogy a mint a császári udvarnak megszűnik szorongattatása, melyben mint a súlyos beteg, minden javulást fogad; azonnal el fog venni mindent a nemzettől: jogát, szabadságát, vagyonát, véréit.

Ebben az időben történt az, hogy Forgách Simon, császári tábormok maga is átszökött Rákóczyhoz. Tábormoki rangot kapott, s aztán változó sors mellett részt vett a táborozásban.

Ez a Forgách Simon gyermekkori játszótársa volt az ifjabb királynak I. Józsefnek.

És csak akkor mondta meg — tíz esztendő múlva — Rákóczy Ferencnek, mikor már mindennek vége volt, hogy tulajdonképen mért szökött ő át hozzá Bécsből?

Küldve volt I. József király által. Az ifjú király jó ember

volt, a magyarokhoz kegygyel viseltetett; császári apjának a kormányférfiait magában elitélte, átlátta, hogy azoknak zsarnoki rendszere az országot megrontja, a trónt aláássa, s egy nagy lépésre határozta el magát. Azt izente *Rákóczy*nak, hogy kiáltásuk ki őt, *I. Józsefet* tetteles uralkodónak Magyarországon: akkor ő az atyját rá fogja bírni a trónról lelépésre, s a rossz kormányférfiakat elűzi polcukról, Magyarország alkotmányát helyre fogja állítani s maga is itt az országban fogja tölteni ideje egy részét, uralkodva igazsággal és szeretettel.

De ezt *Forgách* csak akkor fedezte fel *Rákóczy*nak, mikor már bujdosók voltak mind a ketten.

Azt írja *Rákóczy*:

„Ha ezt akkor felfedezte volna, mind engem, mind a nemzetet hajlandónak találja vala a terv elfogadására!”

Ez az elhallgatott szó mennyi vérbe került az országnak!

Ha az annak idején ki lett volna mondva, mennyi jó munkára fordíthatta volna a nemzet azt az erejét, a mit így saját királya elleni védelemre kellett elpazarolnia.

Kétszáz éves nyugodt haladás a kultúra és gyarapodás mezéjén bizony felért volna kárpótlásul azzal a viszontagságteljes, de ragyogó hőskorszakkal, a mi e békekísérletre következett.

Ekkor adta ki *Rákóczy Ferenc* ezt a nevezetes emlékiratát, mely a világ valamennyi keresztyén fejedelmeihez, államaihoz és rendeihez szól: e szavakkal kezdődvén:

„*Recrudescunt vulnera inclytæ gentis Hungariæ.*”

(„Feltörnek a nemes magyar nemzet sebei.”)

Feltárja hosszú sorban mindezen sebeket.

Végzi azon, hogy hazája felszabadításáért kész a nemzet életét, vagyónát feláldozni, s fegyverre kelése alatt nem lappang sem uralomvágy, sem haszonlesés, sem dicsszomj. Isten és minden szentei és angyalai úgy segítsék meg benne.

BÉCS KAPUJÁNÁL

A gyöngyösi békealkudozás nem vezetett semmi eredményre. A császáriak is keményen tartották magukat, a fejedelmiek is. Azok magyarul nem akartak hallani, ezek meg németül. Ismét csak a fegyverhez kellett nyúlni, a minnek nyelvét mindenki megérti.

A bécsi kormány egyszerre négy oldalról támadtatta meg *Rákóczyt*. Horvátország felől *Pálffy János* bán jött be a horvátokkal, a Bácska felől *Herberstein* a rácokkal, Ausztriából *Heister* az osztrák csapatokkal és Morva felől *Ritschán* válogatott ezredeivel.

A hadjárat változó szerencsével folyt. Szlavoniában a kurucok nagy vereséget szenvedtek; a Dunántúlról *Heister* kiverte *Károlyi Sándort*, s aztán gyilkos pogány módra dúlta fel a magyar városokat, asszonyt, gyermeket, papot halomra gyilkoltatva; Veszprémben a nagyprépostot és egy kanonokot halálra sebesíték a wallonok templomrablás közben. Ugyancsak *Heister* ellenében a már kuruc tábornokká lett *Forgách Simon* is csatát vesz *Koronczónál*; de mindezen veszteségekért bőven megfizettek *Bercsényi* és *Ocskay László*, a kik a Fehér hegyek között *Szomolyánnál* közre kapva *Ritschán* tábornok seregét, annak csataedzett ezredeit teljesen semmivé tették; négyezer elesett belőlük: a mecklenburgi lovas ezredből csak a zászlótartó maradt meg, a többi *Ritschánnal* együtt fogságba esett: minden ágyújuk ott veszett.

Bercsényi e nagy diadalt *Te Deum* laudmusszal ünneplé meg Nagy-Szombatban.

De *Ocskaynak* még nem volt elég ez a diadal: ő maga dandarával gyorsan átkelt a védtelenül maradt osztrák határon s ellenállhatlan rohammal bevéve valamennyi útba eső helységet, egész Bécs városig hatolt, még az elővárosok kapuján is beágyúzott s a felriasztott Bécs szemeláttára egy egész éjt ott töltött a császári vadaskertben; a hol a kurucok még azt a két

párducot is fellakomázták, a mikkel a császár nyulakra szokott vadászni, s aztán úgy tért vissza, egész gulyákat hajtva maga előtt, a miket Nagy-Szombatban elárverezett, a csapatjai zsoldját abból fizette ki.

A *Károlyi Sándor* keserves kapupénze, az az egy arany, ugyan nagy kamattal lett visszavéve.

Károlyi Sándor pedig a Dunántúl a Szentgotthárdot ostromló *Rabatta* tábornokot verte tönkre, a ki ágyúi és podgyásza hátrahagyásával futott vissza előle Styriába.

Ez így folyt felváltva. Egyik nap örömmre volt okuk a magyaroknak, másik nap szomorúságra: a császáriaknak hasonlóképen.

A melyiket vereség ért, az puhult a békekötésre, ellenben a másikat annál inkább megkeményíté a győzelem. Másnap megint fordult a kocka s aként fordult a békehajlam és harci kedv is.

A NAGYSZOMBATI ÜTKÖZET

A francia sereg *Hochstätnél* nagy ütközetet vesztett a császári sereg ellenében. Erre a fényes diadalra egyszerre aláhanyatlott a magyar fölkelőkkel való kibékülési kedv Bécsben. A németországi hadseregből kivonhattak tizenötezernyi hadpróbált katonát, s ezt a hadtestet rábízták *Heisterre*, hogy keresse fel és verje tönkre vele *Rákóczyt*.

Ez a *Heister* volt a legkegyetlenebb ellensége a magyaroknak. Maga *Széchenyi* érsek jegyzé fel a borzasztó dúlásokat, a miket ez a hadvezér katonáival elkövettetett; a Kárpátok közt pusztító hajdemákok nem tesznek túl rajta a válogatott kinezásokban, a mikkel a szétrombolt városok lakosait kiirtotta: asszonyokat, gyermekeket, leányokat egyaránt. Tigris volt emberalakban.

Előbb azonban *Rákóczy* kezdé meg a hadjáratot egy nevezetes fegyvertényvel: seregei elfoglalták a császáriaktól védett

Érsekújvárt. Azt a hatalmas nagy erősséget, a mit húsz év előtt a hős *lotharingi* annyi tudománnyal és vérontással tudott elfoglalni, a minek a törökökről elestét széles Európa fővárosaiban hálaímmal ünnepelték meg, most elfoglalta egy kuruc vezér egy nekirohanással. Kitünt megint annak az igazsága, hogy nem a sánc védi a népet, hanem a nép a sáncot. Ezuttal maga a belső polgárság segített legjobban az ostromlónak a falakra felmászni. Hanem Érsekújvár bírása nagy előny lett *Rákóczyra* nézve, mert ott egyesítheték a Duna mellékén gyülekező hadait mindenkor s egyszersmind fenyegethette az osztrák határokat.

Heister a hadával Nagy-Szombat felé nyomult előre.

Rákóczy a fővezérével *Bercsényivel* együtt szembevezette rá a derékhadát *Ocskay László* és *Ebeczky* dandárait oda utasítva, hogy az ellenséget két oldalról csapkodják a lovas ezredeikkel előre vonultában, s ha az csatára áll *Rákóczy* derékhadával, akkor ennek a két szárnyvégét képezzék.

Épen karácsony napja volt a két hadsereg, összecsalálkozásakor: — fehér karácsony. Hajnalban oly sűrűn kezdett el hullani a hó, hogy a fejedelem seregei nem láttak a förmetegtől húsz lépésnyire s csakugy találmra foglalták el az előre meghatározott helyeiket a *Tirna* patak nyugoti partján. Kémeik hírül hozták, hogy *Heister* tábora is átkelt a *Parna* patakon s hadirendben áll a síkon. A vezényszó áthallatszott egyik táborból a másikba.

Mikor aztán egyszerre feltisztultak a fellegek, a két tábor ott látta egymást szemben egy ágyúlövésnyire.

A császáriaknak huszonnégy ágyujuk volt, *Rákóczyéknak*, megfoghatlanúl, csak hat.

A kuruc tüzérek, nem várva a parancsszót, megkezdték az ágyúzást, mire a császáriak is elkezdtek tüzelni, különösen a fejedelmet magát véve célpontúl tekéiknek. Annak egy kísérőjét el is sodorta egy ágyúgolyó, mire a francia vezér *Feirville* erélyesen felszólítja a fejedelmet, hogy vonuljon a dombtetőn tartalékkal felállított karabélyosaihoz.

A kuruc hadsereg, mint egy nagy E betű fogta nyalábra a császári sereget, s a hadi terv szerint jobbról *Ebeczky*, balról *Ocskay László* lovas dandárainak kellett megkezdeniök a támadást.

Ebeczky lovas ezrede kitünően felelt meg a feladatának, rohamával összekuszálta *Heister* táborának balszárnyát, s a felzavart tömegeket s saját ágyúütegeikre vetette.

Ebeczky sikere azonban magával ragadta a mellette felállított három másik huszárezredet is, *Ilosvayét*, *Deák Ferencét*, *Sréterét*, a kiknek a terv szerint nem kellett volna a helyükből kimozdulni, ők is előre törtek s vitézül legázolák az eléjük álló vasasokat, muskétásokat. Ámde ekkor következett egy fegyvernem, a mi a kurucseregre nézve mindenkor a legveszedelmesebb szokott lenni; a podgyászszekerek. Ez megállította a győzelmes dandárt. A vitézek leszálltak zsákmányolni. Többé ezekre nem lehetett számítani az ütközetben. Hányszor kivette már az átkozott, prédaszomj a kész diadalt a magyarok kezéből!

A balszárnyon *Ocskay* sokkal jobb fegyelmet tartott. Az ő ötezer lovasból álló dandára csodáit követte el a vitézségnek, a hogy *Rákóczy* maga feljegyzé. Nemsokára elhallgattak e szárnyon az ágyúk, *Ocskay* levágta a tüzeireiket: s tovább tört előre.

Ekkor *Feirville* is eljöttnek látta az időt, hogy a tábor derekával általános rohamot intézzen a császári sereg zöme ellen. Hat ezred hajdú indult megy egy tömegben, kivont kardokkal, középen a borsodi hajdúk. Ezek mentek szembe az ágyúütegekkel. *Heister* három páncélos zászlóaljat indított ellenük, a rajnai sereg legjobb vitézeit. A hajdúk közéje törtek a dárdaerdőnek s egy hajrá alatt szét volt verve mind a három vértés gyalog zászlóalj. Egy hajdú annyira előrehatolt a rohamban, hogy a futó vasasokat kardlappal visszakergető fővezérig eljutott s ott a pallosával egy olyan csapást adott a fejére, hogy ha *Heister*nek vassal bélelt kalapja fel nem fogja az ütést,

azt ketté hasítja. Még egy második ütést is szánt neki a vakmerő kuruc, azonban a császári vezérnek egy labanc segítése, a magyar *Czobor Márk*, észrevette a veszélyt s egy pisztolylövéssel leteríté a hajdút.

Heister alvezérei mind azt hitték, hogy el van veszve az ütközet.

Csak *Heister* nem esett kétségbe: ő bizonyos volt a maga dolgáról. Jól ismerte a csatater sakktabláján a járást. Most következtek az ő húzásai.

Az első húzás az volt, hogy a tartalékban hagyott két lovas ezredet előre küldé, hogy a kuruc sereg dereka s a fosztogató jobb szárny közé ékelje be magát, s így a szárnyat egészen vágja el a deréktől. Ez teljesen sikerült.

A másik húzás pedig egy előre kicsinált árulási terv volt. *Rákóczy* seregében szolgált egy *Scharodi* nevű cseh kapitány, a ki szökevény németekből alakított zászlóaljnak volt a vezére. Ez még az éjjel megízené *Heister*nek, hogy a csatában át fog térni hozzá, csapatjával együtt.

A mint a hajdúk előre rohantak, *Scharodi* egyszerre az egész zászlóaljával sortüzet adatott a hátukba s azzal feltűzve a fehér lobogót, átfutott a császáriakhoz.

Ez az orozva történt támadás elrémíté a hajdúságot, rémülten rohantak vissza s vészkiáltásukkal elrémíték a hátuk mögött álló tiszai hajdúságot, sőt még magukat a fejedelem palotás ezredeit is. A futásnak eredt négy gyalogezred magával sodort még két huszárezredet is, meg egy német dragonyos ezredet.

S ezzel a kuruc tábor három darabra volt vágva.

Rákóczy e veszedelem láttára sarkantyúba kapta a lovát s a muskétás ezredével be akart vágni az ütközetbe, hogy annak balvégzetét megfordítsa. Túl buzgó hívei megakadályozták benne. Megragadták a lova zablóját s nem engedték a küzdelembe rohanni.

Ezzel aztán el volt veszve a már kivívott diadal.

A *kuruc* tábor tartaléka, a dereka, a legjobb ezrede, futva rohantak át a Tirnán, az erdős halmokra fel: azok, a kik elleniséget nem is láttak. A jobb szárny lovasságai a zsákmányát a nyeregkápára akasztva, mint a ki dolgát legjobban végezné, elrugtatott a *Fehér hegyek* közé; azok a hajdúezredek, a mik a borsodiakkal az élükön nagyon mélyen behatoltak a császári sereg derekába, s ott három hadvonalat törtek már keresztül, vissza nem vonulhattak, kénytelenek voltak *előre hátrálni*; keresztül törték magukat még a tartalék gyalogságon is s az ellenség hátából kerültek elő a Parna patakán át, a futó zömmel épen ellenkező irányban.

A negyedik része a kuruc tábornak, *Ocskay László* alatt a balszárnyon, még egyre harcolt, nem akarva hinni, hogy vége van az ütközetnek. Mikor már *Heister* bevonult az üresen hagyott Nagy-Szombatba, *Ocskay László* még akkor is egyre száguldozott a csatatéren alá s fel, összeszedve a szétrobbant hadakat, s e közben maga is majd fogságba esett, tévedésből a kurucokéhoz hasonló viscletű labanc huszárok közé tévedve, a kik *Babocsay* labanc kapitány katonái voltak. Csak az öcscse, *Ocskay Sándor*, meg két alvezére szabadította ki.

Olyan ütközet volt ez, a melyben mind a két tábor úgy szétverte egymást, hogy egyik sem tudta, merre van előre, merre hátra.

De a veszteség bizonyára mégis *Rákóczyé* volt.

Átlátta, hogy nagy ütközetet vezetni senki az ő vezérei közül nem tud, még a franciák sem. Maga *Feirville* is úgy eltévedt tőle, hogy a csata után nem talált hozzá vissza. Valahol megadta magát a császáriaknak.

Ilyenkor aztán a kuruc hadaknál az volt a szokás, hogy alig maradt egy zászló alatt kétszáz ember; a többi haza szaladt a világ négy sarka felé. Hanem aztán ép olyan könnyen össze is gyülekezett megint.

Heister sem tudott azonban mit csinálni a diadalával, örült, hogy a megtizedelt ezredeit szétoszthatta téli szállásokra.

De rövid napok mulva már tudatta vele *Ocskay László*, hogy nem nyelte el a kuruc sereget a föld. A három erős császári vár, Trencsén, Vágújhely és Érsekújvár között fekvő negyediket, *Beczkót* éjjeli ostrommal bevette; ötvennél több labanc nem menekült meg élve onnan, s a mi a legnagyobb veszteség volt a császáriakra nézve, a *Beczkóhan* felhalmozott egész téli hadjáratra való széna-szalma készletüket felégette.

Igy múlt el *széna-szalmán* az akkori hadviselés dolga.

A „LIBERTAS”

Hát a „*nervus belli?*” A „*had idege?*” A pénz?

Egy híres hadvezér (talán *kettő* is?) azt mondá, hogy a hadviseléshez három dolog szükséges: először a pénz, azután megint pénz, és harmadszor ismét pénz!

Mi történik akkor, a midőn egy hadvezetőnek mind a három kérdésre az a felelete, hogy „nincs”. Háromszor „nincs”.

Pedig egészen ilyen helyzetben vala a magyar szabadságharc vezére.

Mert az a tízezer tallér, a mivel XIV. Lajos segélyezte, a magyar hadseregnek fél fogára sem volt elég. Ezzel is hátralékban maradt néha esztendőkön át: meglévén a franciának az a gyászos szokása, hogy mikor igérni kell, akkor *nagyot mond*; mikor meg teljesíteni kell, akkor *nagyot hall*.

Már pedig a ki jól rendezett hadsereget akar tartani, annak azt okvetlenül rendes zsolddal és élmezéssel kell ellátnia.

Adófizettetésre gondolni sem lehetett, hisz az egész ország épen azért fogott fegyvert, mert megunta az adót fizetni.

Voltak ugyan Magyarországnak arany-ezüst bányái, de a mi jövedelmet azok teremnek, annak egy részét elnyeli a mivel-tetési költség, a mi fenmaradt, arany, ezüst, azt ki kellett külden az országból fegyver, ágyú, lőszer, posztó vásárlására, a mit idebenn mind nem gyártottak.

Úgy segített tehát e baján a fejedelem, hogy rézből veretett pénzt, akkorát, mint a volt négy krajcáros, s ennek az értéke volt egy nyolcadrésztallér.

De mégis elfogadta azt az egész ország, mert az egyik oldalára volt verve Magyarhon címere, a másikra pedig ez a szó „*pro libertate*”.

Azért hitta a nép ezt a pénzt „*libertás*”-nak.

Volt ilyen aranyból, ezüsből is, de az már a mai nap nagy ritkaság. A réz libertást még mai nap is sokan viselik e hazában, aranyba foglalva az óraláncukon.

Elcinte ennek a rézpénznek kényszer-árfolyama volt.

Mikor azonban egy pár millióra való lett belőle forgalomba bocsátva, kezdett az elértéktelenedni; az adósok azzal akarták kiváltani a zálogaikat, a hitelezők pedig nem akarták azt elfogadni. Hozzájárult az a baj is, hogy a libertás kiállítására igen kezdetleges levén, azt minden ember utánozhatta, a kit a lelke rávitt, hogy hamis pénzveréssel rontsa meg az ország népét.

Hogy ezen a bajon segítsen, a fejedelem országtanácsa azt határozta, hogy az újabban kibocsátandó két milliónyi libertásnál az ország címerén kívül még egy művészien vésett Szűz Mária-kép is veressék a túllapra, s az ilyen pénzt adósságfizetésre, zálogkiváltásra is lehessen használni.

Ebből is sok baj lett — odakinn a világban — hanem legalább a hadsereget volt mivel fizetni s lehetett rendes katonaság módjára szervezni.

R Á K Ó C Z Y N E M Z E T I H A D S E R E G E

Nyolc libertást kapott a hajdú, tizenkettőt a huszár hópénzül; azonkívül táborigélelmezést.

Állt ez a nemzeti hadsereg először az úgynevezett „*mezei hadakból*”, a miket a megyék főispánjai irtak össze: de csak hadbamenés idején hivattak elő a mezei munka mellől: kiki

a maga mundérjában, saját lovával, fegyverével. Ilyen mezei had volt ötvenhat gyalog, és száznégyszáz lovas zászlóalj.

Ezeknek nagy része háborúviselt, csatában edzett férfiakból állott, a kik *Károlyi Sándor*, *Ocskay László*, *vak Bottyán*, *Ebergényi* alatt megszokták a diadalt is, a vereséget is.

Azonban a hadsereg zömét a fejedelem *palotás ezredei* képezték kék és veres egyenruhában kétezer négyszáz puskás, és ezer lóhátas karabélyos. Azonkívül volt egy testőr-csapatja száz erdélyi ifjúból.

A zömöt képező csapatok közé számítandók azután a *német ezredek*, nyolc lovas és nyolc gyalog zászlóalj, a kik a császári seregből tértek át a szabadság zászlói alá. Ezeknek vezérei közül maga *Rákóczy* dicsérettel emeli ki *Róth János* ezredest. Dacára az áruló Scharodival tett keserves tapasztalásnak, még is nagy bizalma volt *Rákóczynak* a németjeihez; a palotás ezredének a vezetését is egy áttért német ezredesre, báró *Limprechtre* bízta. Leghívebb és merész hőstettekben minden magyarral vetkedő alvezére volt *Czelder Orbán* is (ugyan magyarhoni születésű, de a császári seregből átszökött tiszt).

A francia gránátos osztálya csak inkább a híréért volt. Mindössze száznyolc emberből állt. Igaz, hogy vitéz harcosok voltak. A nagyszombati ütközetben negyvennyolc elesett közülök, valamennyi tisztjükkel együtt. Annál nevezetesebb erőt kölcsönöztek hadseregének a franciáktól küldött tapasztalt főtisztek, kik a szervezésnél, betanításnál és az erődítések-nél igen jó szolgálatokat tettek.

Azután volt még egy *krimi tatárokból* alakított zászlóalj is, a mi kétszáz emberből állt, ezeknek a vezére volt a „*dervis generális*” *Andrássy Miklós*, a fehér csuhás barát.

Összesen ment az egész sereg 75 ezerre; a miből rendes ütközetbe, harcrendet formálni, ki volt állítható 45 ezer.

Csak egy jó vezér hiányzott hozzá, a kinek nem létét maga *Rákóczy* is keserűen bevallja.

I. LIPÓT HALÁLA

A nagyszombati győzelem valóságos Pyrrhusdiadal volt a császáriaknak; Heister olyan összetörtnek találta a seregét, hogy semmi kedve sem volt több szerencsét kísérteni ezzel a haddal.

Ismét a kibékitők szerepe következett.

Lipót császár ígért minden jókat a magyaroknak, ha a fegyvert leteszik s a hűségre visszatérnek; azok is jobb szerették volna a békét a háborúnál, de nem hittek már a szavaknak. Azt követelték, hogy négy külhatalom álljon jót az iránt, hogy ha ők a békét megkötik az uralkodóval: az a békeföltételeket teljessítni fogja, mikor ők a fegyvert kezükből letették.

Ezt meg Lipót császár nem akarta elfogadni.

Nem tűrt el semmi közbenjárást, semmi hatalom részéről.

Egyszer aztán mégis csak el kellett neki tűrni egy közbenjárást.

Azét a hatalomét, a ki

„æquo pede pulsat
pauperum tabernas
regumque turres.”

A ki egyenlő lábbal rugdalja a szegények kalyibáit s a királyok tornyait.

Miután csaknem félszázadig ült a trónon, a halál leszólította onnan.

Halálos ágyán azt rendelte, hogy *élete történetét hibával együtt írják meg, hogy a fia okuljon belőle.*

★

Sok ellenségét legyőzte; — csak önmagát nem tudta legyőzni. A magyar nemzet, a török hódoltságtól való felszabadulása mellett, három szabadságharcot jegyzett fel I. Lipót uralkodása alatt.

HITVESI SZERELEM ÉS HAZASZERETET

I. József, a mint atyja halála után a trónra lépett, azon kezdé hogy elbocsátá a kormánytól a régi rendszer képviselőit, visszahívta a magyaroknál annyira gyűlölt *Heister* a magyarországi seregtől s felhívta *Rákóczyt* a békealkudozásra.

Erre a fejedelem is összehívta a hozzá hű rendeket.

I. József elfogadta azt, a mit atyja megtagadott, hogy a békealkudozásoknál a semleges külhatalmak képviselői járvanak közben.

Ez volt a hosszantartott *nagyszombati békealku*, melyen tenge-re a szónak s rizsmája a papirosnak lett elhasználva.

Hanem a közben folyt mind a két részről a hadjárat.

Az öreg *Heister* még ez év folytán behódoltatta az egész dunántúli tartományt, úgy hogy minden vár a császáriak seregével volt megrakva, s a kurucságot (mint *Bercsényi* mondja) elnyelte a Bakony és a Somogyország. *Heister* visszahívása után az ifjú *Heister Hannihátra* és *Pálffy János* horvátországi bánra lett bízva a császári sereg vezénylete a Dunán túl. Egy más önálló hadtest pedig *Herbeville* tábornok alatt állt készen, melyhez az a hatezer dán lovas is csatlakozott, a kiket *Dánia* a magyarok ellen segélycsapatul küldött. (Pedig a jó dánusok igazán nem vesztek el Magyarországon soha semmit, hogy azt ide jőjjenek keresni.)

Másfelől azonban *Rákóczy* vezére, *Forgách Simon*, Erdélyt hódítá el *Rabutintól*, a kinek nem maradt az egész nagyfejedelemségből egyebe, mint három száz város; azokban is körülzárva tarták az erdélyi felkelő seregek.

*Rákóczy*nak, ha jó békét akart kötni, minden módon vissza kellett szereznie a dunántúli tartományt, a honnan Bécsset sakkban tarthatá, míg másfelől *I. József*re nézve életkérdés volt az hogy Erdélyt visszanyerje.

Rákóczy föltételei között nyíltan első sorban állt az, hogy

a császár Erdélyt, mint önálló nagyfejedelemséget ismerje el, *József* pedig ebbe az egy föltételbe soha bele nem nyugodhatott.

Tehát mind a kettő kereste ennek a gordiusi csomónak a karddal való kettévágását.

A király *Herbevillet* bízta meg, hogy a rábízott hadsereggel menjen be Erdélybe, az elveszett nagyfejedelemséget visszafoglalni. Huszonkétezer embere volt hozzá.

Másfelől meg *Rákóczy* bízta rá *Bottyánra*, hogy hódítsa vissza a Dunántúlt. Ennek meg nyolcezer embere volt ehhez a feladathoz.

És mind a kettő szerencsésen elvégezte, a mi rá volt bízva.

Herbevillet kétszer engedték *Rákóczy* hadvezérei a legveszedelmesebb kelepceből kiszabadulni. A *zsibói ütközettel* aztán bekoszorúzták az addigi ügyetlenségeiket. *Herbeville* az ágyútelepekkel megerősített hegyszorost, Erdély egyik kapuját, úgy foglalta el a számra túlnyomó kuruc sereg ellen, hogy az egész ütközetnek alig volt száz halottja. Hanem ezzel a veszteséggel a fejedelem erdélyi hada egészen tétlenné lett verve; egész Erdély elveszett rá nézve.

Ellenben másfelől a vak *Bottyán* követett el a Dunántúl olyan csudadolgokat, a miket megmagyarázni is nehéz. Ostromágyúk nélkül sorba elfoglalta a császáriaktól megszállt erős várakat: azt a *Kőszeget*, a mit *Jurisich* parasztjai *Szolimán* 150 ezer embernyi hada ellen dicsőségesen megvédelmeztek, ő egy nap alatt rohammal vette be, az ellene küldött két császári hadvezért, egyiket a másik után tönkre verte. *Pálffy Jánost* beszorítá Ausztriába, a Styriából ellene nyomuló *Heister Hannibálból* is nagy hirtelen „Hannibal extra portas”-t csinált, azok hadsereg nélkül futottak vissza, míg ő egész Bécs városáig vitte fegyvereit, s mikor visszatért Magyarországra, a nyolcezer embernyi hadából, húszezerre menő hadsereg lett. Az Erdélyből vert haddal visszatérő fejedelem egy új diadalmas hadsereget talált maga előtt.

S ezzel a nagyszombati békealku ügye megint oda zökkent vissza, a hol azelőtt volt. Az egyik fél elvesztette Erdélyt, a másik Dunántúlt. A mérleg megint egyenlő volt.

Annak a sűrű betörésnek Ausztriába, annak a Bécs kapujáig való hatolásnak valami egyéb célja is volt, mint a bécsi urakat rémítgetni, és Ausztriát kizsákmányolni. — Ott volt fogságban Rákóczy felesége két fiával együtt. — Ezeket akarták a merész portyázó vezérek valahogy kiszabadítani. — Gyakran közel volt a tervük a sikerüléshez. Egyszer épen magát a császárt kapták künn a vadászaton, s csak egy véletlenlen múlt, hogy az álcázott kuruccsapat el nem fogta őt: váltságba a fejedelem fogoly családjáért.

A császáriak most fegyverszünetet kötöttek, s megkisérték Rákóczyt a gyöngye oldalain megostromolni.

Az angol követ *Stepney* által tudatták Rákóczival, hogy nejenek hajlandó a császár engedelmet adni a férje meglátogatására.

A fejedelem örömmel fogadta ez ajánlatot s a Bécsből Pozsonyba leküldött fejedelem-asszony elé *Ocskay Lászlót* küldte egy lovas dandárral díszkíséretül. Ő maga egyszerű kapitány-öltözetben lovagolt eléje a fele uton, hintájában üdvözölve az érkezőt. — És a fejedelemasszony az első találkozásnál nem ismert rá férjére. Nem csoda; mikor elszakíták őt az oldala mellől, az egy simára borotvált arcú, allonge parókás ifjú volt, most pedig egy telt, barnapiros arcú dalia, hatalmas bajusszal, vállaira omló oroszlánsörény hajzattal, a legszebb magyar férfi, a kiben a nemzeti typus minden szépsége egyesül.

Elébb Nyitrára vitte, azután Érsekújvárra, a hol udvarát tartá, a fejedelem imádott nejét, a hol megismertette vele fejedelmi pompájának legnagyobb részét, hatalmas hadseregét.

E varázsszal teljes napok alatt lett Rákóczy szíve kipróbálva, hogy igazi arany-e, a min nem fog semmi edző szer?

Előbb a szerető nő könnyei, könyörgései próbálták azt ki: és meg nem olvasztották.

Azután a bölcs józan ész próbálta meg, a cseh kancellár, *Wratislaw* képében, ki *I. József* kedvence volt, s ezúttal a fejedelemné úti kísérője.

Ez felajánlá *Rákóczy*nak, hogy ha Erdélyről lemond, cserébe egy birodalmi hercegséget fog érte kapni örökös tulajdonul.

Erre *Rákóczy* így felelt meg:

„Nem kétlem, hogy a mit a császár ajánl, igen előnyös lenne a családomra nézve. De én soha sem tartám szemem előtt ennek az érdekeit, s egyedül hazám szabadságáért kezdtem a háborút. Azóta még szorosabban fűz a hála a nemzethez, mely kormányát kezembe adta. Én nem magamnak kívánom Erdélyt ő felségétől, megelégszem azzal, ha ama szerződést végrehajjták, melyet Lipót császár Apaffy Mihálylyal kötött. Ha az én személyem az akadály, visszaadom az erdélyi rendeknek a megválasztási okleveleket, válaszszanak helyettem más kedvesebb személyt, bárha szolgálaim legkisebbike legyen is ez.”

Wratislaw azzal a részvétellel, a mit egy nemes lélek a másik iránt érez, monda neki erre:

„Fenséged, fájdalom, felette nagyon bízik Franciaországban, a hű ígéretei s szószegései által földönfutókká tett fejedelmek ezen kórházában, ön is azok sorába jut s úgy végzi életét.”

A mire *Rákóczy* végszava ez volt:

„Én nem vizsgálom Franciaország magaviseletét, én csak a haza iránti kötelességem szavát követem.”

És azzal visszabocsátá a feleségét a fogságába.

Még egy kísérletet tettek vele. Léküldték hozzá a nényjét, *Juliánát*. *Aspremontné* hasonlított arcban, természetben az anyjához, de *Zrínyi Ilonának* a szellemén rosszul osztozott meg az öccsével. Az egészen *Rákóczy Ferencnek* jutott, neki nem maradt belőle osztályrész.

Az ő hízegő biztatásai, hogy mennyire szereti Rákóczyt a császár, mennyire rokonszenvez vele és a magyarokkal, veszedelmesebbek voltak még a szerető hitves könyörgéseinél is. Előmutatá a testvérenek azt a fehér lapot, a császár aláírt nevével, a mit azért küld általa *Rákóczy*nak, hogy maga írja fel rá, tetszése szerint a béke fölrételeit. Akármit, csak *Erdély önállóságát ne kívánja*. Mind sikertelen volt.

Rákóczy hajthatlan maradt.

★

A háború ezután újult erővel *folytatódott*. Valami különös haditervvvel sem az egyik sem a másik hadakozó fél nem tün-tette ki magát. József Starhemberg Guidót tette meg hadai fővezérévé, s Rabutint az erdélyi sereggel kirendelte Magyarországra Rákóczy ellen, Pálffy bánt, Heister Hannibált is segítségükre adta.

De valamennyinek dolgot adott maga az öreg *Bottyán*, ki félszemű létére jobban látott a csatamezőn, mint valamennyi vezértársa, s dacára annak, hogy akkor házasodott meg, félbeszakítva a mézes heteit, a császári seregeket a Dunán túl rontani sietett. E hadjáratnak legfényesebb fegyverténye volt a *győrvári diadal*, a hol *Andrássy István* tábornok *Heister Hannibál* hadtestét egészen senmivé tette, egy két napig tartó csatában neki szorítva egy tónak s őt magát is elfogta, huszonkét zászlóját s minden ágyúját elvette. Szintén jó sikerrel végződött *Esztergom* ostroma is, melyet a fejedelem maga vezetett s részint ágyúzással, részint csselfogással capitulatióra bírt; csak hogy ezt a várat nem soká bírták a kurucok megtartani. A mint a fejedelem az ostromolt Kassa fölmentésére sietett, *Starhemberg* visszafoglalta azt tőlük.

A kuruc alvezérek, s azok között főképen *Forgách Simon*, sok hibát követtek el: a fővezérségnek nem engedelmestek, kiki a maga tervét vette foganatba s egymás dicsőségére irigykedett. Ez volt az átka örökké a magyarnak.

Rákóczy párisi követe *Vetésy* ez alatt egyre figyelmezteté a fejedelmet, hogy a franciák biztatásaira ne nagy várakat építsen; mert azok ott csak a maguk javára dolgoznak s a szövetségeseikkel nem sokat gondolnak így szól ez a magyar diplomata: „*a francia már sokakat vitt jégre: olyan a barátsága, mint a nádból csinált bot, melyre ha támaszkodnak, nem csak eltörik, hanem darabjai még a kezét is megsebesíti.*”

RÁKÓCZY, MINT ERDÉLY NAGYFEJEDELME

A mint *Rabutin* a tizezeryi császári haddal elhagyta Erdélyt, *Rákóczy* hívei ismét fegyverbe öltöztek, az ott hagyott *Tige* tábornok a kocsárdi éjjeli harcban össze lett törve *Pekry* hajdúi által, s az *I. József* hívei ismét csak a három száz városba szorultak össze.

Savoyai Jenő herceg megverte a franciákat Olaszországban, erre a bécsiek megint abba hagyták a békealkudozást s a parancsszóhoz folyamodtak, a mire aztán *Rákóczynak* az volt a válasza, hogy felavatta magát Erdély fejedelmének.

A fényes ünnepélynek a marosvásárhelyi szabad mező volt tanúja.

Az itt felállított sátor alatt tevé le az esküt *II. Rákóczy Ferenc*, a nagyatyja hitlevele szerint Erdély összegyűlt rendei előtt; mely után magas eszméktől áthatott beszédet tartott a sokaságnak, melynek végeztével *Pekry* tábornok az ország rendei nevében üdvözlé a nagyfejedelmet, *felsőleges* úrnak címezve őt. *Rákóczy* többször visszautasítá a *felsőleges* címet, míg az egész gyülekezet nagy riadással kényszeríté őt azt elfogadni, s innen a jezsuiták templomába kísérte, hol az egyházi áldás szentesíté a fejedelemmé lett felavatást.

Az ünnepély bevégeztével a magyarországi szövetséges rendek felszólíták az erdélyi rendeket, hogy az *Ónodon* tar-

tandó országgyűlésre küldjék el ők is a követeiket, a mit az erdélyiek részükről el is fogadtak. S ezzel ki volt mondva Erdélynek Magyarországgal való egyesülése.

Rákóczy ezután kinevezte az ország főméltóságait, s követeiket küldött a barátságos küludvarokhoz, mint *uralkodó fejedelem*.

Miután rövid ittléte alatt a székelyekből egy dzsidás ezredet, az erdélyi magyar nemes ifjakkból egy száz tagú testőr-csapatot alakított, az erdélyi országgyűlés által hozott törvényeket megerősítve, visszasietett Magyarországba, a május 16-ra kihirdetett ónodi országgyűlést megnyitni.

AZ ÓNODI ORSZÁGGYŰLÉS

Miként hajdan őseink a *Rákoson*, úgy *Rákóczy Ferenc* is a szabad téren tartá meg amaz emlékezetes országgyűlést, mely Magyarország sorsa felett végleg volt intézkedendő.

A *körömi* fenyéren voltak felítve a sátorok, a mik tízezer harcos befogadására voltak szánva: egész megerősített tábor mintájára. A tanácskozás vége könnyen ütközteté is válhatott. *Rabutin* közel járt.

A sátor-utcák középett volt kifeszítve egy nagy ponyva-körönd, pompásan fellobogózva a rendek címeres zászlóival: ez volt az országgyűlés tanácskozási terme.

Az Erdélyből érkező fejedelmet nagy pompával fogadták a szövetséges rendek. Királyi bevonulás volt az; a hajdankor minden fényűzésével: tarka egyenruhák, bogláros díszöltönyök, s mindennemű fegyverzet felvonulása. Maga a fejedelem királyvörös bársonymentében, a gyémánt-forgós fejedelmi süveggel fején, arany csoportos arab ménen lovagolt nemes testőrei középett. Előtte a három csatamént a főudvarmester, az udvari főkapitány és a főudvarmester vezették.

Minden ragyogott itt, csak a fejedelem arca nem.

Tudva volt már előtte, hogy Magyarország összes vármegyéi között van egy, mely őt nem szereti. Ez *Thuróc*.

Ennek a megyének a rendei körlevelet bocsátottak ki valamennyi többi megyéhez, a miben a hadvezető kuruc főket vádakkal halmozzák el (jutott azokból a fejedelemnek is) s felszólítják őket, hogy térjenek a koronás király hűségére s kössék meg vele a békét.

Alig kapta meg *Rákóczy Ferenc* a „felséges ur” címet, azonnal tapasztalá, hogy sokkal nyughatalanabb ülés esik a trónuson, mint a nyeregben. A míg csak vezér volt, addig nem kapott mást, mint koszorúkat, dicsérő énekeket, a mint aztán uralkodóvá lett, következett a keserűje a pohárnak.

Már az erdélyi urak is nagyon megbánatták vele, hogy fel hagyta tenni a fejedelmi süveget. Az ideig kész hadsereget talált mindig Erdélyben; de a mint fejedelmmé hagyta magát emelni, a *méltóság* urak azonnal elejbe tettek egy törvényt, melynek értelme szerint a földes urak erővel kényszeríthetik a jobbágyaikat a mezei munkához visszatérésre, a kik engedelem nélkül sorakoztak a hadi zászlók alá. S a mint ezt a törvényt a fejedelem aláírta, soha többet *Pekry* uram hadsereget nem tudott összegyűjteni Erdélyben. Jó volt ez a törvény a török buzának; de rossz a szabadság buzájának: arra nézve jégeső volt.

Idehaza az ónodi gyűlésen pedig igazán meggyűltek a fejedelem bajai.

A legnagyobb fejedelmi baj az *országos költségvetés* volt. Ez mindig a gyásznapok közé tartozik. Mert hadat izenni köröskörül az egész világnak, az mindenkinek nagyon tetszik, lóra ülni, verekedni, az is sokaknak tetszik; hanem mikor arra kerül, hogy fizessük a hadsereget, az már senkinek sem tetszik.

Hat esztendeje folyt már a szabadságharc, ez alatt hol negyvenezer, hol hatvanezer főnyi hadat kellett tartani *Rákóczynak*, azt fölfegyverezni, felruházni, lovakkal ellátni, ágyút, lőport, posztót mind külföldről hozatni. Erre sok pénz

elment. Tizenöt millió forint ára rézpénz lett már forgalomba bocsátva. Nem is olyan nagy összeg, hat esztendei háborúviselésre. De mikor a tekintetes Karok és Rendek vállait már ez a rézpénz is szörnyen nyomta. Nem akarták elfogadni adósságfizetésbe.

A fejedelem aztán azt mondta nekik, hogy ha nem tetszik a rézpénz, vegyék elő az aranyat, ezüstöt: fizessenek adót. — Két milliót.

Hajh milyen ellenzék támadt erre! Hadakozni is, meg adót is fizetni? Adót fizetni a szabadságért? Hisz az adófizetés, az a rabszolgaság!

De jó szerencsére akkor is voltak már hűséges mamelukok, a kik az ónodi gyűlésen is leszavazták nagy többséggel az ellenzékot, a ki soha „igen”-t nem mond: még *Rákóczynak* sem.

A nagy többség meglett mind a rézpénz, mind az adó kérdésében.

Azonban észrevehető volt az egész gyűlésben, hogy itt van egy párt, mely minden módon zenebonát, visszavonást keres; belekapcáskodik a fejedelembe, a ki személyesen vezeté az országgyűlési tanácskozást. A hadakozó urak méltán haragudtak a téntás újjuakra.

Ilyen izgatott hangulat mellett nyílt meg a negyedik ülés, melyben a thuróczi körlevél került — a szó teljes értelmében — a „gyepre”.

A fejedelem maga hozta azt elő s felhívta *Thuróczi-megye* jelenlevő követeit, hogy álljanak elő és mondják el, mi a panaszuk van vármegyéstül.

Erre a két követ úr, *Okolicsányi Kristóf* és *Rakovszky Menyhért* kiállt a középre, a fejedelmi emelvény elé, melynek lépcsőin az első hadvezetők foglaltak helyet, *Bercsényi Miklós*, *Károlyi Sándor*, *Eszterházy Dániel*, *Andrássy István*, a két *Ilosvay*.

Rakovszky volt a megye nevében nyilatkozó szónok. Hoszsan beszélt és élcsen. Elmondta, a mit úgy is mindenki tu-

dott, hogy a hadjárat mennyi pusztulással jár, a tisztek hogy garázdálkodnak, a népet hogy zsarolják, s hogy az a sok rézpénz már-már leszakítja az embernek a tarsolyát.

A hevesfejű tábornokok sok közbekiáltással szakíták félbe e szónoklatot; a fejedelem alig győzte őket elcsitítani; s mikor vége volt a beszédnek, ő maga felelt meg mind a hallott panaszokra, nyugodt vérrel adva elő hogy biz ezek a bajok mind megvannak; de ezek együtt járnak a háborúviseléssel; azt pedig nem jó kedvünkből viseljük, hanem hogy az országot felszabadítsuk még terhesebb iga alól. Viseljük is ezeket a bajokat mind közönségesen: a földmivelő, a békés polgár a vagyonából hoz áldozatot, a katona pedig a véreből; s az egész ország áldozik nagy lelkesedéssel. De hogy valamennyi helyett mért panaszkodik épen Thurócz vármegye, a ki ellenséget még, a futó Schlicken kívül, nem is látott, a ki a hadjárat nyomoruságait még nem is érezte,, s ha már panaszt akart emelni, mért nem fordult azzal egyenesen ő hozzá, a fejedelméhez, mért lázítja vele a szomszéd vármegyéket visszavonásra? Valjon azt hiszi-e, a mivel a császáriak nyíltan rágalmazták őt, hogy a hadjáratból magának szerez kincseket? hogy az ország aranyát, ezüstjét a maga tarsolyába rakja, s a népnek szórja a rézpénz?

Mikor elvégezte a beszédét a fejedelem, azt várta, hogy szóljon rá valaki. Azt várta, hogy az egybegyűlt rendek közül álljon elő, a ki az ő híve, a ki a szabadság ügyének bátor harcosa, s cáfolja meg a thuróczi követ vádjait, hogy indítványozza Thurócz vármegye perbe fogatását, megfenyítését e perduellis merényletért. És hiába várta. Mintha zsibbadás lepte volna meg az egész országgyűlés nyelvét, olyan mély hallgatás támadt a szavára. Egyik ember a másiktól várta, hogy az szóljon.

Nagy, hosszú csend után megszólalt a fejedelem, kimondva, hogy nagyon fáj neki a rendeknek ez a mély hallgatása, ő kéri hogy mondjanak fölötte ítéletet, ő-e a bűnös, vagy a vádlói?

Újabb kinzó nagy hallgatás követte felszólalását.

Ekkor aztán egész lelke kitörő keserűségével fakadt e szókra *Rákóczy*:

„Hát ezt érdemlettem-e tőled, szolgálataimért, oh haza? Életemet, véreimet, hitvesemet, gyermekeimet, mindenemet feláldoztam, dicső eleim példája szerint, hajdan virágzó szabadságodért, és most ily hálát keljen-e aratnom? Te látod, Istenem, szívem tisztaságát, te tudod, hogy nem a magam hasznát kerestem törekvéseimben. Inkább a sír borítson el, mint e gyanusítást türjem. Édes hazám, ne engedd, hogy rajtam száradjon ez igaztalanság!”

S azzal leszállva elnöki emelvényéről, kinyilatkoztatá, hogy vezéri tisztéről lemond és eltávozik.

Erre aztán kitört a mély hallgatás fenekén lappangó vihar. Egyszerre minden arc lángba borúlt, az egész gyűlés felkiáltott, a thuróczi két követet szidalmazva; *Klobusiczky* útját állta a fejedelemnek, s erővel kényszeríté őt elnöki székébe visszatérni.

A két thuróczi követ pedig csak állt ott a középben. A rendíthetetlen szónok *Rakovszky* még most is gúnyosan mosolygott s csak a bajuszát rágta; de követtársa *Okolicsányi* nagyon elsápadt, s tekintetével ugyan keresgeté azt a nyílást a sátor ponyváján, a melyiken keresztül tágasabb a világ.

Ez általános lárma-zajból *Bercsényi* recsegő hangja tört elő mint a tárogató szó:

„Hogyan, szövetséges Rendeik, oly hálátlanok lennétek-e, hogy inkább távozni hagyjátok szabadítótokat, mintsem neki igazságot szolgáltatassatok rágalmazói ellenében? Inkább, hogyszem ez megtörténjék, haljanak meg ezek az árulók.”

Az egész gyűlés azt kiáltá erre:

„Inkább halál rájuk, mint mi ránk szolgálásig!”

Erre *Bercsényi* kirántja kardját s *Rakovszkyt* vállba sújtja vele; *Károlyi Sándor* másfelől a fejére csap^a a kardjával, a két *Ilosvay* végre összevissza kaszabolja a boldogtalant (a ház-

szabályok ellenére). *Okolicsányi*, követtársa példáján megrettenve, fut a sátor nyílása felé, de odáig őt is csúful összeszabdaldják, odakinn pedig a francia gránátosok kezébe jut, a kik láncra verik.

Benn a gyűlés-sátorban általános lett a zűrzavar; a jelenlevő thuróczi nemeseket elkezdik ütlegetni, azok odamenekülnek, kegyelmet kérve *Rákóczyhoz*, mire a fejedelem maga ránt kardot, s a hozzá menekült ellenfeleit saját testével védelmezi meg üldözőik ellen.

Odakinn e közben még nagyobb lesz a zűrzavar. A katonák azt hallják, hogy *Rakovszkyt* megölték, a névhasonlat miatt azt hitték, a fejedelmet magát gyilkolták meg, s vad haraggal rohannak az országgyűlési sátonak: csak nagy nehezen sikerül a vezéreknak künn és benn a rendet helyreállítani úgy a hogy tanácskozási formát adni a gyülekezetnek.

Arra ott, *Bercsényi* indítványára, rögtön törvényszékké alakul az országgyűlés, s ítéletet hoz egy egész vármegye fölött, mely szerint Thurócz vármegye élve elfogott követe, *Okolicsányi* lefejeztetik, holtteste fölött, a vérpadon, *Thurócz* megye zászlója széttépetik, címeres pecsétnyomója összetöretik, tisztika fogságra vettetik, s maga az egész vármegye a törvényhatóságok sorából kitöröltetik, s területén a szomszédos vármegyék osztoznak.

E tragikus eset emlékére lett a késő korig *Thurócz* vármegye tanácsstermének hosszú asztala a szokott zöld posztó helyet vörössel bevonva.

Következett volna erre a napirendben a kérdések legsúlyosabbika, a koronás király trónvesztetté nyilvánítása.

De *Rákóczy* nem tartá e fölötti tanácskozásra alkalmasnak ez izgatott hangulatot. Kérte, hogy halaszszák el azt az ülés végére, mikor a harag minden szivekben elpihent s itélni tudnak a jövő kockája felett hidegen, nyugodtan.

Egy hétig a pénzügyek rendezéséről beszéltek. Ez elég lehűtő tárgy, hogy még a véritasság mámore is kijózanodjék tőle.

Végre június 14-én (1707) került elő az indítvány, hogy Magyarország Ausztriától elszakadjon.

A felolvasott indítványra ezzel a felkiáltással feleltek a rendek:

„*Eb ura a fakó!*”

Ezzel lett kimondva, hogy a koronázott királyt leteszik. Ezt végzésbe is tették és törvénycikkelyt hoztak róla.

E végzésnek a királypárti magyarok, a kik viszont *Eszterházy Pál nádor* körül gyűltek össze, ellenmondtak: az egész *ónodi* országgyűlést törvénytelennek nyilvánították s a trónvesztésről hozott törvényt a thuróczmegyei követek levágása által előidézett terrorizmus szülöttének keresztelték.

Ezzel pedig el volt égetve minden hid *Rákóczy* és a király között; most már csak egyetlen kulcs volt a jövő titkaihoz: a kivont szablya.

Az *ónodi* országgyűlés június 22-én oszlott szélylyel.

S augusztus hatodikán már *Rabutin* útban volt Erdély felé. Nem is tartotta fel odáig senki. *Pekry* uramtól pedig ott mehetett be, a hol akart. S azzal ott vége volt *Rákóczy* uralmának.

Jól mondta azt egy magyar bölcs:

„Hej ha minden *száj* egy kerek *ágyú* volna, akkor volnánk mi nagyon jól!”

NAGY URAK JÁTÉKA

Létre lehetett volna hozni a békességet a magyar nemzet és *I. József* között, ha az európai diplomatiának a keze minduntalan benne nem lett volna a játékban.

Nem jó pedig szegény embernek az ilyen nagy urak játékába belekeveredni, mert ő rajta békülnek ki s vele fizettetik meg a játékdíjat.

Egyfelől *XIV. Lajos* francia király biztatta rendes követe által *Rákóczyt* a szövetségével, de azt valósággal soha meg nem

kötötte vele. Adott neki valami pénzsegélyt; de arra azt mondhamni, hogy „meghalni sok, megélni kevés.”

A *bajor király, XIV. Lajos* szövetségese, volt kijelölve, hogy a magyar koronát fejére tegye, de se maga nem jött érte, se a kért hadtestet nem küldte Szilézián keresztül. Azt várta, hogy eléje vigyék.

Most még egy harmadik pártfogója is akadt a magyar szabadságharcnak, *I. Péter*, muszka uralkodó. (Még akkor nem volt se „Nagy”, — se „cár”.)

Hinné-e valaki, hogy valamikor a magyar nemzet az orosz cártól várta a *szabadságát*? — *Rákóczy* alatt történt.

A lengyelck (szokás szerint) két pártra voltak szakadva.

Az egyik *szász Ágostont* választotta meg királynak, a másik *Leszczinszky Szaniszlót*.

Az első a muszka uralkodóhoz folyamodott segítségért, a másik a svéd királyhoz, *XII. Károlyhoz*.

Ekkor folytak le a két északi hősnek nevezetes harcai egymással.

I. Péter ekkor azt az ajánlatot tette, hogy ejtse el mind a két uralkodó a maga királyjelöltjét s emeljék *Rákóczy Ferencet* a lengyel trónra. Ő maga többször unszolva kínálta meg ezzel a fejedelmet, s a vele tartó lengyel párt is őt óhajtotta.

De *Rákóczy* nem tudott hűtelen lenni a nemzetének adott esküjéhez, hogy hazája ügyét el nem hagyja, sőt minden erejével diadalra vezetni törekszik.

Ő viszont azt a tervet ajánlotta *XIV. Lajosnak* és *I. Péternek*, hogy hagyják *Szaniszlót* a lengyeleknek, azután svédek, oroszok, franciák és magyarok kössenek szövetséget s együtt támadják meg Ausztriát, vegyék el tőle Magyarországot, s ültessék a trónba a bajor királyt. Ő maga nem akar egyéb lenni, mint a mi most, Erdély választott fejedelme.

Akkor azután, ha ezzel készen lesznek, *I. Péternek* szabad kezet adnak, sőt magyarok és lengyelek segíteni is fogják,

hogy az oszman hatalmat kivesse Európából s Konstantinápolyig menjen.

Mindenki beleegyezett ebbe a fényes tervbe, a mi a világrésznek egészen más arcot volt adandó. Francia, orosz, lengyel, svéd, bajor buzdításaival sietett *Rákóczyt* terve megvalósítására ösztönözni.

S mind ez csak játék volt.

Dehogy volt valakinek a nagy urak közül eszében a szegény magyar sorsát is felvenni a számításba; mind valamennyi egyenkint csak azért akarta e vitéz nemzetet a harc mezején megtartani, hogy a maga önző céljához könnyebben eljusson.

Csupán az egyenes lelkű, őszinte, a szabadságért igazán rajongó, szívében minden önzés salakjától tiszta *Rákóczy Ferenc* vette a maga feladatát igazán szívére s készült annak megvalósításához maga, készíté a nemzetét előre egész komolysággal.

Tanuld meg az ő példájából magyar, hogy neked csak egy igazi őszinte barátod van a kerek világon, a kit azonban mindig keresgetsz, soha sem találsz meg, mert ez az egyetlen jó barátod, saját magad . . .

A TRENC SINI ÜTKÖZET

A diplomatai játékban most egy új tromfot hívtak ki. Egyszerre azt az ajánlatot tették *Rákóczynak*, hogy hát a porosz király fiát fogadná el magyar királynak? Abban az esetben a *Brandenburgi* szép csendesen visszahúzná a segédseregeit, a mik eddig az osztrák császár mellett küzdenek, sőt a *dán királyt* rávenné, hogy ezredeit visszahívja Magyarországból (a hol azokat úgy is jól megnegyedelte már vak Bottyán). A porosz könnyebben nyújthatna kezet *Rákóczynak* Szilézián keresztül, mint a bajor Ausztrián át.

Rákóczy kapott ez ajánlaton, mely mind rá, mind a szabad-

ságharc ügyére nézve oly végzetessé leendett s minden erejét összegyűjté, hogy a hadjáratot teljes sikerrel kezdhesse meg ezúttal az ország határán kívül Sziléziában.

Ez az év (1708) csupán hadak gyűjtésével, s a mellett kisebb portyázásoknál telt el. *Rákóczy* Egernél gyakoroltatá a derék-hadát, mely mind számra, mind felszerelésre nézve tekintélyes európai seregnek volt már nevezhető.

Azonkívül egy dandárt elszakíthatott, hogy Erdélybe küldje *Rabutin* ellen; egy dandárja *Bercsényivel* a Garam mellett táborozott. *Eszterházy Antal*, *Bezerédy*, *Kisfaludy* alvezérek a dunántúli részt őrizték. *Ocskay* négyezer lovasával a Morva folyannál nyugtalanítá a császári seregeket, s egy hatalmas várukat, a mit akkor építettek a tartomány védelmére, egy váratlan rohammal karddal a kézben, elfoglalta, az ott összehalmozott kincsekben roppant zsákmányt ejtett: csak az ezüstit nyolc szekéren hozta el, s posztóval ellátta az egész seregét. Az osztrák derék-hadat pedig, mely Pozsony táján és a Csallóközben vesztegelt, a dán segédhadakra várva, a *vak Bottyán* tartá ellenőrzés alatt. Ezeknek *Starhemberg Miksa* volt a fővezérük.

Egy napon *Bottyán* húsz lovas kuruccal kiküldé *Bornemisza János* őrmestert kém szemlészetre Pozsony felé, hogy hoznának hírt az ellenség állása felől. — Ez a kuruc csapat keresztül bujdokolva a császári seregek valamennyi őrvonalán, a mint Szempcz és Sárffő között a nádasból kibukkan, egy ellenséges csapatot talál maga előtt, vasas németeket, számra körülbelül velök egyenlőt. — De nem számlálgatták a kurucok, hogy hányan vannak amazok, hanem nagy hajrával rajtuk rohantak, levágták, csak a velük volt előkelő tisztet hagyták élve. Azt hirtelen közrekapva, a nádasokon, berkeken keresztül visszavágtattak vele a fővezér főhadiszállásra. Csak itt tudták aztán meg, hogy kit fogtak el? Az volt *Starhemberg Miksa* tábornok, az osztrák fővezér maga.

Hejh, de nagy bolondságot követett el a vitéz *Bornemisza*

János azzal az ő hőstettével, hogy az ellenség fővezérét a tábor közepéből kihozta, hisz ennél a *Starhemberg Miksándl* rosszabb hadvezérük nem volt az osztrákoknak! Miért nem hagyta ott nekik?

A bécsi főhaditanács aztán az elfogott jó jámbor *Starhemberg Miksa* helyett odaküldé fővezérnek a már jó híréből eléggé bőven ismert *Heister Siegebertet*.

Hát kellett ez nekik: a kurucoknak?

Heister azután nem nyújtózott a medvebőrön, hanem hozzá kezdett a hadműveletekhez.

Legelőször is azon kezdte, hogy a kurucok legnyughatatlanabb és legvitézebb hadvezére *Ocskay László* ellen kiküldé *Viard* tábornokot, a ki viszont a császári vezérek egyik legjobbika volt, s *Ocskayt* ez által a Morva határszélről visszavonulni kényszeríté a Vág-vonalig.

Mind *Rákóczy* maga, mind *Bercsényi* panaszteljesen jellemzik a hadseregök állapotját s egész hadviselésüket a szabadságharc hatodik esztendejében. *Bercsényi* ezt írja *Károlyi Sándorhoz*:

„Régen tudom én azt már, hogy mi nem hadakozunk, hanem vontatjuk a háborút; háborgatjuk ellenségünknek a szándékát, nem ellenezzük; panaszoljuk fogyatozásinkat s magunk fogyatozásinak panaszait sajnáljuk. Rosszaságát a had praesentiával fedezi: elébb fogy el prófontja, mintsem megeszi; elébb szakad mundirja, mintsem elkészül: elébb tudja okát, miért nem győzheti, mintsem reá indul. — Minden vigasztalásom abban, hogy a szomszéd Lengyelországban még több rosszat tapasztaltam a szabadság dolgaiban.”

A főtisztek zúgolódtak, hogy *Rákóczy* miért nem viszi a derékhatat a császáriak ellen döntő ütközetbe, minek forgácsolja szét a haderőt dandárokra? Pedig a fejedelem bölcsen ismerte a maga népét a legfőbbektől a legalsóig. Tudta jól, hogy a kuruc had ezredenként, dandáronként csodavitézséggel tud verekedni. Egyes merész hadműveletre, a hol a hadi tervet a pillanat, a kedvező helyzet gyors felfogása adja, az ő

alvezérei mind nagyon alkalmasak, de egy sincs közöttük, a ki egy egész negyvenezer főnyi hadsereget döntő ütközetben vezényelni tudjon, a ki egy nagyszabású csatatervet ki tudjon dolgozni stratégiai részletekben; s maga a hadserege olyan elemekből áll, a miket ha valami közbe jött véletlen zavarba hoz, az egész sereg atomjaira oszlik azonnal szétlyyel.

Különösen volt *Rákóczynak* egy szerencsétlen két balkezű alvezére, *Pekry*, a ki akármit megfogott, az mind a két kezébe szakadt: ez veszté el Erdélyt is *Rabutin* ellen, s legközelebb ez hagyta magát tönkre veretni *Viard* által Szokolca mellett; de mert *Bercsényinek* kedves embere volt, mégis csak rábízta *Rákóczy* a mezsei lovasság vezényletét. Jobb lett volna, ha *Ocskay Lászlót* vonja magához; de arra meg *Bercsényi* haragudott. Azért ezt a Csallóközbe küldék, hogy *Heister* hadmozdulatait kísérje figyelemmel.

Két nevezetes vára volt a császáriaknak a Vág mellett. Az egyik *Lipótvár*, a mit I. Lipót építtetett akkor, mikor a törökök Érsekújvárt elfoglalták, ennek az ellensúlyozására; a másik pedig *Trencsin*. Hatalmas vár akkoriban, még mostani félig rom állapotában is felséges építmény. Egy egész város, csupa palotából. Innen osztotta hadjárati parancsait *Róbert Károly* ellenkirálya, *Csák Máté*, ki elég erős volt egyszerre két királylyal folytatni háborút. — A kurucok a szabadságharc megkezdése óta ostromolták mind a két várat. — *Lipótvár* elfoglalásához már közel voltak, a midőn annak az ostromát a nagyszombati ütközet kimenetele félbe hagyatta velük. De *Trencsinnek* még a lőtávolóba sem jöhettek, annak a sziklaormai uralják az egész vidéket; azt csak kiéheztetéssel lehetett bevenni. De ezúttal *Lipótvár* is abban az állapotban volt, ott is a lovaikat lakomázták már fel a császári hadak, a kenyérük rég elfogyott. *Rákóczy* ezt a várat akarta bevenni legelőbb, a minék a sáncai meg voltak már rongálva az ágyúí által. — Hanem a hadi tanácsban a főtiszték mind ellene voltak a tervének, azok minden áron *Viard* tábornokkal akartak meg-

mérkőzni, a ki a kiéhezett Trencsin vár felszabadítására sietett Morva felől egész vonat élelmiszeres társzekerekkel.

A fejedelem ráhagyta magát venni, hogy azzal az egész hadsereggel, a mi a sziléziai nagy hadjáratra volt előkészítve, Trencsin felé vonuljon, ennek a várnak az újra élclmezését megakadályozni.

Azonban ekkor *Heister* és *Pálffy* bán is előjöttek a Csallóközből s szintén a szorongatott Trencsint igyekeztek hadseregükkel elérni.

Bottyán és *Ocskay*, a két lovas dandárral két oldalról közre kapta a császári sereget s éjjel-nappal csapkodva, keserves küzdelmek között hajtotta maga előtt egész Vágújhelyig.

Heister három tűz közé volt szorítva. Hátul *Ocskay*, oldalt *Bottyán*, előtte a Vág folyam, s azontúl *Rákóczy* egész nagy hadserege.

Heister nem is azért igyekezett olyan lóhalálában Trencsin felé, hogy ott *Rákóczyval* ütközetet vívjon, hanem inkább azért, hogy kifáradt seregét a trencsini várágyúk oltalma alatt kipihentesse, míg *Viard* a várva várt élelmi szerekkel megérkezik.

A mint azonban Vágújhelyre megérkezének, a fejedelem táborából átlopózott *Pálffy* bánhoz egy megbizott kémje. Egy cigány leánynak álcázott grófhölgy. Ugyanaz a *Szunyoghyné*, a kit a Beczkó vára ostrománál, mint a várparancsnok kémét, a hajdúk elfogták s meztelenre vetköztetve, hajtottak a táborba, a míg vezérük, *Ocskay László*, ki nem szabadította kezeik közül s meg nem védelmezte a feldühödött harcosok ellen.

A történetírók ennek a női bájakkal fölékesített daemonnak a rovására teszik a magyar szabadságharc balvégzetű fordulatait. Ő csábította *Ocskayt* is az áttérésre *Pálffy János* izeneteivel, a ki generalisságot ígért neki a császáriaknál. Ő hozta hírül *Pálffy* bánnak, hogy minő helyzetben van a Vágon túl *Rákóczy* serege: hogy *Bercsényi* megneheztelt a fejedelemre s a maga hadtestével oly messze vonult a főhad derekától, hogy

alig van vele összeköttetésben, s hogy a Vág partján a fejedelem legszerencsétlenebb vezére, *Pekry* van fölállítva a legrosszabbul fegyelmezett mezei lovassággal. A fejedelem azt hiszi, hogy ezt a leggyöngébb csapatját igen jól megvédi a közbeeső Vág folyam, a min át lehet ugyan usztatni lóháton; hanem az ottani terep nagyon alkalmatlan valami lovassági ütközet kifejlődésére. A Vág melletti lapály terítve van kavicsstorlatokkal, a mikkel a medrét gyakran változtató folyam hordja meg az ártereket, másutt áttörhetetlen fűzberkek tartják fel a rohamot; azután pedig össze-vissza tépett halmok és fensíkok következnek, mély árkokkal, miket tán az özönvízi kataklizma ásott oda. Boszorkánytáncnak való hely, nem ütközetnek.

Ámde *Pálffy* számítani látszott a kurucok jól ismert gyöngéjére. Rávette *Heistert*, hogy engedje őt a lovasságával átusztatni a Vágon, s *Rákóczy* mezei hadait fölverní. *Heister* beleegyezett a merész kísérletbe, melytől azt az eredményt várhatta, hogy maga azalatt háborítatlan elvonulhat a derékseregével a Vág hídjáig, mely Trencsin alatt van verve.

Az eredmény azonban végtelenül túlszárnyalta minden reménységét.

Mikor *Pálffy* lovas ezredei a Vágot átúsztatva, a fűzfa rekettyésből egyszerre előtörtek, *Pekry* mezei hadait oly vak rémület szállta meg, hogy nem is gondolva az ellenállásra, felbomlott gyülevészben rohantak a világba veszedelmes ordítózással.

Hiszen bár hagyta volna őket futni a fejedelem, a míg a világ kerítésébe ütik az orrukat. Az egész nyomorult mezei had nélkül is bizvást megfelelt volna ő a rendes, fegyelmezett hadseregével *Pálffy* és *Heister* hadainak. Azonban attól tartott a fejedelem, nehogy ez a nagyszájú had a maga vészordítózásával a többi tábort is felkavarja s vak rohamában rendetlenséget hozzon a felállított gyalogezredek közé. Ennek akarta elejét venni. És ez volt a balvégzete.

Egy lovas ezredét rögtön *Pálffyék* visszaverésére rendelé, ő maga pedig lovát sarkantyúba kapva, oda vágatott *Pekry* futó hada közé, hogy azt hatalmas szavával visszaterelje.

Bizony rossz szakács a sors! Jól főz, de rosszul tálal! Mikor *Rákóczy* Nagyszombatnál a dragonyosai élén be akart vágatni az ütközetbe, hogy a harcrendet helyreállítsa, akkor nem kellett volna a kísérőinek belekapni a lova zablájába és őt visszatartani; hiszen csak ellenséggel volt dolga, azt karddal megverhette. Hanem inkább *Trencsinnél* kellett volna *Rákóczy* lova kantárát megfogni *Vay Ádámnak*, hogy ne távozhassék vezéri helyéről. Megfordítva történt.

Az előre vágató fejedelem útjában találta azokat a veszedelmes mély árkokat, a mik a terepet átszeldesik, kettőn átugratott a lovával, a harmadik szélesebb volt, minthogy ló szöktében a túlsó partjára átkaphatott volna s ez belebukott lovasával együtt a két ölnyi mély árokba: a fejedelem a veszély pillanatában féloldalra vetette magát, s ezzel kikerülte az agyonzúzást, de mégis oly ütést kapott a bal szeme táján a fejére, hogy ájultan maradt ott.

Az elementum volt az ellensége, a ki összetörte.

Kísérői hirtelen kiszabadíták a lova alól, mely nyakát szegte az eséstől, s úgy hozták őt elő véres arccal. Azt sem tudták, él-e?

A mint aztán a hadak meglátták, hogy a fejedelmet véres fővel hozzák a csatából: akkor egyszerre elvesztette mindenki a lelkét. „Elesett *Rákóczy*! Halva a fejedelem!” Ez a rémkiáltás zúdult végig az egész táboron, s ez az egy szó elég volt, hogy mint a kakasszó egy egész kísértet-tábort a felkelő se-reget a világba szétűzze.

Heister, látva az ellentáborban az eszeveszett bomlást, maga is egész erejével átkelt a *Vágon*, *Pálffy* bán művét befejezni.

A kuruc lovasság, mely a fejedelem vezénylete alatt állt, elfutott világgá, ott hagyta az ágyúit; csak a gyalogság állta még a harcot. A hajduk és *Winkler* meg *Czelder Orbán* német

ezredei védték a csatatérrel s a zászlók becsületét késő estig az egész császári sereg ellen; háromezer maradt belőlük halottan: vitézségük tanuja. Későre megérkezett *Bercsényi* is a bódult csatába, de csak azért, hogy ő is kapjon egynéhány kardvágást s utoljára karddal a kezében vágjon utat magának a menekülésre, alig kísérve egy pár száz lovasától.

És ezalatt a harc alatt, — alig pár óra járásnyira — ott mulatott *Ocskay László* és valamennyi kuruc vitéze a Sándorok kastélyában. Nem is álmodott róla, hogy a szomszédjában nagy ütközet folyik. Hisz azt a tizennégy ágyút, a mit a császáriak elvettek *Rákóczyéktól*, még csak egyszer sem süttették ki az ütközet alatt: ágyútüzelés nélkül lett megvíva az egész eldöntő harc. Ha csak egyetlen egyszer megdőrdültek volna a kurucok ütegei, *Ocskay*, *Bottyán* rögtön ott termettek volna. Így *Ocskay* a csak dárídó közepett véres fejjel berohanó *Bercsényitől* tudá meg, hogy oda az ütközet, oda a hadsereg, a dicsőség, a haza, minden! Maga a fejedelem is súlyosan megsebesült és menekül, ki tudja merre?

Erre a hírre aztán *Ocskaynak* a dandára is abba hagyta a táncot, felugrott a lovára — s futott a többi után. Alig tudott annyit összeszedni *Ocskay* belőlük, hogy a fejedelem üldözésére előrohanó *Pálffy* vérteseit visszaverje velük.

De másfelől *vak Bottyán*, megtudva a nagy veszedelmet, még azon éjjel odarohant a maga jól fegyelmezett csapataival az elveszett csatatérre, s megvédve a futó tábor, megakadályozá annak végmegsemmisülését.

A fejedelem megsebesülve érkezett Nagy-Tapolcsányba. Egy bolond hant, egy darab holt agyag ütötte meg ily iszonyúan!

Milyen rettenetes mély árok az ott! Magyarország függetlensége van benne eltemetve.

HŐSÖK UTÁN ÁRULÓK

Azt írja *Rákóczy* maga a trencsini ütközetről:

„*Soha vereség nem volt annál gyalázatosabb és szerencsétlenebb következtetésű*”.

Elveszett benne a fejedelmi sereg legjobb gyalogsága, tizen-négy ágyúja, elveszett a sziléziai hadjárat, a poroszszal való szövetség; de a mi legsajnosabb vesztesége volt: oda lett a hit a szabadság zászlóinak diadalában.

A trencsini szerencsétlen ütközet után egymást követve, hullongtak el a fejedelem mellől azok a hívei, a kik eddig megannyi villám voltak a kezében. A villámot is meg lehet fogni — aranynyal.

Révay földalta Nyitra várát *Heister* puszta megjelenésére. *Ocskay László, Pálffyval* összebeszélve, el hagyta magát fogatni egész ezredével (a minnek egy csapatja fegyverrel vágta ki magát az árulás rakta kelepceből) s azután császári generálissá lett s labanczá esketett hajdani lovas hada élén segíté tisztítani a magyar városokat; — *Bezerédy* az egész rábizott dandárt át akarta vezetni a császáriakhoz. Az árulás terjedt, mint a dögmirigy.

Hasztalan ütötte vissza a bosszuálló pallos az árulók verte sebeket, *Bezerédy, Ocskay, Botka* levágott fejei a pózna hegyére tűzve hasztalan hirdetéik, hogy mi jutalma van az árulásnak: a levegőben volt az már.

Még egyes dandárvezetők harcoltak vitézül. *Eszterházy Antal*, a trencsini veszteséget megboszulni, áttört Ausztriába s kényszeríté *Heistert* a Dunántúlra visszavonulni, s azalatt *Jellasich György* vicebánt horvát seregével összetörte, magát a vezért is megölte. *Balogh Ádám* másfelől ötezer rácot, *Fluck* német ezredével együtt szétvert és levágott a Kölesd melletti véres ütközetben. *Bottyán* a maga pénzét osztva szélylyel, összegyűjté a Trencsinnél szétvert kuruc had töredékeit s azokkal *Heistert* Szakolcánál megverte, s meghódolt városokat

újra visszafoglalt. Érsekujvárt pedig vitézül megvédte *Csajághy* a császári ostromló sereg ellen s kényszeríté azt gyorsan odább vonulni. *Károlyi Sándor* is győzedelmeskedett Erdélyben Mező-Madarasnál s sok várat visszafoglalt. — Mind nem volt ez már se haszon, se vigasztalás. — Valamennyi apró győzelem nem nyomta le az egy trencsini veszteséget.

Rákóczy minden emberének a homlokáról azt olvasta le, hogy nem bánnák, ha — vissza lehetne nyelni az „eb ura a fakót”.

Összehívta a szövetséges rendeket országgyűlésbe Sáros-Patakra, s előhozatva *Tolnay Gábort*, az itélő mestert, a kit a császáriak az ónodi gyűlés előtt békeföltételekkel küldtek le hozzá; kit akkor a kurucok ki se hallgattak, hanem tömlőcre vetettek; most onnan kihozatta, s visszaküldé azzal az izenettel, hogy ő és hívei hajlandók a királylyal békét kötni: csak az ország szabadságainak biztosítására kívánnak angol és hollandi kezességet: Erdély önálló fejedelemségét sem kívánják már: beérik vele, ha az erdélyi fejedelem olyan függésben lesz a magyar királytól, minővel a birodalmi fejedelmek vannak az osztrák császártól.

Hej ha ezt a jobbik eszét akkor vette volna elő a fejedelem, a mikor felesége és a nénye édes csókjai kérték rá, és nem akkor, a midőn *Ocskay, Bezeređy* judáscsókjai megégették a száját: milyen szép sikere lett volna annak.

Hanem hát akkor ezt nem tehetette: nem, a saját magyarjai miatt. Akkor ők kemények voltak. Most meg egyszerre nagyon is puhák lettek.

Rájuk illet ez a mondás: „aut timet aut tumet” vagy fél, vagy forr). Mikor győz, akkor a tengert is át akarja gázolni, mikor meg vesz, akkor a pocséta előtt is leül.

★

Erre a mostani békeajánlatra azzal felelt a királypárt, hogy a maga részéről a nádor által hivatott össze országgyűlést Po-

zsonyba, s ez az országgyűlés *Rákóczyt és Bercsényit felségdrulóknak, honellenségeknek nyilvánította.* — Ez volt a „nota Rákóczyana”. A magyar corpus jurisban olvasható törvény-cikk, mely Rákóczyt és hiveit a hazából száműzi.

Fájdalmasabb seb minden fegyverütötténél.

A ROMHÁNYI ÜTKÖZET

A szabadságharc ügye feltarthatlanúl hanyatlott mind alább. Egyik vereség a másikat érte s minden vereségnek egy hűség felmondása lett kísérője.

Elveszett a dunántúli rész; *vak Bottyán* hasztalan kísérté meg azt visszafoglalni. Öreg volt már. A sors azt az irgalmat tette vele, hogy nem engedte neki megérni nemzete bukását. Egy diadalmas ütközet után, melyben a rácokat megverte, hirtelen megütötte a szél. A százkarú óriásnak legerősebb karja szakadt le benne.

S a többi karjai is egyre fogytak. *Andrássy István* tábornok (a győrvári diadal hőse) feladta *Lőcsét* a császáriaknak; azt a hatalmas várost, melynek lakossága leghívebb népe volt a szabadságharcnak, a hol *Rákóczynak* ágyúöntődéje, fegyverraktára volt. Feladta azt, egy kis asszonyi cselszövénnyel behálózni hagyta magát.

A többi szepesi városok aztán mind utána estek.

Még egy szövetségese is ellene fordult *Rákóczynak*, a tizenhárom szepesi város grófja, *Lobumirszky*, ez is az osztrákok mellé adta a lengyel ezredeit. Ezzel Felső-Magyarország is el lett vesztve.

Most végtére egy *harmadik* harcoló fél jelent meg a küzdők között, a legfélelmesebb ellenség, vagy kibékítő, a hogy inkább szeretjük nevezni. Ez a hadviselő hatalom — a *keleti pestis*.

Hejh, mikor ez a hatalmas úr odadobbant közējük, hogy futottak előle magyarok, németek, ki keletnek, ki nyugotnak! *Bercsényi* rémültében a tábort is elhagyta. Az a heves fejű ember, a ki a félvilág haragjától sem félt, ettől a láthatatlan ellenféltől úgy meg volt rettenve, hogy egyik pusztáról a másikra bujdokolt előle.

Csak *Rákóczyt* nem rémíté meg még ez a vész sem.

Most az országos rémület közepett akarta megmutatni, hogy nem fél a balsorsnak semmi öldöklő angyalától.

Hirtelen összegyűjté azokat a hadait, a miket még a dögmirigy réme haza nem kergetett, zsoldjába fogadta a *svéd kirdlynak* e *pultavai* ütközetből a magyar határig menekült kétezernyi dandárát, s azokkal és *Károlyi Sándor* kuruc lovaságával bátran rajta hajtott *Sickingen* tábornokra, ki a császári derékhadat vezette. Ez előre értesült jöttéről, s szemközt jött reája. *Romhánynál* találkozott a két sereg, egy mocsáros patak előtt. *Rákóczy* seregei mindenütt diadalmasan ütköztek meg a császáriakkal, a svédek és lengyelek beszorították *Sickingent* a nádas mocsárba, s már a hintáját is elvették, társzekereivel együtt, *Károlyi Sándor* pedig a rációkat aprította össze, a vezérüket is elfogta. Ekkor a már megnyert csata közepett nagy trombita- és dobszó támad a magyar sereg háta mögött Vadkert felől. A kurucok meglepetve huzódnak a patak partjára vissza, hadi rendben várva a támadást.

Ez alatt *Sickingen* a vert hadaival háborítatlanul huzódik el a csataterről senki sem üldözi. — Mikor aztán a nyárfa-erdőből előjön a nagy riadallal közelítő ellenség, akkor látják, hogy az csak egy század részeg dragonyos, legrészegebb a kapitányuk maga, egy *Migli* nevű olasz, a kik a szomszéd Vadkertben tivornyázva, a mint az ágyúzást meghallák, kótyagos fővel neki rohantak, fújták a trombitát, ütötték a dobot, mintha egész hadsereggel jönnének *Rákóczynak* a hátába. Ezek állították meg az egész ütközetet.

Nevetni lehetett azon!

Hanem ezzel a nevetéssel be is volt rekesztve az egész hadjárat komolysága.

Több igazi csatát nem vívott *Rákóczy* a magyar földön. Egyik rossz hír a másik sarkára hágott. Az alvezérek feladták az erős *Érsekujvárt*; a dicsteljes *Eger várá*t; a megvihatatlan *Murányt*. Csak *Munkács* maradt még: ugyanaz az utolsó erősség, a mit a dicső *Zrínyi Ilona*, a *Tököly* hadjárat végpontjakint, oly hősi lélekkel védelmezett. Hadvezéreinek seregeit mindenütt szétverték, azoknak a romjaiból még csak *Károlyi Sándor* tudott a Tisza mögött egy tizenkétezernyi haderőt összegyűjteni. Ez volt a szabadságharc utolsó tábora.

A SZATHMÁRI BÉKEKÖTÉS

Tizenkétezer harcos, a kinek a szíve láng, akarata acél, még mindig elég erős tábor, hogy egy országosan gyűlölt ellenség kezéből a diadalt egy kétségbeesett végcsatában kicsikarja.

A bécsiek ezt a lángot is ki tudták oltani, ezt az acélt is meglágyítani. Egyszerre letették *Heistert* a fővezérségből, a kegyetlenkedőt, a nemzet ellenségét, a protestánsok üldözőjét, az országpusztítót, s helyébe tették *Pálffy János* tábornagyot, a magyart, az engesztelőt, az eszes diplomatát.

Ez aztán azt a tábort, a kit elődei le nem tudtak győzni karddal és ágyúval, legyőzte egy szál vesszővel, a béke olajágával.

Harc helyett értekezést kezdett *Rákóczy* fővezérével, *Károlyi Sándorral*. *A fejedelem tudtával történt ez.*

Majd *Rákóczy* maga is összejött *Pálffyval*, s késő éjjel értekezett vele. *Pálffy* biztosítá őt a király kegyelméről, ha ezt *Rákóczy* maga fogja kérni levelében.

Rákóczy visszament táborához, s elmondá a főtisztjei előtt *Pálffy* ajánlatát: sűrű könyhullatások közt. A tanácskozás eredménye az lett, hogy *Rákóczy* megtörte büszke lelkét s

levelet írt a királyhoz, melyben nemzetének igazságot, magának és híveinek kegyelmet kért tőle.

„Indítsa erre Felségedet az igazság és kegyelem, a trónok e támaszai.”

Rákóczynak megcsépett a szive a vele együtt bujdosók nyomorán. Így ír ő maga: „A szánakozás érzelme soha életemben nem hatott lelkemre élénkebben, mint ezen másfél napi utam alatt . . . A földet már hó borítá. Az alvidékről kibujdosott asszonyok szekereinek hosszú soraival találkozáván, kik sírva nyújtják felém kezeiket és zokogva biztosítanak a magok s férjeik hűségéről, csak fedelet s élelmet kérve a maguk számára; a hidegtől didergő gyermekeik sírással tölték el a szekereket, melyek a félig fagyott sárban alig mozdulhatnak. Mélyen meghatott állapotuk s tettem érettük, a mit lehetett”.

Rákóczynak a királyhoz írt levelének eredményét nem várta be az országban. Február derekán kiment Lengyelországba, *Károlyira* bízván a királylyal való béke megkötését.

És azután soha sem látta meg többé hazája kék hegyeit.

A királyi határozás leérkezett, a miben *Rákóczynak* fejének és jószágainak biztosítva lesz a kegyelem, párhívei amnestiát kapnak, az ország jogos törvényei, jogai és szabadságai helyreállítatnak.

Ez okmánynyal felkereste *Károlyi* a fejedelmet Lengyelországban.

A királyi leirat s a magyarok kívánságai tárgyalása végett Szathmárra hívtak össze országgyűlést.

Szomjazta már az egész ország a békét.

S a kik annak megkötése fölött alkudoztak, maguk is magyarok voltak mind a ketten.

Ez alkudozás alatt hirtelen meghalt *I. József* király; ifjú korában ragadta el a himlőragály.

Ez sietteté a béke megkötését. *Pálffy* félreveté az özvegy

királyné levelét, *Károlyi* a *Rákóczyét*, s azzal véget vetve minden húzás-halasztásnak, a fegyverszünet utolsó napján aláírták a békeszerződést. A magyar urak közül százötvenegyen.

E békeokmány tíz pontja szerint: *Rákóczynak* minden birtoka visszaadatik, hasonlóúl kegyelemben és jószág-visszaadásban részesülnek minden hívei, a vallásszabadság helyreállítatik, az özvegyek és árvák elkobzott birtokai visszaadottnak, a tett károk kölcsönösen helyreépíttetnek, Magyarország és Erdély jogai szentül és sértetlenül fentartottnak, egybekről az egybehívandó országgyűlés intézkedik.

E békeokmány a *majthényi* síkon lett felolvasva a hadi rendben felállított tizenkétezer főnyi had előtt. Hallgatva egyeztek bele. És azután mindannyian lerakták a fegyvert, melylyel tíz éven át annyi dicsőségen és viszontagságon keresztül védelmezték szabadságuk és nemzetük ügyét.

Azt a négyszögű tért, a hol e fegyverlerakás végbement, körülárkolták s úgy áll az ott most is a sík róna közepett, benőve vad bozóttal; körülé a kalászos róna, maga egy sötét folt az arany síkság közepén, egy darab senki földje. A fák elvadult gesztye örök sötétet tart fölötte, és soha senki egy vándorbotot sem vág le azoknak a sarjaiból . . .

R O D O S T Ó

Mi van még hátra? — Elfeledtetés.

Rákóczy soha sem fogadta el a szathmári frigykötésben számára biztosított kegyelmet.

Tiltotta őt ettől az *emlékezet* és a *remény*.

Annak az emléke, hogy ő nem rég fejedelme, uralkodója volt ennek az országnak, hadseregek vezére, királyok, császárok szövetségese és ellenségese, nemzetének bálványa, elleneinek félelme, ki törvényeket hozott, háborúkat izent, ki egy

szomszédország fényes koronáját utasította vissza azért, hogy hazájához hű maradjon, ez az emlék örök sorompó volt az útján keresztül, mely ut a kibékült Magyarországra visszavezetni tárult eléje. Neki csak zászlóval a kezében lehetett ide visszatérni, a „libertas” zászlóval. — Lerakták azt már. — Jól volt lakva az egész nép „libertas”-sal, siettek belőle garasokat veretni.

S a visszatiltó emlékhöz járult a tova csalogató reménység. Ez a csalfa délibáb, mely tengert ígér, s homokpusztát ad, majd amott veté föl csalóka ábrándképeit az örökké hívó, rajongó, a hitéhez mindig hű nagy szellem előtt. Francia király, muszka cár, török szultán, lengyel király egyre hitegette a bujdosó fejedelmet: királyi szavakra nagy terveket épített, szelckre felhőket.

Lengyelországból Frankhonba bujdosott, Frankhonból az osztrák-török háború kitörésekor, elcsalogatták Konstantinápolyba.

Mindenütt szeretve és magasztalva volt, *mint ember.*

Személyét így írja le kortársa, a francia *Saint Simon*:

„Rákóczy igen magas termetű, nem túlságosan, erős testű, de nem is elhízott, izmos, arányos növésű, tekintete nemesen parancsoló, de minden durvaság nélkül, arca kellemes, bár tatárjellegű. Társalgásában nem bőbeszédű, de okos, szerény, ovakodó, a mellett méltóságteli, legkisebb hiúság nélkül: tapasztalatait jól adja elő, de magáról soha sem beszél. Igen becsületes, igazságos őszinte, egyszerű, rendkívül bátor; és igen kegyes, istenfélő, a nélkül, hogy azt akár mutogatná, akár rejtegetné. Titkon sokat ad a szegényeknek. Háza rövid időn igen népessé lett, s abban ő az erkölcsiséget, a kiadásokban a pontosságot és gazdálkodást szigorún követelte, de mindig nyájassággal. Ő igen jó szeretetreméltó és kellemes ember volt; s miután őt valaki ilyen közletről ismerte, csodálkozott rajta, hogyan lehetett ő valaha egy nagy párt vezére, és miként üthetett annyi zajt a világban?”

A jó Saint Simonnak a magyar nemzet tíz éves szabadságharca nem több, mint „annyi zaj!”

Quel bruit pour une omelette! (Mennyi zaj egy tojáslepenyért!)

XIV. Lajos halála után elhagyta az udvart *Rákóczy* s *Gros-Boisba*, a camalduli barátok házába vonult. Ott is csak játékonysággal s nemzete sorsa fölötti tervezgetésekkel foglalkozott.

A francia udvar fényét csak akkor kereste föl ismét, midőn *Nagy Péter* cár ott járt, ki őt ott is mindenek fölött kitüntette.

Az osztrák-török háború e nyugalmból is kizavarta.

Még egy uralkodó hátra volt, a ki az ő nagy lelkét játéklapdául felhasználja: a török szultán. Most az küldött neki ezüst tokban rejtett arany pecsétetes levelet, melyben felhívja őt szövetségesének, ígér neki milliókat hadsereg fogadásra: erdélyi fejedelemséget, Magyarország felszabadítását.

Rákóczy kihagyta magát csalogatni grosboisi kedvenc üvegházai közül, hol délvirágjainak élt, s útra kelt Konstantinápolyba.

De mire a gálya kikötött vele a Bosporosban, akkorra már a szultán hadseregét Nándorfehérvár alatt tönkreverte *Savoyai Jenő* és *Pálffy János bán*, s *Rákóczy* csak a békealkudozásra érkezett meg.

Azt meg is kötötte a két császár *Passaroviczban*, s abban a törökök *Rákóczyról* épen úgy megfélemedtek, mint a franciák a magukéban. Csak annyiban még sem feledkeztek meg róla, hogy az osztrák követ kívánatára a szultán *Rákóczyt* és a mellé csoportosult magyar vezéreit *Rodostóba* küldé tanyázni.

Az osztrák követ tulajdonképen *Rákóczy* és társai kiadatását követelte a töröktől, de ez azt megtagadta. *Rákóczy* dicsérve emlékezik meg erről emlékiratában. „A törökök ekként a világi barátságnál többre tartják a törvényt, míg a keresztyén fejedelmek a törvényt a barátság miatt rám nézve megsértették.”

Itt élte le egyhangú napjait a nagyszellemű honfi: „egy

klostromban nincs nagyobb rendtartás, mint a fejedelem házá-
nál”, írja felőle hű kamarása *Mikes Kelemen*, s elmondja, hogy
a nap minden órájában mivel foglalkozik a fejedelem; ír,
olvas, fúr, farag, esztergályozik, virágokat ápol. De hát az a
munka, a mit nem lát senki, mit a lélek végez: a nagy, nehéz
tervek, miket minden fordulata az európai államviszonyoknak
halomra dönt s a másik megint újra épít?

Vége mint egy egész ólomtenger borul terveire az általános
békevágy egész Európában. A világrész ki van fáradva. De
senki jobban, mint a magyarok. Mindenki siet Bécs felé, a
királyi kegy kisütő napfényében melegedni. Rongyait foltozza,
sebeit kötözgeti az egész ország: nem gondol a dicsőségre.

És e közben a fejedelem egymás után látja maga mellől
sírba szállni azokat, a kik még hívei maradtak. *Amazok* elszáll-
tak fölfelé: nem az égbe, hanem Bécsbe; *ezek* leszálltak a földbe.
Eszterházy Antal, *Horváth Ferenc*, majd a törhetetlen *Bercsényi*
nagyszellemű nejével együtt. *Rákóczy* mind jobban magára
marad.

Még egy örömsugára villan fel sorsának, *György* fia meg
tudott szökni Bécsből, az udvar fényéből s kalandos utakon
át elvergődött az atyjához. Felkereste a bukott nagyságot:
a kísértetek vezérét, a halottak fejedelmét, a felhővárak urát,
hogy szomorú számkivetése magányát megosztsza vele. Milyen
aranyiszive volt ennek a fiúnak!

És mit csináltak belőle a bécsi gondnokai! Elhagyták butulni.
Nem tanult semmit, még írni sem tudott, elfelejtett magyarul,
csak egyet nem felejtett el: azt, hogy ő *Rákóczynak* a fia.

A fejedelem elküldte őt Párisba, hogy neveljék művelt
emberré. Ott aztán jól kinevelték: adtak neki legelőbb is szép
fiatal kétértelműt. Hova tűnt el, hol pusztult el, kedvesével együtt?
azt senki sem tudja megmondani.

Aztán újra felkavarodott az egész világ. Francia, spanyol és
olasz szövetségzett az osztrák császár ellen. *Rákóczy* újra remélt.

„Mi csak remélünk, remélünk, mind addig, míg csak meg

nem halunk, írja *Mikes Kelemen* a rodostói magányban. Szegény urunk, a mit a pennával tehet, el nem mulasztja. Eleget ír mindenfelé; mert mi olyanok vagyunk, mint az evangéliumbeli beteg, a ki harminc esztendeig volt a Bethesda tó partján, várván, hogy valaki belevesse a vízbe, mikor az angyal felzavarta.''

Az Isten megkímélte őt még egy keserű csalódástól. A tavasz első virágaitól megizente neki, hogy örök hazájában várják! Még nem volt hatvan éves, mikor meghalt.

Végrendeletében azt hagyta meg, hogy szívét küldjék el Franciaországba, a grosboisi szerzetesek kolostorába, tetemeit pedig temessék el anyja mellé.

Igy történt.

Mikor *Zrínyi Ilona* sírját felbontották, már akkor a dicső asszony porrá volt válva, csak a koponyáját lelték meg, Azt oda tették a fia koporsójába, annak a keblére. Tehát mégis összetalálkoztak. Most együtt alusszák örök álmukat: a magyar dicsőségnek örök álmát.

Rákóczy szíve ott van Franciaországban, hült pora Törökországban, szelleme bizony hazatért Magyarországra!

A TEMESI BÁNSÁG VISSZAHÓDÍTÁSA

A szathmári békekötéssel vége szakadt a kurucvilágnak Magyarországon. Majd a nagy európai háború is be lett fejezve, Közép-Európa hatalmasságai kibékültével. A török is visszavonult a Száván túli birodalmába, s Magyarországból csak a temesi bánságot tartá még megszállva.

Sok vér kifolyt, sok vagyon elpusztult; de az áldozatokat nem lehet felpanaszolni; mert azok a szabadságnak lettek hozva: az alkotmányos és a vallási szabadságnak.

A protestansok csillaga gyakran egyesülten küzdött az ozmánok félholdjával a kereszt ellen; míg végre kibékült a

kereszt és a csillag, hogy egyesült erővel elűzze a félholdat egéről.

Legutoljára került a sor a temesi bánóság visszahódítására. Itt fészkelte be magát a török legerősebben. A manapság Magyarország Kanahánjának nevezett gazdag vidéket a Maros és a Tisza között először is laktalan pusztasággá tette. Százakra ment a száma a falvaknak, a melyeknek egyetlen egy lakosa sem volt; a házak üresen, a templomtornyok harangok nélkül; a széles róna szántatlan, miveletlen. A nagy folyamok medreiben a törökök kövekkel megterhelt hajókat süllyesztettek el, hogy az eképen megrekesztett folyam szétáradjon a síkságon s mocsarakkal vegye körül a törököktől megszállt várakat és táborhelyeket. A magyarság zöme kivándorolt az elpusztított megyékből, csak a cigányság szaporodott fel tízezernyi lélekszámmra. Nagy-Becskerek alatt volt egy óriási nagy tó, melyen vitorlás hajókkal jártak: az is a török uralom hagyománya volt. E század elején ugyanazon a téren szántás alkalmával egy elsüllyedt gabonás hajónak a roncsaira akadtak. Ott lehetett annak a nagy tónak a közepe, a melyet a mult századbéli térképeken „*lacus Betzkerek*” név alatt találunk.

Hazánknak e kincstárát visszafoglalni is a hős *Savolyai Jenőnek* lett fentartva: a ki annyi, a török felett kivívott, diadal emlékét csatolta már nevéhez; hogy bátran a magyar nemzet hőisének lehet őt neveznünk.

II. Ahmed szultán, harcravágyó nagyvezére, *Damad Ali* által felbuzdítva, alig öt év múlva a belháború befejezése után, újabb hadjáratot indított meg Magyarország ellen.

Az ürügy készen volt. Magyarország új királya *III-ik Károly* levélben inté a szultánt, hogy tartsa meg az általa is elfogadott karlócai békekötést s ne pusztítsa hadaival a Velen-ce birtokában levő Moreát.

Erre a dölvfős válasz kétszáz ezer főnyi rengeteg török had megindítása volt, kiket *Ali* nagyvezér átvezetett a Száván s a karlócai halmokon táborba szállt velük.

Vele szemben *Savoyai Jenő* állt Futaknál hetven ezernyi hadával.

De e hadseregnél már egymás oldalán álltak a hajdani Rákóczy-hadak, vitéz vezérekkel, és volt ellenfeleik, a császári ezredek, a *Nádasdyak* a hű *Pálffy Jánossal*, *Ebergényi Heiszterrel*, *Löffelholzzal* és *Stahremberg Miksával*; azonkívül a *Württembergi herceg*, s a magának oly fényes nevet szerzett *Mercy Kolozs*.

A legelső babérkoszorú e hadjáratban a magyaroknak lett felajánlva. *Jenő herceg* a török hadsereg állásának kémszemlélésére *Pálffy Jánost* indítá meg háromezer lovasból és ötszáz gyalogból álló dandárával, azzal az utasítással, hogy ütközetbe ne elegyedjék: hanem a hol az ellenséget felveri, onnan azonnal hírmondani vissziassien.

Pálffy azonban, a mint a péterváradai sáncokon túl haladt, egyszerre egy húszezernyi lovasból álló ellenséges hadat lát a porfelleből kibontakozni. Ez volt a török tábor előhada.

A gyors visszavonulás végveszedelem lett volna a számra hatodrésznyi dandárra nézve. A gyalogsága menthetetlenül ott veszett volna mind egy főig; míg a futó lovasságát, a míg a szőlőhegyek és az ingovány közötti szűk úton hosszú sorban végig halad, a sarkában üző spáhi-sereg nagy részben ott nyomja léssen. — Itt csak az elszánt vitézség segíthetett. — *Pálffy* a háromezer lovasával elfogadta az egyenlőtlen harcot a túlnyomó török lovasság ellen: csak arra volt gondja, hogy körül ne szárnyalják: szemben le nem törték. Négy óra hosszat tartá ki a dicsőséges harcot, egy lábnyomnyi tért sem engedve az ellenségnek elfoglalni. Két lovat kilöttek alóla e csatában; egy vezértársát, *Breuner* tábormagyot, ki lelőtt lova alá szorult, elfogták; négyszáz halottja és sebesültje volt már a magyar dandárnak; ekkor adott jelt *Pálffy* a visszavonulásra.

E hősi szembeneszállással időt nyert a lovasság a gyalog csapat számára, hogy az visszahúzódhasson, s a szoros út mellett a szőlős halmokat megszálhassa. Mikor aztán a visszavonuló

lovasság e veszedelmes szoroshoz ért, a hol a török csapatok bizvást elnyomhatni képzelték, egyszerre a szőlőgátak mellé rejtett muskétások sortüzelése fogadta őket, a mely soraik közt ádáz bomlást keltett. A fegyvertűz öldöklő hatása alatt szép rendben sikerült a magyar lovasságnak századonként végig vonulni a szoros úton. A török csapatok, melyek a síkságon keresztül akartak az oldalukba vágni, csakhamar észrevették, hogy ott ingovány van, melyben ember és ló odavész s átkozódva látták a kis hős csapatot szemük előtt elhaladni. Tovább üldözni aztán nem volt kedvük *Pálffy* magyarjait. Azok szerencsésen visszajutottak a fővezérhez, hírt hozva, hogy az egész török tábor közeledik Pétervárad alá.

E hírre *Savoyai Jenő* egész seregével átkelt a Dunán s a hajdan *Caprara* által védett sáncok között serege balszárnyával Pétervárad erődítéseire támaszkodva, arcvonalt foglalt a túlnyomó ellenséggel szemben.

A számra harmadrésznyi keresztyén seregnek csak a hadvezéri lángelme, a seregekben otthonos fegyelem, s a hősi lelkesülés szerezheté meg a diadalt.

Korán reggel a *Württembergi* herceg kezdé meg a középben a magyar gyalog hadosztályával a harcot, vele egyidejűleg a balszárnyon *Pálffy János* a nehéz lovassággal. A herceg diadalmasan nyomult előre, s az ellenséget helyéből kiverve, tőle tűz ágyút elvett. Ugyanekkor *Pálffy* lovassága is elverte a vele szemben álló török spáhi lovasságot. A míg azonban a balszárny és balközép diadalmasan nyomult előre, az alatt a török hadsereg szine-java, a janicsárság, a „*Hadzsi Begtás virágai*” hatalmas rohammal törték keresztül a jobbközép hadsoraikat, a muskétás ezredek összezavarodva tódultak vissza a sáncaik mögé, s a felbőszült janicsárok már a sáncokat is megmászták s a félholdas lobogót kitűzték a köröndre. — Ekkor *Jenő* herceg *Pálffy Jánost* rendelé ellenük négy ezred nehéz lovassal: míg maga a *Württembergi* herceg ezredeivel a sáncokat sietett visszafoglalni. *Pálffy* lovassági rohama dönté el az ütközet

sorsát. A diadalordító janicsár-sereg, egyszerre oldalba kapva a vértess lovasság által, ott hagyta a kivívott sáncokat és hanyatt homlok rohant visszafelé.

Damad Ali nagyvezér egy domb magaslatáról nézte e véres harcjátékot, biztos szekérvárából, válogatott testőrvitégeitől körülvéve. — Mikor meglátta a legvitézesebb janicsár-had bomlott futását; maga a nagyvezér kirontott a szekér-sáncából s a testőrhad élén előrohant a futó sereget megállítani, kivont karddal vagdalva a saját janicsárjait. Eközben a magyar-osztrák sereg jobb szárnyával útat tört magának *Ebergényi* a huszárságával, melynek eddig a sáncok és árkok között folyó ütközetet tétlen kellett néznie s most azután a sík mezőn kapva az ellenséget, két tűz közé szorítja a janicsár-hadot s a szép válogatott testőr-sereget, melynek most már a szekérvárba való visszamenekülés is lehetetlenné lett téve.

Mire a nap delelőre ért, a roppant nagy török hadsereg, fegyvereit eldobálva, futott szerteszélylyel; hatezer halottat hagyva a csatatéren s azok között legjobb vitézeit, a janicsárokat. Maga *Dama Ali* a nagyvezér is elesett: a háború gyujtó-gató szelleme, s vele együtt az egész táborkara.

Prédául esett az egész török tábor: gazdag zsákmány hadi szerben és podgyászban: százhatvan ágyú, öt vezéri lófark és tömérdek zászló.

Maga *Jenő* herceg e diadalnapról az uralkodóhoz írott tudósításában különösen kiemeli a csatában döntő részt vett lovasságnak vitézi érdemeit, mely „*nagy becsületet és dicsősége szerzett magának*”.

A magyar-osztrák hadseregnek is három ezer halottjába került e diadal: azok között volt a barbár módra fogolyként leölt *Breuner* altábornagy és *Pálffy Jánosnak* unokaöccse, az alig húsz éves *Keresztelő János*.

★★★

Augusztus 4-ike volt a pétervárad nagy diadal napja. Huszonkét nap mulva már *Sauoyai Jenő* Temesvár alatt állt egész hadseregével.

Fel akarta használni dicső győzedelmét az ország teljes felszabadítására. Csak Temesvár fokán hirdeté még a félhold a török uralmat. Ha onnan is leverik, ismét szent István koronája alatt áll az egész ország.

Temesvár akkor erős vár volt; köröskörül mocsarak védték. A város maga a Béga folyam jobb partján állt, mély vízárkokkal körülvéve, melyek szilárd köröndökkel és bástyatornyokkal voltak ellátva. A balparton, a várossal híddal összekötve, terült el a vízárkokkal és palánkokkal körülvett fellegvár sáncolata. Minden sánc erősen megrakva nehéz ágyúkkal, s a kiterjedt védművek oltalmazására volt egy tizenhét ezer főnyi őrsereg, mely fölött Mehemed pasa parancsnokolt. Ha esős évszak volt, valamennyi védműve közül Temesvárnak, egyedül a nagy palánk volt ostromolható, mely a belvárost vette körül, a többi megközelíthetetlen volt.

A védő seregek egyedüli veszedelme volt az élelmezés nehézsége. Köröskörül minden sivatag és ingovány; puszták, falvak, ugar földek. A konstantinápolyi angol követ neje, *Lady Montagu Mária*, ki ez időben utazott keresztül Magyarországon át Törökországba, azt írja utazásából: „Semmi sem lehet szomorúbb, mint Magyarországon keresztül utazva s visszagondolva ez ország egykori virágzó állapotjára, látni a föld oly szép darabját majdnem elnéptelentve. — Buda egykoron székhelye volt a magyar királyoknak, a kiknek palotája a kor leggyönyörűbb épületei közé tartozott; de most egészen el van rombolva, a város egy része sem lévén az utolsó ostrom óta helyreállítva. Budán alul Adony és Földvár is nevezetes város volt; de most mind a kettő romban fekszik. Az ország ezen része nagyon erdős és kevés lakott. Minden faluban vadkanhúst kapnak az utazók, meg vízi szárnyasokat. Az a kevés számú nép, mely Magyarországot

lakja, elég könnyen él: pénze nincs; de az erdők, mezők bőven nyújtanak neki élelmet. Nincsenek szokva ahhoz, hogy valamiért, a mit tőlük elvesz valaki, még meg is fizessen. Ha az utazó pénzt ad a szivességért, még ráerőszakolnak egy csomó fácánt. Öltözetük primitív: állván egyszerűen juhbőrből, hasonló süvegből és csizmából. Ez így foly Eszékig: az is romban hever.”

S ha már a Duna mentén ilyen képe volt az országnak, milyen lehetett még a Tiszán túl!

A temesvári pasának, a mint *Savoyai Eugen* közeledtének hírére vette, az az ötlete támadt, hogy Debrecenből lássa el a várát élelmi szerekkel.

Ez a derék nagy magyar város mindenkor meg tudta óvni a területét az ellenség pusztításaitól, azon az egyszerű módon, hogy eléje ment: nem fegyverrel, hanem pénzzel: fizetett, adott élelmi szert, mind valamennyinek: töröknek, kurucnak, labancnak, németnek. Mint jó, szorgalmas, gazdag és fizetni kész népet ezért minden harcoló fél meg is kímélte mindig.

Hanem a kiket Mehemed pasa küldött ezúttal Debrecenre, azok tatárok voltak. Igazi kutyafejű tatárok; a kiket nem lehet jó szóval, ajándékkal lekenyerezni: nekik csak rablás kell, gyilkolás és pusztítás. Közeledtüknek hírére Debrecen város egész népessége felkerekedett, s cselédestül, marhástul átköltözött a Tiszán, üresen hagyva a házaikat. A tatárok felpörkölték az üresen talált várost, s visszatértek üres kézzel. Nem kaptak ott egyebet, mint sertést: az pedig utálat a Mohamed hívőknek. A mit aztán még összeraboltak Békésben, Csongrádban, azt sem vihették be Temesvárra, mert már annak a környékét megszállta a huszáraival előre sietett *Pálffy János*.

Savoyai Jenőnek azonban nem volt szándéka hosszú körülzárólással kényszeríteni *Mehemed* pasát a várfeladásra; hanem egyenesen az ostromhoz fogott. Ő maga a nagy palánk felőli partos oldalon kezdte meg a víárkok ásását, míg *Pálffy János*

a kis palánk mocsáros oldalán települt le a lovasságával, készen tartva magát a netaláni felmentő hadsereg visszaverésére.

Ez elővigyázat nem volt felesleges. Alig kezdék meg az ostromágyúk a nagy palánk erődjei ellen a réslövést, midőn *Pálffy János* ezredese, *Babocsay*, ki ezredével portyázásra volt kiküldve, hírül hozá, hogy az Al-Duna felől egy erős török sereg közeledik a vár felmentésére. Ez az elesett *Damad Ali* seregének egy része volt, melyet a pétervárad nagy vereség után ismét össze lehetett szedni s azzal Temesvár felmentését megkísérteni. Azonban Ali utódjának sem kedvezett a hadi szerencsé. *Pálffy János* és a Béga jobb partjáról segítségére siető *Jenő herceg* által kemény harc után vissza lettek verve a törökök, s arra aztán nagy kedvetlenül megint átvonultak a Dunán, s Temesvárt sorsára hagyták.

Október 1-én, épen egy hónap mulva az ostrom megkezdése után, általános rohamot rendelt *Jenő herceg* a nagy palánk ellen. Harminc zászlóalj gyalog s ugyanannyi század granátos vonult ki a várakokból, részint az ágyúktól tört réshez sűrű tömegben, melynek a hátulja tolja előre az elejét, részint lábtókkal, a miket a sánc párkányainak támasztottak. A granátosok azon időben el voltak látva kézzel hajtható vasgolyókkal, melyeknek ürege lőporral volt megtöltve s gyújtó kanóccal ellátva. Ezeket hajigálták be a védő várórség közé, a lábtókon felmászva. Hosszan tartott az elkeseredett harc: a várívó seregből ötszáz halva maradt, s három annyi megsebesült; maga *Jenő herceg* is könnyű sebet kapott; de végre a török sereg le lett szorítva a bástyákról, s az utócsapatját áldozatul hagyva veszni, bemenekült a belvárosba. — *Jenő herceg* ekkor az elfoglalt palánkba helyezteté el a nehéz ütegeit s onnan lövette a belvárost. *Mehemed* pasa nem állta ki sokáig a tüzet, alkudozni kezdett, feladta a várat városostul. — *Jenő herceg* szabad elvonulást engedett a török seregnek, minden podgyászszal; s hogy útközben az elkeseredett föld népe meg ne támadja a fegyvertelenül elvonuló törököket, ötszáz hu-

szárt rendelt kíséretükre s ezer szekeret adott alájuk. Nem úgy tett, mint százhatvannégy évvel előbb a törökök, kik a hős *Losonczyi* és vitéz társait, a capitulatio dacára, Temesvár kapujában, a török hadvezér szemeláttára hitszegően leköncolták.

És ezzel lett vége a török uralomnak Magyarországon. Szent István koronájának egyik legszebb gyöngye ismét beillesztve az őt megillető helyre.

A visszahódított országrész kormányzata azután, a hadjárat dicsőségében nagy osztályrészt vett *Mercy Kolozs* tábornokra lett bízva, ki abban mint teljhatalmú „*temesi gróf*” intézkedett.

Bárha idegen volt, s a rábizott tartományt nem is alkotmányos módon, de önuralom útján kormányozta; mégis mint azon országrész anyagi ujjáteremtője, méltán megérdemli *Mercy* gróf, hogy a magyar nemzet történelmének legtisztetéltreméltóbb tényezői közé soroztassék. Emlékét megörökíti a *Béga-csatorna*, melyet ő ásott a mocsarak kiszárítása végett. Hogy a Bánság ismét megnépesült, ismét paradicsommá lett, azt első sorban *Mercy* gróf jóakarátú, eszes és becsületes kormányzásának köszönheti a nemzet.

Ez sine nobis, — de nobis; de igazán pro nobis vala.

N Á N D O R F E H É R V Á R O S T R O M A

Az 1715-ik év telén a török uralomnak utolsó gyökere is ki lett tépve a magyar földből: a Duna mentén levő végvárak is mind kapituláltak egymás után, a török had Zimonyból is ki lett szorítva. Ekkor a hős *Savoyai Jenő* elhatározá a saját birodalmában támadni meg az ellenséget.

Nándorfehérvár elfoglalása volt a cél.

Az a híres erős *Belgrád* vára, melyhez annyi diadalnak s annyi gyásznak az emléke volt csatolva a magyar nemzetnél; mely védbástyája volt századokon át ez országnak s melynek elvesztével kezdődött a török rabiga korszaka.

Azóta, hogy a török elfoglalta, még erősebbé lettek téve e vár védművei. Hatszáz öreg ágyú védte a sáncokat, melyek földalatti tűzakkal is összekötésben voltak; a vízárkokat erős palánkok tették megközelíthetetlenekké s a nagy terjedelmű kazamatákban harminc ezernyi lövész és arnauta harcos volt elhelyezve; a kik fölött a hős nevet kiérdemelt *Musztafa* pasa parancsnokolt.

Savoyai Jenő tudta azt jól, hogy minő erős fal az, melyet le akar törni, s nem ment neki vakmerőn a fejével; hanem egészen az újabb hadászati tudomány szabályai szerint fogott annak az ostromához. Háromszorta erősebb megszálló sereggel szállotta meg a várat, s a táborát úgy helyezte el, hogy annak egyik szárnya a Dunára, a másik a Szávára támaszkodott; mind a két folyamon át hajóhíd által kötve össze a hazai földdel: s a hídfők is csillagsáncokkal megerősítve.

Azonkívül nagyszámú hajóhadat is vitt magával, a tömérdek ágyúnaszád között kilenc nagy tölgyfahajó is volt, negyvenhat ostromágyúval, melyeknek a feladata volt a várat a Duna felől lövetni.

S a nagyszámú, diadalhoz szokott hadsereget a magyar és osztrák hadvezérek legkitünőbbjei vezényelték: az összes tizennyolc ezernyi lovasságot *Pálffy János*, és alvezérei *Ebergényi*, *Nádasdy*. Kívülök messze országokból oda sereglettek az uralkodó családok ifju sarjadéki: ebben a nagy iskolában háborút tanulni, portugál, bajor, lengyel királyfiak, francia hercegek.

A várostrom maga is nehéz feladat volt; de azonfölül még arra is készen kellett lenni az ostromlóknak, hogy a török, a ki még mindig nagy hatalom, nem fogja tétlen nézni birodalma egyik sarkkövének tőből kiforgatását; hanem teljes

erejével sietni fog az ostromolt Nándorfehérvár felszabadítására; a minthogy az új nagyvezér, *Chalil pasa*, már gyűjté is Niszsza alatt rengeteg táborát.

Ekkor egy rémséges éjjeli zivatar avatkozott be, harmadik és legerősebb ellenség gyanánt a hadműveletbe, mely a mi seregünkben nagyobb kárt tett a török ágyúknál; elszakgatta a Dunán és Száván vert hajóhidakat, s az ostromra szánt nehéz hajókat egymáshoz csapkodva elsüllyeszté, vagy horgonyaikról letépvé, zátonyra dobálta.

A hogy a magyarok szokták mondani ilyenkor: „az ördög is a magáét segíti”. A pusztító elemben felismerte jó szövetségését *Chalil pasa*, s a vihar szüntével rögtön átszállított a Száván egy dandárt a túlrekedt csillagsáncot megostromoltatni. Másfelől meg *Musztafa pasa* rohant ki a várból az ellenoldalon levő hídfő sáncaira. Ámde a magyar vitézséget még a vihar és a félhold egyesült ereje sem volt képes összetörni. Bátor lovasságunk, ha nem volt híd, úsztatva kelt át a folyón s visszaverte a hídfőket ostromló török hadat; a hol gyalogságunk kétségbeesett elszántsággal védte magát a túlnyomó erő ellen. A török dandárok kudarccal vonultak vissza.

Néhány nap múlva a hidak helyre lettek állítva, a megfeneklett hajók lengővé téve: akkor aztán egyszerre megkezdeté a fővezér az ágyúzást a vár minden bástyája ellen. De *Musztafa* sem volt rest: öreg ágyúi visszabömbölnének az ostromló ágyúkra. *Chalil pasa* meghallhatá tiz mérföldnyi távolból azt a földrengető dörgést, a mit ez az ágyúk hangversenye keltett.

Ekkor aztán ő is megmozdult a helyéből: átkelt a Száván s ott ütött táborát a *Savoyai Jenő* sáncaihoz ágyúlövésnyi távolban. Kétszázezer harcosa volt.

A vár bástyái ugyan már erősen meg voltak rongálva, a Duna felől egész falak romba döntve, a védő útegek leszerelve: azonban a rongált falakat még egy elszánt hadsereg védte; s ha a várőrségnek a felmentő sereggel sikerül egymást megérteni, hogy egyszerre, egy időben rohanják meg a keresz-

tyén tábort, abból válságos veszély származhatott volna a mindig diadalmas Savoyai hercegre nézve.

E nehéz helyzetben a véletlen jött segítségére.

A hogy mi szoktuk mondani: „él még a magyarok Istene!”

VÉKONY JÁNOS, A KURUC HADNAGY

Mikoriban a szathmári kapituláció folytán a kuruc sereg utolsó zöme, tizenötezer lovas vitéz, leraká a fegyvert a majtényi síkon: szépen kardot, mordályt egymás mellé zászlóaljankint: azon az éjszakán összebeszélt egy pár száz kuruc vitéz, a kemény fejüekből, s ők a maguk fegyvereit visszakerítve, *Vékony János* kuruc hadnagy vezetése mellett, éjben, ködben, búcsúvétel nélkül eltávoznak. Senki sem vette számba az eltünésüket: erdő, berek nyomukat eltakarta.

Azok pedig addig mentek, átusztatva a három Kőröst, Berettyót, Marost, a míg eljutának Temesvárra: ott beálltak a török szolgálatába. — Schogy sem akarták elhinni, hogy vége legyen már a kuruc világnak. — Ők meg akarták magukat tartani „magnak”. Még élt a fejedelem, s ők meg akarták őrizni a neki esküdött hűséget, ha kell török kenyéren is. Az pedig „kutyakenyér”. A török katona kenyere. — A világnak az első katonája, valljuk meg az igazat : a török. Ez nem csak verekedni tud, hanem bőjtölni is: koplal egész nap, iszik rá vizet, s még is megállja a harcot.

Hát *Vékony János* és társai még ezt is megszokták s hívei maradtak annak az elrongyollott zászlónak, a mit egykor Bécs kapujáig elhordozának.

Mikor aztán Temesvárt is feladta a török: ezt a zászlót is oda kellett dobni a többi diadallom közé.

A török seregnek, a győztes hadvezér által, szabad elvonulás lett biztosítva, s azt a keresztyén vezérek híven meg is tarták. Ámde ez a kapituláció csak a „törökökre” szólt; de

nem a velük együtt tanyázó „kuruc”-ra. Ezek szegények ugyan a ruházatuk felül bátran elmehtek, olvasva is, a többi keleti népek között; a hajdani szép nyalka egyenruha, a farkasbőr kacagány rég leszakadt a testükről, ámde a győztes hadsereg között sokan voltak, a kik elégszer látták szemtől szemben a kuruc vitézeket, s most a kivonuláskor rájuk ismerének: „hisz ezek nem törökök! nincs borotvált fejük! Hosszú hajuk van, mint a kurucoknak! Ezek nem a török császár harcosai; hanem lázadók! Ezekre nem szól az engedelem: fel kell őket koncolni egy lábíg!”

Ekkor azonban közbelépett a hajdani Rákóczy hadvezér, *Károlyi Sándor*, a szathmári békekötés létrehozója, a saját nagy érdemeit dobva a serpenyőbe, alányomta a lázadók terhét. „Ha már a mahomedhitű töröknek meghagytuk az életét, a saját magunk fáját ne fogyasszuk. Hadd menjenek ezek is, ha nekik tetszik, akár a pokol pitvaráig.” Így kaptak kegyelmet.

De nagyon szívére vette ezt az utolsó szót jó *Vékony János*, kuruc hadnagy, s mi előtt odább állna: oda szólt a nyeregből *Károlyi Sándornak*:

— No, kegyelmes uram: jó *Károlyi Sándor* vezér uram, én ugyan elmegyek a pokol pitvaráig; de csak is a kapubálványig: onnan visszatérek s még megszolgálom kegyelmednek szívesen ezt a jó atyafi tettét.

Hogyan szolgálta meg? Azt *Károlyi Sándor* feljegyezte. *Vékony János* volt az, ki *Pálffy Jánosnak* értesítéseket küldött a török nagyvezér táborából: a kinél olyan ügyesen tudta beajánlani magát, hogy az a legmerészebb kiküldetésekkel mindig őt bízta meg.

Chalil pasa levelet írt a várban levő *Musztafa pasának* s ennek a levélnek a becsempészését is *Vékony Jánosra* bízta. Ez minden nemzetnek a nyelvén tudott beszélni, sötét éjjel is látott, mint a bagoly, hason csúszva átosont az előőrsök között, s ha megszorították, kivágta magát egész csapat közül.

Vékony János pedig, a mint a keresztyén tábor sáncain át tudott osonni, egyenesen *Pálffy János* hadvezér sátorát kereste föl. Annak átadá *Chalil pasa* levelét *Musztafához*. Könyv nélkül is tudta annak a tartalmát, hogy ha megszorítják, elnyelve a hártýára írott levelet, élő szóval is tovább adhassa azt.

A levélben összeműködő rohamra szólítá fel a nagyvezér a várkormányzót egy bizonyos napra. Holnap szerda van: az szerencsétlen nap; a rá következő a próféta feleségének halálnapja: ez bőjtnék szentelt nap; hanem a harmadik, az péntek, a keresztyének bajjóslatú napja. Ennek a reggelén legyen a kettős támadás. Jeladás lesz a török tábor közepén felrobbantott nagy röppentyűjáték.

Pálffy János megértve a levél tartalmát, azt mondá *Vékony János* hadnagynak, hogy csak vigye fel azt a várba *Musztafa pasához*, s aztán majd jőjön vissza azzal a válaszzsal, a mit a várkormányzó fog küldeni a nagyvezérnek. A kuruc hadnagy azt is elhozta, el hagyta olvasni. Ázzal visszabocsáták *Chalil táborába*.

Savoyai Jenő aztán megértve mind a két izenet tartalmát, azt mondá, hogy „no hát nekem nem szerencsétlen nap a szerda: előzzük meg a török jó szándékát”. Rögtön kiadá a rendeletet alvezéreihez, hogy holnap korán reggel derék ütközetet vívjanak mind a két ellenséggel.

Camus, a tűzéréség parancsnoka, azt az utasítást kapta, hogy egész éjen át szakadatlanúl lövesse az ostromágyúkkal a várat, hogy a helyőrség a maga bajával lévén elfoglalva, a folytonos ágyú és bombadörgéstől ne is sejtse, hogy odakinn ugyanazon időben általános ütközetet vívnak.

Ehez az áltatáshoz nagyon kedvező segítséggel járult a hajnal előtti sűrű köd, mely az egész tájat ellepte, s a várbeliek előtt minden kilátást elzárt. E köd felhősűrűjében észrevétel nélkül hatoltak előre *Württemberg* herceg főparancsnoksága alatt a gyalog hadosztályok; míg *Pálffy János*, *Ebergényi*, *Mercy* és

Nádasdy a két szárnyon előnyomuló lovasságot vezették. *Viard* tábornok hét lovas ezreddel a tartaléknál volt hagyva, a viárkok védelmére.

A legelső volt *Pálffy János*, a ki a nagy ködben az ellenségre rábukkant. Janicsár-csapatok hánytak épen egy sáncot a holnaputáni ütközethez. Azok aztán egyszerre fellármázták az egész török tábornot, mely rögtön fegyvert ragadt s szintén nyomult előre.

Szó sem lehetett lövöldözésről. Ebben az ütközetben semmi dolga sem volt ágyúnak, puskának: a ködben nem lehetett célozni; csak a kard és a szurony dolgozott. *Pálffy* lovassága áthatolva az árkokon, *Stahremberg* gyalogságával összeműködve az ellenség sűrű tömegeit hátrálni kényszeríti: a törökök sáncait minden oldalról megrohanják, ágyúikat beszegezik; védőiket levágják.

E gyors sikernek azonban az vala a nyitja, hogy a keresztyén hadseregnek a közepét képező zöme, a nagy ködben irányt tévesztve, szintén a török hadsereg balszárnyára vetette magát, és így azt túlnyomó erővel törték össze. Ezt a sikert azonban túlságosan ellensúlyozta az a veszedelem, hogy a török hadseregnek közép zöme viszont akadálytalanul nyomult előre a ködben, és sehol ellenfelére nem akadva: már a keresztyén tábor sáncai között találta magát.

Ekkor volt nyolc óra reggel; a midőn egy hirtelen támadó szél a nagy ködöt egyszerre szétozlatá s végtől végig belátni engedé az egész csatatért.

Savoyai Jenő elszörnyedve látta, hogy *Chalil pasa* seregének zöme az ő táborának a közepébe nyomulva tör előre, míg a saját serege kétfelé vágva csatáz a két szárnyon.

Ekkor *Jenő herceg* maga állt a tartalék gyalogság élére s hősi vitézséggel tartóztatá fel a török had zömét, míg *Württemberg herceg* segítségére visszasiettetett. Ugyanakkor *Viard* is előjött a viárkok mögül a tartalék lovassággal, s oldalba kapta a török dandárokat. Mind a két részről hősi küzdelem

folyt; a török csapatok elszántan harcoltak s rendes arcvonalban vonultak vissza elsáncolt táboruk ütegei mögé. Ekkor szólaltak meg először a tábori ágyúk. Csak a törökök részéről. A keresztény sereg nem tüzelt már: szuronynyal és karddal vágott közbe. A huszárok paripáikkal vágattak fel az ellenséges sáncokra. Az ágyútekék egész utcákat vágtak a hadtömegek között; de azokat már se kartács, se láncos golyó nem tarthatta vissza. Rohammal foglalták el az ágyúütegeket. Kilenc órára a török sereg az egész harcvonalon össze volt törve; futott ki merre látott, *Pálffy* huszárjainak most már csak az üldözés volt a feladata.

Ebben a diadalmas csatában találkoznak össze *Pálffy* huszárjai *Vékony Jánossal* és az ő kuruc századával: — nem ellenséggéppen. „A vér nem válik vízzé.” Mikor a magyar bajtársakkal látták magukat szemközt az elzüllött vitézek, megindult bennük a régi szív; keresztül vágták magukat a török arnót lovasok tömegén s siettek honfiaikkal egyesülni. Nagyobb igazságért *Vékony János* egy dárdahegyet is hozott el magával, mely a testébe törött: spáhi kelevéz hegye volt. A hadvezér ott a csatatéren kapitánynya nevezte ki a vitéz kuruc hadnagyot: a ki így fizetett meg a temesvári jó szóért.

Huszonkét ezer török maradt halva a Belgrád alatti csata téren.

Az elfoglalt táborban 200 tábori ágyú, 50 zászló, kilenc lófark, s roppant számú szekér és igavonó állat esett a győzők kezébe martalékul; — a mieink vesztesége 1500 halott és 3500 sebesült volt. Legnagyobb vesztesége volt a hős *Pálffy Jánosnak*; ő e nap diadalát legidősebb fiának halálával váltotta meg, ki apja szeme láttára végezte be a dicsőség mezején nagy reményre jogsított ifjú életét.

A várkorinányzó *Musztafa pasa* csak a köd eloszoltával utott tudomására a vár alatti síkon lefolyt ütközetnek. Az már akkor majd a végét járta. A míg ő hozzá kászolódott, hogy maga is részt vegyen az ütközetben kirohanó hadoszlo-

pával, akkorra már a felmentésre jött török derék sereg össze-
zavarodott tömegeivel vad futásban hagyta el a véráztatta
csatatért.

Másnap *Musztafa pasa* kitűzette a vár fokára a fehér zászlót.

Augusztus 22-ikén *Savoyai Jenő* volt az úr *Nándorfehérvárban*.

Ugyanez időben Splényi tábornok az utolsó magyar vég-
várból is kiverte a törököt, mely még *tavaly* Mercy tábornok-
nak erélyesen ellen tudott állni.

Az alatt azonban, a míg az ozmán birodalom főerejét
törte össze győztes fegyverünk; mint a legázolt kigyó, mely-
nek a fejére tapostak, a farkával tekergőzött ellenfele lábára.
Ilyen kigyófarka volt a török birodalomnak a krimi tatárság,
melynek lovas hordáit olyankor szokta ráereszteni a „nagy
úr” a védtelen maradt Erdélyre és Felső-Magyarországra, a mi-
dőn rendes hadaink a délvidéken voltak összpontosítva.

Ezúttal is, épen a midőn Károlyi Sándor „victoriát lövetett”
Nagy-Károlyban Nándorfehérvár bevételének hírére, tört
be 25 ezernyi tatár sereggel Ghirái khán fia Erdélybe, s végig
pusztítá a Szamos mentét és Felső-Magyarországot egész
Ugocsaig, míg a felkelő nép Károlyi Sándor és Babocsai
vezetése alatt egy szoros völgyben meg nem szorítá a dúló
hadat, s minden zsákmányt, szijra fűzött rabot s azonkívül
9000 lovat elvéve tőlük, nagy veszteséggel kiverte őket az
országból.

A P R A G M A T I C A S A N C T I O

A hogy az ország megtisztult a török hódítótól, *III. Károly*
király minden téren hozzá fogott az ország belső szervezéséhez.
Minden téren siralmasan hátra maradt a magyar nemzet Európa

más nemzetei mögött. Beligazgatás, igazságszolgáltatás, tulajdonjog, földmivelés, ipar és kereskedelem, valamint a közmivelődés minden intézményi újra alkotásra vártak. Állandó hadsereget is kellett teremteni, mely az országot küllellenség támadásai ellen biztosítsa, s ennek a fentartására az adóügycet rendezni.

És hogy mind ezen nagy feladatoknak megfelelhessen, az alkotmányos törvényhozó testületet, magát az országgyűlést is rendezett testületté kellett alakítani, hogy ne a Rákoson lóháton, hanem szépen padosorokban ülve, rendes elnöklet alatt és diarium vezetés mellett tanácskozzanak a tekintetes Karok és Rendek. Természetesen diák nyelven. Ez volt Magyarországon a hivatalos nyelv, s egyúttal a tanult osztályok nyelve: a főiskolákban a tudományok előadásának közege: holt nyelv, a melyre egy nemzetiség sem volt féltékeny; arra is jó volt, hogy a parasztok és asszonyok ne értsék, a mit az urak, a férfiak beszélnek.

A magyar nemzet ősidőktől fogva királyválasztási joggal bírt; e jogáról az 1687-iki országgyűlésen mondott le a *Habsburg* uralkodóház javára: elfogadta a trónöröklést; azonban csak a család fiágára nézve. *I-ső Lipót* ebbe könnyen beleegyezhetett, mert két életerős fia volt, *József* és *Károly*, a kik között akkori roppant birtokait akként oszthatá fel, hogy mind a kettőnek három koronát hagyhatott.

I. József azonban nagy hirtelen elhalt s csak leányutódokat hagyott maga után. Ekkor aztán az öcscsét hitták haza Spanyolországból, ki a szent István koronája és az osztrák örökös tartományok birtoka kedvéért, küleseményektől is félig kényszerítve ott hagyta a vitatott spanyol, nápolyi és németalföldi örökségeket s megkoronáztatta magát *III. Károly* király címe alatt. A hűségi esküt nála is megújítja a nemzet. — Tulajdonképen Magyarországon a király szokott hűséget esküdni az országnak; s ez esküt a nemzet, koronájának fejére tételével viszonzza.

Azonban *III. Károlynak* is, miután elsőszülött fia fél éves korában meghalt, azontúl csak leányai születtek.

A trónöröklési rendnek a fiág megszakadtával a leányágra való átszármaztatásáról szóló törvényt nevezik a „*pragmatica sanctionnak*”.

E *pragmatica sanctio* azonban, azonkívül, hogy Magyarországon a *Habsburg* uralkodó család leányágra nézve a trónöröklési rendet megállapítja, még Magyarország alkotmányos szabadságainak biztosítékairól is gondoskodik. Kiköti, hogy Magyarország csak saját alkotmányos törvényei szerint és nem a többi örökös tartományok mintájára, kormányoztassék; s általában fentartja a magyar közjog eddigi alaptételeit.

Ezt a *pragmatica sancti*ót tekinti a magyar törvényhozás minden a nemzet és az uralkodó család között fennálló viszony alapkövének.

A legelső, a ki e *pragmatica sancti*ót elfogadta, a horvátországi tartománygyűlés volt 1712-ben. Később hozzájárultak ahhoz az örökös tartományok; majd az erdélyi országgyűlés, legutoljára, 1740-ben fogadták el azt Magyarország Karai és Rendei.

Ugyanezen leányági örökösödési szerződést elfogadtatni volt főtürevése *III. Károlynak* az úgynevezett „garantiáló európai hatalmakkal”; melyek a megjelölt trónörökös „király” címét biztosítani fogadkoznak.

Hogyan tartá meg a *pragmatica sanctio* iránt fogadott védelmet Magyarország, s hogyan nem tarták meg az európai hatalmasságok, arról a következő évtizedek története fog fényes tanubizonyságokat szolgáltatni.

R Á K Ó C Z Y F I A I

Úgy hozta magával a sors, hogy a míg az utolsó *Habsburg* férfitársj Magyarországot újra rendczé, nagy ellenfele, a *Rákóczy* fejedelmi család, végképen elmuljon.

Két fia volt II-ik Rákóczy Ferencnek: József az idősebb, György a fiatalabb.

Növendék gyermek korukban jutottak mindketten anyjostul Bécs városába: ott éltek keresztül azt az egész időszakot, mely atyjuk dicsőségével volt tele. Ők erről a dicsőségről nem tudának semmit.

Hogy nem a jezsuiták nevelték őket, azt két körülményből lehet sejteni: az egyik az, hogy semmiféle tudományban nem lettek kiképezve, a mit pedig a jezsuita nevelésnek erős oldala; a másik az, hogy nem tudták soha elfelejteni a hazájuk és fejedelmi atyjuk iránti szeretetet, a kiktől oly ifjan lettek elszakasztva. Majd az egyik, majd a másik talált utat módot felnőtt férfi korában bujdosó atyját s annak hű száműzött társait távol Ázsiában felkeresni.

Hogyan kerültek oda? Annak minden körülményét homály borítja.

Rákóczy hű társa, *Mikes Kelemen*, annyit jegyez vala fel, hogy az ifjabb: György, 1727-iki juniusban (tehát a forradalom befejezése után tizenhét esztendővel) az egész világtól megcsalt, eltaszított fejedelem rodostói szomorú magányának némi örömet hozott megjelenésével; Franciaországon keresztül kerülve odáig.

Csupán egy 1723-ból kelt adománylevelél vet némi világot e rejtélyes útra, melyben *III. Károly* (Spanyolországban VI-ik) mint a két Sziciliák királya, „*az ő kedvelt hívének, Rákóczy Györgynek, kit születésének kitünő fénye s jeles lelki tulajdonságai felettébb ajánlanak, s kit már gyermek korától fogva felséges háznak gyámságába s pártfogásába vett, s ki hűséges magaviselete, engedelmsége s jó akarata által kegyelmes indulatát magára vonta: két hűbéri birtokot adományozott Szicilia szigetén; hozzá grófi címet adott neki Giunchi előnévvel; és a birtokán kívül 2500 scudi évi díjat, azzal a föltétellel, hogy Rákóczy György és leendő utódai folyton Sziciliában lakjanak, s a birtokot és pénzbeli kegydíjat el ne idegeníthessék*”.

Miért tette ez adományozást *III. Károly* az újabb *Györgynek*? miért nem az idősebb *Józsefnek*? Csak a multakra visszatérő képzelet és emlékezés képes erre némi feleletet adni. Még a harcos időkben törekedtek *Rákóczy* hívei, *Ocskay*, *Pelargus*, a fogságban tartott fejedelemfiakat Bécsből, hol csellel, hol erőszakkal megszöktetni. *Pelargus* még élt: nem békült ki soha a jelennel; szüntelen abban fáradt, hogy a forradalmat újra föléleszsze. Ő lehetett az, a ki *Györgyöt* titokban felvilágosította az iránt, hogy minő fényes feladatok várnak itthon reá. *József* nem arravaló volt: sötét kedélyű, mindenkiben gyanakodó lélek volt: nagy elhatározásokra képtelen. De *György* igazi apja fia volt: csupa láng és szenvedély, nagy eszméért felhevülni, vakmerő vállalatokba rohanni kész.

Eféle csábnak jöhettek nyomára Bécsben, s ezért lehetett az a fényes kitüntetés egy még semmi érdemekkel nem bíró ifjú számára a király részéről. Elküldték őt Bécstől a távol Sziciliába: hogy a tenger legyen közte és hazája között.

De annak a nyugtalan daemonnak, a ki az ifjuban a nagyvágyás szellemét felkölté, a tenger sem volt akadály; rátalálhatott a Taormina szakadécai között is s rábirhatta, hogy hogyon ott uradalmat, grófi címet és gazdag apanaget, s szökjék el a szigetről, és keresse fel dicsőséges atyját, ki az élve eltemetés napjait számlálja a Boszporus partján, minden új háborútól várva a feltámadását s minden békekötéskor újból eltemetését látva. — Keserű öröm lehetett a viszontlátásban. A kedvenc fiú elfelejtette anyanyelvét s még a *Miattyánkot* sem tudta elmondani magyarul. De más nyelven sem volt járatos semmi világi ismeretben. Írni is alig tudott. Meglátszott rajta, hogy Bécsben a legaljasabb körök társalgásához szoktatták: szabad csapongására engedve az ifjú szilaj vágyait. Az apának fájadalommal kellett látnia a nagy különbséget a mi közte és fia között volt. *Rákóczy Ferenc* korának legmagasabb műveltségű alakjai közé tartozott. Emlékiratai, miket hátrahagyott, kiváló szellemét tükrözik vissza. A mivel

nyelveket s a klasszikusokat egyaránt beszélte. Nagy ítélőtehetsége volt, s lelkületében valamennyi kortársának fölötte állt; s a politikában széles látkört szemlélt végig. A fia pedig nem volt más, mint egy nagy gyermek, a kit elmulasztottak iskolába járatni.

Rákóczy nem tartá magánál *György* fiát; sietett őt Franciaországba visszaküldeni, a hol nejeének előkelő rokonai laktak. Nem is látta őt azután többet soha. Egy olyan heves vérű, szenvedélyes ifjunak könnyű volt a francia udvar kéjmámorában elveszni. Vannak mérgek, a miket asszonyajkról szívnak. *Rákóczy Györgynek* Páris és Versailles rossz iskola volt. Hogy ugyanazon forradalmi alakok, a kik őt Sziciliából megszöktették, Párisban is kiterjeszték utána kezeiket, az bizonyos, kivált midőn atyja meghalt, s a török kormánynak újabb hadjáratok alkalmával ismét szüksége volt a magyar kivándorlottak számára egy vezérlő alakot előállítani. *György* Párisban sokat értekezett a török nagykövettel, a kinek a palotájával egy kert kötötte össze az övét. — Volt egy kedvese, a kinek a testvérét előre küldte Konstantinápolyba: s nem sokára maga is utána ment 1742-ben. E szerint tizenöt évet töltött Párisban, míg elszánta magát a circei karok közül a tettek mezejére lépni. Ott előkelő társaságokban élt sybarita életet, s elmulasztott két nagy alkalmat a hírnév kivívására: egyik volt Franciaország háborúja a lengyel trónöröklés miatt, másik a megújult török háború az orosz-osztrák szövetség ellenében: mindkettő szerencsétlen Ausztriára nézve. Nyomát találjuk a török háborúban; a midőn Belgrádban megjelent a török seregnél. Semmi hőstettet nem jegyzett fel róla a krónika. Francia röpiratok azt állítják róla, hogy ismét visszatért Párisba, s ott élte világát, s nem érzett többé magyar fájdalmat.

Az újabb adatok, melyek szerint *Györgynek* sziciliai birtokait *III. Károly* később *Rákóczy* idősebb fiának, *Józsefnek* adományozta, még homályosabbá teszik a két testvér történetét. Talán *Józsefnek* is volt már valami nagy *vétke*, a miért őt

„ilyen nagyon” meg kellett jutalmazni? De ő nem sokáig maradt ott. 1737-ben már Rodostóba került: apja helyét elfoglalni a számkivetettek között. De azt a helyet sem töltötte be. *Mikes Kelemen* azt írja róla: „az apa felől elmondhatom, hogy, ha született, bár soha meg ne halt volna; — a fia felől pedig, hogy ha e nyomorult világra nem jött volna, semmit sem veszett volna rajta. Sok dolgokra esze szép volt szegénynek, de neveltetése igen rossz. És nem szeretett semmit is tanulni. Minden magaviselete, szokása ellenkezett az itt való nemzettel. Ha pedig nemzetét nem szerette, azt nem kell csudálni, mert olyan helyt neveltetett, a hol gyűlölik a mi nemzetiünket.”

Magyarország történelmére bizonyára nem tanították a két fejedelmet, legkevésbé a szabadságharc történetére: apjuk felől azt tudhatták, a mit az akkori diplomatai levelezések híresztelnek, hogy az öreg úr csak azért kívánczik a száműzetése helyét Lengyelországgal felcserélni, mert házasodni készül; el akar venni egy szép lengyel hercegasszonyt. Pedig már akkor hetven év felé járt s a halál csiráját hordozta magában.

Rákóczy Ferencet Savoyai Jenő csak egy évvel élte túl. A mit ez a nagy hős kivívott, azt az utódai mind elvesztették. A nagy római birodalom egymás után hullatta el tartományait: Sziciliát, Nápolyt, az olasz birtokokat; seregeit tönkre verték a Rajnánál is, a Dunánál is: az orosz szövetségnek drágán fizette meg az árát. A török mindent visszafoglalt.

Ekkor a törökök előhozták Rodotóból az utolsó *Rákóczy* sarjat. Igérték neki hadsereget, Erdély fejedelmi süvegét: előtte volt a fényes jövő; kezében volt apjának sok diadalt látott kardja. De az a kard nem volt az ő kezébe való. Felhívásaira, miket a két magyar hazában szétszóratott, a bécsi kormány azzal válaszolt, hogy felségárulónak nyilvánítja s tízezer forintot tüzött ki a fejére, ha élve, hat ezeret, ha halva adják kézre. Még rosszabb volt a magyar nemzet válasza: mert az meg sem mozdult a hívására. Alig százötvenen jelen-

tek meg a zászlója alá: azok is szemenszedett martalóc-had. Nem lehet csodálni, ha a fejedelmi a saját hada ellen is gyanakvó lett. Méltán hihette, hogy csak a fejére kitűzött díj csalogatta ide őket. De még jobban gyanakodott apjának hű barátaira, a száműzött főurakra; mert hiszen a tízezer forinton felül még teljes bűnbocsánat és a birtokok visszaadása is volt ígérve annak, a ki őt elárulja. A helyett, hogy élére állt volna a bujdosók csapatjának, eltávozott közülök s hajón menekült egy dunaparti török várba. Isten kegyelmes volt hozzá: mielőtt szégyent hozott volna apja fényes nevére, magához vette őt 1739-ben.

A töröknek nem volt szüksége többé a magyar felkelőkre. Meg tudta ő verni a tehetetlen császári hadvezéreket a maga emberségéből is; dacára annak, hogy félkézrel harcolt csak Ausztria ellen, a másik félkarjával meg az oroszokat verte.

Lett volna ugyan III. Károlynak még egy hadvezére, a kinek nevéhez dicsőség fűződött: *Savoyai Jenő* diadalainak sokszoros részese: *Pálffy János*. Ő lett volna hivatva a fővezéri botot kezébe venni *Savoyai Jenő* után. De ennek az volt a hibája, hogy magyar volt. Azt mondták, hogy nem lehet rábízni az új nagy hadjáratot, mert öreg ember már. Az osztrák hadvezérek aztán egymásután, mint árulók, várfogságon végzik kudarcaik sorát. Akkor aztán kínálva kínálták *Pálffy Jánosnak* a fővezérséget. De az ősz dalia, igazi magyar nemcsi büszkeséggel válaszolá: „*Ha tavaly öreg voltam nektek, az idén még öregebb vagyok.*”

Az orosz szövetségnek az ostrom nélkül feladott *Nándorfehérvár* és *Moldva-Oláhorország* elvesztével kötöttük be a koszorúját. A harcban mind a kettőnket megverték; a békekötésnél pedig az orosz nyert, s minket vertek meg kettő helyett.

Nem maradt a hadjáratból más hazánknak és Ausztriának mint a szégyen, a kár és a keleti pestis.

A *Rákóczyakkal*, *Savoyai Jenővel* egy nagy korszak lett befejezve, s hogy az utolsó nagy alakja se maradjon fel az elhantolt korszaknak, egy év múlva utánuk dült maga *III. Károly*

római császár is; egykor négy ország királya, a Habsburg uralkodó családnak utolsó férfi ivadéka.

★

Hogy Mikes Kelemen az ő emlékirataiban a magyar nemzetnek a Rákóczy József által megkísérlett felkelését, meghiusultában vezére tehetetlenségének és elhanyagolt nevelésének rovására számítja, — az a bujdosók kedélyállapotából kimagyarítható. A rodostói száműzöttek folyvást abban az édes csalódásban éltek, hogy az egész nemzet most is ugyanabban az állapotban van, a milyenben ők azt diadalmas harcaik közepette látták. Pedig azóta három évtized lejárt. A régi hívek tábora elhalt, elvénhedett, vagy ellágyult; hajdani vezéreik ott harcoltak a király táborában: azóta egész új nemzedék nőtt fel, s a régi szellem test nélkül maradt: a régi dalok nótáit szerte elfeledték.

Egy igen ritka könyv, mely 1739-ben adatott ki német nyelven, egészen másforma alaknak írja le Rákóczy Józsefet, mint a minőnek őt Mikes Kelemen s utána a magyar történetírók jellemezték. A könyv címe: „Merkwürdiges Leben und Thaten des Praetendenten von Ungarn und Siebenbürgen Joseph Ragozzy und seiner Vorfahren, aus verlässigen Nachrichten und Urkunden; der curiösen Welt zu Gefallen und Plaisir sorgfältig gesammelt von H. E. S. Frankfurt und Leipzig 1739”. Még ekkor Rákóczy József élt. A mű szerzőjének nagyon közel kellett állnia Rákóczyhoz; mert annak gyermekkorától kezdve, egész viddini táborozásáig annyi apró részletet találunk feljegyezve, a mennyit csak a legbizalmasabb bajtársa gyűjthetett össze; ki a mellett még sem az ő híve volt, hanem a császári kormányé. Szerző e művében épen kárhóztató szavaival védelmezi meg Rákóczy Józsefet Mikes Kelemen jószívű ócsárlásai ellenében. Előszavában azt mondja róla, hogy a császár legjobban tette volna, ha a Rákóczy-fiuknak, a mint a kezei közé kerültek, azonnal levágatta volna a fejüket.

I. Lipót Rákóczy Ferenc fogoly fiai mellé elébb a győri püspöknek egy kanonikusát, majd külön laikus udvarmestert rendelt. Az anyjuk csak addig volt mellettük, a míg az atyjuk ki nem menekült börtönéből: akkor a gyermekek a nevelőjük felügyelete alatt maradtak, míg Sarolta Amália hercegnőnek a Himmelpfort-utcai kolostorba kellett visszavonulnia.

A mint III. Károly a trónt elfoglalta, a két Rákóczy-fiúnak, a kik már akkor serdülő ifjak voltak, a családi neveiket elvették, Józsefnek ezt nevet adták: „Marchese di San-Carlo”, az öccsének Györgynek pedig ezt: „Marchese di San-Christina.”

Mind a két fiúnak egyszerre adományozott II. Károly külön birtokokat Sziciliában. (E szerint József nem György elpusztulása után kapta meg az öccse birtokát.)

A császár kívánatára József ki lett küldve egy németországi egyetemre, udvarmestere felügyelete alatt. Diák életéből azonban csupán szerelmi kalandjai vannak feljegyezve, a melyek rendesen tréfásan végződnek. A szép *Marillához*, a patikáros leányához, ki más diákokkal is szívesen enyelgett, gúnyverset is írt, melyben szemére veti, hogy a diákokat az utcáról hivatgatja be *kávéra*, s ha nem mennek be, utánuk önti az ablakból a kávé. Egészen vígjátékba illő jelenetei valának azután a szép aranymivesnével, a kinek a férje féltékenységében gyakran megugratta az urfit. Ha szerelmi kalandjaiban az ifju marchese vetélytársakkal akadt össze, azokat, akkori gavalléros szokás szerint, az inasaival páholtatta el.

Az egyetemről ismét Bécsbe tér vissza József s ott olyan vígan éli világát, hogy a császár alig győzi fizetni az adósságát saját magánpénztárából. Az udvarmester feladatává lesz téve a szilaj, kicsapongó ifju kedélyét komolyabb irányba vezetni. Erre ő a legalkalmasabb eszköznek találja az ifju Józsefet megismertetni számüzött atyja élettörténetével. Az említett munkában ez is le van írva. Olyan irányzattal van tartva az egész előadás, hogy az ifju József visszaborzadjon a rémtettektől, melyeket atyja elkövetett, melyek miatt roppant nagy ura-

dalmait Erdélyben és Magyarországon elveszté, s maga is szomorú száműzetésbe jutott. E felleplezések után József kedélye csakugyan megváltozik. Felhagy a korhely kalandok hajszolásával, magába vonult lesz. De nem valami kegyes gondolatokon töri fejét. Azt mondja a névtelen szerző: „Rossz fáról nem szednek jó gyümölcsöt: azért hogy megváltoztatták a fejedelemfinak a nevét, a Rákóczy-szívet nem tépték ki belőle.”

Ettől fogva mind csak azon gondolkozott, hogyan léphetne atyjának a nyomdokaiba. Évek multak s még mindig nem volt rá igazi alkalom. Atyjának története óvatossá tette, hogy szívének titkát a leghivebb cimborával se közölje.

1734-ben már meglelt férfi volt József. És még mindig semmi sem volt. A hadseregnél nem bíztak rá szolgálatot. Nem akarták, hogy megtanulja a hadakozást. Csak az udvari mendemondákból értesülhetett róla, hogy fejedelmi atyja a császári udvarral alkudozik fiának kiadatása végett, s kéri felszabadítását a rodostói rabcletből, hogy azután fiával együtt Lengyelországba mehessen.

Egy napon aztán az udvarmestere fekete ruhákat szabott a számára az udvari szabóval s tudatta vele, hogy hat hónapig gyászt kell viselnie: az atyja meghalt.

A gyászruhával együtt járt a kötelesség, minden lármás mulatságtól visszahúzódni. De ez egyúttal alkalom volt rá, elzárni magát a világtól. Mint császári kegyenc saját palotát tarthatott, drága butorzattal s bizonyosan értékes paripákkal tele istállót. Egyszer aztán hirtelen elhagyta Bécset. A kémek, kik éjjel-nappal őrizték minden lépését: erről is hirt adtak. Olaszország felé ment. Ha Lengyel-, Francia- vagy Magyarország felé veszi az útját, talán elfogták volna, de Olaszországban még a császárnak voltak királyságai, s marchese di San Carlónak ezekben feküdt a birtoka. Az udvar elégszer sürgette, hogy menjen már oda lakni: ha megállítják, kérdőre vonják, azt válaszolhatja, hogy a legmagasabb kívánatoknak siet eleget tenni. Nem is volt titok, hogy hol keressék? Udvarmesterére

rábízta, hogy lovait, butorait adja el, s azoknak az árával siesen utána Bolognába: ott be fogja várni.

Bolognában egy regényes kalandja volt, mely könnyen életébe kerülhetett volna. Egy éjjel, midőn egy nyilvános mulatóhelyről szállására ment volna gyalog, egy ház kapumélyedéséből keresztnevéen hallja magát szólíttatni: „Ön az, József?” — Rákóczy könnyelműen azt feleli: „Igen, én József vagyok.” Arra egy nő lép ki eléje, s egy csomagot tesz a karjába: „Vigye ön ezt sietve a tudvalevő helyre; aztán jöjjön vissza; Cornélia is idejön.” Azzal a nő visszalépett az ajtón s azt becsukta maga után. József csak akkor vette észre, hogy a kezébe adott csomag nem más, mint egy finom pólyákba burkolt csecsemő. Lovagias jellemű férfi lévén, a rábízott kincset gondosan betakarta a palástjába s hazavitte a szállására: ott rábízta a gazdasszonya gondjaira s azzal maga visszasietett ahhoz a házhoz, a hol a gyermeket a kezébe adták. Azon háznak a kapuja előtt azonban már az odaérkeztekor nagy verekedés volt; három fegyveres férfi szorongatott egy negyediket, a ki kétségbeesetten védte magát ellenük. József rögtön kardot rántott, rohant a megtámadott segítségére s beleavatkozott az utcai harcba, mely alatt a viaskodók a kalapjaikat ledobálták a fejeikről. A nagy kardcsattogásra aztán előrohant az éjjeli őrzőjárat. A mint a vívó felek megpillantották a lámpást, melynek világánál az alabárdos sbirrek közeledtek, egyszerre szétváltak: kiki felkapott egy kalapot a földről, s aztán a hányan, annyifelé futottak szét a melléksikátoron. József is igyekezett a sbirrek elől egy sötét folyosón elmenekülni. Ott ismét egy fiatal lefátyolozott arcú hölgyre bukkant; a ki esedezve kérte, hogy védelmezze meg: meg akarják ölni. — „Kicsoda?” — „A bátyám: a ki ezóta a kedvesemet is megölte.” — „Önnek a neve Cornélia.” — „Igen, az vagyok.” — „Akkor azok, kik a másik utcában, az erkélyes ház előtt viaskodtak, talán éppen az ön kedvese és a bátyja lehettek.” — „Ki lett megölvé?” — „Egyik sem. A sbirrek szétriasztották őket.” — „Rejtsen ön el vala-

hová, én nagyon szerencsétlen vagyok.” — József elvitte magával a szállására a fiatal hölgyet. Az, midőn meglátta József fején a kalapot, melyet az találmra felkapott a földről a szétzaladáskor, bámulva kérdezé, hogy mint jutott hozzá? József megmagyarázta, hogy ez bizonyosan annak a férfinak a kalapja lesz, a kit ő megtámadói ellen megvédelmezett. A fiatal hölgy ráismert a kalapra a nagy becsü gyémántos boglárokról. Ez az ő kedvesének a kalapja: Alfonzo hercegé. — Akkor aztán elmondá a hölgy, hogy ő egy előkelő patricius család leánya, kit Alfonzo herceg, házasságot ígérve, elcsábított. A herceg, hogy kedvesét szülői és bátyja bosszújától megmentse, el akarta őt szöktetni az éjjel Bolognából, újszülött gyermekével együtt, kit előre küldtek abból az erkélyes házból a herceg „József” nevű komornyikja által. Tehát ezzel a Józseffel tévesztették össze Rákóczyt. Ő aztán megörvendezettette az ifjú hölgyet azzal, hogy a gyermekéhez vezette. — Másnap reggel aztán elindult Alfonzo herceget is fölkeresni. — A herceg helyett azonban Lorenzóval találkozott össze, Cornélia fivérével, ki a mult éjjeli ellenfelét felismerve benne, számadásra vonta, hogy minék avatkozott az ő ügyébe. Don Alfonzo meggyalázta Lorenzo családját, elcsábítva Cornéliát: méltán akarják e gyalázatot a csábító vérével lemosni. Rákóczy most már Lorenzo pártjára állt s segédül ígérkezett neki don Alfonzo ellenében, ha az tökéletes elégtételt nem akarna adni a megsértett családnak. Lóra kapva indultak el don Alfonzót felkeresni. Mikor rátaláltak, Rákóczy előre vágtatott és megállítá a herceget. Don Alfonzo az elcserélt kalapjáról ráismert a mult éjszakai megszabadítójára. Egy kézszorítás s a kalapvisszacserélés közben megtörtént a lovagias kiegyezés. Don Alfonzo becsület-szavát adta, hogy Cornéliát nőül fogja venni, s erre aztán közte és Lorenzo között is szent lett a béke. Rákóczy még bevárta a boldog pár menyegzőjét, melynek ő volt a szerzője, s csak azután hagyta el Bolognát.

Időközben megérkezett a megbizottja Bécsből, az eladott

butorok és paripák árával. József sejtette, hogy az az ő hű embere egyúttal kém is mellette. Egy olasz kikötőben felbérelt egy gályát, a mely őt szicíliai birtokára szállítsa. A gálya tulajdonosát, mikor egyszer a sík tengeren voltak, nem lehetett nagy mesterség rábírní, hogy hajóját Palermo helyett Konstantinápolyba köttesse ki.

Itt azonban nagy kiábrándulás várt rá. A szultánnak semmi hajlandósága sem volt Franciaország kedvéért háborúba elegyedni III. Károlylyal, s Rákóczy József nem nyert el egyebet, mint meghalt atyjának rodostói remeteségét. A bécsi víg életért a szomorú kibújdosott szakállas magyarok társasága, nem volt kívánt csere. Hogy József az itteni szokásokat nem tudta megkedvelni, azt nagyon el lehet hinni Mikes Kelemennek. Az alakját azonban egészen átídomította az itteni magyarokéhoz. Acélmetszetű arcképe, melyet az idézett életírás elején találunk, egészen olyan viseletben tünteti fel az utolsó Rákóczyt, a minő az akkori erdélyi magyar urak divatja volt. Kopaszra borotvált tarkó, melyről csak egy varkocscsá sodort tincs hajcsilleng alá a hátracsapott fityegőjü prémes süveg alól: annak az elején török surgudzsál módjára rézsut fekvő kócsag, bogláros forgóval; a testet gombos dolmány fedi, mely fölél sodronypáncéling van öltve, a vállakat medvebőr kacagány terheli, elől széles mentekötő láncsal összetartva. — Az arc emlékeztet az atyjára, csak a szemében nincs az a lobogó tűz, s a szemöldökei keskenyek; a bajusza is, a török uraságok divatjára, kétfelől csurgóra áll. Mikor ezt az arcképét készíték, már akkor József túl volt a negyven éven. Atyja ilyen idős korában be is végezte élettörténetének dicső napjait: ő még most akarta elkezdeni.

Vége 1737-ben, mikor III. Károly is jónak látta beleavatkozni a török-orosz háborúba: tünt fel napja Rákóczy Józsefnek. A szultán érte küldte Ozmán basát, s előhozatta Rodostóból. Először basai rangot ígért neki, ha áttér a mahomed hitre. De József visszautasítá azt a föltevést, hogy ő atyái hitét megtagadja. Ekkor aztán egy szerződést kötött vele a szultán, mely-

ben Józsefet elismeri Erdély nagyfejedelemének és Magyarország *hercegének*. E szerződés szentesítéséül a szultán egy gyémántokkal kirakott koronát ajándékozott Józsefnek, s ekként tartotta Rákóczy fia ünepélyes bevonulását Konstantinápolyba, 1737-ben szept. 12-ikén.

Az emlékirat az egész fogadtatást nagy részletességgel írja le. Hogyan ment eléje Józsefnek a vezér-agaszi a szultán meghívó-levelével, hogy fogadták a haberdzsi meg a csausz-basi a kulagusz-csausz zászlójával, hogy vezették a „ziafat”-hoz, melylyel a „nagy úr” a Bajrám basa csiflikjét megtisztelte. Ott pedig vártak rá a spailaragaszi, meg a szeliktár-agaszi a vörös és sárga spahik élén, a Spailár Kiája Jerri a csauszaival, a Diván Csausz Emini, a Csaufjár Kiasib, a Mekkter-Basi, a hadi zene főkarmestere, aztán 60 Diván-csausz ugyanannyi paripával a fejedelmfi és kísérete számára, melyek közül egyet maga a szultán választott ki Rákóczy József számára; végül két orta janicsár a ceremónia-turbánokkal a fejükön, melyek nem kisebbek egy méhkasnál. Ezek mind szalutálván a fejedelemit, együtt ebédelének vele, s azután elvitték őt a „fanálig”, a szultáni palotáig, mely az ő számára volt berendezve nagy pompával, ott várta a kajmakám gyümölcsökkel, virágokkal és sorbethetel. — Másnap az imbrahar-aga két pompásan felnyergelt arab paripát hozott a fejedeleminak, s egyúttal 12 erszény pénzt, mindegyikben 500 oroszlanos tallért: ez volt a „thaim”, a kegydíj. A vele jött magyar kivándorlott urak szintén megkapták a maguk thaimját. A kajmakámnál tett tisztekedésnél ez a főminiszter pompás felnyergelt lovat és drága prémes kaftányt ajándékozott Józsefnek s a Bosporus partján egy szép palotát rendezett be a számára, mely előtt janicsárok képezték a díszőrséget.

Mikor pedig el kellett utaznia Józsefnek a csaták színhelyére, a szultán 40 erszény pénzt küldött neki uti költségül.

De legbecsesebb ajándék volt rá nézve, a mit Sztambulban a Kajmakamtól, majd Viddinben a szeraszkerajvász Mehemet

basától kapott, azoknak a fogoly keresztyén magyaroknak a csapatja, a kiket az ő tiszteletére rabláncaiktól megszabadítának s a kik azután az ő díszőrségét képezték: számra mintegy 330-an.

Viddinből küldte be József 1738 január 30-ikán kelt felhívását a magyarokhoz, hogy az ő fejedelemségét támogassák. Minden lovas katonának, a ki az ő zászlója alá felcsap, 40 talér felpénz lett ígérve. S ez a felhívás különösen a határszélen táborozó huszárezredeknek lett megküldve.

Megelőzte ezt Rákóczy Józsefnek egy manifesztuma az európai hatalmasságokhoz, melyben felkelési szándokának indokait kimagyarázza. A manifesztumot, a hollandi követ kivételével, valamennyi állam sztabuli követei mind elutasították: legélesebben a francia követ.

Viddinben József nem nézte tétlenül a harc theatrumát, a hogy Mikes Kelemen mondja, hanem három ízben betört Erdélybe török csapatokkal, a nagyfejedelemséget felkelésre bírandó. Az osztrák-magyar hűséges csapatok mind a háromszor nagy veszteséggel visszaverték. A harmadik betörésnél Rákóczy József maga is megsebesült. Valami gyáva katona tehát még sem lehetett.

Felhívása azonban sehol sem talált viszhangra. Támadt ugyan Erdélyben egy nagy honárulási per, melyben nagyszámú főúri család fejei elfogattak, mint a kik Rákóczy Józseffel összeküldtek volna; de nagyhamar kiderült, hogy az egész feljelentés egy rosszlelkű hamis árulkodónak a képzelete volt, a ki az elfogott főurakon boszút akart állni. Azokat rövid időn szabadon is bocsáták. József ellenében pedig kihirdették a honárulási vádat s kitűzték fejére élve a 10,000, halva a 6000 forintnyi vérdíjt.

Az emlékirat szerint rögtön ajánlkozott is valami rác Bécsben, e vérdíj kiérdemlésére.

Rákóczy József azonban nemcsak hogy meg nem hagyta magát riasztani e vérdíj kitűzése által; hanem visszatorlásul ő meg a lotharingi és toskanai hercegek fejére tűzött ki hasonló

nagyságú vérdíjakat. Nem is vonult félre a csatatérről, sőt csapataival Szendrő várát megrohanta és bevette, s az ott talált várórséget lekaszabolhatta. És miután a szultán húszezer embert adott a rendelkezésére s annak ellátására 10 ezer erszény pénzt, az Al-Duna felől 53 gályával tervezte nagyobbszerű betörését Magyarországra, a midőn utolérte a nagy nyavalyája. Nem keleti pestis: hanem vérhányás volt az, mely ágyba dönté.

Ez inséges állapotban kellett megérnie, hogy Kelemen pápa által a „Bulla Coena Domini” értelmében a keresztény hitközségből exkommunikáltassék. Ezzel a bullával és a halál előérzetével keblében utazott fel Viddinből Konstantinápolyba: a szultánnal tanácskozandó

Itt végzi az emlékirat.

A szerző nem barátja, sőt ellensége Rákóczy Józsefnek, de vádjaival megvédi őt azon közhit ellen, mintha az utolsó Rákóczynak gyávasága miatt vallott volna kudarcot az 1738-ban kezdett felkelési kísérlet Magyarországon.

Nem az volt a sikertelenség oka: hanem az, hogy a magyar nemzet szívében elmúltak mind azok az indulatok, melyek a század elején a felkelés ügyét diadalra vezették. Békét és belső rendezkedést ohajtott mindenki. Erős gyökeret vert a meggyőződés, hogy a nemzetnek, a saját boldogulása tekintetében, ohajtandó inkább az uralkodójával őszintén és igazán kibékülni.

A kurucvilág óta 30 esztendő elmúlt. Mikes Kelemen és minden bujdosó magyarok nem akarták elhinni azt, hogy 30 év elég arra, hogy a leáldozott nagyságokat elfelejtsék s új világ támadjon a régi helyébe.

SZEGEDINEC PÉRÓ ÉS VISELT DOLGAI

A míg a magyar nemesség és a hajdúság letette a „kuruc” nevet, akadt más, a ki azt fölvegye. Ezek voltak a bánági beköltözött rácok.

Csak a mult század utolsó tizedében költöztek az országba, félig híva, félig szoríttatva: I. Lipót biztatta őket a beköltözésre, a török pedig üldözte a fellázadásért, melyet a magyarországi eredetű *Rácz Gyurka* támasztott Szerbiában. Nagyon kedves embere volt az osztrákoknak: a császár bárói, majd grófi rangra emelte volt; ő maga elnevezte magát *Brankovics Györgynek*, a régi híres szerb despota utódjának s mikor már nagyon elhatalmasodott, akkor ő maga kikiáltotta magát Szerbia fejedelmének. Még talán császár is lett volna belőle, ha a pogány szét nem veri seregét. Ő maga az osztrák táborba menekült. De oda ugyan jó helyre jött. — *Badeni Lajos* a vezér vasma verette, úgy küldte fel Bécsbe: azért, hogy fejedelemségre mert áhítozni. A jámbort ott felcjtették a csehországi Éger vára börtönében: nem is szabadult ki hamarább, mint húsz esztendő múlva, mikor temetni vitték.

Az ozmánoktól pusztított szerbek aztán egy tömegben átkeltek a Dunán Magyarországra, *Csernovics Arzen* patriarkájuk vezetése alatt. Itt I. Lipót megtelepíté őket a már akkor a töröktől visszafoglalt részekben, s nagy előjogokkal ruházá fel őket: hogy mind egyházi, mind világi ügyekben egyedül a saját patriarkájuknak a hatósága alatt legyenek, a ki mellé még egy vicevajdát is választhatnak, a ki őket a háborúban vezérelje. Ez mind nagyon ínyük szerint volt az új betelepülteknek.

Meg is választották alvajdának *Monaszerlyt*, ki azután a maga rác szabad csapatjaival a kitört magyar szabadságharcban, mint a császári csapatok szövetségese, tevékeny részt vett s *Rákóczy*nak sok alkalmatlanságot okozott.

A törököknek a temesi bánásgból elűzetése után a bevándorlott szerbek nagy részben a határőrvidékké alakított megyékben lettek letelepítve. Miután ez az országrész egészben *Mercy* tábornok kormányzósága alá lett rendelve, magától érthető, hogy ott a szigorú katonai rendszer uralkodott. Ez sehogy sem egyezett össze a hős szerbeknek megszokott hajlamaival. Időjártával,

mivelhogy emberi rendeltetés szerint még a halhatatlanoknak is előbb-utóbb meg kell halniok, — *Csernovics Arzén* patriárka és *Monaszterly* vicevajda szintén elköltöznének az ő atyáikhoz.

Ekkor aztán a szerbek siettek új patriárkát és alvajdát választani. A bécsi urak azonban azt mondák nekik, hogy „ohó! Nem oda Buda!” a szabadság csak annyit mond, hogy a beköltözött rácok választhatnak maguknak tetszés szerint „egy” vicevajdát: de abból nem következik az, hogy a világ végéig mindig választhatnak vicevajdát.

A betelepült szerbeknek el kellett ismerniök, hogy ez tréfának nagyon jó tréfa, hanem következett azután egy sokkal kockázatosabb kísérlet a bécsi kormány részéről. 1734-ben egy bántási eredetű szerb püspök lett belgrádi érsekké választva. Ezt a bécsi kormány önkényüleg megtette szerb patriárkává. Hogyan, hogyan nem? az új patriárkát rávették Bécsben, hogy a híveit híja össze congressusba, s beszélje rá őket, hogy mind valamennyien térjenek át a római katolikus hitre. Ez volt az a csepp, mely a keserűség poharát túlömlesztette. A bácskai és marosvidéki szerbek kikergették az új patriárkát Törökországba.

De még azzal nem érték be, hanem még nagyobb vállalatba is bele vágták a fejszét. Egyet gondolának: szép ország ez a Magyarország! A magyarok úgy sem bírnak vele: a németek még kevésbé; ők biz ezt elfoglalják egészen s csinálnak belőle egy nagy rác birodalmat. — A magyar és német rendes csapatok ez idő szerint a Rajnánál, meg Olaszországban harcolának franciák és olaszok ellen, a lengyel trónöröklés kérdése miatt, a mihez ugyan semmi köze sem volt se magyarnak se németnek. Idebenn semmi rendes katona nem volt. Még a végvárok is, sőt Arad, Temesvár is a szerb csapatokra valának bízva.

Volt pedig ezeknek egy híres vezérük: a szerbek úgy hitták, hogy „*Szegedinec Péró*” a mi magyarosítva annyit tesz, hogy „*Szegedi Péter*”. Ennek támadt az a bogara, hogy felcsap királynak Magyarországon.

Nagyon előmozdítá a tervét a magyar alföldi parasztnak forrongása, a kiknek sehogy sem akart a fejükbe menni. hogy mire legyen jó az az új regula, hogy ezentúl adót fizessenek és újoncot állítsanak? A jó török világban, ha jött török, ha jött tatár, a mit elkaphatott, azt elrabolta, a kit megfoghatott, azt rabszíjra fűzte; de a ki elszaladhatott előle, az elmenekült, s a mit magával vihetett, abból nem adott a rablónak. De ime az új rend szerint, épen akkor kell fizetni, a mikor nem a zsaroló közeledik tűzzel vassal; s szolgálni is kell, a nélkül, hogy az embernek lánc volna a lábán s ütnek korbáccsal a hátát! Ez nem igazság!

Szegedínc Péro fellovalta a szomszédos Békés vármegyei népes községek lakóit, hogy ha ő lesz Magyarországon az úr, eltöröl minden porciót, dézsmát és robotot; s aztán nem is a maga számára keresi ő a koronát, hanem a sokat visszaemlegetett *Rákóczy* számára: a kit vissza akar hozni az országba.

Rákóczy pedig már akkor aludta örök álmát Rodostóban. De hát azt a nép nem hiszi el. A délszláv népek ma is visszavárják a hős „*Deli Markót*” egykori vezérüket, a ki nem halt meg, csak mélyen alszik egy barlangban, hármas kapu alá, hármas lakattal lezárva. Ha egyszer zár és kapu felpattan, majd eljön ismét, híres paripáján, a ki beszélni tud, s egyik hegytetőről a másikra szökken.

A két népmonda hamar kiegyezett. A Bánságban *Szegedínc* Péro gyűjté táborba a szerbeket, az alföldön pedig a szent-andrási bíró, *Vértesi János*, állított fegyverbe valami másfélezer parasztot, s ezzel az erővel neki indulának ők ketten világot hódítani.

Vértesi és vezértársa *Sebestyén János* elnevezték magukat kurucoknak, s kikiáltva a forradalmat, azon kezdték, hogy kirabolták az örmény kereskedőket, s egyéb vásárra járókat, zsidó még akkor nem volt: csak ezen mult, hogy az antisemitáság zászlóját fennen nem lobogtathatták; ellenben az ellenük kiküldött szolnoki helyőrséget vitézül megkergették.

Ez alatt *Péró* az aradi várba csempészte be magát, a hol nemzetbelije, *Tököli Ránkó* volt a várparancsnok.

A lázadás már-már aggodalomkeltő terjedelmet kezdte felvenni; *Vértesiék Gyula* várát vívták, *Péró Aradon* garázdálkodott: a midőn a két vezérnek szerencsésen sikerült egymás között összeveszni a még meg nem szerzett prédán, a minek az lett az eredménye, hogy *Péróék*, a kik hadhoz szokott nép valának, a kaszakapa forгатáshoz értő magyar parasztságot — szövetséges társaikat — szélylyel verték s *Vértesi* uramat viággá kergették.

De *Szegedi Péter* sem nagy hasznát vette a diadalának, mert őtet meg hadnagyaival együtt, a mint az aradi várba betért, az ottani parancsnok, *Tököli Ránkó*, elfogatta, s *Budára* felküldte, a hol törvényt tartának fölöttük s a lázadó pórhad vezetői fölött. A zendülő had vezetőire az az ítélet lőn kimondva, hogy vessenek kockát, s az a négy közülök, a ki legkisebb számot vet a kockán, négyfelé vágassék. Ez a sors érte magát *Szegedinecz Pérót* is; a kin ekként beteljesült a cigány jósnő jóvendőmondása, hogy egyszerre négy helyen fog jelen lenni úgymint *Aradon*, *Nagy-Váradon*, *Sarkadon* és *Szent-Andráson*.

Vértesi János (vagy mint a krónika nevezi: *Mihály*) azonban nem került hóhér kézre. Egy régi kéziratban azt találjuk feljegyezve, hogy az erdőhegyi nagy vereség után elmenekült s a burkushoz vette magát és mint vitéz ember, rangra emelkedett a burkus táborában. A szentandrásiaiak maig is megőrzik róla a következő adomát.

Midőn a burkus ellenséges sereg a császári seregekkel szemben táborozék vala, egy éltes vitéz járt a magyar táborra és naponkint hívta a tiszteket magános viadalra: a többek között egy kapitányt, ki inásával együtt igen büszkélkedett. — A kapitány a rendelt idővel nem gondolt, az inasa bárhogy serkentette. Végre azt látva az inas, hogy „nem akarásnak nyögés a vége”, a kapitányt a nem merés tartóztatja: ő maga ajánkozott, hogy majd megmérkőzik hát a kihívó ellenféllel.

A kapitány ráállt a cserére, s engedte, hogy az inasa öltse fel a fegyverzetét, s az ő paripáján rugaszkodjék ki a párbaj színhelyére.

De a burkusbajnok észrevette a személcserét: az inas fiatal legény volt, a százados pedig vén sas; s nagy mérgesen rárivall a helyettes ellenfélre: „elmenj előlem te simaképű fattyú, az édes anyádhoz! Mert bizony-bizony megemlegettetem veled a szentandrászi biró korbácsát!”

De a hetyke legény visszakialta rá:

— No hisz én is ott leszek akkor, öreg! Mert én meg a szentandrászi biró fia vagyok: a nevem Vértesi Miska.

Így, szó szót adván, az apa és fiú egymásra ismerének, a mi-ből nagy ölelkezés lett.

Erre aztán az apa, megrázva buzogányos öklét, átkialta a császári táborba:

— Ilyen olyan adták! Nincs köztetek igazi katona! Egy volt: az is az én fiam. Azt sem hagyom köztetek.

S azzal a fiát is elvitte magával: a ki csecsszopó gyermek volt, a mikor az apja az erdőhegyi ütközet után földönfutóvá lett.

Azt a halmot, a mi Szent-András rónáján kiemelkedik, ma is *Vértesi pihenőjének* nevezik, s magának Szent-Andrásnak jó nagy idő kellett, a míg le tudta koptatni magáról azt a népszerűvé vált elnevezést, hogy „*Rebellis Szent-András*”.

A MI ASSZONYUNK ÉS KIRÁLYUNK MÁRIA TERÉZIA

Huszonhárom éves volt *III. Károly* leánya, *Mária Terézia*, midőn atyja, *III. Károly* halála után a trónra lépett. Szépségre és lélekre nézve is igazi fejedelemlő.

Öt éve mult, hogy fényes menyegzőjét tartá *Lotharingi Ferencsel*, s Bécs városa még el sem felejté a lakodalmi pompa

nagyszerű látványosságait, a midőn egyszerre elhomályosítá azoknak az emléket, a hős *Szavoyai Jenő* temetési pompája.

A végtiszteletet tevő üdvölvések, melyek a letűnt nagy hadvezér sírja fölött eldőrdültek, valóban Ausztria dicsőségének búcsúhangjai valának.

Ama századokon át kimagasló hős alak nagy ember volt a magyarok között is. Nagy a felszabadításban s nagy az elnyomásban. Mint népet szeretett bennünket, mint nemzetet nem. Harcolt értünk, vérét adta értünk; de jó szót nem. Ő volt leghatározottabb ellene minden engedménynek, melyet a király az alkotmányos téren a nemzetnek tenni hajlandó volt.

Mikor a *pragmatica sanctiót III. Károly* nagy küzdelmek után létrehozta, mikor azt az európai nagy és kis hatalmak elfogadták (Bajorország kivételével), mikor az osztrák örökös tartományok, s szent István koronájának országai is egymás után becikkelyezték, azt mondta a királynak a vén hadvezér: „*Mind nem ér az semmit. Hagyjon örökségül a császár leányára egy kétszázezer főnyi jól rendezett hadsereget, és egy tele kincstárt, az lesz a legjobb garantiája a trónöröklésnek.*”

III. Károly azonban éppen ezt a jó tanácsát nem fogadta meg leghívebb emberének. Mindenfelé háborúskodva idegen érdekekben, saját érdekei ellen, úgy szétzilálta mind a hadügyét, mind a pénzügyét az országnak, hogy mikor meghalt, az egész hadserege nem ment többre hatvanezer fegyvercsnél; s a kincstárban nem volt több, mint kilencven ezer tallér.

Koronákat és kormánybotokat hagyott eleget a leányára *III. Károly*. A szent István jogarán kívül az osztrák örökös tartományok, Csehország, Németalföld, Lombardia és Toscana kormánypálcái álltak rendelkezésére. Mindezeket egy fiatal nőnek kellett a kezébe venni, a kinek nem volt hadserege és nem volt pénze.

Egyszerre ellene támadt fél Európa. A szerencsétlenség az a bőtermő mag, a miből maguktól teremnek az ellenségek.

A bajor *Károly Albert* még *III. Károly* életében protestált a *pragmatica sanctio* ellen. Az ő felfogása szerint az örökség az elsőszülött *I. József* leányát illeti meg a fiág kihaltával, nem a másod szülöttét, *III. Károlyét*. S ha a királyok csupán magán pörlekedő felek, ha az ország nem más, mint uradalom, s a benne lakó nemzetek épen csak a földdel együtt járó hasznos armentumok, akkor még talán igaza is lehetett. Csak hogy az országok birtokát az államjog szabályozza; s a királyok perében a csatatér a törvényszék.

Másfelől meg a burkus király, *II. Frigyes*, állt elő a maga követelésével. Neki meg Szilézia nagyobb része kellett, mivel hogy az brandenburgi birtok. Ez mindjárt az executión kezdte a processust.

S ha már osztolni kellett az árvalány birtokán, a *lengyel király* sem maradhatott ki belőle. Az meg már épen Ausztriát Bécscesel együtt, meg Steierországot követelte magának. — Hiszen épen ő volt az, *II. Agost király*, a kinek a lengyel trónon megmaradásáért folytatta *III. Károly* azt a szerencsétlen háborút Franciaországgal, melynek végén Lotharingiát elvesztette. Azonban a diplomatiában a háladatosságot nem ismerik.

Ekkor aztán a *spanyol király* is előállt: neki meg valami ócska szerződése volt, a minek az alapján Toscanára tarthatott igényt; mire nagy hirtelen sietett a *sardiniai király* is beavatkozni, s nehogy a spanyol még Lombardiát is magának foglalja: inkább elveszi ő.

Csak két barátságos hatalmasság maradt *Mária Terézia* részén: *Anglia* és *Holland*; de azok is csak azzal a jó tanácsccsal szolgáltak neki, hogy alkudjék meg az ellenségeivel.

A királyné osztrák tanácsosai maguk sem tudtak neki jobb tanácsccsal szolgálni. Mindenkinek elveszett a szive.

Csak a királyné szívében lakott férfi lélek: igazi királyi lélek. Büszkén visszautasított minden alkut a burkus királylyal, s fegyverrel készült megvédeni trónját és országait. Hadseregét legelőbb is a burkus ellen küldé Sziléziába. *II. Frigyes* korának

legnagyobb hadvezére vala: kit lehetett szembe állítani vele? Egyetlen neves hadvezére volt Ausztriának, *Neiperger* tábornagy; az is arról volt nevezetes, hogy török hadjáratban csúfosan tönkre verette magát: Belgrádot védelem nélkül odahagyta. Ezért mint árulót elítélték: várfogságba tették. A királynő most előhozatta *Neiperget* a tönlőcéből s hadserege élére állítá. Bizonyítsa be, hogy nem áruló. Be is bizonyította, hogy nem áruló, hanem csak élheterlen. *Mollvitz* mellett úgy tönkre verette a hadseregét *Frigyes* által, hogy alig hozott belőle valamit.

Ennek a szerencsétlenségnek a hírére aztán mindenünnen rárohantak a védtelenül maradt uralkodónőre. Bajor, porosz, spanyol, szárd, és lengyel, utóbb még a szász is szövetséget kötöttek ellene s a szövetség fejévé a francia toltta fel magát. Kijámondták, hogy „*finis Austriae*”. Se római császárság, se osztrák birodalom nem létezik többé! A *nymphenburgi* dacsövetségben felosztották maguk között: a mi német, olasz, cseh és morva provinciája volt a királynénak, azt szétdarabolták németnek, lengyelnek, olasznak, spanyolnak, franciának. *Mária Teréziának* nem hagytak meg mást, mint Magyarországot. Ennek nem akadt atyafia.

Soha, a mióta a világtörténet kritikáit jegyzik, ehhez hasonló nagy igazságtalanságot el nem követett a diplomácia. Senkinek semmi joga, ürügye nem volt egy uralkodót birtokaitól megfosztani: a nyíltan bevallott birtokvágy volt a háború jelszava. S ez égrekiáltó országrablás ellen senki sem emelt egy tiltakozó szót. De nem csak a külhatalmak nem: de még azok az országok sem, a melyeknek az elhódításáról volt szó. A cseh főnemesek siettek hódolatukat a bajor királynak lábaihoz rakni, a mint az fővárosukat megszállotta, s *Károly Albert* könnyű szerrel foglalhatta el *Lincet* s már *Bécs* felé közelített; és a bécsi-ek még csak nem is gondoltak fővárosuk és uralkodójuk védelmére; úgy hogy *Mária Terézia*, napához írt levelében keservesen panaszkodik, hogy „*nem tud már helyet, a hol közeledő szülését bevérdhassa*”. Az országos veszedelem mellett, még az

anyai hivatás mindig halálveszélyes betöltése is aggasztá. Fiának, Józsefnek, ágyúdörgések között adott életet.

Kisdedének látása nem hogy ellágyította volna az anyát, hanem még megerősíté a királynét. Most már nem csak a maga, hanem a gyermeke jogait is kellett védelmeznie. A mint a betegágyat elhagyta, azonnal a védelmére gondolt, *»igaz jogára és Isten segélyére támaszkodva«*. Maga szoptatta a gyermekét és maga diktálta a manifesztumait.

Még volt egy országa, melyet nem rendített meg az általanos földindulás: *Magyarország*. Összehívta a magyar országgyűlést Pozsonyba. Maga is lejött a koronázó városba s ott lakott a várban, mely még akkor pompás királyi lak vala.

Elhatározá, hogy a magyar nemzet szívéhez fog szólni.

Más nemzetnek is van sok jó tulajdona: erős karja valamennyi-
nek, ragyogó szelleme a franciának, fanatizmusa van a török-
nek, bölcsesége a németnek; lángoló vére a lengyelnek, enge-
delmessége az oroszoknak; de *szíve* a mely magára hágy találni,
csak a magyarnak van.

Ha a magyar nemzet szellemét a hideg logika irányítaná: mi lett volna természetesebb, mint az, hogy a midőn eljött az idő teljessége, a melyben Európa hatalmasságai összeszövetkeznek, hogy Ausztriát darabokra szétszakgassák, a Habsburg uralkodó családot magvaszakadtnak nyilvánítsák; s a midőn csehek, németek, olaszok, illyrek mind belenyugosznak az új beosztásba, s sietnek az új uralkodó nevére transparenteket csinálni: akkor az a magyar, a kinek még élénk emlékében áll a lefolyt szabadságharc, a kit még nyom az a teher, a mit bécsi kormányférfiak azóta folyton reá raknak, maga is a begyürt süvege alól nézve a zivatar közeledtét, melynek az ő határain nincs mit elpusztítani, s azt kérdezza a mesemondóval: „valjon az új hódító két nyeret fog-e rám tenni?” Hiszen minden elszakított osztrák tartomány egy láncsal kevesebb lesz vala Magyarországon. S nem is késtek Ausztria ellenségei felhívásokkal kecsegtetni a magyarokat, melyekben őket szabad-

ságaik, önállóságuk, függetlenségük felől biztosíták, ha a királyné ügyétől elfordulnak.

De a magyar nemzet nem a mult sérelmeit, nem az anyagi érdekeit látta maga előtt; hanem csak egyedül azt az égrekiáltó igaztalanságot, a melyet a félvilág elkövet egy asszonyon, egy királynén. A magyar mindig az üldözöttnek, mindig a szorongatottnak az ügyét védte, soha sem a hatalmassal, soha a diadal-maskodóval nem szövetekezett.

Mikor Mária Terézia a pozsonyi várba bevonult fényes udvari kíséretével, a főváros utcáin végig egy üdvkiáltás fogadta: „*Vivat dominus et Rex noster Maria Theresia*”.

„*Rex*” (király) és nem „*Regina*” (királyné), ebben a címzésben egyeztek meg a magyar rendek s e címet viselte mindig Mária Terézia: a németnek *császárné* volt, a magyaroknak „*király*”

ÉLETÜNKET ÉS VÉRÜNKET A MI KIRÁLYUNKÉRT!”

1741 június 25-ikén tette az esztergomi primás *szent István* koronáját *Mária Terézia* fejére.

Megelőzőleg hosszas és kínos küzdelmük volt a Rendeknek az osztrák miniszterekkel a királyi koronázási hitlevél szerkezete fölött. A tanácsosok mindenféle furfangot elkövettek, hogy az ország sarkalatos jogait kijátsszák s bizony kemény próbára tették a nemzet hűségét. De elvégre itt is a királyi nő magas lelke határozott s egy biztosító királyi leiratban leköté szavát, hogy a nemzet kívánatait teljesíteni fogja.

„*A mit az osztrák ház harmadfél százados országlata alatt megnyerni nem lehetett, a kegyes királyné a legfontosabb életkérdéseket rövid hat óra alatt a nemzet megalégedésére oldotta meg.*” Ezt mondá e leiratra *Eszterházy József* országgyűlésbíró.

A koronázás nagy fénynyel ment végbe. A fényt azonban követi vala az árny.

A koronázás után együtt maradt a magyar országgyűlés, s

meghatározta a nemzet reform-kívánatait. Legelső volt azok között, hogy a királynő vegye fel tanácsosai sorába Magyarország főhivatalnokait is, a primást, a nádort és a horvátországi bánt. Eddigelé csak osztrákok és csehok képezték a közös uralkodó miniszteriumát, mely az ország külügyét, hadügyét és pénzügyeit vezette. Mind ezen életbevágó közös ügyek elintézésébe befolyást követelt magának a magyar nemzet.

A helytartótanács függetlenítése, a magyar udvari cancellária emancipálása, a kamara, kincstár ujja rendezése, az egyed-áruságok megszüntetése, a kereskedelmet korlátozó akadályok elhárítása, mind ezek négy külön szakaszra osztva, u. m. közjogi, főhadbi biztossági kamarai s közgazdasági indítványok lettek a királynő elé terjesztve az országgyűlés által.

És mind ezen kívánalmakra nem tudtak a királynő cseh és osztrák miniszterei mást, mint kitérő választ adni: ígéreteket, mik fél lábbal a kibúvó ajtó küszöbén álltak. Valóságos játékot űztek egy nemzet lelkiületével. S ez a játék veszélyes volt! A magyar hű Rendeek több ízben álltak már azon a ponton, hogy az *ónodi országgyűlés jelszavát* kiáltják oda a bécsieknek. Már-már a hazaoszlást sürgették s alsó tábla és felső tábla kezdtek versengeni egymással.

Így telt el a koronázás után harmadfél hónap csupa kínos vitatkozásban a nemzet és a korona, Magyarország alkotmányos rendei s az osztrák tanácsosok között. — Az ellenség ez alatt minden irányban akadálytalanul nyomult előre. A német-cseh örökös tartományok már oda voltak; Szilézia elveszett; a francia hadsereg egyesült a bajjossal s Ausztria közepéig nyomult; maga Bécs város is fenyegetve volt már.

Hanem az akkori időkben, se napi lapok, se postajárás nem levén, mind ezt a sok Hiób-hirt titokban lehetett tartani a magyar nemzet előtt. A királynő tanácsosai nagy tudományt fejtettek ki abban, hogy a magyar országgyűlés előtt a királynő veszedelmes helyzetét eltitkolják. A cenzura törült, a titkos policia fülelt s a diplomacia hazudott.

Ekkor *Mária Terézia* egy magaslelkű tényre erősíté meg a szívét.

Elhatározá magát, hogy személyesen megjelenjen a magyar országgyűlés Renczi közepett s föltárja hívei előtt szorongatott helyzetét.

Szeptember 10-én hivatá magához osztrák tanácsosait és a magyar kormányférfiakat, közölve velük e királyi elhatározását.

Az osztrák tanácsosok mind holtra ijedtek s könyörögtek a királynőnek, hogy mondjon le e szándokáról; hisz a magyarok, ha megtudják, hogy minő veszedelmek fenyegetik a trónt, még nagyobb követelésekkel fognak a trón lépcsőire rohanni, s a helyett, hogy azt megtámogatnák, még feldöntögetik; — a magyar zászlós urak azonban helyeselték a királynő elhatározását, s a királynő akarata megállt.

A következő szeptember 11-ike volt az a nap, mely Magyarország történetében a fordulópontot, s a Habsburg-Lotharingi uralkodó ház történetében a legfényesebb korszak kezdetét képezi.

Mária Terézia felhivatta az ország rendeit a pozsonyi vár termébe, a hol, gyászba öltözve, fekete szőnyeggel bevont trónon fogadá őket.

Elébb a királyi kancellár, gróf *Batthyányi Lajos*, adá elő az általános veszélyes helyzetet, mely a trónt fenyegeti: mely veszélyek közepette a király egyedül a magyar nemzet oltalmába veti bizodalját.

A kancellár előadására a Rendeek nevében az érsekprimás válaszolt. (Minden beszéd latin nyelven folyt.)

„Az ország a test, a király annak a lelke, mindkettő egymástól elválhatatlan. Felségednek igaztalanul megtámadt jogai Isten és a világ előtt oly kétségbevonhatatlanok, hogy lehetetlen harag nélkül elmézni e jogoknak Felséged ellenségei által történt megtámadtatását. Azért Magyarország rendei felajánlják általam Felségednek minden erejüket és tehetségüket, tanácsukat és javaikat, vérüket és életüket.”

Erre a királynő, az öltözete gyászpompájával ellentétes szépsége által is hódító alak, felállt a gyásztrónról s igaz érzéstől

áthatott csengő hangon mondá e megörökített szavakat a magyar nemzethez:

„Ügyeinket mindenfelől veszély fenyegeti, melyet, mivel általa kedves Magyarországunk is érdekelve van, nem akaránk tovább a nemes rendek előtt elítékolni. Veszélyben forog az ország koronája, veszélyben saját személyünk és kedves gyermekeink. Elhagyatva mindenektől, a magyaroknak annyi történeti emlékek által híres fegyveréhez, ősi vitézségéhez és hűségéhez folyamodunk: hűségükre bízunk magunkat és gyermekeinket (e szavaknál a királynő szemeibe felszökött a köny!), bennük helyezzük minden reményünket, erősen bízva, hogy ezen semmi késedelmet nem tűrő körülmények és veszélyekben tancsukat s minden kitelhető segéd-müket tőlünk meg nem vonják.”

E szavak szívhez voltak intézve, és oda találtak. Egyszerű igaz értelmüket a varázslatig fokozta a fejedelmi szépség szenvedő kifejezése az ifjú arcon. — E szavak hallatára elenyészett a férfi szivekből a régi szenvedések haragos emléke, minden viszály, vetélkedés elnémult; csak a szent igazság, az üldözött jog érzete vett erőt, mely megtestesülve egy gyászba öltözött ifjú nő alakjában áll előttük, nem koronával, de töviskoszorúval a fején: a büszke harcias férfi-vér lánggra lobbant, a kardok kirepültek hüvelyeikből s egyetlen kiáltás tölté be a tróntermet:

„Életünket és vérünket a mi királyunkért, Mária Teréziáért!”

S ez a néhány szó megmenté a trónt, megmenté az osztrák monarchiát.

„Vitam et sanguinem pro rege nostro!”

Kiálták a magyar Rendeek.

A trón lépcsőin pedig álltak egyfelől a magyar kormányfők, primás, nádor, országbiró, másfelől az osztrák miniszterek.

Egyike ez utóbbiaknak gúnymosolylyal toldá hozzá ez emlékezetes kiáltáshoz azt a csufondáros szót:

„Sed avenam non . . . .”

(De zabot nem!)

Jó szerencséje, hogy a Rendeek általában nem hallották e gúnymondást; de még azok a zászlós urak is, a kik hozzá legközelebb álltak, felháborodtak ez ingerkedő csúfondároskodásra s a támadó zúgás előtt jónak látta a tanácsos úr nagyhirtelen elszedeelni a trónteremből s ugyancsak gyorsan kellett távoznia, hogy a „fringia” nevet a hátán ne vigye haza.

Az ország Rendei aztán ott maradtak a német miniszterek nélkül, a tett nagy ígéret komoly beváltásáról tanácskozni.

Az országbíró előadta a bajor király levelét a magyar rendekhez, melyben *Mária Terézia* megkoronáztatása ellen tiltakozik, s magát kiáltja ki Magyarorszáig királyának. Azt a levelet ott eltépték, a rongyait elégették.

Azután a nádor adta elő, hogy az osztrák miniszterek jóvoltából Magyarország határainak védelmére „két ezred” katona van kiállítva. *Két ezred az egyesült francia-bajor armádia ellenében!* — Nagy kár volt a bécsi minisztereknek ott nem maradniok! Szép igazságokat hallhattak volna a szemükbe mondatni!

Ekkor aztán maga a magyar országgyűlés vette kezébe a haza védelmének ügyét. Minden ékesszólás nélkül elhatározzák, hogy a nemesi insurrectiót azonnal lóra ültetik, a kikhez csatlakoznak a jászok, kunok és hajduk fölkelő seregei, azonkívül harmincezer főnyi gyalogsereget állítanak talpra 13 ezredbe osztályozva, 12 ezred rendes huszárt; s a király személyének védelmére 500 nemes ifjúból álló testőrsereget, kiknek mindegyike maga mellett egy huszárt tartva, ezer főnyi válogatott csapatot fog képezni *Mária Terézia* körül.

A bécsieknek pedig megizenték a magyarországi Rendeek, hogy „tartsátok magatokat, a míg mi megérkezünk s megvédjétek emberül a császárvárost; mert ha el hagyjátok foglalni a bajornak, mi tűzzel vassal a ti fejetekre, meg az övékre romboljuk az egész tanyákat!”

S a szót nyomban követte a tett.

Mielőtt az év végére járt, nyolcvanezernyi magyar hadsereg állt a csataterén; nem is állt, hanem rohant előre.

Télvíz idején kezdték meg a visszatorló hadjáratot. S ez a gyakorlatlan hadsereg, mely egy varázsütésre támadt elő a földből, mely ócska fegyvereket kapott, a hol talált, melyet tisztek gyanánt alispánok és szolgabírák vezettek; melynek tábornagyai és tábornokai a királynő által hirtelenében kinevezett magyar mágnások, zászlós urak voltak; már januárban túlkergette az Enns folyón az egyesült francia-bajor hadsereget, visszafoglalta Passzaut, bevette Linczet, foglyul ejtve a tízezernyi francia helyőrséget, onnan betört Bajorországba; február 13-kán *Mentzel* és *Trenk* pandurjai elfoglalták Bajorország fővárosát, *Münchent* s *Károly Albert*, ki épen egy nappal előbb koronáztatta meg magát *Frankfurtban* császárnak, ki három hó előtt Bécset és Magyarországot akarta elfoglalni: országtalan földönfutóvá lett; a magyar és horvát szabad csapatok száguldoztak keresztül a szép, gazdag Bajorországon, dúlva és fosztogatva kegyetlenül.

De legnagyobb sikernek nevezhető az, hogy a magyar hadcsapatok megjelenésére *Nádasdy*, *Festetich*, *Gillányi* és *Baranyai* tábornokok alatt, *Frigyes* porosz király, dacára *Lotharingi Károly* herceg fölötti győzelmének, jónak látta becsületes békét kötni. *Mária Terézia* ekként leghatalmasabb ellenfelétől megszabadult.

És aztán nem csak „vitam et sangvinem”, hanem „avenam quoque” adott a magyar nemzet. A rendes hadsereg tartására harmadfél millió forintot szavazott meg (akkoriban súlyos nagy pénz!) A felkelő had élelmezésére pedig minden nádori porta után 16 mérő búzát és 30 mérő *zabot* contribuáltak. Tehát „avenam quoque”.

Amaz történelmi nevezetességű jelenetet a „vitam et sangvinem pro rege nostro” alkalmával sok művészi képben s

költői leírásban megörökítették már s mindannyiban úgy van ábrázolva *Mária Terézia*, a mint kis gyermekét, *Józsefet*, karján tartva, beszél a magyar Rendekhez. Ez két ténynek az összetévesztése.

Kilenc nappal később amaz országgyűlési nevezetes mozzanat után, midőn a Rendek elfogadták *Lotharingi Ferenc*, a királynő férje kormányzóságának becikkelyezését, s a midőn a kormányzó-társ, ura és királya (felesége) kezébe, térden állva letévé a hűségi esküt; akkor történt az, hogy a királynő, hat hónapos fiát, *Józsefet*, kit a megelőző napon Bécsből szállítottak le a Dunán, karjára véve, anyai büszkeséggel mutatá be az ország rendeinek, e szavakkal: „*Nincs egyebem; ezt is az országnak ajánlom fel.*”

A mint a királynő leghatalmasabb ellenfelétől, *II. Frigyes* porosz királytól békekötés mellett, a legkövetelőbbtől, *VIII. Károly* (most már) császártól, a magyar fegyverek diadala által megszabadult: minden haderejével a franciák ellen fordulhatott.

Azok Csehországot tartották megszállva. Hadseregük csakhamar be lett zárva *Prágába*. A magyarok és osztrákok a fölmentésére sietett újabb francia hadsereget visszaverték, s nemsokára valamennyi franciát kiverve Csehországból, visszafoglalták *Prágát*.

Mária Teréziának a magyar hősi önfeláldozás *Csehországot* is visszaszerezte. Májusban megkoronáztatta magát *szent Vencel* koronájával Csehország királynőjének. Az elpártolt cseh főurak siettek azonnal a hűségi esküt letenni a királynő kezébe. A régi mese a *denevérekről* a madarak és négy lábúak harcában.

Ez alatt bajor *Károly*, a császár, ismét visszafoglalta Bajorországot: a mint a mieink odahagyták, hogy a franciákkal végezzenek. A mint aztán a mi seregeink megmutatták a

franciáknak, hogy merre van Páris, ismét a bajorok ellen fordultak s *VII. Károly* hadseregét *Braunau* mellett tönkre tették. *VII. Károly* másodszer is hazátlanná lett, s meg kellett érnie azt a keserüséget, hogy saját bajor országrendei *Münchenben Mária Teréziának* esküdtek hűséget. A bajor királyság, mint Ausztria tartománya, osztrák uralom alá lett csatolva s főkormányzójává gróf *Batthyány Károly, Horvátország bánja*, lett kinevezve.

Ennyi meglepő diadalra az eddig tétlenül néző biztosító hatalmak is a tett mezejére léptek. *György angol király Dessingennél* a franciákat verte meg s átkergette a Rajnán. E diadalban is részt vett három magyar ezred. Még több magyar vett részt *Lotharingi Károly* seregében, ki *Elszászig* hatolt előre. Ugyanekkor *Olaszországban Traun* tábornagy alatt a magyar ezredek a spanyol hadsereget *Campo Santonál* tönkre silányítva, egész *Toscandból* kiverték: erre a *szárd király* sietett békét és szövetséget kötni *Mária Teréziával*: úgy, hogy a magyar királyi asszony másfél évvel azután, hogy a magyar országgyűlés előtt leghívebb országának segítségét felhívta, a *hét ellenséges hatalom* közül, mely országát darabokra felosztá, már csak kettővel állt szemközt, a bajorral és a franciával: a többinek a keze meg volt kötve; és e kettő közül is az egyik saját országából kiverve, a másik saját határain belül több oldalról megtámadva.

Ez volt az első eredménye a „*vitam et sanguinem pro rege nostro*”-nak.

ÚJABB HARCOK

Ez első győzelmes hadjárat után nem állt többé *Mária Terézia* egyedül. 1743 szeptember 13-kán *Wormsban* szövetséget kötöttek vele Anglia, Holland, Sardinia, később Szászország is, mely szövetség célja volt a királynő számára a *pragmatica sanctióban* foglalt birtokait biztosítani.

E szövetséggel szemben rögtön egy ellenszövetség alakult, Francia-, Porosz- és Bajorországból: az ellenséges hadak ismét nagy tömegekben indultak meg a királynő ellen.

A magyar nemzet újra fel lett szólítva a trón védelmére. Pálffy nádor körlevelében így szólt a megyékhez: „*Fegyvert kiáltok nagy dicsőségű édes hazámnak és nemzetemnek.*”

S a felhívásnak fényes sikere következett. A megyék nemcsak a nemességet állíták fegyverbe, hanem rendes gyalog- és lovas-ezredeket is állítottak ki, s azoknak a vezérei mind magyar tábornokok valának: *Nádasdy, Esterházy, Batthyány, Splényi, Károlyi, Beleznay, Erdődy, Hadik* és maga az agg *Pálffy János*.

S ez a nemzeti hadsereg, mely egy kiáltásra látszott előtámadni a földből, ismét csodáit vitte véghez a harci vitézségnek saját vezérei alatt. *Nádasdy* hadteste keresztül tört a Rajnán, letörve az ellenálló francia hadsereget: s a bevehetetlennek híresztelt *Lauterburg* erős védsáncait ostrommal bevette s egész *Elszászt* elfoglalá; *Batthyány Károly* pedig tizenkét ezernyi lovas hadával a Csehországot elfoglalva tartó Nagy Frigyes seregét úgy megszorongatta, hogy ez utoljára is kénytelen volt Prágát, Csehországot ott hagyni s tízezer fogoly vesztésével hazavonulni a maga országába. Ugyanez a magyar fővezér ezután Bajorország ellen fordult s annak új királyát, *Miksa Józsefet, Pfaffenhofen* mellett, a francia segédsereggel együtt úgy tönkre verte, hogy a bajor kénytelen volt *Mária Teréziával* békét kötni.

Harmadik és legerősebb próbáját a magyar hűségnek az 1757-ben kezdődött porosz háborúban adta a nemzet, a midőn győzelmes hadai két ízben foglalták el Poroszország fővárosát, *Berlint*. Először a diadalmas *kolini* ütközet után, a midőn *Hadik* altábornagy három ezer huszárral s a szlavoniai és gradiskai határőrökkel kétszázharmincötezer tallér hadi sarcot vett a meghódolt Berlinen. Másodszor pedig 1760-ban, a midőn *Esterházy Miklós* a szövetséges szász és orosz hadakkal

elfoglalta a porosz fővárost s a királyi várkastélyokat. Jól jellemzi a magyart az a történelmi adat, hogy a míg a *charlottenburgi* várkastélyt az azt megszállott szász csapatok vandal módra feldúlták, addig *Potsdamot* és a porosz király kedvenc nyughelyét, a magyarokkal megszállott *Sanssoucit*, *Esterházy Miklós* teljesen sértetlenül tudta megtartani. Eltávozásakor bizonyítványt vett, hogy semmit a magyarok a királyi várkastélyból el nem vittek: ő maga egy kis arcképét a királynak vitte el magával emlékül. Hanem azért a németországi elemi iskolákban még ma is sok helyütt azt tanítják, hogy „a magyarok emberevők”.

Hét évig tartott a porosz háború s végződött tisztességes békekötéssel, s ha e békekötésben Szilézia nagy része elveszett, az bizonyára nem a magyarok vitézségén s önfeláldozásán mult.

A hosszú háború alatt egy kis kuruc lázadásnak is kellett lenni. Ugyanaz a Maros-Tiszamenti vidék, melynek földművelő lakossága Szegedinec Péro idejében olyan könnyen volt fellázítható; ez időkbén is fel hagyta magát lármáztatni a rég sírban nyugvó Rákóczy Ferenc nevével. Törő Pál mezőtúri lakos, Pető Ferenc és Bujdosó György hódmező-vásárhelyiek összeesküvének azon célból, hogy a törökországi bujdosókat kihozzák s a kuruc világot ismét helyreállítják s aztán olyan jól kitalálták az útát Törökország felé, hogy megindulának Debrecennek. A vége aztán az lett a támadásnak, hogy mindnyájan otthagyták a fejüket, s követőik „harcias igyekezetükben kimutatott hadakozó katonai indulatukért besoroztatának a reguláris magyar gyalog regementekbe — életfogytiglan”.

A Szegedinec Péro példájára ugyanekkor a szerb határőrvidekek is fellázadának, ugyanazzal az eredménnyel. Lázadásuk elfojtatván, bűnhődésül kényszerítettének az eddigi veres köpeny és bocskor helyet dolmányt és bakkancsot viselni.

A MAGYAR NEMZET FEJLŐDÉSE MÁRIA TERÉZIA ALATT

Mind az uralkodó családra, mind a magyar nemzetre nézve valóságos gondviselészerű rendelete volt a sorsnak egy nőkirálynak az uralkodása.

Mária Terézia valódi uralkodó volt: egy asszonynak a jó szívével s egy férfinak az erős akaratával.

Azok után a férfi-uralkodók után, a kik egyedúri önkény-nyel, vallásos fanatizmussal, idegenkedő ellenszenvvel igyekeztek a magyar nemzetet engedelmességre hajtani, vagy astrológiai buvárlatokban vesztegették el fenséges hivatásukat, — végre következett a trónra egy kibékítő szellem, a ki megtalálta az uralkodásnak titkát: a mi nem más, mint a népeknek a szeretete.

Más országai iránt is kegyes uralkodónő volt; de Magyarország irányában mindig az maradt, a minek maga nevezte magát: „*Jó magyar nő, kinek szive teli volt hálával e nemzet iránt.*”

Legelső nagy műve volt az ország egyetemességének helyreállítása. *Mária Terézia* csatolta vissza Magyarországhoz az addig külön és idegenek által kormányzott *temesi bánságot*, s a szerb végvidékeket; ő egyesítette Magyarországgal *Fiumét*, koronánk drága gyöngyét, egyetlen tengeri kikötő városunkat, melynek bírása nélkül Magyarország egy bezárt kalitka volna. *Mária Terézia* szerezte vissza Lengyelországtól a XIII szepesi várost, melyeket Zsigmond király tett be a lengyelek-nél zálogba harmincezer véka lengyel garasért, s melyekben azóta — ország szégyenére — folyvást lengyel helytartó parancsolt. Kimagyarázhatatlan rejtély marad, hogy ezt a legmíveltebb darabját Magyarországnak se Corvin Mátyás király, se Bethlen, se Bocskay, se a Rákóczyak vissza nem váltották: a kiknek a kezében pedig „*réz*” is volt, „*vas*” is volt, a mivel a garasos zálogot kifizethették volna.

E kiegészítési nagy munka után így szólt a királynő: „*Consummatum est! Most már nyugodtan szíllhatok pihenésre.*”

S a kiegészített ország belső átalakulásában is egészen új korszakba lépett *Mária Terézia* uralma alatt. Új országutak épültek a főbb kereskedelmi vonalakon; csatornák szabályozták a vizeket, a mocsarak le lettek csapolva; az egész ország arculata megváltozott.

Az egyházi ügyek fejlődését azzal emelte, hogy öt új római katolikus és egy görög katolikus püspökséget alakított.

Az igazságszolgáltatást előbbre vitte a *Planum Tabulare* által, melyben a kir. kuria összes döntvényei egybe lettek gyűjtve.

A katonai vitézség jutalmazására megalkotta a *Mária Terézia* rendet s a polgári érdemek kitüntetésére a *Szent-István* király rendet, első királyunk emlékére, „*ki az országot erős kézzel és bölcsességgel megalkotta*”.

Kiterjedt a gondja a szegény jobbágyra is; s miután a földesúr és a földművelő pór közötti viszonyt a csupa nemesekből alkotott országgyűlés rendezni nem volt képes; királyi teljhatalommal hozta be az *urbariumot*, megállapítva, hogy mi jár a jobbágynak s mit tartozik ez azért teljesíteni.

Legfőbb törekvése volt a magyar nemzetnek megadni a közművelődésre szolgáló intézményeket, hogy a művelt nemzetekkel a szellemi téren is felvehesse a versenyt. „*Nekem még sötét síromban is öröömre fog szolgálni a gondolat, hogy én adtam erre az első lendületet.*” Öt akadémiát állított fel az ország öt legnagyobb városában; s a *Pázmány* által alapított nagyszombati egyetemet az orvosi karral is gyarapítva, az ország központjára, Budára tette át. Az egyetem épületéül a romjaiból újra felépült királyi palota lett átadva, s vagyoni alapjául a pápa jóváhagyásával eltörült jezsuita-rend harmadfél millióra becsült birtoka lett elrendelve.

És hogy a magyar nemességet világlátó színvonalra emelje, megalkotá a magyar nemesi testőrség maig fennálló intéz-

niényét. Százhusz magyar ifju, a megyék által kiválogatott színe-java a honi új nemzedéknek, nyert a bécsi udvarnál fényes állást és alkalmat a pályatörésre. A főnemességet pedig magas hivatalok osztogatása s az udvari pompa fényében való osztozás által gyűjté maga körül; buzgalma még az asszonyi fortélyok felhasználására is kiterjedt: házassági összeköttetések szerzése alakjában.

Igaz, hogy ez a szelid, behizelgő módja az uralkodásnak nagy átolvasztó erőt gyakorolt a magyar nemzetre. Főnemeségünk a bécsi udvar légkörében nem csak finom modort és magas államférfiúi nézeteket, hanem egyúttal az idegen nyelvet és szokásokat is elsajátítá. A Mária Terézia korabeli nagyszámú történelmi képeken, melyeket a mostani magyar miniszterium, (hajdan a magyar udvari cancellária) palotái őriznek, egész összességét feltaláljuk az akkoriban annyi harci hírt és polgári babért szerzett férfiaknak. Egytől-egyig mind simára borotvált arcú, hajporozott és elül hurkákba, hátul copfokba sodorított hajú alakok, csupán a zsinóros, de frakkmódra szabott mente s a többi öltözet mutatja, hogy Árpád nemzetéhez számítanak. A Bécsbe felkerült értelmiség lassankint magába szívta az idegen nyelvet és erkölcsöt; az országban maradó pedig a latin nyelvvel és kultúrával sáncolta el magát az idegentől; de egyúttal a saját fajától is, melyben már-már alig hirdette a magyar nyelvet más, mint a prédikátori szószék.

És mégis, visszatekintve a multak tapasztalataira, nem mondhatjuk, hogy ez a művelődési korszak kárára lett volna a magyar nemzetnek. Iskola volt ez csupán, a melyben erős leckén ment keresztül.

Már ekkor nyolcszázados multja vala a magyar nemzetnek e haza földén. Olyan mult, melynek nemzeti önállósága minden intézményében meg volt alapítva. A magyarból nem lehetett már se germán, se román nemzet. Mind a német, mind a latin kultúrának elsajátítása nem a saját nemzete iránti elhűtlenedést vont maga után; hanem azt a minden életre-

való fajjal veleszületett ösztönt: a megszerzett idegen műveltséget saját nemzetének felemelésére fordítani. Ekként támadtak a magyar irodalomnak legkiválóbb újból alkotói épen a bécsi udvari körökben; maguk azon gárdisták közül, a kik a királynő udvaránál tanultak ragyogni.

De hogy a magyar nemzet még a legszeretettebb királyasszony varázsló hatalomköréből is, mint magyar tért vissza: ez volt a legerősebb választóvize nemzeti életreméltósága aranyvoltának.

Mária Terézia 1780 novemberben váltá fel földi koronáit az égi koronával; negyvenéves uralkodása után népei által megáldott s az utókor által örökké tisztelt nagy nevet hagyva maga után.

Megörökítik nevét a hozzá kötött intézmények: a reformok az igazságszolgáltatásban, az egyház körében: az általa alakított új püspökségek, a magyar tudományos egyetem s a mi a jobbgység sorsának későbbi századon keresztül javulást szerzett, az urbéri viszonyok szabályozása. Gondoskodott az árvák vagyonának biztosításáról, a megyei és városi tisztviselők fizetésének feljavításáról; az utak készítéséről; meggátolta az erdők pusztítását, a zsidóktól a türelmi adó beszedését. Kiigazította a büntető eljárást. Eltörölte a jezsuita szerzetet a pápa beleegyezésével s annak sok milliónyi vagyonából alapította a vallás és közoktatási alapot. — Felállította a Theresianumot. S életbe léptette a magyar testőrség, a Mária Terézia rend s a Szent-István rend intézményeit. A gazdaság terén kezdeményezte a selyem-, dohány- és burgonya-művelést s a lónemesítést. Pártolta a keletkező gyáripart s a miért Magyarország legtartósabb hálaérzettel köteles adózni királyasszonyának, Mária Terézia csatolta vissza Magyarországhoz Fiumét: az ország egyetlen tengeri kikötő városát, s azt szabad kikötővé emelte.

JÓZSEF CSÁSZÁR

Ezzel a melléknévvel van feljegyezve a magyar történelemben, József „császár”.

Több uralkodója is viselte Magyarországnak a császár címet, *Zsigmondot* is ideszámítva; de azok Szent-István koronájának országaiban „király”-nak hívták. *II. József* azonban soha sem tette fel fejére a Szent István koronáját.

A magyar korona viselője, felkenetése órájában erős esküt tesz le a nemzet kezébe, hogy alkotmányát, intézményeit, törvényeit mind maga meg fogja tartani, mind másokkal meg fogja tartatni. S ahhoz nagyon vallásos érzelmű volt *II. József*, hogy olyan esküt tegyen le, a melyet előre föltett szándéka volt meg nem tartani.

Negyven éves volt már, mikor trónra került: meglett férfi, kiégett szívvel. Első neje, a spanyol *Mária Izabella*, a kit forrón szeretett, ifjan szállt sírba: gyermekei közül az egyik egy napos, a másik nyolc éves korában meghalt. Második nejét, a bajor *Jozefát*, anyja kivánságára vette el, állami okokból, a béke megszilárdítása végett. A bajor királyleány se testben, se lélekben nem volt eszménykép: *II. József* soha sem szerette, s két évi fanyar házasság után azt is a sírba kísérte. Azontúl a szíve meg volt fagyva asszonyi szemsugár előtt.

Mi lehet egy férfi, a kitől a sors megtagadta a férj és az apa nevet, s a kit olyan magas polcra helyezett, mint egy birodalom trónja? olyan birodalomé, a melynek országai nevét egy lélekzetvételek alatt név szerint el sem mondhatja ember? Az csak egyedúr lehet.

Negyven éves koráig beutazta Európa minden mívelt országát, álnév alatt, ismeretlenül, s korának kiváló szellemeivel mindenütt megismerkedett.

De beutazta a saját országait is, minden fényes kíséret, hivatalos fogadtatás nélkül, trónörökös korában többször: később, mint császár. Azon adoma, mely Kisfaludy Károly

„Hűség próbdja” című vígjátékának alapeszméül szolgált, hogy az incognito utazó fejedelem a magyar pórt meg akarja vesztegetni, hogy ő neki adja át a lovát, melyet az uralkodó számára tartogat, de minden ajánlata megtörik a jobbágy hűségén: — nem *Corvin Mátyásról* van feljegyezve a krónikában; hanem *II. Józsefről*. *Nagykőrösi földműves* volt ez adoma hőse 1773-ban.

Utazásaiban tapasztalható, hogy a vármegyék útjai rosszak: tűrhetők csak ott, a hol katona parancsol; hogy a városok polgárai németül beszélnek: maga a koronázó főváros, Pozsony, valamint Buda és Pest, német; a nemesi házaknál diákul foly a társalgás, azt mindenki beszéli, konyhai minőségben: magyarul csak a pór nép beszél; az úr és a pap jól él, a köznép nyomorog; a mezőgazdaság marhatenyésztésből áll: rendes földművelés csak ott virágzik, a hol németek laknak: a Bánságban, a Királyföldön, a Szepességben, meg az Ausztriával határos megyékben. Azt is tapasztalható, hogy a magyar nemzet nem egységes: egy tizedrésnyi nemesség élvezi a szabadságot, a többi kilenc tizedrész rabszolga jobbágy. A nemes védi a maga előjogát, mit neki az alkotmány törvényei adtak, a trónnal szemben: de a parasztnak semmi joga nincsen; annak a teste lelke fölött uralkodik az ő földesura, a ki magát „kis király”-nak nevezi; pedig több annál: „kis császár”. Utjában elégszer kellett kitérnie bucsujárások, kolduló barátok elől, s ha vasárnaponként protestáns házakba betért, láthatta, hogy ott a magán szobában tartanak isteni tiszteletet. Pedig a protestánsok jogai is ott vannak feljegyezve a sarkalatos törvényekben: megerősítve fegyverrel kivívott békekötések által.

És mikor aztán tapasztalatdús vándorlásaiból visszatért Bécsbe: ott találta együtt a magyar nemzet legfényesebb nevű főurait, és mellettük a nagyok kíséretéhez csatlakozó seregét az instans, auscultans, hivatal-, donatio-, kegydíj-kereső seregek; az alamizsnakolduló szerzeteseknek, apácáknak, a felcse-

peredett kalandoroknak, a kolduló dikből lett dymastát, a lenyakazott szabadságmartyrnek aranygyapjas unokáját. És azoknak mind valamennyinek csak a sarkantyúja beszélt még magyarul.

Negyven év óta tanulta lenézni ezt a felfelé hizelkedő, lefelé zsarnokoskodó hadat. Anyja uralkodása alatt is elégszer nyilvánítá visszatetszését; de *Mária Terézia* nem engedett fiának semmi befolyást a kormány rendszerére. Mikor a „regens” férj meghalt: a királynő mély búskomorságba esett, s ekkor szándéka volt a kormányzatot fia kezébe letenni; arcát a himlő megrontotta, — ez is visszavonulásra készíteté. Azonban a főpapok, a miniszterek, a magyar főurak, a kik II. József világnézeteit ismerték és rettegték: addig esengtek a királynőnek, míg rá hagyta magát birni, hogy továbbra is megtartsa a jogart a kezében, s még tizenöt évig uralkodott azután, még áhítatosabban, még adakozóbban, mint eddig: gyászruháját soha fel nem váltva ragyogóval. S ez idő alatt Józsefnek még kevesebb befolyás volt engedve az ország ügyeire, mint azelőtt. Pedig már akkor atyja helyébe német császárrá is megválasztották: császár ország nélkül, hatalom nélkül. Anyja még a hadseregnél sem engedte őt szolgálni. A nagy világháborúk lefolytak, a hét éves háború is elmúlt: a nélkül, hogy a trónörökös, akkor már tettevagyó életerős férfi: egyetlen egy ütközetben részt vett volna.

II. József azon kezdé, hogy megszüntette az egész pompát az udvartartásnál: a legnagyobb egyszerűséget hozva be helyette; ő maga ismeretes volt arról a zöld posztóból készült vadászkabátjáról, a melyben mindenkit fogadni szokott, akár herceg volt, akár koldus, s a sok léhűtő udvaronc-sereget mind szélnek ereszté; a kegydíjakat megszüntette; a hivatalnokokat dologra kényszeríté: a gondnélküli állásokat mind eltörülte; még a divattal is szembeszállt: kiadva a ruházati rendeleteket, mely minden osztálynak megszabja, hogy milyen kelméből és milyen díszítéssel készül öltönyt szabad viselnie:

rangjának és módjának megfelelőt. A főpapoknak a fizetését is megszabta.

Ez mind megjárhatta Bécsben s az osztrák örökös tartományokban: de ki parancsolhat rá a magyar főnemesre, hogy fel ne rakja a boglárait, a nyusztját, kócsagját, mikor koronázási pompára, országgyűlésre, markálisra, sedriára, gratulációra összegyűlekeznek.

Az évtizedek folyamán át visszatartott szenvedélyes vágy a birodalom újjá reformálása után, trónralépésével egyszerre tört utat *II. Józsefnél*. Érzé azt, hogy nemcsak egy trónnal, de egy fejfel is fölötte áll a többi halandóknak. Ha magyarnak született volna: Hunyady Mátyás lett volna belőle. (Ez a véleménye róla *Horváth Mihály*, nagy történetírónknak is.) Neki azonban nem az volt a célja, hogy a magyar nemzetet, mint magyart tegye nagygyá, boldoggá és művelté. Ő egy hatalmas, boldog és művelt *Osztrák* birodalomról ábrándozott. — Előtte voltak a csábító példák *XIV. Lajos*, *Nagy Frigyes*, *Nagy Péter* alakjaiban: a kik erős kézzel alkottak nagy birodalmakat, szakítva a régi hagyományokkal. Az ő tervezett birodalmának egységes kormányzat, jó közigazgatás, helyes igazságszolgáltatás, anyagi jóllét, vallási és polgári szabadság, a közteher viselés igazságos felosztása, rendezett pénzviszonyok, betanult hadsereg, népnevelés és magasabb oktatás lett volna az alapja.

Csak hogy ehhez az egységes birodalomhoz hiányzott az egységes nemzet, a mi a mintaképül választott nagy uralkodóknál mind megvolt.

Az egész nagy tervnek az alapja volt eltévesztve. *II. József* kifejejtette a számításából azt, hogy a megalkotandó nagy össz-birodalomnak fele részét Magyarország képezendi: s annak a területén egy kilenc százados multtal biró magyar nemzet lakik, mely nem sorozható egy kategóriába a baszkokkal, flamandokkal, vendekkel és kis-oroszokkal, a kiket franciává, németté, muszkává tenni oly könnyű szerrel sikerült.

II. József terve szerint e birodalomnak mindenké előtt németnek kellett lennie: és azután önkényüleg kormányoztatnia. E tervnek legnagyobb gátja a magyar alkotmány és a magyar nemzeti érzület volt.

Ezért nem tétette fejére Szent-István koronáját soha, sőt igen csekélyes ürügy alatt felvitette azt a pozsonyi várból Bécsbe, a császári kincstárba, odahelyeztetve a többi ásatag ereklyék közé, mintha semmi becse sem volna többé, a régészeti érdekességénél. — Országgyűlést nem hívott össze többé s a régi megerendszer helyett felosztotta az országot kerületi biztosságokra. S mikor ez önkényű intézkedések miatt a megyék karai és rendei erélyesen tiltakoztak, betiltotta a megyegyűléseket s kibocsátá a rendeletet, hogy három év lefolyta alatt egész Magyarországon a német nyelv legyen elfogadva hivatalos közegül: hivatalok, bíróságok ügykezeléseiket a pereskedést német nyelven végezzék, az iskolákban német legyen az előadási nyelv, minden hivatalos okirat ezen legyen kiállítva, s ha lesz országgyűlés, azon is németül szónokoljanak.

Megelőzte *II. Józsefnek* ezen rendelkezését egy felszólítása a magyar kormányzésekhez, hogy válaszszanak: magyarul, vagy latinul akarják-e a hivatalos ügykezelést vezetni ezentúl? A vén, megcsontosodott méltóságok természetesen azt felelték, hogy a „latinna” kívánnak ezután is élni, a mibe diákkoruk óta belerozdásodtak. Ez a szerencsétlen válasz szolgált *II. Józsefnek* ürügyül arra, hogy kimondja, miszerint a magyar nyelv nem lévén alkalmas hivatalos iratok fogalmazására, a latin pedig holt nyelv, annál fogva a német nyelv legyen általánossá téve.

Abban tévedt igen nagyot *II. József*, hogy a dicasterialis hivatalnokok véleményét a magyar nemzet véleményének vette. Hiszen a magyar nyelv már akkor egész műveltségi fokon állott: az erdélyi fejedelmek alatt, Bocskay, Bethlen, Rákóczy idejében teljesen érvényesült. Magyar nyelven taní-

tottak a protestáns főiskolákban csaknem minden tudományt, s a magyaroknak már akkor is voltak kitünő költőik, tudósai, államférfiaik. — Hogy pedig a latin nyelv annyira elhatalmasodott, s még a társalgásba is elhatolt, annak épen *II. József* elődei, *III. Károly* és *Mária Terézia* voltak az okozói, előmozdítói pedig az általuk pártfogolt tanító-szerzetesek, különösen a jezsuiták, s az azokkal szövetséges udvari főméltóságok és főpapok. — De ennek is megvolt a maga fölvilágosító magyarázata, a mely a kor szellemét igazolja. — Magyarországon a magyar faj „akkor” az általános népességnek jelentékeny kisebbségét képezte: Horvátországra nem terjedt ki; a Bánságban, a királyföldön alig volt töredékesen képviselve. A magyar nyelvnek hivatalossá tétele felidézte volna a nemmagyar ajkú nemzetiségek ellenkezését. A diák nyelv ellenben holt nyelv volt, magyarra, horvatra, szászra nézve egyforma teher: viselte mindegyik görnyedve. Ezzel a közös nyúggal lekötözni a nemzetiségi versengéseket: ez volt a múlt századbeli magyar állambölcészlet.

És ha *II. József* azon az úton folytatja, a melyen *Mária Terézia* elkezdé, hogy a tanító-szerzetek és a jezsuiták közvetítésével elébb az iskolákban váltatja fel a latint a némettel; azután a nemesség fején kezdve, alá felé, kitüntetésekkel, udvari kegyosztással iparkodik azt lassankint elfogadtatni: a magyar nemzet nyelvtanulási adománya mellett, hosszú idő alatt tán még célt is érhetett volna. De ő nem volt a félrendszabályok embere: egyszerre akarta a terveit megvalósítani; három év alatt akarta a magyar népet egész egyetemességében németté átoltvasztani. A lehetetlenségre vállalkozott.

S a nehéz megkísértetés e korszaka volt a magyar nemzet szerencséje; mert ez rázta fel lomha szellemi elpuhulásából: felébresztve benne a legnemesebb ellenhatás szellemét: önbecsének érzetét.

II. József eldobta magától azokat az eszközöket, a mikkel elődei a magyar nemzetet porhanyóvá tudták tenni: ő nyiltan

akart megküzdeni az ősi hagyományokkal, melyek útjában állottak. Mellőzte a nemességet, felszabadította a jobbágyot, az emberi jogokat kiterjesztette minden alattvalójára. Sok haszontalan szerzetes- és apáca-kolostort elkobzott, több mint ezerhatszáz barátot és apácát felszabadított a kolostori élet szigora alól. És a mi örökké elismerésre méltó intézkedése volt: a *türelmi edictum*, melyben a protestánsoknak a szabad vallásgyakorlatot megengedi, templomok építésére felszabadítja őket és fölmenti a más egyház papjainak hatalma alól.

Mindezek oly intézkedések voltak, melyek a leghatalmasabb osztályokat tették ellenségeivé. De *II. József* nem engedett lealkudni az elveiből semmit. A *pápa* maga eljött Rómából Bécsbe, hogy őt megtérítse, s három hónapon át ott időzött. De *II. József* hajthatatlan maradt.

Az alkotmánymellőző, a nemzetiségeltörő intézkedésekkel szemben a nemzetnek aztán csak egy fegyvere maradt: a passzív ellenállás. A császár parancsolt önkényüleg; hanem a parancsolatait az egész országban senki sem hajtotta végre.

Betetőzte a császár megkezdett átalakítási művét a *népszámlálást* clrendelő edictumával. Manapság a népszámlálás senkit sem hoz tűzbe: száz év előtt ez olyan sérelemnek tetszett, mely az egész országot felháborítá. Soha a magyar nemesség fejszámra összeírva nem volt! És most egy rovancs alá kellett kerülnie a paraszttal. És a nemesi portának is számot kellett kapni, mint a zsellérháznak, mint a „burger” épületének!

De a nemesi büszkeségen kívül még valami realisabb alapja is volt a közfelháborodásnak. Rendes észjárás mellett ki lehetett találni, hogy ennek a népszámlálásnak, házmegszámolásnak az a célja, hogy Magyarországra is be legyen hozva az *általános megadóztatás*, s a nemesi fölkelés előjogának eltörlése mellett, a *rendes hadseregben való szolgálat* a nemességre is kiterjesztessék.

A vármegyék nem késtek egymást heves körlevelek által ellenállásra felszólítani, s felirataik merész kifejezésekben tudatták a császárral, hogy a midőn a magyar nemességet lealázza: azt a hatalmas tényezőt töri össze, mely vitézségével, önfeláldozásával anyjának birodalmát megmenteni segített; végül egyenesen megtagadták az alkotmányellenes rendelet végrehajtását.

II. József félreveté a vármegyék leveleit: betiltotta a gyűléseiket, a körlevelezést, s katonai közegekre bízta a népösszeírást s azt fegyveres erőhatalommal hajtotta végre.

És a míg a gyülekezeti jogot eltörülte Magyarországon, addig Bécsben teljes *sajtószabadságot* adott. A nyomtatott szóért senkit nem üldöztek. Németül szabad volt felségsértést elkövetni. Éltek is ezzel a szabadsággal; s egész irodalmi fajt lehetne összeállítani azokból a gúnyiratokból, melyekben a császárt a legkeserűbben szidalmazták a megsértett papok, nemesek és patrioták.

H Ó R A É S K L O S K A

A népösszeírásnak a nemesség általános felháborodásán kívül még egy más, előre nem látott, szomorú eredménye is lett: az erdélyi oláh jobbágyság fellázadása.

Erdélynek külön kormányzata és alkotmányos rendszere volt. Országgyűlésen három nemzet képezte az egyetemességet: a magyar, a székely és a szász. A számra mind a háromnál nagyobb, az oláh, nem számított nemzetnek. Voltak oláh nemzetiségű nemesek: azok a magyar nemességhez számítottak. A szász népnek szabadalmak, a székelynek ősi intézmények adtak kivételes állást. A székely mind nemes számba ment, a szászság képezte a polgári osztályt. Jobbágy csupán az oláh volt: nagyon kevés magyar a megyékben.

A Dózsa-lázadás óta általában szigorúan bántak a jobbágygyal; még a magyar ajkúval is: annak a sorsa azonos volt a rabszolgáéval; de az oláhot még emberszámba sem vették. Közüle nem támadtak főurak, hírneves szónokok, a kik népük sorsát a törvényes sorompók között, az országgyűlésen, a kormányzések előtt védelmezzék: a pópa, a dászkál, meg a kiszolgált katona volt a vezetőjük.

Még a vallásuk is meg volt alázva: Erdélyben *bevett* vallást csak négyet ismertek el: a katolikust, a reformátust, az evangelikust és az unitáriust; a görög keleti egyház csak tűrve volt.

Nem volna helyes szépíteni a dolgot: a földesurak és tisztviselők kényúri zsarolása elviselhetetlenné lett az erdélyi oláh jobbágyságra nézve. Panaszaiikkal gyakran felmentek Bécsbe a császárhoz. A császár ki is hallgatta őket s elrendelte a panaszok orvoslását. A rendeleteit azonban nem hajtották végre; hanem a helyett üldözőbe vették azokat a követeket, a kik Bécsben jártak.

Ezek a következők voltak: *Hóra*, igazi neve *Ursz Miklós* és *Kloska János*, egyszerű jobbágyok.

Az oláh jobbágyság bujdosó követei által értesült a felől, hogy a császár segíteni akar a földhöz ragadt nép nyomorán; de a nemesség ellene áll a jó szándékának.

A népösszeírással egyidejűleg lett kihirdetve a császárnak azon rendelete, melyben *a halálbüntetést minden országaiban eltörli.*

Hozzájárul a helyzet megvilágításához azon adat, miszerint még *Mária Terézia* behozta 1765-ben *a határőri intézményt.* Azok a kincstári jobbágyok, a kik a határőrvidék vonalába estek, összeíratlak, fegyvert kaptak s katonai fegyelem alá vétettek. De a fegyveres szolgálat és katonai káplárpálca is valóságos enyhítése volt eddigi sorsuknak, mert megszabadulak a jobbágyi szolgálattól, a dézsmától és földesúri adófizetés-től.

Ezt látva, valamennyi kincstári jobbágy mind azt kívánta, hogy vétessék föl a határőrségbe: s ez a mozgalom elterjedt a földesurak alatt levő jobbágyokra is.

Mikor aztán a császár katonai biztosai megjelentek Gyula-Fehérvárott, a népszámlálást végrehajtani, a mit a megyei hatóságok megtagadtak; az oláhság kétényt látott maga előtt. Az egyik az volt, hogy a nemesség, az úri tisztviselők ellene szegülnek a császár akaratának; a másik pedig az volt, hogy a kiket a katonai biztosok összeírnak, az rögtön felszabadul a jobbágyok terhei alól. A katonai biztosok pedig szívesen fogadták az önkényt jelentkezőket.

A kincstári tisztartók és földesurak ellenben semmit sem akartak arról tudni, hogy az összeírt jobbágyok minden tartozásaik alul fel legyenek mentve, s erőhatalommal kényszerítették őket úrbéri szolgálataik teljesítésére.

Növelte a zürzavart a két kormányzó ellentétes működése. Az erdélyi kormányzóság hivatalos közegei helységről helysére jártak kihirdetni a felsőbb parancsot, miszerint az összeírás megszüntetetik, s annak az eddig összeírtakra nézve semmi-nemű következése nincsen, de azért a hadi biztosok csak folytatták az összeírást. *Bruckenthal* báró, Erdély főkormányzója csillapítja az oláh népet, s a hol lehetett szétoszlatta; *Karp* ezredes pedig biztatta, lázította a hozzá sereglőket. Hogy a lázadás kitört és oly nagy mérveket öltött, azt egyenesen *Karpnak* kell felróni.

Egyszer aztán katonai vezetője is akadt a lázongó tömegnek: egy *Krizsán György* nevű kiszolgált közkatona személyében. Ez a Káposztafalván összecsdült tömeg előtt egy iratot mutatott fel, mely állítólag legfelsőbb helyről jött, s az oláhságot fegyverfogásra szabadítja fel.

Két szolgabíró, néhány hajdúval, odament a fellázadt tömeg közé s a lázító vezért, *Krizsánt*, elfogta és láncra verte. Ekkor azonban a tömeg dühe szétszakította gátjait, megrohanták a szolgabírákat s pandurjaikkal egyben agyonverték őket.

Ez volt az öldöklés kezdete. Négy nap alatt egész Zarándmegye lángba volt borulva. Innen a lázadók áttörtek Hunyadmegyébe, egyesülve *Hóra* és *Kloska* csapatjaival. Egy hét alatt 232 nemesi ház lett feldúlva, felégetve a Maros mentén: a tulajdonosok családjai, a kik idején el nem futhattak, az utolsó csecsszopóig kiirtva, leányok, asszonyok megbecstelenítve s félelevenen eltemetve. A féktelen népdüh nem csak a nemesi rend, hanem a katolikus papság ellen is fordult; a papokat leölték, az oltárokat megfertőztették, a templomokat elpusztították.

A katonai parancsnokság mindezt tétlenül nézte. A katonai parancsnoknak, *Preusz* altábornagynak, hasonló eseményekre nem voltak utasításai. A főkormányzó, *Bruckenthal* maga sem tudott mihez kezdeni s Bécsbe futtatott utasításért. Bécs pedig akkor hét napi járó volt Kolozsvárhoz.

A lázadó tömeg, látva, hogy a katonaság nem állja útját a dúlásának, még inkább elhitte *Hóra* és *Kloska* azon biztatását, hogy a császár kívánja a magyar nemesség kiirtását egész Erdélyből.

Mikor már ötezer emberre szaporodott *Hórának* a serege, arra vállalkozott, hogy elfoglalja vele *Déva* várát.

Ott azonban a fegyvert ragadott lakosság s a 89 főnyi várőrség nagy veszteséggel visszaverte a támadó sereget, s a foglyul esetteket rögtönbírótság elé állítva, kivégezteté.

E kudarc csak még jobban fokozta a lázadók dühét. *Dévánál* megveretve, neki fordultak a védtelen *Abrudbányának*, *Torockónak*, s azokat és még öt virágzó szép várost romhalmazzá dúlták és égették.

Bruckenthal főkormányzó ez eseményekkel szemben nem tudott okosabbat tenni, mint hogy a lázadó három vezér fejére díjat tűzött ki: egyenkint *hús kurta forintokban*.

Ekkor aztán az erdélyi nemesség, látva, hogy a katonaság nem védelmezi meg, maga fogott fegyvert s szembeszállt a lázadókkal; s azokat, a hol összetalálkozott velük, mindenütt megfutamítá.

Csakhogy *Hóra* és *Kloska* serege, mint a hógörgeteg, úgy nőtt. Már harmincezer embere volt egy rakáson.

A nagy sokaságban bízva, nyílt tábort ütött a mezőn, szemben a nemesi hadakkal, s az azokhoz csatlakozott *Schulcz* alezredessel, ki a székely huszárokat hozta ki magával.

Schulz kerülni akarta a vérontást s felszólítá *Hórát* a két tábor közötti találkozóra. Ott aztán kiegyeztek szépen. *Hóra* megígérte, hogy hazaküldi a fellázadt tömeget, *Schulcz* pedig szavát adta, hogy a császárnál kieszközli az oláhok panaszainak megorvoslását.

Ez a találkozó azonban nem hogy lefegyverezte volna a lázadókat, sőt még új diadalra hevíté őket. Büszkék lettek az erejükre, melynek elismerést adott egy császári hadvezér, az által, hogy alkudozásba bocsátkozott velük.

Hóra most már nagy terveket ápolt. Nem érte be a jobbágyok sorsának feljavításával; — egész Erdély elfoglalásáról, Moldvával és Oláhországgal való egyesítéséről álmodozott, s magát e nagy dákoromán ország fejedelmének szánta. Ilyen értelmű felhívásokat intézett a magyar nemességhez: kegyelmet ígérve nekik, ha őt fejedelmükül elfogadják, javaikat az oláhokkal megosztják s mindannyian a görög óhitre áttérnek,

Ez a fellegvára nagyhamar szétfoszlott. *Schulz* alezredes, látva, hogy a szép szónak nincs sikere, mégis a fegyverhez nyúlt, s a székely huszár- és gyalogezredekkel, meg a magyar nemességgel rajta ütve a Dévánál táborozó lázadókon, könnyű szerrel szétverte őket.

A lázadókat ez a csapás egyszerre kiábrándítá. Kezdt felnyílni a szemök, hogy talán még sem igaz, a mit *Hóra* hiesztel, hogy a császár katonái az ő pártjukat fogják.

Hóra azzal vigasztalta megrettent híveit, hogy azok nem igazi császári katonák voltak, hanem csak átöltözött magyar nemesek. S hogy a híveit magához csatolja, kiosztá közöttük egész Hunyad- és Zarándmegyét, a miket a magyar nemesség elhagyott már s a kincstári és bányapénztáratat lefoglalá.

Ez már aztán lázadás volt maga a császár ellen.

E közben végre megérkezett a Bécsbe küldött futár a császár parancsával. *II. József* vaskézzele nyult bele a lázadás szövetségébe. A tehetetlen kormányzók helyébe erélyes biztosokat küldött, az eddigi hanyagságot keményen megróttá: a teljhatalmú biztosoknak utasítást adott, hogy a lázadókat hazatérésre szólítsák fel, s az elcsábult köznépnek közbocsánatot hirdessenek: a vezérek fejére azonban 200 arany vérdíjt tűzött ki; s ellenállás esetére az egész lázadást fegyveres erővel elfojtani parancsolá.

A kormányzék az óhitű püspököt küldé *Hóra* és *Kloska* táborába, a közbocsánat kihirdetése végett; de azok már a főpapjukra sem hajtottak.

Hóra megtudva, hogy a császár az ő fejére magas vérdíjat tűzött, elbúsultában arra a kétségbeesett gondolatra jött, hogy ugyanannak a magyar nemességnek, melynek kiirtására fogott fegyvert, szövetséget ajánljon a császár ellen. Mikor aztán ezt az ajánlatát visszautasíták s a rendes katonaság ércgyűríje egyre szorosabban kezdte körülfogni bátorságvesztett táborát, ő maga tanácsolta híveinek, hogy fogadják el a bűnbocsánatot, s térjenek vissza házaikba. Őtet azonban: vezértársaival, *Kloska* és *Krizsánnal* együtt, engedjék szökni a világba. A kívánság első részét híven megfogadták a bajtársak, mindnyájan lerakva a fegyvert: a másodikat azonban nem állhaták meg. A három vezért saját hívei *Kray* székely alezredes kezébe juttaták s felvették értök a fejökre kitűzött vérdíjat. *Krizsán* a börtönben maga fojtotta meg magát, *Hórát* és *Kloskát* kerékbe törték.

A *Hóra* és *Kloska* lázadásnak nyolcvan fölégetett város és falu, harmadfél-száz feldúlt nemesi udvar s négyezer emberélet esett áldozatul.

E megsiratni való áldozatnak egy üdvös eredménye még is lett: s ez volt *II. Józsefnek* ez események után kiadott rendelete a jobbágyi osztály sorsának megjavítására. E rendeletnek

főpontjai ezek valának: 1. A jobbágyi állapotot, mely szerint a lakosok örökösen a földhöz voltak kötve, a jövőre egészen eltöröljük: a jobbágy nevet megszüntetjük. Jövőre minden lakos, vallás és nemzet különbség nélkül, oda költözhet, a hová akar. 2. Minden paraszt, földesura beleegyezése nélkül is, tetszése szerint szabadon házasodhatik; tudományos, művészi, vagy kézművesi pályára léphet, s azt mindenütt gyakorolhatja. 3. A parasztcsaládok egy tagját sem lehet kényszeríteni az urak udvari szolgálatára, ha maguk nem kívánják. 4. Vagyona felett minden paraszt szabadon rendelkezik. 5. A parasztok, elegendő törvényes ok és a megyei hatóság vizsgálata nélkül telkeikből el nem űzhetők, s egyik megyében levő uradalomból a másik megyében levőre át nem szállíthatók. 6. Ezentúl a megyei ügyész hivatalból tartozik védelmezni a jobbágyokat sérelmes ügyekben.

Ez a korszellemet messze meghaladott szabadelvű rendelete *II. Józsefnek* alkotja meg az ő maradandó emlékéért ez országban.

Ő volt az első Magyarországon, a ki a népet, ha nem is az alkotmányosság sáncaiba (a mihez még hosszú idő kellett), de legalább az emberiség oltalmába befogadta.

Figyelme kiterjedt Magyarhon népei között még a páriáknak tekintett legutolsó osztályra, a *cigányokra* is. Ezeket igyekezett rendeletei által állandó lakhelyhez kötni és földművelésre szoktatni, s intézkedéseinek az a sikere volt, hogy tizennégyezer cigánycsalád hagyta el a kóbor életet s lett belőle földművelő, iparúzó. A cigány nevet felváltották az „*új paraszt*”, meg az „*új magyar*” névvel.

MAGYARORSZÁG KÉPE II. JÓZSEF ALATT

II. József se megyei tiltakozó levelek, se lázadások által nem engedte megzavartatni magát újjá alkotó terveiben. Mérnöki-leg felméri az egész ország területét s azután a közigaz-

gatást is egészen átalakítá. A megyéket tíz kerületre osztá fel, minden kerületnek egy királyi biztos lett adva fölügyelőül: a főispáni méltóság el lett törölve, a megye vezetése az alispánra bízva.

Azon *titkos utasítás*, melyet *II. József* a királyi biztosok számára saját maga dolgozott ki, meglepő bizonytságot szolgáltat arra, mily részletes ismerettel birt az uralkodó Magyarország és népei összes viszonyairól; valamint az iránt is, hogy a legkomolyabb szándéka volt ez országot anyagilag felvirágoztatni, szellemileg felemelni — még a nemzet saját akarata ellenére is. Ez utasítás egyes pontjai érdekes képet nyújtanak Magyarország akkori állapotairól.

„A *pesti kerület* termékeny, de ipara csekély, népessége gyér: termékeit a Dunán könnyen elszállíthatja. Ló- és marhatenyésztésre alkalmas. Azért az adót a földművelésből kell behajtani. — A Duna, Tisza kiöntéseit a szomszéd kerületekkel egyetértően kell meggátolni: a Sárvíz csatornázását folytatni. Ez a kerület képezi az ország középpontját: azért ezt számos jó országúttal kell ellátni. *Pest szerfeletti* növekedését azonban *nem kell előmozdítani*, nehogy sok erőt elvonjon a földműveléstől. (Mintha száz évvel előre látott volna a császár, a midőn a „*királyváros*” és a „*császárváros*” egymás versenytársai lesznek!) Erdőkben nagy a hiány, nagyban kell előmozdítani a faültetést. — E kerület lakosai a legjobb fajból valók: magyarok és németek. A közigazgatásra sok a panasz, kivált a *Jászországban* és *Kunságban*: Hevesben pedig a vallási surlódások miatt. Ezért jó tisztviselőkről kell gondoskodni. A kereskedelmet, mely görögök kezében van, minden zaklatás ellen meg kell védelmezni. Azt a kevés gyárat, mely Budapesten van, gyámolítani kell.

„A *győri kerületben* az utakat, hidakat jó karban kell tartani, a dunai hajózás nehézségeit elhárítani, mivelhogy az ausztriai kereskedés ezen vonul keresztül. A győri tisztviselők vallási türelmetlenségére sok a panasz: ez megorvoslandó.

Veszprém megyében a juhtenyésztést kell előmozdítani, *Vasban* az úrbérügyet rendezni. Ezen megyében, úgy mint *Sopronban* is, nagy a panasz a katonai elszállásolás terhei miatt: ettől meg kell őket szabadítani. A papság itt jó szellemű, s a népből jó katonák kerülnek ki. *Révkomáromot* a földrengés többször elpusztította: az egész várost a Duna jobb partjára kellene újból felépíteni.

„A *pécsi* kerület földben gazdag, de kézműiparban szegény; *Verőcében* és *Szerémben* a selyem- és lótenyésztést kell meghonosítani. Meg kell vizsgálni, hogy *Tolna megye nincs-e túlságosan megterhelve adóval?* A drávai hajózást, a gyümölcsstermelést elő kell mozdítani. A földesurak és tisztviselők ellen sok a panasz a nép részéről.

„A *nyitrai* kerületben *Pozsony* megye az adóval mindig hátramarad. Ennek az okát ki kell puhatolni. A királyi városokban sok a visszaélés, ott a tisztikart restaurálni kell. Az erdőkre, a szőlőkre, s a borkereskedelemre kiváló gondot kell fordítani. A sárvári gyár tanúsítja, hogy a vidéken a szövőfonó ipar meghonosítható. E kerület tót lakosai nagy verekedők, de azért katonák mégsem szeretnek lenni. *Bars* megye népe nyugtalan. *Pozsonyban* a Pálffy, *Trencsénben* az Illésházy család örökös főispán. A megyei tisztikar egészen ezekhez szít, a köznép kárára: e szoros összeköttetést meg kell törni.

„A *besztercei* kerület lakosai jobbadán bányamíveléssel foglalkoznak, azért ezeket nemcsak kincstári, de politikai okokból is gyarapítani kell; a biztos ügyeljen az erdők, utak, vízvezetékek fentartására s az élelmi készletekre. A megyei tisztviselők a türelmi rendeletet nem hajtják végre: erre kényszeríteni kell őket. A megyei tisztségek *Hontban* épen rosszul vannak betöltve, mint a botránys „*emberevési perből*” kitűnik. (Ennek az akkoriban európai hírűvé lett botrányszernek az alapja, hogy egy szolgabírói jelentésben a megyében letelepedett cigányok azzal vádoltattak, hogy keresztény

leányokat magukhoz csalogatnak, azokat leölik és megeszik. Több ilyen módon áldozatul esett leány névszerint fel volt említve, a falvakkal együtt, melyekből eltűntek. A rémeset borzasztó zaj ütött, nem csak az országban, hanem a külföldön is. Német és francia lapok tele voltak a modern kannibálok szörnyeteivel, a miről Magyarország nagyhamar hirhedté lett. II. József elvégre e célra alkotott országos bizottságot küldött ki Bécsből a helyszínére a szörnyű vád megvizsgálására, s ekkor aztán a pártatlan vizsgálat folyamán kiderült, hogy az egész rémeseből *egy szó sem igaz*: a letelepült cigányok senkit sem faltak fel; az eltűntnek bejelentett leányok mind élnek és otthon vannak a falvaikban: az egész rémhír kofapletyka volt, a minek a szolgabíró könnyedén felült. — (Hannem azért a külföld előtt rajta maradt a magyarokon az emberévés csúf bélyege.)

„A *kassai* kerületben a lakosság kézműiparából és kereskedelméből meríti jövedelmét: ezek tehát előmozdítandók. A *Szepességén* számtalan a panasz a tisztviselőkre: ezek újra választassanak. *Zemplénben* a nemesség nagyszámú és dacos. Az egész kerületben ápolni kell a szövő-fonó-ipart, a fuvarozást s újra felélénkíteni a hanyatlani kezdő hegyaljai bortermelést.

„A *munkácsi* kerület terméketlen s ott adót behajtani nehéz; ápolni kell a kézműipart, a bányászatot, a tutajozást és a fakereskedést. A tisztviselők nem valami jelesek. *Bereg* megye nemessége az oláh lázadás alatt büntetésre méltóan viselte magát: bandériumot állított, béreseit felfegyverzé, a néptől elszedte a fegyvert s még Galiciában is izgatott. *Mármarosban* nagy a panasz a megyei és kamarai tisztviselők ellen: a nép rabszolga módra elnyomatik. A nép rusznyák és tót ajkú, míveletlen. Maga a megyei papság is messze áll a felvilágosodástól. A derék munkácsi püspök mindent kész volt megtenni a nép nevelésére. Törekvéseit erélyesen kell gyámolítani.

„A nagyvárad kerület népszáma aránylag gyér: nagy városa kevés, ipara alatt áll. A debreceni kézműveseket pártolni kell. Azután a ló- és szarvasmarha-tenyésztés mellett a juhászatot előbbre vinni. Az erdők fáit fűrészmalomok által értékesíteni, hogy a nép munkát kapjon. A nép sokféle vallású, azért a türelmi edictumot szigorúan érvényesíteni kell. A megyei tisztviselők tudatlanok. Arad megyében az oláhok rabszolgaként tekintetnek. Ezért van a sok rablás. Meg a közoktatás elhanyagolásából. Szabolcs megye nemessége az egész országban a legnyakasabb. Itt ügyelni kell a tisztújításra. Bihar már jó úton van: rendezi magát. Ez legyen a többinek mustrája. E kerület lakosai magyarok és oláhok. A magyarok valamennyi ezredben a legjobb katonákká válnak, úgy a gyalogságnál, mint a huszárságnál. Ezekről nagy haladást lehet várni, ha nem szolgálilag lesznek kormányozva s iskoláikban kiképeztetnek. — Az oláhok annyira megszokták a szolgaságot, hogy még szülőhelyeik iránt is közönyösek, s a mellett kicsapongók. Ide az kellene, hogy jó iskoláik, értelmes és buzgó lelkészeik, jó földesuraik s emberséges előljáróik legyenek.

„A temesi kerületben az adót más rendszer mellett kell kivetni, mint másutt. A földművelőt kimélni kell. A telepítés ügyét elő kell mozdítani. A bennszülöttekből s a török földről menekült rácokból olcsóbban és hasznosabban lehet új települőket nyerni, mint a külföldiekből. A német települőkre fordított költség nem fizet várakozás szerint. (Tudva van, hogy Mercy tábornok kormányzása alatt a temesi bánságba meghívott németországi települők számára előre fel lettek szántva a földek, be is verve gabonával, s a lakóházak felépítve, bebútorozva, úgy hogy még az egérőrző macska sem hiányzott a tűzhelyről.) A rónaságon a ló- és baromtenyésztés ápolandó; a hegyes vidékeken a vastermelést kell gyámolítani. A vizek kiöntéseit gondosan kell tanulmányozni. A kevés város s azok között Temesvár, különösen pártfogásra ajánltatik. A robot megváltását elő kell mozdítani. Földbirtok vásárlását

csak olyanoknak megengedni, a kik ott akarnak letelepülni és a néppel együtt lakni.”

Szól még ezenkívül az utasítás a minden ajkú nemzetiségek közötti surlódások kiegyenlítéséről s közös érdekekben egyesítéséről.

Mindezen utasításokban oly magas lelkületű, oly életrevaló alapelvek vannak lerakva, hogy ha azok csak „hatvan évvel” később, egy népképviselő útján megalakult országgyűlés elé, felelős miniszterek által lettek volna előterjesztve, az egész nemzet örömkialtással fogadta volna azokat, s a törvényhozás tényezői nagy ellenzés nélkül fogadták volna el valamennyit. De mint önkényű intézkedések sehol sem találtak viszhangra. *A magyar nemzet erőhatalommal még a mennycsországba sem engedi magát bekergettetni: de ha az uralkodója szabad nyilatkozás útján intéz hozzá kérdést, akkor még a poklokban is utat tör szánára a kitűzött célhoz.*

Ezt a tulajdonságát a magyar nemzetnek nem akarta megérteni II. József soha: s ez volt az oka, hogy magas céljainak megközelítése vissza lett vetve egy századdal.

A TÖRÖK HÁBORÚ

Hét esztendeje viselte már II. József a háborút saját országa ellen. Neki is volt már *hét éves háborúja*, mely alatt Magyarországot darabokra tördelte, hogy újból összerakja; hadseregeket semmisített meg: a régi nemesi fölkelő hadakat; várakat ostromolt: a régi alkotmány sáncait. Olyan hadjárat volt ez, melynek minden diadala pyrrhusi győzelem volt.

József császárnak erősen hinnie kellett, hogy ez a belső hadjárat be van fejezve: az új rend helyreállítva; máskülönben kimagyarázhatatlan volna azon elhatározása, hogy egyszerre csak külháborút kezdjen a törökkel, a ki már ötven év óta nem háborgatta Magyarországot s barátságos flegmával nézte

végig *Mária Terézia* harcait fél Európa fejedelmeivel, s ő maga (a pogány) nem állt be a keresztény osztozkodók sorába.

II. *József* nem volt vakbuzgó: őt nem kényszerítették a római főpapok, mint I. *Ulászlót*, hogy a mohamedánokkal kötött békét megtörje.

Ha azért tartotta szükségesnek a törököt harcra szólítani, hogy egy török pilóta *Gollner Bálint* uramnak a gabonás hajóját a Vaskapunál szándékosan elsüllyesztette: úgy ez valóban gyöngye ok lehetett, de még is sokkal jobb ok volt annál, hogy az oroszoknak segítsen a krimi félszigetet elfoglalni és megtartani. Azonban még ezt az okot is inkább el lehet fogadni, mint azt az utolsót, a mit a porosz királyhoz írott levelében felhoz (a ki e háborúról le akarta beszélni), hogy ő a magyar korona jogánál fogva a Magyarországhoz tartozó aldunai fejedelemségeket akarja visszahódítani a töröktől. — Hát volt szüksége még több oláhra II. *József*nek? Talán könnyebbé tette volna magának a nagy reformok keresztül vitelét Magyarországon, ha még Moldvát és Havasalföldet is hozzácsatolja?

Azonban erős hadserege volt: egészen az újabb hadászat elvei szerint szervezve; száznolcvan ezernyi táborot vihetett a törökre, s azok között 42 ezer magyar rendes katonát. Csak jó hadvezére nena volt. Ő maga sem járt abba az iskolába, a hol a hadverést tanulják. 1788 tavaszán kétszázezer főre szaporodott a hadserege, kétezer ágyúval. *Sabác* várát könnyű szerrel bevették. Akkor aztán nagyot pihentek. *Lascy*, a fővezér, elnyújtotta a nagy hadsereget a moldvai határtól egész az Adriáig, mintha kordont akarna húzni az ellenség ellen.

A töröknek sem tartozik az erényei közé a gyors elhatározás; de mégis, mikor már azt látta a török nagyvezér, hogy augusztus közepe felé jár az idő, megunt a várakozást, s Orsovánál hidat veretve a Dunán, átkelt a Bánságba s ott a császári tábornokot, *Papillát*, kizavarta helyéből, s elvette tizenkét ágyúját.

Ennek a kudarcnak a hírére maga a császár sietett a felzavart *Papilla* segítségére 40 ezernyi hadával; azonban a két sereggel

az a kimagyarázhatatlan baleset történt, hogy Lugos és Karánsebes között zivataros éjszakán összetalálkozva, mind a kettő a másikat nézte töröknek s addig ágyúztak, puskáztak egymásra, míg reggelre úgy szétverték egymást, hogy mind a kettő futott, a merre szabad volt a tér: magát a császárt is magukkal ragadták ezer életveszély között. Hajnalra a török is oda érkezett; de ő már csak a hátrahagyott harminc ágyút találta az ütközet helyén, a melyben neki semmi része nem volt: de még is övé lett a diadal. A nagyvezér aztán összeszedte az ingyen kapott trofäumokat, s minden további verekedés nélkül visszament a maga országába. Senki sem üldözte. Csupán Horvátországban mért néhány érzékeny csapást a derék *Laudon* a kopasz fejekre s elvett tőlük egy pár apró erősséget.

Mire bekövetkezett a tél, a nagy hadseregből negyvenöt-ezer embert pusztított el a mocsárláz, vérhas és egyéb alföldi járvány. Maga *József* császár is nagy beteg lett.

Az emberveszteséget pótolni kellett újoncozással, s a téli szállásra helyezett hadseregnek élclmezéséről is gondoskodni kellett. *II. József* e végett kénytelen volt a megyékhez fordulni s a már betiltott megyegyűléseket újból összehívni. A megyék azonban mind azt felcilték, hogy ők nem illetékesek se az újoncokat, se a subsidiumot megszavazni; mert ez az országgyűlés joga. Hívja össze az uralkodó az országgyűlést s tapasztalni fogja, hogy az alkotmányos testület rendi ugyanazon áldozatkészséggel fogják megszavazni, mind a véradót, mind a terményadót, a melyet tanúsítottak *Mária Terézia* idejében. De *József* hajthatatlan maradt. Ha a megyék nem vállalkoztak, katonai karhatalommal hajtotta végre az újoncállítást és gabonaszedést, tekintet nélkül a nemességre.

Ez az erőszakos rendszabály, a minek beláthatatlan mértékű visszaélések, zsarolások lettek a következményei, a végelkeseredésig vitte a nemzetet. Az általános hangulatot teljesen visszaadja egy akkor megjelent röpirat, melyben ilyenek olvashatók:

„A népek eddig boldog békeességben éltek szülőföldükön, most kiragadtatnak nyugalmas hajlékaikból, s ölni, vagy megöletni vitetnek a határszélre. S mindezt azért, hogy egyes korlátlan kényurak ábrándjai teljesüljenek. Mi hasznot várhatunk e hadjáratból? Azt, hogy egy darab földdel több lesz uralkodó házuk alatt. És mit nyerünk ezzel? Azt, hogy a törököt ellenségünké tettük az orosz szövetséges miatt, a kinek rettenetű hatalma nem sokára magunknak is a fejünkre fog nőni . . . . József még a gonosztevőket sem engedi megöletni, hogyan hurcoltatja tehát a mézárszékre ártatlan alattvalóit, hogy zsírjokból oly mécszet tápláljon, melynek neve: hiú dicsvágy?”

II. József maga is olvasta ezt a röpiratot; már akkor súlyos beteg volt: vért hányt. De sem saját baja, sem népeinek panaszsa nem változtatott akaraterején.

Válasza mindezekre megtalálható a nassauai herceghez írott levelében.

„Tavaszzal seregeim dolga lesz Bendert bevenni, s a Duna balpartján annak torkolatáig előnyomulni; a jobb parton Nándorfehérvárt foglalom el s megszállom Szerbiát. Augusztusig valamennyi dunaparti várat elfoglalok. Ha a nagyvezér elém áll, kénytelen lesz velem megütközni, akkor azt tönkre verem. Októberben kongresszust tartok, melyben az ozmán békét fog kérni. Ennek megkötésében a karlovici és passzarovici békekötések lesznek az irányadók, Moldva egy részét magamnak tartom: Krimia Oroszországnak marad, Oczakownak le kell rontatnia. Svéd Károly Kurland hercegévé, a florenci nagyherceg római királylyá leend. Ekkor aztán általános béke lesz egész Európában.”

S a mit e levelében feladatául kitűzött, az mind be is teljesült — kivéve a béke vívmányait: — a harctéren *Laudon* megverte a törököket, s még egyszer visszafoglalta Belgrádot. *Coburg* herceg a muszkával egyesülten a Havasalföldön, *Martinyesztye* mellett tíz óráig tartó ütközetben tönkre verte a nagyvezért, ki zászlóit, ágyúit, egész táborát ott veszté. Nagy számú

magyar tábornok neve ragyog a győztes sereg vezéreinek sorában. Nándorfehérváron a magyarok 456 ágyút ejtettek birtokukba. Kedvetlenül ment bár a táborba; de ha egyszer ott volt, vitézül harcolt a magyar. Ezen napoknak hangulatát jellemzik az akkor keletkezett harci dalok, miket még e század közepén is lehetett hallani:

„Hát fiaim, ti vitéz nevetek — Rabláncsal váltjátok-e fel”

És az ostrom alatti dal:

„Faladat rontom bontom, haragom tetejébe kiontom!”

S végül a diadalinduló:

„Már Belgrád a mi várunk!
Vig táncot benne járunk:
Oda a török ereje:
Nem úgy, mint most esztendeje:
Szegény fejel”

De mind ezen győzelmek nem csillapíták le a belső forrongást.

S ez nem csak Magyarországon volt így: egész Európa alatt megmozdult a föld. Belgium nyílt lázadásban tört ki az osztrák császár ellen, a kinek seregeit határain túl vonulni kényszeríté. Franciaországban kitört a nagy francia forradalom: a nép elfoglalta a Bastillet, s a király és neje: II. József nővére, nem voltak jobbak koronás foglyoknál. Maga II. József pedig az óramutató kérlelhetlen pontosságával érzé közeledni halálát.

Akaratereje még szigorúan állni kényszeríté, mind a fegyverek, mind az eszmék csatamezején: de testi ereje már össze volt törve.

A magyar nemzet ellenállása győzött.

Tíz évi kínos küzdelem után átlátta II. József, hogy minden ábrándja álmokkép volt: semmi sem valósult meg belőle.

Utolsó elhatározása méltó volt nagy jelleméhez. 1790-iki január 28-ikán kelt királyi rendeletében az összes megyékhez, minden eddigi intézkedéseit megsemmisíti és visszavonja, s az ősi alkotmányt helyreállítja.

Csak két rendeletét tartja épségben: *a protestánsok szabad vallásyakorlatát s a jobbágyok szabad költözését illetőket.*

Ugyanazon rendeletében *Szent-István koronájának* visszaszállítását Magyarországba is elrendeli.

Az volt az országos riadal, midőn e szent ereklyét a koronaörök és a magyar gárda hat vitéze kíséretében Bécsből Budára hozták! Egy szakadatlan láncolat újjongó népségből szegélyezte az egész utat végtől végig. A megyék tisztelgő bandériumai kísérték azt egyik határtól a másikig; a céhek zászlóikkal vonultak ki eléje; nappal virágokkal, éjszaka fáklyákkal. Harangzúgás, ágyúdörgés vegyült az egetverő „éljen a magyar szabadság” kiáltással. Harmadnap érkezett le a magyar korona Budapestre, a hol a vár fokáról ötszáz ágyúlövés fogadta. A transparensen, mik a főurak palotáit ékíték, e szavak lángoltak: „*Napunk virradása. Egünk derülése. Törvényünk ereje. Szabadság épsége. Nemzetünk élete.*” S a megyék a szent korona őrzésére azontúl egy-egy zászlóalj nemesi sereget rendelének.

De már az nem adatott meg *II. Józsefnek*, hogy ezt az imádattal környezett ereklyét fejére tehesse. Életmécsének kanóca gyorsan égett lefelé. 1790 február 13-ikán már a halotti szentségeket is fölvette. Kedvelt orvosától, *Guarintól*, őszinte nyilatkozatot kért, s az könnyezve mondá meg neki, hogy napjai meg vannak számlálva. Még az utolsó napon is az országglás gondjaival foglalta el magát.

Végnapján így szólt: „*óhajtanám, hogy ezt írják sírkövemre: Itt nyugszik egy fejedelem, ki minden jó és tiszta szándokai mellett is elég szerencsétlen volt azt látni, hogy minden tervei megghiusulnak.*”

Ezzel a keserű érzéssel hunyta le szemeit.

Ha ismerte volna azt a nemzetet, a mely fölött uralkodik: testben sokáig élhetett volna, dicsősége szellemében örökké.

Fenmaradt utána az az örök tanúság: hogy a magyar nemzet erősebb, mint a világnak a legnagyobb embere is s a ki magát vele ellentétbe helyezi, annak el kell múltnia — a jelenben úgy, mint a jövőben.

BENYOVSZKY MÓRIC

Benyovszky Móric, a ki mint világutazó, európai hírnevet vívott ki magának, méltó arra, hogy a magyar nemzet történelmi alakjai között fölemlíttessék. Atyja magyar tábornok volt, kinek oldalánál már mint gyermek részt vett a hét éves háborúban s három derék ütközetben tűntette ki magát. Szülőinek hirtelen meghaláloztával, az oldalrokonok elfogalták az ő atyai birtokát; az akkori magyarországi jogviszonyok mellett ez rendes dolog volt. Hanem azután az is rendes volt, hogy az ősi házából kizavart örökös a birtoklókat erőhatalommal verje ki ősi birtokából. Így tett az ifjú *Móric* is. Ezért a kivert rokonok feljelenték a bécsi udvarnál, mint lázadót s elfogatási parancsot eszközöltek ki ellene, a mi elől ő Lengyelországba menekült, a hol egy lengyel sztarosza nagybátyja lakott; ez őt fiává fogadta és nagy birtokait ráhagyta.

A lengyel birtokokkal azonban lengyel köteleességek is jártak. Az ifju *Benyovszky*, nagybátyja akaratából a tengerészeti pályára készült s már épen egy nagy keletindiai útra vállalkozott, a midőn a nagybátyja meghalt, s örökösének a nagy birtokkal együtt azt a zászlót is át kellett venni, mely a hatalmas előd dandárát vezette.

A szerencsétlen lengyel nemzet fiai teljesen össze voltak veszve egymás között. A protestánsok és az óhitűek „*dissidensek*”-nek nevezték magokat. Ezeket a lengyel országgyűl é

megfosztotta az alkotmányos jogoktól a valláskülönbség miatt. A dissidensek e jogaik elkobzásáért hitsorsosaitak hitták segélyre, a protestánsok a németeket, az óhitűek az oroszokat. Az oroszok hadsereggel jöttek be az országba s az ő szuronyaik védelme alatt lett megválasztva királynak a lengyel országgyűlésen *Ponyatovszky Szaniszló* s ugyanott törvénybe ígatarva a protestánsok és óhitűek szabadsága.

Ez ellen csinálta a lengyel nemesség egy része a „*bári confoederatiót*”.

A lengyel alkotmány szerint „joga” volt a vármegegyéknek confoederatiót csinálni az országgyűlés határozatai ellen.

A dissidensek részén volt az igazság; hanem azért ők árulók voltak saját hazájuk ellen; a templomajton keresztül bocsátották be hazájukba az örök ellenséget: a vallásszabadságot megvették láncok árán.

Ezekenek leküzdésére s az oroszok kiűzésére alakult a bári confoederatio, melynek zászlói alá Benyovszkynak is fel kellett esküdni.

Ez alatt megházasodott, magyar nőt vett el; azonban a becsület erősebb volt, mint a szerellem; mikor zászlója alá hívták: odahagyta családi tűzhelyét és sietett a csatatérre.

Ebben a hadjáratban, mint a legtehetségesebb hadvezérek egyike tűntette ki magát. Rövid időn réme lett az orosz hadaknak; többször megsebesült, el is fogták: újra felgyógyult. Kiszabadult s folytatta a harcot.

Ekkor maga a bári confoederatio is összeveszett egymás között: a nemzeti hadsereg is két részre szakadt; az egyik átvonult a Moldván, a török hadsereg oltalma alá; a másik tovább harcolt. Benyovszky ezzel maradt; s még ekkor tönkre verte a grodeki ütközetben *Izmailow* orosz tábornok hadát.

Azonban a lengyel sereg egyre fogyott, az orosz egyre szaporodott; egy végső csatában *Benyovszky* tizenhét sebet kapott, s orosz fogságra került. Egy vasdarab a lábszárát zúzta össze. Ettől fogva ez a fél lába rövidebb lett, mint a

másik. S ezzel a sánta lábbal utazta körül a földet és harcolt és diadalmaskodott férfi karokon és női sziveken.

„Nem a lengyel nemzetért harcolt ő, — nem is a dicsőségért, — hanem a népszabadságért.”

Benyovszkynak fényes ígéreteket tettek az oroszok, midőn legelsőben foglyul ejtették. Lehetett volna gazdag úr, hadvezér a kegyteljes cárnő alatt. És ő a helyett választotta a szabadsághősök sorsát, a kiknek díszruhája a fegyvertépte rongy, érdemrendjeik a sebhelyek: palotájuk a börtön, hírnevük a kigúnyoltatás.

A nehéz sebekből vérző foglyot az orosz kormány Szibériának legszélső keleti tartományába, *Kamcsatkába* szállíttatá. Sebei ráértek azalatt begyógyulni: a rettenetes út európai Oroszországon, s aztán az ázsiai néptelen sivatagokon keresztül eltartott egy esztendeig, míg eljutott néhány orosz fogolytársával együtt arra a tájára a földtekénck, a hol az egyedüli vontató állat a kutya.

Ochocktól Kamcsatkáig tengeren utaztak: rozoga vitorlás hajón, részeg kapitány, kormányos és hajóslegénységgel. Az utolérő viharból csupán Benyovszky tengerészismerete menti meg a hajót, ki az ittas kapitány helyett átveszi a vezényletet.

Kamcsatka akkori fővárosába, *Bolsereckbe* megérkezve, egyszerre megnyeri az ottani orosz száműzöttek rokonszenvét; a kikkel rögtön összeesküvést kezd a lehetetlennek látszó megszabadulásra. Ez összeesküvésben nagy szerepet játszik a kamcsatkai kormányzó leányának *Benyovszky* iránt támadt szerelme, ki kedvesét, majdan vőlegényét titokban mindcnről értesíti, a mi a várban történik. *Afanázia* még azután is hű marad *Benyovszkyhoz*, a mikor annak egy vetélytársa a kormányzó előtt elárulja az összeesküvést, s a leánya előtt Benyovszkynak nős voltát. *Benyovszky* egy vakmerő éjjeli rohamban elfoglalja száműzött társaival a várat fegyveres kézzel, a mely tusában a kormányzó, *Afanázia* atyja is elesik. Ekkor a szám-

üzöttek elfoglalva a kormánynak egy hajóját, azt felszerelik ágyúkkal, élelemmel, s kiszabadítják a befagyott kikötőből. A városban letelepült ezernyi kozákságot azzal teszik tehetetlen nézővé, hogy feleségeiket, leányaikat bezárják a templomba, s azzal fenyegetőznek, hogy rájuk gyűjtják a faházat, ha menekülésüket meg akarják gátolni. Így vonulnak ki ágyúk üdvlövéscei mellett a tengerre. Hetven számüzött, a kik közül *Benyovszkyn* kívül egy sem volt tengerész. Egy lengyel kivételével, mind oroszok voltak.

S ezzel a rozzant vitorlás hajóval, ezer viszontagság, elemek harca, emberek rossz szenvedélye, bajtársak lázadása között: éhséget, betegséget tűrve, utaznak végig az aleuti szigetsoporton, elvergődve *Japánba*, majd Formoza szigetére, a chinai partokra, s legvégül *Madagaskar* szigetére. Ott *Benyovszky* hadvezéri tehetségével segít az uralkodó fajnak leverni támadó ellenségeit; ezért a hálás nép megválasztja királyának.

Ha akkor ott marad, bizvást megalapíthatta volna a dynastiáját; de őtet hazavonta szíve: Európába; elhagyott hitvese után: a kit áldott állapotban felejtett, midőn a harcmezőre elindult. Gyermekeit kívánta látni. Ezért egy európai hajóval hazavitorlázott Európába. Franciaországba ment, *XV. Lajos* szolgálatába állt, ki őt tábornokká nevezte ki, s bárói rangra emelte. Ide hozatta el nejét és gyermekét is.

Midőn azonban *Mária Teréziának* a harcai megújultak a poroszsal, kilépett a francia szolgálatból s a magyar királynak ajánlotta fel kardját. *Mária Terézia* tudta méltánylani *Benyovszky* tehetségét s rábízta az I-ső székely huszárezredének vezényletét. E huszárezred élén *Benyovszky* fényes hadi tetteket vitt végbe, a melyek jutalmául *Mária Teréziától* a grófi rangot nyerte.

II. József uralkodása alatt egy nagy eszme szülemlett *Benyovszky* lelkében: *Fiumét*, a *Mária Terézia* által Magyarországhoz csatolt tengerparti várost *világkereskedelmi kikötővé* alakítani át.

II. József, úgy látszik, hogy ezt a tervet felkarolta; mert a maga részéről ennek mintegy kiegészítő tartozékát dolgozta ki egy *Budapestet Fiumével összekapcsoló csatorna tervezetében*. Ennek a csatornának Promontoron alul kiindulva, a Balatonon keresztül, a Zala folyó mentén a Drávával összekötve kellett volna Fiumét érintenie. Nevezetesebb akadályt csak a Karst hegységének áttörése képezett volna; de a jóváhagyott terv és a szükséges tőkepenz már készen volt. — Mi lehetett volna Budapestből, ha annak már egy század előtt egyenes összeköttetése lett volna az Adriai tengerrel, hogy kisebb tengeri kereskedelmi hajók egyenesen a budapesti kikötőbe jöhettek volna fel árúcikkeikkel!

És ez az egész nagyszerű terv, melyet az akkori mindentevő miniszter *Kaunitz* is teljes befolyásával pártfogolt, meghiúsult az akkori magyar dicasteriumok makacs ellenállásán. A magyar állambölcsek azon a véleményen voltak, hogy ha egy ilyen csatorna szeli végig az országot egész a tengerpartig, akkor a magyar gabonát mind ki fogják hordani a külföldre s idebenn az országban éhínség támad.

Pedig annak a csatornának a megteremtésénél se pénzben, se embererőben nem kellett volna nagyobb áldozat, mint a mennyit a helyette támadt másik vállalat, a török háború elemésztt.

E nagyszerű terv meghiúsulta után *Benyovszky* búcsút vett hazájától s elbúsultában visszament *Madagascarba*, ottani hű alattvalói fölötti uralkodását folytatni. Ott azután egy francia ágyúgolyó befejezte tetteiben ép úgy, mint eszmékben gazdag pályafutását.

El kell ismernünk hogy egyike volt kora és nemzete legnevezetesebb alakjainak.

MAGYAR JAKOBINUSOK

II. József rendeleteinek visszavonásával s utána bekövetkezett halálával újra fölébredt a régi nemzeti szellem. Sajnos, hogy a „nagyon is régi” szellem. Nem a *Rákóczyak*, *Bocskayak* szabadság után törekvő szelleme; hanem a Garák, Ujlakiak, Zápolyák olygarchikus hatalmaskodása. A hatalom kiesett a császár kezéből, de nem azért, hogy az egész nemzetre szálljon, hanem hogy darabokra törve, az uraskodó rendek megosztozzanak cserepein. A császár megszűnt zsarnok lenni, s helyette a nemesség lett a zsarnok.

A német nyelvet kiküszöbölték; de egyúttal a polgári osztálynak hivatalképességét is. A jobbágyok sorsának is vissza kellett romlani a Dózsa-lázadás utáni rabállapokra; ezt sürgette igen sok megye. A nemesség hatalmaskodása annyira elkésértette a királyi városokat, hogy azok felírtak a királyhoz, hogy nekik nem kell az egész alkotmányos szervezet, inkább tűrik az uralkodói absolutismust. A szerbek pedig saját congressusokon, katonai vezetőik jelszavára, nyíltan felmondták a hazafiúi összetartozást a magyar nemzettel.

A trónra került királynak, *II. Lipótnak* pedig csaknem ugyanazon elvei voltak, a melyek *II. Józsefet* vezették. Csakhogy ő alkotmányos úton szándékozott azokat érvényre juttatni.

A francia forradalom egész Európát megrendítette: a népesség, az emberi jogoknak mindenkire kiterjesztése, a nemesi előjogok eltörlése hódító erővel bíró jelszavak valának. Csakhogy mindezek számára még azon időkben Magyarországon nem volt előkészítve a közszellem.

Csupán egy kis csoport, olvasott, mívelt lelkű férfi lelkében találtak e hatalmas eszmék viszhangra, a kiket történelmünk „magyar jacobinusok” címen jegyzett fel.

Ezeknek a vezére volt *Martinovics Ignác*.

Martinovics egy pesti kereskedő fia volt, kit szülői gyermek korában a ferenciek szerzetébe adtak. De a lángelméjű ifjúnak

sehogy sem tetszett a kolostori élet. A tanulásra volt módja elég, s azt föl is használta: a classikusokon kívül minden mívelt európai nyelvet elsajátított, később a szerb nyelvet is; s széles körű tudományos képzettséget szerzett, melyben kedvenc tárgya látszott lenni a vegyészet. Ezt még abban az időben előkelő emberek, mint aranycsinálás mesterséget kegyelték.

Martinovicsot épen a zárdai élet vezette a szabadság szeretetére. Látnia kellett a budai zárdában azokat az iszonyatos földalatti börtönöket, a melyekbe a barátok azon társaikat elzárták, a kik előljáróik ellenében legkisebb engedetlenséget követtek el: s azokat ott éveken át elkínózták, némelyik holtig ott veszett. *Martinovics* ez iszonyú emberkínzást följelenté *II. József* császárnak. Az uralkodó szigorúan vette a vizsgálatot, s a feladó *Martinovicsot*, ki a szerzetből kilépett, kinevezte Lembergbe tanárnak, a hol az állami főiskolában bölcészetet tanított.

II. József halála után *II. Lipót* vette pártfogása alá *Martinovicsot*, kit annyira megkedvelt, hogy udvarához fogadta, kinevezte őt physikai múzeuma igazgatójává s császári tanácsos címmel ruházta fel.

II. Lipót elvei alaptételeikben hasonlítottak *II. Józseféhez*, csak hogy ő, a ki elébb olaszok felett uralkodott, megtanulta ott, hogy hatalomszóval, erőszakkal egy szabadsághoz szokott nemzetet megváltozásra kényszeríteni nem lehet.

Erre a gyökeres átváltozásra pedig nagy szüksége volt a magyar nemzetnek.

Az a kor lejárt, a melyben csak egy kiváltságos osztály birtokolta a polgári jogokat. Képtelenség volt maga az eszme is, hogy az ország leggazdagabb, legvagyonosabb néposztálya adót ne fizessen, s ugyanő, bárha legvitézebb, ne katonáskodjék; de a gyakorlati életben még sürgősebbé lett téve az egész európai helyzet által e visszas állapot megszüntetése.

Egész Európában nagyszámú állandó hadseregek szerveztének: a lőfegyver és a hadi gyakorlottság többet ért a vitéz-

ségnél; a kereskedelem gyámolítására útakat kelle készíteni, a közművelődés emelésére iskolákat teremteni. Ehhez mind pénz kellett.

Nagyon valószínű, hogy midőn *II. Lipót* egyedül bezárkózott *Martinovics*csal vegyész műhelyébe; ezt a nemét az „*aranycsinálásnak*” tették kísérleteik tárgyává. Hogy *Martinovics* több volt *II. Lipót* királyra nézve a physikai múzeum őrénél, azt bizonyítja azon fontos küldetés, melylyel őt felruházta, midőn 1792-ben Franciaországba küldé *XVI. Lajos*hoz. — Már akkor harmadik évében volt a francia forradalom; de még a trónt nem forgatta fel.

Martinovics a rábízott küldetést oly diplomatai ügyességgel végzé el, hogy visszatérte után jutalmúl a szászvári apátságot nyerte. — De már e jutalmat nem a régi pártfogója *II. Lipót* adta neki, hanem *I. Ferenc*. — *II. Lipót* hirtelen meghalt. — Azt állítják, hogy maga készített magának valami izgatószeret, a mibe két nap alatt belhált. *I. Ferenc*nek azonban tudnia kellett a titkos megbizatásról, melyben *Martinovics* eljárt.

Azonban egyebet is megtudtak felőle. Azt, hogy Párisban léte alatt a jakobinusok főnökeivel összeköttetésbe lépett.

Még akkor, hogy *Martinovics* barátkozott velük, a jakobinusok csak elméletben voltak félelmesek; de mire hazakerült, már akkor az „elv fegyverben állt”. Megtörtént a francia háború-izenet, s azt nyomban követte a háború. Az osztrák hadvezér, *Brunswick* herceg eleinte győzött a francia seregek fölött, s diadalmármorában olyan fenhangon tartott manifestumot küldé a párizsiakhoz, hogy azok erre még jobban feldühödtek s most már a királyuk ellen fordultak, mint a kinek védelmére tört be Franciaországba az osztrák hadsereg. A francia törvényhozó testületben egyszerre a jakobinusok ragadták magukhoz a hatalmat s kezdetét vette a rémuralom. Szeptember hóban a börtönre hurcolt nemeseket lemészárolták. Fel lett állítva a *nyaktiló*, mely egy nap sem pihent emberirtó munkájában. *Brunswick* herceget pedig a francia

fővezér, *Dumouriez* a maga hirtelen gyűjtött újonchadával, a hogy jött, úgy kiverte Franciaországból.

A valmyi és jemappesi diadalok után a francia nemzetgyűlés eltörölte a királyságot, *XVI. Lajost* perbe fogta, halálra ítélte és lenyakaztatá. A kihullott királyvér azután egész tengerét a vérnek idézte maga után: a francia republikánus seregek a csatateren verték a külellenséget; míg a jakobinusok a belső ellenség vérében dobzódtak: papot, nemes embert, okos embert, mind halomra öldösve.

A következő két évben ugyan az osztrák fővezér, *Koburg* herceg ismét előnyöket vívott ki a franciák fölött; de a vége a hadjáratnak mégis csak az lett, hogy a republikánus seregek még Belgiumból és Hollandból is kiverték az összes ellenük szövetkezett seregeket s Hollandból is köztársaságot csináltak: odahaza pedig *Robespierre* vérbe fojtotta el a vendéci ellenforradalmat, a lyoni lázadást s utoljára magát a királynét, *Mária Antoinettet* is kivégezteté.

A megölt francia királyné nagynénje volt *I. Ferenc* királynak.

Meg lehet érteni, hogy Bécsben, Budán minő hangzása volt tehát ennek a névnek: „*jakobinus*”.

Nemcsak az udvaronc-világ, de maga a magyar nemesség is, mely a nemzetet képezte, rettegett e névtől.

Maguk a „*patriotáknak*” nevezett haladáspártiak és a szabadelvű főnemesek is megtagadtak minden közösséget a francia forradalmi irányzattal. Ők békés úton és csendesesen óhajtották a magyar nemzetet megérlelni az új eszmékre.

S a magyar jakobinusok valóban nem képeztek valami veszedelmes pártot. Hiányzott náluk az, a mi a francia forradalmároknak csodaerőt kölcsönzött: egy nagy főváros népe. A pesti és budai jámbor polgárokkal nem lehetett forradalmat kezdeni.

Már *II. Lipót* behozta Ausztriába és Magyarországra a *titkos rendőrséget*. Gróf *Saurau* volt a kémrendszer főnöke. Ezzel a készülékkel mindent megtudtak Bécsben, a mi idelent zárt ajtók mögött lett mondva.

Hát még a mi nyilván történt? Hogy *Zágrábban* egy álarcos bál alatt egy guillotint hordtak körül ezzel a felirattal: „*Le a vagyonosokkal! Éljen a szabadság! Éljen a köztársaság!*” S husvét reggelén, a piac közepén egy szabadságfa volt felállítva, hegyében a veres phrygiai süveggel s e feliratú zászlóval: „*Éljen a szabadság és egyenlőség!*”

A magyar jakobinus-párt főbb vezértagjai ezek voltak:

Hajnóczy József. Erről azt írja Kazinczy, hogy nagy tudományú s képzelhetlen munkásságú férfi volt: láng volt a lelke; a francia revolúcióban élt testestül-lelkestül, s abban élt volna, ha nem egy aszódi lutheránus papocskának a fia, hanem egy herceg Eszterházy vagy Illésházy családból való lett volna is. A francia demokratságot egész a cynismusig vitte: királyi tanácsos s udvari kamarai titkár létére foltozott ruhában járt s gyönyörködött benne, ha a bársonyban járókat megszégyeníthette. A francia revolúcióról naplót vitt. A hazát nemzetet rajongón szerette.

Laczkovics János, bajnoki termetű, büszke lélek, a török háborúban többször kitüntette magát vitézsége által, de még inkább híressé lett azon beadványa által, melyben az 1790-iki diaetát felhívja, hogy a magyar ezredeket szabadítsák meg az idegen tisztektől, s hozzák be náluk a magyar vezényszót. A mire az lett a válasz, hogy tiszti rangjától csúfosan megfosztották. Ettől fogva kérlelhetlen ellensége lett mindennek, a mi udvaronc, nemes és pap. Egyik levelében azt írja magyar nemesről, hogy az „*csak kancsó és pipa mellett insurgál s akkor is a parasztnak a költségén s annak lovát veszi el*”.

Laczkovics jártas volt az európai irodalomban s maga is írt egy munkát „*Magyarország állapotáról*”, melyben irgalom nélkül ostorozza a nemeseket és a papokat s az elnyomatást gyáván tűrő polgárokat és parasztokat. Így szól egy helyütt: „*Kettő szükséges a forradalomra: szellemi felvilágosodás és a nép nagy elnyomása. Az első sebes léptekkel közelít, a másiktól untig gondoskodnak a főpapok és mágnások. De nem so-*

kára a dolognak új rendje álland be. Ha csak minden szabad nemzetet ki nem irtanak, minden könyvet meg nem égetnek, a könyvnyomókat és írókat és az ujságírókat, kik a szabad nemzetek történeteit hirdetik, meg nem gyilkolják, s végre Magyarországot a többi nemzetektől China falaival el nem zárják. — Jobb lenne a népnek jogait visszaadni, mielőtt azokat maga visszakövetelné. Alkottassék az országgyűlésen két tábla: a felső a mágnások és nemesek, az alsó a polgárok és parasztok számára. A főpapok zárassanak ki az országgyűlésből s minden polgári hivatalból, s utaltassanak híveik legeltesére. Vétessenek el tőlük a jószágok s láttassanak el illő évdíjakkal. Minden vallású lelkészek egyaránt fizetessenek a közpénztárból. A közterhek minden rendbeliekre egyformán vettessenek ki. Az igazságszolgáltatás gyorsíttassék, a bírák egyedárusága töröltessék el. Az alkotmány rendszere javíttassék meg. A művészetek, ipar és kereskedelem gyarapíttassanak. A hivatalok betöltésében ne legyen semmi tekintet vallásra, születésre, osztályra.”

Mindezek olyan elvek, melyek (egynek kivételével) mai nap uralkodnak az országban s mindenki meg van nyugodva az uralmukban. És a múlt század végén még ezekért azt kiáltották azoknak apostolaira: „feszítsd meg!”

A negyedik volt *Szentmarjai Ferenc*, az alkancellár titkárja: huszonöt éves ifjú. Antinousei szépségű alak, mely büszke, délceg lelket s Montesquieu, Rousseau olvasása által művelt szellemet takart.

Ezek voltak a magyar demokraták titkos társulatának megalapítói.

Mi volt e társulatnak a célja? arról nem tudni semmit.

Minden irat, a mi működésükre vonatkozott, el lett égetve; csak az igazságtalan ítéletek maradtak fenn, ráfogott állításaikkal. Két munka jelent meg e hirhedett esetről, az egyik egy névtelen szerzőtől: „*Der Majestätsprocess in Ungarn 1795.*” Ennek minden példányát megsemmisíték; a másik: „*Historia*

Jacobinorum in Hungaria”, Szirmay Antal udvari tanácsostól; erre a börtönéből kiszabadult *Kazinczy Ferenc* azt mondá, hogy „jaj volna az emberiségnek, ha minden történet így iratnék meg mint ez, mert akkor a történet nem volna más, mint szövedéke szándékos és nem szándékos hazugságoknak”.

Annyit tudni felőlük, hogy két „*polgári kathekhizmust*” szerkesztettek, egyiket a „*reformatorok*”, másikat a „*polgár és ember*” titkos társulatának számára. De ezeknek a kathekhizmusoknak a szövege még a pörirataikban sem található fel.

Meg nem kísértettek semmit: a szándékért lettek üldözve.

Az üldözés Bécsben kezdődött meg, a hol több kiváló egyéniséget fogtak el 1794 július havában, azok között *Riedl* hadnagyot, a császár tanítóját. Azokat ott kínvallatás alá fogták.

Augusztus 13-án aztán Budapesten kezdték meg az éjjeli elfogatásokat. Legelőször *Hajnóczyt*, *Szentmarjayt* és *Laczkovicsot* hurcolták ki az ágyából s néhány nappal később *Martinovicsot* és gróf *Sigrayt*. Mind ezeket Bécsbe vitték fel, s ott állíták törvény elé.

A bécsi bíróság csupa németekből volt összeállítva, elnökei *Perger* gróf rendőrminiszter és *Saurau*.

Pestmegye közgyűlésén a rendkívüli erőszakos bebörtönzések nagy ingerültséget gerjegtének: a megye felírt a királyhoz, követelve az elfogottaknak magyar bíróság elé állítását.

A bécsi kormány novemberig ott tartotta a foglyokat, akkor *Thugut* miniszter elgondolá, hogy minek terhelje ő a gyűlölettel a német urakat, mikor a magyarokat is felhasználhatja az elérendő célra? S visszaküldte a foglyokat Budára.

Itt azután elég alkalmuk lett azoknak megkeserülni a hazai földön való bebörtönöztetést. Mindannyian a szoba közepére lettek leláncolva; soha a szabadba ki nem bocsátották őket, gyertyát nem adtak nekik: életük nyomorúságos volt, s a ki panaszkodott, azt bottal verték.

És egyúttal megkezdődtek országszerte a befogások: több

mint hatvan, az előkelő osztályhoz és az intelligens fiatalshoz tartozó embert fogtak össze, a legtöbbet pusztá gyanúra.

A per vezetése *Németh János* királyi ügyészre volt bízva, ki az ország leggazdagabb családait szemelte ki, hogy azoknak a tagjait vonja bele a felségsértési perbe: egészen ártatlan embereket, a kik, csak hogy a bebörtönöztetésétől szabaduljanak, busásan fizettek a főinquisitornak. Egy *Illésházy* és egy *Eszterházy* gróf tízezer forinttal vásárolta meg magát az igaztalan kínzás alól. *Németh János* ezt a nemét a jövedelem-csinálásnak jogosult „sportulá”-nak nevezte.

A börtöni kínzások alól két fogoly: *Tódor* és *Králi* akként szabadítá ki magát, hogy összetört üvegdarabokat nyelt el s így ölte meg magát. *Fodor József* magát az elfogatás pillanatában agyonlötte.

Az elfogottak között voltak *Kazinczy Ferenc*, hazánk első íróján kívül *Bacsányi* író, *Szentjobi Szabó László*, *Verseghy*, *Óz Pál* jeles költők és *Landerer* nyomdász.

A többiek is mind színe-java az értelmiségnek: volt követek, tisztviselők, ügyvédek és minden vallásbeli papok.

A csapás Magyarország intelligentiájának a fejére volt mérve. *Kazinczy* azt mondja róluk: „Schol sem lehetett volna akkoron míveltebb szellemeket, jelesebb, finomabb, geniálisabb társaságot találni, mint a budai ferencesek zárdájában, hol a foglyok elzárva valának. Van-e magyar, ki ama falakra könnyek nélkül emlékezzék? Bennük nemzetünk díszei ragadtattak el tőlünk.”

A vádlottaktól a védelem is meg lett tagadva. A vádló volt *Németh János* ügyigazgató, s a védők ugyanennek a négy segéde.

A vád akként hangzott, hogy az elfogottak borzasztó és veszélyes összeesküvést készítettek a királyi hatalom, a nemeség és alkotmány felforgatására, a vallás és polgári társaság kiirtására, hogy a lázadásnak a pesti istvánnapi sokadalom alkalmával kellett volna kitörnie, s erre már roppant pénzösszeg

és 300 ezer fegyver volt összegyűjtve. Többek között Kazinczy Ferencről is az volt állítva, hogy Nagy-Károlyban öt millió frank francia pénzt osztott ki a nép között. A koholt terv szerint éjjel akarták a József-kaszárnyát megtámadni, s az ott hadi fogságban levő ezeröttszáz franciát kiszabadítani s azokkal a fegyvertárat elfoglalni; végül a várost négy oldalán felgyújtani, a boltokat, házakat kirabolni s a nemeseket legyilkolni. Mindezek a rémmesék a bécsi hivatalos lapban ki voltak nyomtatva.

Tanúbizonyosság nem volt ellenük semmi.

Arra nem is volt szükség. Bécsből lejött az utasítás a pesti királyi táblához és hétszemélyes törvényszékhez, hogy a vádlottakat mind halálra kell ítélni.

S Magyarország legfelsőbb két törvényszéke meghozta a demokratákra a halálos ítéletet. A bírák magyarok voltak, nem idegenek. A törvényszékek elnökei az ország legfényesebb nevű családjaiból valók.

Menteni nem lehet ez ítéletet: csak megérthetővé tenni, hogyan történhetett meg ilyen szörny-eset a szabadság, a jogszerezet országában?

A francia forradalom vezetői, a jakobinusok, épen abban az időben hurcolták nyaktiló alá a girondistákat: a legjobb, a legszabadelvűbb hazafiakat. Magyarországnak is voltak ilyen girondistái, — kik erőszakos felforgatás nélkül akarták az országot szabadelvű irányba vezetni, az intézményeket reformálni. S ezek voltak a magyar jakobinusok bírái. Most az ő kezükben volt a pallosnak a markolatja. A milyen daemóni hidegvérrel gyilkolta le a „fegyveres elv” Párisban az ellenkező elvet, ölve az ellenfeleket, pusztá gyanura, védelem nélkül; épen azzal a kegyetlen phlegmával emelte a pallost Budapesten a másik „fegyveres elv” s az egyik áldozatért elhullott a másik áldozat: ártatlanul mind a kettő.

Azok a patrioták, a kik *Martinovicsot* és társait halálra ítélték, arra számíhattak, hogy a trón fel fogja bennük ismerni

rendíthetlen támaszait, s bennük ezentúl föltétlenül megbízva, szabad kezet ad nekik a reformok keresztül vitélénél. Nem gondolták meg, hogy a reactio nem ismer különbséget *loyalis* és *rebellis* „szabadelvűek” között. S a kormányon a reactio ült: *Thugut* személyében.

A magyar patriotáknak azonkívül, hogy a főnemesség velük tartott, az is öregbíté a reményüket, hogy még az ifjú nádor, *Sándor* főherceg is nyíltan pártolta törekvéseiket s hatalmas támasza volt e pártnak Bécsben.

A szegény magyar demokratia volt az áldozatbárány, melynek a maga vérével kellett kiengesztelnie a magasok haragját a „választott nép” iránt.

Mikor a legfelsőbb törvényszék kimondta a halálítéletet *Martinovicsra*, azzal végezte, hogy ő legyen a vérpadon a legutolsó, a ki négy társa kivégzését végig nézi. Tehát a törvényszék már *előre* tudta, mielőtt annak a másik négynek a periratait látta volna, hogy azokat is halálra fogja ítélni.

A bécsi kormány azzal biztatta a magyar bírakat, hogy a király nagy mértékben fogja gyakorolni megkegyelmezési jogát. A kegyelem végetti felterjesztésre pedig ez a határozat érkezett le Bécsből:

„A kereseteket, melyek *Martinovics*, mint azon istentelen társulatnak, s a királyi felség üdve s méltósága ellen s az ország törvényes alkotmányának felforgatására célzó összeesküvésnek és támasztandó forradalomnak feje, s ugyanazon társaság négy alárendelt igazgatója, *Hajnóczy*, *Laczkovics*, *Szentmarjay*, és gróf *Sigray* ellen intéztettek, s az összes Curia ítéletei által ugyanazoknak a felségsértésben, vagyis perduellióban való elmarasztalásával bevégeztettek, a végből küldi vissza, hogy tekintve e bűn iszonyuságát, másoknak hasonló gonosz törekvésektől elrettentő példája végett is, a kegyelem meg nem adatván s a hétszemélyes táblának az ország törvényei szerint hozott ítéletei érvényökben fentartatván, végrehajjtassanak”.

A kivégzés napján oly nagymértékű katonai intézkedéseket

tettek, mintha a legnagyobb forradalom készülne kitörni — a száz év előtti Budapesten. Éjjel nappal erős őrcsapatok járták be a várost, a terekre ágyúk voltak fölállítva, a löportoronny körül egy zászlóalj katonaság őrködött, s a háztulajdonosoknak meg lett parancsolva, hogy tűzoltáshoz való vizet tartsanak készen házaikban. — Csunya színjáték volt.

Tizezer katona állt ki május 20-ikán reggel a vérmezőre éles tőltényekkel fegyvereikben.

Öt parasztszekéren hozták az öt elítéltet, kiknek a börtönben elcsigázott bozontos szakállu arcára még a jó barátok sem ismerhettek rá.

Első volt *Sigray* gróf, kit a vesztőhelyre hurcoltak. Kis-lelkűen viselte magát itt is, mint fogságában: e miatt a bakó csak a harmadik csapásra tudta leütni a fejét. A közönség hangos átkozódása kísérte a rémjelenetet.

Utána jött *Szentmarjay*, a lánglelkű ifju, kit a királyi ügyész az utolsó óráig azzal biztatott, hogy kegyelmet fog kapni. Nyugodtan, szótlánul ment a homokra, letérdelt és szótlánul várta be a halálcsapást.

Annál dacosabban ment a vérpadra *Laczkovics*; a kísérőit siettetve, hogy gyorsabban menjenek: legyen minél előbb vége a mesének! A mellé adott pappal keveset törődött, csak a kísérő megyei hajduval beszélt, ismerősei után tudakozódva; a néptömegben bátor tekintettel jártatta végig a szemeit s fogolytársát *Hajnóczyt* állhatatosságra biztatta: „Nem fáj a halál, bajtárs!” — Mikor az ítéletet felolvasták, bíráinak fenhangon szemükre hányta, hogy meg voltak vesztegetve és embertelenek, s hozzá tévé keserű nevetéssel: „*ugyan nem szégyenlik-e a hazugságok ily nyilvános szövevényét a nép előtt felolvasni?*” Mikor a katonasor által képzett négyoszögbe lépett, már akkor két levágott fej hevert előtte: bajtársaié. „Csak egy pillanatnyi bátorságot!” kiálta *Hajnóczynak* s azzal gyorsan felhaladt a vérpad lépcsőin. A bakó le akarta vetkőztetni s a szemeit bekötni. Azt félretaszítá: „többször néztem én a

halálnak a szemébe, mint te a hátuljába!” A pap elkezdett imádkozni előtte: nem mondta utána az imádságot; hanem elkezdé hangosan recitálni Horác ódáját: „Justum ac tenacem propositi virum, Nec civium ardor prava jubentium, Nec vultus instantis tyranni, Mente quatit solida.”* — A bakó azt mondá, hogy igen szépen és érzékenyen imádkozott diákul s lecsapta a fejét.

Ennek merőben ellentéte volt *Hajnóczy*: éltében úgy mint halálában. Azon vidámság és nyugalom, melyek az erénynek és léleknagyságnak iktársai, utolsó percig sem hagyá el. „*Ártatlanul halunk meg*, — mondá, — az uralkodó párt szenvedélyének esünk áldozatul s valóban nem méltó élni az emberiségnek ily mély romlottságában.” Kivégeztetése hajnalán még írt elnökéhez és mátkájához; de leveleit nem adták kézhez, hanem elégették. A mellé adott kálvinista tiszteletessel különféle bölcsészeti témákról beszélgetett. Ismerőseit köszönteté. Midőn a négyszögbe lépett, felismert egy katonát, kit alispán korában maga iktatott be, megkérdezte, hogy ismeri-e őt. Kérte, hogy köszöntse a rokonait, ha haza kerül, s mondja meg nekik, hogy nem volt gonosztevő, s hogy nyugodtan halt meg. Maga vetkőzött le, kérte a bakót, hogy ügyesen teljesítse kötelességét, s úgy halt meg, mint élt: szeliden, nyugodtan.

Utoljára került a sor *Martinovicsra*.

Ez az utolsó gonosz óráig folyvást remélt. Mindvégig azt állítá, hogy őt maga *II. Lipót* bízta meg, hogy dolgozzon ki egy alkotmánytervet Magyarország számára, melyben az elavult rendszer újra legyen szervezve, a dúsgazdag papság illő határok közé szorítva, az ország terhei a nemes és nem-

* „Az igazságos szavatartó férfit
Sem a polgárok rosszat parancsoló heve
Sem a fenyegető zsarnok arculata
Szilárd lelkében meg nem rendítheti.”

nemes osztályok között egyenlőn felosztva, az igazságszolgáltatás és politikai kormányzat megjavítva, s az arisztokratizmus hatásköre korlátozva. Ez állítását igazolta *II. Lipótnak* sajátkezű hozzá írott leveleivel, melyeknek ott kell lenniök Bécsben lefoglalt iratai között. Azt mondá, hogy társaságának nem volt más célja, mint a jövő országgyűlésre a kedélyeket és elveket egyesíteni.

Utolsó pillanatig erősen hitte, hogy kegyelmet fog kapni; ismételve mondá: „lehetetlen, hogy engem Ferenc császár lefejeztessen, hiszen atyja iratai nála vannak.”

Midőn halálítéletét felolvasták, azt kérdé Németh János királyi ügyész: „Fog-e ön egykor ily nyugodtan meghalni?”

Azonban nyugalma megtört, mikor azt a véres jelenetet látta a kinlódva kivégzett Sigrayval. E borzasztó látvány alatt elájult, úgy kellett őt a kivégzési székhez hozzá kötni. Csak akkor tért egy percre magához, mikor a szentelt chrysmát a fejéről ledörzsölték; akkor egy pillanatra lehullott a kendő szeméről és láthatta a fejére lecsapó pallos villanását.

S még ezzel nem volt vége a bakó munkájának. Még csak a testek voltak megölve. Következett a szellemek kivégzése. Tűzkatlant emeltek a vérpadra s abban megégették a két katekhizmust, a demokrata társulat alapszabályait, a horvát és latin nyelven írt szabadságdalokat: „*vox clamantis in deserto ad Hungaros*” (Kiáltó szó a pusztában a magyarokhoz), a marseillaise magyar szövegét, Őz Pál védelmét a perében, a császárhoz írt leveleket s minden összeszedhető szabadelvű és az emberi jogokról értekező röpiratot. A hamvakat a szelekbe szórták, nem gondolva meg, hogy azoknak minden por-szeme ki fog kelni a késő időkben.

A királyi tábla az öt fővádlatton kívül még tizet ítelt halálra, ezek voltak *Szolárcsik, Őz Pál, Kazinczy Ferenc, Verseggy, Landerer, Verhovszky, Szén, Szulyovszky, Szlávy János* és *Szentjóni Szabó*. Ezekhez a hétszemélyes tábla még hármat adott, a kiket a királyi tábla csak fogságra ítelt, a mi hallatlan

a bíraskodás szokásaiban! Ezek voltak *Hirgeiszt*, *Szmetanovics* és *Uza*.

Az elítélteknek megadták az engedelmet, hogy kegyelemért folyamodhatnak. Tizenegyen éltek az engedelemmel; de kettő nem kért kegyelmet: *Szolárcsik* és *Őz Pál*. Az egyik húsz éves volt a másik huszonégy. Gyermekük még.

Őz Pál nem is volt tagja a demokraták társulatának: semmi-vel sem tudták vádolni; hanem a vádiratért itélték el. *Szolár-csik* ellen már volt elég ok: mert ő Martinovicsék kivégeztetése napján *szémmel egy leconkított fát rajzolt a börtöne falára*, melynek ágaira a kivégzettek neve volt felírva; alája pedig e mondat „*Laetius e trunco florebit*”. (Vigabban fog a törzsből felvirulni.)

Mind a kettőn engedték a véritéletet végrehajtani.

A vesztőhelyre indulva, *Szolár-csik* lelkesülten szabadelvűleg vitatkozott a mellé adott pappal, s midőn ez a feszületet tartá ajkai elé, azt mondá: „a Messiást is azért feszíték keresztre, mert a népet és az emberiséget szerette”. A pap erre megdorgálta, hogy ne hasonlítsa magát az Idvezítőhöz; mire *Szolár-csik* mosolyogva mondá: „Ki tudja, hátha én is egykor nemzetem megváltója lehettem volna; bár használna neki halálom! Bár fölébredne.”

Őz Pál nyugodtan járult a halál elé. A református lelkész-szel sokat elmélkedett az emberi és isteni igazságról. A vérpadon megkísérté a néphez szólani; de a katonaság dobpörgése elnyomta szavait. Élete 25-ik évében halt meg, szűzen, mocsok-talanul. Jegyese, egy illyr leány, a vérpadig kísérte, s kiszökellő véréből egy pohárral megivott, e szavakat mondva: „élj bennem és általam, égbe szállt lélek!” Környezői azt mondták rá, hogy örült, kinek nehéz nyavalyája ellen volt ajánlva ez iszonyú ital.

Valamennyi kivégzettnek a pörét mind elégették.

Kívülök még 816-an lettek elítélve súlyos várfogságra. Ezeknek az ítéleteit kiadták nyomtatásban. Ezekből tudta meg

a világ, hogy mit vétettek? Az *emberi jogokat* követelték *mindenki számára*.

Ha ez bűn, akkor mai nap egész Magyarországot egy börtön-
boltozattal kellene bevonni. Akkor bűn volt, és gyökerestül
kitépték.

Tehát megtörtént, hogy Magyarországon a girondisták
nyakaztatták le a jakobinusokat.

És mit nyertek vele? A reactio vezérei szépen félre dobták,
mint a kifacsart citrom héját az elhasznált patriotákat. Ország-
bíró, személynök mentek nyugalomba.

Csak a *nádor*, *Sándor főherceg* maradt még a helyén: ő volt
a magyar patrioták oszlopa, vezérfénye.

Ennek a számára is kitalálták valami módját a mennybe-
menetelnek: nem is valami elhasznált módot. Egy nagy ün-
nepély alkalmával Laxenburgban a tűzijátékos raktár olyan
pillanatban talált felrobbanni, mikor Sándor főherceg épen a
közelében volt. Irtózatosan összetépve, néhány órai szenvedés
után meghalt: — a nemzet közbánatára. — Ő is el volt ítélve,
s nem folyamodott kegyelemért Thuguthoz.

A magyar jakobinusok rémperének legszomorúbb alakja:
a királyi ügyész Németh János, rövid időn maga is sietett a
Styx partján találkozni áldozatai szellemével.

Mikor a halottas szekér végig dőcögött vele Pest város leg-
hosszabb utcáján: üres lett egyszerre az az egész utca; egy em-
ber sem kísérte a koporsóját, se ismerős, se barát, se rokon; és
sírkövére azt a sort karcoló fel valaki: „Sit tibi terra gravis!”
(Nehéz legyen neked a föld!)

A MAGYAR INSURRECTIO*.

Soha még a történelem oly szándékos meghamisítása el nem lett követve, és soha oly teljes sikerre nem jutott, mint a milyen az 1809-iki magyar nemesi fölkeléssel történt. Maga a magyar közönség teljesen befogadta azt a balvéleményt, hogy az „insurrectio” története valóságos szégyenfolt a magyar nemzet történetében. Ilyen nótát énekeltek róla:

„Retirálj! Retirálj!
Komáromig meg se állj!”

S az a repülő szó: „*kend az az Alvinczy?*” mind e mai napig általánosan derült hangulatot keltő. Mindenki tudja az anekdotáját.

Mindenki azt hiszi széles e hazában, hogy a magyar *insurgens* had Győr alól az ellenség első ágyúlövésére gyáván megfutott és szerte mállott.

Pedig azon a győri csatatéren *kilencszáz nyolcvanöt magyar nemesnek a holtteste* maradt temetetlen, *még nagyobb számú francia vitéznek a hulláján keresztül* esve.

Mikor a győri ütközet után harmincöt nap mulva *József nádor*, a nemesi fölkelő had fővezére, ismét megjelent Győr alatt *negyvennégy svadrony insurgens lovasság élén*, még akkor is ott heverték az ütközet áldozatai a szabadhegyi

* A kor jellemzésére megtartottuk a latin elnevezést. Abban az időben minden nyilvános ténykedésnek latin volt a neve. A tisztujítás volt „restauráció”; ha főispánt iktattak be, az volt az „installáció”; a gyűlés volt: „kongregáció”; az országgyűlés volt „diéta”; a perbefogatás volt „ackió”; a végrehajtás „egzekució”; a birtokba iktatás „statució”; az egzekució megakadályozása volt „oppozició”, visszaverése volt a „repulsió”, fegyveres keresztülvitele „bracchium”, az alkotmány volt „konstitució”, a kinek a szerint kormányozni kellett volna ez volt a „kancellária”; de miután ezt nem tette, ebből lett a „gravamen” és így tovább.

halmokon, a major és kápolna romjai között; halva is kiáltó tanúi, hogy az ellenség egy napig sem volt ura a csatatérnek, melyen győzött, mert saját halottjait sem tudta eltemetni.

Az egész nemesi felkelés rémkép volt a bécsi udvari körök szemében. Ott mindig gyanuval voltak eltelve a magyarok iránt, s rettegetek tőle, hogy fegyver kerüljön a kezükbe valaha.

Pedig nagy szükségük volt rá.

A magyar, eleitől fogva mindig, mint lovas harcoló, volt nevezetes.

Lovon megülni és lóháton harcolni két különböző dolog. A magyarnak van megadva az, hogy a kettőt egyesíteni tudja.

Még azokban a hadjáratokban is, a mikben a lőfegyverrel ellátott gyalogság képezte a zömét a hadseregnek, s döntő hatással járult a derék ütközetben a diadal kivívásához, annak a könnyű gyorsjáratu lovasságnak, melynél a személyes bátorság képezte a taktikát, igen fontos feladat jutott. A nagytehetségű *Wallenstein*nak jól rendezett hadseregét gyakran kényszeríté veszteglésre *Bethlen Gábor* könnyű lovassága, mely azt minden oldalról körül csapkodta, úgy hogy a hírhedett hadvezér kénytelen volt maga is innen-onnan összetoborzani könnyű lovas ezredeket, a mikkel ellenfelét visszatromfolja. Azok között voltak magyar hajduk, horvát karabélyosok és lengyel kozákok. Rablási és pusztítási virtusaikról mindannyian egymással vetekedők. A mit nem is lehet nekik egészen beszámítani, ha megtudjuk, hogy ezek se zsoldot, se élelmezést, de még csak fegyverzetet és ruházatot sem kaptak a hadi kormányzattól. A lengyelek kedvenc fegyverzete volt a dzsida, a horvátoké a kerékre járó muskéta, a magyaroké a páncéltörő háromélű hosszú tör. Egy ilyen ezrednek a vezére volt *Zrínyi György*, kit *Wallenstein* mérgeztetett meg boszúból.

Az örökösödési és a hét éves háborúban is láttuk, hogy a magyar könnyű lovasság, mily csodatetteit vitte véghez a

vitézségnek még a legnagyobb hadvezér, *II. Frigyes* ellenében is.

De a francia háborúban is számos adatot jegyez fel a történelem a magyar rendes katonaság s különösen a huszárság hőskölteményre méltó csatáiról. A *Tarvis* melletti ütközetben maga az osztrák hadsereg fővezére, *Károly* főherceg a francia seregek által minden oldalról körülfogatva, csupán a *Feddák* alezredes által vezetett magyar huszárezrednek köszönhető megmenekülését. Az egész ezredből csak hat ember maradt élve; de azért kivágta a fővezérét az ellenség szuronyerdején keresztül.

Az 1797-iki hadjárat nagyon rosszul végződött Ausztriára nézve. A franciák ifju fővezére, *Napoleon* kiverte a seregeiket Olaszországból, a ki benmaradt, azokat foglyul ejté, s diadalmas zászlói már Bécs előtt lobogtak.

Ekkor nyúlt csak a bécsi kormány ahhoz a végső eszközhöz, a mitől mindig fázott, a magyar nemesi insurrectio talpra állításához. — Eddig csak a közkatona verekedett: a szegény paraszt, a kinek öt krajcár lénungért kötelessége meghalni. A nemesség táborba is szállott, hadgyakorlatokat is tartott, a mikkel a személyesen jelenvolt király fölöttébb meg volt elégedve, s ezzel a lelkesült pihent haddal nagy fordulatot lehetett volna adni az egész hadjáratnak. Az osztrák kormány azonban inkább javaslá a békckötést, mint a magyar nemességnek köszönendő diadalt. S a *campoformioi* béke után kardcsapás nélkül hazaeresztették az egész insurrectiót.

Thugut, osztrák miniszter, a mint *Napoleon* egy francia sereg élén Egyiptomba ment, s *Nelson* tengernagy *Abukir* mellett a francia hajóhadat tönkre tette, azonnal sietett a békét megszegni; az osztrák-magyar seregek ezúttal diadalmasan foglalták vissza Olaszországot, s orosz szövetségeseikkel át-törték a Rajnán, és megszállták Helvétíát. Ez azonban csak addig tartott, a míg *Napoleon* vissza nem tért Egyiptomból. A mint ismét az ő lángsze vette át a vezetést a csatatéren, a szövetségeseek mindenütt nagy veszteséggel lettek visszaverve.

A *marengói* ütközetben döntötte el a hadjárat sorsát. — Ebben az ütközetben a magyar ezredek vívták ki a legdicsebb nevet. Ők verték vissza a diadalmasan előrenyomuló consuláris gárdák rohamát: velük harcolva esett el a francia sereg legvitézesebb tábornoka, *Desaix*. A *Splényi* gyalog, és a *Ferdinánd* huszárezredeknek, meg a *horvát* határszéli ezredeknek lehetett köszönni, hogy a *Melas* alatti egész osztrák-magyar hadsereg el nem fogyott.

Ismét nyitva volt az út a franciák előtt Bécs kapujáig.

És újból hozzá kellett folyamodni a magyar nemesség vétezi segélyéhez. Magyarország már ez ideig százhatvanczer ujoncot adott a háború viseléséhez: a király felhívására ötvenezernyi nemesi had állt fegyverbe.

Mikor a *hohenlinden*i ütközetben *Moreau* francia tábornagy *János* főherceg hadát összetörte: a király az összes magyar insurrectiót fölrendelé Bécs oltalmára.

A király leirata így nyilatkozik ez insurgens seregről:
„*Várakozáson felül jól begyakorolva s oly szellemtől lelkesítve találtuk az általunk személyesen megszemlélt hadaitokat, s oly reményre ébresztenek azok bennünket, hűségük s vitézségük iránt, hogy királyi személyünk védelmét sem kétkednénk rá bízni, s hogy e reményünk nem vala hiú, legújahban is tanúságát adtátok, midőn a veszély növekedésével általunk meghivatva gyorsan és buzgón, mint a veszély nagysága megkívánta, székvárosunk alá repültetek. Ezen hűségtek, melyet személyünk s felséges házunk iránt tanusítátok, jogosan követeli királyi meglegedésünk nyilvánítását, melyet ezennel nektek, mint leggyöngédebb indulatunk és hálnak bizonyítványát atyailag kijelenteni is kívántunk, nem kételkedvén, hogy ha még az ellenséggel meg kell ütköznünk, várakozásunknak teljesen megfelelő, a magyar névnek újabb halhatatlan emlékéért szállítandjátok az utókorra.*”

Ezúttal tehát a magyar zászlók védték meg Bécs városát a megszállás rémeitől, s bizonyára befolyással voltak a *Luneville*-ben megkötött béke kedvező föltételeire 1800-ban.

Az ország ezalatt már száz millió forintot fizetett a háború költségeire. Cserébe pedig el lett árasztva értéktelen „fekete bankókkal és értéktelen rézpénzzel”, a mi az élelmi szerek árát mcsés drágaságra emelte.

Közbe-közbe országgyűlést is tartottak, de mihelyt a katona és pénz meg lett szavazva, s következett volna a sor a sürgetős reformokra minden téren, akkor azt mondták a rendeknek, hogy halaszszuk azt a jövő országgyűlésre.

Ezalatt aztán harmadik új háborút indítottak meg Franciaország ellen, most már szövetkezve oroszokkal, burkusokkal és olaszokkal. *Napoleon* épen egy nagy betörést tervezett Nagy-Brittaniába. A mint azonban az egyesült seregek megindultak Franciaország ellen, *Napoleon* ott hagyta Angliát s egész hadercjével a szövetségesekre vetette magát, s azokat, mielőtt egyesülhetek volna, egyenkint tönkre verte. *Mack* osztrák tábornagyot negyvenezer főnyi hadseregével *Ulm* városában capitulatióra bírta, s a felmentésére siető *Ferdinánd* főherceg seregét úgy szétzilálta, hogy az maga is csak huszonhét század huszárjának a fedezete alatt tudott elmenekülni.

Nepoleon nem sokára *Linczet* is bevette s az orosz szövetséges hadakat *Kutusoff* alatt szétverte.

Ennyi nehéz csapást alig ellensúlyozhatott *Károly* főherceg nagy diadala Olaszországban, melyet *Massena* fölött vívott ki a *caldieroi* ütközetben. Ebben a győzelemben az oroszlánrész a magyar vitézeknek jutott; a hogy ezt *Károly* főherceg bulletinje megörökíti.

Massena az ütközet elején, szokott harcmodorával, legjobb ezredét hadoszlopba tömörítve, egy hatalmas rohammal keresztültörte az osztrák-magyar harcvonat derekát. Az ütközet veszve látszott. Ekkor *Károly* főherceg maga állt élére az *Esterházy* (később *Este*) magyar ezredének s a zászlót kezébe ragadva, szembe nyomult a győztes franciákkal. Az *Esteiek* egyedül tartották felszuronyaikkal az egész francia hadoszlopot, a míg *Hohenlohe* herceg öt zászlóalj magyar és horvát gráná-

tossal segélyükre érkezett s a franciák rohamát minden ponton visszaverte.

Ezalatt azonban *Massena* személyesen vezeté a *Molitor* hadosztályt seregünk jobb szárnya ellen, hogy megostromolja a magaslatokon levő sáncokat, melyeken ágyú-ütegeink voltak felállítva. Mikor már a franciák benn voltak a sáncokban: két magyar ezred (*Splényi és Schröder*) vezényszó nélkül, szuronyszegezve megrohanja az ellenséget, s leöli az utolsó emberig a sáncok elfoglalóit. Ugyanekkor *Kerekes* ezredes a *Keinmayer* huszárokkal megrohanja a francia lovasságot és futásra bírja; míg a bal szárnyon egyidejűleg a *Stipsics* huszárok döntik meg a franciák hadsorait. A diadalt a magyar fegyverek vívták ki.

Ez azonban *Napoleon*t nem akadályozá meg a diadalmas előnyomulásában. Ezúttal nem állt *Bécs* kapui védelmére a magyar insurgens sereg, mint öt év előtt. Pedig az ott ismét nagy fordulatot adhatott volna a háborúnak; mert *Napoleon* serege nem ment többre 65 ezernél, midőn *Bécsig* eljutott.

Az insurrectio helyett a teljhatalommal felruházott nádor kinyilatkoztatá, hogy Magyarország *semleges* akar maradni e háborúban.

Ez döntötte el *Bécs* sorsát.

Napoleon ellenállás nélkül vonulhatott be *Bécs* városába, s minthogy Magyarország nem fenyegette a hátát, egész haderejével az orosz-osztrák hadsereg ellen fordulhatott.

A *prateni* fensíkon hetvenötezer muszka és tizenötezer osztrák volt egyesítve, s maga a két császár is jelen volt a hadseregnél. *Napoleon* épen fele erővel, 45 ezerrel szállt ki ellenük, 20 ezeret tartalékul hagyva, az egyesülésre siető *Károly* főherceg ellenében, ki Olaszországból sietve jött fel győztes magyar és horvát huszáraival és gránátosaival, s már *Sopron* alatt állt. — De a döllyfős muszka hadvezérek nem akarták bevárni a magyar ezredek megérkeztét; azt hitték, egyedül is elbánnak *Napoleon*nal.

Napoleon pedig, a mint meglátta az első felvonulását az orosz hadseregnek, azt mondá: „ez a sereg az enyim! Azután engedte őket bátran előre nyomulni s mikor már azok azt hitték, hogy körülfogták a franciákat, akkor egy merész rohammal háromfelé szakítá az orosz sereget, mely a szűk utakból nem tudott kivergődni, s mind a három részt két tűz közé szorítá. Az orosz sereg jobb szárnya Austerlitz felé lett űzve, a bal szárny a befagyott tavon akart menekülni, a jég beszakadt a teher alatt s az egész hadosztály odafulladt a hullámokba. Tizenkétezer halott, húszezer fogoly maradt a csatatéren, nyolcvan ágyú és minden podgyász a győztes kezében.

Az *austerlitz*i ütközet volt *Napoleon* diadalainak legfényesebbike s a hogy ő maga mondá, az ütközet kezdetétől fogva bizonyos volt a győzelméről, kétszerte erősebb ellenféllel szemben.

Ennek az ütközetnek az eredménye lett a *pozsonyi béke*, melyben *I. Ferenc* elveszté olasz birtokait, azonkívül *Isztriát*, *Dalmáciát*, *Tirolt* és a *Sváb* tartományt. *Napoleon* pedig elvitt magával kétezer ágyút, százezer lőfegyvert, 50 millió hadi kárpótlást s azonfelül az osztrákokra kivetett száz millió forint hadi sarcot.

De nem is bocsátották ezt meg a bécsiek — a magyaroknak.

Hallatlan eset is volt ez: hogy Magyarország magát Ausztria hadjáratában semleges államnak nyilvánítsa! Özönlöttek a gúnyiratok, a pasquillok a magyar nemzet gyávaságára. A *caldierei* ütközetben véghezvitt hőstettek el lettek feledve, csak annak az emléke maradt fenn, hogy *Napoleon* elvitt száz millió forintot Bécsből; — mert a magyarok nem ültek lóra, hogy azt vele visszaadassák.

Ezt nem is bocsátották meg a magyar nemzetnek soha, a kik akkor a kormányon ültek.

És a mellett készültek a visszatorlásra.

Az osztrák politika vezetőinek nem lehetett az új európai rendbe belenyugodniok.

Pedig a régi ok a háborúviselésre már megszűnt. A kik *Mária Antonia*t megölették, maguk is a guillotin alá kerültek. A minden aristokrátiát kiirtással fenyegető francia demokrácia otthon is elhamvadt már: a köztársaságok helyét császárság és királyságok foglalták el; s új hercegek és grófok csoportja tölté meg *Bonaparte* tróntermét.

De ebben még kevésbé lehetett a hagyományos legitim dynastiáknak belenyugodni.

S a diadalaiban elbizakodott *Napoleon* maga segített az ellenszenvet nagyra nőni maga ellen. A meghódított országokat ellátta saját atyafiaiból támasztott királyokkal, a kik sokkal rosszabb zsarnokok lettek, mint a kiket elkergettek. Minden idegen nemzetiséget maga ellen lázított, a mely fölött uralkodni akart. A *spanyolok* nyíltan fellázadtak ellene s ha nyílt csatában le is tudta verni felkelő seregeiket, de a guerilla-harcban nem bírta őket leküzdeni.

Ezt az alkalmat használta fel a bécsi kormány, hogy *Napoleon*ot újból megtámadja, még pedig egyszerre minden ponton. Négy nagy hadsereget indított meg ellene. Egyet Olaszországba *János* főherceg vezénylete alatt; hármát Németország felé, *Károly* főherceg alá rendelve. S még egy ötödik hadsereg is talált feladatot. Annak meg Lengyelországba kellett betörnie *Ferdinánd* főherceg alatt, mert a lengyelvek most már *Napoleon* szövetségesei voltak. Sőt maga az orosz cár is annak a pártján állott. Ausztria, mondhatni, hogy egész Európa ellen indította meg a válságos háborút.

Nagyon bölcs dolog volt egy ilyen óriási feladatnál a magyar nemzet harci erényeit is működésbe hozni. A király összehívta az országgyűlést, a nádor felhívta a nemzetet, s a rendek elhatározták a minden eddiginél nagyszerűbb nemesi insurrectiót.

Csak hogy a bécsi politikusok abban voltak nagyszerűek, hogy ennek a felkelő seregnek a létrejövetelét mindenféle furfanggal megakadályozták.

Ha a tárgy nem volna olyan tragikus, beválna komédiának.

Az udvari haditanács mindenben akadályt gördített a nemesség hadi szervezése elé. Először nem akart nekik posztót adni az egyenruhához. Vettek a vármegyék maguk, meg is varratták. Azután az Artillerie-Direction nem akart adni a gyalogságnak puskát. Mikor azt kicsikarták a kezéből, akkor nem volt a puskához kova. Arra biztatta a magyar nemességet, hogy jó lesz a kezébe az alabárd is. A lovasságnak pedig nem akart adni kardot, hanem szuronyt puskához való panganétot! Végre kinyilatkoztatta az udvari haditanács, hogy ő nem fogja élelmezni a nemesi felkelő sereget. Ekkor a vármegyék elvállalták az élelmezést. Akkor nem akart nekik adni ágyúkat. Majd meg az ágyúkhöz való tüzéségül a féllábú, félkezü rokkantakat rendelte hozzájuk. — A vármegyék megköszönték s csináltak pattantyúsokat a mérnökökből, diákokból. Akkor aztán a felkelő hadak begyakorlásáról volt szó. Ahhoz magyar kommandó kell. A bécsi kormány nem engedte meg, hogy a felkelő nemesség a régi Rákóczy-korszakból való vezényszavakat használja. A vármegyék csináltattak a tudósaikkal új magyar hadi szabályzatot. Azt meg nem értették a német tiszték, a kiknek a magyar ezredeket be kellett volna tanítaniok.

Ez a borzasztó és nevetséges herce-hurca eltartott közel három hónapig. S ez a három hónap épen elég volt a franciáknak, hogy az ellenük küldött négy hadsereg közül hármat egyenkint tönkre verjenek mire aztán a negyedik, a legerősebb *Károly* főherceg alatt maga is kénytelen volt gyorsan visszavonulni Ausztriába s a többi vert hadat innen-onnan magához vonni, a kik mind a hátukon hordták az ellenséget.

Ekkor aztán *Ferenc* király, félretéve az udvari haditanács scrupulusait, maga vette kezébe az insurrectio ügyét. Adott másfél millió forintot a saját pénztárából a nádornak a felszerelésre, hatezer jó lovassági kardot, tizenhat ágyút, s leküldte

az egész magyar testőrségét, hogy tanítsák be a magyar ezredek.

S harminc nap alatt fegyverben állt és ezredekbe beosztva a magyar nemzet színe virága.

A KARAKÓI ÉS A PÁPAI NAPOK

János főherceg hadserege teljes visszavonulásban volt már a Duna felé. Mindössze három, megritkult lovasezrede volt még, két huszár, meg egy dragonyos. Eugen alkirály sarkában nyomult előre, túlnyomó lovasságával mindenütt túlszárnyalva futó ellenfelét. — De már magyar földön jártak. — Itt kezdődött el a magyar felkelő nemesség feladata: az elcsigázott osztrák hadseregnek lehetővé tenni a visszavonulást. — Ez volt *Andrássy* tábornokra bízva. Volt egy *insurgens* lovas ezrede, a *veszprémi* és egy gyalog zászlóaljja, a *pestmegyei*. Rosszul fegyverzett, gyakorlatlan csapat mind a kettő. S ez a földesurak által vezényelt újonc had szembeszállt a diadalmas francia veterán ezredekkel s kicsikarta kezükből a könnyűnek hitt győzelmet.

János főherceg seregének, gyalogságával, ágyúival, társzekereivel nagy vargabetűt kellett csinálni, hogy a rendes országúton Türről Nagy-Szóllósig eljuthasson, míg a francia lovasság torony irányában vágatott előre, hogy elvágja előle a visszavonulási terepet.

Csak egy kis folyócska állt az útjában, a *Marcal*. Akkora, hogy a fölébe épített malom keresztül éri. E malmon túl van *Karakó* helység. Azt már a francia lovasság elfoglalta.

A malomzúgó gátját a *pesti* *insurgens* gyalogság tartá megzárva, a lovasságuk a füzesben volt elrejtve. A francia lovasság tömegben rohanta meg a *Marcal* hídját s az újonc *insurgens* csapatnak elég hideg vére volt közelre bevárni a rohamot s

akkor indítani meg ellene a gyilkos tüzelést. A lövés-támasztotta zavart felhasználta az insurgens lovasság, s előrontva rejtekéből, Karakóig verte a francia lovasságot. Ezek háromszor újtották meg az ostromot a híd ellen; hasonló balsikerrel. A harmadik csatánál az insurgens lovasság nem érte be a támadás visszaverésével, hanem bevágott a franciák által megszállt Karakóba, onnan is kiverte őket s éjszakára maga ütötte ott fel a szállását.

S ezzel a vitéz ellenállással időt nyert ez a kétezernyi csapat *János* főherceg hadserege számára, hogy az minden nehéz podgyászával elérhetett Tüskevásra.

Másnap azonban a francia voltigeurök átgázoltak a Marcalon s oldalban támadva meg a pesti zászlóaljot, kényszeríték azt a malomgát elhagyására.

De abból seim lett futás. A míg a gyalogság rendben visszahúzódott a keskeny töltésen, mely a süppedékes lapályon vezetett keresztül, azalatt tizenhét fehérmegyei nemes legény szembeszállt az egész üldöző francia ezreddel. Fel van jegyezve mind valamennyinek a neve az insurrectio krónikáiban. Hadnagyuk volt *Szőke György*. S ez a maroknyi csapat, mint a római őskorban *Horatius Cocles*, fenn tudta tartani az egész hadoszlopot, míg a pestiek ágyúi megérkeztek s végig separték a hosszú töltést. Háromfontos ágyúk voltak: négy.

A franciáknak azonban voltak nyolcfontos ágyúik és cong-rève-röppentyűik; azokat játszották ki az insurgens had ellen. De ezzel sem ijesztették meg őket, csak a kedvüket rontották el. „Előre!” hangzott a vezényszó, s azzal a veszprémi lovasság, vezérével, *Zichy Ferenc* gróffal az élén, szembe támadt a francia lovasságra s azt a töltésről a mocsárba szorította. Erre két új chasseur csapat rohant előre s a veszprémieket oldalba fogta. *Zichy Ferenc* maga is körül lett kerítve, bár közvitézei mesés hősiességgel harcoltak körülötte. E válságos pillanatban érkezett oda a fehérmegyei lovas nemesség *Salamon Mihály* ezredesétől vezetve s az meg a chasseuröknek a hátába

csapott. Ez volt az igazi „francia négyes”. — Itt már aztán szakasz szakasz ellen, ember ember ellen harcolt.

Ezalatt egy francia dragonyos ezred, két zászlóalj lövészszel és voltigeurrel a nagykamondi erdőt megkerülve, az insurgens had háta mögé iparkodott kerülni. Azonban a pesti gyalogzászlóalj minden vezényparancs nélkül, csupán a maga eszétől, jónak látta az erdő szélében levő irányt elfoglalni s annak a sűrűjéből oly gyilkos tüzelessel fogadta a közeledőket, hogy azok futvást menekültek vissza.

Végre maga a dandárvezér, *Andrássy*, tartaléklovassága élére állva, e kiáltással: „ne hagyjuk magunkat nemes barátim!” az ellenségre veti magát, elfoglalt ágyúit visszafoglalja s késő éjszakára kényszeríti a franciákat a visszavonulásra.

Két óráig tartott ez a harc, ágyúval, puskával, karddal és szuronnyal, gyalog és lóháton. Ez volt a magyar insurgensek első tűzkeresztsége június 9-én és 10-én. — Így írják ezt le a német hivatalos hadi tudósítások s az érdemrend-osztó császári királyi bizottság jelentései.

S ez csak az előjáték volt.

Másnap, június 11-én *Macdonald* francia tábornok kilenc hadosztály lovasságával átkelt a Marcalon. *János* főherceg serege Pápától vonult fel a téthi úton. Ezt az útszorost megvédeni lett újból nemesi fölkelő sereg föladata. Ismét *Andrássy* volt a vezér. A hosszú jegenyesorral szegélyezett pápai utat védte a pesti insurgens lovas ezred, egy lovas üteggel és hat kompánia *Alvinczy* gyalogsággal. Déltől estig fel tudták tartani az ellenség rohamát, akkor aztán parancsot kaptak a visszavonulásra. Szép rendben előre eresztették az ágyúkat, azután a gyalogságot. Utoljára vonult el a lovasság svadronyonkint.

Az utolsó svadrony zászlótartója volt *Hunyady József*. Ez, mikor már látta, hogy az egész dandár elvonult, arra a gondolatra jött, hogy egy merész csapással biztosítja társai számára

az útát. Kezébe ragadta az ezred zászlóját, s a maga kétszáz vitézével közé rontott az ellenségnek, mely a Tapolca vizén átvezető magas kőhidat elfoglalva tartá. A kis csapat kapitánya volt *Hegedüs*, hadnagya *Mayerffy*, mindkettő a zászló mellett.

S itt ezen a kőhídon fejlődött azután ki egyike azoknak a viadaloknak, a minőknek mását csak a hőskölteményekben találjuk. A szűk híd mellvédjén keresztül hullottak bele a harcoló lovasok, kik egy zilált tömegbe szorultak össze, a mély malomtóba, a honnan aztán, ha insurgens volt a vízbe esett, egy hosszú alabárdal halászta ki őket a jó „*Ferenczy János*”, a kit forró hidegglélésben hagytak hátra az ispotályban, de a ki az ágyuszóra kiugrott az ágyából s nem találva egyéb fegyvert, mint az éji őr alabárdját, azzal rohant a csatába. Ott aztán az alabárdjával levért egy chasseurt a lováról és annak a lovával, fegyverzetével csatlakozott nemes atyafiaihoz. Érdemrendet is kapott. De a mi a legjobb, a hidegglélés is elhagyta ettől a harci hévtől.

A legfényesebb jellemvonása volt az insurrectionalis hadviselésnek az az egymáshoz tartozás, a bajtársi ragaszkodás. Két, három, négy testvér volt egy-egy csapatnál; keresztapa a keresztfiával. Azok egymást védték, el nem hagyták; ha egy fogságba esett közülök, azt ott nem hagyták, visszamentek érte. Kivágták az ellenség kezéből. A hadi tudósítások egész gyűjteményét tartalmazzák az ilyen eseteknek. A három napig tartó csatában, hol férfi férfi ellen verkedett, csupán csak egy foglyot vesztettek az insurgensek, de estére az is visszakerült s nem is gyalog, de lóháton s volt annyi esze, hogy a legjobbik lovát válaszsza ki a franciának.

S nemcsak a közvitézek tették meg azt a hősi peteket, hogy körülfogott kapitányukat kivágták az ellenség közül, de megtörtént Pápa alatt, hogy a kapitány mentette meg a közvitézét, a ki alól a lovát kilótték s felkapva azt nyergébe, elhozta a csatából.

A pápai ütközet, a hidon végbement tusa után, azzal végződött, hogy a magyar fölkelő sereg megtartotta a kálváriahegyi állását s azalatt *János* főherceg serege előre siethetett Győr felé, *József* nádor seregével egyesülni; *Eugen* alkirály összes hadaival szemben az I-ső pesti, a VIII. zalai, a veszprémi és komáromi insurgens gyalogság s a veszprém-, bars-, sopron-, zala- és vas megyei lovas fölkelő ezredek álltak szemben.

S hogy milyen rendben történt a visszavonulásuk, arra egy igen szép adatot találunk följegyezve.

Egy francia lovas hadosztag sebes rohamban vágatott az insurgensek utóhada után, melyet a veszprémi őrnagyi osztag képezett. Erre a veszprémi lovasság visszafordult s mozdulatlanul állt, mint a fal, úgy várta be az ellent. Az vágatva jött felé. A veszprémiek csak álltak, kardjukat csipőjükhöz szorítva. Erre a francia főtiszt is „halt”-ot kiáltott a maga vitézeinek, s aztán nézett egyideig egymással farkasszemet a két csapat. Akkor a francia tiszt salutált kardjával: „bravo camarade!” vissza fordította a csapatját s aztán mentek csendesesen keletnek, nyugotnak. „Noblesse oblige!”

A GYŐRI KÉT NAP *

Mikor Téthnél a két fővezér, *József* és *János* főherceg össze találkozott, *János* főherceg serege állt tizenhatezer főnyi sorygalogságból, ötféle ezer stáier és osztrák honvédségből, kétezer kétszáz lovasból és a hozzájuk csatlakozott két insurgens lovas ezredből. — A nádor parancsa alatt álló insurgens haderő ment tizenegyezer emberre, a között nyolcezer nyolcszáz lovas.

* Ezt az egész történetet, valamint a megelőző fejezet lényegesebb részleteit Kisfaludy Sándor munkájából vettük át, mely csupán kéziratban létezik s a nádor parancsára lett megírva, a király magánhasználatára.

A felkelő sereg egy része a Kárpátokat védelmezte a lengyel felkelők betörése ellen: a zempléniek Galicia közepéig vitték zászlóikat, Ung, Bereg insurgensei *Vay Miklós* alatt a kincstárnak milliókra ment vagyonát menték meg. A tiszamellékiek útban voltak s június 13-án keltek át a budapesti hajóhídon, a győri tábor felé igyekezve.

János főherceg hadserege halálra volt fáradva: csak töredéke annak a szép hadseregnek, melylyel ez év tavaszán megindult a franciákat Olaszországból kiverni. Akkor lehetett hetvenezernyi hada. Most visszahozott belőle 24 ezeret. Egy részét Dalmáciában vezérével, *Stojcsevics* tábornokkal együtt elfogták, más része *Chasteler* tábornok alatt csatangolt előre-hátra, Tiroltól a Balatonig, úgy hogy soha az ellenséget meg nem találta. Az ő saját tábornoki főnöke, *Nugent* tábornok, a legtehetségtebb hadvezér híret biztosította magának.

József főherceg pedig egy lelkesült, csatakész hadsereggel állt készen, melynek kilencezernyi lovasságával csodafordulatot lehetett volna adni az egész hadjáratnak. *Eugen* alkirály seregét összetörve, Komáromnál át lehetett volna kelni a Dunán s csatlakozni *Károly* főherceg derékhadához, a ki azzal túlnyomó erőt nyert volna Napoleon ellen.

Azóta nagy dolgok történtek a csaták mezején. *Bonaparte* ismét elfoglalta Bécsset, melyet *Miksa* főhercegnek rövid ágyúztatás után fel kellett adnia.

Azonban az asperni nagy napok eseménye, a két napig tartó véres ütközet „megálljt!” parancsolt a nagy hadvezőnek. *Napoleon* vissza lett verve az osztrák és magyar seregek hősi erőfeszítése által s *Lobau* szigetén (az első sziget) lehetett alkalma a sors változandósága felett elgondolkozni. Először volt megverve, oly csatatéren, a hol ő maga vezényelt. Azonban nekünk is sokba került e diadal. Hatezer halottunk és 18 ezer sebesültünk vére fizette meg. Az asperni ütközetben már részt vett két insurgens lovas ezredünk: a nyitrai és a primási. Igen jól verekedtek, bár először voltak tűzben.

Minő fordulat lehetett volna a világtörténelemben, ha e hézagot pótolni a magyar insurgens had *János* főherceg seregével idejében csatlakozik *Károly* főherceg derékhadához, mint a hogy *Eugen* serege csatlakozott *Napoleonéhoz*!

Hanem ehhez előbb *Eugen* seregét kellett volna elverni. *József* nádor bizonyára megtette volna azt.

Azonban az udvari rend még a csatatéren is parancsol. *János* főherceg tábornagy volt, *József* nádor pedig csak a jászok főkapitánya: az ifjabb öcsnek kellett átadni a vezényletet a saját serege fölött is.

Hiszen ha a természetes észnek lett volna valami szerepe az osztrák tábornok intézkedéseiben, még ilyen gyöngye vezénylet mellett is le lehetett volna győzni az ellenséget.

József nádornak volt annyi hadvezéri belátása, hogy *János* főherceget rábeszélje, miszerint Győr alatt ne fogadjon el semmiféle ütközetet a francia hadsereggel; mert ha ott megverik — háta mögött van a Duna híd nélkül: az egész seregét elfogják; hanem hogy tartsák megszállva a síkságot uraló erdős magaslatokat Csanak és Szemere között: ott könnyen visszaverhetik a franciák támadását; s a hatalmas lovasság védelme alatt az egész hadsereg levonulhat Komáromba. Győr már akkor nem volt erősség, csak egy kis belvára állt még; de Komárom már akkor is hatalmas vár volt; táborhelynek alkalmas. Ott *János* főherceg serege kipihenheti magát s azután csatlakozhatik *Károly* főherceg hadához, ki még mindig Aspern alatt állt.

Ez észszerű terv volt.

Csakhogy akkor már *János* főherceg seregénél senki sem parancsolt. Reggelre az egész olaszországi hadsereg ott volt mind Győr elővárosa alatt. Éjszaka futottak el, ott hagyva az erős állásokat: erdőket, mély utakat, — s még csak a hátvédül felállított csapatokat sem értesítve a futásukról, a miket aztán az insurgens lovasoknak kellett megvédelmezni, hogy az előnyomuló ellenség el ne fogdossa.

A jász-kún hadosztályt ez alkalommal *Józsa Imre* káplár mentette meg az elfogatástól, elállva tizenketted magával a hédervári erdőben a mély utat, s addig viaskodva az ellenséggel, míg a nemesség rendben visszavonulhatott.

József nádor látva, hogy a hátukon van az ellenség, sürgette *Nugent* tábornokot, *János* főherceg tábornoki főnökét, hogy csináljanak valami hadi tervet, de azt felelték rá, hogy „minek az? majd csinál az ellenség, ahhoz alkalmazzuk magunkat”.

Az ellenség aztán elkezdett a magaslatokról ágyúzni; az insurgensek ágyúi visszafeleltek rá. Majd lovassági csata fejlődött ki a franciák és az insurgensek között. Ezúttal a *barsi* és *zalai* lovasság került a tűzbe. Először láttak ellenséget. A *barsiai* *Jeszenszky János* alezredesükkel bátran bevágtak az ellenséges lovasság közé: az megfutott előlük, de csak színből, hogy egy árok elé csalja őket, melyben egy csapat lövész volt elhelyezve, a kik egyszerre gyilkos tüzeléssel fogadták az insurgens ezredet, s arra a francia lovasság is visszafordult rájuk. S az ujonc ezredet ez sem zavarta meg! Kiverték az árokból a lövészeket s a francia lovasságot elkergették a csanaki dombig. Ott azután ágyúzni kezdtek rájuk. Azt is nyugodtan kiállták.

A *zalai* lovasságnak jutott a feladat az insurgensek ágyútegeit fedezni. Először nyugodtan meg kellett állniok a helyüket a glédában és elnézni, hogy sodorja el társaikat a bűgő ágyúteke. Kapitányuk, *Foky Ferenc* alól a lovat lőtték ki; ezredesük, *Kisfaludy* fejről a csákót. Egy gránát odatalált egy lőporos szekerekbe s azt felrobbantotta. A lőporláng egy insurgens tüzért egészen összepörkölt s a két szemét kiégette. — Azután pedig szembe kellett szállniok az ellenük száguldó francia dragonos ezreddel, melyet egy őrnagy és *Lauriston* tábornok fia, mint kapitány vezényelt. A *zalai* lovasok voltak legrosszabbul fegyverkezve; soknak kardja sem volt, csak fokosa. De jó fegyver az, ha jó kézben van. Átűti a rézsisakot, a mit a kard nem fog. A francia ezred kétszázhetven halott s

tizenegy tiszt veszteséggel vonult vissza: az őrnagya is elesett. Odahaza aztán elmondták a franciák, hogy „nem tudjuk, mi az a görbe? (a fokos); de nagyon rossz”.

Déltől estig tartott ez a lovassági és ágyú-harc, összevissza, minden egybefüggés nélkül. Ez alatt József nádor folyvást ott lovagolt a csatatéren, pompás aranyzsinóros öltözetében, rendcsillagaival s a szent István-rend nagy szalagjával a mellén. Jó célpont az ellenség nyolcfontos ágyúinak. Két segédisztjét leütötték az ágyútekék az oldala mellől, még sem hagyta el a helyét.

János főherceg rendes hada ez alatt pihent és lakomázott, mint a kire ez az egész bolondság nem tartozik.

Csak a két gyöngé lovas ezred, a *Hohenlohe* dragonyosok s az *Ott* huszárok tettek — a maguk jó szántából — egy kísérletet a nyolc fontos üteg elmozdítására, mely József nádorra lövöldözött. De az első kartácslövésre azok is visszariadtak: még egy kapitányukat is otthagyták, a kinek a lovát a kartács megölte. Ezt azután a francia *chasseur* üldözőbe vette. A dragonyos kapitány vitézül védte magát gyalog is a három lovas ellen. Meglátja ezt a peteket egy győri insurgens lovas, *Ugrinovics Lázár*, a ki csakúgy a maga kedvteléséből jött ki a városból csatát nézni, pipaszó mellett, s odarugtat egyedül a szorongatott dragonyos tiszt segélyére, nagy méltatlankodással: kettőt levág a franciák közül, a harmadik bizonyosan megértette, a mit mondott neki, mert elnyargalt. Erre aztán az insurgens felkapta a dragonyos tisztet, a háta mögé ülteté, s tovább szította a pipáját: „így tesz az insurgens, ha megharagítják”.

Utoljára támadt egy elmés ember az insurgensek között. *Ertel* alezredes: s az elsáncolt táborban mihaszna heverő öreg ágyúkat odavontatva a Rába partjára, oldalba kezdte ágyúzni a franciákat. Erre aztán azok is átlátták, hogy itt tréfálni nem lehet s valamennyi ágyúikkal, lovasaikkal visszavonultak Ménfőre: éjszakára.

Ismét volt az osztrák hadvezéreknek egy napja, a mit az insurgensek nyertek meg a számukra. Tehették volna, hogy elvonuljanak békén Komárom felé; vagy ha ütközetet akartak elfogadni, egyesítsék a szétszórta haderőket. *Abdánál* állt még egy insurgens hadtest *Meskó* tábornok alatt, s a Szigetközön egy másik *Keglevich* tábornokkal.

Az abdai elsáncolt tábor arra volt alakítva, hogy a Lajtha felől betörő franciákat feltartóztassa. Ezt az udvari haditanács így eszelte ki. A franciáknak azonban nem tetszett a Lajtha felől betörni; hanem a helyett Horvátország felől jöttek be. Erre senki sem számított. — *Meskó* tábornok tehát a bácskai lovas ezreddel s a pozsonyi lovasság két svadronjával meg négy ezer gyalog insurgenssel ott őrizte a semmit. Volt három ágyúja is és két haubitza.

Nugent tábornok azonban estétől reggelig nem is mutatta magát. Csak reggel felé, mikor a franciák megkezdték az ágyúzást, került valahonnan elő. — Meg lehetett elégedve az ellenséggel: mert annak volt haditerve. Vezérei: *Granier*, *Colbert*, *Lauriston*, *Narbonne* Európa nagy csatatérein tanulták a hadászatot.

Most jutott csak *Nugentnak* eszébe, hogy valami rendelkezést kellene tenni. Gyorsfutárt küldött *Meskóhoz*, hogy a dandarával siessen azonnal Győr alá, s *Keglevichhez*, hogy küldjön hozzá tizenkét svadron lovas. — Ez mind késő volt már. A távolság nem telt ki az időből.

A franciák az egész harcvonalon ágyútűzzel kezdtek, gyalogságuk tömött hadoszlopokban nyomult előre; s a mögött vonult fel a lovasság.

A magyarok legerősebb állását a szabadhegyi halmok képezték, s azoknak egyikén egy majorlak. Ezt védték a *Vas*, *Zala* és *veszprémi* gyalog insurgens ezredek, s két rendes magyar serezed: az *Eszterházy* és *Alvinczy*.

Az ellenség ismételten ostromlott, s ismételten vissza lett verve. Az insurgenseknek rossz puskáik voltak; de jó volt a

szurony meg a puskaagy: lövés nélkül foglalták vissza elvett ágyúikat. A *zalai* gyalog insurgens had szuronyal verte szét a rárohanó francia lovas ezredet; ugyanezt tette a *vasmegyei* gyalog ezred, mely a másod harcvonalban volt felállítva. Midőn a francia gyalogság keresztül törte az első harcvonal, mely rendes katonaságból állt, s elvette az ágyúkat; ez az ujonc ezred rohant rá, s elűzve az ellenséget, visszafoglalta a lövegeket. Ekkor, a francia taktika szerint, az ellenséges lovasság csapott le rájuk: azt is visszaverték, szuronyal, s megmentették a foglyokat is, a posztót is.

A balszárnyon ezalatt a leghhevesebb lovassági ütközet fejlődött ki: ott volt a *pesti* és *veszprémi* lovasság. Abban a túsában, mely a Viczay-árok hosszában kifejlődött, nem volt egy insurgens se, ki sebet nem osztott, vagy nem kapott volna. Egész lajstroma van feljegyezve a hősöknek, a kik zászlójuk becsületét vérökkel védték meg.

S ez alatt özönlött rájuk a kartács és haubitz. Az insurgens tüzérség is keményen viszonzta a tüzet. A harmadfél lovas üteg e napon kétezernél több lövést tett az ellenség ütegeire.

Hanem a franciák jobban tudtak lőni. A *veszprémi* ezrednek két ágyúját leszerelték, s a francia lovasság rohamra indult, hogy az ágyúkat elvegye.

A *veszprémi* ezredese volt *Zichy Ferenc* gróf, őrnagyuk *Ihász Imre*, kapitányaik *Zichy Károly* és *Hunkár Antal*.

Az ezredes azt parancsolá, hogy az összetört ágyúkat el kell hozni. Erre a két kapitány a maga svadronjaival eléje rohant a vágató francia lovasságnak s a mint összecsaptak, egybekeveredett a két ellenfél. Csoportonkint harcoltak. *Hunkár* négyszer újítá meg a rohamot a franciák ellen, mind a négy rohamban sebet kapott; a negyedik olyan súlyos volt, hogy a hős lebukott a lováról. Volt egy kedves legénye; méltó a neve, hogy feljegyeztessék, *Fodor István*. Mikor a kapitányát leesni látta, leugrott a lováról s gyalog állt föléje, védelmezve őt oroszláni bősziúltséggel valamennyi ellenséggel szemben.

Tizenegy kardvágást és tizenhárom pisztolygolyót fogott fel a testével az uráról; míg ő is rárogyott. Ekkor odaérkezett Zichy és elverte a franciákat. Úr és szolga meg lett mentve, s annyi sebbel is megéltek.

S ezalatt az őrnagy *Ihász Imre* a kerék nélkül maradt ágyúkat emberei vállaira emeltetve hozatta át az út árkán, s aztán lóhoz kötve elszánkáztatta.

Mindez a nádor szeme előtt folyt le. Valamennyi kíséretében levő törzstisztje mind ott harcolt az insurgensek között, mint önkénytes.

Senki sem vezényelt ez ütközetben. A nádor ott volt: de ő nem parancsolt, mint ama „kéziratnak” egy *kitörült* (de azért olvasható) mondata jelzi: „*A régi rómaiak mintájára, felülemelkedve a mostani katonai etiketten, ha királya úgy kívánta, mint zászlótartó is kész volt szolgálni más vezér alatt.*”

Ezalatt a francia voltigeurök a Tárca patak mély folyásán észrevétlen megkerülték a kismegyeri halmokat, s a szőlő-hegyeken át oldalába nyomultak a szabadhegyi majornak.

Onnan sietve kértek lovasságot a nádortól, a támadókat visszaverni.

A rendes lovasság vezére, *Geramb* kinyilatkoztatá, hogy az ő csapatjai úgy szét vannak zilálva, hogy azokat semmire sem lehet használni többé.

Ebben a pillanatban érkezett meg a *zempléni* insurgents lovasság, *Kandó* ezredes vezetése alatt. Az ágyúszó vezette őket a csatatérre. Akkor láttak először ellenséget. Az volt a parancsolat, hogy ki kell verni azokat a lövészeket onnan a szőlők közül.

Megtették volna. Azonban, midőn nem törődve az öldöklő fegyvertűzzel, már egész az ellenségig hatoltak, akkor látták, hogy egy mély széles árok fekszik közöttük, a mögül puskázik az ellenség.

Ezzel a balsikerrel el volt az ütközet sorsa döntve: a szabadhegyi halmokat nem lehetett többé tartani.

Ekkor lett elrendelve a visszavonulás Komárom felé.

És az nem volt vad futamodás. Talán a hadászat legszebb mozzanatai közé jegyezhető fel. Rendben, zárt sorokban húzódtak el az úton mind a gyalog ezredek, mind az insurgensek. *Egyetlen ágyút, egyetlen zászlót nem vett el tőlük az ellenség.*

Mikor az ütközet fel lett adva, akkor maga *József* nádor négy zászlóalj insurgents lovasságot összetömörítve, azoknak az élére állt, s hadsegédeivel visszavezette azokat a csatatérre s egy magaslaton felállítá. Ezzel védte meg a visszavonulást. Ott azon a magaslaton harcolt a nádor vezénylete mellett *Hadik* altábornagy, *Luzsénszky József* tábornok, *Almássy Kristóf* ezredes; ott dolgozott *Machold József* insurgents főtűzmester a maga két ágyújával és két haubicával, s ez a hősi végerőfeszítés egy érckaput tartott nyitva az elvonuló hadseregnek, s csak ez teszi lehetővé, hogy egy egész hadsereg elvonulhasson a feladott csatatérről, a nélkül, hogy egy csapatját foglyul veszítené elvonulva — nem hátra felé, ott a Duna volt; hanem oldalvást, végig hosszában az egész ellenséges harcvonal előtt.

Folyton megújítva a harcot, a rohamot az utját álló ellenség ellen, tört magának utat egyik insurgents ezred a másik után. A *somogyiak* előtt egy francia carrée állt. Neki kellett vágniok a szuronyerdőnek. A rohamban elesett a vezérük, *Festetich György* gróf ezredes, azután az őrnagyuk *Pásztory Menyhért*. Elesett a zászlótartó, *Bátor György* is. Ekkor felkapta a zászlót *Sepsey*. Perc mulva azt is leteríté egy golyó; ekkor kezébe kapta a zászlót *Szuhányi*: abban a pillanatban őt is megölték, s még akadt egy negyedik is, a ki a zászlót kezébe emelje, *Mohos János*; de ez már keresztül tudott vele hatolni a szétrobbantott négyszögön.

S ilyen jelenetek ismétlődtek egyik negyedóráról a másikra.

A *vasmegyeiek* voltak a legutolsók. A visszavonulásnál a *legelső* hely.

Ebben a *senkitől nem vezényelt* két napig tartott győri ütközetben volt a magyar hadseregnek kilencszáz nyolcvan halottja s

kétezer kétszáz sebesültje: a franciáknak felényivel még több ennél. A Lauriston lovasezred maga kétszázhetven embert veszített, köztük az ezredesét és tizenegy tisztjét.

A győztes fél nem is üldözte a visszavonulót. Maga is össze volt dülva ez ütközetben, melynek szokatlan harcmodora egészen meglepte a franciákat.

Nem volt itt tömegharc, zárt hadoszlopok taktikai összeműködése. Egyes csoportok, egyes hősalakok viadalából állt az egész harc a minőt csak a hajdani keresztes háborúk idejében láttak.

Caffarelli, francia hadügyminiszter, a ki jelen volt ez ütközetben, Napoleonhoz utaztában, azt mondá a magyar insurgensekről:

„Ils sont braves, mais ils ne sont pas encore dressés.”

(Derék vitézek, de nincsenek még betanítva.)

Ez volt a győri ütközet története, a hogy azt becsületes magyar ember leírta.

Hanem azért minden ember csak ezt a gúnydalt énekelte utána: „retirálj, retirálj, Komáromig meg se állj”.

★

Honnan támadt tehát még is annak a szégyenletes futásnak a hire, mely az egész országban általános hitté tudott válni?

Azt is mondjuk el egész őszintén igazán.

A míg a győri csatában résztvett insurgents ezredek összetömörültek, a tiszántúliak is útban voltak a főtábor felé.

„Egy” zászlóalj már áthaladt Budán s útban volt Győr felé. Délig eljutottak Bánhidáig a Vértes aljában, s ott rostokot tartottak.

A győri ütközet első napján megsebesült insurgenseket Budára szállították, a hol a tábori kórház be volt rendezve. A lassan dőcögő szekereket utolérte egy hatvan főnyi insurgents csapat, mely a legszélső előörsön felállítva, részt sem vett az ütközetben, hanem a mint a magyar hadsereget visszavonulni

látta, egy még májusban kiadott napi parancs szerint, Buda felé vette az útját.

Mikor ez a harvan lovas összetalálkozott a mezőn vigadó tiszai insurgents ezreddel, már akkor ezek azt beszélték, hogy az egész insurgens sereg meg van semmisítve: egyedül ők maradtak meg hirmondónak. Hát még mikor a sebesülteket meglátták! Azok között volt az a tüzér, a ki a lőporos szekér felrobbanásakor összepörkölődött. „A franciák megégetik a magyar nemeseket!” Azzal az egész ezred elkezdett eszeveszetlenül szaladni visszafelé a budai úton, felordítva minden útba eső helységet, hogy vége a nemesi seregnek, levágta a francia valamennyit, éget, gyilkol és pusztít! A megrémült had úgy nőtt, mint a hógörgeteg, a míg Budáig eljutott. Itt a hajóhídnál útját állta *Alvinczy* tábornok a pesti polgár katonasággal, nehogy a futó ezred a balparton összegyűlt ötezernyi insurgens hadat is magával ragadja. Itt lehetett az, hogy valamelyik híres ordító azt kiálthatta *Alvinczynak*, sárkánytalan fegyverét mutogatva, hogy „*nem csinálná meg ezt a puska?*” *Guzsaly*szár kellett volna a szájhős kezébe, nem puska! hisz nem is látta az ellenséget, úgy szaladt el.

És a királyt *erről a budai gyászfutásról* értesítették azok a főméltóságok, a kik a magyar nemességet gyűlölték; nem pedig a valódi győri ütközetről, s erre az értesítésre küldött a király egy *haragtól lángoló keserű leiratot* a nádorhoz, égő sebeknél is égőbb bélyeget ütve a magyar insurrectióra: — három nappal a győri ütközet után.

És ezen három nap alatt az insurrectio hősei a győztes ellenséget saját főhadi szállása közepett támadták meg, kiverték a helyéből, megölték egy vezértábornokát, s babérral takarták homlokaik égő sebeit.

Ez történt *Komárom* alatt, a hová *János* főherceg serege egész rendben bevonult, míg *Eugen* csak másnap jött utána, abban a hitben, hogy *Komáromot* könnyű szerrel elfoglalhatja. El is kezdte ágyúztatni a várat a Dunán keresztül, ő maga a

szomszéd *Ács* helységben ütve fel főhadi szállását. Itt rohanta meg fényes nappal az alkirályt a vasmegyei insurgens lovas ezred, *Szapáry Vince* ezredesének vezetése alatt. A nemes lovasok három oldalról rohantak be a faluba, s vad futásra kényszeríték a francia lovasságot. Egy nemes közvitéz, *Melegh János*, magával a dandárvezérrel, *Lamarque* tábornokkal keveredett személyes harcba: azt levágta s még a legion d'honneur rendcsillagát is elhozta magával. Többé nem is próbálták meg a franciák Komáromot ostromolni.

MESKÓ KÖRÚTJA

Egyike a legbámulatosabb harci tényeknek volt az a fegyverűt, melyet *Meskó* dandárvezér tett meg a győri ütközet után.

Későn kapta meg a *Nugent* tábornagy parancsát, hogy hagyja el az abdai sáncokat és siessen csatlakozni a győri táborhoz. Ennek a mozdulatnak a gyorsítását még az is gátolta, hogy most már ő is meg volt támadva Napoleon főserégének ellene küldött lovasága és lóhátas granátosai által. Elvonultában folyton kellett védelmeznie a közrevett gyalogságát.

Mikor aztán *Győr* alá megérkezett, már akkor teljes visszavonulásban volt a magyar insurgens had *János* főherceg seregével, s *Meskó* dandára maga előtt találta az alkirály egész harmincezer főnyi győztes táborát: oldalában volt *Marullas* lovas dandára s háta mögött a Duna. *Győrbe* sem vonulhatott már be többé.

Ily-helyzetben a rendes tudományú hadvezér le szokta rakni a fegyvert. Az alkirály felszólítá *Meskót* a capitulatióra.

Meskó tagadó választ adott. Erre aztán a franciák egészen körülzárták, s arra számítottak, hogy *Meskó* a dunai hajókon és malmokon fogja megkísérteni az átkelést a keskeny Duna-ágon át a Csallóközbe. Voltak üldöző hajóik, ágyúkkal ellátva.

De *Meskónak*, alvezéreivel megállapított terve nem ez az egye-

dül lehetőknek kínálkozó menekülési út volt; hanem egy másik, a mely képtelenség. Keresztül törni az ellenség harcvonalán s aztán egy óriási vargabetűvel körül kerülni az ellenséges tábort s úgy jutni el *Komáromba* a derékhadhoz.

Ezt a tervét tudatta is a nádorral. Az izenetvivés is egy hőstett volt. *Széchenyi Pál* gróf vállalkozott rá. Egy sandolinon, egyedül indult el az éj sötétében a Dunán *Komárom* felé, a franciáktól megszállt partok alatt végig, üldöztetve naszádosok, lövetve előőrsök által; de szerencsésen megérkezett a nádorhoz.

Az éj beálltával *Meskó* tutajokból hidat veretett a *Rábcán* keresztül s elül-hátul a lovasságát és az ágyúit, középett a gyalogságát menesztve, átmenekült észrevétlenül. Akkor felgyujtatta maga után a hidat.

Az ellenség csak akkor vette észre, hogy a körülfogott dandár arra tört magának utat, a merre senki sem hitte.

A *Rábca* nem olyan nagy víz, hogy azon *Marullas* lovassága át ne gázolhatott volna. Ez már déltájban utolérte a menekülő insurgens dandárt. Azonban a bácskai lovasok (jobbadán bunyevác nemesek) *Garnika* és *Szucsics* vezéreik alatt visszaverték a támadást. Másnap *Kis-Cellnél* ismét rajtuk csapott *Marullas*, s reggeltől délig folytonos csatározás közben folyt a visszavonulás. A *Marcal* vidéke tele van apró patakokkal, a mik vizenyős sömlyéket támasztanak a lapály mentén, s apró hidak vezetnek a vizeken át. A bácskai ezred minden hidacsknál megállt a francia lovassággal verekedni, míg a gyalog ezredek, meg az ágyúk a hídon átdöcögtek; a harc alatt *Zirchich* mérnök felgyujtatta a hídakat.

A gyalogságnak azalatt egy órai pihenése sem volt: a nemes urak kordován csizmái leszakadtak a lábaikról, mezítláb kellett tovább masirozni. Forró nyári nap volt: epedve vágyott mindenki a *Marcal* túlsó partján kezdődő rengeteg erdők árnyéka után. Előbb azonban át kellett vádolni a kis-celli hídon s itt újra kezdődött a hősi harc a híd birtokáért. *Meskó* két ágyút és

két haubicot állított fel a híd mögött és a bácskaiakkal, a kiket most már *Keglevich* vezetett, végső erőfeszítéssel küzdött a túlnyomó erő ellen, a míg gyalogsága, két másik ágyúval s a túróci lovas ezreddel a falun átvonul s az erdőt eléri.

Ez megtörtént, de a menekülőkre ott várt a nagyobb veszedelem. Az alkirály seregének egy lovasságból és gyalogosokból összeállított dandára vonult a Marcal jobb partján előre, hogy *Meskóéknak* útját állja, s az insurgens had az erdei útba érve, egyenesen ennek a torkába futott bele.

A hátban üldöző *Marullastól* csupa ravasz taktika volt, hogy nem fejtette ki egész erejét a menekülők ellen: időt akart nyerni az eléjük kerülő dandár számára. „Rendes” hadsereg okvetlenül ott veszett volna ebben az ügyesen elkészített kelepcében. Hanem ezek magyar insurgensek voltak.

A meglepetés első pillanatában a *turóci* lovas előhad meghátrált, a gyalogság nem bírt hadrendbe sorakozni s futott rendetlenül az erdőnek: a tüzérség alig tehetett három-négy kartácslövést a francia lovasság ellen, már körül volt véve. — Ebben a válságos pillanatban érkezett meg a *pozsonyi* lovas nemesség, élén *Eszterházy János* gróffal.

Ez a roham volt az insurrectiót jellemző hőstettek legfényesebbike. Egy huzamban szét volt verve, vagy lekasabolva a támadó francia lovasság; kétszáz lovas *chasseur* tizenkét tisztel foglyul ejtve, az ágyúk visszafoglalva s ismét az ellenségnek fordítva. Azzal a *pozsonyiak* a hátul felvonuló francia gyalogságnak fordultak: — egy hujjában szétszórták valamennyit s most már az menekült az irtványok közé, a hol az insurgens gyalogságban aztán emberére talált.

S a *pozsonyi* ezrednek még ez sem volt elég. Most már vágatott előre a kinyitott országúton. Utolérte azt a francia csapatot, mely a Győrnél foglyul ejtett rendes katonákat kísérte, a *Strassoldo*, *Eszterházy* és *Saint Julien* ezredből valókat, meg a *stájer* honvédeket, köztük harminchat törzstisztet. A *pozsonyi ezred* a franciákat elfogja s a foglyokat kiszabadítja. Azzal még

tovább rohan az ellenség uralta terepen: meglep egy társzekérvonatot, mely puskát, kenyeret, bort, és a mi a legbecesebb: csizmát szállít a francia hadsereg számára. Azt is martaléku ejti, s ekkor aztán a kimentett foglyokat az ellenség fegyvereivel, a saját gyalogságát az ellenség csizmáival ellátva: kétszeressé nőtt haderővel letelepszik az ellenségtől elfoglalt gyepre, s ott annak a saját proviantjával megvendégeli az insurgensek dandárát. Mikor aztán kedvére kipihente magát, szép dob- és trombitaszóval tovább ballagott a csatákban megnőtt dandár, közbül fogva az elfogott franciák századait. — Nem is háborgatta azután őket ez uton senki egész *Keszthelyig*, a Balaton déli végéig.

Ott rábukkantak *Chasteler* tábornokra, a ki a tiroli hadseregével folyvást az ellenséget kereste. Mondták neki, hogy ők most rá tudják vezetni: itt van az a Bakonyon és Vértesen túl; Komáromot őrzi. *Meskó* és *Chasteler* serege egyesülten nagy fordulatot adhat a hadjáratnak, ha most egyszerre a hátába támad. — De *Chasteler* tábornok, mint *rendes* stratega, azt mondá, hogy ilyen bolondságot nem cselekszik, hogy háromszoros erejű ellenségen törjön keresztül.

Akkor aztán *Meskó* azt mondá, hogy megteszi hát ő egyedül a maga insurgens dandárával. S a mit kimondott azt meg is tette.

Három nap kellett *Meskónak*, hogy *Győrtől Keszthelyig* lehozza a dandárát; de két hét kellett hozzá, a míg a Balaton tulsó oldalára átkerülve visszafelé megtette az utat *Komáromig* — *Chasteler* tábornok segítsége nélkül. Minden városnál, minden falunál csatát állva, hatoltak folyvást előre, míg végre a komáromi úton szemközt jött rájuk Gosztonyi két lovas ezredével, a *pestiekkal* és a *veszprémiekkel*. Új-Szónynél maga *József nádor* jött ki eléjük, fényes kíséretével, s forró üdvözléssel fogadva a hősök dandárát, maga állt a hősök elé s úgy vezette táborhelyére, ágyúk dörgése, harangok zugása mellett, az elrongyolott, összevagdalt, sárral vérrel belepett, de megkoszo-

rúzott sereget. A Szent-András temploma küszöbén pedig az ország *hercegprímása* fogadta a hős dandárt, főpásztori áldását adva reá.

Ilyen volt a magyar insurgens sereg: az a kicsúfolt, szégyenszemmel emlegetett „utolsó” *nemesi fölkelés*.

Néhány nap mulva negyvennégy svadron nemesi fölkelő lovasság volt összpontosítva a csallóközi rónán, Böös falu körül.

József nádor e sereghez a következő napi parancsot intézte: „*Vitézek. Ma visszanyerjük zászlóink csorbított jó hírét*”.

Azok vivátot kiáltottak rá: azt hitték, az ellenség elé viszik őket.

A helyett a *király* jött eléjük. Egész fényes táborkara élén.

S ott az uralkodó maga hadszemlét tartott fölöttök; bemutatatta magának a hősök kitünőbbjeit, megdicsérte, érdemrendekkel díszíté őket s dúsan megvendégelte és napi parancsában magasztalásokkal halmozá el az egész insurrectiót.

A király maga tépte le zászlóikról a szégyen fátyolát s maga tűzte fel helyébe a babérkoszorút.

És erről mind nem tudott meg a világ semmit!

Az a hatalmas titkos bécsi kéz még abba a hiteles okmányba is bele tudott nyúlni, mely a király számára a nádor parancsából iratott s a hol ezek a sorok állnak *Kisfaludy Sándor* hadi naplójában:

„*A császár és király a felvonulás gyorsaságán, a tömegek átalakulásán, a fennálló renden elbámult s benső meglegedését nyilvánítá.*”

Az utána következő sorok veres irallal keresztül vannak húzva.

„*És azt mondá, hogy a nemesi felkelő sereget egészen másformának találta, mint a milyennek előtte lefestették; s most már megtudta azt is, hogy Győr alatt a fiak atyáik példája szerint harcoltak.*”

Még a király szavai is alá voltak vetve a censurának! A censura volt az, a mi a classicus korban a „*fátum*”, a minek még az istenek is meg kellett hogy hódoljanak.

Ezzel a nemesi fölkelő sereggel János főherceg újból rendezett hadserege tekintélyes haderővé nőtt meg.

Ha a *wagrami* ütközet napján *Mesko* lett volna János főherceg tábornokari főnöke, a nagy corsikait aligha utol nem érte volna már ez évben a *waterlooi* fátum. Így azonban annak a végzetnek kellett teljesülni, hogy a lanyha vezénylet miatt János főherceg hatalmas serege két órával elkésve érkezett meg az ütközet után, mikor már *Károly* főherceg — nem megverve, de csatát veszve — visszavonulóban volt.

És ezzel a magyar nemesség elveszté a kész babérait; a császári- király pedig elveszté birodalmának négyezer négyszög-mérföldnyi területét.

És akkor még kétszázezer főnyi harcra kész hadseregünk állt egy csatavonalban a nem erősebb ellenfél előtt.

Az osztrák politikusok inkább az ellenségnek nyújtottak kezet, mint a magyarnak. A győztes *Napoleonnak* a béke díjában még a császár- király leányának a kezét is odaadták.

A R E F O R M K O R S Z A K M A G Y A R O R S Z Á G O N

A magyar nemzet a francia forradalom alatt hű maradt királyához a törvényhozásban, a közéletben és a csatatéren.

Láttuk, hogy a nemesi *insurrectio* mily derekasan állta meg a harcot a diadalhoz szokott francia seregekkel szemben, midőn hazája földjét kellett megvédelmeznie: még nagyobb elismerésre érdemesek azok a rendes hadsereget képező ezredek, melyek a jobbágynépből lettek alakítva. A nemességet kivette az ősi szabadság a rendes katonai szolgálat alól: ujoncot csak a parasztság adott. A jobbágy az alkotmányon kívül állt; a szabadság ránézve értelmetlen szó volt: a csatába nem a lelkesedés vitte.

Az országgyűlés által megajánlott ujoncilletéket a megyékre és városokra a lélekszám aránya szerint kivetették, s aztán elindították a huszár toborzókat, hogy tánccal, zenével és boros palackkal szedjék össze az ujoncilletményt az önkényt felcsapókbul. (Későbbi időkben felpénzzel is édesgették az ifjakat a katonai pályára.)

Az ilyen „huszár verbunkok” a század közepe felé a magyar népéletnek egyik typicus jelenségét képezték. Tizenkét nyalakán öltözött huszár tarsolyosan, lódingosan, tollforgós csákovával, kiállt a népes vásárpiac közepére s ott kört alakítva, elkezdte táncolni, cigányok zenéje mellett azt a délceg, férfiaknak való lejtőt, melyet a vigalmakban „verbunkos”-nak neveztek, s aztán a látványra és zenhangokra odacsődülő legénység közül kiszemelve a katonának termettet, boros palackkal kínálgatva, oda csalogatta a tánckaréjba s aztán biztatással, legénykedő nagy mondásokkal addig szédítgette, míg az belekóstolt a borába, parolát adott s egyszer csak azon vette észre magát, hogy az ő süvege van a huszár fején, annak a csáková meg az ő tarkóján: s azzal aztán már fel volt avatva katonának. De a nóta szerint rendszeren úgy járt, hogy „héh, mindgyárt rászedtek: Huszárnak álltam be s bakancsosnak tettek”. A híres zeneszerző Biharinak volt egy toborzó nótája, a melyet „negyven emberes” nótának neveztek el, azért, hogy egy katonaállítás alkalmával egy délután felcsapott erre a nótára a Debrecen városától járó negyven legény katonának.

Ha így ki nem telt az ujoncilletmény, neki indultak az előljárók vasvillával, kötéllel összefogdosni a katonának való legényeket: a hogy a népdal kesergi: „Már mi nálunk verbuválnak — Kötéllel. — Elfogják a szegény legényt — Erővel. — A gazdagnak öt hat fiát — Nem bántják: — A szegénynek, ha egy van is — Elrántják.” — — Magában a „gyöngy életben” sem nagy öröme telhetett a parasztlegénynek a népdal szerint: „Sírhat az az édes anya, kinek katona a fia: Mindig van annak halottja: Éjjel nappal sirathatja”. — Vagy a még gyakorlatibb

felfogás szerint az élelmezést jellemezve: „Szegény kenyér, nincs benne só! Húsos leves csak ritkán jó: Járja mindennap számára, Csillagot néz vacsorára.”

Az ilyen erővel katonának vitt fiukból kerültek ki, ha megszökhettek, a „szegény legények”, a pusztázó betyárok, a kiknek népies, kalandos életük sajtószerű különlegességét képezte a magyar népszokásoknak; mely regényes tünetét a multnak, hogy a jelenkori intézmények megszüntették, senki sem sajnálja.

A magyar nemes, ha királyához hű volt, a nádort, a király testvérét Józsefet pedig kiválóan szerette.

S e szeretetnek mélyenjáró gyökerei voltak, mert József nádor ötven esztendő kormányzata alatt valóságos gondviselészerű alakja volt a magyar nemzetnek. S ilyen alakra azon időkben nagy szükség vala, a midőn Magyarországnak nem volt felelős kormánya, a mely közvetlenül érintkezik a királlyal, fölfelé és lefelé a parlamentnek szavatos.

József nádor, mint a királynak testvére, s annak, a nádori hatalomnál fogva személyesítője, folyvást ott állt a nemzet és trón között, oltalmazva a nemzetet a bécsi kormány túlkapásai ellen s óva a trónt a nemzet kitöréseitől. Ő magyarnak vallá magát. Budán fényes udvart tartott; Alcsúthon egy vadonból paradicsomot varázsolt elő, letelepedve közöttünk mint magyar földesúr s az okszerű gazdasázból fényes példát adva; s egy országgyűlési beszédében kimondá, hogy ő benne is Árpád vére foly.

Háborúban a nemesi felkelő sereget, békében az országgyűlés tanácskozásait vezette; s ha védte ott dicsőséggel a haza épességét, védte itt bölcseséggel a szólásszabadságot.

S erre sokszor volt szükség.

A mint a napoleoni hadjáratok véget értek s a Lipszénél elfoglalt ágyúkból öntött keresztet kiosztattak (úgy nevezett „ágyúkeresztet”, a milyenekkel a hadseregnek minden tagját feldíszíték), a Bécsben összegyűlt európai uralkodói cong-

ressus tagjai már elfeledték, a mi ez emlékkeresztre volt írva: „Európa libertati asserta”.

Az irányadó politikusok az egész nagy lezajlott világháborút egyenesen a szabadelvűség eszméinek rótták fel s ennél fogva azt hitték, hogy a bajt úgy fogják legjobban orvosolni, ha ezen eszméket kiirtják, s az idők kerekeit visszafelé forgatják. Ezen az alapon termelt meg az úgynevezett „Szent szövetség”.

Ennek a hatása Magyarországra is kiterjedt. Gentz terve, mely szerint a birodalom középpontjává Magyarország teendő s annak mintájára az alkotmányos gyakorlat az örökös tartományokra is kiterjesztendő, félre tevődött: — az ország ügyeinek vezetése Metternich herceg kezébe került. Magyarországnak az alkotmánya ugyan meghagyatott, annak a fentartását a király koronázási esküje biztosítja; hanem az országgyűlés nem hivatott össze tíz esztendőig. Csak a vármegyék gyakorolhatták „ellenmondási jogukat”. Ezzel szemben megint a kormánynak nem volt más védszere, mint a kiválóbb ellenzéki megyei szónokokat „ad audiendum verbum regium” (a királyi szó meghallására) Bécsbe felidéztetni; a mi megtörtént még olyan alkalmakkal is, a minő volt Horváth István tudós-
nak az esete, aki egy keringő dallamát a következő rhythmussal egyezteté össze:

„Már Isten néki — Szokjunk rá — Járjunk rá.”

A német táncral

„Úgy is már régen — Rászedtek — Rávettek

A szolga lánkra.”

A miért a tudós felhivatott a király elé Bécsbe, s ott azzal védte magát, hogy a király előtt el is énekelte, el is táncolta az egész nótát, s ezzel a királyt megnevetteté — és a saját lábát kihúzta a törből.

A bécsi titkos rendőrökös kiterjedt Magyarországra is és ellenőrizte még a magántársalgást is. A sajtót censorok rendszabályozták (mindössze tíz nyomda volt az egész országban),

a hírlapoknak csak a száraz eseményeket volt szabad megírniok, de azokat is csak válogatva. Hírlap is csak három volt még akkor. A színtársulatok ügye is elejtetett. A budai magyar színtársaság részvét hiányában megbukott; dacára hogy a nádor és primás tetemes pénzüsszeggel segítézték. Az iskolákban csak azt volt szabad tanítani, a mit a censor megengedet; a római katolikuskoknál a tanítás kizárólag a szerzetesek kezében volt: szabad tanítás csak a protestánsok iskoláiban volt található; a költő neve egyértelmű volt a csavargóéval: Csokonai Vitéz Mihály szegény sorsban élt és halt meg; Kisfaludy Sándornak, a Himfy szerelmei s a Regék írójának műveit csak a középosztály olvasta. A legtöbb költői művet, a censura miatt, szokás volt „leírni”. Ez volt az irodalompartolás.

Azonban, ha a szellemi hátramaradást még kevesen érezték is, az anyagi bajok a nép minden rétegére nyomasztóan hatottak.

A papírpénz és a rézpénz szertelen elterjedése, később annak értékleszállítása, a mit „devalvációnak” neveztek, általános megrendülést okozott az anyagi viszonyokban. Az öt forintos fekete bankóból lett egy forint „pirosszemű” bankó. — A határvámok magas tételei pedig még a gyógyulás eszközeit is elvették Magyarországtól. Fő kiviteli cikkei, gyapjúja, dohányja elveszték a külpiaconkat. A borra nézve még azonkívül az a rendelet állt fenn, hogy a mely kereskedő magyar bort szállított ki külföldre, tartozott ugyanannyi ausztriai bort is megvenni s azzal együtt kiszállítani.

S hogy színültig teljék a keserűség pohara, még az elemek is ellene fordultak az országnak. Oly inséges évek következtek egymásra, hogy az európai Kanahánnak nevezett országban nem volt betevő falatja a népnek: erdei makkból öröltek lisztet.

Valóban nagy életerővel kellett bírnia a nemzetnek, hogy ily fokú lehanyatlásból újra fel tudjon emelkedni önerejével s igazán nagy bizalommal kellett viseltetniök a jövődő iránt azok-

nak a férfiaknak, a kik e század elején vállalkozni mertek arra, hogy a magyar nemzetet ismét európai tényezővé emeljék. Nem riadtak vissza e nagy, nehéz munkától.

Régi, megszokott, a nemzedékek vérébe átment fogalmaknak kellett elmúlniok, helyükbe újaknak támadniok s újból vérré válniok, hogy az egész nemzet bele találja magát a megváltozott világhelyzetbe.

Mai napság már az *akkoriban* új eszmék, melyek a régiket eltemették, sem érthetők többé.

A kik végig éltek ezt az ujjaalakulási félszázadot, sok olyan nevet és elnevezést hallottak, melyek Magyarországon egy-egy kor eszmekörét személyesítik. Így például Tolna vármegyében az egyik pártot „kubinszkynak”, a másikat „pecsovicsnak” hívták. Az első a szabadelvű tábor elnevezése volt, a másikkal a kormányés a conservatív párt híveit csúfolták. Voltaképen pedig ez a Kubinszky nem volt több, csak egy kortesfőnök; Pecsovics ellenben egy conservatív főúrnak a tisztartója, a kinél a pártértekezletre összegyűlt hívek szives vendéglátásra találtak. Asztaláról lett történelmi nevezetességgé s ez a hírnév eltartott harminc esztendeig. Komolyabb cím volt a *liberális* és *conservatív*, s e kettő között álló *reformer*. Maguk a liberálisok is két zászló alatt küzdöttek, a szerint, a hogy *municipalisták*, vagy *centralisták* voltak.

Azok a fenkölt vezérszemlék, a kik a magyar nemzetet halálos ájulásából felélesztetni vállalkozának, mindnyájan átlátták, hogy csak azon az úton érhetnek el igazi sikert, mely a polgári jogoknak az egész népre való kiterjesztéséhez vezet. E cél felé haladának 1825-től 1848-ig a régi hagyományoktól nyugözött nehéz, de kitartó lépésekkel.

Méltán rakhatja le koszorúit a nemzet azon nagy szellemek emlékköveire, kik e nehéz munkát előbbre vitték.

Küzdeni az ellenkező elvű hatalom ellen, csupán szellemi eszközökkel és egyúttal a saját nemzetüknek megrögözött előitélete ellen. Újítani azzal az óvakodással, hogy a régi meglevő

halomra ne dűljön. Terjeszteni a szabadelvűséget és felvilágosodást, a censura kényuralma mellett. Ébresztgetni a nemzeti öntudattal együtt az európai polgárosulás utáni vágyat. Javítani a földet és a szíveket. Mívelni egy elhanyagolt nyelvet, melyet átburjándoztak a holt és élő nyelvek kifejezési, melynek beszélése kiment a divatból, s e nyelvnek érvényt szerezni a szószéken, törvényhozásban, bírói széken, iskolában, irodalomiban, színpadon, s a mi legnehezebb, a társas életben. Előkészíteni oly intézményeket, melyek az elméleti világban utópiai álmoknak tűntek fel. S a kik mind ezekért életet, vagyont, fáradságot áldoztak, azzal a biztos tudattal, hogy az a mag, a mit ők elvetnek, valaha dús aratást fog adni — az utókornak; de azt a kort ők nem érik meg e testben élve.

Az 1825-ben kezdődött s 1827-ben végződött pozsonyi országgyűlés fő alkotásai voltak a közmívelődési s a hadképesítési intézmények, melyeket immár a kor kivánalmaihoz képest kellett átalakítani.

Törvény hozatott a magyar tudományos akadémia és a Ludovica katonai akadémia Pesten leendő felállítására: mind a kettő önkénytes adakozások útján, melyeknek sorában ott látjuk a magyar főrendek legfényesebb neveit, elül a nádorral, azonkívül az egyes megyék gyűjtéseit a nemesség körében. Épen így lett megalakítva a magyar nemzeti muzeum is.

Két messzevilágló névvel találkozunk e téren: mind a kettő Széchenyi. Az első Ferenc, ki nagybecsű könyvtárának ajánldékozással a nemzeti muzeumot segítette megalapítani; a második István, ki a magyar tudós akadémia megalapításánál kezdé meg örökké dicsőítendő hazafiúi és reformatori pályáját.

A haza atyjai azon tanácskoztak a követek kerületi gyűlésén, hogy a magyar tudós társaságot megalapítsák. Jó szándékban nem volt hiányosság, de nem volt meg a fő kellék, a hogy a hírneves, a hazafi követ Nagy Pál mondá: „a mi a háborúhoz kell: a pénz, pénz és ismét pénz”.

A mint Nagy Pál szavai elhangzottak: a hallgatóság közül felállt egy fiatal huszárcapitány: melle vitézségi érdemrendektől horítva, a ki e rövid beszédet mondá:

„Nekem itt szavam nincs. Nem vagyok tagja a követek házának. De birtokos vagyok: és ha feláll egy oly intézet, mely a magyar nyelvet kifejtsé, mely avval segítse elő honosainknak magyar neveltetését, jószágomnak egy évi jövedelmét feláldozom reá.”

E rövid beszéd oly lelkesedésre ragadta az ország rendeit, hogy még azon ülés folyamán egy negyedmilliónyi ezüst forint gyűlt össze a magyar tudományos akadémia megalapítására.

S ettől fogva Széchenyi István közel egy negyed századig maradt nemzetének szellemi és anyagi téren előre vezetője. „Te saxa loquuntur!” Az akadémia, a lánchíd, a vaskapu visszahangozzák nevét a késő kor nemzedékének.

Az 1830-iki országgyűlés kezdődött V. Ferdinánd trónörökösnek még atyja életében megkoronáztatásával s a magyar alkotmányra felcsüdésével. A magyar ezredck számára 28 ezer ujonc lett megszavazva, minden jövőre való következtetés nélkül.

Ugyanez esztendő fekete esztendő volt az egész országra nézve. Ekkor lépett fel először az Európában megjelenő ázsiai kholera egész iszonyúságában. Az emberáldozat, melyet magával vitt, felért egy hadjáratnál. S ugyanczen mirigy idézte elő a felvidéki tót lázadást, melyet fegyverrel kellett elfojtani. A buta néppel azt hitették el a panszláv bujtogatók, hogy az urak mérgezik meg a kutakat, hogy a parasztokat kiirtsák. E mellett azonban egy örvendetes eseményt kell még feljegyez-nünk az év krónikáiba. Ekkor jelent meg az első gőzhajó a Dunán, melynek „Argo” volt a neve.

1835-iki böjtmáshava 2-án I. Ferenc meghalálózván, a már koronás V. Ferdinánd király a jövő évre összehívta az országgyűlést: ekkor lett törvénytényé emelve, hogy a törvények

szövegében a magyar nyelv a hiteles. Ugyanezen országgyűlés műve volt a Mária Terézia-féle urbariumnak szabadelvűbb fejlesztése, a jobbágyok telki illetményeinek vidékek szerinti meghatározása, kötelességeik leszállítása és szabad költözködése.

Ugyanekkor lett rendezve a községi beligazgatás; megállapítva a földesúri hatáskör törvényhatósági tekintetben; tanakodtak a nép terheinek könnyítésén, a katonatartás megváltásán s megadták a jogot a nemnemesnek, hogy saját személyében perelhet a bíróság előtt. — De még annak az országgyűlési szónoknak, a ki a birtokmegváltásról s az egyenlőségről bátorkodott példálózni az országgyűlésen, azt kiáltották oda, hogy „*ne stultiset!*” (Ne bolondozzon!)

Mintegy a jövőbe vetett látás tűnik fel az ez évi országgyűlésnek azon határozata, melyben ki lett mondva, hogy minden, tizenhárom meghatározott irányban az országot átszelő vasútra, ha azokra vállalkozók akadnak, az ország engedélyt, kedvezményeket és oltalmat fog nyújtani: meghatároztatik a kisajátítás módja s a vasúti vállalatok fölmentetnek az adózás alól.

Még akkor egész Európában alig volt két országban valami próbavasút.

De közvetlenebb eredményű volt ez országgyűlés határozata a Buda és Pest között felállítandó lánchíd építése felől, melyen mindenki (még a nemes ember is) fizetni tartozik: kilátással egy meghatározott időre, melyben a lánchíd a nemzet tulajdonába megy át a részvényesek kezéből s akkor ismét mindenki ingyen járhat rajta.

1842 aug. 24-ikén tette le a lánchíd alapkövét Károly főherceg, az asperni diadalmas vezér, mint V. Ferdinánd király helyettese. Az oklevélben, melyet ekkor a kőbe foglaltak, a király, Károly főherceg, József nádor, neje és gyermekei, s az esztergomi hercegprimás után Széchenyi Istvánnak a neve következett, mint a monumentalis mű voltaképeni megalapítójáé.

Még tovább haladt ez országgyűlés a nemzeti kultúra terén is, a midőn elhatározta a Pesten felállítandó nemzeti színház felépítését s a Vácon berendezendő országos siketnémák intézetét.

Végül elhatározta, hogy az országgyűlés költségeit jövőben a nemesség viselje.

Új szellem látszott ébredni a törvényhozásban: a hazafiság, emberiség és fölvilágosodás szelleme.

E megkezdett úton haladt előre az 1840-iki törvényhozás egy új büntető törvénykönyvi javaslatnak a kidolgozása által, mely alapjaiban szabadelvűnek és előrehaladottnak volt mondható.

Ugyanezen országgyűlés nevezetessé lett az által, hogy a magyar nyelvet egyedül hivatalos érvényűvé emelte. Ettől fogva a latin megszűnt hivatalos jelleggel bírni.

Azonkívül több gyakorlati hasznú intézkedés is kezdetét vette: így a Dunaszabályozás, a mezei rendőrség, a csatornák rendezése. De a mi főleg az egész hitelvilágra nézve korszakot képezett, az a váltótörvénykönyv megalkotása volt, melyből aztán külön censurát kellett letenni még a régi ügyvédeknek is, s a ki azt sikerrel megállta, azontúl „köz- és váltó-ügyvédnek” címezhetette magát. Ezzel összefüggött a kereskedőkről hozott törvény, a részvénytársaságokról szólóval együtt, s végül a csődtörvény. Mindezek a régi patriarkalis jogi és birtoki viszonyokat nagy átalakulásra készítették elő.

Ugyanezen országgyűlésnek egy cikke először oszt jogokat és szabadságokat a zsidóknak is. (Ámbár fel van jegyezve, hogy I. Ferenc 1820-iki budai látogatása alkalmával, a midőn a magyar főnemesség oly feltűnő nagy pompával fogadta, hogy a felség nem mondhatott rá egyebet, mint azt, hogy „totus mundus stultisat” — „az egész világ a bolondját járja” két zsidót is nemesi rangra emelt.)

A Pesten felépült nemzeti színház építési költségeire és az első felszerelésekre az országgyűlés megszavazott 50,000 forint-

tokat „és nem többet”, a megalapítására pedig négyszázezer igazi értékű ezüst forintot: „mely somma egyedül a nemesek által leszen fizetendő” (Ha akkor valaki azt mondta volna a Rendeeknek, hogy lesz egy esztendő, a mikor csak az opera költsége felmegy háromezrézer forintra!)

Az 1843/44-iki országgyűlés biztosítja a protestánsok teljes vallásszabadságát, kiterjeszti a nemesi javak birhatási jogát a nemnemesekre is s ezeket képesíti minden közhivatalban való alkalmaztatásra. Azonkívül szabályozza a közmunkák teherarányát.

A magyar törvényhozás nemcsak a vallási, politikai és közmívelődési téren sietett haladó léptekkel helyrehozni a mult idők mulasztásait, a nemzetgazdasági téren nevezetes intézkedéseknek veté meg alapját.

Egész sivatag területei az országnak lettek a földmivelés számára felszabadítva a vizek szabályozásáról, csatornázásokról s a futó homok megkötéséről hozott törvények következtében.

E korszak örök emlékei maradtak a Ferenc király nevét viselő Ferenc-csatorna, a Béga és Sárvíz csatornák s a Tiszaszabályozás.

Szintoly fontos intézkedés volt a „tagosítás”, mely a földbirtokosoknak sok határban szétszórt szántóföldjeit egy tagban egyesítve s birtokaikhoz mért arányban a kétséges jövedelmű legelőket felosztva új belterjes gazdálkodási rendszert alapított meg az országban s a nagy alföldi városok pusztáit tanyákkal benépesíté. Bizton elmondhatjuk, hogy e korszak volt Magyarország a második honfoglalás kezdete.

1847-ben lett átadva a közforgalomnak a legelső gőzmozdonyos vasútvonal Budapesttől Szolnokig, István nádor jelenlétében, kit az ország ugyanazon évben emelt dicsőült atyja, József nádor halála után a nádori méltóságra.

Két évvel később lett átadva a lánchíd a közforgalomnak, összekötve Budát Pesttel, s lehetővé téve, hogy a két városból

egykor egy főváros alakuljon. Azon évben a két város összes lakossága 120 ezerre ment. Pest romjaiból épülőben volt, az 1838-iki márciusi nagy árvíz által összedöntve, mely a várost akkor semmivé tenni látszott. E nagy catastropha alatt István főhercegnek és báró Wesselényi Miklósnak legenda-szerű népszerűséget szerzett a veszélyben nyújtott bátor segély. — A kik ötven évet végig éltek, elmondhatják, hogy látták a halált és látták a feltámadást!

WESSELÉNYI MIKLÓS

Századunk egyik legkiválóbb alakja volt báró *Wesselényi Miklós*. Sarja egy főúri családnak, mely a magyar nemzet történetében mindig nevezetes helyet foglalt el: testben és lélekben törhetetlen erejű hős: méltó utóda dicső ősapáknak.

Már kis gyermek korában szilaj mént fékez meg, melynek hátára maga az apja dobta fel egyetlen fiát, anyja szemé láttára. Mint tíz éves fiú kardot ránt a felbőszített nemesség tömege ellen, mely atyját megrohanta, s azt merész fölléptével megvédelmezi: az 1809-iki insurrectióban, mint tizenkét éves suhanc lovas dandárt vezényel.

Ifjú korában megismerkedik gróf *Széchenyi Istvánnal*, s a két jó barát együtt utazza be Európát gyalog, versenyezve a fáradság és nélkülözések fokozásában. *Széchenyi* jobban ki-birta az éhezést, *Wesselényi* a gyaloglást.

Midőn a politikai élet sebesebben kezdett lüktetni a hazában, e szoros barátság felbomlott. *Széchenyi* „*ernyedetlen reformer*”-nek vallá magát, *Wesselényi* pedig radikális újjáalkotást követelt: jobbágyok felszabadítását, szabad sajtót. Olyan vakmerő eszmék voltak ezek azon időkben, a minőket az akkori kormány honarulásnak bélyegezett. *Wesselényi*, hogy elveit megvalósítsa, könyomdát állított fel, mely a pozsonyi országgyűlésen történeteket sokszorosítá. A kormány lefoglalta a könyom-

dát, s minthogy az censura nélkül működött, törvényszegéssel vádolta Wesselényit.

De a nyomtatott szónál még súlyosabban lett neki beszámítva, a mit élő szóval beszélt: Szatmár megye közgyűlésén tartott szónoklata. A jobbágy nép felszabadítását hirdeté: a mitől még akkor a nemesi osztály irtózott.

Nevezetes volt maga a Szatmárba jövele is. Jöttének hírére a megye szabadelvű nemesei küldöttséget bocsátának eléje, mely Középszolnok megye határán várta be a hirhedett vezérszónokot. Az ég viharral fenyegetett, a távolból a közelgő zivatar dörgése volt hallható. Azért a küldöttség szónoka csak elmondá üdvözlő szónoklatát Wesselényihez, a ki végig hallgatta s aztán válaszolt rá. Oroszlándörmögéshez hasonló szava volt, a mikor csendesen beszélt.

E közben megérkezett a zivatar: az erdő zúgott, a szél üvöltött, a villám jobbra balra csapodott le: Wesselényit az mind nem zavarta meg. Ha az ég dörgött, az ő szava túldörgött rajta. A küldöttségnek ott kellett állni, és hallgatni a beszédet. Díszmente, panyóka, prémes kalpag mind facsaróvá ázott, de azért Wesselényi ékesszólása meg nem rövidült. A zivatar aztán odább vonult. A nap megint kisütött s a tisztelt deputatio köntöse szépen meg is száradt és Wesselényi még mindig folytatá lelkesítő hazafias válaszát a hazafias üdvözletre.

A szathmári beszéde miatt „nóta” pert indított a kormány Wesselényi Miklós ellen.

Közhit volt, hogy a bécsi kormány más úton is igyekezett a félelmes újítót megsemmisíteni. Köztudomású volt az 1836-iki pozsonyi országgyűlés alatt végbement kardpárbaja. Egy idegen születésű hirhedett vívó, aki több párbajban lett nevezetessé az által, hogy ellenfelét megölte, kihívta Wesselényit. Az idegen főúr egy kardcsapással súlyos sebet ejtett Wesselényi nyakán: de a másík percben Wesselényi csapásától ellenfelének a jobb karja lehullott a porba.

A „nóta” per hosszúra húzódott: a királyi táblától feleb-

bezték a hétszemélyes táblához. Ott találta a t. ama nagy katasztrófa, mely a fővárost romba dönté. 1838. június 15-én a jégzajló Duna, megrekedve a Csepel szigetnél, átszakítá a pesti védgátakat s elönté jeges hullámaival az egész várost, melyből csak egyes foltok maradtak szárazon. Akkor még az ódon házak legnagyobb része rossz anyagból volt épülve; a három napig folyvást emelkedő vízár utcaszámra dönté le az épületeket, s néhol az első emeletre is felhatolt. A kik szilárdan épült házakban megmenekültek, azokat meg az éhhalál fenyegette.

Lánchíd még nem volt, hogy Budára lehetett volna futnia a megrémült lakosságnak. Ekkor tűnt ki Wesselényi Miklós, a többi életmentő férfiak seregéből, mint első a szabadító hősök között, ki saját dereglyéjén éjjel nappal járta a vízlepte utcákat, a legjobban fenyegetett házak lakóit felszedve, s a biztosabb helyeken levőknek élelmet osztva oly ernyedetlen buzgalommal, a mit csak az ő óriási testereje bírt meg. Fényes alakját, melyet e rémnapok a népszerűtet glóriájával vettek körül, *Vörösmarty* remek költeménye dicsőíté meg.

De ez a fény sem óvta meg őt a börtön sötétségétől.

Akármilyen csillaga lett legyen is a nemzetnek Wesselényi, a kormány követelte börtönbe záratását. El lett ítélve a népszabadság mellett tartott szónoklatáért három esztendőre.

Ekkor, a mit a fény meg nem tudott tenni, megtette a sötétség. Az a sötétség, mely Wesselényi szemcire borult.

A kormány és a király kegyelmet gyakoroltak. Megengedték Wesselényinek, hogy néhány napi bebörtönöztetés után, egészsége helyreállítása végett elutazhasson a graefenbergi hidegvíz-gyógyintézetbe, de azzal a kötelezettséggel, hogy a mint szememek épségét teljesen visszanyeri, azonnal önkényt jelentkezék börtönbüntetésének hátralevő részét leülni.

Igy azután soha sem került a börtönébe vissza. Teljesen megvakult. Így szabadult meg az egyik éjszakából a másik éjszakába. Ebben a szemcire szállt sötétségben diktálta neve-

zetes munkáját, melynek címe „Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében”, melyben nagy látnoki tehetséggel jósolja meg mind azokat a balhelyzeteket, melyekbe Ausztria és Magyarország Oroszországgal szemben, a délszláv és a keleti kérdés miatt, keveredni fog s melyek ellen nem ajánlhat mást, mint alkotmányos szabad kormányzatot.

Mikor a szabadság napja feljött 1848-ban: azt már Wesse-lényi csak a lelkével láthatta.

Ismét megjelent a politikai küzdőtéren; de nem mint harcoló hős többé. Képviselő volt, népszavazás útján megválasztva a nagy nevezetességű 1848-iki budapesti országgyűlésre; de már Debrecenbe nem ment el.

Lelki szemei előtt megvalósulva álltak a nagy ideálok: a népszabadság, jogegyenlőség, szabad föld, szabad szó, szabad sajtó; — a mi azokon túl van: ott már ő nem látott mást, mint homályt és veszedelmet. Óva inté honfitársait, hogy ne lépjenek a forradalmi térre; mert az bukásra fog vezetni. „*A forradalom az a híd, a melyen keresztül az abszolutizmus visszatérhet.*”

Ez a vak ember volt, a ki látott.

Mint elítélt, mint graefenbergi szenvedő megnősült, családot alapított. Szegény leányt vett nőül.

Mint vak ember, látnok volt, mint öreg ember, csendes ember.

A ki megindította a lavinát, mikor az rohanóban volt, útját akarta állni s összetört alatta.

KOSSUTH LAJOS

Kossuth Lajos neve maga egy korszakot képez a magyar nemzet történetében, s alakja, bár mindig egyenlő nagyságban, három különböző világításban áll előttünk. Az elsőt az alkotmány ujjá alakulásáig keresztül vitt működése, a másodikat a kormányzása, a harmadikat az emigratio vezetése szolgáltatja.

Mint hírlapíró kezdte. A szó minden értelmében „író”; mert az egész lapot maga írta és az a lap nem nyomtatva, hanem írva sokszorosították.

Az 1832-iki országgyűlés Rendei határozzák el, hogy üléseik folyamáról „Országgyűlési Értesítő” adassék ki. A nyomtatásban sokszorosítást a kormány nem engedte meg: még a könyomat használatát is betiltá! azt azonban nem akadályozhatta meg, hogy írott tudósítások szerkesztessenek. Ezzel lett megbízva Kossuth, a ki akkor fiatal ügyvéd volt, s mint absentium ablegatus vett részt az ülésekben. Az „Országgyűlési Értesítő” a pozsonyi fiatalság, többnyire tanulók írták le „dictando”, apró, csaknem nyomtatáshoz hasonló betűkkel, s ezek lettek zárt levélborítékban a megyéknek megküldve.*

Az országgyűlési szak bevégeztével Kossuth Budapestre jött, s itt folytató az írott lapot, „Törvényhatósági Értesítő” cím alatt. Fényes irálva, szabad eszméi, genialis szelleme nagy sikert vívtak ki a szűk olvasó körben. Alig volt több száz előfizetőjénél.

E miatt vetteté fogságra a kormány Kossuthot. S a börtön rideg volt, a bánásmód szigorú. Egy évi vizsgálati fogság után háromévi szabadságvesztésre szól az ítélet. S e nehéz börtönben Kossuth szelleme nem homályosult el, mint Lovassy Lászlóé, nem is lankadt el, mint a Martinovics-per foglyaié; hanem megérett és kiművelődött.

I. Ferenc meghalt, új király, V. Ferdinánd, lépett a trónra: új országgyűlés lett egybehíva, új kancellár foglalta el a bécsi magyar palotában a helyét; enyhébb korszak vette kezdetét. A kormány engedélyt adott Landerer pesti nyomdásznak egy szabadelvű lap kiadására. Ez volt a *Pesti Hírlap*. A politikai

* 1836-ban magam is részt vettem e leírásban, mint pozsonyi diák s ez időtől maradt meg mind mostanáig a nyomtatásnál is sűrűbb írásmódom.

okok miatt elítéltek kegyelem útján kibocsáttattak börtönük-
ből s Kossuth lett a Pesti Hirlap szerkesztője.

A mint a felülről jövő nyomás megszűnt, a magyar ellenzék
sem harcolt többé oly elkeseredetten a kormány ellen. Kos-
suth lapszerkesztői működésére nem volt befolyása a börtön-
ben kiállt keserűségek emlékének. De annál lángolóbb hévvel
irt a *nép jogai*, a *jobbágyok felszabadítása*, a *közteherviselés*, a
jogegyenlőség mellett.

S a közteherviselés, a nemesség megadóztatása nem volt
háladatos babértermő liget. Az ilyen szavak még tán ma sem
találnának általános lelkesedésre:

„Jól rendezett státusban az adótóli mentesség — polgári
lealacsonyítás. Ki az, ki Angliában, Frankhonban, a szabad
Amerikában adót nem fizet? A rabszolga, a béres cseléd, a
koldus: a szegény, a kinek semmije sincs. Ki az, ki adót nálunk
nem fizet? Megnevezés nélkül is mindenki tudja. Amott a
státus a szolgától, a koldustól adót nem kíván, mert nem adott
neki semmit a miért kívánhatna; nekünk az édes hon anya-
tejének színét adá s mi épen azért nem adózunk! Boldog
Isten! Mint hever e földön parlagon annyi rejtett kincs;
mi minden nincs itt, a minek lenni kellene: s ti azt mondjátok,
hogy e hont szeretitek, s még is e hön szeretett hon javára,
díszére, boldogságára évenkint egy-kétszáz ezer font ster-
linget adózni nem akartok, a míg népetek milliót adózik! —”

Az országnak minden szabadelvű férfja egyetértett e néze-
tekkel, s e nézetek érvényesültek is az 1842/44-diki ország-
gyűlésen.

Kossuth volt a magyar hirlapirodalomnak megteremtője.
Ő tette a sajtót „óramutatóvá a nemzet életében, hajnalcsilla-
gává a világosság napjának, a jelen izzadó munkásává, mely
a jövőt előkészíti; élesztő fuvalmává a rejtekben csillámló
eszmeszíkranak; őrévé a jogszerűségnek; reményhorgonyává
a szenvedőknek, zászlóvá, mely körül tábort üssenek, kiket
egyenlő elvek vezetnek”.

Kossuth határozott demokrata elvei mellett is a megyei önkormányzat szószólója volt: ezt védte a Pesti Hirlap. E politikai elvvel szemközt állt az a másik szintén szabadelvű nézet, mely a felelős kormányzatot, s az abból kifolyó centralisatiót tűzte zászlajára.

Midőn Kossuth a Pesti Hirlap szerkesztésétől visszalépett, a kiadójával történt meghasonlás miatt, a lap a szabadelvű ellenzék organuma maradt ugyan, de a centralista politikusok vezetése mellett.

Kossuth nem kapott a kormánytól engedélyt új lap megindítására: bár maga felment is Bécsbe Metternichet felvilágosítani. Metternich hajlandó volt azt megadni Kossuthnak: de a kancellár, Apponyi György, megtagadta tőle.

Ekkor a nemzetgazdászati terén indított meg új élénk mozgalmat Kossuth a „Védegylet” — „Gyár és iparegylet” életbe léptetésével. Mily hatással voltak ez eszmék a közéletre, arról tanuskodott az 1846-iki budapesti iparkiallítás.

1847 január 13-ikán meghalt József nádor, miután az előző évben ötven éves nádorságának jubileumát megérte.

Semmi sem jellemzi Kossuth lelki világát oly híven, mint azon emlékezésede, melyet a meghalt nádor felett tartott, Pest megye rendeinak gyűlése előtt: remekét a szónoklati irányoknak.*

„Tekintetes Rendek. Főherceg József nádor halála a magyar nemzetszaládra közegyetemes bánatot hozott.

„Korunknak viszontagságai, pártok és érdekek küzdelme s ellenkező meggyőződések, ellenkező indulatok tusái megszagatták e honnak fiai közt a testvériség kötelékeit; de a meghasonlott testvértáborok osztatlan pietással, osztatlan szeretettel tekintettek még is az ősz nádorra, ki, mint a nemzetszalád patriárkája állott a táborok között, harcainkban is éreztetve velünk, hogy testvérek vagyunk. — S most, midőn

* Még eddig tudtommal nyomtatásban meg nem jelent. J. M.

földi pályáját végzé, testvéri bánattal állunk sírja körül; testvéri fájdalommal érezzük, hogy kidőlt közülünk a nemzetcsalád főnöke, testvéri pietással mondjuk mindnyájan: legyen áldott közöttünk emlékezete.

„Nádorságának félszázada eseményteljes nehéz korszak volt. Látta futásban a királyi házat és ingadozni látta trónusát; — látott e hon földén győzedelmes ellenséget az ingadozó királyi szék körül és a győzelmes ellenséggel szemközt törhetlen hűségben e nemzetet, mely vérét patakokban ontá s áldozatait halomra hozá oly harcban, mely eredetileg miénk csak azért vala, mivelhogy a királyunké volt. — És látta, miként a béke az országra nem hozott vigasztalást, hanem hozta az alkotmány felfüggesztését. — És látta felébredni e nemzetet, s férfias állásában az ujjászületés frigyét megkötni az ősz királylyal, kinek legnagyobb tette az vala, hogy tévedését meg tudta bánni, s azt bevallani elég erős volt. — És látta: miként e frigykötésből egy ifjú új nemzetélet keletkezik, melynek legelső védje ő vala, ki feltartóztatott ez új életre mért nem egy csapást, vagy enyhítgeté, hogy ha lesújtott. — Látta pályája kezdetén nemzetéletünk zálogát, a magyar nyelvet, a szegény földműves szerény lakai közt bujdosolni és látta pályája végén a királyi széken helyet foglalni s a kinek karján nemzetiségünk a kunyhóból fel a trónra emelkedett, az ő, a nemzet nádora volt! — Látott maga körül egy új nemzedéket támadni, mely megoldja a multnak láncait; — látta megifjúlni a nemzetet s az új kor új szükségeiből új eszmék paizsán emelkedni a nép iránti örök igazság hajlamát, mely nélkül e honnak jövődjö nincs. És ő, az agg nádor, mig testben a sír felé hanyatlott, lélekben, érzelemben, az ifjodó nemzettel lépést tartva, együtt ifjodott. — Élte alkonyába a nemzet ujjászületésének napkölte vegyült.

„Mondják, hogy kevéssel halála előtt magát amaz ősz királyi lak ablakához viteté, miszerint Pestet még egyszer lássa. És ha e végbúcsú pillanatában elvonult lelke előtt Pest

város képe, minő volt akkor, midőn azon ablakból, mint nádor, először nézett le Pestre: s ha megtöredező szemei látták a képet, mely virító ifjúságában terült el a haldokló előtt e nagyszerű percben, lehetetlen volt át nem rezgeni lelkét a gondolatnak, hogy a főváros eme két képében a magyar nemzet képét szemléli: a minő volt, midőn ő a nádori székre lépett és a minő most, midőn leszáll.

„Jövendőnk Isten kezében van; Isten kezében van, a ki bért csak a munkának ad; Isten kezében, a ki tán nem hagy el, ha mi magunkat nem hagyjuk el. De bár legyen jó, legyen balszerencse, mit a végzet önérdemünk, vagy önbűnünk által e nemzetre mérend, az utóbbi ötven év nagyszerű történelmi emlékezete minden esetre igazolni fogja a késő kor előtt is a közfájdalmat, melyet József nádor halála fölött az egész nemzet érez.

„Ámde Pest megye Rendeinek e nemzeti közfájdalombul nem másokéhoz hasonló, hanem sokszoros osztályrész jutott; annál nagyobb osztályrész jutott minél közvetlenebb, minél kedvesebb volt azon kapocs, mely e nemes megyét a dicsőült nádorfőispánhoz köté. A veszteség perce igen érzékeny emlékeztető s a tekintetes Rendek most a veszteség percében bizonyosan elevenen érzik, mi sokszoros hálával, a szeretetnek és pietásnak mi szent emlékezetével tartoznak a mi meghalt örökös főispánunknak.

„A megyei institutio sokkal hatásosabb támasza ez ország szabadságának, mintsem hogy ne volnának irígyei, kik minden lépésnyi tért, melyet a megyei rendszer veszít, az országgló hatalom nyercségének vélnek s inkább hajlongva ennek, mint szeretve amazt, e szerint cselekesznek. Innen van aztán, hogy sok testvérmegyének egész élcte hosszú időközön át nem egyéb, mint örökös szomorú harc a főispánnal. A tekintetes Rendek, megholt nádor főispánunk korából a szomorú harc kellemetlenségeit nem ismerik. Ő dicsőségét s örömét a tekintetes Rendek jogainak nem csonkításában, hanem megőrzésében,

méltányos kívánataiknak nem hatalomfitogtató visszautasításában, hanem teljesítésében, az idők súlyának, az előgördülő ütközési köveknek nem szaporításában, hanem elhárításában, legalább enyhítésében keresi; s mind közvetlen kormányzatában, mind kivált a legközelebbi legnehezebb időkben helyeteseinek választásában s választási módjában közöttünk mindig a békének, az egyetértésnek, a bizalomnak őrangyala volt.

„Ó bár tanulnának példáján mások! De ki volna azon vakmerő, a ki magáról hinni, vagy állítani merné, hogy ő hívebb birája, s jobb tanácsadója a királynak, hívebb támasza az országló hatalomnak, mint volt e megyének dicsőült főispánja, — egyik király testvére, a másiknak bátyja? és im, főispán soha sem vélte, hogy hasznos szolgálatot teszen a királynak, — ha vagy megtámadja a megye jogait, vagy többségvadászva, pártszenvedelmek tusáiba keveredve s kegyeit politikai rokonszenvekhez mérve, szór egyenetlenséget a rendek soraiba: hanem inkább tettel, példával mutatta meg, hogy azon főispán szolgálja legjobban királyát, ki a pártok fölött áll s ezen állásában a megye jogait, a megye szabadságát legvallásosabban respektálja.

„A t. rendek bizonyosan legelőbb lesznek készségben s közremunkálásban, ha a jövő országgyűlés a dicsőült nádor emlékezetét ő hozzá s a nemzethez méltóan megörökíteni akarandja; — most a halandóság kikerülhetetlen csapása mellett, egyéb alig van tehetségünkben, mint hogy azon bánatot, melyet lelkünk mélyében érzünk, a felolvasott felsőbb intézmény értelmében — külső jelekkel is kimutatjuk, — s tisztviselőinket is hivatalos eljárásainknál pecsétben és más egyebekben hasonlóra utasítjuk s egyszersmind hogy szívünknek őszinte adóját, Pest megye Rendeinek őszinte fájdalmát jegyzőkönyvünkbe iktassuk, s a főherceg István ő fenségéhez intézendő felírásban is kifejezzük.

„Helyén lesz ez annyival inkább, mert viszonyaink ő fensége irányában — Istennek hála, aként alakulnak, hogy a mint

ohajtom, hogy ő fenségének felejthetlen atyja elvesztése feletti méltó fájdalomt enyhítő vigasztalásul szolgáljon az, hogy bánatában az egész nemzet, Pest megye Rendei pedig keservesen osztoznak, úgy viszont Pest megye Rendei bizonyosan egy szívvvel lélekkel oly érzelemtől lelkesítvék, miszerint a saját fájdalomt enyhítő vigasztalóját ő fenségében találják.

„Egy szeretett nádornak halála nem olyan esemény, mely felett csak bánatot szabad érezni, itt az emberi szív gyászához a polgárkebel gondjai csatlakoznak, s ha nemcsak saját meggyőződésemet kérdezem, hanem figyelmet vetek a népérzelem minden manifestatióira, melyeket uton-utfélen és magán helyeken tapasztalunk, tagadhatlan tény gyanánt állíthatom, miként a rendszernek, különösen Pest megye rendeinck egyetemes közkívánata, hogy *István főherceg választassék az ország nádorává.*

„És én nem vonakodom kimondani, miként ezen közkívánatban van ugyan része a dicsőült atya iránti pietásnak, van része az emberi szív azon nemes hajlamának, miszerint ragaszkodását a szeretett atyáról a reményteljes örökösre általviszi; de az István főherceg nádorsága iránti nemzeti közóhajtás több, sokkal több, mint pusztán a hála és pietás kifolyása, sőt inkább a körülmények komoly megfontolására s a politikai okszerűség számba vételére alapított józan statusbölcse ség. Mi nekünk az izgatott harcban oly nádorra van szükségünk, ki a pártküzdelmek szenvedelmén felül s kívül állva, nem pártnak, hanem a nemzetnek embere legyen. — Én azon nádort István főhercegben remélem, mind születési magas állásánál fogva, mely őt a magánéleti surlódásokon, a magánérdekek nepoticus indulatain felül emeli, mind azon kegyeletes befolyásánál fogva, melyet oly atyának, a minő az övé volt, emlékezete a kedélyes örökösre természetesen gyakorol és kell gyakorolnia azon szívemelő tapasztalatnak, miszerint atyja sírjánál, hol a hízélgés megszűnik, mert semmit sem vár-

hat többé — azt kell látnia, hogy ezen út az, melyen e nemes szeretetet mind magának megnyernie, mind az uralkodóház iránt megtartania lehet. — Nekünk oly nádorra van szükségünk, ki elég magas állású legyen, miszerint se annak ne legyen kitéve, hogy az intrikák engedelmes eszközévé törpíttessék, sem annak, hogy ha ezzé törpülni nem akarna, elmellőztessék s befolyásában megbéníttassék: én ezen óhaj-tásom valósultságának garantiáját István főhercegben találok. Nekünk oly nádorra van szükségünk, ki ha esküvel fogadandó tiszte szerint a trónusnál alkotmányunk védelmére kel, tette-hez még csak árnyéka se férhessen azon gyanúsításnak, hogy midőn a magyart, a magyarnak alkotmányát, önállását, nemzetiségét védi, a dynastia érdeke ellen cselekednék; sőt kinek szava és személye már magában győző ok, magában garancia legyen, hogy ép azért védi az alkotmányt s az ország nemzeti érdekeit, mert fejedelmének s a királyi háznak érdekeit szívében viseli. — Én az ily nádort István főhercegben találom. — Nekünk oly nádorra van szükségünk, ki midőn ekként a pártok felett király és nemzet között közvetítő kapocs gyanánt áll, ez állásában szívvvel lélekkel magyar legyen. És István főherceg magyarnak született, magyarnak neveltetett, ő e honnak nem adoptív polgára, ő e hazának született édes gyermeke, ki egy levégőn nőtt fel mi velünk, kit a hazában atyjának, anyjának sírja, atyja életének minden lépten szemébe tűnő nyomdokai, bölcséjében első szívdobbanása, gyermekkorának kedves emléke, ifju korának első eszmélete csatolnak. — Neki nem lehet e nemzetet nem szeretnie. — Nekünk oly nádorra van szükségünk, ki a szabadság közepett növekedve, a szabadságban rémképet nem lát, s egy szabad nemzet eleven vérpezsgésében nem szaglál rendbontó féktelenséget. — István főherceg közöttünk született, közöttünk nőtt fel, lelke az ujjá születő nemzet új életének szabad legében erősödött. A mit még azon okok mellett egyéniségéről mondhatnék, tilt szerénysége, tilt önjelle-

mem, mely élő emberről inkább keveset szól, hogy sem hizelegni látszassék; de úgy gondolom eleget mondék, miszerint motiválva véljem, hogy Pest megye rendeinek nem csak kegyeletből, hanem alapos okoknál fogva, közkivánatuk, hogy István főherceg választassék országunk nádorává.

„És ime itt van előttünk a legfelsőbb intézmény, miszerint tudósíttatunk, hogy ő felsége a király István főherceg ő fenségét ideiglenes s a jövő országgyűlésen történendő nádorválasztásig Magyarország királyi helytartójává s mint ilyen, többek között ezen nemes megye főispánjává kinevezni méltóztatott.

„Miután így a királyi helytartóság, mint az ahhoz kapcsolt hétszemélyes táblai elnökség, Pest megyei főispánság s Jászkunok grófbírósága törvény által állandóan és örökösen egyenesen a nádori méltósághoz van kötve, ha legkevesebb okot látnék azon hiedelemre, hogy ezen kinevezés által akár a nádori méltóság és ahhoz törvényesen kapcsolt tisztségek hatáskörének, akár pedig magának a nádorválasztás körüli nemzeti jognak csorbítása, vagy elmellőzése céloztatik, el nem mulasztanám az iránti aggodalmaimat kijelenteni.

„De miután ő felsége nyíltan kimondja, hogy ezen kinevezést mult históriai példák nyomán csak ideiglenesen s a jövő országgyűlési nádorválasztásig teszi, aggodalomra okot teljességgel nem látok, sőt teljesen meg vagyok nyugtatva, hogy ezen ideiglenes kinevezés a nádori méltóságot s a nádorválasztási jogot nem sérti, nem sértheti és sérteni nem is akarja és találok teljes megnyugtatást különösen abban is, hogy ő felsége ideiglenesen nem mást, mint egyenesen István főherceget méltóztatott kinevezni, mert én ezen legfelsőbb intévényt az előadottak szerint a legtávolabbról sem vehetem annak, mintha ő felsége a nádorválasztást vagy mellőzi, vagy megelőzni akarta volna: hanem veszem egyenesen annak, a mi, t. i. hogy ő felsége a nemzet egyetemes ohajtását megértette, s kegyes figyelmére méltatá s a dicsőült nádor halálát

gyászoló s e gyász közben a jövő iránt aggodó nemzetet sietett azon hajlandóságáról biztosításával megvigasztalni, hogy a minden esetben csalhatlanul nyilatkozó köznemzeti akarattól a törvényes idő alatt megtartandó országgyűlésen kegyelmes királyi szentesítését nem fogja megtagadni.

„És én *mint ellenzék embere*, ki köteleességemnek ismerem a kormány eljárását mindig őrszemmél kísérni, s ha meggyőződésem szerint, törvénytelen vagy rosszat teszen, azt olyannak őszintén kijelenteni, hasonló őszinteséggel köteleességemnek tartom ily örvendetes alkalommal kinyilatkoztatni nemcsak hogy az jól és helyesen történt, hanem egyszersmind szives elismeréssel azt is kimondani, hogy a nemzeti közohajtás iránt ezen ideiglenes intézkedésben tanúsított figyelemmel sok kétes gond és aggodalom lőn a nemzetről elhárítva.

„És azért én, fentebbi észrevételeim folytán, ő felsége felolvasott kegyelmes intézményét jegyzőkönyvileg örvendetes tudomásul vétetni kívánom s alázatos felírásban ő felségének úgy ezt, valamint azt is kijelenteni indítványozom, hogy Pest megye Rendei István főherceget kívánván nádornak választani, ő felségének ezen ideiglenes intézkedésében a nemzeti közohajtás szives készségű méltánylatát és annak biztosítását találják, hogy a nádorválasztó országgyűlés a törvényes idő alatt meg fog tartatni, s ott ő felsége az István főherceg választása mellett országosan is nyilatkozandó közakaratot királyi helybenhagyásával szentesítendi.

„Ezen alázatos indítványommal természetes kapcsolatban van, hogy cs. kir. főherceg István ő fenségéhez hasonlóan felirjunk, s remény- és bizalomteljesen kijelentsük: miként a szenvedett közös csapásnál kedves vigasztalásunkra szolgál, hogy ezen ideiglenes viszonyban, melybe a nemzeti közohajtással találkozó legfelsőbb kinevezés következtében vele lépni szerencsénk van, megnyugtató zálogát találhatjuk annak, hogy ezen kedves viszony a legközelebbi országgyűlésen a király és nemzet közös akaratával állandósíttatni fog.

„Egyszersmind úgy szívünk érzelmével, mint ihem- és tisztelttel megegyezőnek vélem, hogy díszes küldöttség neveztessek, mely ő fenségét Budára érkezésekor — mihelyt a gyász körülményei megengedik, üdvözölje s főispáni székének ünnepélyes elfoglalására felkérje.

„Végezetül ő fenségének nádorrá választását a jövő országgyűlésre küldendő követeinknek már most határozatilag utasításba adani, s ezen határozatainkról az ország törvényhatóságait — egyetértésüket kérve — körlevél által értesíteni indítványozom.”

Igy szólt az elhunyt nádorról és a dynastiáról „az”, a ki évekig fogságot szenvedett — a szabadelvű eszinek terjesztése miatt.

Ez a speciális jellemvonása a magyar államférfinak, a ki — midőn a haza, a közérdek forog kérdésben, el tudja feleltetni saját méltatlan szenvedéseit.

Minek kellett történni 1847 január 25-ike és 1849 április 14-ike között, hogy ugyanaz, ki a fentebbi beszédet tartá, a „trónvesztés” aktáját indítványozza?

ISTVÁN NÁDOR

István főherceg József nádornak volt a legidősebb fia. A legrokonszenvescbb alak, ki hivatva volt a trón és a nemzet közötti állást elfoglalni.

A nádor képviselője volt a királynak Magyarországon s képviselője a nemzetnek Bécsben. Igazságosnak kellett lennie mind a két helyen.

István főherceg már a magyar nemzet véréből való vér volt. Gyermekkorában falun nevelkedett. Az alcsuthi kastély körüli sivatagot látta atyjának „kertészkedő” kezei alatt paradicsommá felvirulni. Játszó társai voltak a paraszt-gyerekek, a kik őt „*palatinus Pistának*” nevezték s ez volt később is a népszerű címe.

József nádor fiai később is, mindenütt odavegyültek a társadalom minden osztályának mulatságaiba, ünnepélyeibe; s midőn Pest városát az 1838-iki súlyos csapás érte, István főherceg, mint ifju, versenyzett a mentés és segélyosztás munkájában Wesselényivel s a jégzajló Dunán át hordta dereglyével a nyomorultakat Budára, a hol a királyi várak termei kórházzá lettek átalakítva a betegek számára. Hazafias indulata mellett széles ismeretekkel, nagy műveltséggel bírt, mely vele született lelki tehetségeit magasra emelte. Jellemére világitának azok a szavai, melyeket atyjának halála után a részvétnyilvánító királyi táblához intézett: „reánk maradt dicső feladásul, tovább építeni azon művön, mely körül „ő” fáradozott, s hiszem, ha annyi erővel áld meg a gondviselés, a mennyi buzgó akarat él bennem, — megelégedéssel fog felettünk lengeni a Boldogultnak szelleme.”

Midőn a király által helytartóvá lett kinevezve; Prágából, a hol mint Csehország kormányzója székelt, Budapestre megérkezett: általános lelkesedéssel fogadták s ez a lelkesedés kísérte körútjában városról városra, melyet fokoztak az üdvözlő beszédekre adott válaszai, s a díszlakomákon hallatott felköszöntői: „addig éljek, míg honomnak élek”.

A nagy örömjajjal folytatott körutat azonban baljóslatuan fejezte be a komáromi katasztrófa, a hol a helytartó bevonulásakor, a midőn a dobogó hídon átvonult díszkiséretével, az utána tóduló néptömeg terhe alatt a gyaloghíd leszakadt; egy egész összegombolyodott emberhalom zuhant a hullámokba: az üdvkiáltásból egyszerre rémordítás lett; a főherceg maga is kiugrott hintájából s a rögtöni mentési munkálatokat intézte, melyeknek dacára még is sokan odavesztek.

Ez a baleset, mint egy végzetszerű előjel volt arra a nehéz megpróbáltatásra, mely a történelmi nevezetességű várost rövid egy év múlva elérte.

Budára visszatérve, Pest megye főispáni székébe lett beiktatva. E beiktatásnál a királyi biztos tisztét *Ferenc József fő*

herceg, később császár és király, végezte. Mindenki el volt ragadtatva a deli szép ifju trónörökös magyar nyelven tartott beiktató beszéde által. Ime egy leendő király, a ki a magyarhoz ősei nyelvén fog beszélni, a ki meg fogja érteni a mi a magyarnak szivéből fakad, a kinek nem kell tolmács a trón és nemzet között.

Valamennyi magyar szabadelvű párt, a Kossuthal tartó municipalisták, az Eötvös által vezetett centralisták, mind magukénak vallák István főherceget, míg a conservatívek méltán aggódtak a szabadelvűeknek e reménykedése miatt.

A két országos párt között erős volt a küzdelem, az irányelvek ellentéte kizárta az egyezkedésnek minden lehetőségét.

A szabadelvű ellenzékiek összejövetelei voltak a pesti vásárok; majd állandó kört alakítottak „*Pesti kör*” címe alatt; ezzel ellentétben a conservatívek megalakították a „*Gyüldét*”. A politikai küzdelem a zöld asztal mellől átszállt a billiardasztalokra is.

Széchenyi István a conservatívek Gyüldéjéhez tartott s „*Politikai programmtörédek*” című munkájában a leghevesebben megtámadta Kossuthot, megjósolva a veszélyeket, melyeket izgatásaival az országra fog hozni.

Ezzel szemben az összes ellenzék programját *Deák Ferenc* adta elő.

A pártok összemérkezésének az országgyűlésre küldendő követek megválasztása lett a próbaköve. Minden megye két követet küldött, a kiket a nemesség választott. Némely megyében a pártok kiegyeztek, hogy minden herce-hurca korteskedés nélkül az egyik követjük legyen liberális, a másik conservatív. Ez aztán olyan jó volt, mintha semmi követet sem küldtek volna, mert egyik szavazat a másikat *elidálta*. Az is megtörtént hogy a megye mind a két követe conservatív lett; de már a megye által adott utasítás liberális volt. S ha aztán a követ az utasítás ellen szavazott, azért bizony semmi baj sem érte. *Szemere Bertalan* szavai szerint: „*utasítást lehet adni,*

de becsületérzést, meg hazafiságot egy darab papirossal senki szívébe nem lehet beoltani”.

Pest megyében, az összes szabadelvű párt egyesülése által lehetővé lett, hogy Kossuth legyen az első követ; bár a conservatívek azzal a furfanggal éltek, hogy vetélytársul szintén szabadelvű ellenjelöltet toltak fel. — Erre Kossuth hatalmas ellenfele, Széchenyi István is, odahagyva a felső táblánál elfoglalt helyét, fellépett megyei követnek Sopronban. Ott pedig a conservatívek megbuktatták Széchenyit, a kit aztán Mosony választott meg.

Az 1847-iki országgyűlés nagy érdekeltség mellett nyílt meg.

A király, *V. Ferdinánd*, maga személyesen nyitá azt meg és pedig magyar beszéddel. *Háromszáz év után az első magyar szó hangzott a trónról.*

S első ténye volt az országgyűlésnek, mely egyértelműséggel ment végbe, István főherceg nádorrá megválasztása.

Vajha az egyértelműség minden egyéb kérdésnél is megtalálta volna útját a honfi-szívekbe! Patakjai a vérnek, évtizedei a szenvedésnek lettek volna a magyar nemzetre nézve megkímélve. Ott állhatott volna hazánk már 1847-ben, a hol most áll: — és hol állna most?

★

A válaszfelirati vitánál Kossuth magához ragadta az ellenzéknél a vezérszerepet. Az ő általa készített javaslat állt szemben a conservatív Somssich Pál szövegével. A két ellentétes elvű szöveg fölötti viták közepett Széchenyi István állt elő egy harmadik szöveggel, melyben az ellentétek kiegyeztetése volt megkísérvve. És a szavazásnál az ellenzék javaslata győzött négy szavazattal.

Ez nagy diadal volt.

De lerontotta e sikert az adminisztrátori kérdésben vallott kudarc, mely a quartalis gyűlésen érte az ellenzékét. Itt a Kossuth által pártolt határozott követelésű szöveg, melyet

Gömör követe adott be, a Bereg követe által benyújtott hódoló szöveggel versenyezve, a szavazatnál mind a kettő egyenlő szavazatot kapott, három megye követe egymás ellen, Soproné pedig az utasítás ellen szavazván, a horvát szavazatok döntöttek.

Ez az ellenzékre és Kossuthra nézve annyival leverőbb volt, mert e vereséghez hozzájárult az is, hogy az ellenzéknek több kiváló tagja a kormánynyal és István nádorral titokban alkudozva, buktatá meg a Kossuth által megindított erősebb parlamenti actiót.

Az ellenzék önmagával kezdett meghasonlani.

Ez volt az országgyűlés helyzete 1848-iki márciusban.

A M A G Y A R I R O D A L O M

A negyvenes években már kezdett a magyar irodalom tényezővé válni a nemzet életében. A tudományos akadémia kiváló tagjainak működése minden téren jelentékeny volt; de különösen hódító sikert vívott ki a szépirodalom. Vörösmarty hőskölteményei, Jósika Miklós történelmi regényei megannyi eseményt képeztek, s hatásuk maradandó volt; elevenítő a közszellemre, serkentő az ifjuságra, s irányadó a politikára. Jósika Miklósnak az erdélyi fejedelmek korából írott regényei jobban megérelték az „unio” kérdését, minden közjogi elméletnél.

Győzelmes hadjárathoz hasonlítható Vörösmarty „Szózat”-ának elterjedése: mind szavalva, mind énekelve.

Mily roppant szökés: az addig divatozott Kölcsey Hymnusától Vörösmarty Szózatáig!

Kölcsey még csak azt sohajtja, hogy: „Isten áldd meg a magyart, jó kedvvel bőséggel”. (Szabadságról, dicsőségről még nincs szó.) Nyujts feléje védő kart, ha küzd ellenséggel. (Hát az önbizalom? a saját erőnkől fölemelkedés?) Balsors a

kit régen tép, küldj rá víg esztendő. (Csak „esztendő!” azt is „vigat”, holott ebben nincs hiányosságunk.) Megbűnhődte már e nép a multat s jövőndőt. (Tehát a bűncinkért lakolunk!) S hozzá a melódia is éppen olyan temetési ének: harangszó vegyüléssel.

Ellenben mi férfias, mi öntudatos felhívása a nemzeti szellemnek a „Szózat”. Minden sora egy korszak a nemzet történetéből; és minden mondata egy nagy cszme; igaz érzés szól belőle, elejétől végig. Ez is szól buzgó imádságról, mely száz ezrek ajakáról hangzik egy jobb kor után escedezve; de ha az imádkozás nem használ, rámutat a nagyszerű halálra, hol a temetkezés felett egy ország vérben áll, s végzi a hatalmas intő szóval: „magyar! Rendületlenül megvédd ezt a hazát; mert ha azt elveszíted, számodra a nagy világon e kívül nincsen másik haza!”

És a költeményre alkalmazott dallam is megfelel a tartalomnak. Erőteljes, megindító, tömegek ajkára alkalmazott; végén népies lendületű, nem zsolozsma az, hanem induló. Fél század óta tartja e dal az uralmát az egész nemzetben. Vigságunkban, szomorúságunkban, diadalaink napjain, elcsüggedésünkben a Szózat tartotta fenn a nemzetben a „régí” lelket, s ha ideje jött, öntött bele „ujat”.

Vörösmartynak ércszobra a szózat.

De nagy érdeme volt az irodalom terén Szigligeti Edének; a magyar népszinmű genialis megalkotójának. Az által, hogy a népeletet, a népies alakokat a szinpadra hozva, megismerteté, magának az emberjogoktól megfosztott jobbagyosztálynak lett leghatalmasabb szószólójává: a történeti drámáknak pedig sok ideig egyedüli költője volt (Bánk bánt, a klasszikus művet a censura idejében nem lehetett egyszerűen többször előadni). S a magyar élet megkedveltetésében, a magyar nemzet nagy alakjainak méltó képviselésében segélyére volt az akkori messze kimagasló színészi nemzedék, melynek kiváló szellemei Lendvayné, Laborfalvy Róza, Egressy Gábor, Lend-

vay, Barta és Füredy valának. A pesti nemzeti színház központja volt akkor mind annak az eszmének, a mit a nemzet ohajt, remél, szeret.

Ekkor támadt Petőfi. Lángész, a minőből kettő sok volna egy kornak, egy nemzetnek; mert egymást emészténé fel. Aranytal nem lehet őt párvonalozni. Arany tökéletes volt mint költő, mint magyar: minden hibánktól ment. De Petőfinak még a magyar költőn túl is volt adva az isteni szikrából, a mi őt közülünk magasra emelte, úgy hogy abban a fényözönben, a mit ő szellemével terjesztett, még a hibáink is erénynek tüntek fel; s ezeket a hibáinkat is képviselte Petőfi teljes számban.

S Petőfi körül csoportosult az egész ifju magyar irodalom. Petőfi nélkül nem lett volna Magyarország forradalom.

M Á R C I U S 15 - É N 1848

Az alatt, míg a pozsonyi országgyűlésen két, számra csaknem egyenlő párt küzködött elméleti elvek, s eljárási taktika fölött, hol vezetve, hol gátolva személyes ambíciók által, kiűtött Párisban a forradalom. A franciák elűzték a népszerűtlen kormányt, s vele együtt az Orleans-dynastiát, s kikiálták a köztársaságot.

Akkor Franciaország adta a jelszót egész Európának.

S az egész szárazföldi Európának minden kormánya úgy előkészíté a talajt a forradalmi eszmék szánáira, hogy azoknak csak egy napsugár kellett, és mindenütt kihajtottak. Az absolutismus nem akart az alkotmányossággal kiegyezni s a mellett teljesen lejártta magát mindenütt. A próba idején kitűnt, hogy zsoldosai vannak, de hívei nincsenek.

A párisi forradalom viszhangot költött Bécsben is. A nép alkotmányt követelt az utcán; a kormány katonaságot küldött ellene, s az tűzzel válaszolt. De a nép nem riadt szét a

kiomlott vértől, elfoglalta a fegyvertárt s fegyvert ragadva állt a hatalom elé. A császár jó szive nem engedé meg a vérontás folytatását; a népakarat győzött, a gyűlölet tárgya, Metternich herceg lemondott, elmenekült s az absolutismus együtt bukott vele.

(Vannak az állati alvilágban csodalények, a miknek ha a fejét levágják, uj fejük nő helyébe; ha kifordítják, tovább élnek; ha ketté vágják, két külön lény alakjában élnek tovább.)

Pesten nagy hullámokat hányt a közvélemény áradata.

A szabadelvűek hasonló reform-banquettet terveztek, mint a minő Párisban megbuktatta a gyűlölt kormányt.

A bécsi forradalom hírére Petőfi néhány irótársát, Jókai Mórt, Vasváry Pált, Bulyovszky Gyulát és többeket maga körül gyűjtve, azt mondá nekik: „nem poharazunk többet, hanem cselekszünk, menjünk a piacra!”

FORRADALOM VÉR NÉLKÜL

A mennydörgés azt mondja: le térdeidre ember, az Isten beszél!

A nép szava is megdördült és mondá: föl térdeidről rabszolgá, a nép beszél!

Tartsátok tiszteletben e napot, melyen a nép szava először megszólalt. Március 15-ike az; írjátok föl szíveitekbe és el ne felejsétek.

A magyar nemzet szabadsága e naptól kezdődik. A nemzet történetében ez volt az epochalis nap. Ezentúl minden nap új dicsőséget fog számotokra hozni; a nép fölébredett, a nép követelte századok óta megtagadott jogait, a nép kivítta jogait, miknek láncait legközelebb találta.

Március 15-ikén reggel a fővárosi fiatalság, mely a *józanabb pártnak* nevezett töredék által ajánlott türelmet és várakozást sérelmei gyógyszerül nem tartotta elegendőnek, adandó reformlakomája fölött tanácskozni egybegyülekezvén,

ez alkalommal Jókai Mór következő proclamatiót olvasott fel ügybarátaikhoz: „Testvéreim! A pillanat, melyet élünk, komolyabb teendőkre szólít el bennünket; Európa minden népe halad és boldogul, haladnunk, boldogulnunk kell nekünk is. Legyen béke, szabadság és egyetértés! Követeljük jogainkat, melyeket eddig tőlünk elvontak, s kívánjuk: hogy legyenek azok közösek mindenkivel. Kívánjuk a *sajtó szabadságát*, a *censura* rögtöni eltörlését; — *felelős minisztériumot Budapesten*; — *évenkinti országgyűlést Pesten!* — *Törvényelőtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben*; — kívánjuk: hogy a *nemzeti őrsereg* rögtön föllálltassék, védje hazáját minden férfi; — *közös teherviselést*; — *urbéri viszonyok megszüntetését*; — *esküdszéket képviselőlet alapján*; *nemzeti bankot*. A *katonaság esküdjék meg az alkotmányra*, — magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a külföldieket vigyék el tőlünk. A *politikai status foglyok bocsáttassanak szabadon. Unio Erdély és Magyarhon között!* Ezen jogokat követelni tartozik a nemzet, s bízni önnerejében s az igaz ügy Istenében! Egyenlőség, szabadság, testvériség!”

E proclamatió minden egyes pontjait mennydörgő helyesléssel fogadta a nép s kinyilatkoztatá: hogy azt saját manifestumául fogadja el.

Ekkor Petőfi Sándor lépett fel s ezen honfidalt szavalá el a nép között:

Talpra magyar, hí a haza!
 Itt az idő, most vagy soha!
 Rabok legyünk vagy szabadok?
 Ez a kérdés, válaszzatok! —
 A magyarok istenére
 Esküszünk,
 Esküszünk, hogy rabok tovább
 Nem leszünk!

Rabok voltunk mostanáig,
 Kárhozottak ősapáink,

Kik szabadon éltek, haltak,
Szolgaföldben nem nyughatnak.
A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!

Sehonnai bitang ember,
Ki most, ha kell, halni nem mer,
Kinek drágább rongyélete,
Mint a haza becsülete.
A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!

Fényesebb a láncnál a kard,
Jobban ékesíti a kart,
És mi mégis láncot hordtunk!
Ide vele, régi kardunk!
A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!

A magyar név megint szép lesz,
Méltó régi nagy híréhez,
Mit rá kentek a századok,
Lemossuk a gyalázatot.
A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!

Hol sírjaink domborulnak,
Unokáink leborulnak,
És áldó imádság mellett
Mondják el szent neveinket.
A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!

A vers utósorait dörögve esküdte utána a nép s innét ment egyenesen az egyetemi fiatalsággal egyesülni; először az orvosi kar csatlakozott hozzá, azután a mérnöki, legvégül a jogászi; egyedül ezen kar tanára szegült ellene a nemzet akaratának, de senki sem hallgatott rá. Vasváry Pál hitta fel közgyűlésre a tanuló ifjúságot s az egy akaratral követte a vezéreket: künn az egyetemi piac közepén, már ekkor túláradt néptömeg közepett adá elő Vidacs János, mikép gátoltatott az egyetemi fiatalság e mozgalmakbani részvételtől, tanáraik mily kicsinyes fenyegetőzésekkel akarták a meggyuladt lángokat eloltogatni. Mondá: hogy megötödöltetéssel fenyegettetének. Általános kacaj és zúgás. Ekkor a nép szónokai közül Jókai harmadszor is nyílt piacon felolvasá a proclamátiót, s Petőfi elszavalá fentebbi dalát, melynek végeztévcél rögtön elhatároztatott, hogy a nép a proclamátió első pontját, a sajtószabadságot, saját önhatalmánál fogva teljesülésbe veendő, mit meg is tett, innét tömegestül Landerer és Heckenast nyomdájára menvcn, hová a rend és béke föntartása tekintetéből választmányi tagokul Petőfi, Vasváry, Vidacs és Jókai küldetének be, a nyomdatulajdonost felszólítandók: hogy kívánja-e az el nem kerülhető kényszerítés be nem vártával a kikiáltott tizenkét pontú programmot s Petőfi felolvasott költeményét censura nélkül kinyomatni? A nyomdatulajdonos engedett s a kívánt iratok rögtön németre is lefordítva néhány pillanat múlva ezerével kerültek elő a gyorssajtó alól, melynek példányai egész délig osztattak ki a szakadó eső dacára szüntelen gyülekező közönségnek. E közben többen kezdtek szónokolni a néphez. Szólt Irinyi József, Vasváry, Bulyovszky, Egressy Gábor, Irányi, Vidacs, Jókai. A déli harangszó egy óráig félben szakasztotta a mozgalmakat, s ekkor gyülekezhelyül a nemzeti muzeum tere tüzetett ki. Az eső szüntelen esett. Jó jel! mondá a nép, Párisban, Palermóban és Bécsben is esett, mikor a nép jogait követelte. Délután a muzeumtéren összegyűlt nép elhatárzá a város házára menni s ott a polgári kart és

városi tanácsot az egyesülésre s kívánatai aláírására felszólítani.

A tanácssterem megnyitott s tartatott nyilvános ülés a piacra összegyűlt nép szabadságmennydörgései között. A tanácsnak benyújtottak a program pontjai s a tanácsjegyző mondá, hogy azok el vannak fogadva; utána Holovics tanácsnok kívánt gondolkozási időt, melyben e pontok tanácskozás alá vétethessenek. Megcáfolta őt Rottenbiller alpolgármester, kimondván: hogy már egész délelőtt tanácskoztak e fölött; ezután szónokolt Nyáry Pál pestmegyei alispán s a pontokat pártolta, utána Klauzál Gábor, ki az első és 11-ik pontok rögtöni életbeléptetését is kívánta; a pontok a tanács által aláírtak s az ablakon át a népnek felmutattatának. E pontok azóta minden utca szegletén olvashatók. A nép, ideiglenes választmányát a tanács és polgárság választmányával egyesítendő kinevezve, kívánta, hogy *Táncsics Mihály*, ki sajtói állítólagos vétség miatt fogva van Budán, — miután kimondatott, hogy censurai törvények nálunk nincsenek, nem is voltak soha — szabadon bocsáttassék s a *censurale collegium* rögtön mentessék fel hivatalától; e kívánata teljesítésére átment Budára s a hatósági épület udvarán zászlója köré gyűlve, állhatatosan állt jogai kívánatai mellett, míg választmánya által kijelentették: hogy a helytartó tanács e három pontba egyezett bele: Táncsics kiadatása, censura eltörlése, sajtóbírósnak a nép közüli választatása; s egyúttal kimondá: hogy a katonaságot csak azon esetben fogja kirendelni: ha azzal maga a nép saját céljai rendes kivitelére kívánna rendelkezni.

Ez nap délutánján kívánta a nép a színházi aligazgató *Bajza Józseftől*: hogy a színházban e nap ünnepélyére teljes kivilágítás mellett a betiltott *Bánk bán* adassék elő. Bajza mondá, hogy szívesen teszi. A színház oltár volt ma, a közönség színe volt jelen ünnepi arcokkal, ünnepi ruhában; a nemzeti kokárda volt minden férfi, minden nő keblére feltűzve, a szín közepén a háromszínű zászló.

Ez alatt a nép, a megszabadított Tánicsics kocsját önkezeivel vonva át Budáról a színház teréig, bevonult a színházba, mely mindenki számára ingyen megnyitott.

A páholybirtokosok is megnyiták páholyaikat a nép számára, ki még e közforradalom percében is oly tiszteletben tartá a gyöngédebb érzelmeket, hogy egy páholyt sem foglalt el, melyben hölgyek ültek.

A zenekar felváltva a Rákóczy-indulót, Marseillaiset, és Hunyady László szebb helyeit hangoztatá.

Később Egressy Gábor elszavalá Petőfi költeményét, a nép ezreinek harsogó esküvése mellett. Ugyanazt rögtön Szerdahelyi által zenére téve, a színházi polgártársak kara éneklé el; s a közönség ismétlé a szavalmányt és dalt.

A közönség nagy része ohajtá Tánicsicot a szinpadon megjelenve látni, azonban értesülve a tisztelt polgártárs gyengélkedő állapotáról, kívánatával felhagyott s a legnagyobb csend és béke között eltávozék.

Az állandó választmány azonban reggelig együtt ült.

Másnap legelső teendője volt a népnek a nemzetőrség tetteles életbeléptetését követelni, s e végre aláírások nyitattak meg azok számára, kik a nemzetőrséget alkotni kívánják; néhány óra alatt több ezerre ment az aláírás. A nép követelte a fegyvereket.

A katonai hatóság jelenté: hogy csak 500 fegyvert adhat, mert a többi Komáromba vitetett.

Lenn pedig a nép, mely már ekkor mintegy 20—25 ezerre ment, követelte a fegyvereket s fenyegetőzék: hogy feltöri az arzenált, ha fegyvert nem kap.

Ekkor alválasztmány neveztetett ki a fegyverek kiosztása tárgyában, s egy órai tanácskozmány után Rottenbiller alporgármester a teremben, Jókai pedig a városház terén összegyűlt népet nyugtatá meg azon tervezet közzétételével: hogy az illető tömegek városnegyedenként külön oszolván, száz-száz férfit válasszanak ki maguk közül, kik óránként

felváltva, mint nemzetőrök az éjjel kivilágított város nyugalma fölött őrködjének. A többi fegyverek kiadása a következő napokon fog sürgettetni.

Este a két testvérváros ki volt világítva, az utcákon lelkesült néptömeg forrongott, harsogtatva: éljen a szabadság! az ablakokból nemzeti szín lobogók függtek alá, a szabadság nevével beírva.

Egész éjjel rend és nyugalom őrködött a város fölött, a portyázó nemzetőrök több helyeken bujkáló csavargókat fogtak össze s hivatásuknak minden tekintetben híven megfeleltek.

Március 17-én az ideiglenes kormányzó választmány által (mely állt a nép, tanács, megye, polgárság és egyetemi fiatalság küldötteiből, közte három héber) elhatároztatott: hogy a mostani napok örök emlékére az egyetemi tér, hol a forradalom legelőször kikiáltatott, „Március 15-kei térnek”, a hatvani-utca, hol a sajtó elfoglaltatott, „Szabad sajtó utcának”, a városház tere pedig „Szabadság terének” fog ezután elneveztetni, mely határozatot a tanács azonnal foganatba is vette, s Landerer rögtön nagy betűkkel nyomatta az utcák eddigi nevei helyébe a megörökítendő dicsőség szavait. Ugyanekkor kimondatott: hogy minden címek eltöröltetnek, semmi tekintetes és nagyságos többé. A kiváncsok, mit a Bécsbe induló küldöttség a király elé terjeszt: így kezdődik: „felséges haza!”

Egy küldöttség átment Budára, fegyvereket követelni, miknek nyombani kiszolgáltatását a helytartótanács készséggel ígérte s jelenleg a nemzetőrség óráról órára szaporodik.

A kétféjű sasok minden királyi hivatal homlokáról levétettek, helyökbe a nemzeti címer tétetett.

A fekete-sárga színek helyébe a nemzeti háromszín festetett.

Mult éjjel még a nádori palota is ki volt világítva, a mi először történt, sok más soha meg nem történtekkel együtt.

A csend és béke e forradalom mellett oly jó lábon áll, mint még soha. A boltok kirakatai nyitvák, a vásár rendben foly, a nemzetőrök minden utcában portyáznak.

Éljen a magyar szabadság! E három szót hallani minden ajkról, minden utcán, minden zászlón ez van kifestve.

Dicsőség e népnek! mely jogait egy csepp vér elfolyása nélkül ki tudta víni; mely önmagát saját becsérzete által hagyja kormányozni. Kik a lelkesülés szent percében sem feledkeztek meg a kötelességekről, mikkel magánosok és személyi vagyon bátorságának tartoztak. Kiket hon- és emberszeretet gyulasztott lángra, s kik közül egyetlen egynek tette sem piszkolá be önérdékű kihágással a nemzet e nagy ünnepét.

Mit más népek karddal vítottak ki maguknak, azt e nép pusztá kézzel, csupán szent lelkesülésének tüze által, egyetértve, elleneit nem legyőzve, de megtérítve, tette magáévá.

FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC

Negyven év múlva, a kik politikával foglalkoznak, szeretik e szót „*forradalom*” elkerülni s helyette az 1848/49-iki évek korszakát a „*magyar szabadságharc*” címével jelölik.

Pedig nincs ok, a miért meg kelljen tagadni a „*forradalom*” szót.

A március 15-iki kezdeményezés, bármilyen szerény volt is eszközeiben és a megindítók személyében, még is valóságos forradalom volt — nem a trón ellen, de az összes fennálló intézmények ellen. Rögtöni átmenet nélküli lerombolása a régi rendi alkotmánynak; megszüntetése a nemesi előjogoknak; a jobbágyi terheknek; az adóviselés általánosítása, a dicasteriális kormányzatnak felelős miniszteriummal felváltása, az absolutismus megbuktatása, s annak helyébe a népképviselő emelése, az általános fegyverkötelezettség behozatala, a sajtó felszabadítása, Erdélyben a külön közjogi rendnek

megszüntetése. Ez az „*egy nap*” több közjogi és társadalmi átalakulást idézett elő, mint a mennyit rendes lebonyolítás mellett egy század alatt keservesen kivívhatott volna a nemzet. A legtisztább értelemben vett „forradalom” volt ez, mely összezúzta az ősi korhadt intézményeket, letörte a nép kezéről a rozsdás láncokat, s a félmilliónyi nemességgel egyenrangra emelte a tizennégy milliónyi honpolgárt: megteremté a „*teljes egy magyar nemzetet*”.

Csak az ellenforradalom támasztott szabadságharcot e bámulatos átalakító forradalomból. És ha Európának két nagy hatalma egyesült is e szabadságharc leküzdésére s a többi mind beleegyezett is annak elnyomásába; megmaradt az egységes magyar nemzet s az ócska összetört láncokat nem volt földi hatalom, mely a felszabadított nép kezeire verhesse többé.

A jobbágyok felszabadítása a forradalom szülötte volt, s ez tette képessé a magyar nemzetet azon bámulatra méltó erőfeszítésre, melylyel a szabadságharcban meglepte a világot.

Ugyanazon merész kezdeményezésért, a mit 1848 március 15-ikén a budapesti fiatal írók és politikusok megindítottak, félszázaddal elébb Martinovics és társai a vérpadra kerültek.

Érdemük az, hogy meg tudták érezni azt az időpontot, a midőn a szabad szó a tett erejével bírt.

Ausztria a lombard-velencei felkelés és a szárdiniai beavatkozás által egész haderejével el volt foglalva Olaszországban: a kormányhatalomnak nem állt rendelkezésére az a fegyveres haderő, mely Magyarországon a szabadelvű mozgalmat kezdetében elfojtani képes lett volna.

István nádor a bécsi kormánynak idecélzó kísérletére azt felelte, hogy ötvenezer főnyi hadsereg kell a mozgalom leverésére; tudva jól, hogy ekkora haderővel az időben a kormány nem rendelkezett.

De a budapesti forradalom vezetői is okosan cselekedtek, a midőn fegyveres demonstrációkra, dynastia-ellenes nyilatkozatokra nem hagyták magukat ragadtatni: s eként a hata-

lomnak legkisebb ürügyet sem adtak arra, hogy fegyverrel beavatkozzék: — a mit bizonyosan felhasznált volna, a hogy a prágai szwornoszt leverésénél bebizonyítá.

Ellenben mindent elkövettek a márciusi forradalom vezetői, hogy a közrendet fentartsák s a szabadság napjait féktelenséggé elfajult lázongással beszennyezni ne engedjék. Jól tudták, hogy a reactió fegyvereihez tartozik a szabadelvű mozgalom közé oly elemek vegyítése, melyek a szabadság eszméje alatt a vagonközösséget értik. Ezért az akkori pesti fiatalság, midőn megcsinálta a forradalmat, nem vonult félre, hanem ott maradt az életre költött néptömegek között, s éjjel-nappal tudta azokat vezetni; maga a polgársággal, az értelmiséggel együtt fegyvert fogott, s tudta azt erélyesen használni a rend fentartására, például a zsidó üldözés kihágásainak erélyes elnyomása alkalmával.

Jellemzi a mozgalom szellemét ez a felhívás, melyet a forradalom vezetői az izgalmas napokban a magyar fiatalsághoz intézének.

NYILT SZAVAK HONUNK FIATALSÁGÁHOZ.

Itt az idő testvéreim: hogy elveinket kimondjuk.

Első volt szavunk a forradalom piacán, elsőik valánk kimondani a jelszót: legyen szabadság!

És lőn szabadság . . . .

Most miután önerőnket ismerjük s benne bízhatunk, tegyük, hogy ez egyesült fiatal erő honunknak mindig jobb keze legyen, áldást hozó az igaz ügynek, romlást az ellennek.

Két fegyver van kezünkben: a sajtó és a kard. Az igaz honfőtűz, mely e kettőt kezeinkbe adá, egyszer meggyújtva, nem fog kialunni többé, hanem napként fog égni a haza egén, hogy világot és meleget áraszson széllyel.

A holtak feltámadásának napja eljött.

A századoktól eltemetett nemzeti dicsőség, s a börtönben tartott szabadságérzet voltak e halottak. Most ne keressétek őket sírjaikban, ők feltámadának.

A magyar nemzet ismét dicső és szabad!

Magyar hang, magyar nemzeti szín, magyar érzelem minden ajkon, minden lobogón, minden kebelben.

Választottaink a belrend, dandáraink a külnyugalom fölött örködnek, mi pedig vegyük örködésünk alá a szellemet.

Legelsőben felszólítunk minden hazafit: hogy a nemzetőrség zászlói alá gyülekezni siessen. Mert minden eddigi győzelmekink biztosítéka egyedül csak a fegyveres önerő, s nem tudjuk: hogy mely percben leend rá szükség?

A nép legyen bizalommal választottai iránt, ezek pedig tartásuk e bizalmat minden egyéb megtiszteltetésnél becsesebbnek s a nép érdekeit sehol és soha el ne felejtsek.

Igyekezzünk honunk idegen ajkú fiatalságát magunkhoz testvéri kapcsolatokkal csatolni, rontsuk le a századok óta kebelünkben megkövesült választó-falat, mely bennünket rokonainktól eddig elkülönzött, s fogjunk kezét mindenkivel, kinek jelszava a szabadság.

Irtó háború minden hiúságnak! Az embert nem a ruha teszi többé, hanem a mi keblén belől van; szoktassuk hozzá a népet, hogy az egyszerűséget kezdje el szeretni. A nemzetőrség öltönye legyen egyszerű s viseljük azt büszke önérzettel mindenkor és mindenütt. Az „arszlán” szó ne legyen ismert fogalom többé. Legyen mindenki annyi, a mennyit a haza előtt ér.

Magánkötelességeinket a forradalom ideje alatt se feledjük el: mihelyt a kardot letettük, térjünk napi munkánkhoz, s adjunk példát a népnek, a mint tettük a forradalom kikiáltásakor.

A sajtószabadságot ne használjuk személyeskedési célokra, legyen előttünk szent és isteni minden, a minék neve szabadság.

Ezért komolyan megrójuk mindazokat, kik jelen időben, midőn az izgatott kedélyeket a rend és béke eszméire kellene téríteni, a vak lázadás üszkét szórják a nép közé, kik a népet a fegyveres katonaság ellen bujtogatják, kik a kasztokat egymás elleni irigységre költik, s kinyilatkoztatjuk: hogy mi egyéb ellenséget nem ismerünk, mint a kik kitűzött jelszavainkat tiszteletben nem tartják.

Ezen jelszavak: „béke, egyenlőség és szabadság!”

Ellenségeink tehát, kik véres lázadásra izgatnak; kik a helyett, hogy a nép választmánya által adja tudtára akaratát az igazgató választmánynak: tömegestül „via facti” akarják azt síkra vezetni.

Kik a hon lakosai bármely osztályának a nemzetőrségből leendő kirekesztésére munkálódnak. Kik a zsidók ellen, mely osztály a forradalom leghevesebb percében erősen részt vett a tett mezején, — a polgárok között izgatnak, kimondtuk az egyenlőség elvét, különbséget ember és ember közt csak a jellem és becsület tisztasága tesz; ezek fölött határozni ott van az osztályozó választmány, mely mindazoknak, kik a nemzetőrségnek becsületére nem lennének, fegyvert adni nem fog. A szabadság jótékonyasága alól senkit kizárni nem szabad; ezen idő az, mikor egymásnak minden ellenszenvet, minden eddigi botlást és sérelmet meg kell bocsátanunk; ezen idő az, melyben a régi fogalmak halomba vannak döntve s új évszak kezdődik, mely a mult vétkeinek sírja fölött emeli az emberiség nevében oltárát.

Vége a kaszt-gyűlöletnek! Kiket a régi fogalmak korhadtt omladékainak pártolói maguktól elüldöznek, azokat mi fogadjuk védelmünk alá, és esküdjünk pártfogást mindennek, a mi elnyomott, üldözött és méltatlanul bántott.

Az üldözöttek asyluma a mi körünk legyen.

S legszebb diadalunk legyen az, hogy mindenki, a ki méltatlanul nyomva érzi magát, hozzánk jó bánatmai orvoslása végett.

Az elmúltakért semmi szemrehányás! Március 15-én az egész haza ujjá született, vele együtt minden egyes hazafi. Legyen gondunk a jövőre, ne a múltra.

Egyenlőség, szabadság, testvériség!
Éljen a haza!

★

A horvátokhoz is intézett a pesti középponti bizottság egy felhívást.

„Horvátok, szeretett testvéreink. Háromszáz éves elnyomás után valahára a függetlenség, a szabadság küszöbére léptünk. A mit kivívtunk, a mi javunkra s a tietekre egyaránt vívtuk ki. A jelszó, mely alatt küzdénk, nem a nemzetiség, hanem a minden nemzetiséget, minden érdeket magában foglaló függetlenség és szabadság szent elve. Feledjük a nyelvkülönbséget, kik a közös szabadság érdekében egyek vagyunk.”

HOGY KÉSZÜLT ELŐ A FORRADALOM

Tizenkét nappal március 15-ike előtt Kossuth Lajos egy felirati javaslatot terjesztett elő a pozsonyi országgyűlésen, melyben mindazok a kivánalmak ki voltak fejezve, a melyeket a pesti 12 pont egyesített. A javaslat a legildomosabb hangon volt tartva az uralkodóház irányában. Az alsóház egyhangúlag elfogadta azt. A felső tábla azonban meg volt akadva vele. Arra, hogy a radikális reformot követelő javaslat ott is el legyen fogadva, a mágnási tábla szabadelvű ellenzéke, Batthyány Lajossal az élén, nem volt elég erős, elvetni pedig a nagy többségben levő conservatív párt nem volt elég bátor.

Ekkor történt az, hogy egy pozsonyi mágnási klubgyűlekezetre Széchenyi István Petőfinek ezzel a versével köszönt be:

„Dicsőséges nagy urak! hát hogy vagytok? Nem viszket-e egy kicsit a nyakatok?” A vers nem volt kinyomatva; de azért közkézen forgott.

A főurak azt gondolták, hogy jó lesz, ha a nádor, az országbíró, meg Széchenyi felmennek Bécsbe s tanácskoznak Apponyi Györggyel, a cancellárral és a többi bécsi kormányférfiakkal. A tanácskozás nagyon hosszúra nyúlt. Voltak, a kik azt akarták, hogy a király oszlassa fel rögtön az országgyűlést, s küldje le királyi biztosul Széchenyit, ellátva katonai erővel. A többség azonban elégnék találta azt a régi módszert, hogy az országgyűlés csak hadd küldje Bécsbe a feliratot, majd arra aztán menesztenek le Bécsből egy leiratot, azzal a jól ismert tartalommal: „nesze semmi, fogd meg jól”.

A Pozsonyban maradt rendek az alatt türelmetlenkedtek. Március 8-án Kossuth azt indítványozta, hogy az alsóház felirata a főrendiház mellőzésével küldessék fel a királynak. Ha az megtörténik, akkor ez a nap lett volna kezdete a forradalomnak. Az alsó tábla azonban nem fogadta el a Kossuth indítványát.

A főurak odafenn folyvást tanakodtak, hogy hogyan takarják le a kitörni készülő vulkánt egy darab papirossal? S addig tanakodtak, míg egyszer kitört a bécsi forradalom. S minden állambölcseséget egyszerre halomra döntött.

De még azután beletelt egy egész hónap, hogy a bécsi udvari körök az engedés és az erőszak rendszere között válogattak. Ez idő alatt hallotta Bécs piaca Kossuth Lajost szónokolni, s a Rákóczy-indulót a bécsi nép üdvriadalában viszhangzani.

Hogy Magyarországon a szabadelvű mozgalom diadalmas-kodhatott, abban nagy érdeme van a bécsi népnek. Ez kényszeríté a szabadság leghatalmasabb ellenségét, Metternich államkancellárt, hogy hivataláról lemondjon és az országból eltűnjék.

De mindenek fölött elismerendő a rohamszerű reformok létesítésének nagy művében az uralkodó *V. Ferdinánd* császár

és király természetből kegyes szive és népei iránti jó indulata. Az ő szelid lelkén törött meg minden szándék, mely a forradalom erőszakos elnyomására vezetett volna.

Vége a király engedett a nemzet kivánalmainak s kinevezte a *felelős magyar miniszteriumot*. Ezen első kormány tagjai voltak:

Gróf *Batthyány Lajos*, miniszterelnök.

Kossuth Lajos, pénzügyminiszter.

Mészáros Lázár, hadügyminiszter.

Szemere Bertalan, belügyminiszter.

Klauzál Gábor, kereskedelmi miniszter.

Gróf *Széchenyi István*, közlekedési miniszter.

Deák Ferenc, igazságügyminiszter.

Herceg *Eszterházy Pál*, külügyminiszter.

István nádor főherceg pedig *teljhatalmú királyi helytartóvá* lett kinevezve.

Ezzel véget ért egy sok százados korszak.

A pozsonyi országgyűlést *V. Ferdinánd* király személyesen zárta be, magyar szavakat hangoztatva a trónról. S midőn a pozsonyi országgyűlés kapuja bezáródott, az egész ó világ záródott be mögötte.

A K A M A R I L L A

Milyen szép csengésű név! Mintha csak egy pásztoridyll naiv hősnője volna.

Ez a széphanzású név volt Magyarországnak és Ausztriának átoknemtője: a ki fürdött vérnek tengerében, megemésztett milliárdokat, melegedett égő városoknál, vigadott milliók ajkiáltásánál, s zéttépett erős láncokat, miket Istenkéz alkotott — a testvért testvérhez, az apát fiúhoz, a nemzetet királyához kötő szeretet láncait.

Alkották a kamarillát mind azok a bukott nagyságok, kiknek kezéből a hatalom kiesett a márciusi forradalom következtében s a kik nem akartak abban megnyugodni, hogy a

hajtani önkény uralmát ezentúl a népjog kormányzata váltsa fel.

Semmi eszköztől sem riadtak vissza.

A király őszintén, királyhoz illő becsületességgel adta meg népének az alkotmányos kormányzatot, s elhatározásaiban nagy része volt a magas lelkű királynénak.

De már az aláírás pillanatában ki volt koholva a kamarillának a terve, minden királyi elhatározást meghíúsítani a gyakorlatban.

Magyarországnak már volt hadügyminisztere, de nem volt hadserege; volt pénzügyminisztere, de nem volt pénze.

A magyar huszár- és gyalogezredek külföldön voltak elhelyezve: benn az országban alig több tizenötezer katonánál; azok is idegen (nyelvre és szivre egyaránt idegen) tiszték vezetése alatt. Az ország kincstárával pedig olyan jól gazdálkodott az elmúlt kormány, hogy a felelős pénzügyminiszter nem tált abban többet 400 ezer forintnál.

Tehát tizenötezernyi katona és 400 ezer forintnyi pénztár átadása mellett azt kívánta a bécsi kormány Magyarországtól, hogy küldjön negyvenezer főnyi hadsereget a lombard-velencei tartományok megvédelmezésére, s fizessen tíz millió forintot évenként az osztrák államadóságok kamataihoz.

Abban az időben ez a matematikai lehetetlenség volt.

Azonfölül közjogi lehetetlenség is volt, mert az új országgyűlés, mely egyedül volt hivatva pénz- és véradót megszavazni, nem lett összehíva hat héten belül, a felelős miniszterium kineveztetése után.

Ez a hat hét épen elég volt a kamarillának Horvát-országban Jellachich bán vezetése alatt előkészíteni az ellenforradalmat, s azzal egyidejűleg a Bánságban és Bácskában lakó szerbeket is nyílt lázadásra buzdítani.

Midőn május közepén, egy kétségtelenül cseh befolyás által szított anarchista forradalom tört ki Bécsben, mely az uralkodót fővárosának elhagyására s Innsbruckba költözésére kény-

szeríté, már akkor a kamarilla tűzknái mindenütt le voltak rakva Magyarországon. Zágrábban nyílt piacon megégették a magyar miniszterek arcképeit, s a lázadó szerbek a szomszéd Szerbiából tízezrével áttört szervianus rokonaikkal együtt szél-tére pusztították a Bánságban levő magyar, német és oláh lakosságú helységeket, a temesvári osztrák főhadparancsnokság kegyes elnézésével.

Ekkor végre István nádor, mint teljhatalmú királyi helytartó hitta össze jún. 2-ikára a magyar országgyűlést; míg a miniszterium tagjai, Batthyány, Széchenyi, Eötvös Innsbruckba küldettek, rábírní a királyt, hogy egész udvarával együtt költözzék Budára, leghívebb magyar nemzetének oltalma alá.

Ha e fáradozásuknak kívánt sikere lett volna, ezt az esztendő az áldás évei közé sorozták léssen krónikáink.

A király és királyné készek voltak Budára költözni; de a kamarilla meg tudta hiúsítani szándékainkat. Előbb szavazza meg az országgyűlés a 40 ezer főnyi segélysereget az olaszországi hadjárat számára.

Még ez nem lett volna olyan elviselhetetlen áldozat, mely meg ne érte volna az árt, a melyért hozatott léssen; de már a kamarillának ez nem volt elég. Mint a horvát bán, Jellachich, nyíltan proklamátla, ő a mostani magyar miniszteriumot nem tartja törvényesnek, s követeli a hadügynek és pénzügynek Bécsben összpontosítását.

S ezt követelte az osztrák miniszterium is.

A király kiadta a magyar miniszterelnöknek a lázadó horvát bán elleni rendeletét, melyben őt a hivatalából elmozdítja. István helytartó megnyitó beszédében kemény szavakkal sújtja *azok vakmerőségét, kik a törvényes hatalom iránti engedetlenséget ő felsége legmagasabb akaratával megférhetőnek vagy épen királyi háza érdekében történhetőnek merik állítani.*

De hát „azok a vakmerők” nevettek már mindazon, a mit a király aláírt, mind azon, a mit a helytartója mondott; ők folytatták a fegyveres lázadás előkészülését.

A király lázadónak nyilvánítja Jellachichot: letette hivatalából, a kamarilla pedig azt mondá neki, hogy „kedves bán” — s megbiztatta: „te csak maradj!” És aztán küldött neki pénzt és fegyvert — és utasításokat.

És ez nem is volt titok a közönség előtt. Az elfogott leveleket, e kettős játék bizonyítványait, minden hirlap közzétette.

„MEGADJUK”

Az ellenforradalom lángjai már magasra csapkodtak.

A szerb lázadók Temesben, Torontálban és a Bácskában megkezdték az irtó harcot a védtelen magyar lakosság ellen. Kegyetlenkedéseik, a miket a hatalmukba került városokban elkövettek, a történelem legsötétebb foltjait képezik. Jellasich, a horvát bán nyílt összeköttetést tartott fenn a lázadókkal: s az osztrák tábornokok, kiknek a magyar király parancsolatjára, a magyar kormány rendelkezésére álló rendes csapatokkal s a megyékből küldött nemzetőrséggel e lázadást már kezdetében el kellett volna fojtani, oly lassan vitték a dolgukat, hogy méltán lehetett őket vádolni a lázadókkal összejátszással.

Vége Jellasich bán nyíltan lépett fel, mint ellenség. Azt a követelést intézte a magyar kormányhoz, hogy a hadügyet és pénzügyet adja át a bécsi miniszteriumnak s a szerbek számára egy külön szerb vajdaságot szakítson ki Magyarországtól, a mi állt volna Temes, Arad, Torontál, Krassó, Bács és Baranya megyékből; megtagadás esetén hadsereggel fogja megrohanni Magyarországot.

E nemzetgúnyoló szorongattatásban a magyar kormánynak, ha azt nem akarta, hogy a magyar nemzet a leggyalázatosabb bukással végezze el ezredéves életét, az önvédelem eszközeiről kellett gondoskodnia.

Július 11-én a magyar pénzügyminiszter, Kossuth, betegenviteté fel magát a képviselőházba, mely a redoute átalakított

tanácstermében ülésezett s ott tartá — azon betegen — leg-hatalmasabb szónoklatát, melyben leírta a hazát fenyegető veszélyeket, s hivatkozott a nemzet életerejére. Kétszáz ezer honvédet kért az országtól s az annak felszereléséhez és mozgósításához szükséges pénzerőt.

Beszédét nem tudta befejezni; testi ereje kifogyott: kénytelen volt megpihenni.

S a néma csendben támadt szünet alatt az ellenzék vezérszónoka, Nyáry Pál (a pesti forradalom erélyes vezetője), felállt s esküre emelve jobbját, e végzetszerű szót hangoztatá el:

„Megadjuk!”

Csak egy szó volt az. De az az egy szó volt a feltámadás ébresztője a magyar nemzetre nézve.

Maga a képviselőház, mint egy ember állt fel egyszerre e szó után s megannyi kéz, mind esküre emelkedett: „megadjuk”.

Ennél a kérdésnél megszűnt minden ellenzék.

Egyike volt ez azoknak a ritka nagy pillanatoknak, a midőn a magyar nemzet önmagával kibékült és egygyé tudott lenni.

A kormány vezérszónoka, könnyben úszó szemekkel, mel-lén összetéve kezeit, mondá e szavakat:

„Önök felálltak, mint egyetlen férfiú, — és én leborulok a nemzet nagysága előtt.”

A pénz és haderő tehát meg lett ajánlva a magyar kormány-nak: a honvédség toborzása megindult: a magyar ifjak lelke-sülten tódultak a zászlók alá. Kaptak jó fegyvert, a mit a belga gyárok szolgáltatnak: a régibb gyutacsos puskákat a nemzet-őrök között osztották szét. Ruházatról is lett gondoskodva. A bécsi kamarilla egész hajóteherrel szállította Jellasich határ-őr-ezredei számára a Dunán a posztót. A szállítmány el lett árulva, s azt a magyar kormány lefoglalta a honvédek számára; így támadt az emlékezetessé vált kávébarna egyenruha, piros zsinórzattal. Két zászlóalj, a 3-ik és 9-ik, veres sipkát kapott: később hírneves zászlóaljok lettek.

Lett magyar pénz is. Egy és két forintos bankjegyek. Ezek

ércalapra lettek kibocsátva. A magyar bányák termelte aranyon és ezüstön kívül a nemzet gazdaga és szegénye összehordta a haza oltárára adományait s ékszerekből, kanalakból lett kiverve az a két millió forint, a mi a magyar bankjegyek ércalapját képezte. A 48-iki szűzmáriás aranyakat ma is viselik még — ismét ékszerekül: karpereceknek és fülön függőknek a mult nagy idők emléke gyanánt.

JELLASICH BÁN

Tíz nap mulva változott a helyzet.

A király segílyt kért Magyarországtól a fellázadt olasz tartományok megtartása végett, melyeket már akkor Károly Albert, szárdiniai király is haderővel támogatott.

A Batthyány-miniszterium megígérte a kívánt 40 ezer főnyi haderőt. Ha azt megadja is, még maradt volna 160 ezer embere, a mivel a belbékét helyreállíthatja s minden ellentámadó apró ellenséget leseperhet magáról.

Hanem hát nagy baja a magyar nemzetnek, hogy nagyon bőven termő talaja van az ékes szólásnak és azt sohasem hagyja ugaron.

Az ellenzék kérdezett keményen; arra Kossuth Lajos felelt lágyan.

Az ellenzék erőttette a kérdést, hogy a kormány akar-e haderőt küldeni az olaszok ellen. Kossuth azt felelte, hogy igen: de ő azt kívánja, hogy az olaszokat ne verjék meg. Ez a magyarázat se az ellenzéknek nem tetszett, se az osztrák kormány-nak. Magában a magyar miniszteriumban is heves összetűzések támadtak Batthyány és Kossuth között; épen oly hevesek az ellenzékkel való viták; melynek egy izgalmas percben azt vágta oda Kossuth, hogy: „némuljon el a törpe minoritás, mely erőszakolni akarja a ház határozatait!”

Még ekkor Kossuth Lajos így szólt:

„Istent hívom bizonyságul, én azoknak sorában állok, kik ő felsége magyar királyi trónusának sértetlenségeért életüket készek feláldozni. — A magyarok Istene hozza körünkbe királyunkat; de ha ez nem történék, adjon nekünk, Ferenc Józsefben, Budára egy ifjabb királyt.”

Ilyen érzelmek tolmácsolására lett egy országgyűlési küldöttség V. Ferdinánd királyhoz menesztve, ki akkor Innsbruckban székelt; a hová a második bécsi forradalom után elvonult.

A király leiratában azt válaszolta a magyar országgyűlésnek, hogy a szeptemberben bezárandó országgyűlésre személyesen le fog jönni Budára s addig is Horvátország minden hatóságának megparancsolja, hogy Magyarország határait megtámadni s azokat átlépni ne merészeljék; összes hadseregének pedig megparancsolja, hogy a zendülők legyőzésében tanusítsák azon buzgalmat és kitartást, a melylyel a királyi szék iránti hűségüknek s a világ által is elismert vitézi becsületüknek tartoznak.

Ezzel egyidejűleg azonban visszavonattott István főherceg nádortul az eddig ráruházott királyi teljhatalom, mely őt az országgyűlés által hozott törvények szentesítésére képesíté.

És ugyanekkor el volt rendelve Jellasich betörése Magyarországra.

A Bánságban és Bácskában pedig folytak a harcok, a lázadó szerbek és magyar hadcsapatok között.

A hol a számra kevesebb magyarok a szerbekkel nyílt csatába kerültek, ezeket mindenütt megfutaníták; a verseci écskai, földvári, futaki csaták, a fehértemplomi utcai ütközet fényes tanubizonytságot tesznek ujonc csapataink vitézségéről; magát a lázadás főfészkekét, Szent-Tamást, kétszer, ismételt ostrom után sem sikerült bevenni: a magyar ostromló sereget vezérlő osztrák tábornok szándékosan céltévesztett intézkedései miatt. A második ostromnál a derék Sándor-ezred zászlóaljai már elfoglalták az ostromolt védsáncot: a vezértábornok

onnan parancsolta őket vissza. A harmadik ostrom pedig épen minden kedv nélkül lett kezdve s kudarccal végződött.

Ez alatt Radeczky is megverte az olaszokat, szövetségükkel, a szárd királylyal együtt. Most már az osztrák kormánynak nem volt szüksége többé a magyar segélyhadra, még inkább ő hozhatott vissza Olaszországból csapatokat a reactio fegyveres hadseregének szaporítására.

Szeptember 4-ikén a király visszavonta a Jellasich ellen kiadott kárhoyztató rendeletét s ellentétben ezzel, felhatalmazást adott neki Magyarországon a rendet helyreállítani.

A magyar miniszterium leköszönt, István főherceg itt hagyta az országot s a nádori méltóságot. Széchenyi István lelkére örök sötétség borult. A szellemóriás nem bírta elviselni a rémlátást, a mit a jövőndő mutatott s megörült bele.

Ugyan e kínos emlékü napok közé esik az is, mely tűzbetűkkel van feljegyezve hazánk történetében.

Komárom vára, a legfontosabb fegyverhely, a magyar kormány kezében volt, s abban magyar nemzetőr-ezredek képeztek a helyőrséget. A bécsi kormány egy osztrák sorezredet akart titokban becsempészni a várba: ez azonban a nemzetőrség éberségén megghiúsult. Ekkor boszúból három helyen felgyújtották a várost: s a szép virágzó királyi város három negyedrésze, város- és megyeház, valamennyi templom, egynek kivételével, mind hamuvá lett. Hanem azért ez a katasztrofá a lakosság erelyét meg nem törte; a vár magyar kézen maradt s nagy szerepet játszott a magyar forradalom történetében.

Jellasich bán szept. 11-ikén átlépte a magyar határt, egyszerre három hadtesttel, melynek zömét a horvát határőr-ezredek képezték. Az osztrák rendes hadseregből vasas és svaliszér lovasok voltak vele: azonkívül nyolc üteg ágyú, két röppentyűtelep. A háta mögött tizenötezernyi horvát felkelő nép, a kinek zsold nem adatott, hanem szabad rablás. És a bán teste körül a hirhedett veres köpönyeges szerezsánok. Pusztítva rabolva

jöttek akadálytalanul előre. A velük szemközt álló magyar hadsereg megmérkőzés nélkül hátrált egész Fehérvárig.

E válságos napok alatt Kossuth körutat tett a pest és csongrádmegyei nagy népes magyar városokban, s ott lelkesítő szónoklatai által tízezreit a fegyverforfogható férfiaknak indította meg a főváros felé. Batthyány Lajos pedig a hadsereget szervezte és szaporította s a Jellasichcsal szemben álló seregnek új hadvezért adott, Moga tábornok személyében: az eddigi csatakerülő gróf Teleki Ádámot elmozdítva helyéről.

Ebben a válságban, a mikor minden a kard élére volt állítva, még egy kísérletet tett a bécsi udvar. Leküldte Lamberg Ferenc grófot, mint teljhatalmú katonai biztost Budapestre, azzal az utasítással, hogy a két egymással szemben álló hadsereg, a magyar és horvát fölött átvegye a főparancsnokságot s így az összeütközést megakadályozza.

Batthyány Lajos — az egyetlen meghagyott miniszter — azt akarta, hogy a királynak ezt a rendeletét el kell fogadni s e végett maga lement a táborba s Jellasichnak megizente a király rendelkezését.

Kossuth azonban már ekkor visszatért Budapestre s az országgyűlést ő vezette.

Minden magyar politikus azon a nézeten volt, hogy a magyar hadseregnek Lamberg alá rendelése egyértelmű az alkotmány kiszolgáltatásával a katonai uralom kezébe, s ez értelemben bocsátott ki egy éjféλι órákban tartott képviselőházi ülés manifestumot.

Ez a hír fellázította Budapest lakosságát; mindenki fegyverre kapott, s böszült néptömegek rohantak át Budára, a hová Lamberg megérkezett. A tábornokot szemben találták a hajóhídon, a mint Pestre átjövőben volt, ott fölismerték és felkoncolták. Ez történt szeptember 28-ikán.

Ezzel a kibékítés utolsó esélye is elveszett.

Azonban ha e sajnálatos vértett meg nem történik is, az összeütközés el nem marad, mert Jellasich azt izente vissza

Batthyánynak, hogy ő a király rendeletére nem ad semmit s Lambergnek magát alá nem rendeli. Azt mondá: „mit nekem a császár! Én fogok lenni császár!” A minthogy másnap szeptember 29-ikén meg is támadta a magyar hadsereget Sukoró alatt.

A horvát bán el volt bízva abban, hogy számra kétszerte nagyobb hadsereg állt rendelkezésére, mint a magyar hadvezérnek: azután pedig arra is számított, hogy a magyar hadsereg-nél levő rendes katonaság, gyalogok, huszárok, kiket a régi, osztrák zászló alá esküdött tisztek vezényelnek, mikor kenyértörésre kerül a dolog, át fognak pártolni ahhoz a táborhoz, a melyben a fekete-sárga zászlót látják lobogni. — A mint' hogy tíz nappal előbb egy vértés és egy könnyű lovas ezred a magyar seregből Marcalinál át is szökött hozzá.

A támadás Jellasich részéről hajnalban kezdődött.

A horvátok a pákozdi hegyekről jöttek alá, a magyarok a velencei tó mellett fekvő Sukoró környékén voltak felállítva. Több órai előrsi csatározás után Jellasich teljes erővel támadá meg seregünket arcvonalban; míg egy hadosztálya Lovasberény felől hátba venni törekedett azt.

S a nagy kérdés kockája eldőlt: vajon fognak-e az osztrák-magyar ágyúk az osztrák-horvát ágyúkkal felelni? Azt tették. Ugyanazon tüzezezrednek egyik ütege a magyaroknál, a másika a horvátoknál működött. A többi ágyúkat hirtelen toborzott, mérnökökből alakított fiatal tüzezek kezelték.

És az osztrák szolgálatban állott magyar serezegek, a Wasa és Erneszt katonák és a Miklós huszárok vitézül megállták a helyüket s visszaverték a jobb szárnyon az ellenség tömeges támadását. Mellettük harcoltak a tolnai nemzetőrök és Ivánka Imre őrnagy önkéntesei.

De a kiket leginkább megillet az elismerés, azok a fiatal magyar tüzezek voltak, a kik három ütegükkel oly hatalmasan dolgoznak, hogy az ellenség hadderekának csaknem minden ágyúját leszerelték.

Ekkor Jellasich összes lovas haderejét egyesíté: a Jellasich huszárokat, az átpártolt vasas és könnyű lovas ezredeket s azokkal intézett eldöntő rohamot a magyar haderék ellen. Itt az első honvédszászlóalj s a borsodi önkénytes nemzetőröket találta magával szemben: a kiknek vitéz ellenállását hatalmasan mozdítá elő a Kohlmann vezérkari főnök parancsnoksága alatt álló ágyúüteg; melyet egy dombtetőre vontattak fel, a honnan ifju tüzeink pusztító tüzet intéztek a lovas dandár sorai közé. Ötször lett a lovassági roham megújítva, mindannyiszor visszaverve: esti öt órára, teljes tizenkét órai harc után Jellasich vissza volt verve.

A magyar rendes katonák, tüzeik tehát veredtek az osztrák rendes katonák ellen. Ez volt az, a miben a kamarilla kétségkedett: most aztán bizonyos lett felőle.

Moga tábornok nem használhatta fel a győzelmét, mert a magyar hadsereg most is felényi volt, mint a horvát. Azonban a bán is jónak tartá három napi fegyverszünetet kérni.

A hol csak rendes hadviselés van, mindenütt elfogadott szabály, hogy a harcoló táboroknak a fegyverszünet alatt abban a helyben kell megmaradni, a melyet a szerződés kötésekor elfoglaltak. A lovagias bán nem érzé magát a szerződések által kötelezve. A három napi szünetet arra használta fel, hogy pákozdi állásából gyors futamodással az osztrák határszélre meneküljön. Ezt nevezte ő „Flankenbewegung”-nak. Megszökésének álcázása végett 1500 horvát határőrt hagyott hátra Székes-Fehérváron; a kik ott széltében raboltak, garázdálkodtak; míg végre a polgárok, elkeseredésükben kaszára, vasvillára kapva, megrohanták a fegyveres hadat, azt mindenestül elfogták, s azoknak a fegyvereit elszedve, hatalmas védőrséget alakítottak városukban.

A székesfehérváriak veszedelmének azonban még ezzel nem volt vége. Jellasich bán seregének utóhada is volt. Kilenc ezer főnyi horvát határőr közeledett tizenkét ágyúval, Roth és Fillipovics tábornokok alatt, kegyetlen nép, melynek zsold

helyett hadi zsákmány lett ígérve. Egyik tisztjük elfogott levelében azt írja „szégyenlem itt léteimet: azt hiszem, hogy magam is haramia-vezér vagyok. Mindennap ezer botot osztatok ki közöttük; de nem használ semmit.”

A fehérvári polgárok, egy szakasz Württemberg huszárral s a falvak népével egyesülten, bátran kiálltak a túlnyomó számú ellenséggel szemben. S ez a nagy sereg egy ideig farkaszemet nézett az elszánt kis sereggel, s aztán visszavonult. Már akkor Roth tábornok észrevette, hogy nem jó uton jár. Ez nem vezet Budapestre. — Kereste az utat visszafelé Zágrábnak.

Azonban már ekkor a magyar felkelő nép, az ujon kinevezett dandárparancsnok Perczel Mór, s az ezredessé előléptetett Görgey Arthur vezetése alatt mindenfelől elállta az útját. A most alakult ujonc zászlóaljok, a Zrínyi, Hunyadi huszárok, a kecskeméti és kunsági nemzetőrök egyik nap itt, másik nap amott verték meg Roth hadait, negyednapra pedig az egész hadtest, 9000 határőr 90 tiszttel, lerakta a fegyvert a magyar népsereg előtt.

E fényes fegyvertényvel egyszerre meg lett alapítva a két történelmi nagy alaknak hírneve: Perczel Mórnak és Görgey Arthurnak.

Igy szerezte a fegyvert a magyar nemzet az önvédelmi harc-hoz. Előbb az ellenségtől kellett azt neki elvennie.

Ez alatt Moga serege is felszaporodott oly tekintélyes szám-ra, hogy Jellásichot üldözőbe vehetné. — De már akkor az oly nagy egéretat vett, hogy utól nem lehetett érni. S az osztrák határon meg kellett állni a magyar hadseregnek.

A HARMADIK BÉCSI FORRADALOM

Manapság, midőn a táviró a világ minden irányában villamerővel közli a híreket, nem történhetnének meg azok az események, a miket 48-ban láttunk lefolyni.

Szeptember 27-ikén küldték le Bécsből Lambergert teljhatalommal, hogy mind a magyar, mind a horvát seregek fölött a főparancsnokságot átvegye: és október 3-ikán már kiadtak egy császári manifestumot, mely Jellasich horvát bánt teszi meg Magyarország kormányzójának, a magyar országgyűlést feloszlatja, s az egész országot ostromállapotba helyezi. — Azt hitték, hogy október 1-én már Jellasich Budán van; a hogy előre fogadkozott.

Ennélfogva idején tartották ledobni az álarcot, s a reactio rettenetes ábrázatjával jelenni meg a világ előtt.

Erre a szép álmra következett aztán a rettenetes fölébredés. Október 5-ikén jutott el a hír, nagy kerülővel Bécsbe, hogy a vitéz bán nem hogy Budára nem vonult be; de Sukorónál megveretve, utóhadait tízezzrel elhagyogatva, vert hadával maga is átmenekült az osztrák határon.

S a futó bán nemcsak az utóhadait, az élelmi szereit hagyta hátra nagy sietségében, hanem még a titkos levelezéseinek az archivumát is, a melyet a reactio főnökeivel folytatott. S e levelezések a magyar hirlapokban közzé lettek téve, a mikből azokat a bécsi lapok is átvették. Kiderült azokból, hogy Jellasichnak az egész hadjáratát maga az osztrák hadügyminiszter, Latour gróf, készíté elő: ő látta el a horvát hadtestet fegyverrel és pénzzel. És e szerint az egész Lamberg megbízatása, küldetése csupa személyvesztés volt. Játék egy jámbor lelkű király nevével.

Ez az álnokság felháborítá a szabadságát féltő bécsi lakosság lelkiületét; még inkább azok a rendszabályok, a miknek tervbe vétele Latour gróf elfogott levelezéseiből kitűnt. Egész hadi

tervet képeztek azok, Magyarországnak egyszerre kilenc oldaláról való megtámadására. Azt sem titkolták már, hogy a szerb lázadást egyenesen az osztrák hadügyminiszteriumból szervezték, támogatták s hadműveletük tervébe beillesztették.

A bécsi osztrák országgyűlésben egy képviselő felelőssé tette a hadügyminisztert. És Latour, a felhozott adatokkal szemben eltagadá, hogy Jellasichsal valami köze volna, s a szerb lázadást támogatná.

Az izgatottság már az osztrák katonaságra is elterjedt. Több Bécsben levő osztrák ezred, melynek parancs lett adva, hogy a magyarok elől menekülő Jellasichnak segélyére siessen, megtagadta az engedelmességet s azoknak kényszerítésére Latour kirendelte a nehéz lovasságot.

Október 6-ikán, midőn Bécsből el kellett volna indulni a Jellasich segélyére küldött ezredeknek, az akadémiái légio s a Wieden külvárosi nemzetőrség, ennek meggátlására felszedte a Tábor folyón átvezető hidat.

A hadparancsnokság hidászokat rendelt ki a híd helyreállítására s azoknak védelmeül egy osztály tüzérséget. A felgyverzett és katonailag begyakorolt akadémiái fiatalság megrohanta a hidászokat és tüzeiket s elvette tőlük az ágyúkat.

A legelső ágyúszóra Bécs egész népsége rögtön fegyverre kapott. A belvárosi nemzetőrök a katonasággal egyesülten a forradalmat leverni szándékoztak, a külvárosok népe azonban minden oldalról özönlött a Grabenre és Istvántérre; torlaszokat emeltek, a katonaság sortüzelése és kartácstüze dacára elfoglalták az ágyúütegeket, s vérengző harc után kiverték az egész katonaságot a városból.

Ez alatt egy felbőszült néptömeg a hadügyminiszteriumi épületet rohanta meg s azt elfoglalva, az elrejtőzött hadügyminisztert, Latourt, agyonverte s aztán az „Am Hof” piacon egy lámpás-oszlopra felakasztotta.

Majd az összes felkelt nép a fegyvertárt vette ostrom alá, melyet nagyszámú helyőrség védelmezett. S az egész éjjel

folytatott véres küzdelemben azt is elfoglalta; s az ott talált hatvanezer darab lőfegyvert a felkelők között szétszította.

Az uralkodó, ki akkor Schönbrunnban lakott, e felkelés hírére katonai fedezet mellett elutazott Olmübe.

A bécsi fölkelés semmivé tette a reakciónak azt a tervét, hogy a horvátországi bánnal igáztassa le tréfás, nevetséges módon Magyarországot. Jellasichnak, a Bécsből várt segélycsapatok elmaradása miatt, gondolnia sem lehetett arra, hogy Magyarország ellen visszaforduljon s helytartói trónusát Budán elfoglalja. A magával hurcolt horvát népfelkelő sereget, a minnek csak rablás volt a rendeltetése, az osztrák tartományok gyönyörködtetésére tovább nem vihette: azt tehát útnak ereszté: menjenek haza Horvátországba, a hogy tudnak. Lehetek tízezen. Azok Theodorovics tábornok vezérlete alatt hat ágyúval megkisérték ismét Magyarországon keresztül térni haza; de a magyar nemzetőrség által mindenütt visszaverettek, s utoljára is kénytelen voltak Styrián keresztül futni hazáig. E határszéli harcok egyikében érte Batthyány Lajost az a bal eset, hogy lováról lebukva, a karját eltörte s ezzel minden tevékenysége véget ért a dolgok további lefolyásában.

A megmaradt rendes hadakkal aztán Jellasich kényelmesen felsétált Bécsig, a hol Auersperg Bécsből kiűzött seregével egyesülhetett. Futását most már védte az osztrák határ.

A két vert sereg, azért hogy egygyé lett, még mindig megverhető lett volna; ha akár a magyarokban, akár a bécsiekben igazi forradalmi szellem vezetett volna. Kezükben volt a fegyver, kivívták a győzelmet; hanem aztán se a fegyvert, se a győzelmet nem tudták mire használni.

Előbb a magyar országgyűlés tanakodott a felől, hogy átmenjen-e a magyar hadsereg az osztrák határon? azután meg az osztrák országgyűlés hányta vetette meg azt a kérdést, hogy megengedhető-e a magyar országgyűlésnek, hogy az a magyar hadsereget Ausztriába beküldje? és hogy átaljában szükséges-e a bécsi fölkelő nép és a magyar hadsereg között

valami érdekközösségnek létjogát konstatálni? És hogy nem támadnak-e majd ebből közjogi bonyodalmak? S a míg e pertractatio fölött a két országgyűlés váltotta egymással a nuntiumokat küldöncei által, a kik gyors paraszttal utaztak a két főváros között; a míg a magyar hadsereg a honvédelmi bizottság rendeletéből kétszer is átment, meg visszajött az osztrák területről, az alatt elillant a kedvező alkalom, mely október elején kínálkozott, a megvert és levert horvát-osztrák sereget Bécs falai alatt a csaknem egyenerejű magyar hadsereggel s a bécsi felkelők hadával két tűz közé szorítani. Az alatt megérkezett Windischgrätz herceg a Csehországból elhozott hadakkal, átvette az egész osztrák sereg fölötti parancsnokságot. Úgy hogy mikor már a magyarok és bécsiek beleegyeztek, hogy egymást hadászatiilag támogassák, akkor már Windischgrätznek olyan hadserege volt, hogy egyszerre ostromolhatta Bécset, s a felmentésre siető magyar hadsereget Schwechatnál visszaverhette. Bécs ostrommal lett bevéve, a forradalom elgázolva; a magyar hadsereg, dacára a mannswürthi csodavitézségű harcnak, a csallóközi kaszás nemzetőrök megfutamodása miatt, kénytelen volt visszavonulni. Az ellenség nem üldözte.

HISTORIAI NAGY NEVEK. KÉSZÜLETEK A HARCRA

A kocka el volt vetve. Bécs leverése után a reactio vezetői nem gondoltak többé Magyarország kibékítésére. Csak az erőszakos elnyomásról van szó. Minden oldalról megtámadni az országot rendes haderővel és a mellé a belső zendülést szítani: ez volt a haditerv.

De most már aztán a magyar nemzet sem maradt tétlen.

A nagy önvédelmi harcban, el kell ismernie a történetírónak, hogy Kossuthé volt a vezérszerep.

Ő gondoskodott róla, hogy a Magyarországon fekvő erősségek a magyar szabadságharc számára megtartassanak. A reactio is törekedett azokat elfoglalni. Aradvárban, Temesvárban ez utóbbi győzött. Épen úgy Erdélyben Károlyvárnál és Dévánál. A várak osztrák parancsnokságok alá kerültek. Ellenben a hatalmas erős Komáromot, Lipótvárt, Eszéket, Munkácsot a magyar kormány tudta megtartani. Péterváradon Henczy volt a várparancsnok. A várőrséget azonban a Dom Miguel (debreceni) és Esztei (budai) magyar ezredek zászlóaljai képezték egy honvéd zászlóaljjal és huszársággal. Mikor Beöthy Ödön bácsi kormánybiztos megérkezett október 8-ikán a honvédelmi bizottság rendeletével Péterváradra, hogy a vár ormára a nemzeti színű zászlót kell kitűzni, Henczy az osztrákok kezére akarta adni a várat: azonban a Dom Miguelek fellázadtak ellene: fogságra ejték a várparancsnok Henczyt s mint hazaárulót felküldték Budára, hogy ott ítéljen fölötte a hadi törvényszék. Henczyt azonban nem állíták a hadi törvényszék elé; hanem fogva tarták Budavár bástyabörtönében, s mikor a magyar kormány elhagyta a fővárost, ott feledték a börtönben. Ő lett azután Budavár főparancsnoka a kocka fordultával, s irtóztató boszút állt a péterváradi megszégyenítésért.

A schwechati vesztett ütközet után Kossuth a fővezényletet Görgey Arthurrá bizta, a kit tábornokká léptetett elő.

Mikor e választását a képviselőháznak bejelenté, így szólt:

„Bizalmam Görgeyre esett, a kinek katonai munkálatairól, nemzeti érzületéről s elhatározottságáról becsületemmel állok jól. Mert ő úgy van lelkesülve, mint Magyarország minden igaz fia, hogy nem azt kérdi: magas polcra állíttatik-e — hanem, hogy mit parancsol a hazafiui kötelesség? Azt jövődőlém a tábornok úrnak, ha egy kis szerencse járul hozzá, neki az isteni gondviselés nagy és fényes pályát jelölt ki, és ezt azon

meggyőződéssel jövendölém, mivel tudom, hogy akármik legyenek a körülmények, ő mindig hű szolgálja marad a szabadságnak.”

A MAGYAR HUSZÁROK

A várak megtartásával együttjáró feladat volt egy magyar nemzeti hadsereg megteremtése.

A magyar nemzetnek 1809 óta nem volt fegyver a kezében: 1848-ig. Ez ideig „nemzet”-nek csak a nemességet tartották. S a nemesség ment volt a katonai szolgálat alól. A serezekbe s a huszársághoz csak a paraszt legényeket vitték: azok tanulták meg a puskával bánást, a lovon harcolást: a katonai regulát. Tüzérséghez, technikai csapatokhoz a magyarokat egyáltalában nem alkalmazták.

Az 1848-iki alkotmány kiterjeszté a polgárjogot minden szülőttére e hazának s behozta a nemzetőrség intézményét; mely közel járt az általános védkötelezettséghez.

És a nemzetőrség be is vált annak, a minnek lennie hivatása volt: helyt állt a lázadó rácokkali harcokban: meg tudta tartani az őrizetére bízott várakat, segített elfogni a horvát határőrsereget, s egyes osztagai, kiket önkéntes (egy évi szolgálatra vállalkozott) nemzetőröknek neveztek, nyílt ütközetekben is derekasán harcoltak; — azonban nagyobb tömegekben hadműveleteket kezdeni velük mindig szerencsétlen kísérlet volt.

Görgey azon kezdte, hogy a schwechati ütközet után haza bocsátotta a nemzetőröket, s elszedett puskáikat az ujonc honvédeknek osztá. Azok nagy sereggel gyülekeztek össze az ország minden részéből, s hogy jól tudták használni a fegyvert, azt bebizonyíták a legelső alkalommal. A nagyszombati csatában megtörtént az, hogy ujonc honvéd zászlóalj szuronyt szegezve támadott meg egy vértés szakaszt és meg is futamítá. A veres sapkás honvéd zászlóalj hős híre már akkor legenda-

szerű volt. Az ország intelligens fiatalságának színe java adta meg a hősi szellemet az újon támadt seregeknek. Minden iskola kiürült: a diákok honvédekké lettek; még a tanító szervezetek növendékei is katonákká lettek, bencések, ciszterciták, pré-montreiek, piaristák százával szaporíták a nemzeti hadsereget. S ez intelligens fiatalság tette lehetővé, hogy tüzérsséggel tudtuk ellátni magunkat. Pár nap alatt kész pattantyús volt az ágyú mellé állított philosoph és matematikus.

De a mi a nemzeti hadsereg zömét képezte, az mégis a régi, begyakorolt seregek és lovasság hadi népe vala.

Ennek a hajdan alkotmányon kívül állott nemzedéknek köszönheti leginkább a magyar nemzet szabadságharcának dicsőségét.

S ez annyival magasabbra számítható fel: mert ezeket az ezredeket nagyobbrészt idegen tiszték vezényelték, befolyásolták. Ezek mind addig az ideig nem hallottak hazáról beszélni, csupán a császárról. Zászlójuk címere, a melyre felesküdtek, volt a kétféjű sas. Mundérjukat a császár adta, s az volt a fehér frakk, különféle színű gallérral. És mégis, ezen ezredek egyszerre megérték nemzetük segélykiáltó szavát: s ráismertek a hazájuk címerére: még pedig nem csak azok, a kik magyarul beszélnek; hanem tótok, németek, oroszok, bunyevácok és több megyebeli románok.

A legfényesebb adatai közé tartozik az 1848/9-iki szabadságharcnak az, hogy magyar ezred nem harcolt magyar ezred ellen soha; mint a hogy harcolt honfi honfitárs ellen a lengyel bárí confoederatio idejében; a hogy harcolt egymás ellen kuruc és labanc a Rákóczy-korszakban.

És ezen rendes ezredek némelyikének úgy kellett magát idegen területről hazája határáig átküzdeni: különösen a huszároknak, a kik nagyobbrészt Galicia, Cseh- és Morvaország helyőrségei közé voltak beékelve.

Egy ilyen hazajövetel leírását jegyezte fel igen érdekesen egy altisztje a Koburg huszároknak.

Olyan titokban összebeszélve, hogy szándékukat senki ne sejtse, sötét éjjel hagyták el a kaszárnyájukat egyetlen tiszt vezetése alatt. S akkor keresztül úsztattak a folyón, mely útjukat állta.

Szökésüket rögtön észrevette a helyőrség s egy ezred nehéz lovas az üldözésükre indult. De ezek nem tették meg, hogy átusstassák a folyamot: el kellett kerülniök a hídra s ez által fél napi előnyt engedtek a huszároknak.

A vezénylő tiszt, térkép után ismerve a tájat, arra számított, hogy egy völgyet elérve, ott fog találni egy szabályozott hegyi patakot, melynek vize részben halastónak van elfogva: más részben egy nagy patakmalmost hajt. Ha e malmon átmehettek, akkor a tó zsilipjét felnyitva, az egész völgyet víz alá helyezhetik s ez által az üldöző lovasságot visszatarthatják.

Azonban e számításában csalódott. A huszárcsapat megszökését észrevéve, a körül fekvő hegyormokon meggyújtották a véstüzeket, s e jelre még a malomhoz érkeztek előtt, az uradalmi erdészek nyitották fel a zsilipet. A keskeny gáton átvezető hidat pedig felszedték előttük. — A vezénylő tisztet ez sem hozta zavarba. Hirtelen hidat rögtönöztetett a malom kapuiból. Hanem arra meg nem akartak rámenni a lovak, mert fehér volt. Akkor kátrányt öntetett a hídra. Azon megint azért nem akartak átmenni a lovak, mert csúszott a deget a patkóik alatt. Úgy kellett aztán kötőféken átvezetni minden egyes paripát a huszároknak, nagy kínnal és szitkozódással. Mire készen lettek vele: már utolérték őket az üldözőik. Akkor aztán felgyújtották a hátuk mögött rögtönzött hidat s otthagyták átkozódó ellenfeleiket.

Azonban az egész vidék fel volt már zendítve a menekülőök útjában: egy folyam hídjánál kaszás felkelő nép állta el az útjukat. Könnyen nyithattak volna utat maguknak fegyverrel; de a vezénylő tiszt kerülte a harcot a földnépével s inkább nagy kerülővel kelt át a folyam sekélyén. A falvak népe megtagadta tőlük a kenyeret is. Egyetlen útféli csárdában találtak

egy kenyeret és egy átalag pálinkát. Azt a tiszt kiosztá a legény-ség között, mintha csak úrvacsoráját osztana. Ez volt két nap óta az első lakomájuk.

Azután egy malomhoz értek, mely épen haricskát őrölt. Ez már csupa boldogság volt. Ebből lehet puliszkát csinálni. De még hozzá sem ülhettek a lakomához, a mit leterített huszár köpönyegekre tállaltak fel, midőn az előőrsök jelkiál-tása hangzik. „Itt vannak a vértések!” Azzal étlenül lóra kaptak s keresztül a szántott földeken, vágattak üldözőik elől; majd bele egy süppedékes lapályba; a min keresztül vergődve, ismét maguk előtt találtak egy megáradt folyamat: abba belerohantak s azt is keresztül usztatták. Itt aztán a vértés ezred kénytelen volt visszafordulni: ezt a vitéz csinyt nem csinálhatta utánuk.

Ámde a megmenekülés által a huszárok még nagyobb kelep-cébe jutottak. Estére kerülve (novemberi idő volt) egy nagy mezővárost találtak maguk előtt, mely kőfallal volt körül-kerítve. Trombita és dob takarodó tudatta velük, hogy ott helyőrség van: lovas és gyalog.

Ekkor segítségükre jött az őszi köd. Olyan sűrű köd szállt alá a tájra, hogy a csapat elejét nem lehetett látni a közepéről. Ekkor a huszárok azt a fortélyt használták, hogy a lovaik lábaira bocskort kötöztek nyeregpokrócaikból, s a köd oltalma alatt nesztelenül haladtak el a város kapui előtt.

Kerülniök kellett a harcot, mert ló és lovas el volt csigázva: két nap két éjjel senki nem evett és nem aludt: ruháik össze-ázva, tagjaikat megdermeszté a ködös nyirok. Így szépen áthaladtak az országutat elzáró sorompón is: a katonai őrszem a saját lovasságuknak nézte őket.

Mikor aztán kijutottak a nyílt országútra, akkor leszedték a lovaik lábáról a bocskort: s el kezdtek danolni.

Reggelre a Kárpátokat látták maguk előtt feltűnni. Azokon túl már Magyarország! Itt a hegy lábában egy barátságos érzelmű lengyel nép lakta falura akadtak; mely lovaiknak szé-

nát, maguknak kenyeret adott: sütni főzni is kezdtek; kecskehúst kásával. De mire a lakoma elkészült, akkorra már a hátuk mögött hagyott városból itt termett a katonaság: dzsidás lovasok és szekerekre rakott vadászok elállták előttük a menekülésre szolgáló utat és erdőt.

Csak egy útjuk volt még: fel a hófedte hegységnek: melynek ismeretlen ösvényén soha lovas katona még nem járt.

Az üldöző katonaság körülfogta a falut, várva a huszárok kitörését: egyszer aztán bámulva látta a menekülőket a szédületes sziklafal keskeny ösvényén hosszú sorban végig haladni. A fehér sziklafal pattogott a huszárok körül az utánuk küldözött golyóktul: de oda már üldözésükre nem vállalkozott senki. S e nyaktörő lovaglás alatt, a golyók füttyülése mellett a huszárok szerte szunyókáltak a nyeregben.

A fenyvesben aztán nem üldözte őket senki; de nem is fogadta senki. Egy verem répa, meg egy szapu savanyú juhtej volt a lakomájuk, a mit egy pásztorgunyóban leltek. A juhok maguk messze lenn a völgyben legeltek.

A fenyves után következett a gyalogfenyő országa. Itt végre kipihenték magukat, lenyergelték a lovakat, s legelni ereszték, maguk a huszárok tüzeket raktak a borókából s azok mellé körültelepedtek. Egy sem maradt ébren.

Egyszer aztán a lovaik rémült nyerítése ébreszté fel őket. A pokol volt körülöttük! Az őrtüzektől meggyulladt az egész cihér s végig terjedezett a láng a borókával fedett hegyoldalon.

Most aztán riadva kellett lovaikkal együtt menekülni fel a hegymagasnak: keresztül törtetve a lángba borult bozóton.

Ez alatt megszökött tőlük a vezetőjük s ők reggelre ott találták magukat a hóval, jéggel fedett sziklasivatagban, tájékozás nélkül: a völgyeket betakarta a mély köd.

Nem ült már senki a lován: kantárszáron vezette azt maga után, a terhelő nem tartá már a nyeret: a lónak nem volt hasa. Már két nap óta nem ettek semmit: szomjukat hógolyócskákkal enyhítették.

S hogy tökéletes legyen a nyomorúságuk, ott lepte őket a havas zivatar. — És még is előre kellett haladni, út nélkül, tájékozódás nélkül: mert a ki hátramarad, az megfagy.

Vakon találtak utat. A hegyoldal lefelé hajlott már; a köd felszállt felhőnek: erdőt láttak maguk előtt.

S midőn e fenyvest elérték, fejszecsapásokat hallottak. Munkások vágtak fát az erdőn. Egyike azoknak e magyar szóval fogadta őket:

„Dicsértessék a Jézus Krisztus!”

Itthon voltak a hazában.

És így jöttek haza valamennyien a magyar huszárok hazájuknak segélykiáltására!

A szabadságharcnak ezek voltak a leglélekemelőbb jele-
netei!

A HONVÉDELMI BIZOTTMÁNY

Hetek alatt, mintha a földből támadt volna elő, talpon állt, nyeregben ült a magyar hadsereg. Tehetjük a számát a fegyvert fogni kész férfiaknak százötven ezerre.

E nagy tömegből csatakész hadsereget alakítani, az volt a nehéz feladat, melynek létrehozásában minden lépten-nyomon magát a lehetetlenséget kellett leküzdeni.

Kormány nem volt. — Batthyány és miniszter társai leköszöntek. István nádor elhagyta az országot. A bécsi kormány leküldte Lamberget: azt Buda és Pest közt felkoncolták. Aztán kinevezte Jellasic h bánt helytartónak: azt megverték, kikergették. Aztán megkínálta Vay Miklóst a miniszterelnökséggel: az nem fogadta el. Aztán kinevezte Récseyt miniszterelnöknek: az elfogadta s négy nap múlva le is tette. Magyarország kormány nélkül maradt. Ekkor a magyar országgyűlés választott a saját kebeléből, képviselők és főrendházi tagok közül, egy nyolc tagú testületet, ezzel az igénytelen névvel: „hon-

védelmi bizottmány”, a kik mellé be lett híva Duschek Ferenc, a pénzügyek kezelésére: elnöke volt pedig Kossuth Lajos.

Ennek a névtelen kormánynak volt a feladata a nemzeti hadsereget felruházni, felfegyverezni, élelmezni, a várakat ellátni, hadvezéreket, tisztikart kinevezni, s az egész országot adminisztrálni: a mellett politikát vezetni s a hadseregek működését elrendelni.

A szabadságharc legbámulatraméltóbb csodái közé tartozik ennek a miniszteri rang nélkül működött kormánynak a tevékenysége.

Hogyan tudtak annyi fegyvert beszerezni, midőn az ország köröskörül el volt zárva ellenséges nemzetek által? hogyan egyenruháltak százezernyi hadsereget, midőn az országban alig volt egy pár posztógyár? s különösen és főképen hol vették mind ezekhez a pénzt? A „nervus bellit”? A háború idegét?

Az évi költségvetést betérjeszté az országgyűlésnek Kossuth. Ennek az értelmében ötven millió forintra volt számítva Magyarországnak összes bevétele. Az országgyűlés a rendkívüli hadi készületekre megszavazott negyven millió forintot. Azonban a király nem szentesített semmi törvényt, a mit az országgyűlés hozott; e miatt adót nem lehetett kivetni. Arra már idő sem volt. A honvédelmi bizottmány az egyetlen eszközhöz volt kénytelen nyúlni, a mely forradalmi kormányokat hadviselésre képessé teszen: — az ércfedezet nélküli bankjegyek nyomtatásához. Nyultak ehhez különben nem forradalmi kormányok is: a francia háború alatt az osztrák abszolutisztikus kormány elárasztotta az országot *fekete bankóval* és félforintot valló két garasosokkal, a miket a köznép feltalálójuk után *zicsediknek*, és schuszttertalléroknek nevezett.

De épen ebben tüntette ki a magyar nemzet példátlan lelkesülésének aranypróbáját; hogy ez alap nélküli pénzjegyeket egész a szabadságharc utolsó hónapjáig teljes névértékükben fogadta el, s az arany ágio nem volt nagyobb a „Kossuth-

bankók” után, mint az osztrák bankjegyek után, vagy a minő most az „ezüstpénz” és az arany közötti különbözetet teszi. A nemzet bizalma volt az ércalap. És a mellett a puritán becsületesség volt a pénzügyi rendszer. — Csak az teszi érthetővé, hogy a forradalmi magyar kormány százötvenezer embert fel tudott szerelni, várakat védelmi állapotba tenni, egy évig nagyszabású hadjáratot folytatni: a mellett hivatalnokokat fizetni; — ötven milliónyi papírpénz kiadása mellett. És a mellett soha hozzá nem nyúlt a kormány ahhoz a két milliónyi arany és ezüst tőkéhez, a mely az egy és két forintos pénzjegyeknek törvényes fedezetét képezte.

A forradalom hadjáratának dicsőségében azok, kik az ország kincstárának a kulcsait tarták a kezükben, osztoznak azokkal, a kik a fegyvert forgatták.

BALESETEK A HADJÁRAT KEZDETÉN

Valóban nagy önbizalomnak kellett lelkesítenie a magyar nemzetet, hogy annyi baleset után, annyi rémhír közepett, mely a szabadságharc kezdetén egymást követte; el ne vesztse jóvendője iránti bizalmát.

A reactio parancsszavára megindult köröskörül a hadjárat a magyar „nemzet” ellen.

A Bécszet leigázott osztrák főhadcsereget a diadalaiban elbízott Windischgrätz herceg vezetése a magyar főhadcsereg ellen, melyet Görgey Arthur vezényelt. Az osztrák ment hatvanezer főre: épen kétszer annyi szám, mint a magyaré.

E mellett a Vág völgyön betört Simonich tábornok egy hadtesttel, Galicia felől Schlick tábornagy egy másikkal. A harmadik Nugent alatt a Dunántúlt lepte meg: a szerb lázadók erősítést kaptak; a felvidéki tótokat zavarta Hurbán dülő csapatja, s hogy beteljen a keserűség pohara, Erdélyben fel-lázadtak az oláhok, s az osztrák tábornok Urbán szövetsége

mellett a virágzó magyar városokat, Zalatnát, Abrudbányát, Nagy-Enyedet feldúlva: — túltettek a szomorú emlékű Hora és Kloska zendülésén.

A mellett a mi jobbadán nemzetörökből álló seregeink, melyek akkor kerültek először csatátűzbe: szégyenletes kudarcokkal jelölték a csatahelyeket. Mészáros Lázár, a volt hadügyminiszter, vezénylete alatt a Schlick ellen küldött hadsereg csaknem vérontás nélkül hagyta magát megverni Szikszó és Kassa alatt, s teljes megsemmisítését csak a jókor érkezett huszárságnak s a bécsi aula szabad csapatjának vitéz ellenállása akadályozá meg. Az Erdély megsegítésére gyűjtött tábor Dcés alatt vezérének tehetetlensége miatt, gyalázatosan szét lett verve.

Csupán két hadseregre lehetett bizton számítani; Görgey-ére, mely Windischgrätz elől folyton csatározva vonult vissza a főváros felé, és az aldunai hadsereg, mely Damjanich vezérének alatt vonult fel a Bánságból, ott hagyva a hadjárat terét a rácoknak.

A két derék hadnak egyesülten kellett volna Budapest alatt megütköznie Windischgrätzcel, Schlick is ide törekedett; de kettőjük között volt a Duna és a budai erdős hegyláncolat.

Ezt a tervet meghiusítá a szerencsétlen *móri* csata. A Görgey alatti hadseregnek egy hadtestét Perczel Mór tábornok vezényle. Eddigi diadalaiban bizakodva, egymagára derék-csatát vállalt Windischgrätz ellen, s a többi dandároktól meg nem segítette, hadtestével, nagy veszteség mellett, kényszerült egész Budaváráig menekülni.

E nehéz vereség után nem lehetett többé arra gondolni, hogy a túlnyomó erővel szemben a fővárost s a gyöngye budai várat megvédelmezzék.

A magyar kormány elhatározta, hogy elhagyja Budapestet s az országgyűléssel együtt Debrecenbe költözik. Onnan aztán újra szervezi a hadjáratot.

Időt kellett nyerni, hogy Damjanich bánsági hadserege fel-

gyűlhessen, a mi az akkori vasútnélküli világban nagy nehézséggel járt.

Ebben az időnyerési feladatban remekelt Görgey. A míg Perczel újra rendezett hadtestével a kormány elvonulását fedezte a Tiszánál, addig Görgey egy nagy kanyarodót csinált, fel a bányavárosoknak, maga után hurcolva Windischgrätz seregének zömét.

V. Ferdinánd király, a bécsi forradalom s a magyar szabadságharc kitörése után leköszönt az osztrák császárságról. A magyar királyságról sohasem. Ezt a kamarilla már fölöslegesenek tartá. Helyébe I. Ferenc József, a király testvérének a fia, lépett a trónra, 18 éves korában.

Windischgrätz herceg, mint a király „alteregoja” jött be hadsereggel Magyarországra. Könnyű diadalok után, egy agyúlövés nélkül vonult be Budavárába.

Mikor a budai királyi palotába megérkezett, a sapkáját az asztalhoz vágva, azt mondá: „finita la commedia!”

És igaza volt. A komédia-játszásnak vége volt már. Azonban most kezdődött csak a tragoedia.

Ha a tábornagnak valami talentuma lett volna ahhoz a szerephez, melyet a világtörténet nagy rendezője a kezére játszott, hát akkor vagy azt tette volna, hogy mint bölcs diplomata Budapest elfoglalása, a magyar kormány Debrecenbe menekülése után a csüggeteg nemzetet békés, és jó akaratú intézkedésekkel pacifikálta, s az új fiatal uralkodó iránti hűségre megtérítette volna; — vagy pedig, mint okos hadvezér, egész haderejével utána sietett volna Kossuthnak s Debrecen is elfoglalva, a hadviselést lehetetlenné tette volna. Azonban e kettő közül egyik sem jutott eszébe. Se a nemzetet kibékíteni, se az elmenekült kormányt üldözni nem tartá a fáradságra érdemesnek. Ő a táblabirákat megvetette, csak a katonákkal törődött.

Uralmát véstörvényekkel kezdé: halálos ítéletek, kivégeztetések, önkényt jelentkező hazafiak és katonatisztek be-

börtönzése által akarta a nemzetet megfélemlíteni. S a rémuralom eszközein kívül a kicsinyes fogásokhoz folyamodott: a független sajtót elnyomva, hivatalos lapjai által költött meséket terjesztett a közönség között Kossuth elfogatásáról, Görgey seregének capitulációjáról, Komárom elestéről. S aztán várta, hogy mikor jönnek már Budára a hódoló deputációk mindenünnen az országból?

Mikor aztán arról értesült a herceg, hogy Görgey a bányavárosok felé vonult, akkor egészen megzavarodott. El nem tudta képzelni, hogy mit akar ez ottan? Görgey tudta, hogy mit akar? ott voltak a magyar kormánynak a pénzverői, aranya, ezüstje, reze; a pénzre nagy szükség volt. De még inkább a posztóra: az is ott volt: a hadseregnek köpönyeg kellett; itt volt a tél: kegyetlen 20 fokú hideggel.

Windischgrätz három hadtestet küldött Görgey körülkerítésére, melyek három oldalról vették ostrom alá a magyar hadsereget.

Csak a bámulatraméltó vitézség és leleményesség egyesülése volt képes e hadsereget a kelepcéből kiszabadítani. Járhatatlannak tartott hegygerinceken át, mély völgyszakadékokban siklottak keresztül az ellenség dandárai között; végre egy elhagyott bánya tárnáját használták fel alagút gyanánt, s ágyúikkal együtt a hegy mélyén keresztül vonultak el, az ellenség lábai alatt; mely egyszer csak azt vette észre, hogy a körülfogott hadsereg a háta mögött van és hadrendben áll.

Ez alatt Mészáros Lázár megverte seregét egy másik fiatal hadvezér vette át, Klapka György: ez is, mint Görgey, főhadnagyból lett tábornok. S az általa újjá szervezett hadsereg becsülettel állta meg a helyét a győzelmében biztos Schlick tábornokkal szemben. Tarcalnál egyetlen dandára tartá fel és verte vissza Schlick hadseregét. A sűrű köd segített a magyaroknak. Schlick a ködben a tarcali temetőt is hadcsapatnak nézte buzogányos fejfáival s órákig ágyúztatá. A holtak megállták a helyüket! Azzal visszavonult.

Majd egész haderejével a Tiszának fordult, mely akkor keményen be volt fagyva: mindenütt át lehetett rajta kelni. Az volt a szándéka, hogy a védtelen Debrecent meglepi, s a magyar kormányt és országgyűlést elfogja.

Klapka serege a Tisza jegén ütközött meg Schlick hadaival, s azokat visszaverte.

Ekkor neszét vette Schlick, hogy Görgey hadserege keresztül vágta magát a körülfogó osztrák seregen s az ő háta mögött áll. Nehogy két tűz közé szoruljon, a branyiszkói utat meg rakta lövészekkel és ágyúkkal. Rendes stratégák véleménye szerint ez a hegyszoros bevehetetlen. A serpentina út minden kanyarodója meg volt rakva ágyúkkal.

Guyon Richard nevéhez fűződik a branyiszkói diadalnap emléke, a ki azt a hegyszorost honvéd zászlóaljaival megostromolta. A magyar legények szuronysegezve foglalták el az ágyúkat, s kiverték az ellenséget mind a hús hadállásból. Éjfél utánig tartott a harc, s teljes sikerrel végződött. Görgey hadserege egész erejével Schlick háta mögött állt, szemközt pedig Klapka.

S hogy Windischgrätz meglepetése még nagyobb legyen: egyszerre csak előtört a Tisza mögől Perczel Mór a Mórnál szétvert seregével, s a szemközt álló osztrák hadtestet Szolnoknál elverte: az sietve hátrált Pest felé; Ceglédnél segítséget kapott: ott aztán Perczel még egyszer megverte. Ez a vert had aztán nem is állt meg Pesten, hanem átvonult Budára, jelentést tenni a generalissimusnak, hogy a komédia még csak most kezdődik.

Perczel előtt nyitva volt az út Pestig. — Ekkor azonban az osztrák hadvezénylet valódi vaudeville-írói ügyességgel gondolt ki valami jót. Perczel háta mögött a nagy városokba szállásmestereket küldött ki, a kik ott tizezer ember számára szállást, élelmiszert rendeltek meg. Perczel megfoghatatlanul nagy hirtelen visszahúzódott Szolnokon át a Tisza mögé.

Ez eddig egészen sikerült. A magyar haderőnek volt (a várakban levőkön és az erdélyin kívül) négy működő serege:

egy Görgey, a másik Klapka, a harmadik Perczel Mór, a negyedik Damjanich vezénylete alatt. Windischgrätz szinte annyifelé osztá szét az armadiáját. Ez a nyolc hadsereg aztán, kiki a maga vezérének terve szerint, kergetőzött előre-hátra: döntő ütközetet egyik sem vívhatott; s a nagy távolságok, a közlekedési eszközök hiánya miatt arra sem volt képes, hogy két hadsereg egymással összeműködve egy két tűz közé szorított ellenséges hadtestet megsemmisítsen.

Az osztrák hadsereg ez alatt folyvást fogyott, a magyar pedig szaporodott.

Ugyanezen téli hónapokban az erdélyi magyar hadsereg vezére, Bem, lengyel forradalmi tábornok, lángeszű hadműveleteivel nem csak az osztrák tábornokokat, és az oláh tribunokat törte össze, hanem az Oláhországból segélyül hívott tízezernyi muszkát is kiverte Erdélyből, s a piskii hídnál kivívott diadal után magát a szász ellenforradalom fészket, Nagy-Szebent, is ostrommal bevette, a minnek a példáját nagyhamar követte Brassó is.

Érdekes epizódokban gazdag az erdélyi hadjárat története. Mikor egész Erdély el van veszve, a magyar hadseregek a határon túl nyomva, akkor a magára maradt Háromszék nem adja meg magát: a fegyvert fogott székelyek védik határaikat oláhok, szászok és osztrákok ellen. Majd egy lángész támad közülök, Gábor Áron, a ki a maga köztüzéri eszével kitalálja, hogyan kell ágyút önteni: a székelyek leszedik tornyaikból a harangjaikat, s azokból Gábor Áron egy egész üteg ágyút készít; aztán lőporgyárat állít fel, s akkor a felágyúzott székelység támadó harcot kezd s kezét nyújt a magyar hadseregekkel visszatérő Bemnek.

A szelindeki csatában az osztrák nehéz lovasság rohamot intéz Bem ellen. A székely gyalogság van felállítva első harcvonalban. Mikor a vértések odaérnek, a székelyek egyszerre mind a földre feküsznek: a betanult katonaló rá nem tapos a földön fekvő emberre. A vasasok átrohannak a fekvő hadsoron.

Azokon túl aztán Bem ágyúí vannak felállítva s oldalt egy-egy szakasz huszárság. Az ágyúk kartácsot szórnak a vasas ezredekre, s erre a székelyek is felugrálnak fektükből s hátulról puskáznak bele az ellenséges lovasságba, míg ez mindenünenn megtámadva, ziláltan menekül el a csatatérről.

Maga az öreg Bem valóságos mythoszi hősalak; nem *termetre de lángszellemére* az: ki a piskii hídnál az osztrákok kezébe került ágyúit egymaga foglalja vissza; lovagkorbácsával püfölve a vontató katonákat: „Hagytok békét ezeknek az ágyúknak, himpellérek! Ezek az én ágyúim.” S e verekedés közben maga is egy ujját veszti a balkezéről: azt a csata hevében amputáltatja a tábori felcserrel s aztán tovább vezényel, fenhangan kiáltva kemény németséggel: „*Ist die Brücken verloren, Siebenbürgen verloren!*”

S az ütközet után azt mondja: „csak a magyar, meg a székely az igazi katona!”

Arra, hogy egy nagyszabású hadjáratit tervet készítsenek, úgy látszott, hogy mind a magyar, mind az osztrák táborban hiányzott a kezdeményező szellem.

Ekkor a magyar kormány meghívta a külföldön lakó *Dembinszkyt* s azt bízta meg az összes magyarországi hadseregek fölötti főparancsnoksággal.

Ez volt az egyik kútforrása a magyar szabadságharcot akadályozó belviszályoknak.

Dembinszky derék katona volt, a ki kapitányi rangját I. Napoleontól nyerte az Oroszország elleni hadjáratban Szmolenszknél. Azontúl pihent 1830-ig. Akkor a lengyel népfelkelő sereget vezényelte a grochowi ütközetben. Majd egy lovassági dandár parancsnokává lett, s e dandárral Diebits hatvanezernyi derékhadát fel tudta egy napig tartóztatni Kuflewnél. Még fényesebb hőstette volt az osztrolenkai hídnak tizennégy órán át tartott megostromlása. De már az osztrolenkai ütközetből elkésett. Ez ütközetet elvesztve, a lengyel tábornokok elhatározták, hogy hadtesteikkel átmenekülnek a porosz határon

s ott lerakják a fegyvert. Csak Dembinszky nem adta meg magát. Ő a maga dandarával a győzelmes orosz seregen keresztül fúrta magát s azt szerencsésen elvezette Varsóig. Ez a fegyverténye szerezte meg nevének a történelmi nevezetességét. Varsóban ezért kinevezték fővezérnek; de már néhány nap múlva leköszönt.

Ámde *Görgy Arthurnak* a hadművelte sokkal nagyobb mértékben tüntette ki ugyanazt a hadvezéri lángészt: mert ő egy egész hadsereggel törte magát keresztül három ellenséges hadseregen, s magával vivén egy elcsüggedt, szétzilált, vereséghez szokott öltözetlen hadat: visszahozta azt, nem megfogva, de megszorodva; fegyelemhez szoktatva, felruházva és csatákban megedzve. Hogy nagyravágyása határtalan volt, annyi bizonyos; de hadvezetőnél a nagyravágyás a diadalra vezető erény. A jó becsületes Mészáros Lázár szerény ember volt: azért volt rossz hadvezér.

Dembinszky Henrik lehetett jó hadvezér ott, a hol ismerte az ország helyi viszonyait: a saját vezette hadseregnek és az ellenségnek szervezetét, nemzeti tulajdonságait, a mik elhatározó tényezők egy hadjáratban. Az ifju magyar hadsereggel csodákat lehetett művelni, ha azt mondták neki: „előre!” de ha azt mondták neki: „retirálj!” abból veszedelem lett.

Dembinszkynek a parancsára történt, hogy a Ceglédig előre hatolt Perczelnek nagy sietve vissza kellett vonulnia a Tisza mögé. Azután azt a parancsot adta Perczelnek, hogy hadseregével vonuljon fel Poroszlóig a Tisza balpartján. Itt ismét a terep nem ismerését mutatta ki; csak a térképen számított: azt nem tudta, hogy hóolvadáskor a Tisza balpartja mentébe ágyúkkal, társzekerekkel felvonulni természeti lehetetlenség. Perczel Mór e miatt elkeseredésében letette a hadvezérséget.

De még jobban elkeseríté Dembinszky Klapkát és Görgycyt, a kik hadseregeikkel úgy körül fogták már Schlick hadseregét, hogy ha egymással helyreállíthatják a közlekedést, az osztrák hadvezérnek meg kell magát adnia seregestül. Ekkor Dem-

binszky ellenintézkedéseket tett: s a két magyar vezérnek engednie kellett, úgy hogy a szorongatott Schlick kicsuszhatott ércölelésük közül.

Dembinszkynek igazolására szolgáljon az, hogy ő döntő ütközetet akart megvívni az osztrákokkal, s ennek a tervéhez alkalmazta az intézkedéseit.

Az volt a haditerve, hogy a Görgey, Klapka és Perczel hadseregeit egyesítve, azokkal megtámadja Windischgrätz főhadscregét. Azzal egyidejűleg a Damjanich és Vécsey vezénylete alatti két hadosztály Szolnokot elfoglalja s a Budapest felé vezető úton előrenyomul.

Ez összpontosítási tervnek nagy előnyét azonban ellensúlyozta az, hogy Windischgrätznek is egészen hasonló terve volt: ő is magához vonta Jellasich bán és Schlick hadseregeit s nem várta be, hogy Dembinszky támadja meg őket; hanem ő támadta meg Dembinszkyt.

Kápolna körül folyt le a két napig tartó ütközet: mind a két részről elismerendő vitézséggel: és mind a két részről elegendő fővezéri hibákkal. Egyenlő számerejű, mind két félen 45 ezernyi haderő állt egymással szemben. Dembinszky hibája az volt, hogy a magyar haderőt igen hosszú vonalra elnyújtotta, hogy az alvezérekkel intézkedéseit későn közölte, a hadkereteket az ütközet előtt összezavarta s az élmezésről nem gondoskodott. Így aztán dacára az egységes vezényletnek és az összpontosításnak, a hosszú csatavonalon minden egyes hadosztály a maga rovására harcolt: s az ütközet első napján a hadi kocka eldöntetlen maradt.

És még az ütközet második napján is volt olyan hadosztály, mely az elkésett fővezéri intézkedés miatt az ütközetben részt nem vehetett. Dembinszky az ütközet második napján visszavonulást parancsolt. Ez is egész rendben történt meg. — A harmadik napon azonban, midőn Windischgrätz a nehéz lovasságát a visszavonuló magyar hadsereg üldözésére kiküldé: a magyar huszárság, minden vezényszó nélkül, visszafordult

az üldözőkre, s úgy szétverte őket, hogy azok még a „repülő” ágyúütegüket is hátrahagyták. A fényes viadal láttára egyszerre olyan lelkesedés szállta meg az egész magyar hadsereget, hogy a zászlóaljok hangosan követelték az ütközet harmadnapi folytatását. S ez a harmadik nap végzetes lehetett volna Windischgrätzre nézve. Azonban most már a vezénylő fők között olyan nagy volt az egymás elleni elkeseredés, hogy ütközetre senki sem gondolt többé.

A diadalreménnyel kivonult magyar hadsereg úgy érkezett vissza a Tisza balpartjára, mint egy szétzilált had, sárosan, csüggedten, agyonfáradva és kiéhezve.

A vezérek egymás között ütköztek meg. Tiszafüredre érkezve, Görgey és vezértársai egyszerűen letették a fővezérségből Dembinszkyt. A Debrecenből odasietett Kossuth nem érzett magában elég erélyt ez erőszakos fegyelemtörésért Görgeyt megbüntetni. Inkább annak adott igazat s Dembinszky nyugalomra lett bocsátva. A debreceni kormány aztán Vetter tábornokot bízta meg a fővezéri címmel; a kiből az összes magyar hadvezetők meg is bíztak. Derék jellemű, hadtudományban jártas és honszerető katona volt; de nem forradalmi hadseregnek való vezér.

A SZOLNOKI ÜTKÖZET

A míg Kápolnánál rosszul sikerült Dembinszky hadjárati terve, addig Szolnoknál teljes diadal kísérte annak részletét: ámbár ez a diadal is a két vezér, Damjanich és Vécsey, között viszályra s ez utóbbinak elbocsátására vezetett.

Midőn Dembinszky a Perczel alatti hadsereget magához vonta, Szolnokot ismét elfoglalta egy osztrák dandár, *Karger* tábornok alatt, a balparti hídfőt erős védművekkel ellátva.

Szolnoktól egész Budapestig már ki volt építve a vasút; mely az osztrákok birtokában levén, könnyen lehetett Szolnok

megtámadtatása esetén, az ott elhelyezett dandárnak Jellasich seregéből segílyt küldeni.

Ez erős dandárral szemben csak a Cibakházán hátrahagyott ujonc kaszás zászlóaljok álltak, egy pár századával egy rendes gyalog ezrednek; a kik olyan vitézül tudták a helyüket védelmezni, hogy a császáriak azt hitték, egész dandár áll velük szemközt.

Március első napjaiban a két vezér, *Damjanich* és *Vécsey*, megindultak dandáraikkal Szolnok megostromlására.

Vécseynek kellett megtámadni a balparton levő hídfő sáncait, az alatt pedig Damjanichnak tutajokon kellett átkelnie a maga dandárával a jobb partra. Vele voltak a veres sipkások, a vitézségéről híres 3-ik és 9-ik zászlóalj, a Wáza és Schwarzenberg ezredek zászlóaljai, Wysoczky lengyel legionáriusai, a lengyel dzsidasok és nyolc század huszár.

Damjanich serege észrevétlenül közeledett Szolnokhoz csak akkor vették észre az osztrákok, mikor Tószeg utcáiból kibontakoztak a hadoszlopok. Karger rögtön útnak indított egy mozdonyt Abonyba, (még akkor villanytávirdának hire sem volt), segílyt kérni az ott állomásozó Ottinger tábornoktól.

Mind a két partján a Tiszának megkezdődött a heves ágyútüzelés, melynél a fedett állásokból tüzelő osztrákok nagy előnyben voltak. De csak addig a míg a mi honvédeink meg nem unták a dolgot. Egyszerre az egész arcvonalon felhangzik a vezényszó, a mit a „közvitézek” adnak: „előre!” S azzal honvédek és Schwarzenbergiek szuronysegezve rohannak neki a kartácsokádó ágyúütegeknek, s a buckák mögül lövöldöző vadászoknak, halálmegvetéssel érnek el az ellenséghez, ágyúit elfoglalják s a vitézül ellenálló osztrák gyalogsággal szuronyharcot kezdve, annak egy részét a városba szorítják, más részét, egy horvát zászlóaljat, a megáradt Zagyva vizébe kergetik. Az osztrákok még Szolnok utcáin is megújítják a szuronyharcot; de mindenütt legyőzetnek.

Ha e diadalmas ütközet közepett Vécsey tábornok a Tisza balpartjáról egész erejével megrohanja a hídfőt, hogy a hidat elfoglalva, idején nyomulhat az ellenség hátába, a szolnoki ütközetnek a Karger dandár teljes megsemmisítésével lehetett volna végződni. De itt ismét a katonai rangkórság rontotta el a dolgot. Vécsey régi tábornok volt: Damjanich fiatal, ettől nem fogadott el parancsot, hanem a túlpartról nézte az ütközetet, a míg aztán Damjanich egymagában kiverte az ellenséget Szolnokból, akkor aztán Vécsey is átkelt az elhagyott hídon a huszárságával.

A futó osztrák gyalogságot a Zagyva mentén Damjanich huszár-századai vették üldözőbe, mely mind ott veszett volna, ha védelmükre a dragonyosok önfeláldozással a huszárok elé nem vetik magukat.

De arra nézve még is elég jókor jött Vécsey, hogy az ütközetbe elkésve elérkezett Ottiger tábornok lovassági rohamát felfogja. Ottinger, a mint a hírt kapta, azonnal ügetett Abonyból Szolnoknak az egész lovasdandárával. Itt a vasút mentén közte és Vécsey huszárai között heves kardviadal támadt, mely a huszárok győzelmével végződött. Az osztrák dragonyosok és nehéz lovasok vereséggel vonultak vissza Abonyba.

Az osztrák dandár a szolnoki ütközetben elvesztett nyolcszáz halottat és sebesültet, s négyszáz foglyot; többet, mint a kápolnai kétnapos ütközetben az egész magyar armádia. Azonkívül a győztesek kezében hagyta tizenegy hat és tizenkétfontos ágyúját, összes podgyászát lovastul, s a tábori pénztárát, tele jó ezüst huszasokkal.

Damjanich lovagias katona volt. A mi letéteményi pénz volt a tábori cassában, azt másnap átküldé Abonyba az ellenségnek.

Hanem a vezértársa iránt nem gyakorolt irgalmat. Vécseynek azért a hibájért, hogy a szolnoki ütközetet egész délutánig tétlenül nézte, le kellett tennie a vezényletet.

A szolnoki ütközet napján már Klapka és Aulich hadtestei

is megérkeztek Török-Szt-Miklósra. 35 ezer harcos volt együtt. A diadalmámor behatása alatt ezzel a sereggel Budapestig lehetett volna előre törni.

Azonban a fővezérség kérdése még nem volt eldöntve; a nagy diadal után a magyar seregek nem hogy egyesülten előre törtek volna, hanem még Damjanich seregét is visszavonták a balpartra, s mintha ők lettek volna megverve és elrémülve, még a szép, nagybecsű szolnoki hídát is felégették a hátuk mögött, mintha soha sem akarnának többé a Tiszán visszajönni.

A KILENCNAPOS ÜTKÖZET

A mint Vetter átvette a fővezérséget, azonnal hozzáfogott a haditerve végrehajtásához. Görgeyt egy önállóan működő hadsereggel átküldte a Tiszán, azzal a feladattal, hogy Windischgrätz haderejét a Tarna vonalon foglalkoztassa, a míg ő a 35 ezeri derékhaddal Cibakházánál átkel a Tiszán s az osztrák deréksereget hátba fogva, a fővárostól elszorítja. Tehát Budapest visszafoglalása volt a cél.

Ennek a tervnek is az a hibája volt, hogy az ellenség is éppen olyan súlyt fektetett Budapest megtartására, mint a magyarok annak visszavívására, s mire Vetter a maga derékhadával az alföldi nagy városok alá megérkezett, már akkor az osztrák derékhad is ott volt. Ütközetbe sem bocsátkoztak, Vetter visszavitte a seregét a Tiszán, s megtértek ahhoz a tervhez, hogy Görgey nyomában egyesüljenek a magyar hadosztályok döntő ütközetre.

Ebből aztán heves összeszólalkozás keletkezett a magyar vezérek között, a minnek az lett a következménye, hogy Vetter epelázott kapott, s nem vihette a vezényletet többé. Ekkor aztán Kossuth kénytelen volt Görgeyt kinevezni ideiglenes fővezérnek.

Görgeynek aztán volt komoly haditerve. Ő nem Budapestet, hanem az ostromolt Komárom várát akarta fölmenteni; a hol egy egész hadsereg volt bekerítve egy osztrák hadsereg által; s az a veszély forgott fenn, hogy a megvívhatatlan vár, árulás által ellenség kezére jut, a hogy Eszék vára odajutott. Ha Komárom vára alatt meg van verve az ellenség, akkor annak úgy is sietve kell visszavonulni Budapestről.

A magyar hadsereg, melynek a hadműveletet keresztül kelle vinni, állt 45 ezer gyalogból és 8000 lovasból, 182 ágyúval.

Csaknem egyenlő haderő állt vele szemben Windischgrätz fővezérsége alatt; ennek 220 ágyúja volt, de kevesebb lovasága mint Görgeynek.

A nagy döntő harc ápril 2-ikán kezdődött, a midőn Schlick kivonult *Hatvanból*, ezzel a fenhéjazó mondással: „*most lássanak az urak egy kis nyúl vadászatot*” s megtámadta Gáspár hadtestét; s eleinte túlnyomó erejével keményen szorongatá a magyarokat; de nem sokára segítségükre érkezett a hátrálónak a III-ik hadtest egy dandára, mely szuronyszegezve rohanta meg Schlick ezredeit s azokat a városba visszaveté. De még oda is utána nyomultak a magyarok s a döllyfős hadvezér maga volt kénytelen nyakrafőre menekülni a Zagyva mögé, úgy hogy még a hídat is elrontotta maga után.

A két következő napon Klapka és Jellasich ütköztek össze a Tápió mellett. Az ellenség itt is győzött eleinte, s Klapka zászlóaljait a Tápió mocsarai közé szorítá. E kudarc közepett jelent meg a csatatéren Damjanich hadteste, a veressipkások szuronyszegezve foglalták vissza az ellenségtől megszállt töltest, hídat. Klapka honvédei is visszafordulnak s Jellasich hadát kiverik Bicskéből és Ságig üldözik. Az ütközet mindkét részről hősiessé volt és sok áldozatba kerül.

Itt történt az az őskori harcokba illő jelenet, hogy a midőn az üldöző osztrák lovassággal szembe vetette magát a magyar császár-huszárok hat százada: a két lovasság őrnagya, előre vágatva, párharcot vívott egymással a harcvonal előtt, a

magyarok őrnagya volt *Sebő*, az osztrákoké *Riedesel*: egy óriás, athletai alak. A viadal hevében mind a kettő olyan sebet kapott, hogy jobb karját nem használhatja: a kard kihullott kezeikből: ekkor balkézrel ragadták meg egymást, a tusában mind kettő lehullott lováról; de élve csak az egyik kelt föl. Sebő pusztá kézzel ölte meg az ellenfelét. S ez a magánharc öntött új lelket a magyar hadcsapatokba: megfordultak s visszavívták az elveszett becsületet.

Ápr 6-ikán volt az *isaszegi ütközet*, melyben mind a magyar, mind az osztrák hadseregnek minden hadteste részt vett s ha a magyar hadvezéreknek mindegyike oly elszánt győzelemvágygyal vitte volna a harcot, mint Damjanich, ki Jellasich hadseregével késő éjfélig újra meg újra kezdé a küzdelmet, ha Gáspár előnyomuló dandára Bagnál meg nem áll tétlenül: ez a nap az osztrák hadsereg szétbomlásával végződött volna. — Igy is teljes volt a magyar hadsereg diadala az egész vonalon. Isaszeg el lett foglalva; s Windischgrätz herceg, főhadiszállását, Gödöllőt, másnap reggel sietve hagyta el, s vert seregével Budapestre húzódott vissza.

Azt hitte, hogy a magyar fővezér most már a főváros visszafoglalására fog törekedni s a szerint intézkedett.

Pest város közepén, a „Neugebäude”-től kezdve végig a váci úton és a fürdő-utcán egész a hídfőig egy sor pallisad volt leverve kemény tölgyfa palánkokból, védelmül az utcai harcban elvonuló csapatoknak: s a partot hatalmas tuskóerőd ékesíté: ágyúkkal felszerelve.

Görgey azonban csupán egy hadtestet tolt Pest közelébe, az Aulichét, a kinek az volt a feladata, hogy folyton támadva és visszavonulva foglalkoztassa Windischgrätz Pesten összpontosított seregét: a ki csakugyan abban a hitben élt, hogy őtet Görgey ostromolja, s hogy ő azt mindennap diadalmasan visszaveri: míg harmadnapra aztán megtudta, hogy Görgey derékhada egyenesen Komárom felmentésére siet. A Komáromba vezető út védelmére hagyott Göcz- és Jablonovszky-

féle dandárokat ápril 10-ikén Klapka és Damjanich Vácnál tönkre verték. Maga a vezér, Göcz tábornok, is halálra sebesülten foglyul esett; seregének romjai átmenekültek a Garamon. Ott hagyták a mieink kezében ágyúikat és teljes hídkészletüket, élelmiszeres hajóikkal együtt.

Ez volt a kilencedik napja s a befejezése az ütközetnek.

Görgey a váci diadalon ezt a szózatot intézte hadseregéhez:

„Győzelemről győzelemre hordjátok zászlóitokat. Dicső tettek hirdetik vitézségteket, bátorságotokat. — Mint hősök kezdetétek meg a haza megszabadításának szent művét. Mint hősök fogjátok azt szerencsésen bevégezni. Nagy dolgok történtek már; még nagyobbaknak kell történniök, hogy szép hazánk igazán szabad és szerencsés legyen. Örömmel, büszkeséggel nézek bátor szemeitekbe, csodálattal szemlélem kitűrésteket a háború nehézségeiben, s ki nem mondható dicsérrel hajlom meg vitézségtek előtt, mely nagy őseitekre méltó tettekkel, a magyar nevet örök időkre felmagasztalandja és titeket a világ legbátrabb seregei közt első sorba teend. — Vezéretek a szeretett haza nevében mond nektek köszönetet önfeláldozó vitézségtek és hűségtekért. — Előre a győzelemre! Görgey tábornok.”

Az osztrákokra nézve vesztett hadjáratnak az lett a következménye, hogy Windischgrätzet, a ki még ápril 13-ikán sem tudta, hogy merre van a hadseregének a frontja, s merre a hátulja? az osztrák udvar felhívta Olmützbe, s felmentette a fővezérség alól.

Most azután a büszke herceg még egyszer az asztalhoz vághatta a sipkáját. Az ő „komédiája” csakugyan „finita” volt.

A NAGYSARLÓI ÜTKÖZET

A váci veszített ütközet után Olmützben is észrevették, hogy Görgey hadserege Komárom felmentésére siet. Windischgrätz helyébe *Weldent* nevezték ki hadvezérnek s az valamennyi Ausztriában található hadcsapatot hirtelen egyesítve, *Wohlgemuth* tábornok alatt huszonnégyezer főnyi sereget küldött Görgey eleibe.

Nagy-Sarlónál volt a találkozás. A harc kezdetén az osztrákok hat dandárával csak két hadtestünk: a *Klapkái* és a *Damjaniché* állt szemközt. Ez is elég volt annak a helyéből kiverésére. A hogy Klapka írja: „e hadjárat a magyaroknak nem volt szokása, az időt hosszú lövöldözéssel vesztegetni, a támadás mindig gyorsan rohamra ment át s a szurony döntötte el a győzedelmet. Így történt az most is.” — Rövid ágyúzás után Damjanich zászlóaljai szuronysegezve rohanták meg az ellenséget s azt a városba szorították: a hol aztán dühös utcai harc kezdődött. Minden házat, udvart, sövényt ostrommal kellett megvenni, s ez alatt a császáriak a várost uraló magaslatokról granátokkal és röppentyűkkel áraszták el a magyaroktól elfoglalt városrészt. *Wohlgemuth* többször megújított rohammal kísérté meg a várost visszafoglalni, de mindannyiszor kudarcot vallott. Végre kénytelen volt a dombokra vonni fel a seregét, ágyúütegeinek védelme alá. Damjanich dandárai oda is követték. Ezzel egy időben Klapka is megrohanta az osztrákok jobb szárnyát, mely a sarlói erdőkben volt elhelyezve. Elkéseredett harc fejlődött ki az egész harcvonalon: melybe később a magyar sereg jobbszárnya is belekeveredett. Ezt eleinte *Wohlgemuth* dandárai visszanyomták, de a mint *Guyon* vette át a vezényletet, az osztrákoknak vissza kellett vonulniok az erdőbe.

Ekkor jelent meg a csatatéren a magyar VI. hadtest lovaságával *Pölsenberg*. S ez dönté el az ütközet sorsát. *Wohlgemuth*, vesztettnek látva az ütközetet, odahagyta az erős szállást

képező halmokat és erdőket; s most már csak visszavonuló hadserege megmentéséről gondoskodott. Pöltenberg huszárai s Nagy Sándornak a jobb szárnyát megkerülő dandára ellenében egész vasas lovasságát küldé ki; de a huszárok rohamát azok sem tarthatták vissza. Estére Wohlgemuth hadserege kétfelé volt szakítva s futott, a merre látott.

Azonban az ütközet végén újból erős ágyúzás hallatszott a balszárnyon.

Az egész magyar hadsereg mind a futó ellenséget űzte, hátvédnek csak egy honvédzászlóalj maradt a jobb szárnyon. Erre a magában maradt csapatra bukkant az osztrák seregnek egy osztálya, melynek az volt a feladata, hogy a magyar hadsereget megkerülje. Ez végre is hajta a feladatát; csak hogy elkészt vele, mert akkor már Wohlgemuth egész serege hetedhét határon túl volt. De azért, semmit sem sejtve, nagy ágyútüzeléssel támadta meg a maga előtt talált honvédzászlóaljat.

Ekkor történt az a derék tett, a mire alig tudunk példát, hogy a honvéd zászlóaljjal együtt hátrahagyott ágyúüteg hadnagya, *Voigt*, látva a veszedelmet, a miben a honvédség forog, az egész üteggel vakmerően eléje vágat az osztrák ütegnak, minden fedezet nélkül, s ágyúpárbajt kezd vele: kartácscsal lövetve az ellenfélre; ezzel a honvédek is fellelkesíti s azok is szuronysegezve fordulnak megtámadóikra. A fiatal tüzértiszt elveri a maga ágyúival az osztrák üteget, elveszi a lőszerkocsijait s aztán a saját töltenyeivel löveti az ellenséget; míg végre Guyontól segély érkezik, s az eltévedt osztrák csapat nagy részét foglyul ejti.

És ezzel a nagy diadallal Komárom vára fel volt mentve az ostrom alól, s az osztrák hadak kényszerítve voltak Pestet mindenestül elhagyni, csak a budai várban maradt hátra egy helyőrség Henczy tábornok alatt.

Görgey már ápril 22-ikén Komáromba vonult győztes hadseregének egy részével, tehát három hét mulva, hogy a Tiszától megindult nagy hadjáratára.

Ha ekkor kész hídát talált volna Komáromban, a Simonich alatti ostromló sereget bízvást megsemmisíthette volna, a míg azonban az új hídát összetákolták tutajokból, a vár és a csillagsánc között, beletelt négy nap, s ez idő alatt már a Pestről kivonult osztrák főszereg állt ismét szemben Görgeyvel Komárom alatt.

Az április 26-iki nagy ütközetben, dacára számszerint kisebb erejének, még is elűzte a magyar sereg az osztrák haderőt Komárom alul, elfoglalva ostromsáncait, hét ostromágyúját, egész téli táborát és ezer foglyot ejtve. S ezzel a diadalmas hadjárat be volt fejezve. Az osztrák hadtestek az ország határáig huzódtak vissza mindenütt.

PÉTERVÁRAD FELSZABADÍTÁSA, SZENT-TAMÁS BEVÉTELE

A míg Görgeynek az volt a feladata, hogy Komárom várát felszabadítsa az ostrom alól: ugyanaz lett Perczel Móré Pétervárad irányában.

Pétervárad is közel állt ahhoz a veszélyhez, hogy árulás által ellenség kezére jusson.

Perczel Mór e nehéz feladatot fényes hadvezéri tehetséggel oldotta meg.

Március 22-ikén kezdte meg a hadjáratot Szöreg ellen, nagy veszteséggel verve ki a szerbeket erős állásukból, s ugyanaz nap Gál ezredes Zentát foglalta el, makacs ellenállás után, a hol a fenevadi kegyetlenségű Trifkovics a kiürtött ezernyi magyar polgárok levágott fejeivel rakatta körül a város közepén levő Szentháromság szobrát.

Ezután Perczel egyenesen Pétervárad felmentésére sietett s ott rendet csinálva a várórség között, s az útját álló szerbeket imitt-amott szélylyel verve, a lázadás fő tűzhelyének, Szent-Tamásnak tartott.

S ez a félelmes táborhely, melyet a múlt évben hónapokon

keresztül hasztalan vivatott annyi kitanult tábormok, mely alól háromszor megújított ostrom után kudarccal kellett elvonulnia a magyar hadseregnek — összetörött a képviselőből tábormokká emelt Perczel Mórnak egy ostroma alatt.

Az ostrom ezúttal komoly volt. A védelem is elkeseredett volt. A szerbeken kívül négy ezer határőr s Knicsanin szerviánusai védték a sáncokat.

A legelső magyar nemzeti színű zászlót *Földváry Sándor*, a szegedi önkénytes nemzetőrök parancsnoka, tűzte fel a hídfő sáncára, melyet a szegediek az ellenség gyilkos tűzzáporra között lábtókon másztak meg.

A hídfő elfoglalása után a szerbek rémülten rohantak át a csatorna hídján a városba; a honvédek oda is utánuk rontottak. Ez alatt a város túlsó oldalán Gál ezredes csapatjai foglalták el a sáncokat s a szerb hadak két oldalról lettek fegyver élére fogva. Egy részük a csatornán úszva menekült át, más részük a Krivája mocsarai közé futott. Nem sokára az egész hirhedett Szent-Tamás tűzlángba lett borítva. A megölt és vízbefúlt ellenség számát ötezerre teszik a hadi tudósítók. A nők és gyermekek meg lettek kímélve s a lángok közül kiszabadítva.

Követte a diadalt ápril 7-ikén a „nagy” római sáncok megostromlása és bevétele. Itt ismét a szegediek, *Földváry Sándorral*, voltak az elsők a vitatott ormokon. A futó ellenség minden ágyúját itt veszté.

Majd Kovalinál próbált szerencsét nyílt csatamezőn a szerviánusokkal erősödött szerb sereg: Perczel itt is megverte őket s Ó-Becsét is elfoglalva tőlük, átűzte őket a Tiszán a Bácságba.

Oda is utánuk ment. Bem tábormok Erdélyből kihozott seregével már akkor a Bánátban működött. Osztrákok, oroszok minden szorosán az erdélyi havasoknak ki voltak verve, s ezeket a székely zászlóaljok őrzék, azok kerítették be az ellenség-szállta Gyula-Fehérvárt és Dévát. Bem jöhetett már Magyarországra segíteni.

Itt azután Perczellel egyesülve, a basahidai és uzdini csatákban a szerbek utolsó táborát is szétverte: a szervianusok átmenekültek hajóikon a Dunán keresztül Belgrádba.

Még az Erdélyből Oláhországba menekült osztrák sereg kivánt magának egy kis tapasztalást szerezni, betörve Oláhország felől Orsovánál a Bánságba, Malakovszky tábornok alatt tizennégyezernyi haddal és negyven ágyúval. Itt azután Bem tartott nekik Perczellel egy olyan hadászati leckét Fehértemplom és Szászka alatt, hogy Malakovszky igen meg lehetett elégedve a katonai sikerével, mikor megint átfuthatott Oláhországba.

S ez a járás-kelése osztrák és muszka hadseregnek, a török birodalom vazalltartományain keresztül, mind a török basák szeme láttára történt. Bem tábornok erélyesen is tiltakozott a népjogtörés ellen az orsovai basánál. A basa azt mondta rá: „péki” (Jól van).

Csak olyan védbástyája volt Törökország Magyarországnak a szabadságharc alatt, mint a milyenek a chinaiak papirosra festett bástyái. Ha magyar hadcsapat lépte át a török határt, azt rögtön lefegyverezte a török katonaság; de ha osztrák és orosz katonaságnak tetszett kísétálni, meg besétálni, arra azt mondták, hogy: „hja *paraszt*, az megint más!”

A MULTAKRA VETETT FÁTYOL

Idáig tartott a magyar szabadságharc dicsőségének a története.

A mi ez után következik, azt takarja a „*multakra vetett fátyol*”, melyet a magyar országgyűlés az 1867-iki kiegyezéssel két évtized elfeledésre méltó eseményeire borított.

Az április 14-iki függetlenségi nyilatkozat, Budavárának ostroma, olyan események, melyeket meg nem történtté tenni jó volna: ellensúlyozva az osztrák részről történtek által: a

március 3-iki összmonarchiai alkotmány-tervvel, az orosz invázióval, Henczy vandalismusával, Haynau kegyetlenkedéseivel: az örök feleldség vak sötétje temesse el őket! Hibák, melyek hibákat szültek, rémek, melyek egymást követték, és megsemmisíték: halottak, a kik nem kérnek emlékkövet: csak fűvet és mohot sírjaikra.

De olyan sűrű még sem lehet ez a fátyol, hogy a magyar nemzet szabadságért küzdő szellemének dicsősége századokon keresztül át ne ragyogjon alóla.

Mi, a kik ez óriások harcában részt vettünk, a kik e korszak történetét átéltük és leírtuk: azzal a tudattal teszszük le a kezünkbe a fegyvert és a tollat: hogy „*feleedtünk; de el nem feledtettünk!*”

Sok vér kihullt, sok vagyon elpusztult, egész nemzedékek boldogsága, reménye megsemmisült, nagy szellemek letűntek, a szenvedéseknek évtizedei következtek egymás nyomában az 1848/9-iki szabadságharc miatt. — De azért még is szükséges volt e szabadságharcnak megvívatnia a magyar nemzet által, hogy életképességét, honalkotási misszióját, szabadságért önfeláldozásra kész szellemét eltagadhatatlanná tegye az utókor előtt.

Az 1848/9-iki hős küzdelem példája a fundamentum, melyre a jövő évezred története leendő felépítve.

A magyar nemzet akkor mutatta be magát a világ előtt, mint egész nép, egész nemzet, egész nagyságában.

Azóta a magyar nemzet kibékült egykori ellenfeleivel, szövetségessé lettek: de legnagyobb vívmánya a kornak, hogy a magyar nemzet kibékült saját magával, s többé osztály osztály ellen, vallásfelekezetek egymás ellen, nemzetiségek a közös haza ellen, szabadelvűség a szolgáltság ellen nem vívnak harcot a hazaföldén egymással.

MAGYARORSZÁG VAN!

A múlt század elején Magyarország még egy darab Ázsia. Lakatlan mocsaras vidékek, mederváltó folyamok, műveletlen puszták, homoksivatagok közepett, városoknak nevezett sárfészek-helységek, melyeket feneketlen utak kötnek össze s ezeken kínlódva vontató paraszt gebék végzik a közlekedést, miket az úri nyelv „forspont” névvel gúnyol. Pusztákon, erdőkön zsványoknak, betyároknak áll a világ. Az utazó testamentumot tesz, mielőtt nekiindul, s áldhatja a sorsot, ha hetek múlva épségben visszatérhet.

Ma egész vasúthálózat fonja keresztül-kasul az országot; s a zónarendszerrel Magyarország új korszakot kezdeményez Európa közlekedési életében. S a merre a láthatár terül, hullámzó kalászszal borított rónák, mivelt szőlőhegyek, értékes erdők, telkesített puszták váltakoznak; a mocsarak helyén mintagazdaságok: a folyamok medreikbe szorítva, a rozzant viskók tömkelegei helyén emeletes paloták városai, körül koszorúzva gyümölcsös kertekkel. A rabló kalandorok nem urai többé a pusztának: rend, közbiztonság minden zugában a hazának: mely most már méltán válik be Európa közepének.

A múlt század elején meg kellett akadályozni a gabonakivitelt, hogy a nép éhen ne haljon, és a lóeladást külföldre, hogy gyalog ne maradjunk.

Ma a magyar gabona versenyez a tengeren túlival Európa piacain s tűzvérű paripáinkat ötvenezer számra viszik évenként a külföldre, s a volt jobbágy olyan lovon jár, a milyen hajdan csak a grófok hintájába volt fogva.

Hol a múlt század elején csak a táblabíró nagy pipája pöfékelt, azt hízelgve, hogy „extra Hungariam non est vita”, most száz meg száz gyár kénénye füstöl s a vágató gőzmozdonyok és a folyamokat szelő gőzhajók füstjei hirdeti fenn, hogy „intra Hungariam iam est vita”.

A múlt század elején országos inség, általános tönkre jutás,

semmi hitel: — értéktelen, nagy terjedelmű földbirtokok, melyek nem adnak jövedelmet a tulajdonosuknak s adót a hazájuknak. Ha van áldás, a termelő a föld zsirjába fullad: kivitel semmi: a kereskedés nyomorúság: az ipar hálátlan kenyér, melyet csak a céhrendszer dédelget, hogy az emberét eltartsa.

Most tízszeressé fokozott termelés, s azzal együtt a földbirtok emelkedése, okszerű beruházások, gőzgépek végzik a mezei munkát, s azokat hazai gyárak állítják elő, a magyar ipar és földművelés termékei számára szűkek a kiállítási paloták. Magyarország hitele egy rangban áll tekintélyes külállamokéval, s a magánhitelt hazai pénzintézetek tartják fenn, melyek milliárdokat közvetítenek: a belkereskedelem összeköttetésben áll a nagyvilággal, Fiuménkből nagyforgalmú kikötő lett. A művelt osztály százezrei számára új életpályák nyitak meg, melyek bőven megjutalmazzák azt, a ki tanulni és dolgozni akar és a becsületben megmarad.

Mi volt *Magyarország fővárosa* a múlt század elején? Kicsiny, jelentéktelen és piszkos megyei székhely; majd a század negyedik tizedében egy romhalmaz, ledöntve az árvíz által — most a világ legszebb fővárosainak egyike, mely az idegenek bámulatát vívja ki pompás palotasoraival, négy nagy álló hídjával, gyűlpontja a műveltségnek, hatalomnak és gazdaságnak, népessége fél millión túlszaporodva, állandó helye az országgyűlésnek, s egyik rezidenciája az uralkodónak.

Hát maga a *nép*? A múlt század elején a főúr, a gazdag birtokos, hazájától elszakadva, a szegény annál inkább hozzá ragadva; — nemes ember foltos, paraszt ember szurtos, tudós ember poros, komédiás cifra rongyos; — most a főúr itthon van s hazájának és a közügynek szenteli eszét és vagyonát, minden néposztály tagja igyekszik a „honpolgár” nevéért érdemelni munka, műveltség, vagyongyarapítás által; tudománynak, művészetnek palotái vannak, a velük foglalkozónak becsülete, jóllete, vénségére nyugalmas ellátása, s a népnevelés bajnokainak száma egy tábor, mely hódít és foglal.

És a nyelv? A magyarság? A múlt század elején a művelt körök társalgása idegen szó; a törvénytudók, hittudósok diskurzusa holt nyelv, a költő sír, kesereg — meg sem hallják; ha meghallják, kinevetik. Nagy küzdelem egy-egy parányi engedélyért, hogy a magyar nyelv legalább fordításban mellékeltessék a hivatalos iratokhoz, de mikor még szótár sincs! A megyék elhatározzák, hogy készíttetnek ilyet. Hírlap van kettő-három, az is csak bujdokol, nyomda van az egész országra tíz; író annyi, hogy mikor tudós társaságról van szó, mindenki azt kérdi, honnan vegyük hozzá az embert? Annál több a censor, képviselője az obscurantismusnak, s a sajtóban vétkezőt fenyegeti az előleges censurán kívül még a pallos is, sőt nem csak fenyegeti, de le is sujt rá. — Most egy nagy, minden szakmában kifejlett magyar tudományos és költészeti irodalom, mely az egész művelt világ becsülését bírja s idebenn a nemzet ismereteinek gazdagítására, lelkületének nemesbítésére szolgál. Hírlapjaink száma légio. A sajtó szabad és szabadságát tudja becsülettel használni. A magyar nyelv pedig kivítva a maga rangját, a törvényhozás teremtől kezdve fel az udvari körökig, a trón mennyezetéig és le a legvégső falusi iskola padjáig.

A színművészet a múlt század elején vándor Thespis talygájának kísérete, mely alig települ le a fővárosban, már fel kell szednie a sátorfáját; most négy palotája van Budapesten s minden nagyobb vidéki városban állandó temploma s kifejlett irodalma.

Hát a nép-nevelés, a tanintézetek, egyetemek, a felső iskolák, klinikák, vegytani intézetek, reáltanodák, kereskedelmi és gazdasági intézetek, képzőművészeti akadémiák, muzeumok, képtárak, polytechnikumok! Lehet-e szédülés nélkül visszatekinteni a múlt mélységébe a mai kor fensíkjáról? Nem beszélnek-e a néma kövek, a szobrok, a monumentális épületek? Nem hirdetik-e a mesés átalakulást a gyárak, gépek, a kohók tűzszájai, a bányák tárna-szádái és a statisztika legyőzhetetlen számai?

Hát a törvénykezés, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a börtönrendszer? Minő végtelen különbség a múlt kor elkorhadt az új kor életerős intézményei között!

Mit látunk a *honvédelemnél*? A múlt század elején kötéllel fogott ujoncok, felszeretlen insurgensek, a kiknek hadnagya a szolgabíró: az ország minden ellenségnek nyitva: most általános hadkötelezettség személyválogatás nélkül, s ez által az értelmiség színvonala magasra emelve a rendes hadsereg-nél, melyet támogat félmilliónyi jól begyakorolt, lelkesült, kitűnően felfegyverzett *honvéd sereg* és népfelkelés: az Alvinczypuska helyett gyorstüzelő fegyver minden kézben.

Hát a szabadság? Az alkotmány ügye? Mit bírt az ország a múlt század elején és mit bír most? Ne azt kérdezzük, hanem azt, hogy mit követeltek a múlt század elején a magyar állam-eszme leghíresebb vezérszónokai, mint *netovábbját a nemzetiség és szabadelvűség végcéljainak* s mennyire haladta túl az általuk *utópiának tartott eszményeket* a valóság? Valóban igazibb, őszintébb polgári és politikai szabadságnak egy állam sem örvend az európai száraz földön, mint Magyarország, mely míg a monarchia mostani dualisztikus alakja mellett lételet, önvédelmét, európai befolyását biztosítva találja: önsorsának intézésére minden alkotmányos eszközt saját kezében tart, s azt okosan is használja.

És a minden szabadságok legdrágábbika, a *vallásszabadság*? Mit hódított ez Magyarországon egy század alatt? Száz évvel ez előtt több nagy városában e hazának sem volt szabad a protestánsoknak imaházat építeniök nem volt szabad bírói hivatalt viselniök: sőt némely városokban a legalsóbb hivatalokra sem voltak képesítve: ma a protestánsok püspökei, főgondnokai ott ülnek a főrendek házában s a mózeshitűek egyenlően osztoznak jogokban és kötelességekben a haza minden polgáraival, földbirtokosok és szavazattal bíró virilisták a megyei és városi bizottságok testületében, a kiknek száz év előtt a más lakosoktól való megkülönböztetés

végezt veres köpenyeget kellett viselniök, sárga folttal a hátán.

S a legteljesebb alkotmányos és polgári szabadság mellett az országot a rend, a trónt a nép szeretete tartja megszilárdítva. A magyar királynak leghívebb testőrsége maga az egész nemzet.

Csak egy szabad nép odaadása tette lehetővé, hogy a mit az uralkodó koronázási esküjében fogadott, miszerint az ország határait lehetőleg tágítani fogja, diadalmasan beválthatá.

Kitéphetetlen gyökeret vert a lelkekben az a kettős igazság, hogy a magyar nemzetnek, ha államalkotási és kulturális küldetését teljesíteni akarja, azon trón körül kell csoportosulnia őszintén, melynek menyezete alól Szent István koronája ragyog szét az ország minden népeire; — viszont e trónnak legszilárdabb talpkövet, oszlopát képezi az az igaz szeretet, melyet egy szabadságot élvező s e szabadságot államalkotási és közmívelődési céljaira bölcsen felhasználó nép önkényt hoz eléje.

Ezredéves ittléte ünnepét fényesen megülte ez a nemzet. Hármas hivatással bizta meg az országok ura, midőn őt ismeretlen hazájából e földre kihozta. E hármas küldetés: az *államalkotás*, a *szabadság* védelme, s a *közmívelődés* terjesztése.

A Mindenható megadta, hogy a mely nagy művet Árpád fejedelem megkezdett és dicső uralkodónk, I. Ferenc József, az ezredik év beteltével bekoronázhatott, felségesen országgló királyunk még sokáig magasabbra emelhesse, s a jövő századokban a magyar nemzet nagy hivatásának csak dicsőséges folytatása legyen, de soha se legyen —

Vége.

FÜGGELÉK

MAGYARORSZÁG
T Ö R T É N E T E
A NÉPISKOLÁK SZÁMÁRA

ÍRTA

JÓKAI MÓR

KÉPEKKEL

A NMÉLT. VALLÁS- ÉS KÖZOKT. MINISZTERIUM
ÁLTAL ELFOGADOTT ÉS AJÁNLOTT TANKÖNYV
MÁSODIK ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

BUDAPEST
RÉVAI TESTVÉREK KIADÁSA
IV., Váci utca 11 sz.
1888

PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA BUDAPEST

ELŐSZÓ

A történetírás az élet tanítója, s Magyarország története a magyar ember legjobb oktatója.

Szükséges mindenkinek megismerni nemzete történetét, mert ebből tanulja meg hazáját okosan szeretni. S a hogy mi tartjuk meg a hazát, a haza úgy tart meg minket.

Magyarország történetéből tanulja meg mindenki már gyermekkorában, mennyi viszontagságokon ment keresztül nemzetünk, hányszor elbukott és Isten hányszor felemelte újra.

Lelkesüljenek már a gyermekek ősünk dicső példáján, hogy követhessék őket nagy érényeikben; ellenben tanulják meg a bölcs óvakodást azokból a nagy veszedelmekből, a melyekbe nemzetünk gyakran beleesett.

Ez a könyvecske a népiskolák számára van írva. Egyszerű a nyelve, hogy a gyermeki ész gyorsan felfoghassa s el ne felejtse soha, a mit belőle megtanult: *a hazaszeretetet.*

Isten nevelje minden jóra a mi gyermekeinket.

Budapesten, 1887. június 1-én.

Jókai Mór.

ELSŐ RÉSZ

A MAGYAROK RÉGI TÖRTÉNETE S AZ ÁRPÁD HÁZBÓL VALÓ KIRÁLYOK

I. A MAGYAROK EREDETE

A magyarok Ázsiából eredtek, a rege szerint nagy *Hunyor* és *Magor* nemzetségekből; már a régiek előtt is ismeretesek voltak vitézségükről, mert a háborúskodást szerették.

Háromszor jöttek ki Európába, új hazát keresni, először *hunoknak*, másodizben *avaroknak*, harmadikban *magyaroknak* nevezi őket a történetírás.

Első vala a hun, azután az avar,

Amazok elmultak, megmaradt a magyar.

2. A HUNOK

Attila, Bendegúz fia, magyarosan „*Etele*”, volt a nagy hun nemzet leghíresebb királya, meghódította a szomszéd országokat, a görög császárt adófizetőjévé tette; *Olaszországot* végig pusztította, *Rómának* csak a pápa könyörgésére kegyelmezett meg, és mindezt az egész világon elnevezték *ősten ostorának*.

Fegyver nem győzte le, mégis vérben halt meg. Lakodalmas ágyán orrávére elindult, attól fulladt meg.

Holttestét a Tisza medrében temették el; mondják, hogy arany, ezüst és vas, hármas koporsóba zárták, de mindenkit megöltek, ki temetésén ott volt, ezért senki sem tudja sírjának helyét.

Etele halála után a hatalmas hun birodalom mindjárt összeomlott. A két fia összeveszett az uralkodáson, egymásra támadtak s egymás népét ölve kölcsönösen, úgy elpusztították a nagy hun nemzetet, hogy csak alig maradt belőle egy kis rész. Azok nagyobb része visszatért Ázsiába. Néhányan azonban ott maradtak *Erdélyben*, s ezektől származtatják magukat a *székelyek*.

3. AZ AVAROK

A *második* magyarfajta néprajt, mely kijött Ázsiából a Kárpátok alatt levő hazát elfoglalni, hívják *avaroknak*.

Ezek is sok háborút viseltek, a miatt fogytak el. Leghíresebb vezérük volt *Baján*, vezérüket „*csákán*”-nak címezték.

Végre a hatalmas *Nagy Károly* császár legyőzte az avar nemzetet s szétszórta az egész világba.

4. A MAGYAROK BEJÖVETELE

Harmadik kijövetelük a magyaroknak történt *Álmos* alatt, a ki öreg ember volt már, s maga nem érthette meg, hogy a hazát visszafoglalja; halálával fiára, *Árpádra* szállott a vezérség. Velők a többi hét vezér szövetséget kötött, hogy fejedelmeiket mindig az ő utódaikból fogják választani, ők pedig és ivadékaik mindig fentartják a nemzet szabadságát. A szerződést megerősítették egy közös serlegbe bocsátott vérükkel. Az első hét vezér nevei ezek voltak:

„*Álmos* volt az első, utána jött *Előd*,
Kondot emlegetik hős *Onđ* vezér előtt;
Majd *Tas* és *Huba* jön, végtére *Töhötöm*,
Magyar *ősvézérek* ők valának *heten*.”

5. A HONFOGLALÁS

Árpád apánk *Munkácsnál* jött be 894 körül a magyarokkal a Kárpátokon át, visszafoglalni az Etele ősapától ránk hagyott örökséget. Székelyek és kunok melléje állottak; más népek ellenben szembeálltak vele. Azokat a csatamezőn mind sorba legyőzte.

„Mén Marót és Glád, Szvatopluk és Zalán
Mind meghódolának Árpád diadalán.”

Elfoglalva Magyarországot, a vezérek Pusstaszeren Árpád fejedelemmel megalkották a magyar nemzet alaptörvényeit.

6. ÁRPÁD UTÓDAI, A VEZÉREK

A mint Árpád meghalt, a fia *Zsolt* lett magyar fejedelem; de ez még akkor csak fiatal gyermek volt. Azért is a nemzet három vezért adott mellé, a kiknek neveik *Bulcsu, Lehel* és *Botond*.

A szomszéd németek azt hitték, hogy most már a gyermekkirálylaj majd könnyen elbánnak, s roppant nagy sereggel jöttek be Magyarországba; de a Duna mellett a három vezér úgy megverte őket, hogy még vezérek is halva maradtak az ütközetben.

E győzelem után a magyarok többször végig pusztították egész Németországot és más országokat is. Mint kitűnő lovasok váratlanul lepték meg őket s vitézségük folytán sok ország lett adófizetőjükké. De a háboruk miatt folyton fogyott számuk s többször nagy vereséget szenvedtek. Legnagyobb volt ezek között az augsburgi vész, midőn Ottó király nagyon megverte őseinket, kik a Zsolt után következő Taksony fejedelem idejében betörték az ő országába: két vezérüket, *Bulcsút* és *Lehelt* elfogta és fel is akasztatta.

Ezen veszteség után a magyarok békét hagytak a németeknek. De más országokba még gyakran jártak. Így többek között *Botond* vezér nagy magyar sereggel rontott be *Görögországba* s egész *Bizánc* fővárosig hatolt, a hol híres bárdjával a város rézkapuján olyan lyukat ütött, hogy azon egy kis gyermek bebujhatott: a görög császár rémültében adófizetéssel kérlelte meg a magyarokat.

A harmadik fejedelem Árpád után volt Géza, Taksony fia. Géza bölcs uralkodó volt, a ki nem fogyasztá a magyar népet a szomszédok ellen viselt háborúban, inkább kibékíté minden ellenségével. A legjobb eszköz volt erre a keresztyény vallás terjesztése, melyet Magyarországon körül minden nép elfogadott. A régi magyarok pogányok

voltak, kik szentelt berkekben áldoztak isteneiknek, különösen fehér lovat, melyet s kutyáikat még magukkal együtt eltemették; továbbá hittek a tündérekben s különböző szellemekben. De a vitéz magyar eszes és tanulékony volt s az idegenektől sok más hasznos dolog mellett a keresztény vallást is elsajátították. Géza felesége, Sarolta, keresztény asszony volt; a keresztény vallásnak buzgó terjesztője: Géza egyetlen fiát, kinek pogány-magyar neve „Vajk” volt, Adalbert püspökkel megkereszteltették s a szent keresztységben *István* nevet adtak neki. Ez történt 994-ben, Krisztus születése után. Majd később Istvánnal feleségül vétették a bajor Henrik fejedelem leányát *Gizellát* és eképen megerősíték Magyarországon a békeséget és a keresztény vallást.

„Álmos vezette ki Ázsiából népünk,
Árpád szerezte meg ezt a hazát nekünk,
Zsolt megvédelmezte, Taksony megtartotta
Géza volt, ki végre megállapította.”

7. SZENT ISTVÁN KIRÁLY

Első *István király* tette a magyar nemzetet kereszténnyé. E miatt az ősi pogány hitnek követői fellázadtak ellene a hatalmas *Koppány* vezér alatt; de a király *Veszprém* váránál legyőzte őket, magát *Koppányt* is leszurta *Vencel*, a király vezére.

E dicső tettéért *Silvester pápa* koronát küldött Istvánnak, s *apostoli király* címmel ruházta fel. E szent koronával lett István megkoronázva épen az *1000-dik esztendőben* Krisztus születése után.

De nemcsak a keresztény vallást köszöni a nemzet Szent István királynak, hanem *alkotmányát* is. Ő hozott bölcs törvényeket, a melyek e nemzetet fentartották.

Nem volt az könnyű munka. A bölcs fejedelem ellen három oldalról is fellázadtak: *Erdélyben* Gyula vezér alatt a *pogány magyarok*, és Keán vezér alatt a *bessenyők*, a Tisza mellett pedig *Ochtum bolgár fejedelem*. István király leverte mind a hármat, *Keán* és *Ochtum* fejedelmek *elestek* a csatában, *Gyula börtönbe került*.

Szent István ezután városokat, kolostorokat, templomokat épített, iskolákat alapított, a magyar népet földművelésre és kézi munkára szoktatta; nemzetét a műveltség és boldogulás útjára vezette; a *szent* nevet ekként mind kiérdemelte.

Egyetlen fia volt I. István királynak, *Imre herceg*, a ki minden jó tulajdonnal birt, a mi egy uralkodót ékesít. Ez a jó királyfi, megkoronáztatásának kitűzött napja előtt, az egész nemzetnek nagy gyászára meghalt. Holta után őt is a *szentek* közé sorolták.

Első István király, egyetlen fiának halála után, egyik rokonát *Vazult* szemelte ki utána következő királynak.

De a királyné, *Gizella*, inkább hajlott Péter herceghez, István király hugának fiához, s hogy ennek a számára biztosítsa a trónust, bérenci által *Vazul* hercegnek kiszúratta a szemét s a fülébe ólmot öntetett. *Vazul* öcscsei *Endre*, *Béla* és *Levente hercegek* e szörnyű tett után külföldre menekültek és így sikerült *Gizella* királynénak István király halála után a kedvcencét *Pétert* a magyarok által megkoronáztatni.

8. PÉTER ÉS ABA SÁMUEL

Péter királylyal nem voltak megelégedve a magyarok, mert németeket és olaszokat emelt a főhivatalokba, rossz erkölcsseivel rossz példát mutatott a népnek: ezért fellázdak ellene és elűzték a trónról. Helyébe egy magyar főurat, *Szent István* sógorát *Aba Sámuel*t, a kit az egész nép kedvelt, tették királylyá. De *Aba Sámuel*, a mint királylyá lett, nagyon megváltozott. Kegyetlen zsarnok lett: sok főnemes urat megöletett; ezért utólérte hamar a büntetés; mert a midőn az elűzött *Péter*, *Henrik* német császár segítségével betört Magyarországra, *Aba Sámuel*től az ütközet alatt elpártoltak a magyarok, áttértek *Péter* zászlói alá s *Aba Sámuel* életét vesztette.

Az újból trónrajutott *Péter* nem vette észébe az első tanulságot; még rosszabbul bánt a magyarokkal, mint azelőtt, sőt az egész országot elígerte *Henrik* német császárnak. Ezért még egyszer fellázdak ellene a magyarok; fogságra vetették, szemét kiszúrták; nem sokára meg is halt.

A két bitorló királytól eképen megszabadulva, a magyarok a külföldre menekült királyfiak közül a legöregebbet, *Endrét*, meghívták az üresen maradt királyi székre.

Ezt a zürzavaros időt azonban felhasználták sokan, akik még a régi pogány valláshoz ragaszkodtak, hogy a keresztyén vallás ellen fellázdjanak s nem sokára *Vata* vezér alatt országszerte dúlták, pusztították a keresztyén templomokat és kolostorokat; *Szent Gellért* püspököt, a ki azon időben híres tudós ember volt, egy budai hegyről taszították alá, mely hegy mai napig az ő nevééről hívatik.

9. I. ENDRE

Első Endre király, a mint a trónra ült, első gondját arra fordította, hogy Vata vezért és lázadó pogányhadát leverje s a keresztyéniséget újra biztosítsa.

Azután pedig az ország védelmére gondolt, melyet Henrik császár haddal támadott meg Péter megvakíttatása miatt.

Endre behívta az országba a Lengyelországban időző öcscsét, *Bélat* is, seregeinek egy részét ő rá bizva, egyesült erővel úgy megverték a Henrik császár alatt betört németeket, hogy azoknak elszórt vértjeiről ma is „*Vértesnek*” nevezik azt az erdős hegyet, a hol ez ütközet esett. Ezen hadjáratban az éhségtől is sok elpusztult a német hadból, mert a császári hajóhadat, mely az élelmi szereket szállítja a Dunán, Béla herceg buvárai, fenékbe fúrva elsüllyesztették.

Ez után a magyarok és németek békét kötöttek egymással és azt hűségesen meg is tartották.

10. I. BÉLA

Első Béla már külföldön bujdosásában hirt, nevet szerzett vitézsége által.

A lengyel fejedelmet, *Micziszlav herceget* a pogány pomeránok haddal támadták meg. Az ütközet sorsát vitézi párbajnak kellett eldönteni, melyben a jövevény Béla herceg állt ki a fejedelem helyett az óriás pomerán fejedelem ellen, s azt vitézül levágta. Ezért hálából a lengyel fejedelem feleségül adta neki a leányát.

Endre magyar király, halála esetére, vitez öcscsét *Bélat*, tette koronája örökösévé.

Azonban nemsokára fia született Endre királynak : *Salamon*, s akkor a királyi apa megbánta az ígéretét. Cselt vetett Béla hercegnek; odahívatta a trónja elé, s eléje tétetve a *koronát* és egy *kardot*, felhívta, hogy válaszson, melyik kell neki? Ha a koronát választja Béla, orgyilkosok vártak készen, hogy rögtön megöljék. De Béla észrevette a cselt; mert a *kardot* választotta. Béla e csaláságáért ipát a lengyel királyt hívta Endre ellen segítségül, s a csatában Endre király is elesett.

Első Béla azután a trónra ült, s bölcsen és jól uralkodott, a krónika-író azt jegyzé fel róla, hogy alatta a *szegény bővelkedett, a gazdag dicsekedett.*

Sajnos, hogy alig egy pár év mulva a dömösi várpalotában trónja bedőlt s a jó király az esés következtében meghalt.

II. SALAMON

Endre még a bölcsőjében megkoronáztatta a fiát, Salamont; Béla fiai, Géza, László és Lambert, atyjuk halála után, átengedték a trónt Salamonnak, ők maguknak csak az ország egy harmadát tartották meg.

Nagy szüksége volt a vitéz rokonokra az ifjú Salamon királynak; mert a nehéz harcokban, a mik bekövetkezének, azok segíték az országot megszabadítani.

Első ellenség volt a *kun* nép, mely nagy táborral tört be az országba, pusztította a városokat, rabságra fűzte a népet. A király hadai egyesültek László hercegével, *Cserhalomnál* megütköztek a kun sereggel és azt mind legyőzték. László herceg maga, a kun vezért saját kezével ölte meg.

Második ellenségnek a *besenyő* tört be *Görögország felől*. Ebből támadt a görög háború. Salamon király, Géza és László hercegekkel együtt *Nándorfehérvárát* ostrommal bevette. Az itt nyert győzelem és préda lett a legfőbb oka a király és a hercegek közötti viszálykodásnak; mert Géza herceg a görög foglyokat mind szabadon bocsátá. E nagylelkűségeért a görög császár *Dukász Mihály* egy arany koronát küldött Géza hercegnek! Ezért ismét Salamon király megnehezelt s haddal támadá meg a hercegeket, a minnek a vége a *mogyoródi* ütközet lett, a hol Salamon király az ütközetet is elveszté, a koronáját is; s maga nagy nehezen menekült külföldre. — Onnan még azután, idegen sereggel több ízben betört az országba, de a mit elvesztett, vissza nem nyerheté. Idebenn is lázadást szított, a miért elfogták, a *visegrádi* várba zárták, a róla elnevezett *Salamon tornyába*, a honnan csak László nagylelkűsége bocsátá szabadon. Végre lemondott az egész világi dicsőségről, s mint mondják, félrevonulva a tengerparthoz, mint kegyes remete, róttá le bűneit.

12. I. GÉZA

Első Géza még Salamon életében lett megkoronázva, azzal a mostani alakjában ismert magyar koronával.

Rövid uralkodása alatt sok baja volt Salamonnal és Henrik császárral, a ki azt pártolta; már vissza is akarta adni Salamonnak a koronát, hogy megszüntesse a testvérharcot; de ebben a halál megakadályozta (1077-ben).

Két fiút hagyott maga után, *Kálmánt* és *Álmost*.

13. SZENT LÁSZLÓ

Első László király mellékneve a „szent”, melyet dicsőséges érdemekkel szerzett.

Vitézsége a harcban éppen olyan nagy volt, mint kegyessége az uralkodásban. Testi alakjára nézve is hatalmas volt. Egy fejjel nagyobb minden más embernél, s lelke is épen olyan nagy volt minden érényekben.

Uralkodása kezdetén legtöbb baja volt a *kunokkal*, kik szüntelen háborgatták betöréseikkel Magyarországot. Ezeket László két ízben is megverte és egész seregüket elfogta. *Ákos* kun vezért saját kezével vágta le a harcmezőn. És akkor az elfogott kunokat keresztyénekké téve, a *mostani Jászkunságba* letelepíté, a hol azok időjártával a legjobb magyarokká lettek.

De nem csak az ország népét szaporította László, hanem az országot is megnagyobbította, *elfoglalva és hozzácsatolva* a mai *Horvátországot*.

Mikor egész Európában megindultak a *keresztes hadak*, hogy Krisztus sírját és a szent földet visszafoglalják a *szaracénoktól*, *László magyar királyt* választották meg fővezérüknek: de kora halála megakadályozta őt e dicsőségben.

Holta után (1095-ben) három esztendeig gyászolta az egész magyar nemzet, s az egyház a *szentek* közé emelte.

14. KÖNYVES KÁLMÁN

Szent Lászlónak fia nem maradt, ezért *Géza fiai* közül kellett királyt választani. A nemzet *Kálmánt* koronázta meg, *Álmot* pedig *Horvátországot* fejedelmévé tette.

Kálmánt ifjukorában papnak nevelték, nagy tudományú ember volt s e miatt hívták *Könyves Kálmánnak*.

Uralkodása elején sok háborúsága volt a keresztes hadakkal, a mik országán keresztül vonultak s a népet pusztították.

Legfényesebb haditette volt *Dalmáciának* elfoglalása, mely által Magyarország határa a *tengerparton* ki lett terjesztve (1103-ban).

Nagy veszedelmére volt *Álmos* öcscsének többszörös fellázadása, ki azért, hogy maga ülhessen a trónra, az országnak minden ellenségét behívta a bátyja ellen. *Kálmán* mindannyiszor megbocsátott az öcscsének, míg utóljára megtudva, hogy az orgyilkosokat fogadott a bátyja megöletésére, kiszúratta a szemeit *Álmosnak*, sőt *Álmos* kis fiának, *Bélának* is, mely után ő maga is nemsokára meghalt (1114-ben).

Könyves Kálmán sok iskolát alapított, a kereskedelmet élénkítette, általában sok jó és bölcs törvényt hozott; azok között *ama nevezetes törvényt, melyben a boszorkányok üldözése megtiltatik, mivelhogy boszorkányok nincsenek.*

Sajnos, hogy utána hosszú ideig nem volt többé ily jeles király.

15. II. ISTVÁN

Fia *Második István* sok háborút viselt, minden szomszéd néppel, a minek semmi haszna sem volt.

Még fiatal volt, a midőn súlyos betegségbe esett; s ekkor felkeresteté Álmos fiát, vak Bélát, a kit ez ideig egy kolostorban tartottak elrejtve, s őt nevezte ki királyi utódjának. Eként hozta helyre apja szigorát.

Maga pedig, *II. István király*, sok dőzsölés után barátruhát öltött és kolostorba vonult vissza, ott végzé életét.

16. VAK BÉLA

Vak Béla jó király lett volna; de a felesége, Ilona boszszuálló természetű volt. Nem tudta megbocsátani azoknak a főuraknak, a kik Kálmán király tanácsosai voltak, Bélának megvakíttatását, s bosszúból az *aradi* országgyűlésen ezen urak közül *hatvannyolcat* felkoncoltatott.

Ennek rossz következése lett, mert a legyilkoltatott nemesek atyafiai kimenekültek külföldre s behívták ellenkirálynak *Boricst*, ki Kálmán király fiának adta ki magát. Vak Bélának ezért sok harca volt a szomszéd fejedelmekkel, kik Borics herceget pártolták, míg végre bölcs békekötéssel véget vetett a háborúnak.

Meghalt 1141-ben, három fiu gyermekét hagyva maga után: *Gézdát, Lászlót és Istvánt.*

17. II. GÉZA

Vak Béla legnagyobb fiának, ki atyja után a trónra következett, ismét meggyült a baja Boricscsal. — Ez a nyughatatlan trónkövetelő a németeket s görögöket bujtogatta fel, hogy Magyarországot foglalják el az ő számára; de a fiatal *Géza király* vitézül ellenállott s végre egy döntő csatában, a hol a *magyarok a görögöket megverték*, Borics is elesett.

Géza uralkodása alatt történt, hogy a szászok egy részét a tenger áradása kiszorította hazájukból. Géza a szorgalmas és művelt népből sokakat telepített meg hazánkban: ezek utódai a szepesi németek s az úgynevezett erdélyi szászok, kik itt hazánkban igen sok derék várost alapítottak.

18. III. ISTVÁN, II. LÁSZLÓ, IV. ISTVÁN KIRÁLYOK

A magyar nemzet *II. Géza* halála után ennek fiát *III-ik Istvánt* emelte a trónra, kinek uralkodását folyvást a nagyravágyó *Mánuel* görög császár fondorkodásai zavarták meg.

Mánuel császár, azért, hogy Magyarországot a maga birtokába hajtja, egymás után két pártütő herceget hozott haddal az országra, a kiket *III. István ellenkirályává* tett: az egyik volt *II. László*, a másik *IV. István*, mind a ketten *Vak Béla* fiai. Szerencsére a két előbbi s maga *III. István* is csakhamar meghaltak s így a polgárháborúk nem tartottak sokáig.

19. III. BÉLA KIRÁLY

Mánuel császár most *III-ik Bédát* *István* öcscsét, hozta be királynak, ki a görög udvarnál nevelkedett. Ez ellen ismét az öcscse, *Géza* lázadt fel, de ezt elfogták s tömlöcre vetették. *Mánuel* halála után *III. Béla* visszafoglalta a görögöktől az elveszett *Szerémséget* s a velenceiektől *Dalmáciát*, azonkívül meghódította rövid időre a *lengyel Halicsot*.

Béla a görögöknél nevedve igen művelt ember volt és sok jó dolgot igyekezett népénél meghonosítani. Az ő uralkodása alatt már írásba foglalták az összes ügyes-bajos dolgokat s az ország ügyeiben nagyobb rendet csináltak, mint az előtt volt.

20. IMRE KIRÁLY. III. LÁSZLÓ

III. Béla fia, *Imre* király sok fényes diadalt szerzett a magyar fegyvernek: elfoglalta egymás után *Boszniát*, *Szerbiát* és *Bolgárországot* s mind ezeket a magyar korona tartományaihoz csatolta.

Míg ő azonban országát ekként gyarapította, az alatt az öcscse *Endre*, ki *Ráma* és *Horvát-Dalmát* ország fejedelmévé lett, hadat gyűjtött s fellázadt királyi bátyja ellen.

Imre király szembe jött rá a hű seregével, de mielőtt a két magyar tábor egymásra rontott volna, a király elindult egymagában az

öcscse táborába, minden fegyver nélkül, csupán egy vesszőt fogva a kezébe: „*majd meglátom, úgymond, ki merészli kezét fölemelni a király ellen*” s a meglepett magyarok, kik Endrével voltak, hódolva nyitottak a közéjük lépő király előtt utat, egész Endre sátoráig; a hol Imre király, kézen fogva lázadó öcscsét az egész tábor szeme láttára kivette onnan és fogságra téteté. A lázadók e bátor nagylelkűségtől meghatva, lábaihoz borultak a királynak s hűséget esküdtek neki jövődjére.

Még életében megkoronáztatta a kis fiát *III. Lászlót*, s oly nagy volt a bizodalma Endre öcscsének megtérésében, hogy őt börtönéből kihozatva, megtette a fia gyámjának, s a míg az kiskorú lesz, az ország kormányzójának. De a kis gyermek félév múlva meghalt, és így a korona nagybátyjára *Endrére* jutott.

21. II. ENDRE KIRÁLY

II. Endre király gyenge ember volt, alatta sok zavar és nagy inség volt az országban. A főurak mindenike kis király akart lenni s nem tűrték a rendet s e mellett a megszorult király idegen eredetű adószedői s más hivatalnokai nagy elkeseredést támasztottak. A míg a király *Galiciában* háborút viselt, az alatt a királyné, *Gertrud*, még jobban elidegenítette tőle mind a főpapokat, mind a nemességet, mind a köznépet az által, hogy pazarló volt s a hivatalokat idegenekkel töltötte be. Ezért összeesküdtek ellene s a *nádor, Bánk bán*, ki különben is bosszúra volt gerjedve ellene, egy éjjel a királyi palotába betörve a királynét megölte.

II. Endre király ezután *kisebbik fiát Kálmánt* megkoronáztatva *Galicia királyának*, hadsereget gyűjtött s miként akkor a többi kereszttyén fejedelmek tették, ő is hadat vitt a szaracénok ellen. Ezért nevezik őt *jeruzsálemi Endrének*. Ezen hadjáratból sok viszontagságok közt került ismét haza, megfogyatkozott seregével.

Az itthoni zavarok lecsillapítására azután a nevezetes, arany függő pecsétetes *szabadság levelet (aranybullát)* adta ki, melyben a nemességnek minden jogai biztosítva lettek; azonfelül első fiát *Bélat*, kinek nagy pártja volt az országban, még a maga életében uralkodó társnak nevezte ki az ország egy részében. Ketten együtt azután rendet csináltak az országban s az igazságtalanul betörő *Frigyes* osztrák herceget egyesült erővel békekötésre kényszeríték.

22. IV. BÉLA

IV. Béla derék fejedelem volt, ki minden erővel igyekezett rendet csinálni, gyámoltotta a tudományokat s az iparosokat, elősegítette a városok felvirágzását, azonban a polgárháborúkban önállóvá lett nagy urak sok törekvését meggátolták s emellett sok szerencsétlensége is volt.

Már uralkodása kezdetén *Frigyes* német császár tört be Magyarországra, de újra kiveretett nagy veszteséggel.

Sokkal félelmesebb ellenség fenyegette azonban Magyarországot kelet felől. A műveletlen ázsiai *mongolok* ötszázezernyi hadserege hömpölygött Ázsiából Európába *Batu khán* vezetése alatt. Az orosz nemzetet már elgázolta, a *kunok* birodalmát is elfoglalta. A kun nemzet, mely a magyarral egy testvérrokon, idemenekült Magyarországra, *Kuthen* királyával együtt, hol már sok rokonuk lakott. IV. Béla király szívesen fogadta őket, de a magyarok nem bíztak bennük: mert pogány szokásokat hoztak magukkal, s midőn a mongolok betörték az északi határon, a nép a kunokat kárhóztatta érte, s *Kuthen* királyt megölte. A kunok e miatt bosszúra gerjedve, felázadtak, s átmentek a mongolokhoz.

E nagy veszedelem idején a magyar nemzet elmulasztotta legnagyobb kötelességét, hazája megvédelmezését minden erejével; úgy, hogy midőn Béla király a *Sajó* folyamánál 1241-ben szembeszállt *Batu khán* seregével, négyezerte erősebb haddal ütközött meg. A gyászos végű ütközetben elhullott a magyar nemzet színe virága, minden hősi küzdelem dacára; *Kálmán* herceg sebektől elborítva menekült meg az ütközetből s azokba nemsokára belehalt. Maga Béla király csak hú kísérei önfeláldozásának köszönheté, hogy élve megszabadulhatott a csatatérről.

A magyar nemzet keservesen adta meg az árát annak a nagy mulasztásnak, hogy hazáját, míg itt volt az ideje, meg nem védelmezte; mert a győzedelmes tatársereg nem találva többé seholy ellenálló hadseregre, végtől végig pusztította az egész országot: nem tett különbséget kunyhó és palota között; nem válogatta, ki az úr, ki a pór; egyformán feldúlta a városokat és falvakat s a leölt nép száz-ezreiből tetemhalmokat rakott szerteszéjjel. A kik pedig meghódoltak neki, azokat rabszolgává tette, a barmoknál is keservesebb sorsra kárhóztatva.

Csak akkor hagyta itt a tatársereg az országot, mikor már úgy elpusztított mindent, hogy az éhség és dögghalál miatt nem maradhatott itt többé. Oly szomorú lett az ország állapota, hogy napokon át járva nem lehetett embert találni s a városok helyén farkasok tanyáztak.

Béla király a vesztett ütközetből *Frigyes osztrák herceghez* menekült, de az, a helyett, hogy megvédelmelte volna, még a magával hozott kincseit is elvette tőle; innen azután *Dalmáciába* futott a király. A tatárok egész odáig üldözték, de a sziklavárat, mely a királyt elrejté, dühös ostrom után sem bírták bevenni.

Mikor Béla király, a tatárok elvonulása után visszatért az országába, oly nagy volt itt az inség, hogy az emberek egymást ették az éhség miatt.

És a dicső király *újra alkotta* az elpusztult országot, bölcs és érelyes intézkedéseivel a már félig megholt nemzetet föllevenítette; a pusztaságokat benépesítette. S a míg egyik kezével épített és gyarapított, addig a másikkal hatalmasan védte az országot külső ellenségek ellen.

Legelső volt *Frigyes osztrák herceg*, a kinek betörő seregét a *Lajtánál* megverte; ezen ütközetben maga *Frigyes herceg* is elesett, a hős *Frangepán* által leszúrva.

Azután *Ottokár cseh* fejedelemmel folytatott háborút változó szerencsével.

Ez alatt pedig az ország határait megerősíté a tatárok újabb betörései ellen.

Sajnos, hogy élete utolsó napjait megkeseríték *fiának* Istvánnak lázadásai *saját atyja* ellen.

Nem volt elég a szegény magyar nemzetnek a sok külső ellen-ség, még belső háborúval is kellett önmagát sujtania.

IV. Béla meghalt 1270-ben *35 esztendei országglás után*. Ő volt *Magyarország újra alkotója*.

23. V. ISTVÁN. IV. LÁSZLÓ

V. István király egy sikertelen háborún kívül, *Ottokár cseh király-lal*, semmi nevezeteket nem jegyzett fel magáról. *Két évi* uralkodás után meghalt 1272-ben.

IV. László nevezetes hadjárattal kezdte meg uralkodását. Szövet-séget kötött *Habsburgi Rudolf* német császárral, a jelenlegi magyar királyok őseivel a *cseh Ottokár* ellen. A *Morva folyónál* a magyar és német egyesült seregek a *cseh és orosz seregekkel* megütközvén, fényes diadalt nyertek; *Ottokár király* is elesett.

Sajnos, hogy *IV. László király* nem tudott olyan bölcs lenni a *békeségben*, a milyen vitéz volt a *harcban*. Egész idejét dőzsölésben tölté s a könnyű erkölcsű félpogány kunok közt tanyázott. Ezekre pazarlá az ország kincseit, s a föld népét úgy elszegényíté, hogy sokan igásbarom helyett magukat fogták be a szekérbe, s azt elnevezték *Laci szekérének*, a királyt magát pedig „*Kun Lászlónak*”.

Meglakolt a könnyelműségeért, egy éjjel három bosszúra gerjedt
kun férfi meggyilkolta a sátorában dőzsölő királyt 1290-ben.

24. III. ENDRE

Kun László halála után az Árpád-házból már csak egy fiu élt, II. Endre hasonló nevű unokája, Olaszországban. A magyarok őt választották királynak. De tiz évi uralkodása csaknem folytonos zűrzavarban telt el az ismét rakoncátlankodó főurak s külföldi ellenségek miatt. 1301-ben halt meg s vele az Árpád-ház férfi ivadéka kiveszett.

AZ ÁRPÁD-HÁZ ALATTI KIRÁLYOK SOROZATA

Első Szent-István, ki koronánk szerezte
És megtérítette népünk' a keresztre.
Péter és Sámuel nagy zsarnokok voltak.
Gonoszságaikért gonoszul elmúltak.
Endre a németet keményen megverte.
Béla a legelső magyar pénzt verette.
Salamon, mint király kezdte, mint remete
Végezte a dolgát. Géza jött helyette.
Szent László hírével tele a félvilág.
Kálmánt, mivel bölcs volt, Könyvesnek is hívják.
Második Istvánra jött második Béla,
Kit vaknak neveztek, majd második Géza,
Harmadik Istvánnal együtt a negyedik
A magyar korona miatt vetekedik.
Béla a harmadik vizt göröggre harcot.
Imre visszaszerzi dalmát tengerpartot.
A harmadik László elhal kis korában.
A második, részt sem vett a koronában.
A második Endre járt Jeruzsalembe,
Hagyva az országát nagy veszedelembe.
Negyedik Bélára jött a mongol csorda,
Mely Magyarországot végig letiporta,
De országát Béla ujra megalkotta,
Kár hogy István fia művét nem folytatta.
Kun László híres lett kunok szerelmérül,
De még inkább ember-húzta szekérérül.
Végzé a koronás sort harmadik Endre,
Ezek az Árpádfaj királyai rendre.

MÁSODIK RÉSZ

KÜLÖNFÉLE NEMZETISÉGŰ KIRÁLYOK

I. CSEH VENCEL, BAJOR OTTÓ ÉS RÓBERT KÁROLY

Az Árpád-nemzetség fiágának kihaltával a magyar nemzet pártokra szakadt, s elébb *Cseh Vencelt*, azután *Bajor Ottót* ajándékozta meg a koronával; de azt nagyhamar el is vette tőlük, mert nem voltak uralkodásra való fejedelmek, s elvégre az *olasz Róbert Károlyt* ültette a királyi székébe.

Róbert Károlynak uralkodása elején nehéz harcai voltak a hatalmas *Csák Mátéval*, *Trencsén urával*, ki maga akart király lenni s nagy pártot és hadsereget gyűjtött. Károly király ugyan a *rozgonyi* ütközetben tönkre verte Csák Máté seregét, de mégis csak akkor szabadult meg tőle, a midőn a hatalmas úr meghalt.

Róbert sokfelé viselt háborút kedvező szerencsével; a legutolsó hadjárata *Bazarád* oláhországi vajda ellen azonban nagy veszedelemmel végződött. A hegyek szorosaiiba csalt hadseregéből maga a király is csak úgy menekült meg, hogy *Szécsi Dezső* fegyverzetet cserélt a királylyal s magát feláldozta helyette.

De még ezelőtt nagyobb veszedelem fenyegette Károlyt saját királyi várában *Visegrádon*. Zách Feliciánnak, a király tanácsosának volt egy szép leánya, Klára, a kit a királyné öccse, lengyel Kázmér nagyon megsértett. A felbőszült apa berohant a királyi palotába, midőn a királyi család éppen az ebédnél ült s ott kivont kardjával megsebesíté magát a királyt, a királynénak levágta négy ujját s azután a királyfiakat akarta megölni. De *Cselényi*, az étekfogó, csákánnyal leütötte.

E véres tettet a király azzal bosszúlá meg, hogy Zách Feliciánnak egész nemzetségét elpusztította.

2. NAGY LAJOS

Róbert Károlynak elsőszülött fia Lajos örökölte a magyar trónt, a második fia, Endre, a felesége Nápolyi Johanna révén, a nápolyi királyságot. De Endrének a felesége kicsapongó életű rossz nő volt, a ki

nem irtózott kedvesével királyi férjét éjszaka megfojtatni. E szörnyű tettnek megbosszulására indította meg Lajos király, a *nápolyi hadjáratot*, mely a magyar fegyverek teljes *diadaldával* s a gyilkosok méltó megbüntetésével végződött.

Távolléte alatt a pogány *litvánok* és *tatdrok* pusztították az országot. Lajos király visszatérve, megverte őket s ezután *Dalmáciának* fordult, melyet a *Velencések* elfoglaltak Magyarországtól s azt győzelmesen *visszahódította*; s a hatalmas *velencei köztársaságot* békekötésre *kényszerítette*.

Ezekkel végezve, a fellázadt *szervek* ellen fordult, s királyukat Uroszt legyőzve, *kényszeríté Szerbiát és Boszniát*, hogy magukat a magyar király hatalmának alávéssék.

Nem sokára a szerb hadjárat után *Kázmér* lengyel király hirtelen meghalálózván, a lengyel rendek koronájukkal Lajost kinálták meg, ki azt el is fogadta s *Krakkóban* nagy pompával megkoronáztatott.

És így egyesült egy koronás fő uralkodása alatt a nagy magyar és lengyel birodalom, melynek határai három tengerpartig terjednek: északfelől a *balti*, keletfelől a *fekete*, délfelől az *adriai* tenger képezék határát.

Még itten sem állt meg Lajos király, hanem az akkori legnagyobb tengeri hatalmasság, *Velence* ellen fordulva, azt úgy megtörte, hogy a hatalmas köztársaság *kénytelen* volt hétezer arany évenkénti adófizetéssel megvenni a békét Magyarországtól.

Még fontosabb volt a magyarokra nézve, hogy Nagy Lajos és atyja idejében szorosabb összeköttetésbe jöttek az olaszokkal, mely nép akkor az egész világon a legműveltebb volt. Főiskolák keletkeztek, köztük a pécsi egyetem, gyönyörű palotákat s templomokat építettek mindenfelé, a kereskedés és ipar szokatlan lendületet vett s különösen a városok lakosainak életmódja már egészen olyan volt, mint más. művelt európai népeknél.

A hány diadalt nyert Lajos fegyvere az ország ellenségein, annyi jót halmozott idebenn az ország népeire bölcs kormányzásával. Boldog volt alatta mind az úr, mind a pór. Ezért tisztelte meg a tör-ténetírás a „*nagy*” melléknévvel.

Meghalt 1382-ben, *negyven* évig tartott dicsőséges uralkodása után.

3. MÁRIA KIRÁLYNÉ ÉS KIS KÁROLY

A magyar nemzet, Nagy Lajos iránti hálából, annak leányát Máriát emelte a királyi székbe: az anyakirályné *Erzsébet* és *Gara Miklós nádor* kormányzása mellett.

De a lengyelek mindjárt különváltak, mert Mária jegyesét, a német Zsigmond herceget nem szerették s inkább választották uralkodójuknak Nagy Lajos kisebbik leányát, *Hedviget*.

Magyarországon is némely elégedetlen főurak, alattomban meghívták a magyar királyi székre a nápolyi *Durazzo Károlyt*, a kit melléknévvel *Kis Károlynak* hittak. Kis Károly, a királynékat megcsalva, meg is koronáztatta magát. De nem sokára utolérte a királynék bosszúja, kiknek parancsára *Forgács Balázs* Károlyt egy levél olvasása közben fokossal agyonsújtá.

E miatt Kis Károly hivei Horvátországban fellázadtak, s midőn a két királyné Gara nádor kíséretében a lecsillapításuk végett oda-utazott, útközben elfogták őket, Garát és Forgácsot felkoncolták, Erzsébet királynét megfojtották, Máriát pedig fogságra vetették.

4. ZSIGMOND

Mária királyné hiveinek nem maradt más választásuk királynéjuk fogságra jutása után, mint annak a férjét, Zsigmond herceget királyné-lá koronázni.

Zsigmond ekkor a magyar hadsereg élén megtámadta a magyar és horvát lázadókat, és legyőzve őket, kiszabadítá a fogságból Máriát, de a megvert lázadó főurak átmenekültek Boszniába, s rövid időn elfoglalták az egész magyar tengerpartot és Dalmátiát Boszniához csatolták. Csak nagy sokára sikerült Zsigmondnak a lázadást végképen leverni, a mi végre meghozta a belső békeséget Magyarországnak. Zsigmondnak nevére azonban homályt vet az a kegyetlenség, melylyel a levert pártosokat kivégezteté, a kiket *Hédervári Kont István és harminc nemes társa* neve alatt örökítettek meg a népdalok és krónikák.

De mindezen belső zavargásnak véget vetett a Magyarországot fenyegető legnagyobb veszedelem, a *törökök előnyomulása*.

Bajazid szultán, kétszázezer főnyi válogatott haddal közeledett Konstantinápoly felől; ezzel szembe indult a Zsigmond vezérlete alatt levő magyar sereg, megerősítve a francia és német segédcsapatokkal. *Nikápolynál* ütközött meg a két sereg, s a véres harcban a francia *segédcsapatok*, nagy vitézségük dacára is, az utolsó emberig levágattak, a magyarok vesztesége is igen nagy volt; míg a törökökből hatvanezer maradt a csatatéren.

Zsigmond a veszített ütközet után hajón menekült a Dunán és a tengereken át Magyarországra.

Itt azonban az ország rendei ítéletet tartottak fölötte, mindenféle törvényszegései és zsarnok tettei miatt s fogságra vetették *Siklós* várába, a honnan csak híve Gara Miklós közbenjártára szabadult ki.

Ekkor előbbi felesége, Mária már meghalálózván, feleségül vette Czilly Hermannak leányát, a szép, de könnyelmű Borbálát, a ki annyi szégyent hozott a fejére, hogy kénytelen volt őt börtönbe záratni.

Ezután ismét lázadás tört ki ellene, az elégedetlenség *Nápolyi Lászlót* a megölt *Kis Károly fiát* hitták be az országba s meg is koronázták. A *Zsigmondhoz* hű magyaroknak sok vérontásba került e lázadást leverni s az *olasz Lászlót* az országból kiűzni.

Nem sokára az a tisztesség érte Zsigmond magyar királyt, hogy a németországi választó fejedelmek által „*római császárrá*” megválasztott s Rómában a pápa által megkoronáztatott.

Ezután Velencével folytatott háborút, mely a magyar fegyvereknek sok dicsőséget, de az országnak kevés hasznot szerzett. Ezen hadjárat költségeinek fedezése végett zálogosította el Zsigmond a lengyel királynak a szepesi tizenhárom királyi várost 37 ezer véka lengyel garasért vagyis 165 ezer magyar forintért. Ezek a magyar városok alig száz évvel ezelőtt lettek ismét visszaszerelve.

Zsigmond idejében támadtak Csehországban a „*Husz*” vezérük-ről *huszitáknak* nevezett vallásujítók, a kik ellen Zsigmond sok vérontással és kevés dicsőséggel járó háborúkat viselt.

A törökökkel többször volt baja. Egy ily alkalommal megtámadta szárazon és vizen a Duna mellett a törökök által megerősített Galambóc várát. Ez ostromban a magyar vitézségnek még a hős vezér ifju felesége, *Rozgonyi Cicelle* is fényes tanubizonyságait szolgáltatotta, a ki gályáit személyesen vezényelve, törette az ozmán hajóhadat s midőn Murad szultán túlnyomó erővel jelent meg a vár védelmére, ezen hőselelkű asszony szabadítja meg a veszélyben forgó Zsigmond királyt.

Zsigmond 50 éves uralkodása alatt minden oldalról nagy zür-zavarokat hozva országára, 1437-ben végzé be életét.

5. ALBERT ÉS I. ULÁSZLÓ

Zsigmond halála után, leányának *Erzsébetnek* férjét, Albert osztrák herceget emelték a magyarok a trónra, ki uralkodását a *törökök elleni hadjárat*tal kezdé; abban azonban, a tábori ragály által meglepetve, idejekorán belehalt.

Az özvegy királyné nemsokára a király halála után fiút szült, a kit V. László név alatt mindjárt születése után megkoronáztak az ország rendei. De egyúttal azt kívánták a királynétól, hogy menjen férjhez

Ulászlóhoz, a lengyel királyhoz. A királyné e helyett a koronát *Visegrádról* elsikkasztván, fiával együtt megszökött Budáról, s a *cseh huszitákat* hitta be segítségül, a kik *Giskra* vezérük alatt sokáig pusztították *felső* Magyarországot.

Az ország rendei a királyllyá választott *Ulászlót* megkoronázták a szent István sírjából vett koronával.

A míg a cseh rablólovagok az országot egyfelől pusztíták, addig másfelől a török seregek dúlták a határszéli és keleti vidéket.

Ekkor támadt elő Magyarhon megmentésére a nemzet legnagyobb hőse *Hunyady János*, ki egyre-másra verte a magyar ellenségeit.

Egyik nagy ütközete Szentimrénél volt a törökkel, a hol a nagy-lelkű *Kemény Simon* fegyverzetet cserélve *Hunyadyval*, önmagát dicsően feláldozta a minden oldalról Hunyadyt kereső törökök dühének: de ezáltal a győzelmet a magyarok kezébe adta, mert az alatt az igazi *Hunyady János* oldalról támadva a török seregre, azt egészen tönkre verte. E nagy diadal után ismét egy másik nagy török sereget tett semmivé a *Vaskapunál*.

E nagy győzelmek után mind a magyar nemzetnek, mind szövetségeseinek nagyobb kedvük támadt a török hatalommal szembeállni: a Hunyady vezérlete alatt álló hadsereg, melynél maga *Ulászló* király is jelen volt, a Dunán átkelve, *saját* országában támadta meg a török szultánt, s annak számra nézve túlnyomó hadait hat rendbeli nagy ütközetben megverve, egész a *Balkán hegyig* hatolt.

A magyar fegyvereknek annyi nagy diadalától megrémült *Murád szultán* békéért könyörgött, s azt *Szegeden* a magyar királyllyal meg is kötötték.

De a pápa követe, *Julján*, addig fondorkodott, míg a királyt rávette, hogy a tiz évre kötött békét megszegve, újabb hadat vigyen a törökök ellen.

Ezen hadjáratnak nagyon siralmas vége lett; a magyar hadsereg *Várna* alatt találkozott össze Murad szultán százezernyi hadseregével, ki a szegedi békekötést hosszú póznára tűzve vitette maga előtt, a keresztények Istenét hívva fel a megszegett eskü megbosszulására. Ezen ütközetben is kivívták már a győzelmet a magyarok a túlságos erő ellenében, de a király elhamarkodása veszedelmet hozott rájuk. *Ulászlót* a dühös törökök levágták, fejét dárdára tűzték, s ennek láttára a magyar sereg rémülten futott meg. Itt esett el *Julján* is: az esküszegés okozója. — De a török sem üldözhetette a magyarokat, olyan nagyok voltak a veszteségei, hogy Murad szultán a halottai-val borított csatatér láttára így kiáltott fel: „ilyen győzelmet csak az ellenségemnek kivídnok.”

E gýászeset történt 1444-ben.

6. V. LÁSZLÓ. HUNYADY JÁNOS KORMÁNYZÓ

Ulászló király szerencsétlen halála után a magyar rendek Erzsébet fiát, V. Lászlót kiálták ki királynak, ki már bölcsőjében megkoronázta tott.

Ez a gyermek-király a koronával együtt *Fridrik* német király kezei közt volt, a ki sem őt, sem a koronát nem akarta kiadni, a míg fegyveres erővel rá nem kényszeríték. A király mellé, a míg felnőtt, *Hunyady Jánost* tették meg kormányzónak.

Hunyady azonnal sereget gyűjtött a török ellen, s segítségére sietett a vitéz *Skander bégnek*, igaz nevén *Castriota Györgynek*, ki a törökökkel régóta harcolt.

A híres *Rigómezőn* találkozott Hunyady Murád szultánnal s a három napig tartó ütközetben, melyben a magyarok a vitézség csodáit mivelték, már-már kivívta a győzedelmet, amidőn az áruló *Dán oláh* vajda átpártolván a törökhöz, zavarba hozta a magyar sereget s azt futásra kényszeríté. Murád szultán nem üldözhetette Hunyadyt, mert az ő serege is negyvenezer embert vesztett; hanem ütközben rablók támadták meg a magyar vezért. Hunyady az alatt, a míg a nála talált kincsek felett összevesztek, egyik rablónak a kardját kirántva, azt levágta, a többit megszalasztotta. Azonban egy áruló kalauz, régi ellensége, a szerb vajda *Brankovics György* kezébe szolgáltató, s kitől Hunyady csak a magyar nemzet fenyegetésére szabadult meg.

Itthon a *Giskra* alatt dúló cseh rablókat zabolázta meg, s az ifjú király végre kiadatván *Frigyes király* által, a kormányzóságot letette.

Sokkal több küzdelme volt azonban Hunyady Jánosnak minden ellenségénél a gonosz *Czilley Ulrikkal*, a ki a fiatal királyt szüntelen ellene ingerelte, s a nagy hős megrontására törekedett, sőt egyszer orozva meg is akarta öletni. *Czilley* vette rá a királyt arra is, hogy elhagyja Magyarországot és Bécsben lakjék.

Ekkor történt az, hogy a szultán, *Mahomed* a görög császárok fővárosát, *Konstantinápolyt* bevette; s kimondá, hogy a mint egy Isten van az égben, úgy a földön is csak egy császárnak szabad lenni. Meg is indítá győzedelmes hadait Magyarország ellen; de Hunyady szemközt ment rá s a szultán vezérét *Firúz* béget seregével együtt megverte és elfogta.

Ezen kudarc megbosszulására *Mahomed* szultán oly óriási haderőt gyűjtött össze, a minőt rég nem látott a világ, s azzal vette ostrom alá *Nándorfehérvárt*, Magyarország legerősebb védő bástyáját. Kétszáz gályával zárta el a *Dundt* s háromszáz öreg ágyúval lövette a vár falait.

Senki sem jött a sanyargatott Magyarország segítségére, a szomszédok közül; még a nemesség is késedelmes volt a táborba szállásban, Hunyady János csupán a Kapisztrán János szerzetes által fellelkesített paraszt kereszties haddal indult meg a világ leghatalmasabb hadseregének leküzdésére.

És az egyszerű harcosok lelkesedése, s a hazaszeretet csodákat mivelt. A keresztiesek *Kapisztrán* alatt negyven dereglyével megtámadták a háromszáz török gályát s szétzavarták a vár alól; a szultán felgyújtatta valamennyit, nehogy a magyarok elfogják.

Midőn pedig a szultán az egész török tábornak rohamot parancsolt a vár ellen, a két hős vezér, Hunyady és Kapisztrán által lelkesített magyar sereg kétségbeesett harc után kiveri a törököket a már elfoglalt városból, s akkor saját táborukban támadja meg őket, s beveszi minden sáncaikat. A vérengző ütközetben maga Szolimán is nehéz sebet kap, s futni kénytelen, ott hagyva ötvenczer halottat és háromszáz ágyut Belgrád falai alatt.

E csodálatos diadalnak emlékézt az egész keresztény világ megünnepelte.

Fájdalom, a győzelem után néhány napra Hunyady János a tábori ragályban megbetegedett és bevégezés dicsőséggel teljes életét. Hű fegyvertársa *Kapisztrán János* barát is követte őt két hónap mulva a boldogabb hazába.

A gonosz Czilley Ulrik, a dicső apa halála után annak fia in akarta bosszúját állni. Az *idősebb László*t elébb orgyilokkal készült kivégezni; majd személyesen rohant rá kivont karddal; de ekkor László barátai által összekoncoltatott.

Ezért a Hunyadyak többi ellenségei, különösen *Gara László* nádor, addig ingerelték az ifjú királyt, míg az a Hunyady János özvegyének tett esküje ellenére, hogy a fiait nem fogja bántani, László, minden itélet nélkül, Budavárában a budai Szent-György-téren lefejezteté.

Ezzel jutalmazá meg a hős apának számos csatában szerzett diadalait.

De utólérte őt az ég bosszúja. Egy év mulva V. László, ugyanazon a napon, a melyen Hunyady özvegyének, Szilágyi Erzsébetnek esküt tett, hogy fiait nem bántja, iszonyú kinok között meghalt, épen midőn menyasszonyára várt: a francia király leányára. A csehek mérgezték meg, *Prágában*, a hova, saját magyarjaiban nem bizva, menekült.

7. HOLLÓS MÁTYÁS, AZ IGAZSÁGOS

V. László halála után az egész nemzet egy szívvvel lélekkel kívánta a trónra emelni a hős Hunyady Jánosnak *második* fiát *Mátyást*, ki *Podiebrád* cseh királynál volt őrizet alatt. Hanem a főurak között a *Garák és Ujlakyak*, mint a Hunyady-ház esküdt ellenségei, inkább akarták a német *Frigyes* királyt, vagy a lengyel Kázmért, mint Hunyady János fiát a magyar trónra emelni.

Jó szerencse, hogy *Szilágyi Mihály*, Hunyady János özvegyének bátyja, idejekorán megjelent negyvenezer főnyi hadseregével a pesti királyválasztó országgyűlésre s a Duna jegén fölállított magyar hadseregeknek „éljen Mátyás király” kiáltása elnémítá a fondorkodó főurak ellenmondását.

A megválasztott Mátyást *Podiebrádtól* hatvenezer aranyért kellett kiváltani, a koronát azonban *Frigyes* király nem adta ki, sőt *Németújváron* megkoronáztatta vele magát magyar királynak. De a magyar nemzet inkább ismerte el *Hollós Mátyást* királynak, korona nélkül is.

Az ország ez időben négyféle ellenségtől is meg volt támadva s belül nagy rendetlenségben.

Mátyás azon kezdte, hogy idebenn erős kézzel rendet csinált; az ármánykodó főurakat, *Garát* és *Ujlakyt* hivatalaikból letette, sőt még tulajdon nagybátyját *Szilágyi Mihályt* sem kimélte, hatalmaskodásaiért elzáratva őt *Világos* várába.

Azután legelsőbb is az országot dúló *csehek* ellen fordult, azokat legyőzte, rablóvárait elrontotta, a „*zsebrákok*”-nak nevezett gyűlevész rablóhadat elpusztította; magát a huszita vezért *Giskrát* békekötésre kényszerítette, s a további zavarok meggátlása végett rendes zsoldos sereget képezett, melyet fekete páncéljáról „*fekete sereg*”-nek nevezték.

Ezután *Frigyes* német király ellen fordult, a kit a *Garák* királyul hívtak be ellene, annak hadait megverte; mire *Frigyes* király, hogy a békét megvásárolja, *kiadta a visszatartott koronát*.

Ugyanekkor *Mátyás* *Podiebrad* leányát feleségül véve, *Csehország*gal is békét kötött; és eképen fegyverével, eszével és szívével egyszerre három nagy ellenségtől szabadítá meg az országot.

Ekkor aztán egész erejével fordulhatott a negyedik ellenség, a *török* ellen.

A törökök már ekkor *Boszniát* is elfoglalták, s annak királyát, *Istvánt*, kivégezve, az egész országot török tartományyá tették.

Mátyás király bölcs előrelátással sejtve a nagy veszedelmet, mely *Magyarországot* fenyegeti, sietve átkelt a hadaival *Boszniába*, s még

abban az évben, ostrommal bevette Jajca várát. A további hadakozásban a nagy tél gátolta meg.

Hazatérvén Budára, két ünnepély várt rá, egy gyászos és egy fényes: nejeinek Katalinnak temetése és saját megkoronáztatása. Ezek után ismét visszatért még nagyobb háderővel Boszniába s a Jajca várát vívó *II-ik Mohamed szultánt*, súlyos vereséggel kényszerítte kitakarodni Boszniából, melynek hatvan városát elfoglalta, s a tartomány kormányzását Ujlaky Miklósrá bízva, azt ismét Magyarországhoz csatolta.

Eként megszabadítva az országot legfélelmeőbb ellensége támadásaitól, Mátyás király a pápa kívánságára az egyházi átok által sujtott Podiebrád cseh király ellen fordult; annak seregeit megverte, még a fiát is elfogta; mely diadal után a cseh rendek által cseh királynak kikiáltott.

Míg azonban Mátyás ily fényes diadalt szerzett Csehországban a magyar fegyvereknek, az alatt az ármánykodó főurak behívták a lengyel királyfit Kázmért s kikiáltották királynak. Mátyás azonban Podiebrád fiát szabadon bocsátva, lemondott a cseh koronáról s visszatértének hírére Kázmér kifutott az országból, a pártos főurak kegyelmekért. Ebből keletkezett a lengyel háború, melyben ismét Mátyás maradt a győztes.

El levén foglalva a magyar ármányos szomszédai által, a török azt hitte, hogy szabadon támadhat rája. Azonban Mátyás hirtelen ott termett az *Aldunándl* s a török seregeket mindenütt megverve, az újon épült hatalmas török erősséget, *Szabács* várát, ostrommal bevette. Ugyanekkor *Báthory István* hadvezére a moldvai vajdának Istvánnak segítségére sietve, a törököket *Moldvából* is kiverte.

A török ellen folytatott hadjáratát ismét megakadályozta Frigyes király, kit Mátyás örökös cselszövényei miatt kénytelen volt saját országában megtámadni, s miután seregeit mindenütt megverte, hatvan városát elfoglalta s őt magát Bécs városába beszorította, ostrom alá vette; végre Frigyes kénytelen volt vele békességre lépni, melynek föltételei szerint Frigyes az eddig bitorolt magyar királyi címről ünnepélyesen lemondott.

Ezután ismét a törökök ellen fordítá fegyverét Mátyás király, s azokat, kik Boszniába és Horvátországba betörték, nagy veszteséggel kiverte mind a két országból.

De ezalatt a törököknek egy másik nagy hadserege az áruló oláh vajdával egyetértve betört Erdélybe s az országot pusztítani kezdé. *Báthory István* vajda a *Kenyérmezőn* állta útját a török seregnek, mely zsákmánnyal rakodva készült visszatérni a Vaskapu szoroson át Oláhországba, a hol a magyar, székely, szász és oláh egyesült

csapatok sokáig vitézül álltak ellent a számra ötszörte nagyobb török seregnek; a hősi harc alatt maga Báthory István is hat sebből vérzett már, s a lova is összerogyott alatta; a midőn megérkezett segítségére a nagyhírű és óriási erejű vitéz *Kinizsy Pál*, kit Mátyás király egyszerű molnár legényből fokontként emelt temesi főispánságra, hős tettei miatt. Kinizsy két kardot forgatva kezében, rohant a törökre s kiszabadítá barátját Báthoryt, az ozmán hadat pedig úgy megverte, hogy harmincezer török s azok közt tiz basa maradt a csatatéren.

Ez volt a nagy *kenyérmezei diadal*, melynek emlékére kápolnát emeltek.

A törökök felett nyert diadalokat ismét meghiusította Frigyes német királynak hűtelen esküszegése, ki a szent békekötés dacára, újból haddal támadt az országra, s a míg Mátyás a törökkel harcolt, ő egész *Győr*ig tűzzel-vassal pusztítá Magyarországot.

Mátyás ekkor *Kinizsy Pálra* bízva a török ellen vezetett seregét, ki azzal hatalmasan kiverte az ozmán haderőt egész Szerbiából, ő maga főerejével a gonosz szomszéd ellen fordult, mely hadjáratban az isteni igazság annyira kedvezett a magyar fegyvereknek, hogy a hűtlen Frigyes király egész országát elveszté, sőt elvégre maga a kiéheztetett Bécs városa is meghódolt Mátyás királynak, hová aztán Mátyás második nejevel Beatrix-szal együtt nagy pompa mellett tartá ünnepélyes bevonulását. Itt azonban rövid időn alattomos ellenségei megmérgezték. A kit a csatatéren annyi ellenség nem birt letörni, egy mérgezett fűgével kiolták az életét: 47 éves korában 1490-ben.

Halálát méltán siratta meg az egész ország. Még ma is, századok mulva büszkeséggel emlékezik meg róla a magyar nép és a történetírók azt mondják, hogy az ő idejében volt Magyarország virágkora. Kitűnő ember volt, ki az előbbeni korszakokban ismét zarnokokká lett főurakkal szemben megvédte a polgárok és köznép jogait, oly annyira, hogy közmondás maradt hátra róla: „Meghalt Mátyás király, oda az igazság.” Nagy tudós volt, kinek budavári könyvtára a leg-híresebb volt a maga idejében és a belőle megmaradt darabokat még ma is becses kincseknek tekintik az egész művelt világban; egész sereg tudós és művész élt és működött hazánkban s az ő idejében a magyar nemzet neve ismertebb volt, mint előtte s utána bármikor.

8. II-IK ULÁSZLÓ (DOBZSE LÁSZLÓ)

Hunyady Mátyás nem hagyott maga után törvényes örököst. Volt egy törvénytelen származású fia János herceg, a ki apjának jó tulajdonait örökölte. De a magyar főurak, a Mátyás királynak tett ígé-

retük dacára elpártoltak tőle, s behívták helyette a magyar trónra az akkori uralkodók között a legtehetetlenebbet, a *cseh Ulászlót*, a ki nem ő rajtuk uralkodott, hanem ő nekik engedelmeskedett, s akármit mondtak neki, mindenre azt felelte „*dobzse*” (jól van). Ezért lett a neve *Dobzse László*.

A gyöngye király alatt egyszerre feltámadt minden ellenség, s pusztította az országot; de legjobban pusztította azt maga az egymással hadakozó nemesség.

E mellett a kincstárt úgy kiüresíték, hogy utoljára a királynak nem volt konyhára való pénze sem, hanem a pecsenyesütőktől hordatta a sültet, azért híják ezeknek a sátrait maig is *Laci konyhájának*.

A törökök hatalma mindinkább terjedvén, a pápa keresztes háborúra hívta fel a magyar népet. A nép össze is gyűlt nagy sokaságban, a milyennel egykor Hunyady János és Kapisztrán Nándorfehérvárnál megverték Szolimán fényes hadseregét. De most csak veszedelmére vált az országnak a keresztes had, mert annak a fővezére, *Dózsa György*, a táborát nem a törökök ellen vezette, hanem a népet sanyargató nemességet támadta meg velük s rövid időn vérbe-lángba borította az egész országot, s ölte, pusztította a magyar a magyart; a főurakat és papokat iszonyú kegyetlenséggel végezték ki Dózsa harcosai, kiket a köznép *kurucok*-nak nevezett el a mellükre tűzött keresztről (crux). Végre már Temesvárt ostromolta Dózsa, a midőn az erdélyi vajda, *Zápolya János*, a nemesi sereggel megtámadta s egy vérengző ütközetben szétverte a kurucokat, maga Dózsa György is fogságba esett. A győztes Zápolya izzó vas-trónba ültetetté s izzó koronával koronáztatá meg a lázadók vezérét, s végre saját kiéhezett vezértársait bocsátá reá, hogy fogaikkal szétmarcangolják.

E lázadás után a jobbagynak még sanyarúbb sorsa lett; a rabszolgával egyenlővé tették s minden hivatalviseléstől eltiltották a parasztot, s viselte ezt a rabigát majd háromszáz esztendeig.

9. II. LAJOS

Ulászló egy fiat hagyott maga után, *II-dik Lajost*, a ki méltán nevezhető Magyarorszáig legszerencsétlenebb királyának.

A világra jövelele is szerencsétlen volt: gyenge testalkatú volt s több hetekig felvágott állatok meleg belsejébe takargatták, míg megélt. Két éves korában megkoronázták, tizenegy éves korában megházasították, s húsz éves korában már ősz aggott ember volt.

Gyöngye kezeiben az ország egészen a pártoskodó főurak marta-lékjává lett, a kik az ország kincseit maguk közt feloszták, a haza védelmét elhanyagolták, a végváratok őrizet nélkül hagyták.

A török szultán *Szolimán* békeséget ajánlt a magyaroknak, de a követét tömlöcbe vetették s majdan a tatai tóba belefojtották.

Ezért a szultán haragra gerjedve, kétszázezernyi táborral támadta meg az országot, s *Szabácsot* és *Belgrádot* a bennük levő őrsereg ellenállása után bevette.

Még ekkor sem gondoltak a fenyegető nagy veszedelemre. Csak a midőn *Szolimán* az utolsó végvárat *Péterváradot* is elfoglalva kétszáz ezer emberrel és háromszáz ágyúval betört az országba, fogtak hozzá nagy lanyhán az ellenálláshoz: úgy, hogy az óriási török hadsereggel *II. Lajos* király csak huszonhét ezer harcost tudott szembe állítani. Azoknak a vezetését is, nem egy hadban gyakorlott fővezérre, hanem *Tomory Pál* érsekre bízta.

Az erdélyi vajda *Zápolya János* negyvenezer emberével *Szegednél* tanyázott s engedte a maroknyi, de elbizakodott hadsereget királyával együtt a bizonyos halálba rohanni.

Az 1526-ik évben augusztus 29-én volt a gyászos ütközet *Mohácsnál*, midőn a rengeteg török haderővel szemben a magyar nemzetnek színe virága elhullott; huszonkét ezer magyar maradt halva a csataterén, azok közt *Tomory* a vezér, hét főpappal együtt.

Ezen csata után veszett el a király is a megáradt *Csele* patakban, futás közt, holttestét csak két hónap mulva találták meg.

Eként foglalta el a huszonöt év előtt még oly hatalmas nagy Magyarországot, saját fiainak visszavonása miatt, a legkegyetlenebb ellenség: az ozmán.

A VEGYES NEMZETSÉGEKBŐL SZÁRMAZOTT KIRÁLYOK SOROZATA

Cseh Vencel koronánk nem is viselhette,
Bajor Ottó pedig hamar elvesztette.
Róbert Károlyt a Csák harcai zavarák,
Nagy veszélyt hozott rá *Zách*, s oláh *Bazarád*.
Nagy Lajos Nápolyig vitt bosszuló fegyvert,
Litvánt, tatárt, szerbet egymás után megvert.
Velencét megtörte, nyert lengyel koronát,
Három tengerpartig terjeszté ki honát.
Mária királyné ellen jött *Kis Károly*,
Gyors halált szenvedett *Forgács* fokosától.
Zsigmond király ötven évig uralkodott,
Harminc nemes társsal levágatta *Kontot*,
Nikápolynál török ellen csatát veszített,
Siklóson börtönbe lett majd elrekesztve.

Végre megválaszták római császárnak,
 Nagy üldözőjük lett kemény huszitáknak.
 Albert király elhalt nehéz hadjáratban,
 Halhatlan hős támadt ekkor nagy Hunyadban.
 Ulászló király nyert vele sok diadalt
 Mig Várnánál vesztve, hősi halállal halt.
 László alatt kormányt vitt Hunyady János,
 Sok ütközetben lett győztes az ozmánion.
 Nándorfehérvárnál törököt megtörte,
 Háladatlan László fiát megölette.
 Hollós Mátyás király, igazságos névvel,
 Áldást és győzelmet gyűjtött két kezével,
 Cseheket kiverte, Bosnyát elfoglalta,
 Csehországot, Morvát mind meghódította.
 Török ellen vivott győzedelmes harcot.
 Német király vallott ellene kudarcot.
 Még Bécs városát is elfoglalta tőle,
 Nevének a késő kor dicsőítője.
 Szomoru volt Dobzse László királysága,
 Dózsa kuruc hada, népháborúsága.
 Második Lajossal a mohácsi vészbe'
 Magyarország sorsa jutott török kézbe.

HARMADIK RÉSZ

A HABSBERG-HÁZBÓL VALÓ KIRÁLYOK

I. I. FERDINÁND KIRÁLY ÉS JÁNOS ELLENKIRÁLY

Keservesen meglakolt a magyar nemzet azért a bűnéért, hogy a hazáját védelmezni nem sietett. A győzelmes török szultán összetörve a maroknyi derék hazafiak seregét, a többi népet, a ki rest volt fegyvert fogni, rabláncra fűzte, városait, falvait elpusztítá, s kétszázezeret hurcolt ki rabszolgául magával.

A király nélkül maradt ország előbb *Zápolya Jánost* koronázta meg királynak Székesfehérvárott, de más része a nemzetnek *Ferdinánd osztrák* főherceget és cseh királyt hívta meg a magyar trónra s meg is koronázta. Ferdinánd anyai ágon az Árpádház sarjadéka s a Mohácsnál elesett király sógora volt.

A török szultán *Zápolya Jánost* pártolta s e pártfogás ürügye alatt három izben betört Magyarországra. Végre pedig maga Bécs

ellen fordítá hadjáratát százharminc ezernyi hadsereggel és kétszáz ágyúval.

Hanem azt a hatalmas tábornok feltartóztatá egy kis magyar város, *Kőszeg*, melynek hősi lakossága *Jurisch Miklós* vezérsége alatt vitézül ellenállt a hatalmas török seregeknek; úgy hogy Szolimán kénytelen volt nagy veszteséggel hazamenni Sztambulba, le nem bírva győzni a csak *hét száz* főből álló *kőszegi daliákat*.

Ezalatt *Erdélyben* egy harmadik trónkövetelő támadt, az olasz származású *Gritti Lajos*, ki a törökkel egyetértve kormányzó akart lenni. Azonban rajta vesztett. A nagy kegyetlenkedései miatt felgerjedt *erdélyi* nemesség ellene támadt, elfogta és lefejezteté.

Végre a két ellenkirály kibékült egymással, azon feltétel alatt, hogy *János* viselje a magyar királyi címet holta napjáig; de azontul szálljon az ország és a korona *Ferdinándra*.

Ezen egyességet azonban megzavarta az, hogy *János királynak*, clete utolsó napjaiban a feleségétől, *Lengyel Izabellától* fia született, a kit *János Zsigmondnak* kereszteltek.

2. II. JÁNOS ZSIGMOND ELLENKIRÁLY

Zápolya János fiát, a török szultán elismerte Magyarország uralkodójának, s megküldte neki az uralkodás jelvényét, az arany buzogányt.

Még akkor *Buda vára* magyar kézben volt, *Izabella királyné* lakott a királyi palotában. *Ferdinánd király* ugyan ostrom alá vétette a várat, ott azonban a hadserege, a császári fővezér *Roggendorf* ügyetlensége miatt, nagy vereséget szenvedett. — Ekkor aztán *Szolimán szultán* megjelenve *Buda* alatt, lehívatta magához táborába *Izabella királynét* kis fiával és gyámjaival együtt, s az alatt, a míg őket megvendéglé, a törökök látogatás ürügye alatt besereglettek *Budavárába*, s utóljára a magyar őrséget lefegyverezték s Magyarország fővárosát ilyen ravasz csellel elfoglalák, a magyarokat a várból kitilták.

Ezen csalfaság után *Szolimán* az elfoglalt Magyarországot 1541-ben török tartománnyá tette, *János Zsigmondot* pedig anyjával az ország keleti részébe küldte, mely vidéken ezentúl *Erdélyország* neve alatt egy új kis Magyarország maradt fenn.

Erdélyben *János Zsigmond* kiskorúsága idejében *Martinuzzi György* bibornok vezette az ügyeket. *Midőn* látta, hogy a pártviszálykodások miatt a török tönkreteszi hazánkat, *Izabellát Ferdinánddal* kibékíteni törekedett, hogy azután egyesült erővel kiverjék

a törököt. Némi sikere is volt fellépésüknek. De az osztrákok mindég gyanakodtak a hatalmas kormányzóra s ezért orozva meggyilkoltatták, mielőtt tervét valósíthatta volna.

A törökök azután ismét visszafoglalták hirtelen a Bánságot, s Temesvárt véres ostrom után bevették, annak hős kapitányát Losonczy Istvánt, az őrsereggel együtt, a kapituláció dacára, hitszegően legyilkolták.

Azután felső Magyarország ellen fordultak, Ferdinánd vezérért megverték, de egyes hős magyarokkal nem bírtak.

Igy a kisded *Drégely* várában a derék *Szondy György* az utolsó emberig védte a várat; ő maga esvén el a vár kapujában, mint legutolsó hős. Szintén hősiessen védelmezte Eger várát *Dobó István* kétezer magyarral. A törökök serege százötvenezer főre ment, százhusz nehéz ágyúval, melyek minden oldalról szórták a nehéz golyókat a városra. Huszonhét napig vívták a törökök Eger vár falait, minden hadi taktikát kipróbáltak rajta; földalatti tűzaknákkal röpíték fel a sáncokat, fatornyokat emeltek ellenükben, a sáncárcokat holttestekkel temették be, még a lőporos tornyukat is felrobbantották az egrieknek, de azokat még sem bírták a vár feladására. Még az asszonyok és leányok is ott harcoltak a falakon a férfiak mellett. Végre az ostrom huszonhetedik napján minden oldalon megkísérték a törökök a sáncokat elfoglalni, s mindenütt visszaveretve a magyaroktól, nagy szégyennel és veszteséggel elvonultak a város alól. Azóta maradt fenn az a közmondás, ha valaki egy nagy sikerű hőstettet követett el, hogy *kivívta az egri nevet*.

Ezután Ferdinánd király békét kötött a törökökkel s elsőszülött fiát, Miksát, még életében megkoronáztatva magyar királylyá, meghalt 1564-ben.

Az ellenkirály, János Zsigmond néhány év múlva szintén meghalt, vele a hatalmas Zápolya nemzetségnek magva szakadt.

A belvillongások s török uralom alatt szomorú sorsa volt hazánknak. Igen kis rész volt, ahol évről-évre nem fordult volna meg a német, török vagy erdélyi csapat, a szegény földnépének sokszor háromfelé is kellett fizetni adót vagy hadi sarcot. A bajokhoz hozzájárult még a felekezeti viszálykodás is, mivel a magyarok s németek egy része a reformáció hívévé lett, de ezek és a régi hit vallói gyakran elkeseredetten küzdöttek egymással.

3. MIKSA KIRÁLY

Miksa király idejében is sok háború volt. Legnevezetesebb az, midőn az öreg Szolimán szultán roppant hadsereggel indult meg *ötödik*

hadjáratra Magyarország ellen, megtorlani az Egervára alatt szenvedett kudarcot. Legelőször *Szigetvárt* szállta meg.

Szigetváron Zrínyi Miklós horvátországi bán volt a főparancsnok, ki már tíz év előtt ugyan e vár alatt a török nagyvezért tizezer halott veszteségével verte vissza. A magyarokból és horvátokból álló várőrség nem ment többre kétezer ötszázra.

A szultán előbb árulással igyekezett a várat elfoglalni, fényes ígéretekkel nyilakra kötözött lövöldöztetve be a védők közé; de azok azt mind megvetéssel utasították vissza. A törökök négy oldalról lövették a várat, s az azt védő mocsáron keresztül nagy fáradtsággal készítének rözse kötegekből olyan széles töltést, hogy azon keresztül a vár sáncait megostromolhassák. De Zrínyi minden ostromát visszaverte a török seregnek. A mohácsi veszedelem évforduló napján maga a vén szultán is lóra ült, úgy vezette az eldöntő ostromot Szigetvár ellen. Ez volt a tizedik ostrom. És Zrínyi ebben is diadalmas maradt: az ostromban magát a jancsárok vezérét is elfogták a magyarok.

A szultán halálos beteg lett a fölött való dühében, hogy ez a kis sárfészek az ő hatalmas seregének így ellent tud állni. Végre a földalatti tűzaknákkal a fővédsáncokat is levegőbe röpték a törökök, s akkor minden oldalról megrohanták a várat. És Zrínyi még az utolsó rohamban is visszaverte őket. A szultán, látva seregei kudarcát, olyan dühbe jött, hogy nagyvezéréhez így kiáltott: „hát még sem égett ki az a katlan, még sem hallik a diadal kürtje!” Még azon az éjszakán meghalt a hatalmas szultán, ki a magyarokat Mohácsnál megverte.

A fővezér, *Szokoli*, eltitkolta a szultán halálát a török sereg előtt, s a holt császárt odaülteté a trónba sátora alá, hogy a végső rohamra induló csapatok azt higgyék, hogy még látja őket.

De Zrínyinek sem volt már maradása a földön. Várának utolsó kőtornya már lángba volt borulva, élme elfogyott; védő serege lepadt 300 emberre, a többi elhullott.

Ekkor elszánta magát a dicső hősi halálra.

Felöltözött egykori vőlegényi köntösébe, annak mindenik zsebébe száz-száz aranyat tett; akkor kezébe vette apjának ősi kardját, s a megmaradt hősök csoportját megesketve, hogy hiven vele maradnak, kirohant a várkapun át az ostromló törökök közé. Bámulatos vitéz harc után egyenkint elhullottak valamennyien, elől a hős vezér Zrínyi, két golyó és egy nyíl által halálra sebesítve.

De a győztes török had még akkor sem örülhetett a diadalának; mert a mint az égő toronyba rohant, kincseket keresni, egy halálra elszánt magyar nő, a torony lőporos kamrájába üszköt vetett s az

egész megmaradt várat a betóduló törökök ezreivel együtt a levegőbe röpítette.

Zrinyi Miklós levágott fejét a török nagyvezér selyembe burkolva küldé el Miksa király fővezérének.

Szigetvár alatt huszonkét ezer török holtteste maradt elszórva, épen annyi, a hány magyar elesett Mohácsnál.

És még a nagy, késő századokig ragyogó dicsőségen kívül az a nagy sikere is volt a szigetvári hősök ellenállásának, hogy a tervezett nagy hadjárat ezzel abban maradt. A megholt szultánt hazavitték Sztambulba, Miksa király visszatért Bécsbe s az új szultánnal békeséget kötött; mely után ő maga is nemsokára meghalt 1576-ban. Ugyanezen király uralkodása alatt az erdélyi magyar hazában *Báthory Istvánt* választották meg a rendek fejedelemmé, ki a lázadó Békés Gáspárt legyőzve, Erdélyt rendbe hozta; nemsokára azonban a lengyelországi rendektől királylyá választatva, a lengyel trónt foglalta el s azon sok dicsőséggel és bölcsességgel uralkodott, Oroszországot diadalmasan kényszeríté a békekötésre; a lengyelek legdicsőbb királyaik sorában emlegetik Báthory Istvánt.

4. RUDOLF KIRÁLY

Miksa utóda Rudolf király nem sokat foglalkozott az országlás ügyeivel, nagyobb kedve telvén a csillagvizsgálásban és az aranycsinálás titkának kutatásában. Külföldön élt állandóan, a protestánsokat elnyomta s a törökök kiűzésével alig gondolt valamit.

A magyarok azonban váltakozó szerencsével folyvást harcoltak *Eszékenél* Erdődy bán vezetése alatt a török sereget úgy tönkre verték, hogy ezt az esztendő a törökök a veszedelem esztendejének nevezték el miatta.

De azután Murát szultán Szinán basa fővezért küldé be Magyarországra 150 ezernyi hadsereggel, kit ugyan Pákozdnál *Pálffy Miklós* erősen megvert, de a ki mégis elfoglalta Győr erős várát, az ottani német várkapitány Hardek árulása következtében, s később *Mező-Keresztesnél*, a Mátyás herceg alatti magyar-osztrák hasderegen diadalmaskodott.

Győr várában aztán erősen megfészkelte magát a török; a parancsnok basa Ali, a magyarok kigúnyolására egy rézkakast állított fel a toronyra, azt mondva, hogy akkor veszik be a magyarok Győr várát, a mikor az a rézkakas kukorítani fog.

De Pálffy Miklós nem várta be azt a csodát, hanem maga követett el annál is nagyobb csodát, az által, hogy a rendkívül megerősített

Győr városát egy éjjel megrohanta, ezerötszáz törököt leölt s a várost száznolcvannyolc nehéz ágyuval együtt elfoglalta.

Ugyanez időben Erdély fejedelmi székén ült Báthory Zsigmond, ki nagy erőszakoskodások után és saját testvérének meggyilkoltatása mellett jutott hatalomra. Azonban a csatatéren derék hadvezér volt, a ki az oláhországi és moldvai vajdákkal egyesülve a magyarországi diadalairól híres Szinán basa hadát az Aldunánál megsemmisítette, s Moldovát és Oláhországot erős szövetséggel Erdélyhez csatolta. Kár, hogy ingadozó levén, a legnagyobb győzelmei után hirtelen lemondott a fejedelemségről s azt egy rokonára *Báthory Endrére* ruházta, a ki *bibornok-püspök* volt; ő maga pedig *szerzetes ruhát öltött*. Most előállt Mihály oláhországi vajda s aként értelmezte a három ország közötti szövetséget, hogy Zsigmond lelépése után ő következik a három ország trónjára felülni. S minthogy a *Báthoryak* által sanyargatott *székelyek* is Mihály vajda mellé álltak, ezeknek a segélyével az oláh vajda az ellentálló Báthory Endrével *Brassónál* megütközött s annak a seregét megverte. *Báthory Endrét* is megölték s ezután Mihály vajda kikiáltá magát Erdély fejedelmének, s igen kegyetlenül bánt a magyarokkal, a népet pusztította, nagy adókat sarcolt be, s magyarra, szászra egyiránt rákényszeríté az oláh nyelvet.

E miatt az erdélyi nemesség feltámadt ellene, s Enyednél szétverve Mihály vajda seregét, őt magát kiűzte az országból.

Mihály vajda e vereség után Rudolf királytól kért segítséget, a ki az ő kérelmére beküldte *Básta* vezérét Erdélybe német seregekkel. Básta azonban Mihály vajdát éjjel a sátorában orozva megöletvén maga maradt Erdély kormányzatán, a hol azután vérengző zsarnokságai által gyűlöletesebbé tette magát minden töröknél, tatárnál és oláhnál.

Erdélyben Básta kegyetlenkedései, Magyarországon pedig a protestánsok üldözése, s a szabadság elnyomása végkép elkéséríték a magyarokat; úgy hogy midőn a török szultán által a fejedelmi süveggel és buzogánnyal megajándékozott *Bocskay István* felemelte a szabadság zászlóját, az egész ország melléje állott, Bástát és vele együtt a többi császári vezérket az országból kiűzték, s Magyarországot egész *Pozsonyig* elfoglalták. A nagyvezér meg is koronázta *Bocskay Istvánt*; de ő letette fejről a koronát, azt mondva, hogy a mig Magyarország *törvényesen megkoronázott királya* él, addig azt más nem viselheti.

Ennek a háborúnak vetett végett a *bécsi békekötés*, a hol is a magyar nemzet *alkotmányos jogai*, s a protestánsok *vallásszabadsága* törvénybe lettek iktatva.

A derék Bocskay István azonban a békekötés után hirtelen halálal mult ki, *díllítólag megmérgeztetett*. Rudolfot pedig saját öcsöcse Mátyás király kényszerítette, hogy a magyar trónról lemondjon.

5. II. MÁTYÁS

II. Mátyás király elég jó indulattal viseltetett a magyarok iránt s a vallásszabadságot is hiven fentartotta.

Erdély fejedelmi székére azonban a zsrarnok *Báthory Gábor* került, ki saját alattvalói ellen viselt vérengző háborút; míg végre a török szultán, a hozzámenekült erdélyi urak panaszaitól indítatva, azoknak legkitünőbb vezérért *Bethlen Gábort* tette meg Erdély fejedelmének, hadsereget adva mellé.

A saját népétől gyűllött *Báthory Gábor* akkor *II. Mátyás* királyhoz fordult segélyért, ki azt *Forgács Zsigmond* vezérlete alatt nem is késett neki megküldeni. Mielőtt azonban a két sereg között a harc kitörhetett volna, *Báthory Gábort Nagyvárad* mellett orozva megölték.

Nemsokára maga a jóindulatú és szabadelvű *II. Mátyás* is meghalt 1619-ben, még életében megkoronáztatva öcsöcsét *II. Ferdinándot* magyar királylyá.

6. II. FERDINÁND

II. Ferdinánd vallásos túlbuzgósága lobbantotta lánggra azt a nagy háborút, melynek *30 esztendőös háború* a neve, s mely fél Európára kiterjedt.

Magyarországon is elvették a protestánsok templomait, s a magyar nemzetet idegen zsoldosokkal igázták le.

E miatt támadt fel *Bethlen Gábor* erdélyi fejedelem, kinek hadaihoz csakhamar hozzá csatlakozott az egész magyar nemzet; úgy, hogy *Bethlen Gábor* nem csak egész Magyarországot, Pozsony városával s az abban őrzött koronával együtt elfoglalta, de még Ausztriába és Morvába is betört, Bécset ostromolta, s a csehmorva rendeknek *Ferdinánd* ellen segédsereget küldött; s azokkal szövetséget kötött.

A hosszú vallásháború minden oldalon változó szerencsével folyott s Magyarországon a nikolsburgi békekötés által lett félbeszakítva.

Mivelhogy azonban a béke pontozatai a király tanácsosai által meg nem tartattak, *Bethlen* újra betört hadseregével, másodszer és aztán harmadszor is kényszeríté *Ferdinándot* vele békét kötni, s a magyarok szabadságait és a vallásszabadságot fentartani. *Bethlen Gábor* a harmadik békekötés után nemsokára meghalt 1629-ben.

Bethlen Gábor a legkiválóbb erdélyi fejedelem volt, ki a háborúskodások közepette is sok jót tett népével. Különösen nagy kedvelője volt a tudományoknak, ő alapította a híres nagy-enyedi főiskolát, a hol kitűnő hazai és külföldi tudósok működtek. Erdélyben ez időben sok híres ember élt s a magyar irodalom felvirágozott. Ugyanekkor az Erdélyen kívül élő magyarok között Pázmány Péter, Eszterházy Miklós s más kiváló férfiak igyekeztek a szomorú helyzetben levő magyar nép sorsán javítani.

Bethlen után *Rákóczy György* lett Erdély fejedelme, ki, mint neje Lorántffy Zsuzsánna, szintén pártolta a tudományokat s e mellett a szabadság harcot és a békekötést felváltva folytatta II. Ferdinándal egész annak a haláláig, mely bekövetkezett 1637-ben.

7. III. FERDINÁND

III. Ferdinánd alatt még tovább folyt a nagy vallásháború, a melyben az erdélyi fejedelem *I. Rákóczy György* is tevékeny részt vett; 1644-ben erdélyi hadaival betört Magyarországra s a hozzá állott magyarokkal egész Morvaországig vitte győztes fegyvereit. Akkor azonban külföldi szövetségescitől magára hagyatva, békét kötött a királylyal *Linchen*.

A *linci békekötés* következtében a protestánsoknak 90 templomuk visszaadatott s az alkotmány újból megerősítettet.

Nem sokára meghalt *I. Rákóczi György* 1649-ben; négy évvel később *IV-ik Ferdinánd*, *III. Ferdinánd*nak a fia, ki apja életében megkoronáztatott, de uralkodásra nem került. Ennek a halála után *I. Lipót*ot koronáztatta meg magyar királylyá *III. Ferdinánd*, s maga 1657-ben halt meg.

8. LIPÓT KIRÁLY

A midőn Magyarországon *I. Lipót király* lépett a trónra, ugyanekkor Erdélyben *II. Rákóczy György* a lengyel királyság elnyerése végett hadsereget vitt Lengyelországba. Ezért a török szultán megharagudott rá s kétszázezer krimiai tatárt küldött ellene, a kik a lengyelekkel egyesülten *Rákóczy* egész seregét fogságba ejtették s *Krimidá*ba elhurcolták; ő maga kevesed magával tudott Magyarországra kimene-külni.

A tatárok azután tűzzel-vassal végig pusztították Erdélyt, s száz-ezernyi lakosát rabságra hajtották a török szultán parancsolatjára.

II. Rákóczy György ugyan új hadsereget gyűjtött s az ellene küldött budai basát *Nagyszőlősnél* keményen megverte, de egy második ütközetben a törökök ellen megöletett.

Ekkor aztán *Erdélyország birtoka fölött* kitört a háború I. Lipót és a török szultán között, mely hadjárat kezdetén, bár a hős második Zrinyi Miklós s mások diadalt nyertek, a hadi szerencse a töröknek kedvezett, elfoglalták *Érsekujvárt, Nagyváradot*, de a végén *Szentgothárdnál Küprili Ahmed* nagyvezért a királyi fővezér *Montecuculi* annyira megverte, hogy a szultán kénytelen volt I. Lipóttal békét kötni; mely béke a *vasvári békekötésnek* nevezetnek, s mivelhogy Magyarországnak nagy kárára szolgált, általános elégedetlenséget keltett az országban.

Az elégedetlenség még nagyobb volt azért, mert a folyvást külföldön élő I. Lipót folyvást azon munkált, hogy Magyarországon elnyomja az alkotmányos szabadságot, s a protestansokat üldözzé. E miatt a legnagyobb főurak Magyar- és Horvátországban összeesküvést terveztek. Tervük napfényre jött, az összeesküvők elfogattak, közülök *Zrinyi Péter, Nádasdy Ferenc* és *Frangepán* idegen törvényszék által elítélve, lefejeztettek.

Ezután Magyarország végkép megfosztatott alkotmányától, s az ország kormányzásával a német *Ampringen* bízott meg; ki kegyetlenül bánt az egész nemzettel, de különösen a protestansokkal, a kiknek hetven lelkipásztorukat gályarabságra küldé.

A végső elkeseredésre kényszerített magyarok, az Erdélyből, bujdosó hadai élén betörő *Tökölyi Imre* zászlói alá csoportosulva, fegyverrel kezükben igyekeztek visszavívni elnyomott szabadságukat, s az osztrák vezéreket sok helyen megverve, csaknem egész Magyarországot meghódíták.

Tökölyi Imrét diadalmas hadjárata után a török szultán megkoronáztatta magyar királylyá, de *Tökölyi* ezt a címet nem fogadta el. Maga a szultán döntő hadjáratra készült s nagyvezérét *Kara Mustafát* *Tökölyi Imrével* együtt roppant hadsereggel küldé Ausztria ellen, mely haderőnek I. Lipót hadvezére *Lotharingi Károly* nem bírván ellenállni, *Kara Mustafa* ostrom alá vette Bécs városát (1683-ban) s azt három hónapon át kegyetlenül vívatta, mely idő alatt a bécsiek 18 ostromot vertek vissza. Végre, midőn már az élelmi szerek is elfogytak a városban, a falak is nagy részben le voltak rombolva, jelent meg a felszabadításukra a hős lengyel király *Szobieszky János*, ki a túlnyomó török sereget bátran megtámadva, azt teljesen szétverte, 60 ezer török maradt a csatatéren, s 300 ostromágyú. A török hadsereg maradványa másodszer *Párkányndi* próbált ütközetet; de az utána siető *Szobieszky* által ott is megveretett és aztán meg sem állt *Nándor-*

fehértárig. E nagy kudarcokért a szultán Kara Mustafa nagyvezért megfojtatta. Tökölyi Imrét pedig a váradi basa vetteté fogságra. Neje Zrinyi Ilona, Zrinyi Péter leánya, s Rákóczy özvegye, sokáig hősiesen védte még Munkács várát, mely végre is csak alku útján jutott az osztrákok kezébe.

Tökölyi elfogatásának hírére a magyarok elhagyták a török szövetséget s nagy részben visszatértek I. Lipót hűségére. Eképen sikerült azután egyesült erővel a törököt 150 évi bitorlás után kiverni az országból. *Budavárdt* az egyesült magyar és német sereg hosszú kemény ostrom után 1686-ban szept. 2-án végre elfoglalta, Lotharingi Károly fővezér először *Zentándl*, majd ismét *Mohácsndl* döntő ütközetben tönkre verte a törököt, sőt még a Dunán is átment s a török hadakat mindenütt összetörve, *egész Szerbiát, Bulgáriát* elfoglalta.

A magyarországi nagy diadaloknak az lett a következése, hogy Erdély is kényszerült I. Lipót uralmát elismerni; s akkori fejedelme *Apafy Mihály* már csak szinből hagyatott meg fejedelemnek.

I. Lipót király rossz tanácsosai azonban a fényes győzelmeket, a miket a hű magyarok segítségével nyert a török felett, ismét arra használták fel, hogy a nemzet szabadságát elnyomják, s annak a hiveit tüzzel-vassal fogyasztásák.

Az *Eperjesen* felállított *vérbírósdg* főnöke a vérengző *Caraffa* a legkitünőbb hazafiakat, összeesküvést fogva rájuk, kőnpadra vonatta és kivégeztette.

E mellett, habár a török hadak Zalánkeménél s azután Zentánál a híres *Szavojai* Jenő által tönkre verettek és a karlócai békekötés (1699) alapján Magyarország legnagyobb része ismét megszabadult a töröktől, az ország önállóságát nem nyerte vissza, mert a bécsi kormány folyvást meghódított tartománynak tekintette és a magyarokat még a királyválasztási jogukról lemondani kényszerítették.

Az ország szabadságának védelmére kelt fel akkor *II. Rákóczy* Ferenc, Zrinyi Ilona fia, a legnemesebb férfiak egyike, kiket a magyar történelem ismer. Munkács várából anyjával együtt fogságba vitték, aztán a bécsiek felügyelete alatt állott, de fogságából kiszabadulva, Lengyelországból betört Magyarországba, s kitűzte a szabadság zászlaját.

Rákóczy Ferencet, mint szabadítót üdvözlé a magyar nemzet, s rövid idő alatt mellé állt egész Magyarország és Erdély, melynek rendei őt fejedelmükké választák *II. Rákóczy* Ferenc címe alatt. Győzelmes hadai egész Bécs külvárosáig nyomultak elő, s Érsekujvárt ostrommal bevették.

Nagyszombatndl ugyan egy német ezred árulása miatt csatát vesztett a fejedlem Heister tábornok ellenében, de a győzelem

magának Heisternek is annyi veszteségébe került, hogy semmi hasznát sem vehette.

I. Lipót most már hajlandó lett volna kialkudni Rákóczyval s helyreállítani Magyarország szabadságait. E jó szándékában azonban a halál meggátolta 1705-ben.

9. I. JÓZSEF

I. József, ki a magyarok iránt ifju kora óta jó indulattal viseltetett, békét óhajtott kötni Rákóczyval és a magyarokkal. Ez a szándék azonban nem teljesülhetett. Ujra kitört az ellenségeskedés; a Rákóczy által Ónodra összehívott országgyűlés I. Józsefet letette a királyságból s Rákóczyt kívánta a trónra emelni. Rákóczy azonban ezt el nem fogadta, de folytatta a háborút fényes diadalokkal. Azonban *Trencsén-nél Pálffy János* bán és *Heister hadai* oldalba támadták a fejedelem hadait, s annak mezei ezredeit zavarba hozták. Rákóczy, hogy a rendet helyreállítsa, személyesen sietett oda, s e rohanásban a lova elbukott ő maga ájultan maradt a földön. Mire az egész magyar tábor, azt vélve, hogy Rákóczy halva maradt, oly rémületbe jött, hogy megfutott a csatatérről.

E veszteség után soha sem birt többet Rákóczy olyan hadsereget összegyűjteni, mely a király hadaival győzelmesen megmérkőzhessék: ellenben a saját alvezérei egyenkint pártoltak el mellőle; míg végre, a külső szövetségeseitől, a franciáktól, lengyelektől is cserben hagyatva, kénytelen volt elhagyni az országot, s egyik alvezérére Károlyi Sándorra hagyni, hogy kösse meg a békességet a királylyal.

Ezen békekötést nevezik a *szatmári szerződésnek*, melyet azonban József már nem irhatott alá; mert néhány nappal elébb himlőben meghalálozott. — II. Rákóczy Ferenc *kibujdosott örökre* Magyarországból külföldre, végre Törökországba, a hol előtte Zrinyi Ilona s Tökölyi is tartózkodtak. Ott halt meg a nemes férfiú 1735-ben Rodostóban.

10. III. KÁROLY

I. József örököse, III. Károly alatt béke uralkodott az országban. De közel kétszáz éves háborúk folytán a népesség annyira megapadt s a magyar faj ereje úgy megcsökkent, hogy e korszakot a történetírók *tespedés korszakának* nevezik, bár inkább az új erőgyűjtés volt feladata. A török hódítás alatt kipusztult alföld nagy részét ekkor alapították ujra. Károly alatt hozatott be az úgynevezett pragmatika

szánkció melynek értelmében Magyar ország a trónt végleg örökösödési jogon a Habsburg-ház ivadékaire származtatta át, még pedig leányágon is, de az ország önállóságának feltétele alatt.

A törökökkel még voltak kisebb harcok. Pálffy Péterváradnál és aztán Temesváradnál verte meg az oszman seregeket, s azután Temesvárt elfoglalva, a temesi bánságot is visszahódította Magyarországhoz, Savoyai Jenő pedig Nándorfehérvár alatt a törökök kétszázeczernyi táborát legyőzve, ezen várat feladásra kényszeríté.

A Pálffy János és Savoyai Jenő által kivívott diadalog azonban e két dicső hős vezérnek mellőzésével és elhaltával mind kárba vesztett; a helyébe lépett német hadvezérek minden csatát elvesztettek a török ellen, végre Nándorfehérvárt is feladták. Magyarország e hatalmas vára sohasem került többé vissza hozzánk, ma Szerbia fővárosa és ismertebb neve: Belgrád.

II. MÁRIA TERÉZIA

III. Károlynak nem levén fia, leánya Mária Terézia követte őt a trónon, ki Lotharingiai Ferenchez ment nőül. Mária Terézia uralkodási jogát azonban több külföldi fejedelem nem akarta elismerni. A porosz, a bajor, a lengyel, a spanyol és szárd királyok, sőt legvégül a francia király is ellene támadtak s tartományaiba haddal beütöttek.

E szorongattatásában az ifjú király a magyarokhoz fordult segítségért, személyesen megjelenvén a pozsonyi országgyűlésen s ott az egybegyűlt rendek előtt, karján hozott kis csecsemő fiát, Józsefet felmutatva, szivreható szavakkal adá elő nagy veszedelmét s oltalmat kért a hű magyar nemzettől. Mire az ország rendei általános fellelkesedéssel kiáltának fel: „életünket és vérünket a mi királyunkért, Mária Teréziáért!” S rövid időn nemesi felkelés útján oly hadsereget állítottak elő, mely a betörő ellenséges hadakat egymás után verte ki az örökös tartományokból, sőt azoknak uralkodóit saját országaikban is győzedelmesen megostromolta.

Hasonlóan a hűséges magyar nemzet mentette meg Mária Terézia trónját a hét esztendő háborújának nevezett hosszú hadjáratban a poroszok ellen.

Mária Terézia 40 évig uralkodott; a temesi bánságot és Fiumét Magyarországhoz visszacsatolta.

Nevezetes volt uralkodása továbbá arról is, hogy a szatmári békekötés óta hanyatlásnak indult magyar nemzeti szellem ekkor kezdett ismét emelkedni. Főbb előmozdítói voltak ennek a bécsi magyar testőr-ifjak, különösen a Bessenyey György által kezdett

irodalmi mozgalom s az iskolák szaporodása. A Pázmán Péter által alapított nagyszombati egyetemet Mária Terézia tette át Budára, s ez időtől fogva kezdődik a mai magyar főváros felvirágzása.

Ő alatta történt meg *Lengyelország első felosztása*, melyből Galicia az örökös tartományok közé soroztatott. Meghalt 1780-ban.

12. II. JÓZSEF CSÁSZÁR

II. József császár, Mária Terézia fia, soha sem koronáztatá meg magát *magyar királynak*, az levén a szándéka, hogy különféle országaiból egy egységes birodalmat alakítson.

II. József szabadelvű és felvilágosodott uralkodó volt, ki sok üdvös intézkedést tett: számos szerzetes-rendet megszüntetett, a sajtószabadságot behozta; a protestánsok irányában a türelmi rendeletet kiadta; a nép terheit a nemességgel megosztotta, a nép nevelésügyét előmozdította.

Azonban mindezen üdvös törekvései nagy ellenzésre találtak Magyarországon a miatt, hogy II. József azokat nem a rendes országgyűlések által, hanem pusztán uralkodói hatalmánál fogva akarta életbeléptetni.

De mindenek fölött sérté a magyar nemzetet azon intézkedése, hogy a *latin nyelv* használatát eltörölve, a helyett a *németet* akarta behozni *hivatalos* nyelvnek, és hogy a *vármegyéket* eltörülte s az országot *kerületekre* osztá fel.

A nagy elégedetlenség azonban nyílt lázadássá csupán Erdélyben fajult el, a hol azon alkalommal, a midőn II. József a népösszeírást elrendelé, az oláhság felzendült, s *Hóra* és *Kloska* vezetése alatt a nemesség és magyarság kiirtását megkezdve, pusztított, égetett, mindaddig, míg a felkelt nemesség a lázadó pórhadat le nem verte, s *Hórát* és *Kloskát* ki nem végezteté.

E közben kiütött a török háború, melybe II. Józsefet az oroszokkal való szövetség vonta be. Eleinte ez is szerencsétlen kimenetelű volt, de végül *Laudon* kerülvén a sereg vezetésére, Belgrád várának és Szerbiának, Oláhországnak elfoglalásával végződött.

Ezen győzelem azonban II. Józsefnek nem volt kárpótlás a magyar nemzet szeretetének elvesztéseért, sem pedig megrongált egészségeért, melyet a török hadjárat tett tönkre.

Érezve közelgő halálát, mindazon rendeleteit, melyek az országra nézve sérelmesek voltak, visszavonta, csak kettőt tartott fenn, a vallási türelemről szólót és a mely a jobbágyok viszonyait rendezte földes uraik irányában. A koronát is visszaküldé Budára.

Tevékeny és minden jóra törő élete, melyet megrontott az eszközök rosszul megválasztása, véget ért 1790-ben.

13. II. LIPÓT

II. Lipót király rövid uralkodása alatt két igen nevezetes dolog történt. Az egyik volt a török háború végleges befejezése, a sistovai békekötésben, mely után többé Magyarország az ozmán birodalommal több háborút nem folytatott. A második pedig volt az *1791-ik országgyűlés*, mely sok jeles törvényt hozott s a mely előtt esküdött meg a megkoronázott király az ország jogait magukban foglaló királyi hitlevélre. Meghalt 1792-ben.

14. I. FERENC

I. Ferenc, II. Lipót fia, alig lett megkoronázva, a midőn Magyarország rendeitől azonnal segítséget is kért, a monarchiája és Franciaország között kitört háborúra.

A francia nemzet ugyanis, korábbi királyainak önkénye és pazarlása miatt, az akkori király XVI. Lajos ellen fellázadt, kinek neje Mária Terézia leánya, *Mária Antónia* vala, s mindkettőt kivégezték.

Ezzel megkezdődött a megszakításokkal *25 esztendeig* tartott nagy francia háború, melyben I. Ferencnek szövetségesei lettek az *angolok, poroszok, oroszok és olaszok*, a kikkel szemben a francia nemzet seregeinek élén álló *Bonaparte Napoleon* vívta a világtörténet legnagyobb harcait.

Idebenn Magyarországon, a francia szabadság eszméitől elragadtatva, Martinovics és társai a nép felszabadítására titkos társulatot alakítottak, mely azonban elárultatván, a társulat öt vezére halálra ítéltetett, tizenegyen pedig várfogságra vitettek, s ezzel a szabadelvű irány országszerte elnyomatott.

A háborúban, a magyar nemzetnek minden nagy áldozatai és vitézége mellett is, Napoleon maradt a győztes, s az *austerlitz*i ütközetben egyesült seregeiket tönkre verte s magát Bécset is elfoglalta; a békekötésben *Dalmácia* és *Istria* a franciáknak engedtetett át.

A negyedik francia háború 1809-ben folyt le, ebben az orosz cár Napoleon császárral szövetségben állt I. Ferenc ellen; s még a lengyelek is ellenünk fogtak fegyvert.

E szorongattatásban *I. Ferenc* a magyar nemesi *insurrectiót* hívta fel országai védelmére. Ezen nemesi fölkelő-sereg harcolt Győr mellett *József nádor* vezetése alatt a *János főherceg* által vezetett császári sereg

oldalán. E negyedik hadjáratban I. Ferenc hadseregei mind *Olaszországban*, mind *Gallciában* nagy vereségeket szenvedtek: a *főhadereg*, *Károly főherceg* alatt ugyan, *Aspernmél* fényes diadalt nyert Napoleon ellen; de Napoleon császár *Wagramnál* visszafizette a kapott kudarcot, a hol Károly főherceg, János hadtestének elkésése miatt elveszté a véres döntő ütközetet, melynek következtében I. Ferenc kénytelen volt Napoleon súlyos békefeltételeit elfogadni, s nem csak *Horvátországot* és a *magyar tengerpartot*, de még *Istriát* és *Trieszttel együtt* a franciáknak átengedni, kik azután ezen tartományokból *illyriai királyságot* alkottak.

A hadi balszerencse veszteségeinél még súlyosabb volt a monarchiára nézve a háború alatt elszaporodott értéktelen papirpénz: az úgynevezett *fekete bankó* úgy, hogy egy ezüst forintért *tizenkét* papiros forintot adtak cserébe. Ezen az általános bajon segített a *devalváció*, mely szerint a papirpénz és rézpénz értéke egy ötödrésze leszállított; mely intézkedés által az egyes polgárok nagy veszteségeket szenvedtek.

Napoleon megindítván az Oroszország elleni hadjáratát, abban I. Ferenc is részt vett a hadaival, mint Napoleon szövetségese. A mint ezen hadjárat a francia seregnek, Moszkva felégetése, s a kemény tél miatti megsemmisülésével végződött, I. Ferenc ismét Napoleon ellenségeihez pártolt, belépve az úgynevezett szent szövetségbe, mely *Orosz-, Osztrák- és Poroszország* egyesült hatalmából állott. Ennek sikerült végre Napoleont és a franciákat a *lipcei* nagy népek harcában végképen letörni; majd újból *Waterloonál* az angolokkal egyesülten az *Elba* szigetéről visszatért Napoleont tönkre verni, s annak *Szent Ilona* szigetére való száműzetésével, s *Párizs* elfoglalásával Franciaországban a királyságot, s Európában a békét helyreállítani.

Azonban a győztes *szent szövetség* célja egyúttal az is volt, hogy minden uralkodó a maga országaiban a szabadságot elnyomja, s önkény szerint uralkodjék.

Ezen elszibbasztó rendszernek éltetője volt nálunk a hatalmas *Metternich* kancellár. Dacára az elnyomásnak, a magyar nemzet újra ébredése nem volt meggátolható; Ferenc kényszerítve érzé magát 1825-ben összehívni az országgyűlést, s a magyar nemzet sérelmeinek orvoslásába beleegyezni; melyet követett az 1830-ki országgyűlés, melyen V. Ferdinánd királylyá koronáztatott, ki a koronázási tiszteletdíj egy részét a magyar *tudományos akadémia feldíltására* ajánlotta fel: mely létre is jött, *Széchenyi István* s több magyar főúr és megyei nemesség áldozatai mellett.

A magyar nemzeti élet gyors virágzásnak indult. Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly az irodalom terén, József nádor és gróf *Széchenyi*

István a társadalmi életben buzdították őseinket. Mindenütt új élet kezdődött. Több nevezetes intézmény létesült, így a magyar nemzeti múzeum, a Ludovika katonai akadémia stb.

Meghalt I. Ferenc 1835-ben.

15. V. FERDINÁND

V-ik Ferdinánd király uralkodása nevezetes korszakot alkot a magyar nemzet történetében. Kezdetben is nevezetes törvények hoztak a magyar nyelv és nemzetiség érvényesítésére, a nép terheinek könnyebítésére, s a vallásszabadság megszilárdítására. Irodalom és művészet virágozni kezdett, az *állandó nemzeti színház Pesten* felépült s a nemeség önkényes adózásaiból biztosított; ipar és kereskedés új lendületet vett, országgyűlések rendszeresen tartottak, s azokban a latin nyelvet a magyar váltotta fel. Ekkor éltek a nagy költők Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor és Arany János s csaknem minden tudománynak akadt kiváló művelője.

De legfontosabb eseménye volt V. Ferdinánd uralkodásának az 1848-ki Törvények meghozása és szentesítése, melyek a *jobbágydságot eltörlék, s a földművelő népet jobbágytelkének birtokos urává teszik, robottól felszabadítják; a földes urakat a mellett az urbéri kárpótlás nyújtása által kártalanítják; a sajtószabadságot behozzák; a jogegyenlőséget minden hazai lakosra nézve kimondják, a politikai jogok gyakorlatát egyenlően kiterjesztik, a hivatalviselésre a nem nemeseket is képesítik s végül Magyarországnak önálló felelős kormányzatot adnak, melynek alapján megalakult az első felelős minisztérium a következő tagokkal: Batthyányi Lajos, Széchenyi István, Kossuth Lajos, Dedk Ferenc, Szemere Bertalan, Klauzál Gábor, Eötvös József és Mészáros Lázár, mind oly férfiak, kiket más téren kifejtett működésükért is az egész nemzet becsült.*

Az új állapotok azonban zavarokat keltettek az ország némely részeiben, a horvátok *Jellasic bán* alatt nyíltan fellázadtak a magyar kormány ellen. Erdélyben a román köznép, s *Bácskában és Bánságban a szerbek* kegyetlen dúlással és pusztítással nyilváníták a magyar kormány elleni támadásukat. S midőn a hazai nemzetiségei által megtámadott magyar nemzet önvédelmére fegyvert fogott s hatalmas honvédsereget állított a sikra: akkor az uralmát féltő bécsi kormány elérkezettnek hitte az időt, hogy a magyarokat ismét szolgálivá tegye és elébb titokban, majd nyíltan a lázadóknak fogta pártját. Egyidejűleg Bécs város közönsége is fellázadt; de *Windischgrätz herceg* által leveretett; mely zürzavarok közepette V. Ferdinánd mind a magyar, mind az osztrák trónról lemondott.

16. I. FERENC JÓZSEF

I. Ferenc József 18 éves korában lépett a trónra: igen nehéz idők viszontagságai között. Országai nyílt fölkelésben voltak ellene: Lombardiában és Velencében a feltámadt olaszokat Károly Albert szárdíniai király seregei is segíték.

Bécs város bevétele után *Windischgrätz* herceg az osztrák haderővel Magyarország ellen fordult, s a gyakorlatlan magyar hadsereget előbb *Schwechát*nál, majd *Mór*nál megverte, *Budapest*et elfoglalta, s a magyar kormányt kényszeríté székhelyét *Debrecen*be áttenni. A Battyányi kormányt előbb leköszönt, s az ideiglenes kormányzatot *Kossuth Lajos* vezette.

A bekövetkezett télen azonban a magyar hadseregek újra rendezkedtek s tavasszal mindenütt diadalmasan léptek fel; Erdélyben *Bem* győzte le a császári seregeket, a román és szász felkelőkkel, s az orosz segédcsoportokkal együtt: a *Bánság*ban *Perczel Mór* vette be *Szent-Tamást*, s ezzel a szerbeket megtörte, míg *Dembinszky* a magyar főszereggel *Kápolnánál Windischgrätz herceg* ellenében derék ütközetet vívott.

*Ferenc József 1849. március hó*ban azután kibocsátá azon osztrák alkotmány levelet, mely Magyarországot az *összbirodalom*ba beolvasztja. A debreceni országgyűlés erre trónvesztettnek nyilvánítá a *Habsburg* uralkodó házat ápril 14-én. A magyar hadseregek is *Görgey* fővezérlete alatt diadalmaskodtak s az *isaszegi, nagysarlói* ütközetek után a császári seregeket az ország határszéléig szorították.

Az európai nagyhatalmasságok azonban nem engedték egy ily közép európai nagyhatalomnak szétbontását, s az orosz cár kétszáz-harmincezer főnyi hadsereget küldött *Paskievics* vezérlete alatt a magyar szabadság-harc leverésére. Ezzel egyidejűleg Olaszországban is leveretvén a forradalom s annak szövetségese a szárdíniai király: az osztrák hadsereg egy része *Haynau* vezetése alatt Magyarország ellen indított.

Ily túlnyomó haderővel szemben a belül is tépett Magyarország magára hagyottan ellent nem állhatott. A szabadság-harc hadserege, a Budavára diadalmas elfoglalására következett *vdci, debreceni, segesvári s végre a temesvári veszített ütközetek miatt is megfogyott* és a fővezér *Görgey* 1849. augusztus 13-án lerakta a fegyvert *Világosnál* az oroszok előtt.

Erre következett a *Haynau, Bach és Schmerling* neveihez kapcsolt szomorú korszak, mely alatt a nemzet sokat szenvedett, de kitartása és szorgalma által úgy vagyonságában, mint tudományban gyarapodott. A bécsi kormány azonban különösen a franciák, olaszok s

poroszok részéről okozott vereségek folytán engedni volt kénytelen s bekövetkezett a kibékülés korszaka az uralkodó és országa között.

Ezen kiegyezés az 1867-iki országgyűlésen jött létre, a „haza bölcsének” nevezett *Dedk Ferenc* javaslata szerint: *melynek következtében Magyarországnak önkormányzati jogai visszatadnak, az ország területi épsége helyreállítatik; a honvédsereg ismét nagy mértékben szerveztetik, a közös védelemre szolgáló közös hadsereg fentartására Magyarország 30, Ausztria pedig 70 százalékot fizet, s e költségek ellenőrzésére választ egyenlő számban mindkét országgyűlés egy bizottságot; mely a közös hadügyi és külügyi kiadásai és politikája felett határoz. Az így szervezett politikai szövetekezés az „osztrák—magyar monarchia” névben is kifejezést nyert.*

I. Ferenc József, hitvesével Erzsébet királynéval együtt 1867. június 8-án koronáztatott meg Budapesten, letéve a királyi esküt az ország törvényeinek megtartására. Azóta a királyi udvar minden évben rövidebb-hosszabb időt tölt a budai királyi lakban, s a nemzet által megvásárolt *gödöllői királyi kastélyban*.

Az évenként összeülő országgyűléseken számos és üdvös törvények hozatnak; a melyek az ország jólétét és művelődését előmozdítják; *vasutak hálózata* kapcsolja az országot Európa művelt országai közé; de még inkább biztosítják fenmaradását a *művelődés, népnevelés, tudományosság előhaladása*, a védelmi rendszer hatalmas kifejlődése, az uralkodónak és családjának igazságos és alkotmányos érzülete, s az egész nemzetnek tántoríthatatlan hűsége és szeretete ősei hazájához, s királya trónjához, mely hűség és hazaszeretet mellett Magyarország történetének soha sem lesz Vége.

A HABSBERG-HÁZBÓL VALÓ KIRÁLYOK SOROZATA

Első *Nándor* király a Habsburgi házból
Versenygett *Zápolya János* más-királylyal,
János halálával fia *János Zsigmond*,
Örökölte majd a magyar királyi trónt.
Eger várát ekkor védte *Dobó István*,
Török sereg javát vitézül pusztitván.
Miksa király alatt *Szigetvárnak* hőseit
Zrinyi Miklóst érte hős halál s dicsőség.
Rudolf király alatt *Erdély* fejedelme,
Bocskai Istvánnak volt erős küzdelme.
Jó Második Mátyás hagyott jó emléket,
De Báthory Gábor annál többet vétett.

Második *Nándorral* harcolt *Bethlen Gábor*,
Majd *Rákóczy Györgyhöz* állt a magyar tábor.
Harmadik *Nándorral* lett a linci béke,
De fia, *negyedik*, nem került helyébe.
Lipót király alatt sok belháboru folyt
Tökölyi, *Rákóczy* megkezdette újból.
Török járom alól akkor szabadulánk
S vissza lett foglalva királyi ős Budánk.
Első *József* alatt nemzet kiegyezett,
A királyi házzal s fogott békés kezét.
Harmadik *Károlyról* szól a kötött béke
És a leányágnak trónon öröksége.
Mária Teréziát magyarok nemzete,
Áldozva életet, vért, megvédelmezte.
József a koronát nem viselte fején
Hatalma megtörött a nemzet erején,
De vallástürelem s jobbság jobbnál léte
Uralkodásának örökös emléke.
Második *Lipót* a törökkel leszámolt.
S korán vált meg élte s az uralkodástól.
Első *Ferenc* viselt frankokkal nagy harcot,
Mely huszonöt évig szakadatlan tartott,
Alatta támadt a nemzet ébredése,
Tudomány, műveltség életre kelése.
Ötödik *Nándorral* lett szabad a jobbság
Sok vér folyt, de be is teljesüle sok vágy.
Első *Ferenc József* mostani királyunk
Kinek hűségében törhetlenül álljunk.

TARTALOM

I. RÉSZ

A magyarok régi története és az Árpád-házból való királyok

Előszó	Oldal
1. A magyarok eredete	497
2. A hunok	498
3. Az avarok	498
4. A magyarok bejövetele	498
5. A honfoglalás	499
6. Árpád utódai, a vezérek	499
7. Szent István király	500
8. Péter és Aba Sámuel	501
9. I. Endre	502
10. I. Béla	502
11. Salamon	503
12. I. Géza	503
13. Szent László	504
14. Könyves Kálmán	504
15. II. István	505
16. Vak Béla	505
17. II. Géza	505
18. III. István, II. László, IV. István	506
19. III. Béla	506
20. Imre, III. László	506
21. II. Endre	507
22. IV. Béla	508
23. V. István, IV. László	509
24. III. Endre	510
Az Árpád-ház alatti királyok sorozata	510

II. RÉSZ

Különféle nemzetségű királyok

	Oldal
1. Cseh Vencel, Bajor Ottó és Róbert Károly	511
2. Nagy Lajos	511

3. Mária királyné és Kis Károly	512
4. Zsigmond	513
5. Albert és I. Ulászló	514
6. V. László, Hunyady János	516
7. Hollós Mátyás király	518
8. II. Ulászló (Dobzse László)	520
9. II. Lajos	521
A egyes nemzetségekből származott királyok sorozata	522

III. RÉSZ

A Habsburg-házból való királyok

1. I. Ferdinánd király és János ellenkirály	523
2. II. János Zsigmond ellenkirály	524
3. I. Miksa király	525
4. Rudolf király	527
5. II. Mátyás	529
6. II. Ferdinánd	529
7. III. Ferdinánd	530
8. I. Lipót király	530
9. I. József	533
10. III. Károly	533
11. Mária Terézia	534
12. II. József császár	535
13. II. Lipót	536
14. I. Ferenc	536
15. V. Ferdinánd	538
16. Ferenc József	539
17. A Habsburgházból való királyok sorozata	540

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- Cserei* *Cserei Mihály históriája.* Pest, 1852. (Újabb Nemzeti Könyvtár. I. Szerk. Toldy Ferenc)
- Ék* Életképek
- Fessler* Fessler Ignáz Aurél: *Die Geschichten der Ungern und ihren Landsassen.* (Leipzig, 1815—1825) 1—10. k.
- HhM* Jókai Mór hátrahagyott művei. 1—10. k. Bp, 1912.
- Horváth* Horváth Mihály: *Magyarország történelme.* 1—8. k. Pest, 1871—1873.
- Horváth: 1848* Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben.* 1—3. k. Pest, 1871—1872.
- Horváth: 25 év* Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig.* 1—3. k. Pest, 1868.
- Horváth: Zrinyi* Horváth Mihály: *Zrinyi Ilona életrajza.* Pest, 1869.
- It* Irodalomtörténet
- ItK* Irodalomtörténeti Közlemények
- Istvánfi* Istvánfi Miklós: *Magyarország története 1490—1606.* (ford. Vidovich György) Debrecen, 1867—1871.
- JKK* Jókai Mór Összes műveinek — jelen — kritikai kiadása
- Károlyi* *Károlyi Sándor gróf önéletrajza és naplójegyzetei.* 1—2. k. Pest, 1865. (Magyar Történelmi Emlékek 4—5. k. Kiadta: Szalay László)
- Kisfaludy* *(Freymüthige) Geschichte der Insurrection des Adels von Ungarn im Jahre 1809 und 1810.* Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. Győr, 1931. (Kéziratból, bevezetéssel és jegyzetekkel kiadta: Gálos Rezső)
- Leben und Thaten* *Merkwürdiges Leben und Thaten des Praetendenten von Ungarn und Siebenbürgen Joseph Ragoczy und seiner Vorfahren* von H. E. S. Frankfurt und Leipzig, 1739.

- NK *Jókai Mór Összes művei.* Nemzeti kiadás. 1–100. k. Bp. 1894–1898.
- RSzK Román Szocialista Köztársaság
- Szalay Szalay László: *Magyarország története.* 1–4. k. Lipcse, 1852–1854. 5–6. k. Pest, 1857–1862.
- Veterani *Denkwürdigkeiten des Marschalls Grafen Friedrich Veterani vom Jahr 1683–1694.* Wien und Leipzig, 1771.
- Wagner Wagner, Johann Christoph: *Christlich- und Türkischer Staedt- und Geschicht-Spiegel.* 1–2. Theil. Augsburg, 1687.

SZÖVEGVÁLTOZATOK

ap: Sor:

- 5 : 13 IV. Béla (1884: IV.-ik Béla)
 7 : 21 erősítette meg (1884: erősítette meg. *Volt neki más baja elég*)
 10 : 20 az ő helytartója (1884: az ő *hű* helytartója)
 11 : 10 visszacdfoló (1884: visszacafoló)
 15 : 20 monda (1884: monda)
 16 : 14 Ő hirdette (1902: O hirdette — sh.)
 17 : 12 időt nyerjenek a keresztyén fejedelmek (időt nyerjek a keresztyén fejedelmeknek)
 18 : 13 janicsárok (1884: jancsárok)
 22 : 25 Dóczy János (1884: Dóczy Janos)
     33 Ártándy (1884: Ártándy)
 24   4 azért, mert nem (1884: azért, *hogy* nem)
     22 pribék ellen (1884: pribék ellen)
 25 :   6 e helyett (1884: a helyett)
 27 : 28 *háborúval fenyegette* (1884: *fenyegette háborúval*)
 28 : 21 polgársereg (1884: polgárőrsereg)
     30 házait is elfoglaló (1884: házait az elfoglaló)
 30 : 22 tanácsoló (1884: tanácsló)
 31   2 dajkájának (1884: a dajkájának)
     11 a kik semmi (1884: aki semmi)
     sem gyanítottak (1884: sem gyanított)
 32 : 12 *volt* átalakítva (1884: átalakítva)
 34 : 18 közönséges (1884: közönseges)
 35   4 Szepesváralljáért (1884: Szepesváralljáért)
 36 : 25 engedték (1884: engedék)
     26 Kényszerítették (1884: kényszerítették)
 37 : 15 keresztyénység (1884: keresztyénség)
 38 : 10 király seregéé (1884: király seregeé)
     13 ajánlott (1884: ajánlt)
 39 : 16 Elhatározták (1884: Elhatároozák)
     17 és királyi (1884: és a királyi)

Lap: Sor:

- 39 : 31 *ajtatosságát* (1884: *ajtatosságát*)
34 *törét* (1884: *a törét*)
45 : 16 *kapituláció* (1884: *capitulatio*)
46 : 18 *néhány nappal* (1884: *nehány nappal*)
54 : 8 *közelíteni* (1884: *közelíteni*)
55 : 20 *catapulták* (1884: *katapulták*)
59 : 14 *S ha egyszer* (1884: *S ha aztán egyszer*)
15 *hagyja abba* (1884: *hagyja abban*)
62 : 16 *tudta reményeit* (1884: *tudta a nemzet reményeit*)
63 1 *sohasem* (1884: *sohse*)
21 *Mert midőn* (1884: *Mert a midőn*)
23 *legközelebb eső* (1884: *legközelebb fekvő*)
64 : 17 *lévén* (1884: *levén*)
66 : 9 *néhány* (1884: *nehány*)
10 *eltökéltett* (1884: *eltökélett*)
25 *mind halálig* (1884: *mind halálba*)
67 : 19 *felgyújtva* (1884: *felgyújtatva*)
68 : 9 *Augusztus 26-án* (1884: *Augusztus 26-dikán*)
30 *vezénylő* (1884: *vezénylő*)
69 : 23 *Szeptember 5-én* (1884: *Szeptember 5-ikén*)
71 : 24 *menyegzőjét* (1884: *menyekzőjét*)
73 : 24 *fog hír* (1884: *fog a hír*)
74 : 12 *boszantást nyitott* (K: *boszantást <itt amott> nyitott*)
27 *Erdélybe beült az örökös* (K: *Erdélybe beült <az oláh vajda Mihály s jó darab ideig oláh vajdaság lett a kies Erdélyből, míg Mihály vajdának ki nem tették a szűrét. Közben egy átkozott név is megragad az emlékezetben, a milyen Bástái; a ki kegyetlen pusztító olasz német vezér volt.> az örökös*)
75 : 3 *hires ember* (K: *hires erejű ember*)
4 *nyilával keresztül* (K: *nyilával <ekevason löttek> keresztül*)
76 : 16 *vegytani Kunyhója* (K: *vegytani Konyhája*)
22 *a mi a kezébe* (1884: *a mi kezébe*)
cím *Báthory Zsigmond* (K: *Báthory <Boldizsár> Zsigmond*)
28 *Báthory Zsigmond* (K: *Báthory <Boldizsár> Zsigmond*)
77 : 3 *hatalmával* (K: *hadi hatalmával*)
15 *álltak élén* (K: *által az élén*)
78 2 *Teremtő Istenem* (K: *Teremtő <megváltó> Istenem*)
6 *Zsigmond fejedelem* (K: *Zsigmond <király> fejedelem*)
9 *Megkezdte* (K: *<Hanem előbb> Megkezdte*)
13 *Gyurgyevónál* (1884: *Gyorgyevónál*)

Lap: Sor:

- 78 15 ölte (K: ölté<k>)
16 kiirtott (K: kiirtott <ak>)
18 kiküldte (K: kiküldé)
29 vele erős (K: vele <egész> erős);
- 79 : 15 egy fejedelmi (K: egy <erős> fejedelmi)
20 Mihály és Békés (K: Mihály, Békés)
- 84 : 17 Vajdának. Szerakúj (1884: vajdának. *A győzelmes hospodár könyekre fakadt legyőzött ellenfele fejének láttára s e szókat rebege.* Szerakúj)
poroszlói ütközetben (1884: goroszlói ütközetben)
- 86 1 a „Most azután Básta maradt Erdélyben az úr” kezdetű mondatból a „Boruljon fátyol a nevére!” mondattal bezárólag terjedő rész az 1884-es kiadásban cím nélkül XXIV-es számmal ellátva új fejezetet alkot.
- 88 4 huszárjaival (1884: a huszárjaival)
31 a főkapitány (1884: főkapitány)
- 89 : 12 onnan nézték (1884: onnan nézték. el)
- 92 : 12 a tűzből (1884: tűzből)
- 94 : 8 keresztyének (1884: keresztyének)
21 az elképzelhetetlen (1884: ez elképzelhetetlen).
- 95 19 sajkára rakva (1884: sajkákera rakva)
- 98 : 24 nagy tetre (1884: egy nagy tetre)
- 99 : 5 Liechtensteinok (1884: Lichtensteinok)
32 többet vele (1884: vele többet)
- 102 : 29 a magyar (1884: magyar)
33 alattvalóhoz (1884: alattvalói ellen)
- 104 1 a német (1884: a németet)
5 hosszas háborúk (1884: hosszas háború)
- 105 6 magja (1884: a magja)
15 Csehországra nézve (1902: Csehországra néve — sh.)
- 106 : 20 is fogamatba vették (1884: fogamatba is vették)
- 107 : 3 Ezen okból (1884: Ezen okokból)
- 108 : 1 de ő azt (1884: de azt ő)
- 110 : 10 elővárosdig (1884: elővárosig)
14 brandenburgi herceg (1884: badenburgi herceg)
- 113 : 30 a nyavalyás (1884: nyavalyás)
- 120 : 21 melyeket (1884: melyet)
- 121 : 18 Gyöngyössy (1884: Gyöngyösy)
30 ostromlott (K; 1884: ostromolt)
- 122 : 32 törvény ellenére (K: törvény ellen)
- 123 : 18 törhetatlenné (K: törhetlenné)

Lap: Sor:

- 123 : 32 Kiáltó (K: <szomor> Kiáltó)
- 124 1 Frangepán Ferenc (K: Frangepán <Kristóf> Ferenc)
Nádasdy Ferenc (K: Nádasdy <Tamás> Ferenc)
3 rég mind (K: 1884: rég még mind)
- 125 5 tájon a kiszenvedőnek (K: tájon a <küzdőnek> kiszenvedőnek)
33 azután futottak (1884: aztán futottak)
- 126 21 előlük (K: előttük)
- 127 2 apácakolostorba (1884: apácakolostorban)
10 oly veszendővé (1884: olyan veszendővé)
- 128 : 23 termében (1884: teremében)
- 129 19 a Zrínyi névnek is (K: a Zrínyi névnek is. <Zrínyi Péter a hogy Bethlen Miklós leírja: nagy és szép termetű, lelkű, ábrázatú, szóval akkor magyar ember hozzá hasonló nem volt Bethlen Gábor óta mai napig>)
22 a hol husz (K: a hol <hosszú> husz)
- 130 : 19 dénárt (1884: denárt)
20 s lábán (K: s minden lábán)
- 131 : 30 zavargásnak (1884: kavargásnak)
- 132 30 fejét vétetni (1884: fejét vetetni)
- 133 4 legboldogabbnak (1884: boldogabbnak)
- 135 11 foglalta első (1884: foglalta el első)
- 136 : 30 kenyérhéjat (1884: kenyérhajat)
- 137 : 9 oly könnyen (1884: olyan könnyen)
18 azt izené (1884: az izene)
- 140 : 1 nem lett komolyan (1884: nem volt komolyan)
7 Károly herceg (1884: herceg Károly)
8 Eszterházy (1884: Eszterházy nádor)
13 Petronellnál (1884: Petronallnál)
- 141 1 seregét (1884: hadseregét)
19 hogyan rajzanak (1884: hogy rajzanak)
- 142 : 1 intézett a legvitézebb jancsár (1884: intéztette a legvitézebb jancsár)
13 győzedelmes (1884: győzelmes)
14 boszuló (1884: boszúdló)
17 még a strucmadarat (1884: még a szegény strucmadarat)
26 elküldé (1884: elküldte)
- 143 : 22 maradt fenn (1884: marad fenn)
- 144 : 30 Petrőczyt (1884: Petrőczyt)
- 145 : 17 Apaffyra (1884: Apafira)
29 spahik és jancsárok (szípahik és jancsárok)

Lap: Sor:

- 147 : 3 *sárgaréz-medence* (1884: *messing medence*)
148 : 11 felrobbant (1884: *felrobbantot*)
25 ekkor látták (1884: *ekkor láták*)
149 : 17 *a legnagyobb* (1884: *legnagyobb*)
150 : 2 keresztényeket (1884: *keresztényeket*)
24 Battyányi (1884: *Batthyány*)
31 janicsárokból (1884: *jancsárokból*)
151 : 7 janicsárok (1884: *jancsárok*)
15 janicsár (1884: *jancsár*)
20 janicsár (1884: *jancsár*)
34 janicsár (1884: *jancsár*)
152 : 2 janicsárnál (1884: *jancsárnál*)
153 : 1 spahiból (1884: *szípahiból*)
154 : 11 janicsárok (1884: *jancsárok*)
27 lovára (1884: *a lovára*)
155 : 13 Veteráni (1884: *Veteráni*)
23 akkor (1884: *s akkor*)
spahik (1884: *szípahik*)
25 a spahi (1884: *a futó szípahi*)
27 janicsárezred (1884: *jancsárezred*)
31 janicsárezredek (1884: *jancsárezredek*)
32 janicsárhad (1884: *jancsárhad*)
158 : 17 kincstárt (1884: *kincstárt — sh.*)
20 ijesztgetésre (1884: *ijesztetésre*)
161 : 1 fenevadba óltott (1884: *fenevadba ójtott*)
162 : 29 *halálra tagadott mindent* (1884: *tagadott mindent halálba*)
163 : 1 janicsárokat (1884: *jancsárokat*)
28 janicsárok (1884: *jancsárok*)
164 : 14 Lajos szerencsétlen (1884: *Lajos király szerencsétlen*)
15 csókolt kezét (1884: *csókolt kezei*)
18 Bécsbe a diadalhírt. Erdély és (1884: *Bécsbe a diadalhírt.
A mohácsi vereség úgy leverte a török sereget, hogy még a bevehet-
lenül megerősített Eszék várárt is üresen hagyta. A birodalmi
seregek beszélhettek egy puskalövés nélkül. Erdély és*)
24 *a magyar király uralma ald lett hajtva* (1884: *lett hajtva a
magyar király uralma ald*)
165 : 7 Miksa fia (1884: *Miska fia*)
28 elégtételt (1884: *teljes elégtételt*)
166 : 13 olyan ajtót (1884: *oly ajtót*)
janicsár (1884: *jancsár*)
167 : 1 más országokban (1884: *más országban*)

Lap: Sor:

- 167 : 10 janicsár (jancsár)
16 janicsároknak (1884: jancsároknak)
- 168 : 5 janicsárok (1884: jancsárok)
- 169 : 10 ágyúk között (1884: ágyúk közt)
19 olyan rések (1884: oly rések)
30 fel a rohamot (1884: fenn a rohamot)
32 a míg meg (1884: míg meg)
33 janicsárok (1884: jancsárok)
- 170 : 3 janicsárok (1884: jancsárok)
8 janicsárok (1884: jancsárok)
21 a tudósítónak (1884: a tábori tudósítónak)
23 Nándorfehérvárat (1884: Nándorfehérvárát)
- 171 : 5 Zvornik (1884: Zwornik)
- 172 : 1 Nisza (1884: Nissza)
3 már mit enni (1884: mit enni már)
9 spahik (1884: szipahik)
janicsároktól (1884: jancsároktól)
11 janicsár (1884: jancsár)
- 173 : 7 hegedőse (1884: hegedőse)
10 Kraljevics (1884: Kralevecs)
- 174 : 22 a miért ezt (1884: mert ezt)
- 176 : 19 janicsárhad (1884: jancsárhad)
23 hátralévő (1884: hátralévő — sh.)
28 tette (1884: tatte — sh.)
- 177 : 5 az egész (1884: egész)
- 178 : 4 vezényelt (1884: vezénylett)
16 völgybe alá (1884: völgyekbe alá)
23 gyors (1884: s gyors)
27 janicsárok (1884: jancsárok)
30 Noirquerques (1884: Noirquarques)
- 179 : 11 janicsároktól (1884: jancsároktól)
29 csata előtt (1884: a csata előtt)
- 180 : 15 Aspremont (1884: Aspermont)
23 nejtől (1884: a nejtől)
- 181 : 13 maga (1884: s maga)
16 Kúprili (1884: Köprili)
ellenkező (1884: az ellenkező)
28 Kúprili (1884: Köprili)
- 182 : 10 Aspremont (1884: Aspermont)
32 municipális (1884: municipalis)
- 183 : 17 Kúprili (1884: Köprili)

Lap: Sor:

- 183 : 29 Kűprili (1884: Köprili)
184 : 14 Kűprili (1884: Köprili)
20 janicsárok (1884: jancsárok)
25 spahik (1884: szípahik)
27 védtelenül (1884: védetlenül)
31 spahijaival (1884: szípáhijaival)
33 kiverték (1884: kiverik)
185 : 27 a kik a minap (1884: kik a minap)
187 6 eddiginél (1884: eddigieknél)
11 töltötték (1884: tölték) országaikat (1884: az országaikat)
12 a háborút (1884: a szent háborút)
29 Veteráni (1884: Veterani)
188 : 19 szeptember (1884: szept)
189 : 3 katonáimat (1884: a katonáimat)
192 : 33 janicsáraga (1884: jancsáraga)
193 1 janicsárok (1884: jancsárok)
196 11 cslédnép százakra (1884: cselédnép száma százakra)
197 19 protestánshoz (1884: protestanshoz)
106 34 fejedelmeknek (1884: fejedelmeknek)
207 16 saját honfitársai (1884: saját magyar honfitársai)
20 Bocskayt, Bethlent (1884: Bethlent, Bocskait)
208 1 mint a (1884: a mint a)
22 nem is szükséges (1884: nem is szükség)
29 janicsároktól (1884: jancsároktól)
209 12 bíró elejébe (1884: bíró elejbe)
21 Magyarországból (1884: Magyarországról)
210 7 olajáros (1884: olajkáros)
18 Hány (1884: A hány)
hazafikebelből (1884: hazafikeblekből)
211 : 10 gyászolta lelkében (1884: gyászolta lélekben)
213 : 5 ellenfelei (1884: az ellenfelei)
215 1 állami (1884: állni)
7 páter Wolf (1884: pater Wolf)
15 odajár, a foglyot (1884: odajár, az alatt Lehmann Rákóczy
börtönét felnyitja, a foglyot)
20 kísérteti vele (1884: kikisérteti vele)
33 Wolf (1884: Wolf)
216 : 22 tanácsolá (1884: tanácsolá nekik)
30 népednek (1884: népeknek)
217 : 13 állítsa ki az ő (1884: állítsa ki a maga)
16 a miért (1884: a mért)

Lap: Sor:

- 217 : 19 ez aranyat (1884: ezt az aranyat)
13 Isten ítéletét (1884: Isten ítéletet)
- 220 : cím DIADALA (1884: DIADALAI)
19 önként (1884: önkényt)
22 olyan nevetni (1884: olyan *nagyon* nevetni)
- 221 14 sebtén (1884: sebtében)
16 előnyomulni (1884: előrenyomulni)
23 kiugratott (1884: kirugtatott)
26 volt az Ocskay (1884: az volt Ocskay)
28 olyat (1884: olyant)
- 222 8 szabadságáért (1884: szabadságaért)
- 223 1 Innsbruckot és Augsburgot (1884: Unnspruckot és *Ágostd*)
- 226 : 19 fölkelőkkel (1884: felkelőkkel)
- 228 11 eléjük álló (1884: eléjük álló)
- 230 : 1 legjobb ezrede (1884: legjobb ezredei)
3 lovasságai (1884: lovassága)
- 232 2 mint a volt (1884: mint a *mostani*)
15 libertás (1884: libertas)
- 233 9 erdélyi ifjúból (1884: erdélyi *nemes* ifjúból)
- 234 10 ők a békét (1884: ők *most* a békét)
- 236 : 18 volt száz (1884: volt *több* száz)
- 238 2 és meg nem (1884: meg nem)
- 240 : 16 felavatta magát (1884: felavattatá magát)
fejedelmének (1884: *valóságos* fejedelmének)
- 242 5 *halmozzák el* (1884: *elhalmozzák*)
- 243 : 26 mi a panaszuk (1884: mi panaszuk)
- 248 : 10 hogy valamikor (1884: hogy *egyszer* valamikor)
- 250 5 portyázásoknál (1884: portyázásokkal)
29 levágták (1884: *valamennyit* levágták)
32 Starhemberg (1884: Stahremberg)
- 251 : 17 hadseregök (1884: hadseregük)
- 252 : 9 Erdélyt is (1884: Erdélyt és)
14 Csallóközbe (1884: Csallóközhöz)
- 253 : 5 élelmezését (1902: elelmezését)
25 elfogták (1884: elfogtak)
- 255 : 29 szétűzze. Heister (1884: szétűzze. *Mikor a fejedelem aléltából felocsudott, már akkor az egész derék hadsereg, a mit még reggel európai nagy hadműveletre vezényelt, nem vot többé.* Heister)
- 256 : 4 egynehány (1884: egynehány)
28 iszonyúan (1884: iszonyún)
- 257 : 27 seregével (1884: seregével *együtt*)

Lap: Sor:

- 259 : 20 behálózni hagyta (1884: behálózni hagyva)
260 : 12 e pultavai (1884: a pultavai)
261 : 28 táborához (1884: a táborához)
263 : 29 ellensége (1884: ellensége)
264 : 12 egyre hitegette (1884: egymás után hitegette)
20 nem túlságosan (1884: de nem túlságosan)
21 nem is elhízott (1884: nem elhízott)
265 : 19 Bosporosban (1884: Bosporusban)
266 : 16 törhetetlen (1884: törhetlen)
267 : 24 s Magyarországból (1890: Magyarországból)
268 : 1 és a csillag (1890: és csillag)
25 II. Ahmed (1890: II-ik Ahmed)
269 : 23 segíthetett (1890: segített)
270 : 27 Hadzsi Begtás (1890: Begdás)
271 : 9 janicsárjait (1890: jancsárjait)
12 kellett néznie (1890: kellett néznie)
272 : 8 akkor erős (1890: akkor is erős)
vár volt; köröskörül (1890: vár volt, mint most: azon időben még annyival erősebb, hogy köröskörül)
16 védműve közül (1890: védműve körül)
26 elnéptelenítve (1890: egészen elnéptelenítve)
29 sem lévén (1890: sem lévén)
274 : 2 a netaláni (1890: netaláni)
11 és a Béga (1890: s a Béga)
276 : 9 kazamátákban (K: kaszamátákban)
12 erős fal (K: erős <szikla> fal)
15 sereggel szállotta meg (K: sereggel <fogta körül> szállotta meg)
19 hajóhid által (K: hajóhiddal)
27 Nádasdy (K: Nádasdy; <Károlyi Sándor>)
32 ostromlónak (1890: ostromlónak)
277 : 33 sikerül egymást (K: sikerül lesz egymást)
280 : 23 alvezéreihez (1890: az alvezéreihez)
281 : 22 és sehol (1890: s sehol)
31 Württemberg (1890: Württemberg)
282 : 4 keresztény (1890: keresztényen)
28 váltotta meg (1890: váltotta be)
284 : 9 kellett alakítani (1890: alakítani)
16 asszonyok (1890: az asszonyok)
285 : 16 A legelső (1890: A legelső volt)
17 tartománygyűlés volt (1890: tartománygyűlés)

Lap: Sor:

- 287 : 11 *igazi apja fia volt* (1890: *volt az igazi apja fia*)
16 *a távol* (1890: *távol*)
31 *kellott látnia* (1890: *kellott látni*)
- 288 : 17 *egy kert kötötte össze az övét* (1890: *az övét egy kert kötötte össze*)
25 *mindkettő szerencsétlen Ausztriára nézve* (1890: *mindkettő Ausztriára nézve szerencsétlen*)
- 289 18 *hordozta* (1890: *hordta*)
- 290 3 *hogyan csak a fejére* (1890: *hogyan azokat csak a fejére*)
12 *többé a magyar felkelőkre* (1890: *a magyar felkelőkre többé*)
- 291 3 *a magyar nemzetnek a Rákóczy József által megkísérlett felkelését* (1890: *a Rákóczy József által megkísérlett felkelését a magyar nemzetnek*)
9 *közepette* (1890: *közepett*)
32 *a fejüket* (1890: *a fejüket*)
- 292 3 *ki nem menekült börtönéből* (1890: *börtönéből ki nem menekült*)
11 *külön birtokokat Sziciliában* (1890: *Sziciliában külön birtokokat*)
12 *György elpusztulása* (1890: *György elpártolása*)
30 *ő a legalkalmasabb* (1890: *az a legalkalmasabb*)
- 294 : 24 *sbirrek* (1890: *sbirrok*)
26 *sbirrek* (1890: *sbirrok*)
34 *sbirrek* (1890: *sbirrok*)
- 296 : 5 *Konstantinápolyba* (1890: *Konstantinápolyban*)
8 *háborúba elegyedni III. Károlylyal* (1890: *III. Károlylyal háborúba elegyedni*)
25 *a török* (1890: *török*)
29 *mikor III Károly is jónak látta beleavatkozni a török—orosz háborúba* (1890: *mikor a török—orosz háborúba III. Károly is jónak látta belavatkozni*)
- 297 : 20 *mely az ő számára* (1890: *mely a számára*)
30 *janicsárok képezték a díszőrséget* (1890: *a díszőrséget janicsárok képezték*)
- 298 : 9 *Rákóczy Józsefnek egy manifesztuma* (1890: *egy manifesztuma Rákóczy Józsefnek*)
21 *sehol sem talált viszhangra* (1890: *viszhangra sehol sem talált*)
- 299 : 8 *állapotban* (1890: *állapotában*)
9 *hitközségből* (1890: *hitközségségből*)
- 300 : 21 *a ki mellé* (1890: *a mellé*)

Lap: Sor:

- 300 : 33 Ez *sehogy sem egyezett össze a hős szerbeknek megszokott hajlamaival.* (1890: *Ez a hős szerbeknek sehogy sem egyezett össze a hajlamaikkal*)
- 301 : 2 halniok (1890: halni)
7 beköltözött (1890: beköltöző)
23 úgy sem (1890: úgy se)
33 hogy felcsap (1890: hogy ő felcsap)
- 302 : 8 épen akkor kell (1890: akkor kell épen)
zsaroló (1890: zsarló)
18 ma is (1890: maig is)
22 eljön ismét (1890: előjön ismét)
27 neki indulának ők ketten (1890: ők ketten neki indulnak)
- 303 : 14 a hol törvényt tartának fölöttük s a lázadó pórhad vezérei fölött (1890: a hol fölöttük s a lázadó magyar pórhad vezérei fölött törvényt tartanak)
24 rangra emelkedett a burkus táborában (1890: a burkus táborában rangra emelkedett)
- 305 : 1 egyszerre elhomályosítá azoknak az emlékéit (1890: azoknak az emlékéit egyszerre elhomályosítá)
6 nagy ember volt a magyarok között is (1890: a magyarok között is nagy ember volt)
13 III. Károly nagy küzdelmek után létre hozta (1890: nagy küzdelmek után létre hozta III. Károly)
34 maguktól teremnek az ellenségek (1890: az ellenségek teremnek maguktól)
- 306 : 23 s nehogy (1890: nehogy)
28 alkudjék meg (1890: alkudjék ki)
- 307 : 1 szembe állítani vele (1890: azzal szembe állítani)
13 a francia toltta fel magát (1890: toltta fel magát a francia)
28 hódolatukat a bajor királynak (1890: a bajor királynak hódolatukat)
31 még csak nem (1890: még nem)
- 308 : 19 irányítaná (1890: irányítná)
33 felhívásokkal kecsegtetni a magyarokat (1890: a magyarokat felhívásokkal kecsegtetni)
- 309 : 21 elvégre itt is (1890: itt is elvégre)
30 s meghatározta (1890: s alakozta)
- 310 : 20 kezdtek versengeni egymással (1890: egymással versengeni kezdtek)
- 311 : 18 felhivatta az ország rendeit (1890: az ország rendeit felhivatta)

Lap: Sor:

- 311 : 19 a hol, gyászba (1890: a hol *őket*, gyászba)
20 fogadá *őket* (1890: fogadá)
23 közepette (1890: közepett)
31 felajánlják *dltalam* (1890: *dltalam* felajánlják)
33 az öltözete (1890: öltözete)
ellentétes (1890: ellentétez~~ő~~)
- 312 : 12 kitelhető (1902: kitelhel~~ő~~ — sh.)
- 313 : 13 a rongyait (1890: rongyait)
23 fölkelő (1890: felkelő)
- 315 : 3 az összetévesztése (1890: összetévesztése)
11 szállítottak (1890: szállított))
16 VIII. Károly (1890: VII. Károly)
25 megkoronáztatta (1890: megkoronáztathatd)
- 317 : 3 királynő ellen (1890: királynő *országi* ellen)
5 *így* szólt a megyékhez (1890: a megyékhez *így* szólt)
14 földből, ismét (1890: földből, saját vezérei alatt ismét)
vitéségnek *saját vezérei alatt* (1890: vitéségnek)
16 bevehetetlenek (1890: bevehetetlenek)
- 318 : 5 a magyarokkal megszállott Sanssoucit (1890: Sanssoucit, a
magyarokkal megszállott)
25 a vége aztán az (1890: a vége az)
26 a fejüket (1890: a fejeiket)
- 319 : 24 tett be (1890: *vágott* be)
- 320 : 11 egybe lettek (1890: *lettek egybe*)
23 közművelődésre (1890: közművelődésre)
- 321 : 10 *csak* finom (1890: *a* finom)
16 Egytől-egyig (1890: *Azok egytől-egyig*)
17 elül hurkákba (1890: *elől* hurkákba)
29 *nyolcszázados multja vala* a magyar nemzetnek e haza földén
(1890: a magyar nemzetnek e haza földén *nyolcszázados
multja vala*)
34 életrevaló fajjal *veleszületett* (1890: életrevaló *fajnál benne-
született*)
- 322 : 15 általa alakított (1890: általa alkotott)
23 annak sok (1890: annak *a* sok)
- 323 : 5 *a* Szent-István (1890: Szent István)
15 *ifjan szállt sírba* (1890: *ifjan sírba szállt*)
24 nevét egy lélekzetvétel alatt név szerint el sem mondhatja
ember? (1890: nevét *ember* egy lélekzetvétel alatt név szerint
el nem mondhatja?)
- 324 : 15 ott *virágzik* (1890: ott *díszlik*)

Lap: Sor:

- 324 : 25 vasárnaponként (1890: vasárnaponkint)
32 és mellettük (1890: együtt és mellettük)
- 325 : 5 tanulta lenézni (1890: tanulta)
6 hadat (1890: hadat lenézni)
14 míg rá (1890: míg az rá)
19 császárrá is megválasztották (1890: császárrá lett megválasztva)
24 vett volna. II. József (1890: vett volna. Mikor aztán elkövetkezett az idő, hogy anyja halála után az elsőszülött lépjen fel a trónra; egyszerre egy egész korszakváltás dltt be. II. József)
25 megszüntette (1890: megszünteté)
30 megszüntette (1890: megszünteté)
- 326 9 trónralépésével egyszerre tört utat II. Józsefnél (1890: egyszerre tört utat II. Józsefnél trónralépésével)
- 327 2 kellett lennie (1890: kellett lenni)
3 gátja a (1890: gátja volt a)
4 érület volt (1890: érület)
10 felosztotta az országot (1890: országot felosztotta)
- 328 9 a mely a kor (1890: mely a kor)
25 célt is (1890: célt)
29 S a nehéz (1890: S ez a nehéz)
e korszaka (1890: korszaka)
- 329 11 De II. József (1890: És II. József)
- 330 2 tudatták (1890: tudaták)
25 számított (1890: számíttatott)
- 331 19 Ezek a (1890: Ezek a követek)
igazi neve (1890: igaz neven)
32 eddigi (1890: az eddigi)
- 332 14 kényszerítették őket (1890: kényszerítették azokat)
33 gátjait (1890: a gátjait)
34 agyonverték őket (1890: agyonverték)
- 333 3 alatt 232 nemesi ház lett feldúlva, felégetve a Maros mentén (1890: alatt a Maros mentén 232 nemesi ház lett feldúlva, leégetve)
9 elpusztították (1890: elpusztították)
24 még jobban (1890: még nagyobbra)
31 katonaság nem védelmezi (1890: katonaság által nem védelmeztetik)
- 334 : 17 való egyesítéséről (1890: egyesítéséről)
25 könnyű szerrel szétverte őket (1890: azokat könnyű szerrel szétverte)
- 335 8 200 arany (1890: 300 arany)

Lap: Sor:

- 335 : 10 elfojtani (1890. elfojtami)
21 vissza házaikba (1890: házaikba vissza)
26 fejökre (1890: fejükre)
- 336 : 2 örökösen a földhöz voltak kötve (1890: a földhez voltak kötve örökösen)
13 Ezentúl a megyei ügyész hivatalból tartozik védelmezni a jobbágyokat sérelmes ügyeikben. (1890: Ezentúl a jobbágyokat, sérelmes ügyeikben a megyei ügyész tartozik hivatalból védelmezni)
22 a cigányokra is (1890: is a cigányokra)
29 magát újjá alkotó terveiben (1890: újjá alkotó terveiben magát)
- 337 : 7 ismerettel (1890: ismeretével)
- 338 : 3 Sopronban is (1890: Sopronban)
katonai elszállásolás (1890: katona-elszállásolás)
29 kényszeríteni kell őket (1890: kényszeríteni kell)
- 339 : 6 a miről (1890: a miről)
16 a lakosság (1890: a lakosság merlti)
17 merlti jövedelmét (1890: jövedelmét)
24 a fakereskedést (1890: fakereskedést)
26 méltóan (1890: méltón)
- 340 : 22 elő kell mozdítani (1890: kell előmozdítani)
- 341 : 19 vissza lett vetve egy századdal (1890: egy századdal lett visszavetve)
- 342 : 2 nem állt be (1890: nem állt)
8 elsúlyeszteté (1890: elsúlyesztetté)
14 a Magyarországhoz (1890: Magyarországhoz)
20 szerint szervezve (1890: szerint berendezve)
32 helyéből (1890: a helyéből)
- 343 : 8 a melyben (1890: melyben)
9 övé lett (1890: övé volt)
összeszedte (1890: összeszedve)
17 téli szállásra (1890: télire szállásra)
18 élelmezéséről is (1890: élelmezéséről)
27 hajthatatlan (1890: hajthatlan)
30 beláthatatlan (1890: beláthatlan)
- 344 : 10 hurcoltatja (1890: hurcolhatja)
11 oly mécsset (1890: egy mécsset)
15 megtalálható a nassau (1890: a nassau)
16 levelében (1890: levelében megtalálható)
- 345 : 20 a kinek seregeit (1890: annak seregeit)
21 francia forradalom (1890: forradalom)

Lap: Sor:

- 345 : 24 az óramutató kérlelhetlen pontosságával érzé közeledni haldlát
(1890: érzé haldlát az óramutató kérlelhetlen pontosságával
közeledni)
30 dtlátta (1890: belátta)
- 346 : 11 hozták (1890: lehozták)
26 fölvette (1890: fölvevé)
- 347 4 a világnak a legnagyobb embere is (1890: a legnagyobb
embere is a világnak)
5 múlnia (1890: mulni)
7 Móricz, a ki (1890: Móricz ki)
15 a birtoklókat (1890: a bitorlókat)
16 ősi (1890: az ősi)
iffjú Móricz (1890: Móricz)
20 ez őt fiává (1890: a ki őt fiává)
23 tengerészeti (1890: tengerészi)
- 348 5 megválasztva (1890: megválasztva *Ponyatovszky*)
6 országgyűlésen *Ponyatovszky* (1890: országgyűlésen)
21 és sietett (1890: s sietett)
- 350 1 elfoglalva a kormányznak egy hajóját (1890: egy hajóját elfog-
lalva a kormányznak)
15 hadvezéri tehetségével segít az uralkodó fajnak (1890: az
uralkodó fajnak, hadvezéri tehetségével segít)
18 szíve (1890: a szíve)
- 351 : 25 hazájától (1890: a hazájától)
- 352 7 törve (1890: törve, *cserepein*)
megosztozzanak *cserepein* (1890: megosztozzanak)
29 jegyzett (1890: jegyez)
- 353 4 szerzett (1890: szerze)
17 vette pártfogása alá Martinovicsot (1890: vette Martinovi-
csot pártfogása alá)
22 megtanulta ott (1890: ott megtanulta)
34 és a hadi (1890: és hadi)
- 356 : 25 írja magyar (1890: írja a magyar)
27 annak lovát (1890: annak a lovát)
- 357 : 1 dolognak (1890: dolgoknak)
- 359 : 34 kitörnie (1890: kitörni)
- 361 8 törekvéseiket (1890: a törekvéseiket)
9 s hatalmas (1890: s *Bécsben* hatalmas)
pártnak *Bécsben* (1890: pártnak)
11 kellett kiengesztelnie (1890: ki kellett engesztelnie)
34 oly nagymértékű (1890: oly nagymérvű)

Lap: Sor:

- 361 : 34 intézkedéseket *tette* (1890: intézkedések *lettek téve*)
- 362 : 3 a terekre (1890: a *térekre*)
6 *készen hdzaikban* (1890: *hdzaikban készen*)
11 ismerhettek *rá* (1890: ismerhettek)
33 *lépcsőin* (1890: *hdgcsőjdn*)
- 363 : 3 *recitálni Horác ódáját* (1890: *Horácz ódáját recitalni*)
4 *Nec civium* (1890: *non civium*)
6 és *érzékenyen* (1890: s *érzékenyen*)
16 *beszélgetett* (1890: *beszélt*)
18 *megkérdezte* (1890: *kérdezé*)
19 *Kérte hogy köszöntse* (1890: *köszöntse*)
- 364 : 4 *lenniök* (1890: *lenni*)
18 és *láthatta* (1890: *láthatta*)
22 a *horvát* (1890: *horvát*)
- 365 : 24 és *isteni* (1890: s *isteni*)
- 366 : 4 és *gyökerestül* (1890: s *gyökerestül*)
13 *kitalálták valami* (1890: *találtak ki valami*)
25 és *sírkövére* (1890: s *sírkövére*)
- 367 : 5 „*insurrectio*” (1890: „*insurrectio*”)
*7 a „*repulsio*” (1890: „*repulsio*”)
- 369 : 11 *Az 1797-iki* (1890: *Az 1797-ki*)
24 *kardcsapás nélkül hazaeresztették* (1890: *hazaeresztették kardcsapás nélkül*)
31 és *megszállták* (1890: s *megszállták*)
- 370 : 1 *ütközetben* (1890: *ütközet*)
20 *hűségük s vitézségük* (1890: *hűsége s vitézsége*)
28 *nem kételkedvén* (1890: *nem kételkedem*)
- 371 : 2 *Cserébe* (1890: *Cserében*)
6 és *pénz* (1890: és *a pénz*)
30 *látszott* (1890: *látszott lenni*)
- 372 : 4 *ellen, hogy megostromolja* (1890: *ellen*)
6 *felálltva* (1890: *felálltva, megostromlandó*)
14 a *diadalmas* (1890: *diadalmas*)
- 373 : 9 s *az egész* (1890: s *egész*)
34 *belenyugodniok* (1890: *belenyugodni*)
- 374 : 7 *De ebben* (1890: *De ebbe*)
22 *betörnie* (1890: *betörni*)
30 *elhatározták* (1890: *elhatározták*)
- 375 : 12 a *vármegyék elvállalták* (1890: *elvállalták a vármegyék*)
21 *nem értették a német tisztek* (1890: *a német tisztek nem értették*)

Lap: Sor:

- 376 : 6 De már (1890: De itt már)
15 vezényelt (1890: vezénylett)
27 a lovasságuk (1890: lovasságuk)
- 377 : 2 s előrontva (1890: előrontva)
3 Karakóig (1890: s Karakóig)
13 kényszerítették azt (1890: azt kényszerítették)
- 378 : 7 irányt elfoglalni (1890: irányt elfoglalni)
- 379 : 18 a harci hévtől (1890: a harci hőtől)
22 keresztfiával (1890: keresztfiaival)
- 380 : 17 camarade (1890: camerade)
- 381 : 2 Galicia (1890: Gallicia)
4 milliókra ment (1890: milliókra menő)
23 Miksa főhercegnek rövid ágyúztatás után fel kellett adnia (1890: rövid ágyúztatás után fel kellett adni Miksa főhercegnek)
- 382 : 8 öcsnek kellett (1890: öcsnek kelle)
15 hadsereggel (1890: sereggel)
24 s azután (1890: s aztán)
- 383 : 2 elállva tizenketted magával a hédervári erdőben (1890: tizenketted magával a hédervári erdőben elállva)
24 a glédában (1890: glédában)
26 gránát (1890: granát)
30 és Lauriston (1890: s Lauriston)
34 a mit a kard (1890: a min a kard)
- 384 : 16 kartácslövésre (1890: kartácslövésekre)
18 a francia (1890: három francia)
- 385 : 32 Eszterházy (1890: Esterházy)
- 386 : 1 szurony meg a (1890: szurony és)
- 387 : 8 szeme előtt (1890: szemei előtt)
- 388 : 15 elvonulhasson a feladott csatatréről (1890: a feladott csatatréről elvonulhasson)
24 Bátor György és (1890: Bátor György)
28 keresztül tudott vele hatolni a szétrobbantott négyszögön (1890: a szétrobbantott négyszögön keresztül tudott vele áthatolni)
- 389 : 11 a ki jelen (1890: ki jelen)
ütközetben (1890: ütközetnél)
15 még betanítva (1890: még idomítva)
- 390 : 14 útját állta Avinczy (1890: állta az útját Alvinczy)
- 391 : 8 nem is próbálták (1890: nem próbálták)
12 Későn (1890: Ő későn)

Lap: Sor:

- 391 : 12 a Nugent (1890: Nugent)
24 Ily helyzetben (1890: Ilyen helyzetben)
- 392 : 12 elől-hátul (1890: elől-hátul)
18 Ez már déltájban utolérte (1890: Ez utolérte már déltáján)
- 393 : 20 Eszterházy (1890: Esterházy)
32 Eszterházy (1890: Esterházy)
33 stájer (1890: steyer)
- 394 : 2 a mi a legbecesebb (1890: mi a legbecesebb)
11 őket ez úton (1890: őket az úton)
- 395 : 6 Néhány nap (1890: Nehány nap)
9 intézte (1890: intézé)
25 átalakulásain (1890: alakulásán)
30 a milyennek előtte (1890: a milyennek azt előtte)
- 396 : 11 birodalmának négyezer négyszög mérföldnyi területét (1890: négyezer négyszög mérföldnyi területét a birodalmának)
16 a magyarnak (1890: a magyaroknak)
17 a kezét is (1890: kezét is)
22 megvédelmeznie (1890: megvédelmezni)
- 397 : 2 a lélekszám (1890: lélekszám)
3 hogy táncsal (1890: táncsal)
4 szedjék össze (1890: szedni össze)
- 398 : 17 és lefelé (1890: s lefelé)
19 és trón (1890: és a trón)
21 vallá magát (1890: magát vallá)
23 letelepedve közöttünk mint magyar földesúr (1890: mint magyar földesur közöttünk letelepedve)
34 uralkodói congressus (1890: uralkodó congressus)
- 399 : 6 s az idők (1890: ha az idők)
32 és ellenőrizte (1890: s ellenőrizte)
- 400 : 1 megírniok (1890: megírni)
2 három volt még akkor (1890: három létezett)
4 és primás (1890: és a primás)
32 kellett bírnia (1890: kellett bírni)
33 lehanyatlástól (1902: lehanyatláshól — sh.)
- 401 : 5 elmúlniok (1890: elmúlni)
támadniok (1890: támadni)
6 válniok (1890: válni)
9 érthetők többé (1890: birnak érthetőséggel többé)
16 csak egy (1890: mint egy)
18 összegyűlt (1890: felgyűlt)
25 átlátták (1890: belátták)

Lap: Sor:

- 401 : 30 *koszorúit a nemzet* (1890: *a nemzet koszorúit*)
33 *előítélete* (1890: *előítéletei*)
- 402 : 1 *a szabadelvűséget és felvilágosodást* (1890: *szabadelvűséget, felvilágosodást*)
7 *a szószéken* (1890: *szószéken*)
21 *elül a nádorral* (1890: *elől a nádorral*)
25 *messzevilágító* (1890: *messzevilágító*)
26 *Széchenyi* (1890: *egy Széchenyi*)
- 404 : 3 *illetményeinek* (1890: *illetményei*)
12 *ne stultiset* (1890: *non stultiset*)
15 *vasutra* (1890: *vasutakra*)
- 405 : 10 *a kidolgozása* (1890: *kidolgozása*)
25 *átalakulásra* (1890: *átidomulásra*)
26 *először oszt jogokat és szabadságokat a zsidóknak is* (1890: *a zsidóknak is először oszt jogokat és szabadságokat*)
- 406 : 6 *Az 1843/44-iki* (1890: *Az 1843/4-iki*)
- 407 : 2 *120 ezerre ment* (1890: *ment 120 ezerre*)
5 *legendászerű népszerűséget szerzett a veszélyben nyújtott bátor segély* (1890: *a veszélyben nyújtott bátor segély legenda-szerű népszerűséget szerzett*)
11 *törhetetlen* (1890: *törhetlen*)
22 *gyaloglást* (1890: *gyalogolást*)
- 408 : 12 *a ki végig hallgatta* (1890: *Végig hallgatta*)
16 *csapodott* (1890: *csapkodott*)
33 *lehullott* (1890: *hullott*)
- 409 : 2 *március 15-én* (1890: *martius 15-ikén*)
21 *lett légyen* (1890: *lett legyen*)
- 410 : 11 *országgyűlésre* (1890: *országgyűlésen*)
- 411 : 6 *még a könyomat* (1890: *a könyomat*)
9 *megbízva Kossuth* (1890: *Kossuth megbízva*)
18 *vívtek ki* (1890: *vívának ki*)
- 412 : 26 *érvényesültek is az 1842/44-diki* (1890: *érvényesültek az 1842/4-diki*)
- 414 : 7 *győzedelmes* (1890: *győzelmes*)
11 *a királyunké* (1890: *királyunké*)
18 *feltartóztatott* (1890: *feltartóztatata*)
- 415 : 2 *s ha megtöredező* (1890: *s megtöredező*)
6 *a minő volt* (1890: *minő volt*)
28 *nyereségének vélnek* (1890: *nyereségének vélik*)
- 416 : 12 *a másiknak* (1890: *másiknak*)
főispán (1890: *e főispán*)

Lap: Sor:

- 416 : 18 ki a pártok (1890: ki pártok)
31 s a főherceg (1890: s főherceg)
- 419 : 6 intézmény (1890: intézvény)
- 420 : 33 a király (1890: király)
- 421 : 29 a népszerű (1890: népszerű)
- 422 : 14 a mennyi (1890: mennyi)
18 fogadták (1890: lett fogadva)
23 katasztrófa (1890: katasztrófa)
26 összegombolyodott (1890: összegomolyodott)
- 423 : 12 az egyezkedésnek minden lehetőségét (1890: minden lehetőségét az egyezkedésnek)
- 424 : 9 aztán Mosony (1890: azután Mosony)
13 az első (1890: első)
- 426 : 28 a történeti (K: a magyar történeti)
34 Lendvay (K: Lendvay; Szentpétery)
- 427 9 a mi őt (K: a mi<t> őt)
21 a jelszót egész Európának (1890: Egész Európának a jelszót)
22 S az egész (1890: S egész)
23 előkészíté (1890: elkészíté)
- 428 2 vérontás folytatását (1890: vérontást folytatni)
6 állati alvilágban (1890: állatvilágban)
- 428 cím: *Forradalom vér nélkül* (1890: A fejezet száma alatt a következő megjegyzés: *(Az itt következő fejezetet 1848 márczius 15-én írtam, s manapság sem tudnám másként megírni.)*)
- 429 7 a censura (1890: censura)
18 önerejében (1890: önerejébe)
Istenében (1890: Istenébe)
- 431 5 de senki sem (1890: senki sem)
25 ezerével kerültek elő a gyorssajtó alól (1890: a gyorssajtó alól ezerével kerültek elő)
- 432 9 kimondván (1890: kimondva)
16 Táncsics Mihály (1890: Stancsics Mihály)
21 köré gyűlve (1890: körül gyűlve)
24 Táncsics (1890: Stancsics)
25 s egyúttal (1890: egyúttal)
- 433 1 Táncsics (1890: Stancsics)
10 elszavalá (1890: szavalá el)
13 s a közönség (1890: a közönség)
ismélté (1890: ismételteté)
14 Táncsics (1890: Stancsics)
27 feltöri az arzenált (1890: az arzenált feltöri)

Lap: Sor:

- 434 : 33 *a* mi először (1890: mi először)
soha *meg* nem (1890: soha nem)
- 435 : 17 1848/49-iki (1890: 1848/9-iki)
19 *a* miért *meg* (1890: miért *meg*)
24 intézmények (1890: intézvénnyek)
- 436 6 rozsdás (1890: rozsdás)
9 *szabadságharcot* e bámulatos átalakító forradalomból (1890:
e bámulatos átalakító forradalomból *szabadságharcot*)
21 tudták érezni (1890: tudták észlelni)
22 *a* tett erejével (1890: tett erejével)
23 és a szárdinai (1890: s a szárdinai)
- 437 : 13 *s tudta azt* (1890: *s azt tudta*)
fentartására (1890: fentartásándl)
- 438 : 27 *a* mennyit (1890: mennyit)
29 munkánkhoz (1890: munkáinkhoz)
a mint tettük (1890: mint tettük)
33 *a* minek neve (1890: minek neve)
- 439 4 kasztokat (1890: kasztákat)
5 kinyilatkoztatjuk (1890: kinyilatkoztatják)
6 mint *a* kik (1890: mint kik)
11 *azt* síkra (1890: *azt a* síkra)
17 ember *közt* csak (1890: ember csak)
27 kaszt-gyűlöletnek (1890: kasztagyűlöletnek)
32 *a* ki méltatlanul (1890: ki méltatlanul)
- 441 11 küldje Bécsbe (K: küldje <fel a> Bécsig)
15 8-án (K: 8-ikán)
23 állambölcséséget (1890: illembölcséséséget)
26 Ez idő alatt (K: <S hogy a> Ez idő alatt)
31 *hogy* hivataláról lemondjon (K: 1890: hivataláról lemondani)
az országból eltűnjék (1890: az országból eltűnni)
- 442 : 3 vezetett *volna* (K: 1890: vezetett)
5 első kormány (K: első <népke> *felelős* kormány)
kormány (1890: *felelős* kormány)
27 *a* testvért (1890: testvért)
az apát (1890: apát)
31 *s a* kik nem (1890: s kik nem)
- 443 : 26 hat héten *belül* (1890: hat héten át)
- 445 : 15 nemzetőrséggel (1890: nemzetőrsereggel)
19 *hogy az a* (1890: *hogy a*)
28 kellett (1890: kelle)
- 446 21 *a* nemzet (1890: *e* nemzet)

Lap: Sor:

- 447 : 17 ékes szólásának (1890: ékesen szólásának)
449 : 2 kudarcral végződött (1890: végződött kudarcral)
450 : 5 fegyvertfogható (1890: fegyvertfogó)
20 már ekkor visszatért Budapestre (1890: Budapestre visszatért
már ekkor)
30 ott fölismerték (1890: azt felismerték)
34 azt izente vissza Batthydnyak (1890: Batthydnyak azt izente
vissza)
451 3 lenni császár (1890: tenni császárt)
8 arra is számított (1890: arra számított)
10 zászló alá (1890: zászló alatt)
19 Lovasberény (1890: azt Lovasberény)
törekedett azt (1890: törekedett)
23 a másika (1890: a másik)
25 mérnökökből (1890: mérnökökből)
452 3 intézett (1890: intéztetett)
4 az első (1890: az I-ső)
28 azt mindenestül (1890: s azt mindenestül)
453 17 negyednapra pedig (1890: negyednapra)
24 elvennie (1890: elvenni)
454 17 tizezrével (1890: tizezerével)
vert hadával maga is (1890: maga is vert hadával)
455 : 25 a Grabenre (1890: a katonaság által megszállt Grabenre)
30 s azt elfoglalva (1890: azt elfoglalva)
456 : 1 s a ott talált (1890: s az ott talált)
8 gondolnia sem (1890: gondolni sem)
19 tevékenysége véget ért (1890: tevékenysége)
20 lefolyásában (1890: lefolyásában véget ért)
457 : 24 elnyomásról (1890: elnyomásról)
459 : 28 zászlóalj (1890: zászlóalj vértés szakaszt)
29 egy vértés szakaszt és meg (1890: és meg)
460 4 prémontreiek (1890: praemontreiek)
31 Galicia (1890: Gallicia)
461 6 az üldözésükre (1890: üldözésükre)
28 átkozódó (1890: az átkozódó)
32 s inkább (1890: inkább)
462 : 23 bocskort kötöztek (1890: burkonyt kötöztek)
464 11 valamennyien (1890: mind valamennyien)
30 „honvédelmi bizottmány” (1890: „honvédelmi bizottság”)
be lett hívva (1890: lett behívva)
465 2 elnöke volt pedig (1890: elnöke volt)

Lap: Sor:

- 465 : 7 politikát (1890: a politikát)
466 : 15 lelkesítenie (1890: lelkesíteni)
23 osztrák ment (1890: osztrák *sereg* ment)
467 : 20 megütköznie (1890: megütközni)
468 : 33 véstörvényszékkal (1890: véstörvényszékekkel)
469 : 24 egyszer csak (1890: egyszerre csak)
26 Mészáros (1890: a Mészáros)
470 : 16 hadállásból (1890: hadállásból)
22 s a szemközt (1890: a szemközt)
471 1 a másik (1890: másik)
a harmadik (1890: harmadik)
a negyedik (1890: negyedik)
472 6 valóságos (1890: egy valóságos)
473 : 34 adnia seregestül (1890: adni seregestül)
474 2 kellett, úgy hogy (1890: kellett, hogy)
20 hibája az volt (1890: hibája volt az)
475 1 úgy szétverte őket (1890: azokat úgy szétverte)
476 11 Damjanichnak (1890: Damjanich)
tutajokon kellett áltelnie a maga dandárával a jobb partra (1890:
a maga dandárával áltelni tutajokon a jobb partra)
479 : 30 áldozatba kerül (1890: áldozatba kerül)
481 3 dtmenekültek a Garamon (1890: a Garamon dtmenekültek)
482 : 32 erős szállást (1890: erős állást)
483 : 14 már Wohlgemuth (1890: Wohlgemuth)
485 1 hasztalan vivatott (1890: hasztalan vitatott)
2 elvonulnia (1890: elvonulni)
17 mocsarai közé (1890: mocsárai közé)
25 szervianusokkal (1890: szervianusokkal)
486 : 2 szervianusok (1890: szervianok)
13 vazalltartományain (1890: vasalltartományain)
487 : 9 keresztül dt (1890: dt keresztül)
20 eltagadhatatlanná (1890: eltagadhatlanná)
488 1 A múlt század elején (1890: E század elején)
10 Ma egész (1890: Ma egy egész)
14 telkesített (1890: telekesített)
20 A múlt század (1890: A század)
27 a múlt század (1890: e század)
32 A múlt század (1890: A század)
489 : 1 nagy terjedelmű (1890: terjedt)
17 a múlt század (1890: a század)
21 négy nagy (1890: három nagy)

Lap: Sor:

- 489 : 25 A múlt század (1890: A század)
490 : 1 A múlt század (1890: A század)
12 sőt nem csak (1890: nem csak)
22 a múlt század (1890: a század)
34 legyőzhetetlen (1890: legyőzhetlen)
491 4 A múlt század (1890: A század)
12 a múlt század (1890: a század)
14 a múlt század (1890: e század)
23 okosan is (1890: okosan)
26 sem volt szabad (1890: nem volt szabad)
28 viselniök (1890: viselni)
492 : 10 Kitéphetetlen (1890: Kitéphetlen)
19 Ezredéves ittléte ünnepét fényesen megülte ez a nemzet.
(1890: Nem sokára ezredéves ittléte ünnepét fogja megülni
e nemzet)
23 A Mindenható megadta (1890: Adja a Mindenható)
24 és dicső (1890: azt dicső)
I. Ferenc József (1890: felségesen országló királyunk, I. Ferenc
József)
bekoronázhatott (1890: bekoronázhassa)
25 felségesen országló királyunk még (1890: s még)

TÁRGYI ÉS NYELVI MAGYARÁZATOK

- 5 7 Csele patak — I. 380 : 1 jegyzet.
Kanizsay Dóra urnő — előbb Geréb Péterné, majd Perényi
Imréné. „A buzgó nő, Kanizsai Dorottya... az elszórva
fekvő testeket... eltemetteté.” (Istvánfi, I. k. 157.) Jókai
a Fráter Györgyben ezt írja: „Akik a szörnyű ütközet után
temetetlen ott maradtak, azoknak hulláit egy nagylelkű
asszony, Kanizsay Dóra, saját költségén mind elsiroltatá.
Azok között megtalálták a híd közelében a partba elásva
II. Lajos királynak holttestét.” (NK. 81. k. 202.)
16 I. Nándor — I. Ferdinánd (1503—1564) 1526-tól magyar
király.
17 Zápolya János — (1487—1540) 1511-től erdélyi vajda,
1526-tól magyar király.

Lap: Sor:

- 5 : 18 az ő felesége — „Ferdinánd neje, Anna, az ő magyar királyok igaz ivadéka” (Szalay, 4. k. 31.).
- 22 „Bella gerant alii . . .” — Mátyás királynak tulajdonított vers, amely azonban Ovidius egy sorából fakad: „Bella gerant alii, Protesilaus amet . . .” (Heroidák). Vö.: Tóth Béla: *Szájra. A magyarság szdálló igéi*. Bp. 1901. 21—23.
- 6 3 ő neki volt egy pecsétes levele — „[Verbőczy] most az 1505-diki végzemény egyik párjára mutatván, — az oklevél dárdára volt tűzve, hogy függő pecséteit mindenki láthassa — felkiáltott: „Ime magyarok! itt a fogadás . . .” (Szalay, 4. k. 21.)
- 10 Mikor Székesfejérvárott a nyitrai püspök . . . — Szalay: 4. k. 21. A *Fráter Györgyben*: „Nézzétek! mondták a vele volt főurak, a korona nem akar megmaradni a fején, mert kegyetlen volt a parasztokhoz. Isten büntetése rajta, hogy Dózsa Györgyöt tüzes koronával avatta fel!” (NK. 81. k.) *Podmaniczky István* — (megh. 1569.) 1505-től 1534-ig nyitrai püspök, 1564-ig Árva megyei főispán volt.
- 26 *Batthyány nádor* — Batthyány Ferenc (megh. 1566.)
- 30 *Van egy régi diák mese* — forrását nem találtuk meg.
- 7 : 5 *nevezetes törvények* — közli őket Szalay (4. k. 22—23.), s azt is, hogy Verbőczy törvényeit sem erősítette meg János király.
- 19 *Hármas Törvénykönyv* — Verbőczy István (1458—1541) híres törvénygyűjteménye (*Opus Tripartitum Juris Consuetudinarii Incltyti Regni Hungariae*) Bécsben 1517-ben jelent meg először. Azóta számos kiadást ért meg.
- fejezetcím: *A fekete cdr.* — Szinte szó szerinti egyezéssel vette át Jókai e fejezetet későbbi regényébe, a *Fráter Györgybe*. (23. fejezet. NK. 81. k.)
- 22 *Móré László* — a mohácsi csatában is részt vett, vitéz, de féktelen, garázda úr. A törökök fogságában halt meg Konstantinápolyban.
- Török Bálint* — Ferdinándtól János királyhoz pártoló főúr, Hunyad és Debrecen ura. A Héttoronyban halt meg, évekig tartó fogság után.
- 23 *el nem tudták hagyni a kacagást* — „Móré László és enyingi Török Bálint három nap óta fel sem hagytak a kacagással.” (Szalay: 4. k. 21.) — A *Fráter Györgyben* így írja le a jelenetet Jókai: „Móré László és Török Bálint a templom

Lap: Sor:

- egyik oszlopához támaszkodva kacagott a jeleneten. — Soha több fát, mint az erdőn! Hát már aztán Jankó pajtást úgy fogjuk híni, hogy fölséges uram!” (NK. 81. k. 203.)
- 8 1 *János császár* — „... egy Cserni Jován nevű rác — az úgynevezett 'fekete ember' — több ezerre menő cimboráival Bács megyében mint cár parancsolt” — írja Szalay (4. k. 40.). Ő hívta fel Jókai figyelmét Szerémire, aki Cserni Jovánt „niger homo”ként említi. (Szerémi György: *Emlékirata Magyarország romlásáról*. 1484—1543. Kiadta: Wenzel Gusztáv. Mon. Hung. Hist. 2. oszt. 1. k. Pest, 1857. 142.)
- 7 *halántékától kezdve a sarkáig* — „halántékától talpáig egy ujjnyi fekete vonal húzódott el testén.” (Horváth, 4. k. 30.)
- 23 *Én ezt a kastélyt üresen találtam* — „A törökök elől féltökben elvonult s jószágaikra utóbb hazatérő nemeseket házaikból kiszorította. „A föld, úgymonda, az övé s népeé, mert azt elhagyva találta.” (Horváth, 4. k. 30.)
- 9 : 2 *Egy-egy nevezetesebb kis királyra* . . . — a Frangepán Kristófért folytatott alkut ismerteti Szalay. (4. k. 25—26.)
- 9 *Atizent a Száván* . . . — „... magát a szerb fejedelmek véréből származottnak lenni állítván, s ezt a szerb és rác népekkel elhitetvén, rövid időn azok nagy számát gyűjté egybe; s ezek számát a minden nemzetből csavargó katonákkal növelvén, a szomszéd városokat zaklatta s kirabolta, a barmokat elhajtá, a kereskedőknek lest vetett, a nemesek házait felprédálá, mit sem adva törvény s fejedelemre” — írja Istvánfi. (166.)
- 16 *Hiábavaló volt Cserni Jovánhoz menniök* — Szalay jegyzetben közli Szerémi erről szóló szövegét (4. k. 41.); Jókai ezt használta fel: „A fekete ember azt mondta nekik: én ebbe az kiürített országba jöttem és saját népeimmel telepítettem be És azok a magyarok így ellenkeztek: nem hagyuk volna el ezt a földet, ha a legnagyobb hatalom nem jött volna ránk. Ő maga így válaszolt nekik: E hatalomtól fogadtam el én is.” (Szerémi. i. m. 142.)
- 31 *Egész udvart tartott* — „... hogy tekintélye nagyobb legyen, 60 ifjút, mint a török a jancsárokat, egyenruhába öltöztetett, kik testőrei voltak: s egyéb szolgálk cselédekkel is nagy fényt üzött.” (Istvánfi, 166.)
- 10 : 3 *Radics Bosics* — „A vitéz Radics Bosics a dunai naszádosok kapitánya, újabban is többször tanácslá neki, küldené a

Lap: Sor:

- rakoncátlan népet Ferdinánd birtokaira.” (Horváth, 4. k. 31.)
- 10 : 13 *Ez alatt azonban Nándor király ügyesebb volt* — Szalaytól, vagy Szalay közvetítésével Istvánfitól — de Szalay Perényi megveretésének helyéül Szegedet nevezi meg. (4. k. 56.)
- 16 *Révay Ferenc* — (megh. 1553.) Turóc vármegye főispánja volt, Ferdinánd híve, királyi személynök, majd nádori helytartó.
- 22 *Perényi Péter* — (1502—1548) temesi főispán, majd erdélyi vajda. Zápolya híve volt, de Ferdinándhoz pártolt.
- 24 *Nagy-Szőllős* — az egykori Ugocsa vármegyében fekvő nagyközség, ma: Vinogradov (Szovjetunió).
- 29 *Szászváros* — a régi Hunyad vármegyében levő város, ma Orastic (RSZK).
- 11 7 *Czibak Imre* — (megh. 1534.) kiváló katona volt, váradi püspök.
- 10 *a nagy szögyi mezőn* — „... : Czibak Imre... Cserni Jovánt, midőn ez Erdélyből, melyet hadai Szászvárosig dúltak, visszatért vala, Szögyfalvánál a Maros partján megverte, s hogy az újból városukra törő zsványt a szegediek megsebesítették, Török Bálint megölte” — írja Szerémire és Istvánfira hivatkozva Szalay (4. k. 57.).
- 20 *a gazdag buzakereskedő Zákány tárházai* — „... a kerítetlen Szegedbe benyomult s ott a Zákány István, igen gazdag kereskedő házát felprédálendő, ostromlá, de a városiak által legyőzetett.” (Istvánfi, 167.)
- 12 9 *Krakkóban is Te Deum Laudamust tartottak* — „... a francia követ Krakkóban... fényesen és zajosan ünnepelte e győzelmet” — írta Szalay. (4. k. 57.)
- 13 3 *Ugyanaz a püspök* — „Az isteni tiszteletet Podmaniczky István tartotta, ugyanaz, ki Zápolyát a múlt évben királlyá kente.” (Szalay, 4. k. 63.)
- 6 *ugyanaz a Bakics* — János koronázásáról írva jegyzi meg Szalay: „a szerb Bakics Pál vitte előtte a zászlót”. (4. k. 21.)
- 17 *Mind a két királynak az volt a nagy baja* — Szalay számos példát hoz erre. (4. k. 49—50.)
- 29 *János király kezét csókolt neki* — „S a vérmezőn, melyet azelőtt három évvel húszezer magyarnak halála felszentelt, Zápolya kezét csókolta Szolimánnak.” (Szalay, 4. k. 88.)
- 14 : 3 *Hoberdanacz János* — „Ferdinándnak 1528-ban Szolimánnál követe, határtalan gyűlölettel viseltetett Zápolya iránt, kit

Lap: Sor:

- okul vetett, hogy szüleit, testvéreit a rác deszpot leöldöste” — írja Szalay. (4. k. 104.) Vö.: Gévay Antal: *Legatio Joannis Hoberdancz et Sigismundi Weichselberger ad Suleimanum I. imperatorem Turcarum iussu Ferdinandi I. regis Hung. Boh. etc. obita anno MDXXVIII.* Bécs, 1837.)
- 14 : 5 *A míg Zápolya a levelet olvasva . . .* — Szalaynál: „Midőn Zápolya az iromány olvasása közben felpillantana, s tört látna az előtte állónak kezében, szolgálit előkiáltotta, kiknek nagynehezen sükerült Hoberdanaczozt lefegyverkezni. A fogoly gyilkos szándékát habozás nélkül bevallotta, s büntetésül tömlőbe varratva, a Dunába süllyesztetett.” (4. k. 94.)
- 9 *Ki küldött meggyilkolásomra?* — A *Fráter Györgyben* így beszél-teti szereplőit Jókai:
„— Mért akartál engemet megölni? kérdé tőle Zápolya.
Urad, királyod bizta ezt rád?
Saját szívem bizta ezt rám, felelt reá Hobardanác. A te vezéred, a fekete cár legyilkolta az én apámat, testvéreimet. És én megesküdtem, hogy te rajtad állok értük bosszút.” (NK. 82. k. 12.)
- 14 : fejezetcím: *Egy ősmagyar jellem.* — Forrására nézve l. *Kelet-kezése, forrásai c.* fejezetünket.
- 23 *ki kellene cserélni* — Szalay azt írja, hogy Bodót Hoberdanacznéért akarta Zápolya kiváltani cserefogolyként, de „a tanácsosok Bodót annyira gyűlölték, hogy nem-mel válaszoltak.” (4. k. 95.) A *Fráter Györgyben* pedig Jókai ezt írja: „Ferdinánd nem állt rá a cserére. Azt felelte büszkén: „Ebet ebbel maratok!”” (NK. 82. k. 13.)
- 15 16 *terhelő* — heveder
- 25 *Regulusi jellem* — Manius Atilius Regulus consul a karthágóiak fogságába esett. A hagyomány szerint Karthágó követséget küldött Rómába, s köztük Regulust is, hogy az a szenátust rábeszélje a békére. Regulus azonban a rómaiakat a háború folytatására buzdította, majd visszatért Karthágóba, tehát a biztos halált választotta.
- 16 : fejezetcím: *A kőszegi hősök* — Kőszeg ostroma 1532. aug. 10–29. között volt. Kőszeg ostromának egy bekezdést szentel Jókai a *Fráter György c.* regényében is. (NK. 82. k. 47.)
- 11 *Ezt izente neki* — a levelet közli Szalay. (4. k. 133.)
- 30 *Maga is épen.* — Szalay Jurisich 1532. aug. 28-án írott

Lap: Sor:

- leveléből idézi: „Én is Bécsbe készültem, tiz nehéz lovassal s huszonnyolc huszárral . . .” (4. k. 126.)
- 17 : 10 *Én e gyöngye várost . . .* — „Én e gyöngye várost védeni merészeltem — idézi Horváth a levél szövegét — a hatalmas ellenség ellen, nem mintha azt megvédeni hittem volna, hanem hogy az ellenséget egyideig feltartóztatván időt szerezzek a keresztény fejedelmeknek, a török elébe jőniök, s annak ellentállniok; ezért tettem ki magamat a legnyilvánosabb életveszélynek.” (4. k. 87.)
- 31 *tűzaknákat ásattott* — a tizenkét tűzaknáról és az ellenaknáról Szalay beszél. (4. k. 125.)
- 18 8 *Most Ibrahim . . .* — Szalay, 4. k. 125.
- 20 *Hétszáz fegyveres parasztnak fele . . .* — Szalay ezt a pár sort is az első, 1532. aug. 28-i, levélben közli (4. k. 126.) ugyanúgy Horváth is. (4. k. 88.)
- 26 *a szultán haragtól lángol* — „. . . a hírnökök visszajöttek s mondák, hogy a szultán dühös, de Ibrahim segíteni kíván Jurisich ügyén, ha ő megfogadja, hogy vagy évi adót fizet, vagy most egyszerre 2.000 frtot tesz le a város váltságául. „A város nem az enyém — válaszolá Jurisich — adót tehát érte nem fizethetek; 2.000 aranyom pedig nincs.” (Horváth, 5. k. 38.)
- 19 6 *a „Beksid Tas kert virágai”* — másutt (683 : 30) a „Hadzsi Bektás virágainak” mondja a janicsárokat. Helyesen, mert a Hadzsi Bektástól (1357) alapított bektási janicsár-rend zárdájáról van szó mindkét helyen, melynek *A janicsárok végnapjaiban* külön fejezetet szentel (Bektás kertjének virágai). Itt ezt írja: „. . . még századok múlva is, ha büszkeséggel akart szólni a jancsár bajnok, magát ‚Bektás kertje virágának’ nevezte.” (JKK. 303.) „Hagi Bektasch”-ról ír Fessler is. (i. m. 3. k. 480.)
- 18 *a fegyvertelen nép, asszony, gyermek, agg . . .* — „Az asszonyok és a gyermekek erre hatalmas jajgatásba kezdtek és panaszos, hangos imádsággal ostromolták az eget.” (Wagner, 46–47.)
- 10 *Porom már végkép elfogyott* — Jurisich aug. 30-án Ferdinándhoz írt levelének e sorait idézi Horváth. (4. k. 89.)
- 13 *S azzal dtment a török táborba* — az egész történetet szinte szó szerint Szalaytól veszi át Jókai. (4. k. 126–27.)
- 15 *Sebei után tudakozódott* — „Ibrahim az érkező előtt felállta, kezét nyújtá s őt aztán maga mellé ültetvén, barátságosan

Lap: Sor:

- kérdésé, meggyógyult-e már régi betegségéből... Veszélyes-e most nyert sebe? ... S válaszai után jelenté, hogy a szultán neki megkegyelmezett, s a várost és várat neki adományozza." (Horváth, 4. k. 89–90.)
- 21 : 1 *Ne jőjj oda, kérlek* — „Nem lehet, válaszolá a körmönfont kapitány: ott dühös németek és spanyolok vannak, kik előtt nem lennél bátorságban, s az én hatalmam nem is terjed a belső várra” — idézi Jurisich szavait Horváth (4. k. 90.). Jókai a továbbiakban Horváth elbeszélését követi.
- 17 *komparadzsik* — török tüzérek.
- 25 *Károly császár meg Madridba* — Szalaynál: „De Károly visszakészült Spanyolországba, a birodalmi sereget és saját magát elbocsátotta.” (4. k. 130.)
- 21 : fejezetcím: *Gritti* — Gritti Lajos (Lodovico, Luigi; 1480–1534.) kalandor, akit János király főkapitánnyá, a török pedig kormányzóvá nevezett ki. Vö. a *Fráter György* hasonló című fejezetével. (NK. 82. k.)
- 4 *még megteszi azt a csufot* — „Ibrahim magával akarta vinni a magyar koronát, talán mert reményt táplált, hogy az előbb-utóbb az ő fejére kerül; de a szultán... Athinai Deák Simon által, kit tudománya miatt különösen kedvelt, a drága kincset Zápolyának kézbesítette.” (Szalay, 4. k. 91.) — A jelenetet Jókai így egészítette ki a *Fráter Györgyben*: „Előbb azonban a szultán felpróbálta a fejére a koronát, s utána a jelen volt basák, Ibrahim, Ajász, Mehemet, mind játékot üzve a szent ereklyéből, sorba feltevék azt kopasz tarkóikra...” (NK. 81. k. 259.)
- Athinay Dedk Mihály* — (helyesen: Athinay Deák Simon) Athinay szerepéről l. Verancsics Antal *Összes munkái*. Közli Szalay László és Wenzel Gusztáv. 1. k. Pest, 1857. 153–161. és Sörös Pongrác: *Athinay Dedk Simon*. Századok. 1905. 497–517.
- 10 *Egy velencei hercegtől származott korcs* — „[Gritti] természetes fia volt a velencei hercegnek; Konstantinápolyban, hol született, otthonos, nagyravágyó és pénzsóvár, s mindig száz ármány fonalait szövő” (Szalay, 4. k. 73–74.). Vö. Szalay Junisz bég szájába adott szavaival. (4. k. 153.)
- 19 *a... szultán rendelte őt* — vö.: Szalay, 4. k. 96.
- 21 *Bég Ogli* — „Gritti Alajos (vagy ahogy a törökök hítták: Ogli bég)...” *Fráter György*. NK. 82. k. 63.
- 25 *Dóczy János* — (megh. 1534.) főkamaramester.

Lap: Sor:

- 21 : 25 *mint a sdtán* — Horváth-ból (4. k. 94.)
- 27 *Gritti adót vetett ki* — „Az adó, melyet Gritti a nemesektől s az egyháziaktól egyaránt behajtani kívánt, ezek ingóságainak felét tette” — írja Horváth. (4. k. 94.)
- 30 *zákányi országgyűlés* — az országgyűlés 1531. nov. 1-én ült össze, Horváth jegyzetben említi, hogy „volt e gyűlésen egy kis párt, mely egyenesen Grittit javaslá a trónra emelni.” (4. k. 81.)
Zákány — Somogy megyei kisközség.
- 32 *Nádasdy Tamás* — 1529-ben Budavár parancsnoka, 1537-től horvát bán, 1540-től országbíró majd 1544-ben Magyarország nádora lett.
- 23 1 *Nádasdyt elüldözte árulkodásával* „Ha könyörgésem, ha ígéreteim értékkel birnak Ferdinánd előtt, ne pártfogolja Nádasdy Tamást; ha lehet, adja őt kezembe.” (Szalay, 4. k. 147.)
- 2 *Perényit elfogatta* — „[Perényi] Ibrahimnak udvarlandó Eszékre jött, s most rögtön fogságra vettetett. Szabadságát . . . rövid idő mulva visszanyerte, de kezesül hét éves fia maradt a szultánnál.” (Szalay, 4. k. 124–25.)
- 4 *a két Artándyt pedig* — bár Szalay is elmondja a gaztettet (Verancsicsra és Szerémire hivatkozva), Jókai forrása Horváth volt, aki így írja le a jelenetet: „Arthándy Pált és Balázst az 1533-ki január 10-kén, midőn a király vadászni volt, Budán a csatornakut mellett lenyakasztatta.” (4. k. 94–95.) Jókai a *Fráter Györgyben* is feleleveníti az esetet „. . . a két Artándyt nagy hamar elítélteté s le is ütteté a fejeiket a ,csatornakut’ melletti téren.” (NK. 82. k. 56.)
- 5 *míg János király vadászaton volt* — Istvánfi csak annyit említ, hogy a gyilkosság „a király tudta nélkül” történt (1. k. 224.) — A *Fráter Györgyben* Jókai már kibővíti a történetet: „János királyt elrémíték e négyes kivégzés hírei, melyeket Fráter György által tudott meg, mikor a hátszegi bölényvadászatról hazakerült.” (NK. 82. k. 56.)
- 23 31 *A hivatalosztással olyan könnyedén bánt* — „Az egi egyház, melyet János 1529-ben Grittinek adományozott, most Gritti kiskoru fiának, Antalnak jutott” (Szalay, 4. k. 102.) Jókai nagyon is jellemző beszélgetéssel leplezi le Grittit a *Fráter Györgyben*:
„— Még üres az egi püspöki szék.

Lap: Sor:

- Az jó lesz az én fiamnak. Szereti a vörös bort.” (NK. 82. k. 19.)
- 24 : 3 *szilisztriai dtkelés* — „[Gritti] jancsárokból és lovasokból álló csapattal Szilisztriába érkezett, hol — mert hajók szüke miatt kísérete csak lassan kelhetett által a Dunán — egy bojárt felakasztatott” (Szalay, 4. k. 153.) Hogy a bojárt Illésnek hívták: Istvánfi, 1. k. 228.
- 6 *Czibak Imre volt az alkormányzó* — „Erdély . . . kormányát . . . Czibak Imre vitte.” (Szalay, 4. k. 153–4.)
- 10 *Dóczy haldios ellensége volt Czibaknak* — „[Czibak személyes ellensége volt Dóczy], mert a hazug, szemtelen embert Imre ur egy izben összevisszapofozta” (Szalay, 4. k. 154.) Istvánfi ezt írta: „Dóczy fecsegő, hazug s gonosz ember volt, Czibakot különféle vizálkodások miatt gyűlölte, de leginkább mert ez őt vita közben, nem elég illemmel nyilatkozván, kétszer arcul ütötte.” (1. k. 229.) — A jelenetet Jókai a *Fráter Györgyben* is feldolgozta. (NK. 82. k. 9–10.)
- 14 *Gritti alattomban megvesztegeté* — „Gritti . . . Czibakot Hunyadból . . . magához hívta. Rövid habozás után, együgyü vagy megvesztegetett udvari papjának nógatására, Brassó felé indul Czibak, azon ember táborába, kinek kormányzóvá emeltetését azelőtt negyedfél évvel hathatósan ellenezte. Kétszáz legényt vitt magával, s augusztus 11-én este Felmernél megállapodott, másnap néhány órányi lovaglás után Gritti táborába érkezendő. Emberei a faluban aludtak, ő a falun kívül sátorában, melyet éjfél után Dóczy magyar és török cinkosokkal körülfogott, hogy bosszút álljon a kormányzóért és magáért. (Szalay, 4. k. 154.) — Horváth közli a pap nevét is: Horvát Péter. (4. k. 112.) — Vö. *Fráter György* (NK. 82. k. 62–63.)
- 17 *Battány Orbán* — B. Boldizsár fia. 1536-ban Grittihez csatlakozott, de később átállt Zápolyához, s neki majd özvegyének híve s tanácsosa lett.
- 18 *Ghiczy István* — l. Nagy Iván i. m. 4. k. 400.
- 26 *Majláth István* — (megh. kb. 1550.) erdélyi vajda, aki 1541-ben török fogságba került s ott is halt meg.
- 28 *Caesar Pompeiusát* — „(Gritti) oly fájdalmat nyilvánított, . . . mint Caesar, midőn Pompejus feje vitetett elejébe” — írja Horváth (4. k. 113.) — s ugyanígy Jókai a *Fráter Györgyben* (NK. 82. k. 67.) Pompeius (i.e. 106–48) római államférfi és hadvezér volt, aki egy darabig együttműködött

Lap: Sor:

- Caesarral (i. e. 100–44), aztán ellene fordult, de vereséget szenvedett.
- 24 : 33 *Patóczy Miklós* — „rokona Patócsi Miklós” — írja Istvánfi (1. k. 230.), míg Horváth szerint „a megöltnek unokaöccse” volt (4. k. 113.).
- 25 19 *a két fiával el akart osonni* — „A kegyetlen harc zavarában Gritti, gyermekei s néhány szolgálival menekülni akarván, már a falakon kívül volt.” (Istvánfi, 1. k. 232–33.)
- 23 *Némelyek azt írják* — „A bakók . . . Grittinek előbb mindkét kezét, aztán fejét levágták: úgy történt Dóczyval is . . .” (Szalay, 4. k. 155.) Ugyanitt jegyzetben hivatkozik Szalay a Gritti halálát tárgyaló irodalomra. Ezek közül legjelentősebb, a mendemondákat is felsoroló írás: Schuller, J.K.L.: *Grittis Ende*. (Archiv des Vereins für Siebenb. Landeskunde. Neue Folge. 2. k. 167.) Fesslernél is így található. (6. k. 497.)
- 26 8 *Nagyváradi békekötés* — a békét 1538. febr. 24-én írták alá. Szalay részletesen leírja az egyezség pontjait. (4. k. 191–93.)
- 29 *megütötte félfelét a guta* — Horváth, 4. k. 155. — Vö. a *Fráter György* „Ünnep és gyász” c. fejezetével (NK. 82. k.).
- 27 8 *Székesfehérváron temették el* — „. . . fejedelmek közül az utolsó, ki sírját a fehérvári székesegyházban találta.” (Szalay, 4. k. 208.)
- 27 : fejezetcím: *A csecsemő király* — Vö. a *Fráter György* a „Fiatallány” c. fejezetével. (NK. 82. k.)
- 20 *A török szultán e rdgalom következtében követét küldé Budára* — „Szolimán . . . egy csasznt Budára küldött, hogy saját embere által János fiának lételéről meggyőződjék. Izabella, János Zsigmonddal karjain, zokogva lépett a csasz elcébe, s feloldván füzőjét, szeme láttára emtette a kisdedet. A csasz letérdelt, s kezét a gyermekre tévén, Szolimán nevében megesküdött, hogy e gyermek fog Magyarország felett uralkodni.” (Szalay, 4. k. 201.)
- 24 *meghatottan borult* — Horváth, 4. k. 166.
- 28 9 *Az öreg Roggendorf* — az ostrom leírása Horváth-tól (4. k. 173–75.)
- Roggendorf Vilmos* császári hadvezér volt, aki kétszer is sikertelenül ostromolta Budát (1530, 1541), s a visszavonuláskor kapott sebeibe halt bele.
- 16 *az ostromolt királyné maga is óhajtotta* — „Izabella Roggendorfnak más üzenetet küldött. A lengyel követek . . . ki

Lap: Sor:

- s bejártak a királyi várból Roggendorf táborába . . . tanakodva, mint lehetne a várt Izabellának veszedelme nélkül Ferdinánd kezére játszani.” (Szalay, 4. k. 209.)
- 28 : 18 *Alattomban kifőzték* . . . — az árulás történetét Jókai — szinte szó szerint — átveszi Szalaytól (4. k. 211–15.), később a *Fráter Györgyben* is elmondja. (NK. 82. k. 187–89.)
- 19 *Boldogasszony* — a mai Mátyás-templom cinterem — temető
- 31 *prudenter és circumspecte* — körültekintően és meggondoltan
- 29 : 24 *a midőn a hajóhídját* . . . — „Hogy Pesttel közlekedésben maradhasson a tábor, hidra volt szükség, de azt midőn készülöben volt, egy szélvész elszakasztotta’ (Szalay, 4. k. 216.) — Megjegyzendő, hogy Szalay ezt az eseményt június végére teszi, míg a megosztott had vereségét (415 : 20) csak aug. 21-re: „ . . . a budai őrség s a török sereg egyetemben megrohanták az ágyuk nélkül maradt német gyalogságot. A kik ellenálltanak, felmészároltattak; a kik futamodásban kerestek menedéket, nagyjából a Dunába ölettek.” (Szalay, 4. k. 217.)
- 29 *a Mátyás király csürei mellett* — „Martinuzzi felgyújtotta a Mátyás király csürei mellett . . . magasra emeltetett szénaboglyákat . . .” (Szalay, 4. 217.)
- 30 : 2 *A bibornok Te Deum laudamust énekeltetett* — ezt Szalay is megírja — csak hogy ő a *Te deum* dátumát a sikeresen visszavert jún. 1-i német ostrom utánra teszi. (4. k. 210.)
- 30 : fejezetcím: *Hogy lett Budavdra a töröké?* — A fejezet egészének Istvánfi a forrása (1. k. 276–77.). Az eseményeket újra feldolgozta *Fráter György* c. regényében „A szabadító szultán” fejezetében. (NK. 82. k.)
- 22 *és egyúttal izenetet* — az üzenet szövegét közli Horváth. (4. k. 177.)
- 31 17 *a polgárság minden fegyverét* . . . — a részletes leírás Szalaytól való: „ . . . meghirdetett a városban, hogy a polgárok s egyéb nem nemes lakosok fegyvereiket, bármineműck legyenek, még a késeket is, fejük, jószágok vesztése alatt szent György terére hozzák” (4. k. 221.).
- 31 *Jó szerencsére a női gyengéd szlv* . . . — Istvánfi ezt írja erről: „ . . . a királynő, a főurak sorsa felett aggódva, Szolimán sógorát Rustant . . . sürgeté, hogy közbejárjon; végre éjjel a többit elbocsátá, az egy Bálintot tartván vissza.” (1. k. 277.)

Lap: Sor:

- 31 : 32 *A szultán lednya, Mirmah* — míg Istvánfi csak „Rusztán és neje Russa-”ról beszél (1. k. 396.), Horváth említi „Mirmah szultánnő”-t. (4. k. 179.)
- 34 *hitzegéssel vádolja-e majd az utókor* — Horváth, 4. k. 179.
- 32 9 *arany és kék betűkkel írt levelet* — „A főurakkal kivonulónak a Nisa aga (irodafőnök) a Dragománnal (tolmács) a kék és aranyos arabs betűkkel írott oklevelet átadta... melyben Szolimán... esküszik: hogy Budát, amint a gyermek felnő, átadja.” (Istvánfi, 1. k. 278.)
- 10 *maga pedig leszállt* — „Eközben Szolimán basa a város főegyházát — a boldogságos szűz német templomát — mecsetté átváltoztatta. Szeptember 2-án, pénteken, a szultán, két fiával, Mehemeddel és Szelimmel, feljött a várba, s elvégezvén imádságait, táborába visszalovagolt.” (Szalay, 4. k. 222–23.)
- 19 *keleti dögvész* — pestis. Szalay is megemlékezik a „mirigy” pusztításáról. (4. k. 229.)
- 27 *Felosztotta azt 15 szandzsákságra* — Szalay, 4. k. 248.
- 33 1 *Chalil basa defterdár* — Szalay „Khalil”-nak írja (4. k. 248.). Horváth azonban — aki az egész fejezethez Jókai forrása volt — Chalil-ról beszél, s említi a fejezetcímű szereplő „Chalil könyv”-t is. (4. k. 206–207.) — L. később is (617 : 17.). *Defterdár* — főrangú török számtartó tisztviselő.
- 4 *Minden paragrafusát azt mondá...* — Horváth, 4. k. 207.
- 6 *elxequdták* — végrehajtották, végrehajtsásként elvitték.
- 7 *A ki az adótól menekülni akart* — „... csak egy mód volt szabadulni a zsarolásoktól: az izlamra való térés, mi aztán a legnagyobb gonosztevőnek is büntetlenséget szerzett.” (Horváth, 4. k. 207.)
- 34 : 14 *egyre panaszt emelt -* ” ... a királyné sokat panaszkodott Györgynek Ferdinánddali egyetértéséről, mit ő és Petrovics Szolimánnal levélben tudattak.” (Istvánfi, 1. k. 335.)
- 35 4 *Ratibori hercegség* — Ratibor város a régi porosz hercegség területén, mely 1288–1532 között külön hercegek uralma alatt állott, majd a Habsburgoké lett.
Szepesváralja — a 16 szepesi város egyike. Ma: Spisšké Pohradie (Csehszlovákia).
- 7 *A szultán megtudta a cselszövényt* — Szalayból (4. k. 260.), aki azonban az eseményről Johanna és János Zsigmond eljegyzése után tesz említést, míg Jókai előbbre hozza.
- 24 *Szolimán azonban most már azt követelte* — Szalay, 4. k. 262.

Lap: Sor:

- 35 : 27 *Castaldo* — Castaldo, Giovanni (1500—1562) olasz származású császári tábornok. I. Ferdinánd 1551—52-ben küldte Erdély egyesítésére.
- 29 *Izabellának móríngul...* — Horváthnál: „a királynénak jegyajándoka fejében 100 ezer aranyat köteleztek.” (4. k. 219.)
- 30 *a király leányainak legkisebbike* — Szalay, 4. k. 278.
- 34 *a kolozsvári országgyűlésen* — ugyanígy mondja el, csak bővebben, Szalay is. (4. k. 265 s. köv. lapokon.)
- 36 : 8 *Izabella, mikor Erdély határát elérte* — Szalayból: „Izabella, Zilahon túl, egy bérc tetején nevét a hársra metszette, melynek árnyékában még egy pillanatot vetett Erdélyre, s neve mellé e szavakat véste a kéregbe: sic fata volunt! a sors úgy akarja!” (4. k. 266.) Vö. Istvánfi: 1. k. 340. — Megjegyzendő, hogy Izabella jelmondata Wagnernél is előkerül, csakhogy ő Budára helyezi a jelenetet, s azt írja, hogy a budai várban „látható a falon egy késsel bekarcolva: Isabella Regina. Sic Fata volunt”. (19.) Jókai a *Fráter György*-ben mindkét jelenetet megörökíti. (NK. 82. k. 205. és 245.)
- 17 *Szabadítsa fel a király...* — „A török szabadságot ígér a parasztnak, s ezáltal a rációkat részben megnyerte magának, mert az elnyomott ember örömet ad hitelt ilyes ígérletnek, ha bár még nagyobb rabságba süllyed. S mi vagyunk ennek okai, mert a pórt annyira elnyomtuk, hogy nejein és gyermekein kívül édes mindenétől megfosztatott.” (Szalay, 4. k. 268.)
- 27 *Castaldo azt írta felőle...* — Szalay idézi a levél pár sorát. (4. k. 268.)
- 29 *a pápa bibornokká nevezte...* — „a barát egykedvű maradt, mintha fel se venné a megtiszteltetést” — írja Szalay. (4. k. 271.) Nem így Istvánfi, aki a barátot „uralomra vágó s kevély” férfiként jellemzi (1. k. 334.).
- 32 *Azt hitette el a nagy urral* — Szalaytól (4. k. 268—69.).
- 37 : 10 *Martinuzzi titkára, Pesthi* — „... a barát titoknokna éjtszakanak idején hozzá jött, és könnyzápor közt urának szándékát bevallotta, mely nem egyéb, mint Castaldót seregstül a töröknek kezére játszani” — írja Szalay (4. k. 270.), s jegyzetben megmondja, hogy a titkár neve: Pesti Gáspár volt.
- 14 *A király visszaizent neki* — „... hogy azon esetre, ha nem lehetne másképp segíteni a dolgon, előzze meg inkább a barátot, őt láb elől elmozdítván, s ne várja magára a csapást

Lap: Sor:

- a birodalomnak s az egész kereszténységnek nagy kárára”
— idézi Szalay. (4. k. 270.)
- 37 17 *még akkor hatvanezer magyar* — a számot — magyar, székely és szász seregre vonatkoztatva — Szalay közli. (4. k. 270.)
20 *Szokolovics Mehemed (hitehagyott rác)* — „Ez az a Mehemet beglerbég, — írja Istvánfi — ki atyjától, egy bolgár paptól még mint kis gyermek, elraboltatván, Szolimán udvarában neveltetett.” (1. k. 341.) Ugyanígy Szalay is. (4. k. 266.) Horváth szerint Szokolovics Mehemet „egy szerb pap hitehagyott fia”. (4. k. 341.) Jókai a *Fráter Györgyben* is úgy említi a basát, mint aki „egy rác pap renegát fia”. (NK. 82. k. 249.)
- 38 1 *Csak Lippa volt még török kézen* — Lippa ostromának története Szalaynál olvasható (4. k. 272.) Ulama bég megmentésével együtt.
Lippa — erdélyi város a Maros mentén. Ma: Lipova (RSZK).
20 *Balassa Menyhért* — korának jellegzetes alakja, kinek sorozatos árulásai („árultatása”) példabeszéddé váltak. Egyébként vitéz katona volt (megh. 1568.) (L. Nagy Iván i. m. 1. k. 122—23. és Szigeti József: *A Balassi-Comocdia és szerzője*. Bp. 1967.)
28 *Sforza Pallavicini ezt írja róla a királynak* — a levél — kihagyásos — szövegét Szalay is közli. (4. k. 272—73.)
- 39 7 *Martinuzzi találkoznai kívánt* — „Ferdinánd december 14-én Grazból kelt válaszában... [írta, hogy]... a barátot is várja; mi személyes találkozásukat illeti, azzal nemcsak kedves dolgot teszen néki, a királynak, hanem sok tekintetben hasznost s az ügyek vitelére szükségest. Ezen levél már nem találta Martinuzzit életben...” (Szalay, 4. k. 275.)
9 *A német császár is írt* — Szalay idézi Károly császár levelet is. (4. k. 275—76.)
19 *alvinczi kastélya* — Alvinc régi alsófőhérmegyei község. Ma: Vințul de Jos (RSZK).
23 *A bibornok, jó barátok és fegyvertársak között* — bár erről természetesen Szalay is beszél, itt Jókai Horváthot használta forrásként, akit szinte szó szerint idéz. (4. k. 244—45.)
30 *Ekkor Ferrari Márk, Pallavicini titkára* — Szalay csak Márk Antalként említi (4. k. 277.), míg Horváth a titkár teljes neveként Ferrari Mark-ot ír. (4. k. 244.)
- 40 1 *Fráter György megfordult* — bár a gyilkosság elbeszéléséhez Horváth volt az alapvető forrás, egyes regényes —

- motívumokat átvesz Szalaytól (4. k. 276–77.) és Istvánfitól is (1. k. 352–53.).
- 40 2 *berohannak* . . . — a nevek felsorolásában nem egységesek a források. Istvánfi ezt írja: „Sforza . . . magát elhatározván: Mark Antalt, Kasztaldo íródeákját, kit a barát már régen ismert, s pénzzel meg is ajándékozott, Campeg Lőrincet, Movin Jánost, Mercad Jánost és Abula Pétert a gyilkosság végrehajtására maga mellé vette.” (1. k. 352.) — Horváthnál: „Pallavicini pedig Campeggio, Monino, Scaramuzza, Mercada és Avila tisztekkel, Ferrari Mark Antal titkárral nagy csöndben a cardinál előszobájába lopózzék.” (4. k. 244.)
- 8 *a bibornok bal fülét* — „szőrrel benőtt jobb [!] fülét Mercad levágja, s azt, hogy Ferdinánd a végrehajtott gyilkosságról biztos legyen, váltott lovakon Bécs, majd Prágába viszi” — írja Istvánfi (1. k. 353.) Fessler (6. k. 740.) és Tinódi ugyancsak a *jobb füléről* tesz említést: „Az jobb fülét neki gyapjastul elmetszék, Királyi felségnek postán vivék, jelenték”. (*Erdéli históriának ötöd része*) Horváth így ír: „Mercada . . . a cardinál fülét, melyről azt regélték, hogy születésétől fogva szőrös volt, levágta.” (4. k. 244.) Jókai később a *Fráter Györgyben* is így kerüli meg e valójában lényegtelen kérdést: „Azután levágták a kardinálnak azt a fülét, melyről híres volt, hogy születése óta szőrös.” (NK. 82. k. 256.)
- 16 *Csak két hónap múlva* . . . — Istvánfi „több mint 70 nap”-ról ír, de a sírfeliratot nem közli. Ezt Jókai Szalaynál találta. (4. k. 277.)
- 19 *A pápai szentszék fölmenté* . . . — az 1555. febr. 14-én kelt felmentő határozat szövegét Istvánfi (1. k. 357.) és Szalay is közli. (4. k. 279.)
- 20 *Ámde volt még egy magasabb bíró* — „A barát. . . meggyilkolásának szerzői rövid időn mindnyájan különféle büntetések alatt, miket hihető, reájok a gondviselés mért, vagy a legnagyobb nyomorban vesztek el. Egy év még nem telt el, és Sforzia serege megveretvén, a törököktől elfogatott, s ott megvesszőztetve és botoztatva, sok pénzen váltá ki magát. Mark Antalt, Gonzaga Ferdinánd, Károly császár milánói kormányzója, reábizonyult halálos bűnért karóba vonatta. Campeg jobb keze, melyet a gyilkoságnál hasz-

nált, Augsburgban egy éji verekedés alkalmával levágatott; s nemsokára Bécsben Ferdinánddal vadászván, egy vadkan őt szétszakgatá. Movin János Franciaországban Narbonneban a katonáktól darabokra vagdaltatott, s a többiek más gyalázatos halállal lakoltak.” (Istvánfi: i. m. 1 k. 353.) Horváth Monino-ról jegyzi fel, hogy „píemontban fejeztetett le” (4. k. 248.).

40 : 21 *Pallavicini Sforzdt elfogták* — ugyanabban a palásti csatában (1552. aug. 8.), amelyikben Teufel Erasmus is fogságba esett. Vö.: 429 : 25.

29 *Scaramuzziát a saját katondái* — Fesslernél: „Scaramucciát Provence-ban saját fegyvertársai vagdalták össze.” (6. k. 742.)

41 : fejezetcím: *Losonczy István* — (megh. 1552.), Temesvár kapitánya volt. A fejezet anyagát Jókai Szalaytól vette, olyannyira, hogy Szalay szövegén csak sorrendi változtatásokat tett, s az idézett levelek szövegét is Szalay szerint közli.

5 *Roggendorf tönkre hagyja verni* — l. 413—414 l. az 1541. évi sikertelen ostromról van szó.

7 *Joakim brandenburgi herceg* — 1542 őszén, miután hazug hírt kapott a romániai beglerbég állítólagos közeledéséről, „a folyam partján pompásan mint jött, hadaival visszaindult”. (Szalay, 4. k. 231.)

9 *Kacziáner Eszéknél* — Jókai nem ügyelt a császári vezérek vereségeinek, győzelmeinek kronológikus sorrendjére. Katziáner 1537 szeptemberében hagyta magára Eszéket. (Vö.: Szalay, 4. k. 173—74.)

Katzianer János (megh. 1539.) horvát származású császári hadvezér volt.

11 *Teufel Rézmán* — 1552. aug. 8-án, tehát Temesvár, sőt Drégely eleste után, a Drégely közelében levő palásti mezőn került török fogságba a források szerint Ördög vagy Eördögh Mátyásként is említett császári hadvezér. (Vö.: Szalay, 4. k. 312.) Tinódi is ezt mondja: „Már halljátok vesztét az Ördög Mátyásnak, Más nyelvel Tayfelnek nevezik és mondják.” *Ördög Mátyás vesződelme*.

14 *És Castaldo elnézi Erdélyből* — „Castaldo nem igen gondolt Temesvárral” — írja Szalay. (4. k. 285.)

15 *Aldana elszalad Lippa várdból* — „Aldana [Bernát], mihelyest Losonczi veszedelmét megtudta... az erősítéseket összeromboltatta, a nehéz ágyukat szétrepítette, a várost felgyújtotta, és Lippából kitakarodott.” (Szalay, 4. k. 285.)

Lap: Sor:

- 41 : 26 *Dobó István* — (kb. 1500–1572) 1549-ben nevezte ki Oláh Miklós az egri vár kapitányává, a törökök elűzése után I. Ferdinánd erdélyi vajdává tette, de csakhamar kegyvesztett lett. Csak közvetlenül halála előtt nyerte vissza szabadságát.
- 42 : 4 *Ó-Becse* — vagy Becse: város a Ferenc-csatorna tiszai torkolatánál. Ma: Bečej vagy Stari Bečej (Jugoszlávia).
- 19 *Losoncznak volt kétezerkétszáz harcosa* — „[Losonczy] parancsa alatt 2200 főnyi magyar, német, cseh és spanyol őrség létezett.” (Horváth, 4. k. 249.)
- 21 *Amhádt basa, a második vezér* — „Ahmed basa másod vezér”-ként említi Horváth (4. k. 249.), „Ahmet”-nek Istvánfi (1. k. 369.)
- 31 *maga a rohamvezető Tenbel Musztafa* — „... e harcban esett el debeli (kövér) Mustafa, a Duna melletti nikápolyi parancsnok, ki embereit bátorítva, a harcot megújítani igyekezett” — írja Istvánfi (1. k. 370.). Horváthnál úgy szerepel, mint „Tembel Musztafa nikápolyi szandzsákbég” (4. k. 303.), valószínű tehát, hogy Jókai az ő megnevezését olvasta Tenbelnek.
- 34 *Báthory Endre* — B. István fejedelem unokaöccse, 1583-tól bibornok, 1599-től fejedelem, kit Mihály szerb vajda 1599-ben megöletett.
- 43 3 *Castaldo legalább küldött* — „Castaldo csak némi löport indított útra; de Aldana lippai kapitány azt is lefoglalta.” (Horváth, 4. k. 249.)
- 5 *a hőselkű Pekri Annához* — Horváth, 4. k. 249.
- 11 *Tóth Mihály* — Horváth említi nevét. (4. k. 249.)
- 25 *Irjon legalább kegyelmed...* — Szalayból (4. k. 283.).
- 32 *redántorony* — a redán lépcsőzetes, teraszos kiképzésű építmény.
- 44 19 *Engem hínak Kubátnak* — Szalaynál: „Kubad” (4. k. 284.), Jókai itt Istvánfi írásmódját veszi át. (1. k. 371.)
- 30 *A halottak között volt Mendoza Diego* — „[Losonczi] száz-tizenhárom bajnoktársa halva maradt; még nagyobb volt a megsebesítettek száma, köztök a lelkes spanyol hadnagy Diego Mendoza” — írja Szalay (4. k. 284.), Istvánfi is csak sebesültként említi (1. k. 371.). Szalay később, anélkül, hogy halálának körülményeiről beszélne, már mint halotról ír róla. (4. k. 285.)

Lap: Sor:

- 44 : 34 *Épen Anna napja volt* — július 26.
- 45 : 18 *Ott várta őket* — „A kapu előtt Szokoli Mohamed és Kazim beg, a volt budai basa, tisztelettel fogadták a hős magyart.” (Szalay, 4. k. 285.)
- 24 *Tomory Endrét, Losonczy apródját* — ez s a következő rész a fejezet végéig majdnem szó szerint Szalay-tól való átvétel. (4. k. 285—86.)
- 28 *Forgách Simon* — (megh. 1598.) nagynevű vitéz és hadvezér, 1596-tól az egri vár kapitánya.
- 46 : 14 *Castaldo német serege* — Szalay, 4. k. 287.
fejezetcím: *Szondy György, a drégelyi hős*: a fejezet egész anyaga Szalay elbeszélésén alapul. (4. k. 289—91.)
- 28 *oroszi pap* — Nagyoroszi, község Nógrád megye rétsági járásában.
- 47 : 7 *Volt neki két énekes apródja* — a Szondi hősiesség helytállását tárgyaló fejezetben felismerhető Arany János balladájának hatása (*Szondi két apródja*).
- 48 3 *Teufel Rézmdn* — Vö.: 41 : 11-hez frott jegyzetünkkel.
- 13 *Batthyány Ferenc* — „Vajha e fővezér ezen ütközet előtt a mennybe vitetett, vagy a pokolba szállott volna le, jobban megtanulni a vezéri tisztet, hogy annyi szegény had oly gonoszul ne veszett volna el alatta” — idézi Horváth. (4. k. 255.)
fejezetcím: *Dobó István s az egri hősök* — a fejezet forrása Istvánfi (1. k. 383—394.); az egyes részletek más forrásaira utalunk.
- 20 24 *őreg dgyúval* — „Volt a várban 24 nagyobb kerekaságyu, több kisebb csatakigyó és fapuskákon kívül 3000 muskéta, golyó, ólom, vas, tüzér és hajószerék nagy mérvben. Lőpor 80.000 font és sok szükség” — írja Istvánfi (1. k. 382.) Ugyanígy Horváth is. (4. k. 256.)
- 21 *Nydrý Lőrinc* — 1547—1553 között Hont megye főispánja volt.
- 49 : 1 *Mit nekem ez a rozzant akoll* — „[Eger]... melyet Aly basa Ahmed vezér előtt gyöngye akolnak nevezett” — idézi Horváth. (4. k. 256.)
- 9 *Hatvanöt híján* — Szalaynál: „Dobó a ,hatvanöt heán kétezer lélek’ gondjait viselendő...” (4. k. 293.)
- 11 *Oldh Miklós püspök* — (1493—1568) főpap, humanista író, I. Ferdinánd kancellárja, 1553-tól esztergomi érsek.
- 19 *Szász Móric nagyherceg* — Jámbor Henrik fia, aki 1547—53 között uralkodott.

Lap: Sor:

- 21 *Dobó előre megírta Castaldonak* — „... hallottuk, hogy őfelsége Bécsbe érkezett, a semptei tábornak hosszát és szélét is tudjuk, de segédet csak Istentől várunk, nem az emberektől” — idézi Dobó levelét Szalay (4. k. 292.).
- 50 : 2 *Serédy György* — (megh. 1557.)
Báthory György — a kegyetlenségéről hirhedtté vált B. Erzsébet atyja, B. András fia. Eleinte Ferdinánd híve volt, de 1556-tól már ellenfele.
Homonnayné — Homonnay Gáborné
a jászai prépost — Jászó a Bodva völgyében alapított prépostság, melyet — a mellette felépített vár miatt olykor Jászóvár néven is említenek. A prépost ekkor a „nemeslelkű s lángbuzgalmu Ollyas György” volt. (Vö.: Tóth-Szabó Pál: *Jászó a főegyházi jog történetében*. Századok, Bp. 1905. 39. évf. 247.)
- 4 *Behozta a várba* — az iparosok számszerinti felsorolása egyezik az Istvánfiéval és a Szalayéval. Annak ellenére, hogy mindegyik forrás említi Bornemisza Gergely pécsi származását, Istvánfi azt is, hogy „a Literáti melléknevű Bornemisza Gergely, egy pécsi kovács fia, de kitűnő bátor s erős férfiu” (1. k. 384.), de hogy kovácsokból verbúvált volna csapatot — azt egyik forrás sem említi. Horváth írja, hogy „a sebesülteket 13 sebész vette ápolása alá, kiket a várnagyok gondoskodása a megszállás előtt hozott volt a várba”. (4. k. 259.)
- 19 *azt zengi Tinódy* — Tinódi az *Eger vár viadaljáról való énekben* ezt írja:
„Im az sok pap közzől csak egy vált vala,
Ki benn marada, az Bálint pap vala,
Másik egy futott pap Márton pap vala,
De prédikállani nem tudnak vala.” — Szalay is idézi Tinódit, de azt a megjegyzést fűzi a lantos előadásához, hogy a prédikálni nem tudó papok „a római katolikus egyház tanaihoz ragaszkodtak” (4. k. 293.).
- 31 *Pető Gáspár* — főhadnagy volt, negyven lovas vitéz parancsnoka a királyi seregben
Zoltay István — főhadnagy, ugyancsak 40 lovas parancsnoka a királyi hadból
Füredy János — Jókai itt minden bizonnyal Fügedy János hadnagyra gondolt.
- 52 : 34 *Gyulay György* — hatlovas tiszt volt

Lap: Sor:

- 53 1 *Bolyki Tamás* — a borsodi ötven puskás hadnagya. Istvánfi „Balik”-nak mondja. (1. k. 388.)
Nagy Imre — az ungmegyei gyalogság vezetője
Pozsgay János — főlegény volt
- 12 *Sáry Endre* — Istvánfinál Sári András (1. k. 388.), Horváthnál Sáry Endre (4. k. 259.). Horváth ugyanitt felsorolja a levélben közölt feltételeket is.
- 54 6 *csillagsánc* — csillagalakú alaprajzzal tervezett zárt sánc
Miksa-torony — emeletes, nehéz ágyúütegekkel felszerelt védőerőd, mely nevét feltalálójáról, a várépítés területén sok újat hozó Miksa osztrák főhercegtől (1782–1863) kapta. Így e név említése Eger ostromakor nyilvánvaló anakronizmus.
7 *paralellák* — a várfalakkal párhuzamosan ásott ostromárkok
- 21 *Nagy Pál* — Báthory György harminc gyalogosának hadnagya
- 55 17 *konfundálni* — megzavarni, megtéveszteni
20 *catapulták* — követ vagy nyilat hajtó ostromgépek
- 56 21 *bodon* — a hordógyártásnál használt szakkifejezés. Itt: hordódonga.
29 „*Allah buffáj! Allah mitrej chrestinnai!*” — török átkozódás: Az isten verje meg a keresztényeket! — Csereiné is megtalálható (173.), a maga idejében nyilván közismert káromlás volt. Jókai *Az utolsó budai basában* is ezt kiáltatja a Buda felszabadulása (1686) miatt őrjöngő mekkai török-mohamedán tömeggel. (NK. 37. k. 165.)
- 30 *főüléma* — ulema annyi, mint tudós. A törökségben a vallásos tudományok művelőit hívták így. A főüléma e testület vezetője volt.
- 57 : 23 *szardcsi* — postaügyekkel is foglalkozó török hivatalnok, lovaskatona
- 59 6 *azóta is, török vér’ a neve* — ma inkább „bikavér” elnevezése ismert a híres egri vörösbornak
- 60 : 17 *csalma* — turbán, kucsma
31 *bajraktár* — (helyesen: bajrákdár) zászlótartó
- 61 1 *Allahnál a segítség* — „Isten ellen, ki a magyarokkal harcol, hiában erőködnének” — idézi a törökök okoskodását Horváth. (4. k. 262.)
24 *az egriek 12.000 ágyugolyót szedtek össze* — Horváth, 4. k. 263.

Lap: Sor:

- 62 : 11 *azok még Dobó Istvánt . . . sem türték meg* — a Dobó ellen folytatott erdélyi rágalomhadjáratról bőven beszél Szalay (4. k. 307–10.).
- 12 *Miksa, az ujjonnan koronázott király* — Miksát — aki 1527 és 1576 között élt — 1563. szeptember 8-án koronázták meg Pozsonyban.
- 26 *„szolgája fiának’ nevezte magát* — „Zápolya fia kilenced magával lépett a szultán sátorába; három izben letérdelt, hogy az őt atyai szavakkal üdvözlő szultán kezét csókolja. A nagyvezér leültette a huszonhat éves fejedelmet, ki zavarodását emlegette, mely csak annyit mondat vele: hogy ő a szultán egyik öreg szolgájának fia.” (Szalay, 4. k. 343.)
- 63 : 1 *jól van Pista fiam!* — „Szolimán a napnak felhajnallását ohajtotta, melyen fiát, Istvánt, — a törökök őt Istvánnak hívták — Magyarország királyává koronáztathatja. János Zsigmond reménye, kérelme szerényebb volt: esdeklő leveleiben még Temesvárat és Lippát sem merete említeni, amit ajándékol kért, az Debrecen környéke volt s a Duna, Tisza, Sebes-Körös és Erdély közötti országrész.” (Szalay, 4. k. 343.) Majd így folytatja Szalay: „Szolimán a nagyvezirnek adta az irományt, parancssal, hogy tartalma teljesíttessék, és kegyes ígérettel, hogy a fejedelemnek még háromszor többet ad, ha a megnyitott hadviselést süker koronázza. Julius 1-én e szavakkal fordult a távozóhoz: „Gondoskodjál katonákról, hadi szerekről és pénzről; s ha szükségét szenvedsz valamiben, tudasd velem, hogy a hézagot pótolhasam’.” (Szalay, 4. k. 343.)
- 25 *Már 1556-ban a budai basa* — Ali basa Sziget elleni sikertelen hadjáratáról, Stancsics Márk hősiességéről, a tízezer halotról Szalay tudósít a legrészletesebben. (4. k. 310.)
- 64 : 33 *Az első dolga az volt* — „Szolimán . . . Harsánynál . . . táborozott. Azután a budai basa ide jött tisztelkedni; de . . . a nyomorút megfojtotta a bakó.” (Szalay, 4. k. 344.)
- 65 : 6 *azoknak a fejét, a főszakácsmestert* — Szalaynál: „kedves tisztét s egykor étekfogóját” (4. k. 343–44.). Istvánfi csak „Mehemed, az udvarmester”-ről ír. (2. k. 530.)
- 23 *sírhalmi szandzsák* — a szandzsák (mely eredetileg zászlót, majd zászlótartót jelentett) területi meghatározás volt a törököknél. A szandzsákok élén a Szandzsákbej állott. Jókai

Lap: Sor:

- ezzel téveszti össze. *Sirhala* — bizonyosan elírás; a források (Istvánfi 2. k. 530.; Fessler 7. k. 42.) egyaránt *kilargi*-pasát ír!
- 65 : 22 *Vukovárnál elvitte a hidját a Duna* — „A hadak Vukovár felé fordultak, de a Dunának árja elszakasztotta a hidat, és Szolimán most Eszéknél, a Dráván volt átkelendő, tizenhat nap alatt készen állott a hosszában négyezernyolcszáz lépést mérő hid.” (Szalay, 4. k. 344.)
Vukovár — jugoszláviai város a Duna és a Vuka folyó találkozásánál
- 24 *a híres „Kacziáner” ágyút . . .* — „A táborszerek, köztök a Katzianer nevét viselő idomtalan ágyu . . . bivalokkal szállítottak Sziget felé.” (Szalay, 4. k. 344.)
- 28 *Wagner Kristóf* — l. Keletkezése, forrásai c. fejezetünkben
- 66 : 8 *ezt írta Nádasdy Tamás özvegyének* — a levél szövegét, lényegtelen változtatásokkal, Szalay művéből vette. (4. k. 344–45.)
- 14 *Csáktornya* — muraközi város. Ma: Čakovec (Jugoszlávia)
- 30 *Almás patak* — „A hely erősségét nem hatalmas falak, mert ezek még a belső várnál is jobbára fa és földművekből álltak, hanem, mint neve is mutatja [Szigetvár], a várost körül-folyó Almás folyam mocsárai alkották.” (Horváth, 4. k. 325.)
- 34 *a mit Nádasdy építtetett* — „a Nádasdy Tamás által épített hegy nevü sánc”-ról beszél Szalay (4. k. 347.) és Istvánfi is. (2. k. 543.)
- 67 9 *kapitánya, Szecsődy Márton kértére* — „Szecsődi Máté, a gyalog hadak vezére . . . kérelmére állott vala el szándékától Zrini” — írja Szalay. (4. k. 346.)
- 21 *magát Szecsődyt is összezúzott térdekkel* — „Szecsődi Máté . . . összezúzott térdekkel ragdatatott ki emberei által a holttestek közül.” (Szalay, 4. k. 346.)
- 30 *felajánlotta neki . . .* — „Szolimán hijába kínálta meg Zrinit öszves Horvátország birtokával.” (Szalay, 4. k. 346.)
- 68 : 1 *Nyilakra kötözött leveleket* — „. . . süker nélkül [maradtak] a levelek, melyek magyar, horvát, német nyelven írva, nyilakkal a várba repíttetek.” (Szalay, 4. k. 347.)
- 8 *Ali Borsuk* — Szalaynál: Aliportuk (4. k. 347.), Istvánfinál: aliportug (2. k. 542.)
- 10 *tűzaknál saját magát* — „Ali-basa, volt egyiptomi helytartó és Aliportuk, a tűzének fővezére, halva maradtak.” (Szalay, 4. k. 347.)

Lap: Sor:

- 68 : 28 *Tízszor megújltá a nagyvezér* — „Sziget hősei visszaverik a tízszeres rohamot, a jancsáraga fogságba esik.” (Szalay, 4. k. 347.)
- 34 *És ezt a titáni küzdelmet* — a királyi seregeket, más sorrendben ugyan s némileg bővebben is, Szalay sorolja fel. (4. k. 345—46.)
- 69 3 *Erdődy bán* — Erdődy Péter (megh. 1566.) Ferdinánd arany-sarkantyús vitézzé nevezte ki, majd 1557-től horvát banná.
- 7 *Egy csoport önkéntes . . .* — Szalay nem említi, de Istvánfi ír erről a tervről. (2. k. 536—37.)
- Forgách* — Forgách Ferenc (megh. 1577.) 1556-tól nagyváradai püspök, jeles történetíró
- 16 *oda vitték fiának elfogott zászlótartóját* — „Zrini idősb fia Maximilián táborában lévén, zászlótartója török őrök által elfogott, s a zászló Sziget falai alatt kitűzetett, hogy fia fogságát vagy halálát hirdesse az atyának.” (Szalay, 4. k. 346.)
- 24 *Öt napig ezután* — Szalay szerint „september 2-án félbeszakasztattak az ostromok”, de „september 5-én hajnalban felgyújtattak [az aknák], s a vár külső falai részben összeomlottak.” (4. k. 347.)
- 30 *A sebeiben sinlődő Szecsődyt* — „Szecsődit kinnyoszoláján megölték, nejét, gyermekeit a táborba vitték.” (Szalay, 4. k. 347.)
- 70 : 7 *irnokának diktálva . . .* — hihetőbb, mint Szalaynál, aki szerint „írá haldokló kézzel a nagyvezirnek”. Az idézet egyébként egyezik. (Szalay, 4. k. 348.)
- 8 *Még sem égett ki e katlan!* — „Még sem égett ki e füstfészek, és még sem riad meg a diadal kürtje?” — idézi Szulejmán utolsó levelét Horváth. (4. k. 348.)
- 13 *„Édes István kirdly . . .”* — a máig is élő katolikus egyházi ének („Ah, hol vagy magyarok tündöklő csillaga . . .”) két sora.
- 17 *a táborkürtök takarodót fuvó szava* — „midőn e kürtszót lesné és lesné, september 6-án virradóra szélhűdés véget vetett életének. Halálát Szokoli eltitkolta.” (Szalay, 4. k. 348.)
- 26 *Fejedelmi pompás köntösében* — Istvánfi azt mondja, hogy „a halottnak, mintha élne, szokott pompával, minden szolgálat s tisztelet megadatott” (2. k. 544.).
- 71 15 *A férjek, az apák szépen búcsút vettek tőlük* — a családtagok meggyilkolásáról sem Szalay, sem Istvánfi, sem Horváth nem tesz említést.

Lap: Sor:

- 71 : 22 *Ekkor Zrínyi felöltözteté magát a kamarásával, Serédy Ferencsel* — Szalaynál: „Kamarása, Serenk Ferenc által magára adatja a dolmányt” (4. k. 348.) Istvánfinál: „inasának Cserenkóni Ferencnek parancsolja, hogy rövid selyem ruhát hozzon elő . . .” (2. k. 545–46.). Jókai vagy elírta vagy más forrásból vette a nevet.
- 72 : 8 *Némely történetről szerint . . .* — Fessler ugyanis azt írja, hogy Zrínyi „szablyával jobb kezében s a királyi zászlóval a baljában . . . lépett ki a várpiacra”. (7. k. 57.) — Szalay viszont, akinek leírását itt hűen követi Jókai, ezt írja: „Zrínyi a zászlót Juranics Lőrinc kezébe adja, háromszor Jézus-t kiált, s a kapu kinyílik.” (4. k. 348.)
- 16 *Egy egykorú német történetről . . .* — I. Keletkezése, forrásai c. fejezetünkben a Wagner Kristófról frottakat.
- 22 *Vitéz hadnagyai* — a neveket — más sorrendben — Szalay közli. (4. k. 349.)
- 26 *nem marad fogolykép több, mint három* — Szalay csak ennyit mond: „Serenk Ferenc egyike volt azon keveseknek, kik fogságba estek.” (4. k. 349.) Istvánfi megnevezi a három foglyot: Cserenkóni, Gerecsi Bertalan, és Orsits István. (2. k. 547.)
- 73 : 3 *mondja meg* — „A nagyvezirhez viszik, vallatni, hová rejtette kincseit a gróf.” (Szalay, 4. k. 349.)
- 15 *e sorok kíséretében* — a levél idézett szövegét Szalay közli (4. k. 349.)
- 74 : 14 *megtiltják a hajdúknak, ardboknak, martalócoknak, leventéknek, haramidéknak' a dulást* — „A magyar s török rablók, hajduk, azábok, martalócok, leventék és haramiák féken tartassanak” — idézi Szalay a békepontok között. (4. k. 353.) Jókai a továbbiakban is Szalayt követi.
- 22 *Erdélyben Báthory István fejedelem* — 1571-től 1575-ig erdélyi fejedelem, 1586-ig lengyel király
Békés Gáspár — (1520–1579) hadvezér, János Zsigmond főembere, Báthori ellenfele, majd hozzá pártolása után lengyelországi hadvezére
- 30 *könnyebben megérthetőek azok a parasztlázadások* — e parasztlázadások leírását Jókai szó szerint vette át Szalaytól. (4. k. 364–67.)
- 75 : 3 „nagy” *Kardcsony* — Karácsony Györgyről Szalay ezt írja: „magáról azt hirdette, hogy Isten őt Magyarországnak a török járom alóli felmentésére meghívta, s kinek több ezer

Lap: Sor:

- jámbor hitelt adott, mert Karácson a lópatkót ketté törte újaival, az ekevasat nyíllal átlukasztotta." (4. k. 365.)
- 75 : 14 *Gubecz Máté* — uradalmi tisztartó, az 1572-es horvátországi jobbágyfelkelés vezetője. 1573 januárjában kegyetlenül kivégezték.
- 26 *Rezső* — Habsburg Rudolf (1552—1612), II. Miksa fia, 1676-ban koronázták, 1608-ban Mátyás főherceg javára lemondott a magyar trónról.
- 76 cím: *Báthory Zsigmond* — (1572—1613) atyja, B. Kristóf, életében fejedelemmé választották, de kiskorú lévén, atyja halála után tanácsosokat rendeltek mellé. A fejedelemségről többször lemondott, utoljára 1602-ben.
- 30 *Carigli, az olasz* — Carigli (Carrillo) Alfonz spanyol származású jezsuita (1553—1618). 1591-től tíz éven át Báthory Zsigmond gyulafehérvári udvarában élt. Szalay is említi, hogy Zsigmond a török parancsát csak színre, s csak kénytelenségből teljesítette, s hogy erre Carigli vette rá. (4. k. 387.)
- 77 : 7 *Legelőszőr is rávette* — az Áron moldvai és Mihály havasalföldi vajdákkal szemben folytatott politikáját ismerteti Szalay. (4. k. 401—402.)
- 14 *Az országgyűlésen nagy volt az ellenzék* — Vö. Szalay, 4. k. 402—404.
- 15 *a fejedelem nagybátyjai* — Báthori András fiait, Boldizsárt és Istvánt Báthori István lengyel királyi udvarában nevelte, Báthori Zsigmond 1594-ben fejeztette le őket.
- 20 *Zsigmond azonban hirtelen . . .* — Szalay nagyon szűkszavúan nyilatkozik erről, s Istvánfira hivatkozik (4. k. 405—406.); Jókai ezt kerekíti ki drámai jelenetté.
- 26 *Boldizsár neje kétségbeesetten* — E jelenetet Jókai Horváth művében találta: „Báthory Boldizsár neje kétségbe esetten fut a fejedelemhez s lábai elébe borulva esd kegyelmet kérje számára. De az ifjú zsarnok testőreihez fordulván, mondja nekik: „a ruházat, mely ezen asszonyon van nem illő hozzá, vegyétek le róla, a kinek mi tetszik”; és miután az ájuldozó nő félig meztelenné fosztatott, »vessétek ki innen — úgy mond hogy fényesebben öltöztesse fel őt férje, ki tegnap óta Erdély fejedelme.” (Horváth, 4. k. 430.)
- 78 2 *Teremtő Istenem . . .* — „Zsigmond egy ablakhoz méne, honnan a kivégzettek hulláira nyílt kilátás, és siralmas hangon mondá: »Teremtő s megváltó Istenem, miben vétettem elle-

Lap: Sor:

- ned annyira, hogy atyámiai vérével kényteleníttessem bemocskolni kezeimet? Hol az atyafiui szeretet? De többre becsülendő az isten minden rokonságnál.» (Horváth, 4. k. 430–31.)
- 78 : 11 *Bukarestben Mihály vajda ölette le* — Vö. Horváth: 4. k. 436.
13 *Király Alberttel egyesülve* — Istvánfi, 2. k. 745., Horváth: 4. k. 436. Kirdly Albert erdélyi birtokos nemes, Báthory Zsigmond hadvezére.
Gyurgyevó — havasalföldi helység, ma Giurgiu (RSZK)
25 *Neszterfehérvár* — a hajdan sok magyar településsel teli város a Dnyeszter torkolatánál fekszik. Ma: Akkermán (Szovjetunió).
29 *kössenek vele erős szövetséget* — a szövetség pontjait Horváth közli (4. k. 438.). Jókai tőle veszi át szövegét.
- 79 : 23 *menyegzői pompára is gondolt* — Szalay is elmondja az esküvő történetét. (4. k. 397.)
32 *a próféta zászlaját is magával hozta* — „Szinán már utban volt a sz. zászlóval” — írja Horváth. (4. k. 439.)
- 80 2 *a hajdani Negravoda vár* — „kalugereni mellett, hol hajdan Negrevoda vár állott.” (Horváth, 4. k. 440.)
6 *ősi szabadságaiknak helyreállításával* — „... igérvén nekik, ... hogy gyakori lázadásaik miatt elvesztett szabadságaikat visszanyerik, ha most a haza védelmében magokat serényeknek mutatják.” (Istvánfi, 2. k. 746.)
15 *Borbély György* — (megh. 1603.) 1595-től Báthory Zsigmond szolgálatában harcolt, aki karánsebesi bánná nevezte ki.
16 *Tótvárada* — régi Arad vármegyei kisközség. Ma: Totvárada (RSZK).
17 *Facsét* — v. Facsád kisközség a régi Krassó-Szörény vármegyében. Ma: Fäget (RSZK).
Csandd — régi nevén: Marosvár. A temesi bánóság helyén volt püspöki székhely.
19 *Tergovistya* — helyesen: Târgoviştea, havasalföldi város, egykori fejedelmi székhely (RSZK).
25 *mikor meghallotta a rémhírt* — Istvánfi, 2. k. 749.
31 *mint a török írók maguk állítják* — Jókai itt Horváth tudósítását visszhangozza, aki ezt írja: „Török írók állítása szerint ezen napon veszett el a dulárok magköve.” (4. k. 441.)
dulár — fosztogató sereg
magköve — zöme
- 81 5 *megölte a szégyen* — „... nem egészen egy év múlva vagy

Lap: Sor:

- betegség s öregség — 80 éves volt — vagy a szerencsétlen hadjárat fájdalma miatt, vagy mint hire volt, gyalázatát nem viselhetvén, mérget véve, kimult.” (Istvánfi, 2. k. 751.)
- 81 : 19 *Báthoryné Mayláth Margit* — Bethlenre hivatkozva beszéli el Horváth: (4. k. 450.) Báthory Andrásné, Mayláth István erdélyi vajda leánya.
- 28 *Jövetelénél lánng volt* — „... szeretni kezdé nejét, midőn tőle távol vala; a viszonzlátáskor (sic!) pedig utálattal fordult el tőle s majdnem ájulásba esett.” (Horváth, 4. k. 449—50.)
- 82 7 *Igy ír Istvánffy* — Jókai az idézetet Horváthtól vette (4. k. 449.), de figyelmét elkerülte, hogy Horváth — Illésházyt idézte!
- 24 *Mindenféle biborsztn* . . . — Istvánfinál: „... olyan öltönyöket készítettvén magának, minőket a bibornokok viselnek.” (2. k. 782.)
- 33 . . . *egy életben maradtrokont* — Szalaynál ugyanígy (4. k. 414.)
- 83 4 *neki indula* — Szalaynál: „a sok ártatlan vérontásért . . . bujdosni menjen e világra, mint Kain.” (4. k. 406.)
- 13 *Mihály vajda* — a Basszaraba-család utolsó tagjaként volt 1593—1601 között Havasalföld fejedelme. Vö.: Szádeczky Lajos: *Mihály havasalföldi vajda Erdélyben*. Bp. 1883.
- 84 11 *Kornis Gáspár* — (1555—1601) erdélyi nagybirtokos főnemes, 1594-től huszti kapitány és Máramaros vármegye főispánja. Mihály vajda ölette meg.
- 18 *Szerakúj pópa* — szegény pap, a rom. sárac — szegényszóbból.
- 85 6 *Az is megküldé számdra* — e rész forrása Szalay, 4. k. 419.
- 20 *Székely Mózes* — Báthory István kitűnő katonai tehetséggel megáldott vezére. Meghalt 1603-ban.
- 24 *Zamoisky* — Zamoisky János (1541—1605) lengyel fejedelem
- 31 *Básta* — Basta, Giorgio (1544—1607) olasz származású német tábornok. Erdélyi véres rémuralma (1601—1604) tette hírhedtté nevét.
- 86 10 *Egy éjjel . . . megrohanták* — 1601. augusztus 19-én. (Vö. Szalay, 4. k. 422.) Fessler ezt írja: „Mihályt Tordánál a sátrában Basta háromszáz vallonja megrohanta és megölte.” (7. k. 465.)
- 25 *Egyébiránt szép halála volt* — „Básta . . . lakmározásban holtan fordult le székéről.” (Szalay, 4. k. 466.)

Lap: Sor:

- 87 : 5 *Zrínyi György* — a szigetvári hős, Zrínyi Miklós fia (1549—1603)
Bathydny Ferenc — (megh. 1625.) királyi főlovászmester és a dunántúli hadak fővezére
Nádasdy Ferenc — (megh. 1604.) Vas vármegyei főispán és királyi főlovászmester
Erődny Tamás — (1558—1624) horvát bán, a korszak egyik legnagyobb hőse
- 6 *Thurzó György* — (1567—1616) árvai főispán, Bocskayval szemben is császárhű hadvezér, majd 1609. után nádor
Illésházy István — (1540—1609) a későbbi nádor, kinek naplóját Jókai is olvashatta. (Illésházy István *Naplójegyzetei*. Kiadta Kazinczy Gábor, Bp. 1863.)
- 7 *Rdkóczy Zsigmond* — egri várnagy volt 1588-ban.
Ecsedi Báthory István — Jókai minden bizonnyal a volt erdélyi fejedelem és lengyel király *somlyói* Báthory Istvánra gondol (1533—1586).
Forgách Simon — (1526—1598) a XVI. század egyik híres hadvezére, királyi főpohárnokmester
Homonnay István — (megh. 1599 táján) Ung és Zemplén megyék főispánja volt, a tatárok és törökök ellen több csatában részt vett.
- 8 *Dóczy Ferenc* — csak annyit tudunk róla, hogy török rablásba esett s onnan csak 1573-ban szabadult.
Majthényi László — Kis-Komárom kapitánya. 1588-ban még élt.
- 10 *Forgách Sebestyén* — F. Mihály fia, aki résztvett az 1594-es komáromi táborozásban.
- 11 *Apponyi Gerő* — feltehetően arra az A. Györgyre gondolt Jókai, akiről Nagy Iván azt írja, hogy „mint vitéz katona 1596-ban a csataterén lelte halálát”. (i. m. 1. k. 59.)
Borbély Endre — Eger várának volt hadnagya (Vö. Nagy Iván i. m. 2. k. 163.)
- 12 *De egészen legendai alakká emelkedik ki Pálffy Miklós* — „Pálffy Miklós, ez idétt a magyar vitézség legfényesebb képviselője” — írja róla Szalay. (4. k. 409.)
Pálffy Miklós — (1552—1600) legnevezetesebb haditette Győr várának a töröktől való visszafoglalása volt 1598-ban.
- 17 *Elkezdte hős tettei sorát* — „E kölcsönös becsapások s rablások 1586 végén s a következő évben valóságos kis háboruvá

Lap: Sor:

- mérgesedtek el” — írja Horváth, majd ugyanott Pálffy Miklósról mondja, hogy az „nem rég óta komáromi várnagy”. (4. k. 382.)
- 87 : 22 két vitéz kanonok — Horváthnál: Jurák Balázs és Fintich Mátyás (4. k. 401.), míg Szalaynál: Gyurák Balás és Finticz Mátyás szerepel. (4. k. 386.)
- 27 Musztafa és Mohammed, a szultán hugainak fiai — Horváthtól, aki ezt írja: „Tizennyolc ezer török veszett el a harcban, és a hullámokban, s ezek közt maga Hasszán basa is tizenegy béggel s Musztafa és Mohammed a szultán hugainak fiaival.” (4. k. 413.)
- 28 A török krónikák — „... a török évkönyvek ezen évet a veszély észtendejének nevezik” — írja Horváth. (4. k. 413.)
- 88 1 De a magyarok sem pihentek ezúttal — Pálffy sikeres hadjáratát bőven ismerteti Szalay (4. k. 389–98.) és Horváth. (4. k. 414–15.)
- 14 a maga haderejével felvonult — a felvidéki győzelmek forrása: Horváth (4. k. 415–17.)
- 16 Fülek — Ipoly környéki város. Ma: Fil’akovo (Csehszlovákia)
Divény — Kisközség az egykori Nógrád megyében. Ma: Divín (Csehszlovákia)
- 17 Kékkő — kisközség Nógrád megyében
Hajnácskő — vagy Ajnácskő: kisközség a régi Gömör megyében
Buják — népviseletéről híres Nógrád megyei kisközség
Somoskő — Nógrád megyei kisközség
Hollókő — vár és község Nógrád megyében
- 20 Szécsén — ma: Szécsény. Nógrád megyei község
- 30 Ebben a táborban — Illésházyt idézi Horváth (4. k. 417–18.) s kis változtatással Szalay is. (4. k. 390–91). Esztergom sikertelen ostroma 1594-ben zajlott le.
- 6 Ungnad Dávid — (megh. 1600.) Ungnad Kristófnak, Eger 1576. évi kapitányának oldalági leszármazottja, aki 1593-ban nyeri el a magyar polgárjogot.
- 7 Hardeck Nándor — (1549–1594) győri kapitány, akit gyávaságáért 1594-ben lefejeztek.
- 32 Otthon Bécsben ugyan ezért a gyávaságért — Szalay szerint Hardeck „jobb karjának és fejének vesztésével lakolt” (4. k. 392.), míg Horváth csak a fővesztésről tesz említést. (4. k. 420.)
- 90 4 Mansfeld gróf — gróf Mansfeld Károly (1543–1595)

Lap: Sor:

- 90 : 4 *Ezt krónikairónk is dicséri* — Horváth idézi Illésházy szavait: „Ez igen tudós és fő hadakozó ember vala; . . . de mindek felett igen istenfélő lévén, semmi dulást, fosztást tenni nem engedett, és csak kicsin kárért megöleti a németet.” (4. k. 434.)
- 9 *tdbori ragály* — vérhas
- 13 *az új szultánt Mohamedet* — Murad szultán 1595. jan. 5-én halt meg, s legidősebb fia, III. Mohamed lett az utóda.
- 16 *Miksa főherceg* — itt tévedett Jókai: Miksa a felsőmagyarországi hadak vezére volt, a fővezér a dunai seregek volt vezetője Mátyás főherceg lett. Csak Esztergom felszabadítása után (1595. szept. 1.) nevezték ki fővezérré Miksát (Horváth 4. k. 435. és Szalay, 4. k. 400.).
- 20 *ez évben* — csak egy évvel később, 1596-ban!
- 23 *Mező-Keresztesnél találkozott* — a csata leírása (az adatok teljes egyezésével) megtalálható Horváthnál (4. k. 445–47.), aki a veszteségek listáját is közli.
- 91 16 *petárdával szakítottva be* — a petárda, melyet a várostromoknál ez időben kezdtek nálunk alkalmazni, puskaporral töltött fémedény, doboz, amelyet hidak, kapuk stb. felrobbantására használtak
- 18 *drkoldj mesterség* — az utászság régi elnevezése
- 21 *Pápdát meg is kapták* — 1597. aug. 20-án
- 23 *mind fekvése* — Illésházy emlékiratából idézi Horváth. (4. k. 454.)
- 33 *Az egész hőstett leírását egyszerűen adjuk egy akkori német krónikaíró jegyzetei után* — Jókai pár lappal később (94:26) ezt mondja „Ugyanezen krónikástól (Wagner Kr.)”. Vö. Keletkezése, forrásai c. fejezetünkkel.
- 93 1 *ilyen fursangot gondolt ki* — szinte szó szerint fordította Jókai Wagner leírását (33.): „5. Hussaren, so Türkisch reden Kunten . . .” stb.
- 12 *Kursid aga* - Wagner nem említi nevet
- 34 *két kardot kapott* — „a basa maga két szablyával kezében” (Wagner, 33.)
- 94 : 18 *A legenda azt mondja* — Wagner, 34. Vö. Keletkezése, forrásai c. fejezetünkkel.
- 31 *Tortoria* — Wagner, i. h.
- 32 *Szóny* — Komárom megyei község
- 95 7 *so eine schene* — Magyarul: olyan szép és bájos külsejű

Lap: Sor:

- kisasszony. (Wagner: 35.) Wagner szövege mellett a lap szélén Jókai piros ceruzás vonalai láthatók.
- 95 : 12 *A diadalmas hadvezérek . . . most tovább mentek . . .* — Szalay: (4. k. 410—11.)
Schwarzenberg — Schwarzenberg Adolf (1547—1600), a Magyarországon harcoló vallon csapatok vezére volt.
- 16 *Következő esztendőben* — Székesfehérvár városát (és nem várát) Pálffy 1599. máj. 9-én foglalta el.
- 18 *vizi hadjáratot rendezett* — Horváth: 4. k. 463—464.
- 23 *száztizennyolc »gimblia« hajót* — „60 nagyobb és 58 kisebb (gimblia) hajót . . . ejtettek hatalmukba” — írja Horváth. (4. k. 463.)
- 24 *Valpó* — ma: Valpovo (Jugoszlávia), a volt eszéki járásban
- 29 *Ekkor megálltá a két hős diadalmenetét a halál* — Vö.: Szalay 4. k. 449 és 451., ill. Horváth 4. k. 473.
- 97 1 *meghódította Erdélyt s elismertette magát . . .* — „Segesvárt megvette . . . Ekkor közönséges gyűlést hirdetett Megyesre, a három nemzetnek, melyen egyértelműleg fejedelemmé választatott, s mint ilyes szeptember 14-én hitét letette.” (Szalay, 4. k. 440.)
- 4 *Pozsonyig kergetve* — Szalay csak ennyit mond: „Basta tétlenül veszteglett Pozsony környékén.” (4. k. 440.)
- 15 *Lala Mohamed* — Horváth, 5. k. 23.
- 16 *De a fejedelem levette fejéről a koronát* — „Bocskai levette fejéről a koronát s általadta Szécsi Györgynek. Elfogadom ajándécul, mondá, nem a királyság jeléül, mert Magyarországnak van még élő koronás feje; s tanuul hivlak benneket, folytatá tanácsosaihoz fordulva, hogy e korona elfogadása által nem akarok a nemzet szabadságán, a rendek jogain csorbát ütni, melyeknek védelmére nyultam fegyverhez.” (Szalay, 4. k. 445.)
- 28 *Ebben a békekötésben* — az ún. bécsi békét 1606. jún. 23-án kötötték meg.
- 31 *zsitvatoroki* — „Komárom alatt a Zsitva torkánál” — írja Horváth (5. k. 48.) — 1606. okt. 24. és nov. 11. között tárgyaltak a felek.
- 98 : 3 *a békekötés évében meghalt* — 1606. dec. 29-én
- 5 *Kdtayt gyanusíták* — Illésházyra hivatkozva ezt írja Szalay: „Bocskay ekkor, már több hónapok óta súlyos betegségben szenvedett. Vízkórság, melyet Kátay Mihály kancellárja által kevert méregből származtattak egykorui . . .” (4. k. 460—61.)

Lap: Sor:

- 98 : 6 *Kassa piacán darabokra vagdalták* — Szalay, 4. k. 463.
8 *Homonnay Bálintot jelölte* — „[Bocskay] intette őket, hogy . . . a derék, jeles Homonnay Bálintot válasszák meg utódává.” (Horváth, 5. k. 52.)
- 13 *Tizenöt pontja volt* — a pontokat felsorolja Horváth. (5. k. 40–41.)
- 27 *magyar ruhában* — „A főherceg, mint ez időben rendesen, magyar ruhát viselt; haját, szakállát magyar módon hordá” — írja Horváth. (5. k. 66.)
- 99 : 5 *A Liechtensteinok* — utalás Liechtenstein Károlyra, akit a morvaországi rendek a Rudolphhoz hű Berka országkapitány helyett főkapitánynak választottak meg. Vö.: Horváth. (5. k. 71–72.).
Harrachok — osztrák főnemesi család, amely 1616-ban grófi címet kapott.
- 14 *Tilly 1800 dragonyosával* — Tilly, Johann Tserklaes hadvezér (1559–1632), a bajor hadsereg újjászervezője volt. Az 1800 zsoldosról Horváth tesz említést. (5. k. 72.)
- 20 *Már késő! . . .* — „Késő! válaszolák a követek, elébb kellett volna ő felségének meghallgatni a nemzet alapos kérelmeit: most már, miután a koronát s az országot a főhercegnek ígérte, nincs mit kérjenek többé a császártól, mert sérelmeik már orvosolva vannak” — írja Horváth (5. k. 78.), azonban Jókai e beszélgetést korábbra helyezte, hiszen ez a lemondást követő császári cselvetések során hangzott el.
- 28 *maguk nem kérték Mátyást* — Horváthnál: „önmaguk hívták be Mátyást” (5. k. 104.).
- 100 : 1 *választás útján* — 1608. nov. 16-án történt a királyválasztás a pozsonyi országgyűlésen
5 *Thurzó György* — az első Thurzó, akit — 1609-ben — nádorrá választottak
8 *az ausztriai rendeknek is megadád* — Vö. Horváth, 5. k. 92.
16 *superintendentia* — protestáns egyházi főfelügyelőség, mely a katolikus püspökségeknek felel meg
- 101 : 11 *Lányi Illés* — (1570–1618) Thurzó György udvari papja, majd a bicsei egyházközség első püspöke. Számos szlovák és latin nyelvű egyházi vitairat szerzője ugyan — de Pázmánnyal folytatott irodalmi vitáiról nem tudnak forrásaink.
- 23 *Rákóczy Zsigmond* — (1544–1608) erdélyi fejedelem volt 1606-tól.

Lap: Sor:

- 101 : 25 *Báthory Gábor* — (1589–1613) 19 éves koráról (1608) Erdély fejedelme
- 27 *Ehhez fogható zsarnoka...* — „Fejedelmei közt Erdélynek alig volt oly féktelen zsarnoka, mint Báthory Gábor” — kezdi a vonatkozó fejezetét Horváth (5. k. 105.), s a továbbiakban is forrásul szolgál Jókainak, aki — esetenként — Szalayt is használja e résznel.
- 102 2 *A becsületükben sértett apák és férjek* — „Kendy István kancellár, a három Kornis: Boldizsár, György és Zsigmond, Sennyei Pongrác, Borbély János, Sarmassághy Zsigmond s többen mások, jobbára katolikus vallásuak, kiknek sérelmeit a fejedelem még avval is tetézte, hogy közölök többek nejeit vagy leányait elcsábitván, családjaik becsületét meggyalázta, élete ellen esküvének össze. De a szándok idején elárultatott: Kornis Boldizsár, és György elfogattak s kivégeztettek; a többiek Magyarországon kerestek menekülést.” (Horváth, 5. k. 105–106.)
- 13 *Serbán Radúj* — Vö.: Horváth, 5. k. 107.
- 15 *Weisz polgármester* — Weisz Mihály (1569–1612) történetíró, Brassó követe, majd polgármestere
- 18 *Forgách Zsigmond* — (1565–1621) országbíró s felsőmagyarországi főkapitány
- 21 *olyan zdszlókat osztatott ki* — „... szemeiket különben is sérté a szüz Mária képe, melyet Forgách lobogóira tüzetett” — írja Horváth. (5. k. 110.)
- 103 1 *Egy lakománál leitatta...* — Szalayból, aki — Szalárdyt idézve így ír: „[Nagy Endrét] igen megrészegítvén, azon részegségében megvaszattatott, azon aludtában le is vágattatott és egy ó kutba vettetett vala.” (Szalay, 4. k. 493.)
- 4 *Azután Feketehalomnál tönkrevverte* — 1612. okt. 16-án (Vö.: Horváth, 5. k. 113.)
- 16 *Szilasy János és Laddnyi Gergely* — Horváth csak annyit említ, hogy két hajdú kapitány Báthoryt „Nagyvárad külső és belső sorompója közt a Pecze-patak mellet” megölték (Horváth, 5. k. 120.) A „szerelmes históriára” való célzás sem Horváthnál, sem Szalaynál, sem Szalárdynál nem szerepel.
- 25 *Hajdúkerület* — „Districtus Hajdonicalis”: Bocskai által alapított hat, ill. hét hajdúvárosból álló nemesi vármegye, mely az 1876-ban létrehozott Hajdú vármegyébe olvadt be.

Lap: Sor:

- A hajdúk ügyéről hosszan beszél Horváth — a fejezet általában ezt követi (Horváth, 5. k. 143–47.).
- 105 8 *csaknem egyszerre halt meg* — ez tévedés Jókai részéről, hiszen Thurzó nádor 1616. dec. 24-én, II. Mátyás pedig csak 1619. márc. 20-án, tehát több mint két évvel később!
- 11 *még életében* — 1617. jún. 9-én, a cseh rendek országgyűlésén; húsz nappal később meg is koronázták. A magyar országgyűlés csak hosszas huzavona után, 1618. május 16-án kiáltotta ki királlyá Ferdinándot, s csak július 1-én koronázta meg őt Pázmány Péter.
- 14 *Stájerországra nézve Loretóban* — Ferdinánd ellenreformációs terveiről Horváth beszél (5. k. 185.), s feljegyezi, hogy 1600-ban tett esküt Loretto-ban, 1621-ben pedig Mariazellben.
- 15 *Loretto* — olaszországi város (Aucona-tartományban); Mária-kegyhely
- 16 *Mária-Zell* — Mariazell: község és búcsujáróhely Ausztriában
- 18 *kész pallos alatt végezni* — „Többször hallák tőle bizodalmasabb emberei ama nyilatkozatot, hogy kész volna pallos alatt végezni életét, ha vérével az eretnekséget eltörülthetné, s a katolikus egyház kebelébe minden alattvalóit visszatelerelhetné.” (Horváth, 5. k. 186.)
- 26 *a cseh protestáns urak* — „Bosszujokban . . . a rendek Thurn Mátyás és Fels Lénárd vezérlete alatt a prágai tanácsházra mentek; a katolikus kormánytanács legbuzgóbb tagjait . . . íródeákukkal egyetemben a tanácsterem ablakából az árokba vetették.” (Szalay, 4. k. 509.)
- 106 : 3 *Thurn gróf* — Thurn Mátyás (1580–1640) cseh gróf, hadvezér
- 4 *És II. Nándor királynak hallania kellett* — „Ferdinánd ekkor úgy szólván, foglya volt Thurnnak, ki Bécs Landstrass nevű külvárosában ütött tábort. A császári várak ablakai alatt szózatok hallatszottak, melyek Ferdinándot, fiaival egyetemben klastromba akarták küldeni, s az ausztriai rendek közül egynémelyik felkereste termeiben a főherceget, kívánva, hogy szövetségökhöz a csehekkal megegyezését adja.” (Szalay, 4. k. 514.)
- 22 *Bethlen Gábor* — (1580–1629), iktári B. Gábor 1613-tól erdélyi fejedelem, az erdélyi állam belső megszilárdítása és kulturális felemelkedése fűződik nevéhez.
- 23 *ki a bibliát 28-szor olvasta végig életében* — Szalay csak „husz egynéhányszor”-t ír, Horváth huszonnyolc-at (5. k. 193.).

Lap: Sor:

- 106 : 26 *Nyilatkozványában* — Jókai Szalaynál megtalálhatta az Alvinczy Péter által fogalmazott nyilatkozat latin szövegét (4. k. 518—19.) azonban inkább a Horváth-féle magyar kivonatot használta, némiképpen rövidítve rajta. (5. k. 199—200.)
- 29 *az utolsó pozsonyi gyűlésen* — Pázmány az 1619. május 26—augusztus 13. közötti országgyűlésen azt mondta, hogy „pusztuljanak el jószágai, álljanak üresen, lakosok nélkül; csak protestáns templom ne emelkedjék területökben” — idézi Szalay. (4. k. 515.)
- 107 16 *A kassai országgyűlésen* — 1619. szept. 20—26. között ülésezett az országgyűlés.
- 22 *Dampierre* — Dampierre, Henri Duval (1580—1620) gróf, osztrák hadvezér
Bouqoi — (helyesen: Buquoy), Karl Bonaventura de Longueval (1571—1621), császári hadvezér
- 30 *hazasietett Pozsonyba országgyűlést tartani* — tévedés: a Bethlen által meghirdetett pozsonyi országgyűlés már 1619. nov. 18-án megnyílt, Bécsújhelyet pedig csak nov. 30-án „prédálta fel” Bethlen!
- 31 *Pázmány nem jelent meg rajta* — nemcsak Pázmány nem jelent meg, hanem az ismételt meghívás és a szabad utazás biztosítása ellenére Eszterházy Miklós és Nádasdy Tamás sem, holott Csehország, Morvaország, Szilézia és Ausztria rendei biztosokat küldtek.
- 108 : 8 *Az egyik oldalon volt* — „Németország... két táborra szakadt Ferdinánd és Fridrik, a római katolika és a reformált vallás között, amaz *ligának*, emez *unió*nak nevezvén szövetségét. ... Ferdinánd a pápa, a spanyol király s a német kathol. fejedelmek épen most alakult szövetségének segélyével készülvén a harcra, mindenek előtt oda törekedett, hogy Bethlent s a magyarokat a csehek s a birodalmi protestánsok szövetségétől vonja el.” (Horváth, 5. k. 217—18.)
- 16 *A besztercebányai országgyűlésen* — 1620. máj. 31-re hirdették meg, de Bethlen királlyá választására csak aug. 25-én került sor.
- 22 *Pázmányt... száműzve* — nemcsak Pázmány Pétert, hanem Balásfy Tamás boszniai püspököt is száműzték, „mint gonosz rendbontókat”. (Szalay, 4. k. 527 és 535.)
- 109 : 2 *Hainburg* — kis város Ausztriában, Bécs közelében. A hadjárat leírását Jókai Horváth alapján közli (5. k. 231—237.)
- 9 *Fehérhegy* — Prága melletti hegy, ma: Bílá Horá (Cseh-

Lap: Sor:

- szlovákia). A csata, mely Frigyes cseh királyságának végét jelentette, 1620. nov. 8-án zajlott le.
- 109 : 21 *Vác városát ostrommal bevette* — 1620. nov. 4-én
- 25 *Colalto* — (helyesen: Collalto) Antonio
Eszterházy Miklós — (1582–1645) gróf, 1625-től haláláig nádor, a török elleni harcok egyik vezéralakja. Az 1621. évi hadi eseményekre vonatkozóan I. Horváth, 5. k. 249.
- 34 *rettenetes vitézséggel* — Bethlen 1621. ápr. 19-i leveléből idézi Horváth. (5. k. 247–48.)
- 110 1 *Dampierre és Bouquoi maga is elesett* — Dampierre-t Pozsony ostromakor „egy puskagolyó . . . halántékon találta s véget vetett életének” — 1620. okt. 8-án, míg Bouquoi Érsekújvár ostromakor halt meg — 1621. júl. 10-én. (Vö.: Szalay, 4. k. 536. és 539.)
- 3 *egy Csongrádi nevű hajdu* — Horváth. 5. k. 252.
- 14 *János György* — (1571–1598) brandenburgi választófejedelem, a reformáció dühödt ellensége.
- 23 *Megkötötték azt a békét* — az 1622. jan. 6-án megkötött nikolsburgi béke pontjait részletesen ismerteti Szalay is, Horváth is, de Szalay Bethlent „német birodalmi fejedelem”-nek, Horváth „német birodalmi herceg”-nek mondja.
- 33 *a soproni országgyűlésen* — 1621. máj. 15-én nyílt meg
- 34 *Thurzó Szaniszló* — (1576–1625) 1622-től az ország nádora, az utolsó protestáns nádor
- 111 6 *Wallenstein* — Wallenstein (v. Waldstein) Albrecht herceg (1583–1634), császári hadvezér, a harmincéves háború egyik kiemelkedő katonai egyénisége
- 16 *Volt itt már bécsi békekötés, pozsonyi békekötés* — a bécsi békét 1624. máj. 8-án, a pozsonyit azonban — mint ez később (112 : 2) kiderül — csak 1626-ban kötötték meg.
- 19 *Bethlen (özvegy ember volt)* — első felesége Károlyi Zsuzsanna volt.
- 20 *megkérette nőül . . . II. Nándor leányát, Cecilia Rendtát* — ezt a leánykérést egy elutasított első előzte meg: Ferdinánd idősebb leányát, Mária Annát kérte hitvesül, de kitérő választ kapott. A Jókai által említett toskánai, modenai és Nevers-hercegnőkkel tervezett házasságáról Szalay nem tesz említést, csak Brandenburgi Katalinnal kötött házasságáról tudósít. Horváth azonban így ír: „Előbb egy toscanai hercegnét kéretett meg [ti. Ferdinánd Bethlen számára], . . . utóbb egy modenai hercegné megnyerésére tétetett

Lap: Sor:

- némi lépéseket" (5. k. 310.). A Nevers-i hercegnőt később szintén Horváth említi (5. k. 312.).
- 112 : 5 *a lengyel kirdlyi trónt . . .* — Bethlen lengyel terveire vonatkozóan számos adatot találhatott Jókai Szalaynál. (4. k. 560—61.)
- 6 *Néhány perccel kimulása előtt* — Horváth-tól, aki így idézi Bethlen szavait: „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? senki nincsen bizonyára, bizonyára nincsen.” (Horváth, 5. k. 345.)
- 9 *Életrőja, Kemény János* — Jókai a Kemény *Önéletréséből* kiragadott részletet ismét — Horváth-ból veszi át. (5. k. 348—49.)
Kemény János — (1607—1662) 1661-től erdélyi fejedelem, *Önéletrés*a jelentős történeti forrás, többször megjelent új kiadásban, legutóbb 1960-ban.
- 17 *autoritás* — tekintély
- 113 : 9 *I. Rákóczy György* — (1593—1648) R. Zsigmond fia, 1630-tól erdélyi fejedelem
- 11 *a linzi békekötéssel újból kieroszakolta* — bár az 1645 szeptemberében I. Rákóczy György és III. Ferdinánd között kötött ún. linzi békében csak az a megállapodás született, hogy „a rég elfoglalt templomok kérdése a következő országgyűlésen hányassék meg”, s az országgyűlés 1646-ban hosszúságos viták után sem hozott eredményt, míg végül Ferdinánd 1647. febr. 10-én kelt levele tett pontot az égető kérdésre — a linzi békéről a protestánsoknak jó véleménye maradt fenn. Ezt Jókai a *Szép Mikhá*lban is hangoztatja. (JKK. 32. k. 91.)
- 13 *II. Rákóczy György* — (1621—1660) I. Rákóczy György és Lorántffy Zsuzsanna fia, akit már apja életében (1642-ben) megválasztottak Erdély fejedelmének. Jókai itt elmondott történetének forrásanyagát *A Damokosok* c. regényét kísérő jegyzetanyag részletesen ismerteti (JKK. 44. k. 213—313.). Ahhoz utaljuk az olvasót.
- 30 *Fejébe vette a nyavalyds . . .* — *A Damokosok*ban ezt írja erről Jókai: „El hagyta magával hitetni holmi elégedetlen lengyel főurak által, hogy őt a lengyelek nagyon kívánják királynak a mostani helyett: óhajtanak egy országgá lenni a kis Erdély-llyel. Elhitte nekik, és felült . . . Mikor aztán ott volt Krakkóban, akkor vette észre, hogy nem jó helyen jár; nem várják őt itten se a főpapok, se a főnemesek, se a diacsa, hogy megkoronázzák.” (JKK. 44. k. 25.) *A kétszarvu ember*-ben:

Lap: Sor:

- „ . . . Rákóczi György nem érve be saját fejedelemségével, kiment országot hódítani Lengyelországba s kivitte magával az erdélyi nemesség színét . . . A lengyelek tatárt hittak segítségül, elhullott a szép nemes had, s aki élve maradt, azt rabszjira fűzték s elhurcolták messze országokba.” (NK. 3. k.)
- 113 : 7 *Lipót* — (1640—1705) mint I. Lipót 1655-ben került a magyar trónra.
- 115 : 6 *Azokat mindenestől elfogta a tatár khán* — Vö.: *A Damokosok* „Buzdurgán” c. fejezetével (JKK. 44. k. 39—48.)
- 11 *válasszanak helyébe más nemberséges embert* — „Mert bizony mondom néktek, hogy ha annyi pénzt összehordtok is, hogy Szamost lehet vele rekeszteni; azért a ti rab uraitokat a szultán ki nem adja; hanem ha az ő parancsolatjának engedelmeskedtek; ha ezt a lázadó fejedelmet leteszitek, elkergetitek; választatok helyébe magatok közül egy emberséges embert . . .” — szól a szamosújvári gyűlésre jött özvegyekhez a török Akmet bég. (*A Damokosok*. JKK. 44. k. 130.)
- 13 *A szamosújvári diaetán* — Jókai *A Damokosokban* nagy fejezetet szentel e történelmi eseménynek („A négyezer özvegyasszony ostroma.” JKK. 44. k. 109—42.) Az országgyűlést 1657. nov. 3-ra hívta össze II. Rákóczy György fejedelem.
- 17 *Bethlen Gábor hagyományát* — Bethlen Gábor végrendeletét közreadta Koncz József (*Bethlen Gábor fejedelem végrendelete*. Marosvásárhely, 1878.). Ennek szövege szerint „ami . . . megmarad, abból költsenek az országnak közönséges szükségére” (79) — Vö.: *A Damokosok* (JKK. 44. III.)
- 21 *Rhédey Ferenc* — (1611—1667) nagybirtokos, II. Rákóczi György tanácsosa volt. 1657-ben fejedelemmé választották.
- 29 *Barcsay Ákos* — (1619—1661) 1657-ben Erdély helytartója, majd Rédey Ferenc lemondása után — fejedelem volt.
- 116 : 11 *Végül aztán Nagy-Várad közelében* — Jókai a *Szép Mikháldban* ezt írja: „Szomorú vége lett a szegény nagyfejedelemnek is ez eset után. Egyik országbul a másikba üzetve, mindenütt nyomort, pusztulást hagyva maga után, elvégre egy elkeseredett ütközetben ő maga az ellenség lovasai közé rohant, s ott keresztül is vágta magát vitézül; de annyi sebet kapott, hogy azokba belehalt. Rossz tanácsadói nélkül, akik nagyra-vágását felizgatták, jó fejedelem és boldog ember lehetett volna” (JKK. 32. k. 303.) — A végzetes ütközet Fenesnél volt 1660. jún. 7-én.

Lap: Sor:

- 116 : 19 *Most azután a szultán . . .* — amit *A Damokosok* c.-regényében még helyesen írt Jókai, itt már tévesen közöl: a tatár pusztítás nem Rákóczi halála után érte Erdélyt. „Ekkor pusztították el Gyulafehérvárt is, a szép kollégium könyvtárát halomra rakták, úgy gyujtották meg.” (*A Damokosok*, JKK. 44. k. 201.)
- 32 *elszedette az uraktól* — „miközben az urak ezüst marháját is lefoglalta s tallérokká verette, melyek arcképét, cimerét s e köriratot viselik magukon: »Serva nos Domine, quia perimus»” (Horváth, 5. k. 497.)
- 117 : 1 *Kivánságra meghallgattott* — volt olyan felfogás is, hogy Barcsayt Kemény nem személyesen, hanem bérgyilkosokkal ölette meg. (Szalay, 5. k. 56.)
- 6 *A török pedig fogott magának* — Apaffy Mihály fejedelemmé tételének egy fejezetet szentel Jókai az *Erdély aranykora* c. regényében. („Kényszerített fejedelem” JKK. 3. k.)
Ebesfalva — vagy Erzsébetváros, a régi Kis-Küküllő vármegyében fekvő város. Ma: Ibasfalău (RSZK.)
- 8 *Kemény Jánost pedig a csatában megölte* — Vö. az *Erdély aranykora* c. regény „A nagyszőlősi ütközet” c. fejezetével. (JKK. 3. k.)
- 26 *harmincad magával* — „[Apaffy] szabadkozott . . . ha mindazáltal a vezér őt e hadjárattól felmenteni egyáltalában nem akarná, ám 20–30 nemes kíséretében nem vonakodik fölkeresni őt táborában” — írja Horváth. (5. k. 518–19.)
- 32 *Hajh Bocskay, Bethlen . . .* — szinte szó szerint átvette Horváth Mihály szavait, aki ugyan Bethlen mellett I. Rákóczi Györgyöt említi. (5. k. 520.)
- 118 : 8 *Wesselényi nádor gunyosan felelt rá* — Wesselényi körlevelét Horváth közli. (5. k. 520.)
Wesselényi Ferenc gróf (1605–1667) 1647-től Magyarország főkapitánya, 1655-től nádora. A vasvári béke (1664) után a nevét viselő összeesküvés vezére lett.
- 24 *három veder bornak* — *A két száz c.* „történeti humoreszk”-jében Jókai hasonló szavakat ad János varga szájába Apafi Mihály borissza természetéről. (NK. 23. k. 86.)
- fejezetcím: *II. Zrinyi Miklós* — azért második, mert az első, a szigetvári hős volt, a „költő” Zrinyi Miklós dédapja. (1620–1664) kiváló hadvezér, politikus, költő és hadtudományi író volt.

Lap: Sor:

- Montecuculi* – (helyesen: Montecuccoli), Raimondo (1609–1680) olasz származású osztrák császári hadvezér
- 119 : 1 *A törökök Stambulban „vas tuskó” címmel tisztelték meg* – „... a bán ezen körutja által a »vastuskó« nevet érdemelte ki magának Konstantinápolyban.” (Szalay, 5. k. 83.)
- 14 *Montecuculi Zrínyi Zerinvárdt juhakolnak nevezte* – Szalay jegyzetben hivatkozik Montecuccoli „torz-leírására”, amely szerint Zerinvár „nem vár, hanem juhakol” (5. k. 86.)
- 24 *Mikor a hajporos hajú... – „Midőn Köprili a hajporos francia urakat és nemeseket előügetni látá, felkiáltott: mit akarnak e leányok? a herceg és társai karddal irták a választ.”* (Szalay, 5. k. 91.)
- 120 : 6 *Zrínyi hangosan kikelt* – az egész részt olvashatta Szalaynál. (5. k. 98–99.)
- 12 *Zrínyi Miklóst így írja le kortársa... – Jókai nem eredetiből veszi az idézetet, hanem Szalay közvetítésével. Ez azért is valószínű, mert Szalay a Bethlen-idézet után, újra Bethlen szavait véve át, közli Zrínyi véleményét: „Conscia mens.* (5. k. 99–100.)
- 19 *A végzetes vadászatot... – Bethlen Miklós Önéletírása* (Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva. Bp. 1955.) XVII. részében (202–208.) – de feltehető, hogy Jókai itt is Szalayhoz fordult, aki az egész leírást (s csak ezt!) idézi (5. k. 100–101.) Jókai Zrínyi halálát az *Erdély aranykordban* is elmondja („Egy vadászat 1666-ban” c. fejezetben). JKK. 3. k.
- 121 : 15 *Hanem azért mégis csak közhit maradt az* – Cserei így vélekedik: „Vagyon olyan hír is, hogy az austriai udvar, megértvén titkon Zrínyi Miklós szándékát, hogy a magyarokat a császár ellen fel akarná lázasztani, mivel nyilván s erővel nem mernek vala belékapni, alattomban egy német jágert [vadászt] nagy fizetéssel fogadtanak volna meg... hogy valahol vadászatban meglőhesse.” (i. m. 32.)
- 18 *A jó Gyöngyössy poémája... – (1629–1704.) a 17. század neves elbeszélő költője, Wesselényi Ferenc nádor szolgálataiba lépett, majd annak halála után özvegyének, Széchy Máriának lett kapitánya. Egyik legismertebb költeménye a *Márssal társalkodó murányi Venus*, mely Wesselényi és Széchy Mária házasságát beszéli el. Jókai két kiadásban is ismerhette: *Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványai I–II.* Pozsony – Pest, 1796. (Dugonics András kiadása) és *Gyöngyösi István**

Lap: Sor:

vdlogatott poétai munkái I–II. Pest, 1864. (Toldy Ferenc gondozásában).

vígjátékirók komédiáiból — „Az elbeszélő és drámai költészet mesterei próbálkoztak költőileg megalkotni alakját . . . Gyöngyösin kívül Arany, Petőfi, Tompa és Szász Károly írtak róla nagyobb költői beszélyt . . . Kisfaludy Károly szomorú-, Szigeti József vígjáték hősnőjévé tette. Regényben vagy elbeszélésben Jósika Miklós és Kemény Zsigmond bárók, P. Szathmáry Károly, Mikszáth Kálmán stb. szerepeltetik . . . Legújabbban Dóczy Lajos tette Máriát egy vígjáték hősnőjévé . . . Jókai Mór szintén írt Széchy Mária című vígjátékot, mely az e tárgyú összes színművek közt a legértékesebb” (Acsády Ignác: *Széchy Mária*. Bp. 1885. 4. és 131. lapokon. Vö.: Kárpáti Károly: *A Murányi Vénus a magyar költészetben*. Bp. 1886.)

- 122 4 Szécsy Mária — (helyesen: Széchy) (kb. 1610–1679) előbb Bethlen István, majd Kun István, végül 1644-től Wesselényi Ferenc felesége volt. 1671-ben Bécsbe internálták, vagyonát elkobozták.
- 25 Gyöngyössy azt mondja róla — az anekdota Dugonics Példa beszédek és jeles mondások (Szeged, 1820.) c. gyűjteményében olvasható (1. k. 92.)
- 28 most erejét bámultatja — Szalay is úgy említi Széchy Máriát, mint aki „még öreg napjaiban is kalandor hajlamu” volt (5. k. 108.).
- 123 : 22 Lobkowitz — Lobkowitz, Wenzel Franz Eusebius (1609–1677) császári tábornagy, majd 1699-től I. Lipót titkos tanácsának első tanácsosa lett. Híres volt magyar-gyűlöletéről. Vö.: Wolf, A.: *Fürst Wenzel Lobkowitz*, Bécs, 1869.)
- 24 „*Faciam Hungariam germanam . . .*” — Horváth Mihály említi, de Kollonicsról, hogy tőle „többször hallották e szavakat: *Faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam* — Magyarországot előbb rabbá, aztán koldussá, végre katolikussá teszem” (6. k. 259.) — Erre Jókai is utal (123 : 26 és 209 : 22). Szalay csak magyarul idézi Kollonics jelmondatát (6. k. 30.).
- 26 Kollonics — (helyesen: Kollonich), Leopold (1631–1707) osztrák államférfi, államminiszter, 1695-től esztergomi bíboros érsek
- 124 1 Zrínyi Péter — (1621–1671) a költő Zrínyi Miklós öccse, horvát bán

Lap: Sor:

- Frangepán Ferenc* — (megh. 1671) horvát főnemesi család sarja, Zrínyi Péter sógora
Nádasdy Ferenc — (kb. 1625–1671) gróf, Vas, majd Zala és Somogy vármegye főispánja, országbíró
- 124 : 7 *a vakmerő Petrőczy* — Petrőczy (Petróczi) István felvidéki birtokos nemes, a költő Petrőczy Kata Szidónia atyja
8 *az ifju Rákóczy* — I. Rákóczi Ferenc, aki Zrínyi Péter leányát, Zrínyi Ilonát vette feleségül (1645–1676)
15 *Petrőczy azt akarta* — Szalay is említi e kalandos tervet, de azt nem Petrőczynek, hanem Vitnyédinek tulajdonítja. (5. k. 108–109.)
- 125 2 *Büneidet én gyónd meg* — a beteg Wesselényi „elgyengülését” Szalay említi jegyzetben. (5. k. 110–111.)
20 *a francia szintén eldúrulta őket* — Lajos király 1669. júl. 7-én kelt levele Zrínyinek és Rákóczinak: „... viseltessenek engedelmességgel törvényes fejedelmök iránt, s várják inkább szenvedéseik végét saját hódolatuktól és királyuk igazságos voltától, mintsem hogy magok ellen lázítsák az eget oly támadás által, melynek a keresztyénség közös ellene egymaga fogná hasznát venni.” (Szalay, 5. k. 119.)
- 126 6 *csak két leánya jutott a kezébe* — „[Thököly] sejtven a vihart, 13 éves fiát Likava várába küldé, melyet neki egészen átadott; ő maga Katalin és Éva leányaival Árvába zárkózott. Eszterházy Pál, a király parancsa szerint nov. 20-án [1670] fogta körül a várat. Thököly harmad napon meghalt nyavalyájában; leányait, miután a várost átadták, Eszterházy saját gondviselése alá fogadta, Évát néhány évvel utóbb még hitveséül is vette.” (Horváth, 6. k. 44.)
20 *A császáriak ekkor* — 1670-ben
33 *Nagy Endre* — Horváth Lesenyei Nagy Ferencet említi (6. k. 44.), Szalay ugyanúgy. (5. k. 136.)
- 127 *fejezetcím: A pallos uralma* — Jókai a fejezet anyagát teljesen Szalayból veszi, aki részletesen ismerteti a per anyagát, lefolyását, az ítéletet és az indoklás szövegét (5. k. 133–43.).
- 128 : 34 *A főtemplom falába van illesztve* — a sírfeliratot nem idézi Szalay, ezt Jókai Horváthból vette át, aki jegyzetben számol be arról is, hogy a terem sörházzá vált (6. k. 50–51.)
- 129 : 27 *Ezeket már Magyarországon* — a Rothal gróf elnökletével 1671-ben Pozsonyban összeült törvényszéknek Gubasóczy János püspök, Zichy János kamaraelnök és Forgách Ádám

Lap: Sor:

- helyettes országbíró volt a tagja. A vádló Majláth Miklós királyi ügyigazgató volt.
- 129 : 30 *csak kettőt* — Horváth is említi a „vig kedvéről hazaszerte ismeretes” Bónis Ferencet. (6. k. 52.)
- 130 : 8 *négy milliót érő kincseiből* — Horváth a visszaélésekről bő jegyzetanyaggal szolgál. (6. k. 53–54.)
- 11 *Hanem Lipót császár* — „Leopold elkobzott javaikból két-két ezer misét szolgáltatott mindenik kivégzettért.” (Horváth, 6. k. 51.)
- 22 *Széchenyi kalocsai érsek . . .* — Széchenyi 1671. ápr. 12-én keltezte felterjesztését.
Széchényi György — (1592–1695) kalocsai, majd esztergomi érsek
- 23 *Szelepcsényi György* — (kb. 1595–1685) esztergomi érsek, 1667-től Magyarország királyi helytartója
- 25 *Lobkovitznak kellett valamit kitalálni* — hogy „figyelmüket a politikai ügyekről másfelé fordítsák, általok a protestáns vallásfelekezetek ellen irtó háborút kezdetek” — foglalja össze Lobkovitz politikájának lényegét Horváth. (6. k. 56.)
- 30 *oppositio* — szembenállás, ellenzés, ellenzék
- 131 7 *Bársony György* — (1626–1678) nagyvárad, később egri püspök
- 13 *Egy helyütt meg is járta: Turulukán* — a történeti források közül többen említik a turalukai (Nyitra vm.) eseményt, így Horváth és Szalay is, de az evangélikus papné jótéteményét csak Horváth meséli el (6. k. 58.)
- 24 *Kende Gábor* — Szatmár vármegyei nemes család tagja, aki 1669-ben mint a megyei nemesség vezére harcolt a császári csapatok ellen. Thökölyhöz is csatlakozott.
Szuhay Mátyás — (megh. 1685) II. Rákóczi György egyik hadvezére
Szepessy Pál — a „bujdosók” egyik vezére, borsodi alispán, később Apaffy és Thököly híve
- 31 *Teleki Mihály* — (1634–1690) II. Rákóczi György, majd Apaffy híve, koncepciózus erdélyi államférfi
- 33 *Spankaut paskolták össze* — 1672. szept. 13-án, Kassa közepében, Enyickénél.
Spankau Péter (1610–1675) császári tábornok
- 132 : 1 *a kegyetlen Kob* — Cob von Neuding, Frederich osztrák császári tábornok. Horváth Kobb-ként említi. (6. k. 62.)
- 10 *Háromszáz lelkész jelentkezett* — a jelentkezők, aláírók és

Lap: Sor:

- az aláírást megtagadók számadatai Horváth-tól valók.
(6. k. 71–72.)
- 132 : 25 *Ruyter hollandi követ* — Ruyter, Michiel Adriaanszoon (1607–1676) Hollandia főadmirálsa, hadvezér, buzgó protestáns. Nemcsak ő járt közbe a protestáns lelkészekért, hanem a brandenburgi és szász választó fejedelmek is, de az ő fellépésének eredménye, hogy a rabok 1676-ban hazajöhettek.
- 133 fejezetcím: *Ampringen Gdspár* — (megh. 1684) a német lovagrend nagymestere, Magyarország teljhatalmú kormányzója
- 14 *a német rend nagymestere* — az Ordo Equitum Teutonicorumot, a német lovagrendet 1199-ben III. Ince pápa erősítette meg. A tagok — csupa német nemes — a hármas szerzetesi fogadalom megtartásán kívül a pogányság elleni harcra is kötelezték magukat.
- 16 *meghódított tartománynak lett kimondva* — „És mind szomorubba, egy meghódított tartományéhoz mind hasonlóbba lőn a nemzet történelme” — írja Horváth. (6. k. 65.)
- 26 *Lobkovitzot megverte az Isten* — Lobkovitz a császár elleni összeesküvés vádja miatt 1674. okt. 17-én megbukott, s a főváros gúnykacájától kísérve hagyta el Bécset.
- 30 *Ampringent is...* — a pestistől való féltében távozott, s távozásával megszűnt a kormányzóság is.
- 134 5 *mert hatalmasan tudott lakmározni* — „... mert magyar módra lakmározni szerető uri ember vala, oly véleményben voltak róla a császár tanácsosai, hogy rövid idő múlva népszerűségre fog szert tenni” — írja Szalay. (5. k. 155.)
- 9 *Wesselényi Pál* — (1654–1694) a bujdosók egyik vezére, Béli Pál leányának, Zsuzsannának férje, Thököly tábornoka
- 11 *betört az orszádba* — 1677-ben Wesselényi vezérletével Nyalábnál, majd Böszörménynél verte meg a császári seregeket.
- 15 *összehívta a leghivebb magyar főurakat* — 1678 tavaszán
- 22 *Pálffy Tamás* — (1633–1679) nyitrai püspök
- 29 *fia annak a Tököli Istvánnak* — Vö. az 126: 6-hoz írott jegyzetünkkel!
- 135 9 *Leslie és Wrbna tábornokok* — Leslie, Walther gróf, skót származású császári tábornok, 1665-ben konstantinápolyi követ. *Wrbna*, Bernhard 1662-től cseh gróf, tábornok, aulikus nemes

Lap: Sor:

- 135 : 14 *pro libetate et justitia* — magyarul: a szabadságért és igazságosságért
17 *Békeföltételeik* — részletesen elemzi Horváth (6. k. 92.)
34 *Országgyűlést hítt össze Pozsonyba* — tévedés: Lipót ezt az országgyűlést nem Pozsonyba, hanem Sopronba hívta össze
- 136 : 30 *Tököli csak kenyérhéjat evett* — „Eljőve másnap Tököli s Vesselényi . . . beszélének s együtt evének velünk; de annál kedvetlenebb s annál hűtölenebb vendégséget nem láttam. Tököli maga borát, főtt vizét itta, elébe tett cipóból jó ha tizenkét falatot evett, a héjából azt is; étket is messzéről alól kért fel. Olyan is lón a békesség . . .” — írja Bethlen Miklós (*Önéletírása*. I. k. 314.) Az idézetet Horváth is közli (6. k. 96–97.).
- 137 : 5 *az újon választott nádor* — Eszterházy Pált az 1681. évi soproni országgyűlésen választották nádorrá.
- 138 : 5 *Szirmay Endre* — (megh. 1724) Zemplén vármegye országgyűlési követe, a Wesselényi-összeesküvés egyik résztvevője.
30 *Koháry István* — (1649–1731) költő, Habsburg-párti főúr
- 139 : 12 *Mostoha fia, II. Rákóczy Ferenc gyűlölte őt* — Rákóczi későbbi *Vallomásaiban* őszintén, szinte gyónás formájában mondja el Tökölihez fűződő gyermekkori élményeit, s ezek során azt a jelenetet, amikor egy este anyja ágyára kígyó tekeredett, s „a jövőben eléggé meggyőződénk, hogy anyánk . . . férje képében kígyót fogadott be ágyába”. Horváth terjedelmesen idézi Rákóczi emlékezéseit. (6. k. 126–28.)
- 16 *Az a szél azonban más előjelt is hozott* — „Midőn Mohammed szultán az 1683-ki tavasz elején Drinápolynál összegyűlt 250 ezer főre menő seregében szemlét tart vala, rögtön oly zivatar támadt, hogy a szél még turbánját is lefujta fejről. Népe ezt a sors intésének tartva, balszerencsét jósolt.” (Horváth, 6. k. 138.)
- 19 *surgudzsál* — a török uralkodót illető három aranyabroncsos turbán, az uralkodó legfőbb dísz
- 23 *Kara Musztafa* — (megh. 1683) 1676-tól török nagyvezér, Thököly támogatója
- 24 *A szeraszkier azt kérdezé Tökölitől* — Szalay közli a beszélgetést. (5. k. 257.)
szeraszkier — magas török állami méltóság
- 25 *A krimi tatár khán* — Murad-Ghiraj kán
- 26 *Stahremberg Rüdiger* — (1638–1701) gróf, osztrák császári hadvezér

Lap: Sor:

- 139: 31 *Szobieszky János* — (Sobieski), Jan (1624—1696) III. János néven lengyel király. Élettörténetének néhány fejezetét tartalmazza Jókai *Egy asszonyi hajszál* c. elbeszélése (NK. 36. k.).
- 141 5 *A nagyvezér egész keleti pompával* — Kara Musztafa Bécs alatti táborát színesen írja le Jókai az *Egy asszonyi hajszál* c. elbeszélésében (NK. 36. k.). Ugyanitt Bécs ostromát is elbeszéli, továbbá Szobieszky további hősi harcait. Bécsét már 1683. július 8-án körülvette a török sereg, ostroma csaknem 2 hónapig tartott, míg Szobieszky János, Savoyai Eugén és Lothringeni Károly herceg csapatai 1683. szept. 12-én felszabadították a várost.
- 25 *Kahlenberg* — Horváth „Szárhegy”-ként említi (6. k. 143.)
- 142 16 *felkoncolták a foglyaikat* — „Leölték a szép háremhölgyeket, kik még tegnap paradicsommá varázsolták a földet. Némelyiknek kis gyermeke is volt, annak a fejét széthasíták; ezután leszurták a palankin hordó elefántokat, a teherhordó tevéket, elvágják a nyakát a szelidített struccmadárnak, hogy semmi se jusson élve az ellenség kezébe.” (*Egy asszonyi hajszál*, NK. 36. k.)
- 143: 4 *Szobieszky intésére kegyelmet gyakorolt* — „A lengyel király is ujabban kegyelemre, engesztelékenységre kérte Leopoldot” — írja Horváth (6. k. 146.). Szobieszky és Thököly Imre találkozását rajzolva Jókai ezt írja az *Egy asszonyi hajszál*-ban: „S majd mikor aztán Lipót császár a megszábadított karjai közé öleli s így szól hozzá:
— Mivel köszönjem meg hősi segélyedet?
Akkor azt fogja neki mondani Szobieszky:
— Add vissza Magyarországnak szabadságát.” (NK. 36. k.)
- 10 *Következő tavaszon* — 1685. május elején
- 11 *Schultz* — Valentin von Schultz gróf, császári tábornok
- 21 *Sátán Ibrahim* — „Kara Mohamed . . . utóda a vezírbasaságban Ibrahim-Sátán” — írja Szalay (5. k. 281.)
- 22 *Hátra van még a fekete leves!* — Arany János írja *Török Bálint* c. balladájában (1853-ban):
„Hosszas ebéd a török szultáné,
Hátra van még a fekete kávé!” — Ennek nyomán lett szállóigévé e mondás, bár Thököly furcsa megvendégelését és a mondást (magyarul és németül) Fessler is közli (9. k. 354—55.) L. még: Szirmay i. m. 40.

Lap: Sor:

- 144 : 31 *Petneházy ekkor megesküdött* — Petneházy esküjének romantikus magyarázatát adja Jókai *Az utolsó budai basa* c. elbeszélésében (NK. 37. k.), ahol a volt kuruc tiszt szerelmi vetélkedésből ígéri meg hőstettét.
- 145 fejezetcím: *Buda visszavívása* — a fejezet forrásaira nézve l. Keletkezése, forrásai c. fejezetünket. Buda ostroma 1686. jún. 18. — szept. 2.
- 146 1 *a németek úgy hívták* — Buda említett német elnevezésének forrását nem találtuk meg.
2 *»Dzsigerdilen« volt a neve (szív gyönyörűsége)* — „Mit mi Dsigerdilennek nevezünk, keresztyének szívét átjárónak, az most ránk nézve lett dsigerdilen” (*Az utolsó budai basa*. NK. 37. k.) — A *Szép Mikhál* csábítóan szép török leányát, Kalonda Bálint rabtársát nevezi Jókai Dzsigerdilá-nak. A *Fráter György*ben ismét felbukkan Buda török neve: „mától fogva Buda török város: a neve »Dzsigerdilen«” (NK. 82. k. 197.)
- 4 *rangban harmadik városa* — *Az utolsó budai basa*-ban még így írt Jókai: „[Buda] azon dicsőségben részesült, hogy a török történetírók által az oszmán birodalom városai között rang szerint tizediknek irassék. (Három első volt a három szultáni székhely: Sztambul, Drinápoly és Brussa, azután a három szent város, Mekka, Medina és Jeruzsálem, azután Kairó, a hasonlithatatlan, a paradicsomként illatozó; Bagdad, az üdv hazája; ez után következett Buda: az izlam védbástyája Európában, az Ozmán birodalom zárja és kulcsa)” (NK. 37. k. 11) Megjegyezzük: a felsorolt városok alapján Buda a kilencedik lenne!
- 10 *E kastélynak egy részét képezte* — Mátyás palotáját sokkal színesebben, részletesebben rajzolja említett elbeszélésében (NK. 37. k.). Itt szerepel a terem méreteinek leírása és a csillagállás rajza a latin versszettel — mint azt Keletkezése, forrásai c. fejezetünkben megmutattuk — jórészt Wagner Kristóf híradása nyomán.
- 12 *a következőkben bent járt német urak* — l. Keletkezése, forrásai c. fejezetünket (Wagner, i. m. 19.)
- 23 *quo Tempere Regis* — helyesen: Tempore
- 34 *valami püspöké* — *Az utolsó budai basa*-ban azt mondja Gábor Petneházy-nak, hogy „menjen előre a Gellérthegy felé, ahol Mihály püspök sírköve az utféltre vetve áll” (NK. 37. k.) Wagner „Márton testvér sírkövét” említi. (i. m. 20.)

Lap: Sor:

- 147 : 1 *A vdrudvar közepén dlit még a szökőkut* — „Egy nagy, márványból faragott tengeri csigahéj alakja volt az, mely a medencét képezé; a siga minden rovátkájába egy-egy tartomány cimere volt domborul kivésve, . . . Hajdan gazdagon csorgott e nevezetes csigateknő rovátkáin alá a víz, mit a budai hegyekből vezettek idáig égetett cserépcsövek . . .”
(*Az utolsó budai basa*. NK. 37. k.)
- 10 *az ablakaik üveg helyett* — Wagner, i. m. 20.
- 30 *a török főurak, mintha sejtették volna végzetüket* — ezt a jelencetet is színesen bontja ki Jókai fenti elbeszélésében. (NK. 37. k.)
- 33 *Batthyány Ádám* — (1662–1703) horvát bán, dunántúli főkapitány
- 148 2 *junius 21-ikén* — idézett elbeszélésének jegyzeteiben Jókai megnevezi forrásait, s az ostrom napjául jún. 19-et ír. Szalay jún. 21-ben jelöli meg az ostrom kezdőnapját. (5. k. 312.)
- 18 *Starhemberg Guido* — (1657–1737) gróf, császári hadvezér, a magyarországi török háborúban Szavojai Jenő helyettese volt
- 19 *Auersperg* — Auersperg, János Weikard (1615–1677) gróf, politikus és hadvezér
Herberstein — Herberstein, Leopold (1655–1728) császári tábornok.
- 149 : 7 *az ostromlóknak ezerhatszáz halottja . . .* — a nevezetesebb halottak neveit Szalay (5. k. 315.) és Horváth is (6. k. 165.) közli.
- 9 *Piccolomini* — Franz von Piccolomini herceg, császári tábornok
Vejér — Veraguas y de la Veja-ként említi Fessler (9. k. 370.)
Veldenz — Carl Georg von Veldentz (Fessler, 9. k. 375.)
- 10 *Escalona* — „a spanyol herceg Escalona” nevét jegyzi fel Fessler (9. k. 370.)
- 11 *Crequi* — Franz Joseph von Crequi, márkí (Fessler, uo.)
- 17 *Ebben a legnagyobb mester volt . . .* — Szalaynál: „. . . mindkét részről folyt az ágyuzás, a gömbhajítás, mely utóbbinak nagy mestere a keresztyény táborban, egy imént érkezett Gábor nevü ferences volt, kit a magyarok tüzes Gábornak híttak” (5. k. 317.). Horváthnál: „A löszereket leginkább . . . a lőpor rontó hatalmának kifejtésében leleményes eszü Gábor, ferenci szerzetes, igazgatta, kit a magyarok tüzes Gábornak neveztek” (6. k. 165.) — *Az utolsó budai basában*:

Lap: Sor:

- „... Gábor tüzes golyói oly égést támasztottak a várban, melyet öt óra hosszat nem bírtak eloltani a törökök. A hadsereg nem nevezte már a barátot másképp, mint »Tüzes Gábornak«, ez a név maradt rajta a történet lapjain is” (NK. 37. k.)
- 149 : 29 *a basa Isten büntetésével fenyegette a gőgösöket* — „Ha ismét ostromhoz nyúltok, Isten büntetni fog benneteket, prófétája, Mohamed, dicsőítésére. Gőgösökké váltatok: Isten a gőgösnek ellensége és büntetője.” (Szalay 5. k. 316.)
- 150 7 *Eszterházy János* — 1683-tól magyar gróf
12 *Ha restellíték a vérontást...* — „Ha restellíték a vérontást, akkor hagyjatok fel Budának vivásával s fogjatok hozzá a békekötés művéhez” — idézi Károly lotharingiai herceg naplójából Szalay. (5. k. 318.)
27 *Promontor* — Budafok régi neve
- 151 3 *vezérüket Lodront is agyontaposták* — „... egy dandár, nyolcezer spahi és jancsárból álló, Budakeszin és Szent-Pál völgyén keresztül a keresztyének jobb szárnyát megkerülte s a horvát gyalogokat oly zavarba hozta, hogy azok saját czredesüket is összetaposták, midőn Dünewald vértesei és a Bercsényi-huszárok szembejöttek rájuk” — írja Jókai *Az utolsó budai basában* (NK. 37. k.) Forrása: Szalay, 5. k. 326—27.)
5 *Dünewald* — (1620—1691) gróf, császári tábornagy
22 *nem minden »talpas«...* — „Derék katona, akinek mindegy, ha ma gyalogságnak használták s holnap lovasnak ültetik fel és úgy is verekszik.” (*Az utolsó budai basa*. NK. 37. k.)
28 *mit a török kakas-kapunak nevezett* — „... a megerősített alsó városba pedig három kapu vezetett: a folyamra nyíló alsó, a középső, s a Pál völgyére, a mai szép juhásznéra néző felső kapu (törökül: a kakas-, temető- és újkapu)” (Szalay, 5. k. 275.).
- 152 : 1 *Heissler tábornok* — Heissler, Donatus (megh. 1696.) császári tábornok
7 *Minden ágyuikból* — „E siker örömére Abdi basa háromszor adatott sorlővést minden ágyujából s négy új vörös zászlót tüzetett ki falaira: keresztyének bosszujára.” (*Az utolsó budai basa*. NK. 37. k.) Vö.: Szalay, 5. k. 327—28.
25 *A nála talált levélből meg lehetett érteni* — *Az utolsó budai basában* — Szalayra hivatkozva — közli is a levél teljes szövegét Jókai, pedig Szalay csak tartalmilag ismerteti azt. (5. k. 327.)

Lap: Sor:

- 152 : 33 *Augusztus 29-ikén* — a csata leírásának forrása — csak úgy, mint *Az utolsó budai basá*ban — Szalay. (5. k. 332—33.)
- 153 : 3 *Mercy* — Mercy, Claudius Florimund (1666—1734) gróf, kiváló császári fővezér
- 12 *Scherfenberg* — (vagy: Schärffenberg), Friedrich Sigmund (megh. 1688) császári tábornok
- 17 *svéd segédcsapatok* — Horváth említi, hogy „a svéd király másfél ezernyi dandárból álló segélye is megérkezvén” kezdődött az ostrom (6. k. 168.) — „Pár nap múlva még ezerkétszáz svéd is érkezett meg távol hazájából, az ostromban részt venni” — írja Jókai *Az utolsó budai basá*ban. (NK. 3. k.)
- 27 *A keresztyének vezérei közül* — Szalay jegyzetben közli a keresztény sereg felállítását, majd a döntő ostromot is elmondja (5. k. 331—32.); ugyanúgy Jókai *Az utolsó budai basá*ban is. (NK. 37. k.)
- 154 : 3 *A törökök utána rohannak . . .* — Szalay jegyzetben közli a történetet, Csereire hivatkozva. (5. k. 333.)
- 18 *Dunába fojtott zsidók* — Horváth csak általános, kegyetlen öldöklésről beszél. Jókai a vízvezeték alagútján menekülő zsidók végveszélyéről többször idézett elbeszélésében szól. (*Az utolsó budai basa*, NK. 37. k.)
- 25 *Petneházy Dávidot a diadal után nem sokára* — Jókai a történetet Csereinél találta (Cserei Mihály históriája 1662—1711. Újabb Nemzeti Könyvtár. Pest, 1852. 166. l.), és *Az utolsó budai basá*ban részletesen el is beszélte (NK. 37. k.)
- 155 : 3 *mikor kergeti őket valaki* — Szalay hatása érezhető e soron, mert ő azt írja a nagyvezérről, hogy Buda veszése után „Fehérvár felé rohant” (5. k. 334.).
- 7 *De La Verne* — (megh. 1686.) császári tábornok
- Wallis* — Wallis, Georg Oliver (1673—1744) császári tábornok
- 8 *Veterani* — Veterani, Johann Friedrich Anton Ambros (1630—1695) gróf, császári hadvezér
- 9 *Barkóczy* — Barkóczy Ferenc (megh. 1709.) 1685-től Zemp-lén vármegye főispánja
- 13 *az erdélyiek »Veterani apó»-nak hitték* — „Ha Veteraninak igaz *historicus*a lenne, Erdély a jóról szintén úgy megemlegethetné, mint Bastát a rosszról” (Bethlen, i. m. II. 20.) „... az ország ... úgy szerette mind az édes atyját...” (Cserei, 244.) *A két szászban ezt írta Jókai:* „[Veterani]

Lap: Sor:

- igen derék vitéz uri ember, a magyarságnak nagy védelmezője vala és a jó tréfát sem utálta.” (NK. 23. k. 88.)
L. még 171 : 6
- 156 fejezetcím: *Caraffa* — *Caraffa, Antonio* (1646–1693) olasz származású császári tábornok, kegyetlenkedéseiről vált híressé
- 8 *Hdrom nővére volt Tököli Imrének* — 1. az 126 : 6-hoz írt jegyzetünket!
- 9 *Eszterházy Ferenc* — (megh. 1758.) Borsod megyei huszár-tábornok
Eszterházy Pál (1635–1713) herceg, 1681-től az ország nádora
- 10 *Nádasdy István* — 1669-től Vas vármegye főispánja
- 157 : 12 *Természetétől fogva irigy* — „... természetes kegyetlensége s fanatismusa mellett leginkább is az emelkedési vágy és kincs-szomj játszatta véle ama borzasztó szerepet, mely nevét századokon keresztül iszonyat tárgyává tette a magyarok előtt.” (Horváth. 6. k. 179.)
- 20 *Ezt akarta megbosszulni azzal* — Szalay több oldalon keresztül mutatja be a békealkudozás levelezését. Jókai összevonta egy bekezdésbe az eseményeket. (Szalay, 5. k. 340–44.)
- 22 *Herman örgróf* — badeni örgróf volt (Vö. Szalay, 5. k. 344. és Horváth, 6. k. 185.)
- 158 4 *Ekkor Caraffa fölbérelt két markotányosnét* — Szalay csak egy kis jegyzetben számol be erről a szomorú epizódról, s azt állítja, hogy az asszonyt „Ujhelyi Erzsók”-nak hívták (5. k. 354.). Horváth, aki feltételezi, hogy az asszonyokat kínpadon vették rá a vallomásra, megjegyzi: „A fővádító... egy elvetemedett nő vala, kit emlékeink Tábori Erzsóknak neveznek” (6. k. 182.). „Ujhelyi Elisa, akit a magyarok Tábori Erzsóknak hívtak” — írja Fessler. (9. k. 392.)
- 16 *Reméli, kiemeli, hogy ...* — *Caraffa* levelét Jókai Szalaynál találta. (5. k. 347–48.)
- 18 *És Caraffa előtt „a gyanu annyi volt ...”* — Szalay idézi *Caraffa* földijének és magasztalójának mondását: „felségsértési ügyekben a gyanút bebizonyított bünténynek vette.” (5. k. 348.)
- 20 *I. Lipót ... utasításul adta* — az utasítás szövege Szalaynál. (5. k. 348–49.)
- 30 *A toll megtagadja a szolgálatot* — a bíróság összetételét, a neveket említi Szalay is (5. k. 349.) és Horváth is (6. k. 182.). Nem is tudunk többet mondani róluk, csupán annyit, hogy

Lap: Sor:

- a vérbíróság 1687 februárjától az év végéig működött.
- 159 : 19 *Keczer Endre s veje Zimmermann Zsigmond* — Horváth-nál (6. k. 180.)
- 23 *A vérszomju szörnyeteg* — Caraffa kegyetlen kivégzési módszerét szó szerint Horváth leírásából vette át Jókai. (6. k. 183.)
- 160 : 13 *Roth János megérté a veszélyt* — „... midőn királyfalvai Roth Jánost tizezer tallérért szabadon bocsátotta, gyanúba jött, hogy az elkobzások által nemannyira a közkincstárnak, mint önmagának akart pénzszerzési forrást nyitni.” (Szalay, 5. k. 355.)
- 22 *Géczy István* — ősi Nógrád vármegyei nemesi család sarja, Thököly török követe volt.
- 23 *Erdődy* — Erdődy György (1645–1714) horvát bán
- 26 *Hanem Caraffa még buktában is puhdra esett* — „De Caraffa, hatalmas pártolói kegyéből, nemcsak büntetlen maradt, hanem még jutalmakat is nyert: nemsokára pedig még arany gypjas vitézzé is neveztetett” — írja Horváth. (6. k. 185.)
- 161 fejezetcím: *Budavár elárulója* — a fejezet anyagát teljesen Szalay művéből merítette (5. k. 355–56.), de feldolgozta *Az utolsó budai basa* c. elbeszélésében is, ahol a német főhadnagyot, Funkensteini Funk Konrádnak nevezi (NK. 37. k.) Fesslernél, Horváthnál és Szalaynál egyaránt Fink Konrád nevű hadnagy szerepel.
- 163 : 15 *Francia tisztek is voltak* — Szalay jegyzetben beszél erről. (5. k. 377.)
- 27 *Egy azon évben kiadott hadi bulletin* — Buda visszavételéről számtalan korabeli kiadású bulletin, jelentés, röplap tájékoztató (Vö.: Kelényi B. Ottó: *Buda és Pest 1686. évi visszafoglalásnak egykorú irodalma*. 1683–1718. A Fővárosi Könyvtár Évkönyve. 5. k. 1935. 37–224.) és Némethy Lajos: *Budapest bibliográfiája*. Magyar Könyvszemle. 1879. 240–41. A bibliográfiákban felsorolt „hadi bulletinnek” áradatában nem találtuk meg a Jókai említette szövegűt, de Wagner idézett történeti művével való egyezések arra utalnak, hogy Jókai jórészt az ő beszámolójából merített. (Vö. a Keletkezése, forrásai c. fejezetünkben mondottakkal.)
- 164 : 10 *a nagyvezér sátora* — Szalay leírása szerint: „a nagyvezír sátora tizennégy toronnyal, mindenik torony arany gombbal.” (5. k. 363.)

Lap: Sor:

fejezetcím: *Erdély és az örökös királyság* — Szalay előadása alapján, de erős összevonásokkal

- 165 10 *Az öreg ur aztán nem is törődött tovább* — „Igy hala meg a jámbor Apaffi Mihály, ki papnak lett volna alkalmatosabb, mint fejedelemnek; nem volt neki semmi gondja az ország dolgaira . . . A vadászatot szerette s gyakorlotta ifjúságában, gyönyörködött igen az órákban, melyek sokféle formára csináltatván, renddel állanak vala a házában; mindenkör azok körül pepecselt . . .” (Cserei, i. m. 196.) Vö. *Török világ Magyarországon*. JKK. 383–84.
- 14 *Halála után* — I. Apafi Mihály 1690. ápr. 15-én halt meg. a fia — II. Apafi Mihály (1677–1713) 1681-ben választották apja utódául, de a császári udvar nem engedte, hogy elfoglalja a fejedelmi széket.
- 16 *mint Cserey Mihály írá* — Cserei (199.) nyomán már Jókai is utalt erre a *Koronát szerelemért* c. elbeszélésében, ahol Bethlen Gergely mondja a lánya után járó fiatal Apafinak: „Ha pedig egy ilyen magamforma nemes ember leányát veszi el kegyelmed, engemugyse az ágy alá vágta akkor kegyelmed a fejedelemsüveget” (NK. 23. k. 133.) — S valóban, a Bethlen Katával kötött házassága után Bécsbe kényszerült költözni, s onnan nem is távozhatott.
- 30 *Draskovics Miklós* — horvátországi nemes család sarja, Fráter Györggyel is rokonságban volt; országbíró. Az idézett jelenetet Horváthból vette át Jókai. (6. k. 195.)
- 13 *Minek volna az olyan ajtót betörni* — „Ezért mondá nékem egyszer Carafa, hogy én országot, státusokat emlegettem: Domine, qui per unam januam una clavi ingredi potest, stultus est, si scalas, fenestras et multas claves quaerit (Uram, aki egy ajtón egy kulccsal bemehet, bolond, ha lajtorját, ablakot és sok kulcsot keres)” — írja Bethlen (1. k. 377.). Megjegyezzük, hogy Bethlen feljegyzésére Szalay is utal. (5. k. 413.)
- 25 *Hanem aztán egy pár tüzes golyó* — „A fellegvár a harmadik gömbre, mely belé esett, megadta magát, a város éppen az elsőre: ez is az is feltétlenül” — írja Szalay. (5. k. 418.)
- 26 *Bárczaság* — termékeny vidék Erdélyben, túlnyomó része a régi Brassó-megyéhez tartozott. Ma: RSZK.
- 30 *„Ilyen olcsón adták el . . .”* — Nem pontos az idézet. Cserei ugyanis ezt írja: „Soha könnyebben sem pogány, sem keresztény egy országhoz s olyan könnyen nem juta, mint akkor

Lap: Sor:

- a német Erdélyhez, egy korbácsolás nélkül fejet hajtának.”
(177.)
- 167 fejezetcím: *Nándorfehérvár elfoglalása* — 1688. szept. 6-án szabadult fel Nándorfehérvár.
- 168 5 *a janicsárok által nagyvezérré kikiáltott Jengien* — „... a Nándorfehérvár alatt táborozó török hadak lázongása... folytatában Hasszán basát a szeraskirságból letévén, helyébe *Jegen* basát emelték...” — írja Horváth. (6. k. 207.)
- 10 *Czigány-szigetnél* — „... a Szávának úgynevezett cigány-szigetén felül egy mérföldre általkeltek a folyamon.” (Szalay, 5. k. 422.)
- 24 *Szendrő* — vagy Vég-Szendrő: régi szerb végvár a Duna és a Morava összeömlésénél. Ma: Smederovo (Jugoszlávia)
- 169 6 *a tábori tudósító* — Jókai hivatkozása Szalayn alapul, aki ezt írja: „Barkóczy huszárai és hajdúi háromszáz török nőt fogtak el, kik megannyian felvevén a keresztyénséget, része azonnal meg is férjesült” — de Szalay tudósítása is a „tábori tudósító” írásán alapul; Boethius Keresztély: *Ruhm-belorberter und Triumph-leuchtender Kriegs-Helm*... Nürnberg, 1686. (3. k. 568.) Szalay (5. k. 427.)
- 19 *Szolimán szultán, a III-ik.* — a hanyatlásnak indult török világuralom uralkodója (1647–1691), aki 1687-től volt szultán.
- 25 *Már Belgrád a mi várunk* — Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekek* c. gyűjteményében szerepel egy dal (Laudon és Belgrád címen), melynek egyes változataihoz ezt az öt sort is hozzáfűzte a nép. Megjegyzendő, hogy az *Ötödfélszáz énekek* kritikai kiadása szerint (Bp. 1953. 829.) az ének Belgrád 1789. okt. 7-i visszafoglalása feletti örömet örökíti meg, így Jókai tévesen alkalmazta itt a verset. Az ének megtalálható Erdélyinél is (Erdélyi János: *Népdalok és mondák* I–3. Pest, 1846–1848. 3. k. 134.), Jókai minden valószínűség szerint innen vette.
- 171 4 *Badeni Lajos* — (1655–1707) Lajos Vilmos badeni őrgróf, császári hadvezér
Derbent — boszniai helység; nem a dagesztáni (Kaukázus-vidéki) szovjet város
- 5 *Zvornik* — városi és püspöki székhely a Drina bal partján. Ma: IszvorNIK (Jugoszlávia).
- 6 *Unna* — a Száva jobbparti mellékfolyója (helyesen: Una)
- 8 *Orsova* — a Duna mellett fekvő város a régi Krassó-Szőrény

Lap: Sor:

- vármegyében. Ma: Orşova (RSZK). Orsova elfoglalására vonatkozóan Veterani ad beszámolt. (i. m. 21–24.).
- 171 : 10 *Vecchi* — „Batthyány Ádám, dunántúli főkapitány Kanizsát, Vecchi tábornok Szigetvárt már rég körül táborolva tarták. Szigetvár a tavaszon . . . megadta magát [1689]”. (Horváth, 6. 5. 210.)
- 15 *Csáky László* — (1641–1708) Barcsay és Apafi seregeiben harcolt, végül Badeni Lajos huszárezredese lett.
- 23 *Morava* — a Duna szerbiai, jobboldali mellékfolyója
- 24 *Redzseb szereszkier* — alább (171 : 28) Arub Redzseb basa
- 25 *Batocsin* — (helyesen: Batocsina) jugoszláviai község. A mellette 1689. aug. 30-án lezajlott csatát részletesen leírja Szalay. (5. k. 461–63.).
- 34 *Nisza* — Ma: Nis (Jugoszlávia). A csata dátuma: 1689. szept. 24.
- 173 7 *guszlica* — (vagy guzlica, guszli) citerához hasonló népi húros hangszer, mely különösen a déli szláv népek körében népszerű; *guszlicár* — e hangszeren játszó dalos
- 9 *A szájról-szájra hagyott népballadák között legkedveltebb volt* — „Egy ősrége élt e déli szláv népek közt, mely szerint egy oly fejedelem jószótatott szabadítójokul a török járom alól, ki tevéinek hátán messze földrészek általok soha nem látott állataival jövend hazájokba. A tábornok e regét ügyesen fel használta a nép rokonszenvének megnyerésére. Tevéje elég volt a nisszai martalékból, s azoknak hátaira most majmokat, kajdácsokat [papagály] s más külföldi állatokat tétetett. Részint e csel, részint hadainak szigorú fejelemben tartása s a keleti vallás eszélyes kiméltése által az arnótok [albánok], szerbek s a többi szláv népekben nagy rokonszenvet ébresztett maga s a császári hatalom iránt . . .” — idézi Horváth (6. k. 213.) és Szalay is, (5. k. 446–47.), de Szalay Csereire hivatkozva, aki azonban nem ilyen feltevésekkel beszél el a történetet.
- 24 *Rumélia* — a török birodalom európai részének régi elnevezése, amely 1864-től megszűnt.
- 174 : 8 *Brankovics György* — Szalay jegyzetben ezt írja: „Brankovics György, Rácz Györgynek . . . másod unokája, született Lippa környékén, 1645. . . Utóbb, Apaffi megbízásából több ízben a portánál volt munkás. 1680. tájban gyanuba jó Apaffi előtt . . . elzaratik, de rövid idő múlva szabadon bocsáttatik . . . 1683. Leopold által báróságra emeltetik,

Lap: Sor:

- 1688-ban grófi címet nyer a császártól. Meghalt 1711-ben Csehországban, Égerben, mint státusfogyó." (5. k. 446.)
- 174 : 16 *Illyria* — Ljubljana központtal bíró tartomány, mely magában foglalta Krajnát, Karintiát, Isztriát, Dalmáciát és Horvátország egy részét.
Moesia — történelmi terület a Duna alsó folyása és a Balkán hegység között
- 17 *Syrmia* — ősi római város (Syrmium) Alsó-Pannóniában, a Száva balpartján (Jugoszlávia)
- 21 *Karposz* — „A tatár kán... Karpost, ki magát öszves Albánia királyának hirdeté, az uszkubi hidfőnél nyársra vonatta.” (Szalay, 5. k. 450.)
fejezetcím: *Két civakodó közt a harmadik* — utalás egy latin közmondásra: *Inter duos litigantes tertius gaudet* (Két civakodó között a harmadik örül). A fejezet anyaga *Veterani* munkáján alapul (i. m. 23–25.).
- 175 : 29 *Zülfikár* — jelentős szerepet kapott Jókai *Török világ Magyarországon* c. regényében is (JKK. 4. k.), de ott fiktív regényalak! (vö. JKK. 525.)
- 176 : 2 *trifolium* — itt: három jómadár
fejezetcím: *A zernyesti csata* — e fejezethez l. a *Török világ Magyarországon* c. regény „Az utolsó nap” c. fejezetét (JKK. 4. k.) A csatát 1690. aug. 21-én vívták Heissler, Doria, Teleki, illetve Thököly.
Zernyest — község a régi Fogaras megyében. Ma: Zarnesti (RSZK).
- 20 *Küprili Musztafa* — (megh. 1691) albán származású török család származéka, aki a zalánkeméni csatában vesztette életét.
- 27 *Rigómező* — a Morava völgyében húzódnó medence neve
Ma: Kosovo-polje (Jugoszlávia)
- 177 : 27 *XIV. Lajos* — (1638–1715) már ötéves korában a francia trónra lépett s külső-belső sikerei révén kortársaitól a „Napkirály” nevet vívta ki. II. Rákóczi Ferencsel is kapcsolatba került.
- 32 *Veterani biztatta* — „De az udvar inkább Veteraninak adott hitelt, ki... a határtalanban bolyongott terveivel” — írja Szalay, aki az egész fejezethez bő anyagot nyújtott Jókainak (5. k. 452.)
- 178 : 4 *Heister* — Heister Siegbert (1696–1718) osztrák tábornagy, aki a kurucok ellen is harcolt.

Lap: Sor:

- Doria* — Johann Doria márki, császári ezredes, szerepel a *Török világ Magyarországon*-ban (JKK. 393.).
- 178 : 7 *a bozzain, a törösvádrin és a Vaskapunál* — a Déli-Kárpátok szorosait Szalay is ilyen sorrendben említi (5. k. 456.)
- 21 *Zernyestnél* — Thököly zernyesti diadaláról szól a *Török-világ Magyarországon* „Az utolsó nap” c. fejezete (JKK. 4. k.). Erre a csatára tesz — téves — célzást Jókai *A Damokosok*-ban is (JKK. 44. k. 186.)
- Tohán* — fogarasmegyei község, ma: Tohanul-Nou (RSZK).
- 30 *Magni és Noirquerques tábornokokkal* — e rész forrása Szalay (5. k. 478.), de megjegyezzük, hogy Magni grófként és Norcherként szerepelteti már őket a *Török világ Magyarországon* c. regényében is (JKK. 393.).
- 31 *Macsksíval* — Macskási Boldizsár (megh. 1700 körül) Belső-Szolnok vármegye főispánja volt, Thököly híve *Bethlennel* — Bethlen János (1613 – 1678) erdélyi történetíró, politikus, 1659-től kancellár.
- 32 *Mikessel* — Mikes Kelemen (megh. 1686.) háromszéki főkapitány, tanácsúr.
- Balacsán oláh bojár* — Szalay írja: „Egy Balacsán nevű bojár ... Szorbánnak az előbbeni havasalföldi vajdának veje” (5. k. 459.) Balacsán, Konstantin a Habsburgok híve volt s Havasalföld trónjára tartott igényt. (Vö.: *Török világ Magyarországon*. JKK. 402. és 529.)
- 33 *Brankován vajda* — Constantin Brancoveanu Vö.: *Török világ Magyarországon*. JKK. 528.)
- 179 8 *Henter Mihály* — háromszéki kapitány, aki később Rákóczihoz csatlakozott, tábornok lett s portai követ.
- 29 *Jól mondá csata előtt* — „Hogy pedig én rám senki ne panaszkodjék, ország generálisa levén elbúttam, im ezt a fejező szakállamat ide kegyelmetek köziben hoztam, s kész vagyok itt is meghalni” — mondja Cserei (200.) — Ugyanígy beszél Teleki a *Török világ Magyarországon* idézett fejezetében is (JKK. 4. k.)
- 180 2 *Hej kopasz! kopasz!* — a *Török világ Magyarországon*-ban így kiált fel Thököly: „Hej, kopasz, kopasz! ha te nem lettél volna Erdélyben, nem folyna annyi vér itten!” (JKK. 4. k.) A felkiáltás kissé rokon *A Damokosok*-beli Damokos Tamás jelmondatával: „Héj becsület, becsület! Ha te nem volnál, nem kellene énnekem most meghalnom!” (JKK. 44. k. 204.) — Thököly mondásának Cserei a forrása (205.).

Lap: Sor:

- 180 : 8 *a sereg egyik legderekkabb vezéréért* — Cserei írja, hogy „Hajsz-
lernernek nagy kedvessége levén a német udvarban, mert
híres vitéz generál vala”. (217.)
- 15 *Aspremont* — Aspremont-Reckheim, Ferdinand Gobert
(1643—1708) gróf, lotharingiai eredetű család sarja, 1691-ben
vette feleségül Rákóczi Juliannát.
- 27 *a keresztényszigeti mezőn* — szó szerint Szalayból, aki Csereit
idézi: Cserei szerint Thököly „előtte forgatván a világi dol-
gok változását, el nem borotvált szakállával állta elé” (Cserei,
206.; Szalay, 5. k. 465.)
Kereszténysziget — Szeben megyei község, ma: Cristian
(RSZK).
- 29 *Sándor Gáspár* — Vö.: Szalay, 5. k. 465.
- 181 : 1 *e sok marcona arc közül* — Jókai regényesebbre festi a talál-
kozást: a kortársi beszámoló szerint — s ez a hihetőbb
— nem Thököly könnyezett, hanem Zrínyi Ilona. „...ma-
gához hasonló szakállas főrendekkel fogadván Zrini Ilona
asszonyt, azok közül, a nagy zokogó sirás közben alig
tudhatta sok esztendőktől fogva nem látott hitves urát
igazán kiismerni” Babocsay Izsák: *Fata Tarczaliensia, azaz
Tarczal városának főbb változásai*, Rummy: *Monumenta Hunga-
rica*. Pest, 1815. 119.
- 27 *Viddin* — ma: Vidin, város a Duna jobb partján Bulgáriában
- 182 : 13 *maga is 40 ezer forint értékű holmiját veszté ott* — Szalay
beszél erről (5. k. 473.), s ugyanitt valószínűsíti, hogy az
áruló Andrea Carnero (Szalaynál: Cornero) lehetett.
- 28 *Ezek a hitlevél nevezetesebb pontjai* — a pontokat közli
Szalay (5. k. 479—82.) Az ún. „Diploma Leopoldinum”-ot
1690. okt. 16-án adta ki Lipót.
- 32 *approbaták* — a megerősítések, a királyi engedélyezés szöveg-
részei
compilaták — összeállítások a határozat pontjaiból
municipidlis jog — törvényhatósági jog
- 183 *fejzetcím: A zalánkeméni diadal* — forrása: Szalay, (5. k.
506—513.) Időpontja: 1691. aug. 18.
Zalánkemén — régi Szerém vármegyei kisközség. Ma:
Slankamen (Jugoszlávia)
- 184 : 20 *Souches tábornok* — Carl von Souches. (Vö.: Fessler, 9. k.
446.)
- 34 *Ezek a huszárokat* — Szalaynál: 5. k. 490.
- 185 : 10 *fekete kaptánt öltött magára* — „A jancsárok, Köprili Musztafa

Lap: Sor:

- példájára, ki fekete ködment vetvén magára, Allah kiáltással és kivont karddal a bényomultak közé rohant, a kétségbeesés elszántságával védelmezték magokat táborukban.” (Szalay, 5. k. 490.)
- 186 : 1 *Csernovics Arzén* — (kb. 1633—1706) ipeki szerb pátriárka. Említi Jókai a *Szeretve mind a vérpadig* c. regényében is. (JKK. 2. k. 163.)
- fejezetcím: *Tököli és Veterani* — I. Keletkezése, forrásai c. fejezetünkben mondottakat!
- 22 *Veterani maga meglrja* — i. m. 89—90.
- 187 : 8 *Ez már a harmadik volt* — II. Musztafa szultán (1664—1703) 1695-ben lépett trónra.
- 9 *Trónfoglalási kiáltványában* — „Isten, a kegyelmek korlátlan osztogatója, nekem szegény bűnösnek adományozta az öszves földi kalifaságát. Oly fájdalmak alatt, kik a kéjnek s a lusta nyugalom álmának engedik magokat oda, Isten szolgálói soha sem élvezték a béke örömeit . . . számos országainkat foglalták el a hitetlenek, a por fiai. Én tehát feltettem magamban, Isten segédével bosszút venni a pokol fajzatán és szemetlenül indítani ellenök a szent háborút” — idézi a kiáltványt Szalay (5. k. 516—17.).
- 17 *Bussy Rabutin* — Rabutin, Bussy de, Johann Ludwig (1642—1717) francia származású császári tábornagy. Sem Erdélyben, sem Magyarországon nem ért el katonai sikereket: jelentéktelen hadvezér volt.
- 19 *Frigyes Ágost* — „Erős” Frigyes Ágost (1670—1733) II. Ágost néven lengyel király is lett, 1697-ben.
- 20 *Nem csak a poharakat . . .* — „. . . a vendégeket mind kiúvá, s az ezüst tányért úgy egybehajtogatta, mint a papírost” — írja Szalay. (5. k. 517.)
- 25 *Daróczy Endre* — szerepel Csereiné (240.), Fesslernél (9. k. 455.) és Cseréi nyomán Szalaynál. (5. k. 536.)
- 31 *Lugos* — a hajdani Krassó-Szörény vármegye székhelye volt, ma: Lugoj (RSZK)
- 188 : 2 *temporizál* — időt nyer
- 20 *Négy óraker megirta Veterani* — I. Keletkezése, forrásai c. fejezetünkben. Veterani: i. m. 113.
- 23 *Veterani erre misét mondatott* — uo.
- 25 *Kétszer visszaverte* — Veterani: 114.
- 32 *Maga sem veszi észre* — Veterani: 114.
- 189 : 1 *Truchsess tábornok* — Wilhelm Truchsess von Wetzhausen,

Lap: Sor:

- régi osztrák katonacsalád sarja, maga is tábornok (Vö.: Fessler, 9. k. 458.)
- 189 : 2 *Hlvei kérve kéri* — Veterani: i. m. 115.
6 *emeljék ismét lóra* — Veterani, i. m. 115.
13 *Ezt írja róla a kortárs* — Jókai a Cserei-idézetet Szalay alapján közli (5. k. 521), ugyanitt találhatta Bethlen sorait is.
25 *Veterani-barlang* — a barlang történetét elmondja Szalay (5. k. 499—500.). A barlang a régi Krassó-Szörény vármegyében Dunatölgyes (RSZK) határában van a Duna balpartján a Kazán-szorosban L. még *Az arany ember*, JKK. 1. k. 4.
- 190 *fejezetcím: Zenta* — Bács-Bodrog vármegyei város, ma: Senta (Jugoszlávia) A csatát Savojai Jenő 1697. szept. 14-én nyerte meg.
6 *Béga* — a Tisza baloldali mellékfolyója, melyet a Temes folyóval két csatorna is összeköt.
15 *Jó szerencsére a lengyelek* — „... szerencsére a lengyelek, kik őt Szobieszky halála után királyukká választották, megmentették tőle Leopold hadseregét, s a császár valahára ismét eltálta emberét, kinek bizton átadható a fővezéri botot. Eugén szavójai herceg volt ez...” (Horváth, 6. k. 233—34.)
- 191 17 *az ifjabb Dzsafed basát* — Szalay, a fejezet forrásaként szolgáló leírásában „a kisebbik Dzsáfer basát” említi (5. k. 539.), Horváth is Kücsüg Dzsáfer-ként szól róla (6. k. 235.), Fesslernél Dgiaffer-ként szerepel (9. k. 464.)
29 *reddn* — lépcsős előugrás, terasz
- 192 17 *a lovasság ez alkalommal azt mivelte* — Szalay, 5. k. 565.
33 *Adana* — török kormányzóság (és fővárosa) Kis-Ázsiában Anatólia — Kis-Ázsiának nyugati része
34 *beglerbég* — a. m. „bégek bége”, kerületi vezető
- 193 : 24 *a véres tetemek halmai közül* — Szalayból (5. k. 566.)
- 194 : 1 *Szavojai Jenő ezért a zentai diadalért* — Jókai eddig Szalayt követte; — e néhány bekezdést azonban teljesen Horváth megfogalmazása szerint közli. (6. k. 236—37.)
fejezetcím: Karlóca — szerémségi város a Fruskagora aljában. Ma: Srijemski Karlovci (Jugoszlávia).
A karlócai béke — a békeszerződést 1699. jan. 26-án írták alá.
26 *hanem a török kormány* — a békepontokat tételszerűen felsorolja Szalay (5. k. 544—50.).
28 *Nikomédia* — a Márvány-tenger kisázsiai partján levő régi város, ma: Izmid (v. Iszkimid)

Lap: Sor:

- 195 : fejezetcím: *Zrinyi Ilona* — (1643—1703). A fejezet tulajdonképpen Horváth Mihály dolgozatának (*Zrinyi Ilona életrajza*. Pest, 1869.) bő kivonata, helyenként szó szerinti egyezéssel. L.: a Keletkezése, forrásai c. fejezetünket.
- 10 *Frangepán Anna* — „emelkedett lelkü büszke nő, kinek tettecrejét a hatalom és tündöklés vágya nem kevésbé éleszté, mint a hazaszeretet”. (Horváth: *Zrinyi Ilona*, 4.)
Rákóczy Ferenc — I. Rákóczi Ferenc (1645—1676) II. R. György és Báthori Zsófia fia
- 25 *Első férjét az anyja választotta* — „Valószínűleg az ő terve volt, főleg politikai célból, Ilona férjhez adása is I. Rákóczy Ferenc választott erdélyi fejedelemhez” (Horváth: *Zrinyi Ilona*, 5.)
A legelső magyar ember volt az — Vörösmarty verssora hangzik itt vissza: „A legelső magyar ember a király . . .” (*Fóti dal*)
- 32 *a trencsénhévízi fürdőn* — a későbbi Trencsénteplic, nagyhírű fürdőhely a Vág völgyében, Trencsén közelében. Ma: Trenčianske Teplice (Csehszlovákia)
- 196 8 *Kis kirdly volt* — I. Keletkezése, forrásai c. fejezetünket
- 19 *Gnade* — a. m. kegyelem. Vö. Keletkezése, forrásai c. fejezetünkkel!
- 24 *Báthory Zsófia* — (1629—1680) „férje anyjának Báthory Zsófiának és a jezsuitáknak közbenjárására kegyelmet nyert, s csak avval bűnhesztetett, hogy . . . bündijul 400.000 tallért [kellett] lefizetnie.” (Horváth: *Zrinyi Ilona*, 14.)
- 32 *Amely esztendőben fia született* — II. Rákóczi Ferenc 1676. márc. 27-én született, I. Rákóczi Ferenc pedig júliusban halt meg.
- 197 : 9 *a zsémbes anyós* — „A nagyasszony zsémbes, önfejű volt” — írja Horváth. (*Zrinyi Ilona*, 20.)
- 12 *a bölcsője lett megmérgezve* — „. . . azt hívék felőle, hogy nemcsak a gyermek, hanem még bölcsője is megbabonáztatott” (Horváth, *Zrinyi Ilona*, 24.)
- 23 *Kis Imre* — „pater Kiss Imre jezsuita” hamis végrendeleteiről sokszor tesz említést Horváth. (*Zrinyi Ilona*, 32—39.)
Caprara — Caprara, Aeneas Silvius (1631—1701) gróf, olasz származású osztrák tábornok
- 32 *végre teljesültek* — az esküvőt 1682. jún. 15-én kötötték meg Munkácson.
- 198 6 *uj szülötte* — Thököly és Zrinyi Ilona első gyermeke, György, 1683-ban született s halt meg.

Lap: Sor:

- 198 : 17 *Hisz minden kudarc* — L. Keletkezése, forrásai c. fejezetet
29 *Még ő vigasztalja a férjét* — a levelet Jókai — némi pontatlansággal — Horváth-ból vette át. (Zrinyi Ilona, 63.)
- 199 : 33 *A magas sziklahegyen épült* — Rákóczi Vallomásainak vonatkozó részletét Horváth történeti művében közli, innen idézi Jókai. (6. k. 127–28.)
- 200 : 33 *Végre komornyikomnak* — ugyancsak Horváth alapján (6. k. 128.)
- 201 6 *Ezeket a vallomásokat* — „... részint grosboisi remeteségében Páris mellett, részint Jenikőben, Törökországban irt...” (Horváth, 6. k. 126.)
- 202 : 24 *eladta Lengyelországban* — Vö. Horváth: Zrinyi Ilona, 77.
- 203 : 24 *a leánya egy császári tábornokhoz (Löffelholz) ment nőül* — Löffelholz, Georg Wilhelm báró, császári generális, Arad várának volt parancsnoka. (l. még 269 : 6)
- 204 : 5 *elfogott két tábornok* — „Az elfogott Heiszler és Doriáért cserében visszakapta feleségét, Ilonát. Ez volt legnagyobb nyeresége a harcból” — írja Jókai a *Török világ Magyarországon* „Az utolsó nap” c. fejezetében (JKK. 4. k.)
- 16 *Uj-Palánka* — Bács-Bodrog vármegyei város, ma: Nova Palanka (Jugoszlávia)
- 26 *Kis leánya született* — 1694-ben, de néhány hónap múlva meghalt.
- 205 3 *száműzték Bythinia Iz-Nikmid városába* — Vö.: Horváth: Zrinyi Ilona, 113. Megjegyzendő, hogy Horváth pár oldallal később ezt írja: „Nikomedia, török nevén Iszmit” (117.).
- 6 *Mikor Tököli és bujdosó társai* — l. Keletkezése, forrásai c. fejezetünket
- 14 *Komáromy* — (helyesen: Komáromi) János (megh. 1710.), Thököly hűséges titkára s bujdosásában is társa. 1697 és 1705 között írt művét Nagy Iván adja közre *Magyarországi és erdélyi bujdosó fejedelem Késmárki Tököly Imre secretariusának Komáromi Jánosnak törökországi diariumja és experientidja*. Bp, 1887. — A napló Horváth Mihály idézett monográfiájának is alapvető forrása.
- 21 *Komáromy Zrinyi Ilona utolsó menhelyét* — „E birtok, melyet Komáromy Virág-czifliknek vagy Virágmezőnek nevez, legkedvesebb lakhelye volt Ilonának” (Horváth: Zrinyi Ilona, 118.)
- 30 *Katholikus pap nem volt* — l. Keletkezése, forrásai c. fejezetünket

Lap: Sor:

- 206 : 28 *Galata* — ma: Galați (RSZK), jelentős dunai kikötőváros
- 208 : 2 *Rákóczy emléképein látható* — A *Szeretve mind a vérpadig* „Még egy várostrom” c. fejezetében ad át Tormássy Tiszánénak ilyen emlékérmét, s Jókai jegyzetben fűzi hozzá: „Ez volt az a ritka emlékérmé, tallérnyi nagyságú, amelyiknek az egyik oldalán magas domborműben Rákóczy Ferenc daliás mellképe látható, a másikon egy égő oltár (a hon-szerelem oltára), melyen a tüzet egy magyar hős alakja gyújtja meg, amelyre virágaikat hintik a három vallás nemtői . . . látható a bpesti n. muzeumban.” (JKK. I. k. 65.) A forrás ehhez is Horváth volt (6. k. 400.).
- 31 *Kollonicsnak az adórendszabályai* — részletesen beszél ezekről Horváth (6. k. 256–57.)
- 209 : 1 *a török Chalil könyve* — Vö. a 33 : 1-hez írt jegyzettel!
- 22 *Kollonics e jelszavát* — l. 123 : 24
- 26 *különösen Széchenyi Pál* — „Végre a sok tétova után Széchenyi Pál kalocsai érsek elhatározta magát, elvállalni az ország jogainak védelmét” — írja Horváth. (6. k. 261.)
- 210 : 3 *Kiss Albertét, az Ubrisikét, a Szalontaiét és Tokajiét* — az 1697. évi kuruc felkelésről írt lebecsülő jelzők Horváth-tól valók, aki ezt írja: „az említett vezérek [ti. Szalontai és Tokaji] egyike paraszt, másika közönséges talpas, . . . pártfclék is csőcselék nép” (6. k. 265–66.).
- 211 : 8 *Azt gondolta ki* — Horváth, 6. k. 276.
- 19 *Cserey Mihály emlékirata szerint* — (i. m. 314–15), azonban Jókai egy-egy szó erejéig megváltoztatja a Cserei-szöveget. A Cserei idézetre — lapszám megjelöléssel — Horváth is hivatkozik. (6. k. 278–79.)
- 28 *Utközben csakugyan összeesküdött* — Kölnben, 1696-ban
- 34 *sárosi várba* — a felvidéki Sáros-vármegye nevét adó Sáros vára a Rákóczi-mozgalom óta romokban hever.
- 212 : 21 *De Rákóczy átadta* — Jókai itt is Horváth érvelését teszi magáévá (6. k. 278.)
- 213 : 5 *Longueval kapitány* — lüttichi (Belgium) születésű császári százados
- 14 *Villars márki* — Villars, Claude Louis Hector herceg (1653–1734) francia hadvezér, bécsi francia követ
- 18 *Barbezieux* — Barbezieux, Louis François Marie (1668–1701) márki, francia miniszter
- 22 *Solari tábormok* — Vö.: Horváth, 6. k. 283. Ugyanitt adja

Lap: Sor:

- Rákóczi Ferenc 1701. ápr. 28-i elfogatásának történetét.
213 : 28 *Ott olvashatta még a falon* — a vers Horatius *Augustus Caesarhoz* c. ódája. A teljes (és helyes) szöveg:
„Justum et tenacem propositi virum
[non civium ardor prava iubentium.]
non vultus instantis tyranni
mente quatit solida . . .”
Mai fordításban:
„Igaz s kitartó, hűszivü férfiút
sem pártütőknek bujtogató dühe,
sem rémitő tyrannus arca
meg nem ijeszthet . . .”
(Bede Anna fordítása)
Horatius *Összes versei*. Bp., 1961. 186. — az idézet még egyszer szerepel a kötetben: 363 : 3.
- 214 4 *a három Vay testvért* — Vay Ádám, László és Mihály *Okolicsányi* — Okolicsányi Pál, a XVIII. században hírneves magyar jogtudós volt, kéziratos művére Horányi is hivatkozik. (*Memoria Hungarorum* . . . Bécs, 1776. 2. k. 693.)
Szluha — Szluha Ferenc (megh. 1729.) komáromi aljegyző, alispán, 1726-tól báró
Bercsényi Miklós (1665–1725) II. Rákóczi Ferenc országos főtábornoka, aki Rodostóba is elkíserte Rákóczit.
8 *Ez ember elsápadt . . .* — mint a Rákóczi fogságára és szökésére vonatkozó egész anyag, ez az idézet is Horváth-ból való (6. k. 283–84.)
20 *Kijelentem . . .* — Horváth, 6. k. 284.
25 *A jezsuiták, a kik ide juttatták* — Horváth említi, csak úgy, mint Wolf páter (215 : 7) szerepét (6. k. 284–85.)
23 *Berzeviczy Ádám* — Horváth, 6. k. 284.
25 *Óvdrnak* — Mosonmagyaróvár
33 *az utolsó pillanatig azzal biztatva* — ez az adat is csak Horváth Mihálynál fordul elő. (6. k. 286.)
216 fejezetcím: *Esze Tamás* — (megh. 1708.) a Rákóczi-szabadságharc előfutára, megindítója, majd ezredese
9 *Kiss Albert* — Esze Tamás társa, (Vö.: Horváth, 6. k. 300.)
21 *Rákóczy a hozzájok írt levelében* — a teljes levelet közli Szalay (6. k. 73–75.) A levél kelte: „1703. május 12-én, Lengyelországnak Brezna nevű várában.”
30 *Jaj már mi nekünk szegény népednek* — a népdalt közli Erdélyi gyűjteménye (*Népdalok és mondák*, 1. k. 335.) A *Szeretve*

Lap: Sor:

- mind a vérpadigban is éneklük a kuruc vitézek, az első sorban ezzel az eltéréssel: „Jaj már minékünk magyar nemzetnek”.* (JKK. 2. k. 10.)
- 217 : 1 *Szuhay Mátyás* — (megh. 1677.) a kuruc mozgalmak kezdetől labanc-ellenes, I. majd II. Rákóczi György seregében harcolt.
- 15 *Még nagy bosszúságra* — ezt az epizódot csak Horváth említi „Midőn Bécsből haza indult, a város kapujánál egy aranyat követelt tőle a vámós; ő megadta azt, de megesküdött, hogy majd nemsokára visszatér magának azt megteríttetni.” (6. k. 305.)
- 22 *Beszkid* — a Kárpátok külső homokkővonala
Klinecz — „[1703] junius közepén a Beszkéd alján fekvő Klinecz határszéli helységbe érkezett” — írja Horváth. (6. k. 303.)
- 24 *Dolha* — Máramaros megyei község, ma: Dovhé (SZU). Károlyi Sándor 1703. jún. 7-én verte szét a gyülekező kuruc fegyvereseket.
- 218 1 *Nem szabad elhallgatni a történetíróknak* — Vö.: *Szeretve mind a vérpadig* „A rongyos gárda” c. fejezetével, ill. az ehhez fűzött jegyzettel (JKK. 1. 27. és 2. k. 481.)
- 3 *rusznyák* — kárpátukrán
- 8 *Ocskay László* — (kb. 1680—1710) viharos életének szenteli Jókai a *Szeretve mind a vérpadig* c. regényét.
Borbély Balázs — A Rákóczi szabadságharc egyik időszaka ezredese. Vö.: *Szeretve mind a vérpadig* (JKK. 1. k. 482.)
- 11 *Danczkából* — Danzig, jelentős kikötőváros, ma: Gdansk (Lengyelország)
- 16 *Tisza-Becs* — régi Szatmár vármegyei község
- 27 *Ilosvay ravasz csellel* — erről a kuruc hadicselről szól *A huszti beteglátogatók* c. Jókai-novella; igaz, hogy ebben a kuruc vezért nem Ilosvaynak, hanem Rédey Ferencnek hívják. (NK. 12. k. 217.)
- 219 : 3 *Ilosvay Imre* — I. Bálint testvére (l. 228 : 9), Rákóczi ezredese, majd tábornoka
- 11 *azt írja az egykoru emlékiró* — Bethlen Miklós. Csakhogy az idézet Horváth-ból való (6. k. 311.).
- 24 *Míg Rákóczy Szathmár alatt* — Léva bevételét Jókai a *Szeretve mind a vérpadig*-ban is elmeséli. (JKK. 1. k. 44—46.)
Szathmár — Szatmárnémeti. Ma: Satu-Mare (RSZK) a régi Szatmár vármegye székhelye

Lap: Sor:

- 27 *Korpona* — ma: Krupina (Csehszlovákia)
- 28 *Dedk Ferenc* — Rákóczi ezred kapitánya. A halasi ütközetet 1703. okt. 3-án vívták. „Deák Ferenc Halasnál szétverte a félelmetes Kyba rác ezredes táborát, magát a vezért is megölte.” (*Szeretve mind a vérpadig*. JKK. I. k. 51.)
- 30 *Kíba* — (Helyesen: Kyba) János császári hadvezér. „Ez a Kyba volt a réme, pusztítója a magyar alföldnek. Sok nagy város keserü füstje szállt ellene panaszra az égbe” — írja Jókai a *Szeretve mind a vérpadig*-ban. (JKK. I. k. 51.)
- 31 *Borbély Balázs pedig Szolnokot vette be* — Szolnok bevétele: 1703. szept. 21.
- 220 4 *Nagy bosszúddal telve el* — „Károlyi Sándor, sógorával Andrassy Györggyel együtt, haraggal jött vissza Bécsből, otthagya a labanc tábort, s Bercsényihez csatlakozott: együtt vívják Tokaj várát.” (*Szeretve mind a vérpadig*. JKK. I. k. 51–52.)
- 8 *Nigrelli* — „Károlyba vissza nem térhetvén, Kassán akart egy kissé időzni s Nigrelli tábornoktól szállást kért. »Nincs már«, — válaszolt emez. — »Ha itt nem adnak, oda kell tehát mennem, ahol adni fognak«; s azonnal értekezésbe lépett a Tokajt vivni kezdett Orosz Pállal” — írja Horváth. (6. k. 317.)
- 15 *Az utóbbi épen fehér barát volt* — Jókait itt megcsalta emlékezete. A valójában *minorita* szerzetes Andrassy keresztnéve *Miklós* volt. Így nevezi maga is *A lőcsei fehér asszonyban* (JKK. I. k. 200.), de már a *Szeretve mind a vérpadig*-ban Mihályként említi (JKK. I. k. 48.), ahol ezt írja: „Furcsa is volt az: egy magyar dalia, fehérbarát csuhában, csak-hogy a corda helyett széles öv van kötve a derekára, s arról nem az olvasó, hanem a rezes kard csügg alá”. Ocskay azt mondja róla: „Ő vezeti a »tatár csapatomat«. Azok azt hiszik, hogy dervis, tűzbe-vizbe mennek utána.” (i. m. 49.)
- 24 *Forgách Simon* — (1669–1730) gróf, tábornok, majd tábornagy
- 25 *Kohári István* — (megh. 1731.) reakciós magyar főúr, Thököly-ellenes magatartásáért grófi rangot, Rákóczi-ellenességéért pedig az örökös honti főispán címet kapta, 1714-től országbíró és titkos tanácsos.
- 13 *Schlick* — Schlick, Leopold (1663–1723) császári tábornagy. *Ritschán* — Ritschan Ádám báró, császári generális.
- 16 *Zólyom* — város a Garam mentén, ma: Zvolen (Csehszlovákia).

Lap: Sor:

- 220 : 19 *Ez volt az első valódi ütközet* — Vak Bottyán és Ocskay párviadalát a *Szeretve mind a vérpadig* „Párbaj a harcmezőn két hős között, akiknek a testét nem fogja sem kard, sem golyóbis” c. fejezetében meséli el Jókai. (JKK. I. k. 94–96.)
- 33 *Bajmóc* — Nyitra megyei község és vár, ma: Bojnice (Csehszlovákia).
Winkler — Winckler Vilmos gyalogos ezeres kapitány (Vö.: *A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára*. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. 5. k. 1897. 48–49. és Esze Tamás: *Kuruc vitézek folyamodványai*. Bp. 1955. 432.)
- 222 5 *Ebeczky István* — az Ebeczkyek nagy szerepet játszottak Rákóczi hadseregében. Ebeczky István annak az ezrednek lett parancsnoka, amely 1711 januárjában a labancokhoz állt át. (Vö.: Esze, i. m. 311.)
- 13 *Lőcse* — Kassától északnyugatra fekvő felvidéki város, ma: Levoča.
- 14 *Szepesvár* — ma: Spišske Podhradie (Csehszlovákia).
Csáky Mihály — (megh. 1734.) kuruc altábornagy.
- 15 *Görgey János* — „Szepesvárat annak ura, Csáky Mihály, szintén német labancokkal védelmezte Görgey János kuruc hada ellen, mignem a várur egy himző szolgája a német kapitányt megsebesítvén, oly rémületet okozott a várban, hogy az pár nap mulva megadta magát.” (Horváth, 6. k. 319.)
- 17 *Gács* — a Rákóczi-korban Nógrád vármegye székhelye. Ma: Halič (Csehszlovákia).
Ráday Pál — (1677–1733) II. Rákóczi Ferenc köznemesi származású diplomatája, a „Recrudescent . . .” s más kuruc kiáltványok szerzője.
- 18 a *Balassák* — „Borók és Kékkő . . . urai, a b. Balassák is kurucokká lévén . . .” — írja Horváth. (6. k. 319.)
- 22 *Morva* — Morava vagy March: a Duna bal oldali mellékfolyója Csehszlovákiában.
Marcheck — (helyesen: Marchegg) Alsó-Ausztriai község.
Schlosshof — Vö.: Horváth, 6. k. 319.
- 223 4 *Széchenyi Pál érseket* — „Széchenyi Pál kalocsai érseket, ki . . . az egész nemzet tiszteletét megnyerte, szólitá fel a közbenjárásra.” (Horváth, 6. k. 322.)
- 26 *Ebben az időben történt az* — Horváth lábjegyzetben közli a történeteket, hivatkozva forrására is (*Histoire des révolutions de Hongrie*. I–6. k. Hága, 1739. 5. k. 341.) Horváth,

Lap: Sor:

6. k. 341.) Forgách 1704 áprilisában pártolt át Rákóczihoz.
- 223 : 30 *I. József* — (1678—1711) I. Lipót király idősebb fia, 1705-től magyar király.
- 224 : 22 *Ekkor adta ki . . .* — Miskolcon, 1704 januárjában.
28 *Végzi azon, hogy . . .* — a manifesztum zárószavait Horváth idézi (6. k. 329—30), de Szalayra hivatkozva.
- 225 : 1 *A gyöngyösi békealkudozás* — 1704 márciusában folytak a tárgyalások.
7 *Pálffy János* — (1664—1751) Horvátország bánja, később országbíró, majd nádor. 1709-ben tábornagyi rangot kapott.
8 *Herberstein* — Herberstein Leopold gróf, császári generális.
15 *Veszprémben a nagyprépost* — Heister veszprémi kegyetlenkedését elmondja Horváth. (6. k. 345.)
18 *Koronczó* — Győr megyei kisközség. Forgách csatavesztése 1704. jún. 13.
20 *Szomolyán* — vagy: Szomolány, a régi Pozsony vármegye községe. Ma: Smolnice, Csehszlovákiában. Ocskay 1704. máj. 28-án verte itt meg Ritschán seregeit s ejtette foglyul a fővezért.
30 *egész Bécs városig hatolt* — Ocskay haditettét külön fejezetben írja le Jókai a *Szeretve mind a vérpadig* c. regényében. („Az égő klastrom.” JKK. I. k. 107—17.)
31 *egy egész éjt ott töltött . . .* — Matyasovszky kancellárnak az esetet elpanaszló levelét Szalay is, Horváth is közli, de Jókai szövege Horváthra utal. (6. k. 346.)
32 *azt a két párducot* — „Volt a császárnak két betanított párduca is, amikkel őzekre, dámvadakra szokott vadászni. Azokat is lelőtték és megették . . .” *Szeretve mind a vérpadig* (JKK. I. k. 116.)
- 226 : 8 *Rabatta* — Joseph Rabatta gráci várparancsnok, szentgottvárdi vereségét Fessler is ugyanígy említi. (9. k. 543—44.)
fejezetcím: *A nagyszombati ütközet* — a történetet Jókai részletesen elmondta a *Szeretve mind a vérpadigban* (a „Balahó uram tempója” c. fejezetben. JKK. I. k. 151—58.)
- 17 *Hochstädt* — (helyesen: Höchstädt) bajor város. Itt aratott 1703. szept. 20-án Villars francia tábornok serege győzelmet a császáriak felett.
- 24 *Maga Széchenyi érsek jegyzé fel* — Forrása Horváth (6. k. 345—46.).
- 227 : 1 *Érsekújvár* — ma: Nové Zámky (Csehszlovákia). Rákóczi hadai 1704. nov. 16-án foglalták el.

Lap: Soa

- 227 : 21 *Tirna patak* — (helyesen: Trnava) a régi Pozsony megyében, Nagyszombat (Trnava) mellett (Csehszlovákia).
- 22 *Parna patak* — kis északkelet-szlovákiai patak.
- 32 *a francia vezér Feirville* — Feirville d'Hériny ezredes. A *Szeretve mind a vérpadig*-ből vette át Jókai a jelenetet, ahol szinte szó szerint így írja le az eseményt. (JKK. I. k. 155.)
- 228 9 *Ilosvay* — Ilosvay Bálint, I. Imre testvére, Rákóczi lovas ezres kapitánya. (Vö.: 219 : 3.)
Sréter — Sréter János ezredes, dandárnok. (Vö.: *Szeretve mind a vérpadig*, JKK. I. k. 155.)
- 229 3 *Czobor Márk* — grófi származású tábornok, később 1715 és 1723 között főajtonálló.
- 19 *Scharodi* — Jókai a *Szeretve mind a vérpadig*-ban szintén szerepelteti Scharódit. Bemutatásakor Scharada Nepomuként ismerjük meg (I. k. 55.), itt kapja a Sárady nevet, de a nagyszombati áruláskor már Sárosyként szerepel az „Alter ego (Másik magam)” c. fejezetben. (I. k. 159.)
- 230 5 *Fehér hegyek* — a Kis Kárpátok része, Pozsonytól északnyugatra.
- 19 *Babócsay labanc kapitány* — valószínűleg Babócsay Ferencről van szó, aki 1704 elején állt át a kurucsághoz. (Vö. Téglás Tivadar jegyzetét a *Szeretve mind a vérpadig*hoz. JKK. I. k. 505.)
- 231 : fejezetcím: *A „Libertas”* — A fejezet anyagát készen kapta Jókai Horváthtól. (6. k. 370–73.) L. Keletkezése, forrásai c. fejezetünket.
- 3 *Vágujhely* — vágvölgyi község. Ma: Novémeszto nad Vahom (Csehszlovákia).
- 4 *Beczkó* — Vág parti kisközség fölött emelkedő vár. Ma: Beckov (Csehszlovákia). Vö. a *Szeretve mind a vérpadig*: I. k. 173. és 506. lapon található jegyzetekkel.
- 10 *Egy híres hadvezér* — Montecuccoli hangoztatta, de Macchiavelli hatásaként. (Erre utal Jókai kérdése: „talán kettő is?”)
- 17 *tallér* — a tallér értéke mintegy 2,5 magyar forintnak felelt meg. (Vö.: Esze, i. m. 557.)
- 232 1 *részről veretett pénzt* — a libertás 10 polturából állott, az első években 22 dénár volt. Vö.: Hildenstab György: *Közgazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában*. Székelyudvarhely, 1912. 64. és Esze, i. m. 557.)
- 11 *a rézpenznek kényszer-évfolyama volt* — az 1705. jan. elsejei lévai gyűlésen azt kívánta Rákóczi, hogy az „hozna végzést,

Lap: Sor:

- mely a rézpénznek kényszerített folyamata adta az országban." (Horváth, 6. k. 372.)
- 232 : 19 az újabban kibocsátandó — az 1706. jan. 25-re összehívott miskolci gyűlésen „rendeltetett, hogy a pénzek finoman metszett Mária képére veressenek... továbbá végzésé lőn az is, hogy e pénzzel zálogot váltani s adósságot tisztázni is lehessen". (Horváth, 6. k. 429.)
- fejezetcím: *Rákóczy nemzeti hadserege* — a fejezet forrása Horváth, akinek szövegezését szinte szó szerint vette át itt is Jókai. (6. k. 373–76.)
- 13 Róth János — Rákóczi ezredese.
- 17 Limprecht — Horváthnál (6. k. 374.)
- 18 Czelder Orbán — (1674–1717) kuruc brigadéros, aki 1703-ban csatlakozott a kurucokhoz, 1705-ben ezredes s Rákóczi egyik legelső reguláris ezredének szervezője lett. (Baksay Zoltán: *Czelder Orbán a Rákóczi szabadságharc brigadérosa*. Századok, 91. évf. 1957. 751–772.) L. még Szeretve mind a vérpadig. JKK. I. k. 384.
- 234 : fejezetcím: *I. Lipót halála* — 1705. máj. 5-én halt meg.
- 17 „*aequo pede pulsat...*” — idézet Horatius: *Sestiushoz* c. ódájából. Első sora hiányos. A teljes szakasz: „[*Pallida Mors*] *aequo pede pulsat...*” Modern fordítása: „Egyformán bezörög kalyibáknak az ajtain s királyi kapún a sápasztó Halál” (Justus Pál fordítása. Horatius *Összes versei*. Bp. 1961. 66–67.)
- 24 *Haldós dgydn azt rendelte* — „Mondják, egy izben azon óhaját fejezte volna ki, hogy története hibáival együtt irassék meg, miszerint fia abból tanuságot meritessen.” (Horváth, 6. k. 379–80.)
- 235 3 a magyaroknál annyira gyűlölt Heistert — „... a gyűlölt Heister helyébe gróf Herbeville bízott meg a császári hadak vezérlésével.” (Szalay, 6. k. 242.)
- 9 a hosszantartott nagyszombati békealku — 1705. okt. 27-én kezdődött s 1706. júl. 30-án szakadt meg.
- 14 a kurucságot... elnyelte a Bakony és a Somogyság — „A Bakony és a Somogyság nyelte a kurucot, írta Bercsényi Károlynak.” (Thaly Kálmán: *Bottyán János*. Pest, 1865. 63.)
- 19 hatezer ddn lovas — „Herbeville gyalogsága több ezer ddnal öregbülván...” — írja Szalay. (6. k. 246.)
- 236 : 14 a zslbbi ütközet — 1705. nov. 10-én.
- 29 Hannibal extra portas-t csinált — tréfás latin szójáték, jelentése:

Lap: Sor:

- a kapun kívüli Hannibált csinált. Utalás a római történelemből fennmaradt vészkiáltásra: „Hannibal ante portas!” — magyarul: „Hannibál a kapuk előtt van!”
- 236 : 31 *Bécs városáig vitte fegyvereit* — „a diadalmas Bottyán ismét Bécs külvárosaiig portyáztatá fürge kurucait” — írja Horváth. (6. k. 415.)
- 237 : 9 *Egyszer épen magát a császár* — forrásait Téglás Tivadar jegyzetei mutatják be a *Szeretve mind a vérpadig* „A Spinnerin am Kreuz előtt” c. fejezet kapcsán. Ez a fejezet tartalmazza a merész kalandot. (i. m. 289—94.)
- 15 *az angol követ Stepney* — Stepney, George
- 18 *A fejedelem örömmel fogadta* — a hazaérkező Rákóczi fogadtatását — Thaly nyomán, annak leírását sok helyütt kiszínezve — a *Szeretve mind a vérpadig* „Csupa fény” c. fejezetében dolgozza fel Jókai. (JKK. 1. k. 233—61.)
- 24 *allonge parókás* — hosszú, bodorított fürtű parókát viselő
- 238 3 *a cseh kancellár* — Wratislav, Johann Wenzel báró (1670—1712). Vö.: Horváth, 6. k. 434.
- 10 *Nem kétlelem . . .* — a levél szövegét Horváth közli ugyan, de Jókai nem idézi szó szerint, (6. k. 434.)
- 23 *„Fenséged, fájdalom . . .”* — Wratislav és Rákóczi beszélgetésének Jókai által is idézett szövege teljes egészében megtalálható Horváthnál. (6. k. 435.)
- 239 : 20 *a győrvári diadal* — Győrvár: Zala megyei község. A csata 1706. nov. 6-án zajlott le.
- Andrassy István* — szerepel a *Szeretve mind a vérpadig* c. regényben is, de alakját *A lőcsei fehér asszonyban* rajzolta meg.
- 24 *Esztergom ostroma* — a kronológiai sorrend nem helyes: Esztergomot szept. 14-én adták fel a császári seregek, de Stahrenberg már szept. 25-én vissza is foglalta.
- 240 1 *Vetésy* — (helyesen: Kökényesdi) László, aki francia nyelvű leveleit mint „baron de Vetes” írta alá, Szatmár megyei köznemes család sarja. 1704 tavaszán csatlakozott a szabadságharcba, és Rákóczi bajor, majd francia követe volt. (Vö.: Köpeczi Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Bp., 1966. 104.)
- 4 *így szól ez a magyar diplomata* — Vetésy levelét idézi Horváth. (6. k. 453—54.)
- 9 *Tige* — Tige, Karl (megh. 1729) 1726-tól erdélyi katonai főparancsnok volt, előbb is császári szolgálatban állt.
- 10 *Kocsárd* — (vagy Székelykocsárd) egykori Aranyos székbeli

Lap: Sor:

- község. Ma: Lunca-Mureşului (RSZK). Pekry hajdú 1707 februárjában többször is megütköztek itt Tige seregével. Pekry — Pekry Lőrinc, Rákóczi tábornagya. Szerepel a *Szeretve mind a vérpadig*-ban is.**
- 240 17 *A fényes ünnepélynek* — az 1707. ápr. 5-én végbement fejedelemmé választás menetét Jókai Horváth leírásából merítette (6. k. 471—73).
- 241 10 *május 16-ra* — 1707-ben.
fejezetcím: *Az ónodi országgyűlés* — 1707. máj. 16.—jún. 22. között.
- 15 *A körömi fenyéren* — Köröm: Zemplén megyei fennsík, Ónod közelében, a Sajó bal partján.
- 242 : 22 *török búza* — a kukorica, tengeri népies neve.
- 243 28 *Okolicsányi Kristóf* — a Liptóból Árvába, Szepesbe, Turócba, Biharba és Nógrádba származó nemesi család sarja Turóc megye alispánja volt.
Rakovszky Menyhért — (megh. 1707.) Turóc megye jegyzője volt. Az ónodi véres eseményekről röviden számol be a *Szeretve mind a vérpadig*-ban: „Itthon az ónodi országgyűlés hírei vártak rá [ti. Ocskayra. VF.] — Nehéz esetek hírei. — Turóc vármegye követeit, Rakovszkyt, Okolicsányit az országgyűlés termében, a fejedelem előtt vagdalták össze a rendek. Az első vágást maga Bercsényi mérte Rakovszky fejére, a másodikat Károlyi Sándor; Okolicsányi nem halt meg elég jól a színhelyén, annak még a fejét is vették.” (JKK. I. k. 331.)
- 31 *Eszterházy Dániel* — E. Mihály fia, volt császári ezredes, majd kuruc tábornok (Nagy Iván, i. m. 4. k. 96.).
a két Ilosvay — Ilosvay Imre ezereskapitány és Ilosvay Bálint Bereg megye szolgabírája (l. 218 : 27 és 228 : 9 alatt is).
- 245 4 *Hát ezt érdemlettem-e tőled?* — a beszéd e részletét közli Horváth (6. k. 481.).
- 16 *Klobusiczky* — Klobusiczky Ferenc báró (megh. 1717.) zempléni alispán, Zaránd megye főispánja, 1705-től kezdve pedig Rákóczi táborában a Consilium Oeconomicum elnöke, Vö.: Nagy Iván i. m. 6. k. 278—79.
- 246 : 24 *E tragikus eset emlékére* — „Na de hagyján! Rakovszky, Okolicsányi véretől csak Turóc vármegye tanácsasztalának a zöld posztója változik veressé. — De nagyobb dolog is történt ott annál. — A szövetséges rendek kimondták az

Lap: Sor:

- ónodi gyűlésen, hogy »eb ura a fakó!« — Nagy szó volt az! Letették a koronás királyt!» (*Szeretve mind a vérpadig. JKK. I. k.*)
- 247 8 *E végzésnek a kirdlypárti magyarok* — Vö.: Horváth, 6 k. 495.
Eszterházy Pál — (1635—1713) herceg, 1681-től nádor.
- 18 *Pekry uramtól pedig ott méhetett be* — Pekryről így beszélteti Jókai Bercsényit: „a balszárnyon a szerencsétlen Pekry vezényel még szerencsétlenebb mezei hadakat” (*Szeretve mind a vérpadig. JKK. I. k. 339.*)
fejezetcím: *Nagy urak játéka* — a fejezet forrásul Horváth szolgált. (6. k. 505—11.)
- 248 2 *a bajor kirdly* — Miksa Emánuel választófejedelem (Vö.: Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc Bp. 1955. 286.*)
- 5 *Azt várta, hogy eléje vigyék* — „... igéri neki [ti. a bajor királynak] Rákóczi, hogy mihelyt vele s hadaival egyesülhet, őt azonnal megválasztatja magyar királlyá. Az egyesülés Slácián keresztül történhetik meg legkönnyebben, hova Rákóczi elejébe fog menni a maga hadaival.” (Horváth, 6. k. 522.)
- 8 *I. Péter* — I. (Nagy) Péter (1672—1725) 1689-től orosz cár
- 13 *szász Ágoston* — (1670—1733) 1694-től szász választófejedelem, 1697-től — II. Ágost néven — lengyel király
- 14 *Leszczinszky Szaniszló* — (1677—1766) kétszer is volt lengyel király: 1704—1709 és 1733—1735 között
- 16 *XII. Károly* — (1682—1718) svéd király volt 1697-től
- 249 22 *a porosz kirdly fia* — Frigyes Vilmos (Vö.: Horváth, 6. k. 543—45. és Köpeczi—R. Várkonyi: i. m. 286.)
- 25 *a dán kirdly* — Horváth, 6. k. 527.
- 250 10 *Eszterházy Antal* — (megh. 1722.) pápai kapitány, Rákóczi tábornagya.
Kisfaludy — Kisfaludy László ezereskapitány
- 12 *egy hatalmas várukat* — Jókai a *Szeretve mind a vérpadigban* leírja Wsetin (helyesen: Vsetin) várának meghódítását. „Egész társzekererek vitték el Wsetinből a prédául nyert arany-ezüst kincseket.” (JKK. I. k. 330.)
- 21 *Bornemisza János* — őrmester, később hadnagy Rákóczi hadseregében
- 25 *Szempcz* — vagy Szenc község a régi Pozsony megyében. Ma: Senice (Csehszlovákia).

Lap: Sor:

- 251 : 13 *Viard* — Peter Viard császári tábornok
18 *Bercsényi ezt írja* — a levelet Horváth közli (6. k. 503.)
23 *praesentíval* — a. m. „jelenlét”, de ez itt nyilvánvalóan elírás a forrásban is helyesen idézett „praetentio” (a. m. hivalkodás, elbizakodottság) helyett.
26 *vigasztaldsom* — Károlyi „consolatióm”-at ír
- 252 : 16 *Két nevezetes vára volt* — „... hogy a hadsereg tettvégya le ne lohadjon, idebenn kellett a számára valami munkát keresni. Kettő kínálkozott: Lipótvár vagy Trencsénvár elfoglalása” — írja Jókai a *Szeretve mind a vérpadig*-ban (JKK. I. k. 333.), s a továbbiakban elmondja Rákóczi döntésének történetét.
17 *Lipótvár* — a Nyitra megyei Újvároska (ma: Mestečko, Csehszlovákia) községhez tartozó, a Vág jobb partján fekvő vár
- 253 : 23 *Ugyanaz a Szunyoghyné* — Szunyoghy Ozmonda kémkedését és árulását, elfogatását és megszegyenyítését használja fel Jókai a *Szeretve mind a vérpadig* „Beliál leánya” c. fejezetében (JKK. I. k. 182–200.). Szunyoghy Ozmondára nézve Téglás Tivadarnak a regényhez írt jegyzeteihez utaljuk az olvasót.
25 *a hajdúk elfogták* — Ocskaynak jelenti a küldönc, hogy „mikor végigjöttem az utcán, éppen akkor hurcoltak a városházához egy asszonyt, akin semmi öltözet sem volt” (*Szeretve mind a vérpadig*, JKK. I. k. 186.). Szunyoghyné további szerepével kapcsolatban magára Jókaira (s nem a történetírókra) utalunk.
- 256 : 7 *És ezalatt a harc alatt* — Ocskay mulatozását nagyon realizstikusan rajzolja meg Jókai a *Szeretve mind a vérpadig* „Delianca” c. fejezetében. (JKK. I. k. 321–56.)
27 *Nagy-Tapolcsány* — Horváth Kis-Tapolcsányt említ (6. k. 531.) s ez a helyiség a régi Bars megyében fekszik. Ma: Tapolčianky (Csehszlovákia).
- 257 : fejezetcím: *Hősök után drulók* — a fejezet anyaga megtalálható Horváthnál. (6. k. 531–37. és 549–51.)
1 *Azt írja Rákóczy* — Horváth közli Rákóczi mondásaként. (6. k. 531.)
21 *Bezerédj* — (helyesen: Bezerédj) Imre (1679–1708) Tolna megyei birtokos nemes, kuruc brigadéros, ezeres kapitány, aki Pálffy János császári tábornokkal folytatott titkos tárgyalásai során árulást tervezett Rákóczi ellen, de ezt fel-

Lap: Sor:

- fedték s ezért 1708. szept. 5-én kivégezték. (Vö.: Lukinich Imre: *Bezerédi drulásdról*. A Bécsi Történeti Intézet Évkönyvei, 1933.)
- Botka — Bottka Ádám Bezerédj Imre vicekapitánya volt. Minthogy az árulásban részt vett, őt is lefejezték.
- 257 : 27 *Jellasic* György — a szerémi rácok és az eszcki németek vezéréként 1708. szeptemberében szenvedett vereséget a kurucoktól.
- 28 *Fluck* — császári lovas-ezredes
- 258 1 *Csajághy* — (helyesen: Csajági) János Rákóczi ezeres kapitánya, majd brigadérosa. (Vö.: Esze Tamás: *Kuruc vitézek folyamodványai*. Bp. 1955. 465–66.)
- 3 *Mező-Madaras* — kisközség a régi Maros-Torda megyében. Ma: Mădăraşul-de-Câmpie (RSZK).
- 10 *összehívta a szövetséges rendeket* — az eredetileg Tállyára hirdetett gyűlés 1708. nov. 18-án Patakon nyílt meg.
- 11 *Tolvaj Gábor* — Horváth-ból: „... magához kísértette Tolvaj Gábor ítélőmestert, ki még 1707-ben az ónodi gyűlés előtt fegyverszünet ajánlatával küldetvén Bécsből a felkeltekhez, akkoron elfogatott s azóta szoros őrizet alatt tartaték.” (6. k. 535.)
- 259 : 2 *nota Rákóczyana* — a Rákóczi-per. A pozsonyi országgyűlés 1709. júl. 14-én fogadta el a törvényjavaslatot.
- 3 *corpus juris* — a *Corpus Juris Hungarici* (Magyarország törvényainek tára) a magyar törvények gyűjteménye: két összefoglaló munka együttes megjelölése. A régi Corpus Juris-t, amely az 1848-ig keletkezett végzéseket (dekrétumokat) tartalmazza, az 1867 után keletkezett törvényeket összefoglaló új Corpus követi. Milleniumi emlékkiadása Márkus Dezső szerkesztésében 20 kötetben jelent meg 1896-tól kezdve folyamatosan. A Rákóczi-felkelésben való részvételről szóló törvény „... mint törvényes királyuknak s a hazának nyilvános ellenségeit és mint árulókat s az igaz szabadság felforgatóit a jelen határozat erejével összesen és egyenként törvényesen száműzötteknek s... mindenütt üldözendőeknek s elfogandóknak” nyilvánította. A törvény-cikk száma: 1715. évi decretum 49. törvénycikk. (i. m. 481.)
- 13 *A százkaru óridsnak legerősebb karja* — Vö.: Horváth, 6. k. 552.), továbbá *A lőcsei fehér asszony* c. regényét
- 23 *Lobumirszky* — (helyesen: Lubomirszky) Tivadar Rákóczi-val és a magyarokkal rokonszenvező lengyel család sarja.

Lap: Sor:

- A *Szeretve mind a vérpadig*-ban így szól róla Ocskay: „A szepesi gróf! a XIII város hűbérnöke. A lengyel Jóbarát!” (JKK. I. k. 195.)
- 260 11 *zsoldjába fogadta* — Horváth, 6. k. 556–57.
a svéd király — XII. Károly (1682–1718.) Ott voltak... XII. Károly Pultavánál harcolt ezredei” — írja Jókai a *Szeretve mind a vérpadig*-ban (JKK. I. k. 332.) A poltavai csata 1709-ben zajlott le.
- 16 *Romhány* — Nógrád megyei község 1710. jan. 22-én zajlott itt a szerencsétlen kimenetelű ütközet.
- 25 *Sickingen* — Damian von Sickingen, gróf (Vö.: Fessler, 9. k. 651–52.)
már a hintaját is elvették — Rákóczi emlékirataiban írja: „azalatt a lengyelek... néhány társzekeret és Sickingen hintaját is kizsákmányolták”. Idézi Horváth (6. k. 558.).
- 29 *Migli* — Horváth ír „egy Migli nevű részeges százados”-ról (6. k. 558.)
- 261 4 *Egyik rossz hir a másik sarkára hágott* — Vö.: Horváth, 6. k. 573–76.
29 *sűrű könnyhullatások közt* — „Mondják, a fejedelem e beszéd alatt sűrű könnyeket hullatott” — írja Horváth (6. k. 586.), s a béketárgyalások menetének leírásához is forrásul szolgált Jókainak.
- 262 3 *„Indítsa erre Felsegedet...”* — Rákóczi levelét közli Horváth — az idézett megtalálható a 6. k. 589. lapján.
6 *Igy ír ő maga* — hogy az idézetet Jókai nem Rákóczitól vette, hanem Horváth kötetéből, azt bizonyítják a kipontozott részek is. (6. k. 573–74.)
16 *február derekán* — február 21-én
30 *meghalt I. József király* — 33 éves korában, 1711. ápr. 17-én.
- 263 : 5 *E békeokmány tiz pontja* — a békeszerződés pontjait részletesen felsorolja Horváth. (6. k. 624–31.)
12 *Majthény* — Nagymajtény a régi Szatmár vármegyében, Nagykároly közelében. Ma: Moftinul Mare (RSZK).
30 *egy szomszédország* — Lengyelország
- 264 15 *az osztrák–török háború* — 1716 áprilisában tört ki a háború, de Rákóczit már az előtte való évben próbálta megnyerni ügyének a szultán.
18 *Mindenütt szeretve és magasztalva volt* — „A francia udvarnál... nagy kedvességet nyert vala Rákóczy.” (Horváth, 6. k. 655.)

Lap: Sor:

- 264 : 19 *Személyét így írja le kortársa* — Saint-Simon leírását — a Jókai idézte terjedelemben — közli Horváth. (6. k. 655—56.)
Saint Simon — Saint-Simon, Louis de Rouvroy (1675—1755) francia író, XIV. Lajos és Orleansi Fülöp katonája és diplomatája, aki híres emlékiratában Rákócziról is többször megemlékezik.
- 265 : 3 „*Quel bruit . . .*” — a francia közmondás értelme: sok hűhó semmiért.
- 5 *Gros-Bois* — (ma: Groisbois) kis helység Versailles közelében.
camalduli bardók — az olaszországi Camaldoli-ban 1012-ben alapított remeterend tagjai.
- 8 *midőn Nagy Péter cár ott járt* — 1717 tavaszán. Vö.: Horváth 6. k. 658.
- 11 *Még egy uralkodó hátra volt* — Rákóczi török szövetségi terveiről részletesen beszél Horváth. (7. k. 57—67. és 81—83.)
- 23 *Passarovicz* — ma: Požarevac (Jugoszlávia). A béketárgyalások 1718. jún. 5.—júl. 21. között folytak.
- 30 *A törökök ekként a világi barátságndl* — Horváth közli Rákóczi önéletírásának e részletét is. (7. k. 85.)
- 34 *egy klastromban sincs nagyobb rendtartás* — a rövid Mikesidézet, csakúgy, mint a napirend forrása: Horváth Mihály (7. k. 90—91.).
- 266 : 16 *Horváth Ferenc* — (1654—1723) kuruc diplomata, Thököly, majd Rákóczi híve.
- 19 *Még egy örömsugár villan fel* — I. Keletkezése, forrásai c. fejezetünket. *Rákóczi György* (1701—1756), R. Ferenc fejedelem fiatalabbik fia.
- 29 *adtak neki legelőbb is . . .* — *A Rákóczy fia* utolsó fejezetében („Clio vetoja”) már ezt írja Jókai: „Akit a históriaíró ágyasának nevez, az hites felesége volt: Bethune marquis egykori nagykövet leánya. A krónikást az hozhatta tévedésbe, hogy Rákóczy Györgynek, mint a király vérszerinti rokonának rangon alóli nővel csak „balkézre” volt szabad házasságot kötni; de az a házasság valóban egyházi szerződés mellett volt kötve s el volt fogadva az udvarnál törvényesnek” (365.). A „kéjára” vonatkozó utalást Horváthnál találta Jókai; Horváth ui. jegyzetben közli a Rákóczi Györgyre vonatkozó értesüléseit (7. k. 93.) — A későbbiekben Jókai újra érinti e kérdést (285—288. lapokon).

Lap: Sor:

- 266 : 34 „*Mi csak remélünk* . — idézi Horváth Mikes 101. sz. levelét, melyet 1734. febr. 15-ről kelez Rodostóból. (Horváth, 7. k. 185—186.)
- 267 4 *cvangéliumi beteg* — utalás János evangéliumának 5. részére. *Bethesda tó* — halastó Jeruzsálemben, az egykori Palesztinában.
- 9 *Még nem volt hatvan éves* — II. Rákóczi Ferenc 1735. ápr. 8-án halt meg, 59 éves korában.
- 10 *Végrendeletében azt hagyta meg* — végrendeletét és temetését ismerteti Horváth. (7. k. 186—87.)
- 14 *Mikor Zrínyi Ilona sírját felbontották* — „Ilona hullájából ekkor már csak koponyája találtatott fel; ezt is fia koporsójába zárták tehát s vele együtt temették el. Kitől a hazában elszakadt, kedves fiával, az idegen földben ásott sirba örökre egyesült.” (Horváth: *Zrínyi Ilona*, 122. és 7. k. 187.)
- 19 *hült pora Törökországban* — Rákóczi hamvait csak 1906-ban hozták haza Törökországból.
- 268 15 *Nagy-Becskerek* — ma: Zrenjanin (Jugoszlávia) város a régi Bácska területén
- 20 *lacus Betzkerek* — becskerei tó
- 29 *III. Károly* — uralkodott 1711—1740
- 31 *Morea* — az ókori Peloponnesos középkori latin neve. Velence csak 1685—1718 között birtokolta, előtte, s utána 1821-ig ismét török uralom alatt állt.
- 269 5 *Ebergényi* — Ebergényi László (megh. 1724.) hadbíró, vezérőrnagy
- 6 *Löffelholtz* — l. 203 : 24-hez írt jegyzetünket!
- 7 *a Württembergi herceg* — Sándor herceg
- 8 *Mercy Kolozs* — Mercy Claudius Florimund gróf (1666—1734) császári hadvezér, 1717—1733 között a felszabadított Temes-vidék kormányzója volt, s ami szépet Horváth Ebergényiről ír (7. k. 50.), azt Jókai Mercyre alkalmazza. Később is beszél róla (275 : 10).
- 29 *Breuner* — Breuner Siegfried császári altábornagy
- 270 : 27 *Hadzsi Begtás vírdgái* — vö. a 19 : 6-hoz írt jegyzetünkkel
- 271 : 24 *maga Jenő herceg* — a 1716. aug. 4-i pétervárad diadal leírását és Savoyai Eugén jelentését Jókai Horváthnál találta. (7. k. 50—53.)
- 31 *keresztelő János* — Pálffy Keresztelő János táborkari segéd
- 272 21 *A konstantinápolyi angol követ nejje* — Lady Marie Wortley Montagu a követ nejének útleírását Jókai nem eredetiben

Lap: Sor:

- olvasta, hanem Horváth bőséges idézeteiből vette át (7. k. 61–62.). Az útleírás részleteit és a követi jelentést közli Arneth Alfred, Ritter von: *Prinz Eugen von Savoyen*. 1–3. k. (Bécs, 1858.)
- 273 : 22 *Debrecen város egész népessége felkerekedett* — Dobozy István debreceni bíró furfangjáról, ahogyan Kucsuk basa serege elől kiűrtette a várost, Jókai külön elbeszélést is írt *A mennyei parittyakövek* címmel. (NK. 11. 181.)
- 274 5 *Babocsay* — Babócsay Ferenc, előbb császári alezredes, majd 1704-től Rákóczi brigadéros. A *Szeretve mind a vérpadigban* Jókai Bagocsay-ként szerepeltette. (JKK. 1. k. 162.)
- 275 : 21 *Ez sine nobis, — de nobis; de igazán pro nobis vala* — nélkülünk — rólunk — értünk.
fejezetcím: *Nándorfehérvár ostroma* — a fejezet részletekbe menően is Horváth elbeszélésén alapul (7. k. 67–73). Nándorfehérvárt 1717. jún. 18-tól aug. 22-ig ostromolták a magyar seregek.
- 276 : 27 *Nádasdy* — Nádasdy Ferenc (a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvétel miatt kivégzett N. Ferenc fia) 1714-től lovas tábornok (l. 314 : 20).
- 278 : fejezetcím: *Vékony János*... — I. Keletkezése, forrásai c. fejezetünket!
- 280 : 25 *Camus* — csak ennyit tudunk róla. Horváth is szó szerint ezt írja. (7. k. 70.)
- 283 : 13 *a krimi tatárság* — Vö.: Horváth, 7. k. 73–75.
17 *a midőn Károlyi Sándor* — „S azomban akkortájtban [1717. aug. végén, szept. elején] a tatár is Beszterce felől becsapván... belső Szolnok vármegyének, Kővár vidékének és Nagybányának fordult, és szinte akkor érkezett, mikor Károlyban szent Bertalan napján az nándorfejevári győzedelmet lövettem s te Deum laudamust tartottunk.” — írja Károlyi *Önéletrésésében*. (1. k. 115–16.)
fejezetcím: *A Pragmatica Sanctio* — a Habsburgok nőági örökösödési jogát kimondó rendeletet Károly király az osztrák örökös tartományokban már 1713-ban, Erdélyben 1722-ben, a magyar országgyűlésen azonban csak 1723-ban tudta elfogadtatni. Maga a „pragmatica sanctio” a. m. fontos állami ügy elintézése, fejedelmi rendelet.
- 285 : 19 *1740-ben fogadták el* — mint fenti jegyzetünkben kiderül, Jókai itt az évszámban tévedett; az azonban tény, hogy a

Lap: Sor:

- Pragmatica Sanctio alkalmazására Mária Terézia trónra-
léptekor, 1740-ben került sor.
- fejzetecím: *Rákóczy fiai* — a fejezetre vonatkozóan l. Kelet-
kezése, forrásai c. fejezetet.
- 286 : 1 *Két fia volt* — R. Györgyre vonatkozóan l. 266 : 19. Az
idősebb fiú József volt (1700—1738).
- 17 *Mikes Kelemen* — Levelei több kiadásban is olvashatók,
Jókai minden valószínűség szerint a Toldy Ferenc-féle
kiadásban ismerte meg Mikes *Törökországi leveleit* (Pest,
1861). Kritikai kiadása — Hopp Lajos gondozásában —
1966-ban jelent meg (Bp., Akadémiai Kiadó).
- 23 *Csupán egy 1723-ból kelt adománylevél* — Thaly Kálmán
Századok-beli közleménye alapján (2. k. 1868. 586.) ismer-
teti Horváth az egész oklevelet. (7. k. 92—93.)
- 287 4 *Pelargus* — A *Szeretve mind a vérpadig* c. regényben is fon-
tos szerepet játszó Jávorka Ádám a *Rákóczy fiá*-ban tűnik
fel Pelargusként, mindvégig meleg rokonszenvvel rajzolva.
- 21 *apanage* — rendszeresen juttatott pénzsegély, havi vagy
évi járadék
- 288 7 *a hol nejjének előkelő rokonai laktak* — „Hihetőleg a Dan-
geaux-család gondviselésére bizta őt, mellyel neje, Amalia
hercegasszony után rokonságban állott. .” (Horváth,
7. k. 93.)
- 21 *circei karok* — Circe vagy Kirké, varázslónő a görög mito-
lógiában, Hélioszló leánya
- 29 *s ott élte világát* — a *Rákóczy fiá*-ban ezt írja Jókai: „Igy
csak azt ismételhettem róla, amit történeti könyvemben
irtam: élte világát — és nem voltak magyar fájdalmai
többé”. (365.)
- 20 *csak egy évvel élte túl* — Savoyai Jenő 1736. ápr. 20-án halt
meg.
- 30 *a bécsi kormány azzal válaszolt* — a válasz Rákóczi József-
re vonatkozó része szinte szó szerinti átvétel Horváth-ból.
(7. k. 198—99.)
- 290 : 25 *Ha tavaly öreg voltam nektek* — „[Pálffy] avval mentvén magát,
hogy most egy évvel idősebb, mint tavaly, midőn őt kora
tekintetéből mellőzni jónak látták.” (Horváth, 7. k. 197.)
- 15 *Egy igen ritka könyv* — l. a Keletkezése, forrásai c. fejezetet
- 292 : 1 *fiai mellé elébb* — „Mikor Ferenc Lipót herceg fogságra
került, princ György, a szopós gyerek, az anyjánál maradt;
princ Józsefet pedig odaadták a győri püspökhöz nevelésbe.

Lap: Sor:

- Mikor aztán Ferenc Lipót a felesége kabalája folytán az államfogságból megszökött . . . hát akkor Charlotte Amelie hercegasszonyt a Himmelspforteni kolostorba zárták, a kis princnek pedig Hopmestert rendeltek” — írja később a *Rákóczy fia* c. regényében (90—91.). A kis György különös „neveléséről” külön fejezetben számol be Jókai a regényben („Giunchi Giorgio examene”).
- 292 : 8 *a családí neveiket elvették* — vö.: a *Rákóczy fia* „Marchese di San Carlo és Marchese di San Christina” fejezetével.
- 14 *József ki lett küldve* — Rákóczi József kalandjait a *Leben und Thaten* alapján meséli el Jókai (60.). A *Rákóczy fiában* is visszatér rá: „Egész Nürnberg ecchozik a kalandjaitól”. (19.)
- 16 *csakán szerelmi kalandjai* — a *Rákóczy fiában* is elmondja Jókai a két szerelmi kalandot, de ott a „kávés” kaland egy aranyműves leányához, a féltékeny férj esete pedig egy „patikárusnéhoz” fűződik (19—20). A gúnyversről szintén tesz említést az író. (20.)
- 25 *az inasaival pdholtatta el* — ugyanígy a *Rákóczy fiában* is. (20.)
- 26 *Az egyetemről ismét Bécsbe* — l. Keletkezése, forrásai c. fejezetünkben
oly vigan éli világt — „Annyi skandalumot és adósságot csinált már a külföldön, hogy tökéletesen bevégzettnek lehet tekinteni az academica promotióját. A császár megbocsátott neki nagylelkűen, s megengedte, hogy itt maradjon a szép fővárosban.” (*Rákóczy fia*, 89.)
- 294 : 3 *Bolognában egy regényes kalandja volt* — a külön kis novellát képező kalandot csak stiláris változtatásokkal veszi át Jókai a névtelen szerzőtől. (i. m. 73—76.)
- 24 *sbirrek* — poroszlók
- 296 : 1 *József sejtette* — ugyanúgy György is, akinek „hű embere” (Künzli Péter) volt a császár fizetett kéme. „Eszerint az ő kedves gyermekkori jó pajtása nem volt más, mint egy fizetett kém az udvari cancellária szolgálatában.” (*Rákóczy fia*, 265.)
- 34 *melyben Józsefet elismeri* — erről Mikes is beszámol: „. . . a vezér a fejedelem kezébe adá az athnámét, amely levélben a császár erdélyi fejedelemnek üsméri lenni a fejedelmet.” (131. sz. levél. 1738. jan. 25.)
- 297 : 6 *Az emlékirat az egész fogadtatást* — a német leírásból valók

Lap: Sor:

- a méltóságnevek is: vezér-agaszi, kalagusz-csausz, csausz-
basi stb. (i. m. 80–84.)
- 298 14 *a hogy Mikes Kelemen mondja* — I. Keletkezése, forrásai c.
fejezetünkben
- 21 *Felhlvása azonban sehol sem talált visszhangra* — Horváth,
7. k. 198–99.
- 299 8 *Kelemen pápa* — XIV. Kelemen (családi nevén Ganganelli
Lőrinc) (1705–1774)
fejezetcím: *Szegedinecz Péro és viselt dolgai* — a fejezet for-
rása: Horváth, 7. k. 188–92. — A Péro-felkelés 1735-ben
zajlott le. Vezetője Szegedinac Jovan (Péro) volt, akit
1736-ban kivégeztek.
- 300 4 *Rdcz Gyurka* — Vö. jelen kiadás „A szerb pünkösdi császár”
c. fejezettel (174.)
- 25 *Monaszterly* — Monaszterly János, akit Lipót 1691. aug.
20-án kelt okmánya alapján választottak meg a rácok
alvajdának.
- 302 26 *Vértesi János* — Horváth is csak annyit mond róla: „sz.
andrásí bíró” (7. k. 190.) I. később (303: 21.).
elnevezték magukat kurucoknak — (Palugyay: 4. k. 5. és
Horváth: 7. k. 190.)
- 29 *Szent-András* — Békés megyei község
- 303 : 21 *vagy mint a krónika nevezi: Mihály* — a Békés megyei levél-
tárban talált jegyzőkönyvet Palugyay adja közre: Palugyai
Imre: *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása*.
4. k. Pest, 1855. 4–5. Ebben olvashatta Jókai: „Szent-
Andrási bíró Vértesy Mihály” (5.)
- 304 : fejezetcím: *A mi asszonyunk és királyunk Mária Terézia* —
c. fejezetben Jókai ismét Horváth szövegét követi, de
kisebb-nagyobb ugrásokkal.
- 28 *öt éve mult* — Jókai adata nem egészen pontos: Mária
Terézia és Lotharingiai Ferenc 1736. febr. 12-én kötöttek
házasságot.
Lotharingi Ferenc — (1808–1765) 1733-ig Lotharingia
uralkodó hercege, 1741-től társkormányzó, 1745-től német–
római császár.
- 305 : 17 *azt mondta a királynak a vén hadvezér* — „Már a hős szavojai
Eugen herceg figyelmeztette a pragmatica sanctió elismer-
tetése végett a küludvarokkal végnélküli alkudozásokba
merült Károly császárt, hogy teli pénztár s 200 ezernyi jól
szervezett sereg legjobb biztosítéka leendő leánya örökösö-

Lap: Sor:

- désének. De Károly mind a kettőt elmulasztotta megszerezni." (Horváth, 7. k. 210.)
- 306 : 1 *a bajor Károly Albert* — (1697—1745) 1726-tól bajor választófejedelem, 1742-től német—római császár.
- 12 *executióon kezdte a processust* — végrehajtáson az eljárást. Czirjék uram is ezt tanácsolja Apor Istvánnak *A Damokosokban*: „Hát az egzekucióon kell kezdeni a processust!” (171.)
- 14 *lengyel kirdly* — III. Ágost, aki lengyel király és szász választófejedelem volt, s nem — mint Jókai alább írja — II. Ágost. II. Ágost 1733-ban meghalt.
- 23 *a sardiniai kirdly* — Viktor Amadé
- 307 : 2 *Neiperg* — Neiperg, Wilhelm Reinhard gróf (1684—1774), osztrák tábornok
- 4 *Belgrádot . . . odahagyta* — 1739. szept. 1-én
- 8 *Mollwitz* — az egykori Boroszló (ma: Wroclaw, Lengyelország) kerületében levő falu. Neiperg 1741. ápr. 10-én szenvedett itt vereséget.
- 14 *finis Austriae* — vége van Ausztriának
- 15 *Nymphenburg* — régen önálló falu München mellett, ma München egyik városrésze. A francia—bajor szövetség 1741. máj. 22-én jött létre, ehhez hamarosan Spanyolország, Pfaltz, Poroszország és a szászok is csatlakoztak.
- 19 *mást, mint Magyarországot* — ez tévedés: Magyarországon kívül német örökös tartományaikból Alsó-Ausztriát, Stíriát és Krajnát is.
- 32 *napdhoz irt levelében* — Horváthból (7. k. 213.)
- 308 : 6 *igaz jogdra . . .* — Horváth idézi Mária Terézia egy leveléből. (7. k. 214.)
- 309 : 10 *a fővdros* — az ország fővárosa ekkor Pozsony volt, itt tartották az országgyűléseket is. Az említett országgyűlést 1741. május 14-re hirdette meg a királyné.
- 11 *„Vivat dominus et Rex noster . . .”* — Éljen urunk és királyunk Mária Terézia
- 24 *A mit az osztrák ház* — Eszterházy József szavait Horváth közli. (7. k. 221.)
- 27 *Eszterházy József* — (1682—1748) horvát bán, 1741-től országbíró.
- 311 : 15 *A következő szeptember 11-ike* — a nevezetes nap történetét Jókai Horváth részletes leírásából merítette. (7. k. 238—43)
- 27 *„Az ország a test . . .”* — Batthyány Lajos beszédének vonatkozó részét is Horváth közli, Jókai lényegtelen stiláris mó-

Lap: Sor:

- dosításokkal (önálló fordítás látszatát keltve) tőle vette át (7. k. 240.)
- 312 : 3 „*Ügyeinket mindenfélől veszély fenyegeti...*” — Mária Terézia válasza Horváthnál. (7. k. 240.)
- 34 „*Sed avenam non...*” — az anekdotikus jelenetet közli, de cáfolja is egyben Tóth Béla (*Mendemondák. A világtörténet furcsaságai.* Bp. 1896. 79.) Szirmay Antal *Hungaria in parabolisára* hivatkozva. Ez lehetett Jókai forrása is.
- 313 : 29 *A bécsieknek pedig megizenték* — „A bécsiek felszólítottak: gondoskodnának városukról akképpen, hogy azt a magyar hadak felkészültéig megvédhessék; tűzzel, vassal fenyegetvén őket, ha azt akár hanyagságból, akár árulással az ellenség kezére juttatnák.” (Horváth, 7. k. 243.)
- 314 : 9 *Enns* — a Duna jobb oldali mellékfolyója Ausztriában
10 *Passau* — kikötőváros a Duna mellett (NSZK). 1742. jan. 26-án foglalták vissza az osztrák–magyar seregek.
Linz — dunai kikötőváros Ausztriában. Visszafoglalása: 1742. jan. 24.
- 12 *Mentzel és Trenk pandurjai* — a „két Trenck” Jókainak két regénytémát is adott (*A két Trenk és Trenk Frigyes*, NK. 87. k.) *Trenk*, Franz báró (1711–1749) vakmerő, de kegyetlenkedő ezredese volt Mária Teréziának, akit éppen kegyetlenkedése miatt fosztottak meg rangjától és életfogytiglani fogházra ítélték. Münchent 1742. febr. 13-án foglalta el.
Mentzel — (helyesen: Menzel) János Dániel (megh. 1744.) huszárezredes
- 20 *Festetich* — Festetich József (sz. 1694.) tábornok, 1749-től gróf *Gillányi* — (helyesen: Ghillány) György báró, Trencsén megye alispánja
- 21 *Baranyai* — Baranyai János tábornok.
- 315 : 12 *Nincs egyebem* — Horváth, 7. k. 245–46.
- 16 *VIII. Károly (most már)* — Károly Albertet 1742. febr. 12-én e néven koronázták császárrá.
- 25 *szent Vencel koronájával* — a cseh királyságnak Szt. Vencel, Csehország védszentje után elnevezett koronázási szimbóluma, mely 1347-ben készült.
- 316 : 2 *Braunau* — felsőausztriai város az Inn mellett. Elesett 1742 februárjában.
- 10 *György angol kirdly* — György Ágost (1683–1760) II. György néven 1727-től angol király

Lap: Sor:

- Dessingen* — (helyesen: *Dettingen am Main*) falu Bajorországban (NSZK). Az említett csatát 1743. jún. 27-én vívták e falu közelében.
- 316 : 14 *Traun tábornagy* — Traun, Otto Ferdinand (1677—1748) gróf, osztrák hadvezér
- 15 *Campo Santo* — város a hasonló nevű tó partján Felső-Olaszországban. A spanyolok 1743. febr. 18-án szenvedtek itt vereséget Traun tábornagy osztrák—magyar—piemonti seregétől.
- 317 : 5 „*Fegyvert kidltok . . .*” — részlet Pálffy nádor 1744. aug. 23-i körleveléből. Közli: Horváth, 7. k. 269.
- 10 *Batthyány* — Batthyány Károly (1698—1772) herceg, horvát bán
- 11 *Splényi* — Splényi Gábor
Beleznay — Beleznay János (1673—1754) altábornagy
Erdődy — Erdődy György (megh. 1758.) kamaraelnök, Bars megyei főispán
- 17 *Lauterburg* — elszászi falu (NSZK), 1793. dec. 27-én foglalták el a magyar csapatok
- 24 *Miksa József* — (1727—1777) 1745-ben került Bajorország trónjára
Pfaffenhoffen — község Bajorországban (NSZK). A csatát 1745. ápr. 15-én vívták mellette.
- 30 *Kolin* — Elba-parti város, melynek közelében 1757. jún. 18-án diadalmaskodott a magyar sereg.
- 31 *gradiskai* — Gradiska vagy Ógradiska határszéli erősség volt Horváth-Szlavóniában. Ma: Stara-Gradiska (Jugoszlávia).
- 318 : 2 *Charlottenburg* — királyi kastély a hasonló nevű városban. Ma Berlin egyik külvárosa.
- 5 *Esterházy Miklós* — (1714—1790) herceg, tábornagy
- 6 *eltávozáskor bizonyítványt vett* — hasonló történetet mond el Jókai Simonyi Józsefről *A legvitézesebb huszár* c. elbeszélésben (NK. 37. k.).
- 20 *Törő Pál . . . Pető Ferenc és Bujdosó György* — paraszt felkelők mozgalma az 1754. márc. 30-i ítélettel fojtották vérbe.
- 26 *harcias igyekezetekben* — idézi Horváth, 7. k. 324.
- 319 : fejezetcím: *A magyar nemzet . . .* — a fejezet kizárólagos forrása Horváth Mihály. (i. m. 7. k. 278—97.)
- 15 „*Jó magyar nő, kinek szive . . .*” — Mária Terézia Albrecht

Lap: Sor:

- herceghez, Magyarország királyi helytartójához írt levele-
léből idézi Horváth (7. k. 279.).
- 319 : 19 *temesi bánság* — a visszacsatolásra 1778. jún. 6-án került sor.
20 *Fiume* — Fiumét 1779. ápr. 23-án kelt okmányában válasz-
totta külön Szörény megyétől s csatolta szabad kereskedelmi
városként Magyarországhoz Mária Terézia. Fiume ma:
Rijeka (Jugoszlávia).
- 320 1 „*Consummatum est!*” — a. m. elvégeztetett. Jézus állítóla-
gos utolsó szavai a keresztfán.
8 *öt új katolikus és egy görög katolikus* — a katolikusok: a
rozsnyai, a besztercei, a fehérvári, a szepesi és a szombat-
helyi; görögkatolikus püspökséget két városban is alapított
Munkácsot és Nagyváradon.
10 *Planum Tabulare* — a régi magyar jognak fontos forrását
tevő gyűjtemény összeállítását Mária Terézia 1768. nov.
14-én kelt leiratában rendelte el.
13 *megalkotta a Mária Terézia rendet* — az 1757. jún. 18-i dia-
dalmas kolini csata emlékére.
14 *a Szent István király rendet* — ennek 20 nagy, 30 közép és
50 kis keresztje volt.
20 *urbarium* — 1765. júl. 10-én adta ki úrbér-rendeletét
26 *öt akadémiát* — Győrött, Kassán, Nagyváradon, Zágrábban
és Pozsonyban
27 *a Pázmány által alapított* — a nagyszombati egyetemet
Mária Terézia 1777-ben Budára, majd II. József 1784-ben
Pestre telepítette át.
34 *magyar nemesi testőrség* — 1760-ban alapította
- 321 5 *buzgalma még az asszonyi fortélyok felhasználására is kiter-
jedt* — erről is szól Horváth. (7. k. 289–90.)
21 *az országban maradó* — a nemesség kétféle magatartását
hosszan elemzi Horváth. (7. k. 290–93.)
- 322 : 3 *a magyar irodalomnak legkiválóbb újból alkotói* — az ún.
„testőrírók” legkiválóbb képviselői Bessenyei György,
Barcsay Ábrahám és Báróczi Sándor voltak.
24 *Theresidnum* — 1749. dec. 30-án alapította atyja „Favorite”
nevű kedvenc palotáját bocsájtva e katonai akadémia ren-
delkezésére, de húsz évvel később Vácot is alapított egy
polgári célú Theresianum nevű tanintézetet „érdemes szü-
lők talentumos gyermekei” részére.
- 323 : fejezetcím: *József császár* — II. József (1741–1790) 1765-től
német–római császár, 1780-tól magyar király. A fejezet

Lap: Sor:

- kizárólagos forrása Horváth. A II. József korának Jókai-féle értékelését világítják meg a *Rab Ráby* c. regényhez írt jegyzetek. (JKK. 516–23.)
- 323 : 28 *dlnév alatt, ismeretlenül* — 1777-ben járt Párizsban, gróf Falkenstein néven
- 32 *Azon adoma . . .* — Horváth közli jegyzetben a kőrösi paraszt és egy erdélyi asszony történetét. (7. k. 472–73.)
- 324 : 1 *Hűség próbája* — Kisfaludy Károly sokáig és sokszor sikerrel játszott vígjátékát 1827-ben írta.
- 325 8 *a „regens” férj* — régens a. m. az uralkodó helyett ideiglenesen kormányzó. Itt: Lotharingiai Ferenc, Mária Terézia férje.
- 326 12 *(Ez a véleménye róla Horváth Mihály, nagy történetírónknak is)* — Horváth ezt írja: „. . . az emberiség iránt oly hő szívet, népei boldogítása iránt oly élénk vágyat s munkakedvet párosított, s hivatása felől oly magas fogalmat hordott kebelében, minő a világtörténelemben is kevés, Magyarorszában Hunyadi Mátyás óta nem ékesítette a fejedelmi széket.” (7. k. 470.)
- 32 *baszkok* — a Pireneus-hegység mindkét oldalán élő, nem indoeurópai származású nép.
- 33 *vendek* — délszláv népcsoport, mely hazánk területén hű maradt nemzeti hagyományaihoz, de Poroszországban teljesen elnémetesedett.
- kis-oroszok* — a rutének (ruszinok) régi elnevezése
- 327 : 28 *a német nyelv legyen elfogadva* — az ún. „nyelvrendeletet” 1784. máj. 6-án küldte le II. József a helytartótanácsához.
- 30 *dicasterialis* — közigazgatási
- 328 : 12 *kirdlyföld* — régen: Fundus Regius, az erdélyi szászok autonóm területének elnevezése a XIII. századtól.
- 329 : 4 *Több mint ezerhatszáz bardtot és apdcát* — „Magyarországban összesen 134 férfi szerzetes kolostor — melyekben 1484 szerzetes és 6 apáca-zárda, melyekben 190 szűz élt, töröltetett el” — írja Horváth (7. k. 494.).
- 7 *türelmi edictum* — számos egyházi vonatkozású rendelete után 1781. okt. 25-én bocsátotta ki az ún. türelmi rendeletét; a *Rab Ráby*ban is megemlíti Jókai: „II. József a zsidókat is felvette emberszámba” (JKK. 50.) s később is (73.).
- 12 *a pápa* — VI. Pius, aki 1782 márciusában utazott II. Józsefhez, de nem három hónapig, hanem csak négy hétig volt a császár vendége.

Lap: Sor:

- 329 : 19 *betetőzte a császár* — a népszámlálási rendeletet II. József 1784. aug. 16-án bocsátotta ki.
- 330 : fejezetcím: *Hóra és Kloska* — Nikolaj Horia (eredeti nevén: Ursz vagy Ursu) 1730–1785 között élt. *Kloska János* a felkelésben társa. A fejezet anyagát Horváth szerint állította össze Jókai (7. k. 554–75.). Az erdélyi népi mozgalmak 1784 tavaszán kezdődtek, de felkeléssé csak ez év októberében alakultak át s nagyon rövid idő alatt vérbe fojtattak.
- 331 : 3 *az oldhot még emberszámba sem vették* — „az oláh — írja Horváth — csak haszonért tartatott, mint az állatok” (7. k. 556.)
- 332 : 21 *Bruckenthal* — Bruckenthal Sámuel (1721–1803) báró, erdélyi szász politikus, 1777-től Erdély kormányzója.
27 *Krizsán György* — Gyorgye Criseanu (Vö.: Horváth, 7. k. 568.)
28 *Káposztafalva* — ma: Kürety (RSZK).
- 333 : 1 *Zarándmegye* — régi magyar megye, melynek székhelye Kőrösbánya volt (ma: Baia Criș, RSZK). 1876-ban legnagyobb részben Hunyad, kisebb része pedig Arad vármegyébe olvadt be.
12 *Preusz altábornagy* — a császár fő hadparancsnoka.
25 *Abrudbánya* — bányaváros az Erdélyi Érchegységben. Ma: Abrud (RSZK).
26 *Torockó* — erdélyi település Torda közelében. Ma: Rimetea (RSZK).
- 335 : 15 *arra a kétségbeesett gondolatra jött* — Horváth, 7. k. 574.
25 *Kray* — (krajovai) Kray Pál (1735–1804) báró, osztrák tábornagy
34 *E rendeletnek főpontjai* — Jókai itt is Horváth felsorolását követi. (7. k. 578–79.) A rendelet kelte: 1785. aug. 22.
- 336 : 21 *Figyelme kiterjedt . . .* — Horváth részletesen feltárja a József-kori cigánykérdés helyzetét, beszél megoldásáról és említi az „új paraszt” és „új magyar” elnevezést is. (7. k. 580–81.)
- 337 : 13 *„A pesti kerület termékeny . . .”* — a titkos utasítás szövegét Horváth sem közli teljes terjedelmében, de a Jókai által felhasznált pontok megtalálhatók Horváth jegyzeteiben. (7. k. 586–90.)
19 *Pest szerfeletti növekedését* — a *Rab Ráby*-ban úgy ír Jókai, mintha II. József „nagy kereskedővárossá” kívánta volna fejleszteni Pestet. (JKK. 228.)
- 338 : 5 *Révkomárom* — a Duna bal partján fekvő város, a magyar-

Lap: Sor:

- országi Komárommal szemben. Ma: Komarno (Cseh-szlovákia).
- 338 : 31 *a botrányos „emberevési perből”* — szó szerint Horváthból; de a per részletes történetével ő is adósunk marad. (7. k. 588.)
- 342 : 7 *Gollner Bálint* — a provokatív eseményről Horváth is ír (7. k. 642–43.), aki az egész fejezet forrása volt.
- 12 *a porosz királyhoz írott levelében* — „S valljon mi más az ozmánok elleni vállalat, mint viszontkereset azon tartományokra, melyek koronámtól elragadtattak?” — idézi II. József levelét Horváth. (7. k. 644.)
- 30 *Lascy* — Lascy, Franz Moritz (1725–1801) gróf, osztrák tábornagy, II. József kedvelt hadügyi tanácsosa.
- 32 *Papilla* — Dimich von Papilla, Paul (1722–1802) szerb származású császári tábornok.
- 343 : 1 *Lugos* — a Temes folyó partján levő város, ma: Lugoj (RSZK).
Karánsebes — a Temes folyó mentén levő város, ma: Caransebeș (RSZK). A majdnem végzetes kimenetelű csata napja: 1788. szept. 20.
- 13 *Laudon* — (vagy London) Gideon Ernst von Laudon (1719–1790) osztrák tábornagy.
- 22 *subsídium* — hadiadó
- 33 *egy akkor megjelent röpirat* — a röpirat Jókai által közölt részletét Horváth művéből vette, rövidítve. (7. k. 653–54.)
- 344 : 15 *Vdlasza mindezekre megtalálható* — Horváth idézi II. Józsefnek Károlyi nassau herceghez 1789-ben intézett levelét; a röpirat szövegét is közli! (7. k. 652–54.)
- 17 *Bender* — a Dnyeszter jobb partján fekvő város a Moldova SZSZK-ban.
- 25 *Oczakow* — v. Ocsakov város a Dnyepr partján (Szovjetunió).
- 26 *Svéd Károly* — (1748–1818) a későbbi XIII. Károly svéd király, aki 1804-től uralkodott.
Kurland — a Balti tenger partján fekvő terület (Lett SZSZK).
- 32 *Coburg* — (megh. 1806.) Koburg, Franz herceg, diplomata.
- 345 : 7 „*Hát fiam, ti vitéz nevetek . . .*” — megtalálható Erdélyinél. (Népdalok és mondák, 3. k. 238. sz.)
- 9 „*Faladat rontom, bontom . . .*” — Pálóczy Horváth Ádám dalgyűjteményében (Ötödfélszáz énekek. Bp. 1953.) a 223. sz. ének, melynek címe: „*Landon és Belgrád*” némi változ-

Lap: Sor:

- tatással azonos ezzel: „Falait rontom, bontom, haragom tetejére kiontom”.
- 345 : 11 „*Már Belgrád a mi vdrunk!*” — Vö. az 169: 25-höz frott jegyzetünkkel!
- 23 *II. József nővére* — Marie Antoinette, XVI. Lajos felesége. L. 355 : 18.
- 346 : 1 *1790-iki január 28-ikán kelt* — a rendelet teljes szövegét közli Horváth. (7. k. 686–88.)
- 18 *A transparenséken* — a korona diadalútjáról beszámol Horváth s jegyzetben közli a transparensék feliratait, de megjegyzi, hogy azok Révay Miklós iskolájának ablakaiból lógtak le. (7. k. 692.)
- 26 *Kedvelt orvosdtól, Guarintól* — őszinte válaszáért bárói rangra emelte és tízezer forinttal jutalmazta orvosát II. József.
- 30 *Végnapján így szólt* — Horváth, 7. k. 696.
- 347 : fejezetcím: *Benyovszky Móric* — Benyovszky Móric (1741–1786). A fejezetre vonatkozóan I. Keletkezése, forrásai c. fejezetet.
- 19 *lengyel sztaroszta* — királyi hűbérrel megajándékozott nemes.
- 348 : 6 *Ponyatovszky Szaniszló* — (helyesen: Stanislaw Poniatowski) (1732–1798) lengyel király, aki 1764–1795 között uralkodott.
- 8 *bári confoederatio* — itt a konföderáció a nemesek szövetségét jelenti. Lengyelországban a nemesek egy-egy politikai cél érdekében vagy önvédelemből kötötték szövetségeiket. *Bar*: lengyel város volt (ma : Ukrán SZSZK).
- 30 *Grodek* — (helyesen: Gródek) város Lengyelországban. Előtte vívta Benyovszky győztes csatáját 1769. márc. 1-én. *Izmailow* — Mihail Izmajlov II. Katalin orosz cárnő tábornoka volt.
- 349 : 18 *Ochoczk* — helyesen: Ohotszk, szovjetunióbeli város.
- 23 *Bolsereczk* — helyesen: Bolserec, a Bolsaja folyó torkolatánál épült település.
- 29 *Afandzia* — helyesen: Afanaszija.
- 350 : 12 *aleuti szigetcsoport* — Alaska és Kamcsatka között húzódo szigetcsoport.
- 351 3 *Budapestet Fiumével összekapcsoló csatorna* — Vö.: Thallóczy Lajos: *Benyovszky Móric és Fiume*. Pesti Napló. 1874. 191. sz.
- 6 *Nevezetesebb akadályt* — a magyar nemesség maradiságát okolja a terv megvalósításának elmaradásáért a *Rab Ráby-*

Lap: Sor:

- ban is (JKK. 228–29.), II. József korára datálva a csatorna-
épités gondolatát.
- 351 : 14 *Kaunitz* — Kaunitz, Wenzel Anton (1711–1794) gróf,
osztrák államférfi és diplomata.
- 352 : fejezetcím: *Magyar jakobinusok* — I. a Keletkezése, forrásai
c. fejezetben mondottakat *A világhíró Martinovics-összeesküvés
részletei* c. Életképek-beli Jókai-cikkről (ÉK, 1848. ápr.
2. 417–21. és ápr. 9. 449–52., majd *Jókai Mór forradalom
alatt írt művei*. 1848–1849. Bp. 1875. 20–32. *Cikkek és
Beszédek*. 2. k. 39–54. Bp. 1967. — Sőtér István megállá-
pítása, hogy ti. Jókai „a Martinovics-cikk végén a kiengesztelődés fehér zászlaját lengeti” — e fejezetre nem érvényes.
(*Jókai útja* (1954). *Romantika és realizmus*, Bp., 1956. 388.)
- 14 *elkeserítette a kirdlyi vadosokat* — Pest, Pozsony, Nagyvárad,
Eperjes, Korpona, Temesvár, Zombor, Arad, Ujvidék
ilyen értelmű feliratát közli Horváth. (8. k. 58–60.)
- 16 *A szerbek pedig saját congresszusokon* — a temesvári kongressz-
szus 1790. szept. 1-én kezdődött meg.
- 19 *II. Lipót* — (1747–1792) II. József öccse, II. József halála
után 1790-től magyar király.
- 30 *Martinovics* — Az életére vonatkozó adatok megtalálhatók
Horváthnál is. (8. k. 160–62.)
- 354 : 4 *bezdokozott Martinovicscsal* — Horváth-ból, aki ugyanitt
beszél Martinovics diplomáciai küldetéséről is. (8. k.
161–62.)
- 13 *Szászvár* — Baranya megyei község
I. Ferenc — (1768–1835) elszánt ellensége volt minden
felvilágosodásnak és haladásnak. 1792-től magyar király.
- 16 *Azt állítják, hogy maga készített magának* — „... márc. 1-jén
pedig Leopold két napi betegség után, melyet önkészítette
izgató szerek vigyázatlan használata által okozott magának,
élete 45-dik évében megszűnt élni.” (Horváth, 8. k. 128.)
- 23 *az „elv fegyverben állt”* — William Pitt angol miniszter
(1708–1778) mondása.
- 25 *Brunswick* — herceg, osztrák hadvezér
- 355 : 1 *Dumouriez* — Dumouriez, Charles, François (1739–1823)
francia forradalmi hadvezér, aki 1793-ban az osztrákokhoz
menekült.
- 3 *valmyi és jemappesi diadalok* — Valmynál 1792. szept. 20-án,
Jemappes-nál pedig nov. 6-án győzték le a franciák az
osztrák császári seregeket.

Lap: Sor:

- 355 : 10 *Koburg herceg* — Koburg—Koháry Ferdinánd (1785—1851) osztrák lovassági tábornok, aki a Koháry-családból nősülve a legnagyobb magyar mágnások közé emelkedett.
- 18 *A megölt francia királyné nagynénje volt* — vö. 345 : 23-hoz írt jegyzetünkkel.
- 32 *Gróf Saurau volt a kémrendszer főnöke* — Horváth, 8. k. 156—57. Saurau, Franz, Joseph gr. (1760—1832) 1789-től volt a bécsi titkosrendőrség főnöke.
- 356 1 *Hát még a mi nyilván történt* — a zágrábi álarcosból történetét Horváth Mihály mondja el (8. k. 158—59.), de szerinte a jelszavak ezek voltak: „Fenyegető sorsa minden vagyonosnak. Francia republika, francia szabadság.”
- 8 *Erről azt írja Kazinczy* — „Hajnóczy . . . nagy tudományu s képzelhetetlen munkásságu ember volt; . . . láng volt a lelke, s a francia revolutioban élt testestül lelkestül; s abban élt volna, ha nem egy aszódi lutheranus papocskának fia volt, hanem herceg Eszterháznak vagy Illésháznak hívták volna is . . . Ő a cynismusig vitte a maga franciaságát. Foltozott ruhában affectált járni s gyönyörködött abban, hogy a bársonyban járók általa megaláztatnak . . . A francia revolutio előmenetelét mindig leste s róla protocollokat vitt . . . A hazát, a nemzetet hévvel szerette”; — Szirmay Antal: *Historia Jacobinorum in Hungaria* c. kéziratban maradt művére tett jegyzeteiből idézi Horváth (8. k. 162.). A jakobinus-per anyagának kritikai kiadása. Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok elleni felségértési és hűtlenségi per iratai* 1794—1795. (Bp. 1952.)
- 18 *Laczkovics János* — (1754—1795) testőr, később huszárkapitány a Szabadság és Egyenlőség Társaságának egyik igazgatója.
bajnoki termetü — Kazinczy írja róla — az említett jegyzeteiben: — „Növése bajnoki volt; járása affectatio nélkül büszke, mint a lélek, mely benne lakott”. (Horváth, 8. k. 163.)
- 25 *Egyik levelében azt írja* — „Amit a német a magyar insurrectióról beszélt, az mind igaz; mert a magyar nemesség csak a kancsó és pipa mellett insurgál, s akkor is a paraszt költéségén, s elszedi a lovát” — idézi Laczkovics 1793. aug. 10-én kelt levelét Horváth. (8. k. 164.)
- 28 *Laczkovics . . . irt egy munkát* — *A magyar nemzet történeteknek rövid rajzolatya* (Pest, 1792). c. munkájáról van szó. Az idézetet Jókai jelen esetben is Horváthból veszi. (8. k. 167.)

Lap: Sor:

- 357 : 23 *Szentmarjai Ferenc* — (1767—1795) a Szabadság és Egyenlőség Társaságának egyik igazgatója, Rousseau: *Társadalmi szerződésének* magyarrá fordítója.
- 24 *Antinoui szépségű alak* — Kazinczy írta: „Antinoui szépségű külseje büszke, délceg lelket s Montesquieu, Rousseau, Raynak s más francia philosophok olvasása által mivelte szellemet s tüzes demokratát takart” — idézi Horváth (8. k. 168.). — Antinoui alaknak nevezi Jókai *A lőcsei fehér asszonyban* az erősen idealizált Andrassy Istvánt is.
- 32 *Két munka jelent meg* — Mindkettőt ismerteti Horváth (8. k. 169.), Jókai tőle veszi át Kazinczy megjegyzését is (358 : 3). Megjegyzendő, hogy a „Majestátsprozess . . .” szerzőjét ma már ismerjük: Berzeviczy Gergely volt.
- 358 : 1 *Szirmay Antal* — (1747—1812) író, történetíró, Zemplén megyei birtokos. *Hungaria in parabolis* c. műve (1804) sokszor szolgált Jókainak is forrásul.
- 11 *Az üldözés Bécsben kezdődött meg* — „1794. Július vége felé Bécsben több személyt, kik *Jacobinus* érzelmek’ s tilalmas levelezés gyanujában álltak, elfogtak, többek közt Riedl hadnagyot . . . aug. 13-kán Budapesten [!] *éjjeli elfogatások történtek . . .*” — írta Jókai Martinovics-cikkében. (Ék. i. h. 418.)
- 18 *gróf Sigray* — Sigray (Zsigrai) Jakab gróf (1750—1795) a Reformátorok Társaságának egyik igazgatója.
- 21 *Perger gróf* — Heinrich Perger von Pergenau (sz. 1810.) a bécsi kormány rendőrminisztere.
- 23 *nagy ingerültséget gerjesztének* — „Nagy ingerültséget gerjesztének e’ rendkívüli és erőszakos bebörtönzések. Pest megye közgyűlésében *Keglevics* gróf hevesen kikelt a kormány ez erőszaka ellen ’s felszálítá a rendeket, hogy kötelességükhöz képest követeljék a kormánytól, e’ honfiak elfogatásának okait nyilvánosságra hozni.” (Ék. 418.)
- 26 *Thugut miniszter* — Thugut, Johann Amadeus Franz de Paula báró (1736—1818) osztrák politikus, 1794—1798 között és 1799-ben miniszter, ádáz ellensége minden haladásnak.
- 30 *Mindannyian a szoba közepére* — „. . . ezek eleinte mindjárt a’ szoba közepére láncoltattak, soha a’ szobából ki nem bocsáttattak, gyertyát nem adtak nekik, senkit nem eresztettek hozzájuk, silány ételen tengődének, a’ katonaságnak meg volt hagyva: hogy velök a’ legszigorubban bánják, — bottal verték őket.” (Ék. 418.)

Lap: Sor:

- 359 3 *Németh János kirdlyi ügyész* — Jókai Németh jellemzését Szirmay Antal említett művének idézeteiből állította össze. Közli: Horváth, 8. k. 179—80.
- 7 *Egy Illésházy és egy Eszterházy gróf* — Illésházy István és Eszterházy Károly.
- 9 *ezt a nemét a jövedelem-csindládnak* — a sportulákról szóló Németh mondást — Szirmayra hivatkozva — Horváth közli. (8. k. 180.)
- 11 *Tódor és Králi* — Krály József kamarai tiszt és Fodor József öngyilkosságáról beszél Horváth, de Tódort nem említi (8. k. 76.). Jókai korábbi írásában ezt mondja: „E méltatlanságoktól elkeserítve, Todor, Krály és Bolti üvegdarabokkal akarták magokat előlni, mi a' két elsőnek sikerült is. Ők kiszabadultak a' börtönből a' sirba.” (Ék. 418.)
- 15 *Az elfogottak között voltak . . .* — Horváth részletes névsort ad. (8. k. 174—77.)
- 17 *Óz Pál* — (kb. 1766—1795) ügyvéd volt s nem — mint Jókai írja — költő.
Landerer — Landerer Mihály, tulajdonképpen a későbbi híressé vált pesti Landerer-család egyik tagja, aki — mert nyomorék volt — 1804-ben kapott kegyelmet s szabadult börtönéből.
- 21 *Kazinczy azt mondja* — a Kazinczy-idézetet Horváth közli. (8. k. 180.)
- 30 *A vád akként hangzott* — Horváth csak úgy említi, hogy „Németh ügyigazgató s az intésire figyelő titkos rendőrség azon koholmányt híresztelé” (8. k. 181—82. Vö. Ék. i. n. 419.).
- 360 : 8 *Mindezek a rémmesék* — „E képtelenségeket, melyek egy elmebeteg vagy forró lázban szenvedőnek agyrémeihez hasonlítanak . . .” — jellemzi Horváth a vádaskodást. (8. k. 181—82.)
- 361 : 7 *az ifju nádor, Sándor* — Sándor Lipót főherceg (1772—1795) II. Lipót király negyedik fia, 1790-től nádor.
- 13 *Mikor a legfelsőbb törvényszék* — szó szerinti átvétel az Ék-ben közölt cikkéből. (i. h. 450.)
- 18 *azzal biztatta* — „Mondják: hogy a' septemviratus biztosítá róla a' királyi táblát: hogy kegyelmezési jogával enyhíteni fogja a csak ijesztésül szolgáló ítéletet” — idézi Jókai Martinovics-cikkében. (Ék. i. h. 451.)

Lap: Sor:

- 361 : 20 *ez a határozat* — idézi Horváth. (8. k. 185.)
- 34 *A kivégzés napján* — „Kihirdeték: hogy Budán a' házakban oltásra kész vizek tartassanak, éjjel-nappal őrcsapatok jártak az utcákon, ágyuk vonattak ki a' terekre, az örök hármásával állítottak fel, a' lőpor-torony közül egy bataillon katonaság őrködött éjjel nappal.” (Ék. i. h. 419.) Vö.: Horváth, 8. k. 185—86.)
- 362 9 *öt parasztszekéren* — a kivégzés leírását majdnem szó szerint vette át Jókai régebbi cikkéből. (i. h. 420—21.)
- 363 3 *elkezdé hangosan recitálni Horácz ódját* — Vö.: 213 : 28-hoz írt jegyzetünkkel.
- 364 : 23 *„vox clamantis . . .”* — a vers első sorát idézi Horváth. (8. k. 186.)
- 25 *a marseillaise magyar szövegét* — a francia forradalom nagyhatású harci dalát Claude Joseph Rouget de Lisle írta 1792 áprilisában. Első magyar fordítója Versegly Ferenc volt. (Vö.: Tarnai Andor: *Versegly Marseillaise-fordításai*. Itk. 70. évf. 1966. 409—15.)
- 31 *Szolárcsik* — (helyesen: Szolartsik) Sándor (1769—1795) jogász.
- 32 *Verhovszky* — Verhovszky Sámuel (megh. 1797) ügyvéd. *Szén* — Szén Antal számvevőtiszt, a per idején 45 éves volt. 1802-ben szabadult, további sorsáról nem tudunk. *Szulyovszky* — Szulyovszky Menyhért (sz. 1752.) táblabíró. *Szldvy János* — (1772—1840) a Királyi Tábla Somogyi ítélmester mellé beosztott jurátusa. Anyja a kivégzett Laczkovics János testvére volt.
- 365 1 *Hirgeiszt* — (helyesen: Hirgeist) Ferenc (megh. 1804.) joghallgató volt. *Szmetanovics* — Szmetanovics Károly (sz. 1775.) 1801-ben szabadult, s Trencsén megyében lett megyei jegyző.
- 2 *Uza* — Uza Pál (sz. 1763.) 1803-ban szabadult ki, s ezután Álmosdi birtokán élt nagy visszavonultságban.
- 32 *Valamennyi kivégzettnek pörét* — „Minden kivégeztetésekor egyszersmind a' kivégzettek pöreit is elégették” — írta Jókai idézett cikkében (Ék. i. h. 449.). De ebben tévedett. Tévedésében azonban minden magyar történész is osztozott: a per anyagát csak 1919 után vizsgálhatták át a kutatók. Az iratok sorsáról részletesen beszámol közreadójuk, Benda Kálmán. (i. m. 2. k. 12—16.)
- 366 : 11 *Csak a nádor . . .* — Sándor főherceget hasonlóan meleg

- szavakkal jellemzi, s tragikus halálát is leírja Horváth. (8. k. 191.)
- 366 : 14 *Egy nagy ünnepély alkalmával* — 1795. júl. 10-én. (Vö.: Ék. i. h. 452.)
- 23 *Mikor a halottas szekér* — „Németh János királyi ügyész midőn meghalt, egyetlen ember sem volt temetésén, kerülte őt mindenki, mint a' mirigyest, csak az igazak átka kísérte ki a' sirig, át a tulvilágba, föl az isten elé!” (Ék. i. h. 419.)
- 367 : fejezetcím: *A magyar insurrectio* — a fejezet forrásaira nézve l. Keletkezése, forrásai c. fejezetünket.
- 1 *Soha még a történelem* — „nyolcvannyolc esztendeig nem volt jobban kigunyolt név széles e hazában a magyar inzurgensnél . . .” — írta Jókai 1897-ben. (*A magyar insurrectio emlékszobra. Emlékeimből.* HhM. 4. k. 275.)
- 6 *Ilyen nótát énekeltek* — l. Keletkezése, forrásai c. fejezetünket.
- 9 *Alvinczy* — (helyesen: Alvinczi) József (1735–1810) tábornagy, Napóleon ellen többször harcolt sikertelenül. A nemesi felkelés megszervezése volt utolsó haditette. A gúnydal történetét elmondja Jókai a *Névtelen várban* is. (JKK. 459.)
- repülő szó* — szállóige.
„kend az az Alvinczy?” — közli — Szirmay Antal: *Historia arcanajára* hivatkozva Tóth Béla. (*A magyar anekdotakincs,* 2. k. 101–3.)
- 15 *Pedig azon a győri csataterén* — „. . . arra elég jókor érkezett a magyar fővezér, hogy az elmúlt csatában elesett halottakat eltemesse. — Ott heverték azok harmincöt napig a szabadhegyi halmokon, a major és kápolna romjai körül az Isten ege alatt: halva is kiáltó tanui, hogy az ellenség egy napig sem volt ura a csataternek, melyen győzött, mert akkor saját halottjait csak eltemette volna. Kilencszáznolcvanöt magyar férfi várt ott a maga hüs ágyára, s mikor eltemették őket, a francia temető nagyobb volt, mint a magyar” — írta Jókai a *Névtelen várban* (314–15.) 1897-ben írott cikkében (*A győri ütközet emléke. Emlékeimből.* HhM. 4. k. 262.) ugyanígy emlékezik erre: „. . . kilencszáznolcvanöt magyar nemes maradt halottan, sokkal több franciával együtt, s hogy a franciák nem voltak urai a csatamezőnek, azt ezek a halottak bizonyítják, akik harmincöt napon át ott heverték a szentkirályi halmokon, az

Lap: Sor:

- ég alatt, temetetlenül: midőn harmincöt nap mulva József nádor negyvennégy eskadron nemesi insurgens lovasság élén azon a csataterén megjelent, ő temetteté el az ott hagyott halottakat.”
- 367 : 18 *József nádor* — (1776–1847) a császár negyedik öccse, Habsburg József főherceg, aki Sándor főherceg után lett nádorrá.
- 20 *svadrony* — lovasszásad.
- 369 : 4 *Tarvis* — (helyesen: Tarvisio) város Észak-Olaszországban. Az említett ütközetet 1797-ben vívták a város közelében.
- 5 *Károly főherceg* — Károly Lajos János főherceg (1771–1847), II. Lipót király harmadik fia, hadvezér.
- 6 *Feddék* — Fedák Mihály (1749–1804) alezredes, majd ezredes.
- 24 *a campoformioi béke* — az északolaszországi Udine melletti nyaraló kastélyban 1797. okt. 17-én kötötték meg e békét.
- 26 *a mint Napoleon* — Vö. Horváth, 8. k. 208–10.
- 27 *Nelson tengernagy* — Nelson, Horatio Viscount (1758–1805) angol flottaparancsnok, admirális.
- Abukir* — egyiptomi tengerparti város Alexandria közelében. Az Abukir vizein lezajlott tengeri csatában semmisítette meg Nelson 1798. aug. 1-én Napoleon tengeri hajóhadát.
- 370 1 *Marengo* — Észak-Olaszországi város (Lombardiában). A híres ütközetet 1800. jún. 14-én vívták itt.
- 2 *a magyar ezredek vívták ki* — „a magyar ezredek csodáit mívelték a vitézségnek” — írja Horváth (8. k. 214.), s a továbbiakra is forrásul szolgál Jókainak.
- 5 *Desaix* — Desaix, Louis Charles Antoine (1768–1800) francia tábornok.
- 7 *Melas* — Melas, Michael Friedrich Benedikt (1729–1806) báró, osztrák hadvezér.
- 14 *Hohenlinden* — Felső-Bajorországban fekvő falu, amelynek határában 1800. dec. 3-án dült a harc (NSZK).
- Moreau* — Jean Victor Moreau (1761–1813) a francia forradalom neves tábornoka, akit Napoleon elfogatott, száműzetéséből jött a drezdai csatába, ahol Napoleon ellen harcolva halálos sebet kapott.
- 17 *A kirdly leirata* — a leirat idézett szövegét közli Horváth. (8. k. 219–20.)
- 33 *Luneville* — franciaországi ipari város Nancy-től délkeletre. A békekötés időpontja: 1801. febr. 9.

Lap: Sor:

- 371 : 2 „*fekete bankókkal...*” — Vö.: Horváth, 8. k. 220—24.
15 *Mack* — Mack von Leiberich, Karl (1752—1828) osztrák tábornagy.
16 *Ulm* — Napóleon előtt 1805. okt. 17-én kapitulált.
21 *Kutusoff* — Mihail Illarionovics Kutuzov (1745—1813) orosz hadvezér, tábornagy, a Napóleon ellen Ausztriába küldött orosz hadsereg vezére. Serege Amstetten mellett vereséget szenvedett Napóleontól (1805. nov. 5.).
23 *Massena* — Massena, André (1759—1817) francia tábornagy.
24 *Caldiero* — az Adda folyó bal partján fekvő város mellett 1805. okt. 30-án volt csata.
25 *Károly főherceg bulletinje* — ahogy Jókai, Horváth is csak említi a főherceg haditudósításait (8. k. 279.), de a csatáról csak ennyit mond: „leginkább a magyar ezredek rendkívüli vitézségének lőn köszönhető” a diadal.
31 *Esterházy (később Este)* — Horváth, 8. k. 278.
34 *Hohenlohe herceg* — Hohenlohe, Ingelfingen Friedrich, hg. (1746—1808) a Napóleon elleni porosz seregek egyik vezére.
372 3 *Molitor* — s a továbbiak során említett Splényi, Schröder, Kerekes, Kienmayer és Stipcics: valamennyien magyar vezérlő tisztek, ill. róluk elnevezett ezredek.
23 *Napoleon ellendíllás nélkül* — Bécs 1805. nov. 12-én nyitotta meg kapuit a francia seregek előtt.
26 *A pratzeni fensikon* — az 1805. dec. 2-i austerlitz csata leírásában Jókai ismét Horváth elbeszélését követi. (8. k. 285—86.)
Pratzen — az Austerlitz (ma: Slavkov u Brna, Csehszlovákia) melletti síkság neve.
373 16 *a pozsonyi béke* — Lichtenstein János és Talleyrand 1805. dec. 16-án írták alá a békeszerződést.
24 *özönlöttek a gunyiratok* — Vö.: Horváth, 8. k. 288—89.
374 : 29 *a rendek elhatárolták* — az 1808. aug. 28. és nov. 5. között üléselő pozsonyi országgyűlésen.
375 : 4 *nem akart nekik posztót adni* — Vö.: Kisfaludy, i. m. 76.
A nemesi felkelés körülötte bécsi huzavonára vonatkozó adatok — mint ezt a Keletkezése, forrásai c. fejezetünkben már kimutattuk — mind Kisfaludy feljegyzésein alapulnak. Itt kell azonban ismételnünk, hogy a *Névtelen vár* „A magyar inszurrekció” c. fejezete remek párbeszédben foglalja össze az akadémikuskodásokat. (JKK. 315—21.)

Lap: Sor:

- 375 : 6 *Artillerie-Direction* — tüzérségi felügyelőség.
9 *A lovasságnak pedig nem akart adni...* — „[az insurgents hadnak] leggyarlóbb volt a fegyverzete. A többek között a főhadai kommandó a lovas insurgentseknek *szuronyokat* osztatott ki” — írja Jókai *Az osztrák-magyar monarchia irásiban és képbén* c. kiadvány 1. kötetében. (*Magyarország* I. k. Bp., 1888. 342.)
- 376 : fejezetcím: *A karakói és a pápai napok* — Karakó — kisközség Vas megye celldömölki járásában.
7 *Eugen alkirdly* — (1781–1824) I. Napoleon későbbi feleségének, Josephine-nek és Beauharnais vicomtnak fia. 1805-ben Nápoly, ill. Olaszország alkirálya lett.
12 *Andrássy tábornok* — (nemeskéri) Andrássy Dávid (1762–1813) vezérőrnagy. Vö.: Kisfaludy, i. m. 101.
20 *Türje* — Zala megyei község a zalaszentgróti járásban.
Nagy-Szóllós — város Kárpát-Ukrajnában (Szovjetunió). Ma: Vinogradov. Itt azonban Jókai bizonyosan tévedett, s Somlószőlőre gondolt, amely Veszprém megyei község a devecseri járásban.
23 *Csak egy kis folyócska állt az útjában* — a Marczalról lévén szó, nyilvánvaló Kisfaludy hatása (107.)
- 377 11 *Tuskevár* — község Veszprém megye devecseri járásában.
12 *voltigeur* — műlovar. Itt: könnyű lovas-ezred.
18 *Fel van jegyezve* — Kisfaludynál (314.), ahol ez áll: „Szőke György. A veszprémi lovas-ezred főhadnagya 1809. június 11-én Karakónál a Dobróka major közelében 16 lovassal az utolsó pillanatig derekasan helytállt és akkor nagyon ügyesen visszavonult.”
21 *Horatius Cocles* — Publius Horatius Cocles i. e. 507-ben sikeresen védte az etruszk Porsena ellen a Tiberis cölöphídját, míg társai a másik parton lebontották azt, s így Róma megszabadult az ellenségtől.
24 *congrève-röppentyü* — feltalálójáról (Sir William Congreve 1772–1828) elnevezett rakéta.
27 *Zichy Ferenc* — a veszprémi lovasezred főhadnagya. Vö.: Kisfaludy, i. m. 108–9.
30 *chasseur csapat* — vadász, könnyű lovas.
33 *Salamon Mihály* — a veszprémi lovasezred főhadnagya. Zichy Ferenc társaságában végbevitt hőstettéről Kisfaludy számol be (108–09.).
- 378 4 *Nagykamond* — Veszprém megyei község.

Lap: Sor:

- 378 : 20 *Macdonald* — Macdonald, Etienne Jacques Joseph Alexandre (1765—1840) herceg, francia hadvezér.
- 22 *Tét* — község a mai Győr-Sopron vármegye győri járásában. Kisfaludy: „Eközben János főherceg serege június 10-én éjjel elérte Pápát, és részben előtte állt fel, részben a város mögött a Tétre vezető uton.” (111).
- 31 *Hunyady József* — Kisfaludy (296.) szerint a pesti ezred zászló-tartója volt.
- 379 : 4 *Hegedüs* — Hegedüs János a soproni lovasezred alhadnagya. *Mayerffy* — Kisfaludy alapján, a *Névtelen várban* már ezt írta: „*Hunyady József* az ezred zászlóját kezébe ragadva, odavágtatott az ellenség közé, mely a szoros ut hidját elfoglalta. Most ezen a kőhídon, melynek alacsony mellvédje volt, kellett mind a két félnek végerőfeszítéssel verekedni. A zászlóartó körül harcolt *Hegedüs*, a hadosztály századosa s *Mayerffy*, a főhadnagy; mind a kettőt elnyomta már az ellenség, de a nemes vitézek nem hagyták a tisztjeiket, *Béky István*, *Horvát Péter*, *Papanek János* odaveték magukat az ellenség közé, s kiszabadíták vezérciket.” (430.)
- 11 *Ferenczy János* — „Ez a nemesur közvitéz volt a pesti lovasezredben, akit utközben kilelt a harmadnapos hideg, azért ott kellett neki maradnia az ispitályban” — kezdi a kaland elmesélését a *Névtelen várban* (431.), Kisfaludyra támaszkodva (290.). Vö.: Keletkezése, forrásai c. fejezetünkkel.
- 30 *petek* — zenebona
- 32 *a kapitány mentette meg a közvitézét* — a *Névtelen várban* névhez kötötten meséli el a hőstettet: „... a Pápa melletti harcokban, mikor *Boronkay Pál* kapitány látta, hogy a csata heve alatt *Haldsz Vince* közvitéznek a lovát lelőtték, odavágtatott, s felkapva őt a földről, felültette hátul a nyeregébe, s úgy hozta magával vissza.” (JKK. 436.)
- 380 : 17 „*bravo camarade!*” — jól van, ez derék, bajtársam! — A jelenetet jelentéktelen módosítással írta ki a *Névtelen várból* (JKK. 434.), természetesen Kisfaludy nyomán (264.). Vö.: Keletkezése, forrásai c. fejezetünkkel!
- 19 „*Noblesse oblige!*” — a. m. „A nemesség (a rang) kötelez! fejezetcím: *A győri két nap* — a fejezet forrása, mint azt Jókai jegyzetében meg is említi, — Kisfaludy többször idézett műve. De hangsúlyoznunk kell, hogy jelen esetben is csak a *Névtelen vár* áttételén keresztül. A regénynek van

Lap: Sor:

- ui. egy „A győri két nap” című fejezete, amelynek első két bekezdését szó szerint, a többieket kivonatossan vette át Jókai e művébe. A jegyzetében felbukkanó forrásmegjelölésre későbbi cikkében is visszatér (*A győri ütközet emléke. Emlékeimből.* HhM. 4. k. 263.), ahol ezt írja: „Volt . . . egy történetírója a magyar insurrecciónnak, aki azt ragyogó tollával megírta, Kisfaludy Sándor . . . Irtam én egy regényt, mely a magyar insurrección történetével végződik, amihez én kutforrásul Kisfaludy kéziratát használhattam, fenséges tulajdonosa kegyeiből.” A győri két nap: 1809. jún. 14–15.
- 381 3 *Vay Miklós* — inszurgens vezérőrnagy (Kisfaludy, 317–18.).
12 *Chasteler* — Chasteler, Johann Gabriel (1763–1825) osztrák tábornok
14 *Nugent* — Nugent, Laval (1777–1862) osztrák hadvezér.
25 *asperni nagy napok* — az asperni csatát 1809. máj. 21–22-én vívták a seregek. *Aspern* — 1905-ig önálló falu volt a Duna bal partján, azóta Bécshez tartozik.
27 *Lobau* — Bécs feletti sziget a Dunán.
az első sziget — célzás Szent Ilona szigetére, ahová később száműzték Napoleont.
- 382 : 19 *Csanak* — ma: Ménfőcsanak, Győr-Sopron megyei község. *Szemere* — ma: Győrszemere, Győr-Sopron megyei község Ménfőcsanak és Tét között.
- 383 1 *Józsa Imre* — „A jászkun hadosztályt, melyet az előőrson feledtek, Józsa Imre káplár mentette meg, tizenkét társával a hédervári erdőben Zámoly és Ujfalu közt elállva az utat az ellenség előtt, s addig viaskodva, míg a századosa, *Vojnics Mihály* összeszedte az egész eskadront, s elvonulhatott vele” (*Névtelen vár*, JKK. 440.) Vö.: Kisfaludy, 298.
- 13 *Jeszzenszky János* — a barsi inszurgensek alezredese (*Névtelen vár*, 440. és Kisfaludy, 297.).
25 *Foky Ferenc* — „Egy teke az ezredesük, Kisfaludy fejéből csapta ki a csákót, magát is szédülten ütve le lováról, másik a kapitány, *Foky Ferenc* lovát lőtte ki alóla, utoljára egy gránát odatalált egy lőporos szekerekbe, azt felrobbantotta. A pukkanás lángja egy inszurgens tüzért egészen összepörkölt, s mind a két szemét kiégette.” (*Névtelen vár*, 441., Kisfaludy, 291.) Ugyanerre tér vissza *A magyar insurrectio emlékszóbra* c. idézett cikkében (*Emlékeimből.* HhM. 4. k. 276.).

Lap: Sor:

- 383 : 30 *Lauriston* — Lauriston, Alexandre Jacques Bernard Law (1768—1828) márki, francia tábornok. A *Névtelen várban* írja Jókai, hogy „Lauristonnak saját fia e csatában nyerte el a vállrózsáit”. (442.)
- 384 : 20 *Ugrinovic Lázár* — Névtelen vár (443.), Kisfaludy, 317.
30 *Ertel alezredes* — Kisfaludy, 286—87. A *Névtelen várban* is elmondja szerepét.
- 34 *Ménfő* — Ménfőcsanak. L.: 382 : 19.
- 385 : 5 *Meskó* — Meskó József báró. Vö.: Kisfaludy, 304—05.
6 *Keglevich* — Keglevich György vezérőrnagy. Kisfaludy, 299.
14 *haubitc* — tarack-ágyu, ill. ennek lövedéke.
18 *Granier* — Grenier néven a Névtelen várban is szerepel (JKK. 447.).
Colbert — Pierre Colbert (1774—1853) Napóleon tábornoka, aki a restauráció alatt tovább szolgált.
- 19 *Narbonne* — Louise Marie Jacques Narbonne-Lara (1755—1813) gróf, tábornok, Napóleon müncheni és bécsi követe.
- 386 : 13 *Viczay-drok* — „A pesti lovasezredet sikerült a francia lovasságnak az ugynevezett *Viczay-droknak* nekiszorítani. A mély vizárok a távolból nem volt észrevehető...” (*Névtelen vár*, 448.) — Az árok a hédervári (Győr-Sopron megye) Viczay-családról kapta nevét.
- 23 *Zichy Ferenc, Ihász Imre . . . Zichy Károly . . .* — „Ekkor *Zichy Ferenc* gróf, az ezredes, kiküldte az őrnagyát, *Ihász Imrét* hogy az ágyukat mentse meg mindenáron . . . S ugyanekkor az öccsét, *Zichy Károly* kapitányt, *Hunkár Antal* svadronvezetőt, a szakaszaikkal a rohamra jövő ellenséggel szembe indítá.” (*Névtelen vár*, 451. Vö.: Kisfaludy, 320., ill. 297.)
- 28 *Hunkár Antal* — (1783—1862) svadronvezető, majd Veszprém megye országgyűlési követe.
- 32 *Fodor István* — a veszprémi lovasezred tagja volt. Szó szerint így mesélte el hőstettét a *Névtelen várban* is (452.).
- 387 : 12 *ama „kéziratnak” . . .* — Kisfaludy Sándor forrásul használt jelentésére utal Jókai.
- 16 *Tárca-patak* — nyilvánvaló elírás, hiszen a Tárca patak a Lőcsei-hegységben ered, Sáros- és Abaúj-Torna vármegyék területén végigfolyva ömlik a Hernádba. Ma: Tarca (Csehszlovákia). A *Névtelen várban* — helyesen — Párzsa-patakról ír (452.).

Lap: Sor:

- 387 : 17 *Kismegyér* — Győr-Sopron megyei puszta Győrszentiván község közelében (Vö.: Kisfaludy, 124, *Névtelen vár*, 452.)
- 21 *Geramb* — Géramb, Ferdinand (1772—1848) báró, a magyar nemesi felkelők egyik vezére, aki Napóleon fogságából szabadulva végül trappista szerzetes lett.
- 25 *Kandó* — Kandó Gábor, a zempléni inszurgens had ezredese. (Vö.: Kisfaludy, 298., *Névtelen vár*, 453.)
- 388 : 5 *Egyetlen ágyut, egyetlen zászlót* . . . — „Rendben, zárt sorokban húzódtak vissza a gyalogezredek, az inszurgens zászlóaljok . . . Egyetlen ágyut, egyetlen zászlót nem vett el tőlük az ellenség.” (*Névtelen vár*, 453—54. és *A magyar insurrectio emlékszóbra. Emlékeimből.* Hhm. 4. k. 276.)
- 10 *Hadik altábornagy* . . . — szó szerinti átvétel — a *Névtelen vár* (454.) közvetítésével — Kisfaludytól (280.).
- 11 *Luzsénszky József* . . . *Almássy Kristóf* . . . *Machold József* — vö.: Kisfaludy, 302., 280., ill. 303. és a *Névtelen vár*, 454.
- 21 *carrée* — négyszög
- 23 *Festetich György* — Kisfaludy (290.) és az ő nyomán Jókai a *Névtelen várban* még helyesen F. Jánostól tudósít!
Pásztorj Menyhért — Kisfaludy, 280.
- 24 *Bátor György* — a sümegi felkelők seregének vitéze. Vö.: Kisfaludy, 280.
- 25 *Sepsey* — bár így szerepel a *Névtelen várban* is (454.), megjegyezzük, hogy Kisfaludy ezt jegyzi fel: „*Septej János*. A sümegi lovas-ezred tagja. 1809. jún. 7-én a győri csatában hősiessen helytállt és meghalt.” (311.)
- 26 *Szuhányi* — Szuhányi Ferenc, ugyancsak a sümegi lovas-ezred katonája (Kisfaludy, 315.).
- 28 *Mohos János* — Kisfaludy, 306. és a *Névtelen várban* is (455.).
- 389 : 11 *Caffarelli* — Caffarelli du Falga, Auguste gr. (1766—1849). „Caffarelli, francia hadügyminiszter, ki történetesen jelen volt ez ütközetnél, Napóleonhoz utaztában, azt mondá Dömölkön házigazdájának, Mayer őrnagynak az inszurgensekről: »Ils sont . . .«” (*Névtelen vár*, 459.) Ugyanígy idézett cikkében is (HhM. 4. k. 276—77.).
- 14 „*Ils sont braves . . .*” — Horváth Mihály idézi Kisfaludy egy cikkére hivatkozva (8. k. 372.). Kisfaludy idézett cikkében ezt írja: „. . . holott a franciák a mieinknél igazságosabbak, az inszurgensekkel első találkozásukban mindjárt azt mondák: ils sont . . .” (*Az 1809-ki insurrectiót illető levelek.* 1844. febr. 25-i levélből. Ellenőr, 1847. 295.)

Lap: Sor:

- 389 : 26 *Bánhida* — régi Fejér megyei község, mely 1947-ben Tata-bányával egyesült.
- 31 *részt sem vett az ütközetben* — „Az egész gyalogságból . . . nem volt egyetlen ember sem, aki abból a csapatból való lett volna, aki Győrnél állomásozott” — idézi Kisfaludy fenti cikkében a nádor német nyelvű levelét. (Ellenőr, 1847, 325.)
- 390 : 3 *Mikor ez a hatvan lovas* — Horváth is Kisfaludyra hivatkozva mondja el az esetet (8. k. 381.), Kisfaludy az Ellenőrben közölt cikkében beszél róla (l. fent), a *Névtelen várban* szó szerint egyeznek a vonatkozó sorok (464–67.).
- 13 *Itt a hajóhídnál* — ezt az anekdotát részletesen meséli el Kisfaludy, csak egy kissé szabadszájúan: „Hát kend az az Alvinczy, ki nekünk ilyen fegyvert adott? Nem b . . . ná kend meg ezt a pisztolyt?” (Ellenőr, 326–27.) Megjegyezzük, hogy ezt az emlékezetes jelenetet lényegtelen rövidítésekkel elmondja Jókai *Az osztrák–magyar monarchia irásiban és képből* c. kötet 342. lapján. (*Magyarország*, 1. k.)
- 24 *egy haragtól lángoló* — „E gyászhir költötte haragot tolmácsolja az a királyi levél, melyet három nap mulva kapott az inszurrekció alkotója: a nádor” — írja a *Névtelen várban* (467.).
- 391 : 1 *Ács* — Komárom megyei község. Az itteni huszáros támadást külön fejezetben örökíti meg Jókai a *Névtelen várban* („Az ácsi nap”, 468–71.), de elmondja — Melegh János hőstettére is utalva — Horváth is. (8. k. 375–76.)
- 3 *Szapáry Vince* — a soproni lovasezred főhadnagya (Kisfaludy 313.).
- 5 *Melegh János* — ugyancsak a soproni ezred tagja volt, hőstettét elmondja Kisfaludy. (304.)
- 391 : 6 *Lamarque* — (helyesen La Marck), August Maria Raimund gróf (1753–1833) francia tábornok.
- 7 *legion d'honneur* — (helyesen: légion . . .) a francia becsületrend.
- fejezetcím: *Meskó körútja* — hasonló címmel („Meskó utja”) külön fejezetben meséli el Jókai az inszurgens tábornok katonai bravúráját a *Névtelen várban* (471–83.).
- 392 : 6 *sandolin* — egyszemélyes, könnyű csónak
- 20 *Garnika* — Garnika Ignác a nógrádi lovasezred ezredese, akiről ezt írja Kisfaludy: „A győri csata napján a bácsi

Lap: Sor:

- hadtesttel Meskó tábornok divíziójához rendelték" (291 — 92.) Tehát nem „bácskai" mint Jókai írja!
- Szucsics — Szucsics István, ugyancsak a nógrádi lovas-
ezred bácsi divíziójának kapitánya (Kisfaludy, 314—15.)
- 392 : 21 Kis-Czell — régi Vas megyei kisközség, mely Nemes-
dömölkkal egyesítve ma Celldömölk egyik része.
- 27 Zirchich — Zirchich Horváth Simon százados. Kisfaludy
meglehető részletességgel mondja el a nagy bátorságot
igénylő műszaki-hadi hőstettét (320—21.).
- 393 2 Keglevich — Keglevich György vezérőrnagy
- 394 : 7 proviantjával — élelmével, eleségével
- 30 Uj-Szőny — a Duna jobb partján levő település, mely
Komárommal olvadt össze.
- 395 1 Szent-András temploma — Révkomárom (ma: Komarno,
Csehszlovákia) díszes temploma. „A Szent András templom
előtt maga az ország primása fogadta a dandárt főpásztori
áldásával" — írja Jókai a *Névtelen várban* (482.).
- 7 Böös falu — (vagy: Bös) régi Pozsony vármegyei község
a Csallóközben. Ma: Beš v. Bös (Csehszlovákia).
- 9 József nádor e sereghez — ugyanígy idézi az inszurrekció-
ról írt későbbi cikkében is Jókai. (Hhm. 4. k. 277.)
- 21 Az a hatalmas titkos bécsi kéz — Kisfaludy ezt írja erről
későbbi cikkében: „Beadván munkámat gróf Beckers által
azon intés adatott nekem, miszerint említett munkám a
titkos kabinet archivumába tétetett, becsületesemre legyen
provocálva, hogy ezt még most senkivel ne közöljem."
(Ellenőr, 1847. 279.)
- 27 irallal — irónnal, ceruzával
- 396 : 16 még a császár-király leányának a kezét is — Napóleon császár
Ferenc leányával, Mária Lujza főhercegnővel 1810. ápr.
2-án kötött házasságot.
- 397 : 7 Az ilyen „huszár-verbunkok" . . . — e bekezdéstől kezdve a
397 : 32-ig szó szerint egyezik *Az osztrák-magyar monar-
chia írásban és képben*. (Magyarország 1. k.) „A verbun-
kosok" c. fejezetében írottakkal. (343—44.)
- 22 Bihari — Bihari János (1764—1827) cigány származású
magyar zeneszerző és hegedűművész, a verbunkos zene
kiváló képviselője.
- 28 „Már mi nálunk verbuválnak . . ." — Erdélyi közli ezt a
katonadalt, de kissé más változatban:

„Már mi nálunk verbuválnak kötéllel,
Megfognak a szegény legényt erővel.
Hátra kötik a két kezét kötéllel,
Ugy kísérik be Kassára fegyverrel.

A gazdagnak öt-hat fiát nem bántják,
A szegénynek, ha egy van is, elfognak.
Utána megy apja, anyja, siratják;

Kéri pénzéért az uraktól: nem adják.” (Népdalok és mondák, I. k. 351. sz.)

- 397 : 33 „*Sírhatsz az az édes anya . . .*” — *Az osztrák—magyar monarchia írásban és képben (Magyarország, I. k.)* „A magyar nép kedélye, véralkata” c. fejezetében ezt írja Jókai: „Könyveivel sózza a sovány katonakenyeret: »Sírhatsz az az édes anya . . .«” (298.). Egyébként a dal megvan Erdélyinél. (Népdalok és mondák, I. k. 352. sz.)
- 398 1 „*Szegény kenyér, nincs benne só . . .*” — erre a dalra utal *Az osztrák—magyar monarchia írásban és képben (Magyarország, I. k.)* c. kötetben is: „A gunyudalokban találjuk jellemzve . . . nagy adalékban a katonaéletet . . . ahol a katona »csillagot néz vacsorára!«” (352.)
- 12 *S e szeretetnek mélyenjáró gyökerei voltak* — „A nádor, kivált az 1809-ki inszurrekció óta nagy népszerűséggel birt a nemzetben” — írja Horváth. (8. k. 430.)
- 33 *ágyúkeresztek* — Vö.: Horváth, 8. k. 475. és 476–77. *Az osztrák—magyar monarchia írásban és képben (Magyarország, I. k.)* c. műben ezt írja Jókai: „Amint a napóleoni hádjáratok beveződtek, s a Lipcsénél elfoglalt ágyúkból öntött keresztet kiosztattak (ugy nevezett »ágyú-keresztek«, amilyenekkel a hadseregnek minden tagját földszitették; még a 30-as években számos veterán kapituláns mellén lehetett látni e keresztet); a Bécsben összegyűlt európai kongresszus tagjai már elfeledték, ami az emlékkeresztekre volt írva: »Europa libertati asserta.«” (266.)
- 399 : 2 „*Europa libertati asserta*” — „A megszabadított Európa”.
- 8 *Gentz terve* — „Én jelenleg tervet fogok kidolgozni egy új osztrák monarchia alkotására — idézi Horváth Mihály Gentz 1806. aug. 4-én kelt levelét — Bécsnek meg kell szünni székvárosnak lennie . . . a kormány széke mélyen Magyarországra teendő át, s ezen ország részére egy új alkotmány készítendő.” (25 év, I. k. 12.)

Lap: Sor:

Gentz — Gentz, Friedrich von (1764—1832) osztrák államférfi és emlékiratíró, Metternich bizalmas barátja és munkatársa.

399 : 16 *ellenmondási jog* — a fejezet szövege — kivéve a 399 : 20-ban kezdődő Horvát István-anekdótát — szó szerint egyezik *Az osztrák—magyar monarchia írásban és képben (Magyarország, 1. k.)* „Az új korszak” c. fejezetében olvashatókkal. (266—68.)

17 *a kiválóbb ellenzéki megyei szónokokat* — „Az ilyetén bátrabb, buzgóbb hazafiak Bécsbe idéztettek, hogy »a feddő királyi szó« által megfélemlítve elnémittassanak.” (Horváth: 25 év, 1. k. 24.)

20 *Horváth István tudósnak az esete* — elmeséli Horváth Mihály (8. k. 484—85.), de az ének szövegét nem közli. Tóth Béla viszont a következőképpen mondja el a maga korában nyilván nevezetes esetet: „Pálóczi Horváth Ádám, a szittya magyar poéta írta a strassburgi minét nótájára azt a híres verset:

»Nosza pajtás, szokjunk rá, kapjunk rá
A német tánkra, a német tánkra;
Hej, mert ugyis ráverték, ráfűztek bennünket
A szolgál-lánkra, a kutya-lánkra!
De szánd meg, Árpád, szánd unokádat,
Ne hagyjad véren szerzett hazádat!«

Ezért a nótáért Ferenc ad audiendum verbum regium idézte Pálóczit... Ferenc császár aztán hosszú német beszédben korholta őt le azért a kuruc versért. Mikor a dorgatórium véget ért, Horváth Ádám mélyen hallgatott.

— No nincs semmi mentsége? — kérdezte a császár.

Pálóczi Horváth Ádám meg csak annyit mondott:

— Ájer majesztét, nikszej dájcs.” — Thaly 1897. jún. 15-én elmondott országgyűlési beszédére hivatkozva, de más változatokat is közölve így adja közre Tóth az anekdotát (*A magyar anekdotakincs*, 2. k. 128—29.) Nevét egyébként helyesen Horvát-nak írják. Nagyhatású történész volt korában, a „délihábos történet szemlélet” híve (1784—1846). Vö.: Keletkezése, forrásai c. fejezetünkkel.

400 : 5 *Az iskolákban csak azt volt szabad tanítani* — vö. Horváth, 8. k. 493—94.

Lap: Sor:

- 400 : 19 *Az öt forintos fekete bankóbul lett* — Horváth Mihály részletesen beszél a devalváció feletti nemzeti elkeseredésről. (8. k. 411—26.)
- 21 *A határvámok magas tételei* — Horváth, a súlyos vámszabályzatok módosítása kapcsán, írja le a tételeket. (25 év, I. k. 35.)
- 401 : 10 *Akik végig éltek . . .* — e sorral kezdődő szövegrész egészen a 402 : 16 (Törvény hozatott . . . szavakkal kezdődő) bekezdés végéig szinte szó szerint egyezik *Az osztrák—magyar monarchia irásban és képben (Magyarország, I. k.)* szövegével. (268—70.)
- 13 *az egyik pártot „kubinszkynak”, a másodikat „pecsovicnak” hitták* — A Kubinszky—Pecsovics ellentétet részletesen elemzi Tolnai Vilmos: *Korteszóták a Kubinszky—Pecsovicsvilágból* (ItK. 1915. 471—72.), de szívesen foglalkozik vele Tóth Béla sokszor emlegetett anekdotagyűjteménye (*A magyar anekdotakincs*, 2. k. 243.) is. Jókai több regényében említi őket. (*Kárpáthy Zoltán*, 2. k. 104., *Politikai divatok*, 24. és 359.)
Kubinszky — Kubinszky (István?) Trencsén megyéből származó nemesi család tagja, akiről — egyes magyarázók szerint — a liberális pártot elnevezték.
Pecsovics — a Festetich grófok Pecsovics nevű tisztartója, a kormánypárti politikusok gúnynevévé vált.
- 20 *Komolyabb cím volt* — a magyarországi pártviszonyokat részletesen elemzi Horváth Mihály (25 év. I. k. 147—52. és 220—21.)
- 402 : 33 *Nagy Pál* — (felsőbüki); politikus, országgyűlési követ (1777—1857), tevékeny részt vett az ún. reformországgyűlések munkájában. Berzsenyi Dániel nagyhatású ódát is írt hozzá (*Felsőbüki Nagy Pálhoz az országgyűlés alatt*, 1807.).
- 403 4 *„Nekem itt szavam nincs . . .”* — idézi Horváth (25 év, I. k. 181.). Az emlékezetes szavak 1825. nov. 3-án hangzottak el. (Vö.: *A Magyar Tudományos Akadémia*. Bp. 1958. 7.)
- 15 *Te saxa loquuntur* — a. m. „Rólad kösziklák beszélnek.” Lucanus *Pharsaliájából* maradt, s a XVIII. században fellevenített szállóige. Vö.: Tóth Béla: *Szójról szójra. A magyarság szálló igéi*. 309.)
- 17 *Az 1830-iki országgyűlés . . .* — az e szavakkal kezdődő szövegrész egészen a fejezet végéig (407 : 8) szinte szó

Lap: Sor:

szerinti átvétel *Az osztrák–magyar monarchia írásban és képen (Magyarország, I. k.)* szövegéből (270–74.). Az országgyűlés leírását Jókai Horváthból merítette. (25 év, I. k. 227–56.)

- 403 : 27 *A buta néppel azt hitették el . . .* — „ . . . elég volt arra, hogy különösen Zemplén és Sáros megyék értelmileg különben is elhanyagolt tót ajku népében oly gyanu és hiedelem terjedjen el, hogy az urak méreggel akarják kipusztítani a parasztokat” (Horváth, 25 év, I. k. 267–68.). Ugyanitt említi Horváth a „kutmérgezés” vádját is. Jókai a *Hétköznapok* c. regényének zárófejezeteiben is említi az 1831-es kolerajárványt (JKK. 282–83.). A *Szomorú napok* eseményeinek központjában is a járvánnyal kapcsolatos parasztfelkelés áll. A regényhez írt jegyzetek (Szekeres László munkája) részletesen elemzi az 1831-es (Jókai tehát téved a dátumban!) koleralázadás okait (JKK. 258–63.). A kérdéshez l. még Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története 1790–1849.* (Bp., 1956.) 204–05.
- 30 *Ekkor jelent meg az első gőzhajó* — Itt Jókait cserben hagyta emlékezete és félrevezette Horváth egy mondata: „Nem rég jelent meg Dunánkon az első gőzhajó . . .” (25 év, 2. k. 16.) — Igaz ugyan, hogy Jókai egyik cikkében (*A legelső gőzhajó Magyarországon*, Győri Közlöny, 22. évf. 18. sz. 1878. márc. 3.) ugyanezt írta: „ . . . s Argo a legelső gőzhajó mind a két monarchiában” — az állítás itt is, ott is téves. A Bécs–Pozsony–Pest gőzös hajójárat 1818. szept. 20-án indult meg a Bernhard Antal pécsi mérnök által tervezett és épített „Carolina” nevű gőzhajóval. Az „Argo” — eredeti nevén: „Donau” — a harmadik gőzhajója volt a Dunagőzhajózási Társaságnak (Vö. Szinnyey József: *A legelső gőzhajó a Dunán.* Fővárosi Lapok, 1874. 288. sz. és Dezsényi Miklós–Hernády Ferenc: *A magyar hajózás története*, Bp. 1967. 55.) — Jókai 1830-ra vonatkoztatva írja *Az osztrák–magyar monarchia írásban és képen (Magyarország, I. k.)* c. kötetben is: „ . . . egy örvendetes eseményt is jegyezzünk fel ez évről: az első gőzhajó megjelenését a Dunán melynek »Argo« volt a neve” (272.).
- 32 *1835-iki börtömdshava 2-dn* — 1835. március 2-án
- 33 *V. Ferdinánd* — (1793–1875) 1835-ben lépett a magyar trónra, de 1848. dec. 2-án lemondott az uralkodásról. (Vö. még: 825 : 4.)

Lap: Sor:

- 403 : 34 *a törvények szövegében* — „A törvény ezután a latin szöveg mellett magyarul is szerkesztetik; kétséges értemény esetében a magyar szöveg tekintendő eredetinek s elhatározónak” Horváth: 25 év, 2. k. 21. Vö.: az 1836. évi III. törvénycikk (*Corpus Juris Hungarici Bp.*, 1896. 14–15.)¹
- 9 *De még annak az országgyűlési szónoknak* — felsőbüki Nagy Pálnak (Vö.: Horváth, 25 év, 1. k. 172.) csakhogy nem ezen az országgyűlésen, mint Jókai írja, hanem az 1807-esen. (Horváth, 8. k. 302.)
- 13 *Mintegy a jövőbe vetett látás* — „Megalkottatott egy más törvény is, méltó társa az állandó hidat illetőnek, mely szerint »a legközelebbi országgyűlésig is, melyen a haza közjavát előmozdító magános vállalatok iránt a törvényhozás kimerítőleg fog intézkedni, ideiglenesen rendeltetett, hogy minden oly magános személyek vagy társaságok melyek... [s itt felsorolja a 13 meghatározott irányt]... vasutat vagy csatornát építeni vállalkoznak, a törvény kizárólagos ótalma alá vétetnek s többféle kedvezményekben részesítettnek.» (Horváth, 25 év, 2. k. 18.)
- 405 : 2 *elhatározta a Pesten felállítandó nemzeti színház felépítését* — Jókai itt rosszul emlékezik: az országgyűlés utasította ugyan a budapesti híd tárgyában kiküldött országos bizottmányt hogy „dolgozza ki egy diszes nemzeti színház” tervét, de a szükséges költségeket „egyesek adakozásaiból” kívánta előteremteni; egyebekben a következő országgyűlésre halasztotta el a kérdés megvitatását. (Horváth, 25 év, 2. k. 22.)
- 3 *a Vácon berendezendő országos siketnémák intézetét* — Jókai rosszul emlékezett. Az országgyűlésen szó volt ugyan a „*Ludovicaeum*” felépítéséről, s ekkor került szóba a váci „*Theresianum*” (ma: Országos Börtön) roskadófélben levő épülete. A siketnémák intézetét azonban már 1802-ben felállították! (Vö. Karcsu Antal Arzén: *Vác város története*, Vác, 1889. 9. k. 102.) *Az osztrák–magyar monarchia írásban és képben* (Magyarország 1. k.) írásakor pedig különösen téved Jókai, mert itt azt írja, hogy az országgyűlés „a tébolyodottak számára Vácon berendezendő országos intézetet” határozott el. (272–74.)
- 30 „*totus mundus stultisat*” — Vö.: Horváth, 25 év, 1. k. 30.
- 406 : 7 *kiterjeszti a nemesi javak birhatási jogát* — „Az országgyűlés vége felé... a nemesi jószágoknak nem nemesek általi birhatási joga hozott indítványba. A rövid, de nagy

Lap: Sor:

- fontosságú törvényjavaslat még azon ülésben határozatba ment . . . A nem nemesek hivatalképessége egyes esetekre már elébb is fennállott; most tehát a nemnemesek hivatalviselhetése egész általánosságban hozatott indítványba . . . végre az egész tábla elfogadta . . ." (Horváth, 25 év, 2. k. 441–43.).
- 406 : 29 1847-ben lett átadva a közforgalomnak a legelső gőzmozdonyos vasutvonal Budapeستől Szolnokig — ugyanígy *Az osztrák — magyar monarchia írásban és képben (Magyarország, 1. k.)* fejezetiben is (275.). — Bár az igaz, hogy István főherceg nyitotta meg a pest—szolnoki vasútvonalat, de abban téved Jókai, hogy ez a legelső vonal lett volna az országban. A Pest—Vác közötti vasútvonali ui. „1846. júl. 15-én adatott át a közhasználat és közlekedésre nagy ünnepélyek között, midőn a Pestről ide megérkezett vonaton a sok főrangú vendégek élén volt István főhg ő fensége és az ország nádora is.” (Karcusu Antal Arzén: *Vác város története, Vác, 1888, 9. k. 370.*)
- 407 : fejezetcím: *Wesselényi Miklós* — Jókai forrása — személyes emlékein túl — e fejezetnél is Horváth Mihály háromkötetes műve (25 év), amelyben több helyen is ír Wesselényi Miklósról.
Wesselényi Miklós — (1796—1850) báró, erdélyi nagybirtokos, a magyar reformkor egyik kiemelkedő politikusa. Alakját, működését legújabbban Trócsányi Zsolt mutatja be monográfiájában (*Wesselényi Miklós*. Bp. 1965.).
- 407 4 *E nagy catastropha alatt* — „nemzet bizodalma . . . István főherceget, a nemzetnek, kivált a pesti árviz óta, midőn magát erélye, segélyre kész emberisége által oly igen kitüntette — kedvencét, emelendi a magas méltóságra.” (Horváth, 25 év, 3. k. 175.)
- 13 *Már kis gyermek korában* — Horváth Mihály idézi Kemény Zsigmond Wesselényi életrajzából a történetet (*A két Wesselényi*, Pest, 1851.), csak úgy, mint az atyjának védelmezéséről és a nemesi insurrectióról szólót is (25 év, 1. k. 222—23.). Jókai az *Egy magyar nábobban* maga is elmondja, hogy Széchenyi István és Wesselényi Miklós „ifjúkori utazásaikat érdekes részletezéssel írta meg báró Kemény Zsigmond . . . sokkal jobban, mint én tudtam volna”. Itt azonban már nemigen forgatta az eredeti forrásokat.
- 29 *könyomdát dilitott fel* — Horváth, 25 év, 1. k. 306. és 449—51. Az adat azonban téves: Wesselényi a könyomda ügyéért

Lap: Sor:

- az 1834–35-ös erdélyi országgyűlésen harcolt. (Vö.: Trócsányi: *Wesselényi*. 266–67.)
- 408 : 4 *Szatmár megye közgyűlésén tartott szónoklata* — az 1834-beli gyűlést ismerteti Horváth (25 év, 1. k. 453–54.)
- 27 *az 1836-iki pozsonyi országgyűlés alatt végbement kardpárbaja* — Jókai a *Kárpáthy Zoltánban* is említi. Ott Dabroni Manónak nevezi a provokátort, s azt mondja róla Tarnavárynak Misztiszláv, hogy ő „a leghíresebb párbajvivő egész Európában” (2. k. 119.). Kardos Samu — Jókaitól nyert ártesülései — szerint gróf Wurmbrandt Ferenc volt a párbajpartner, s Wesselényi nem vágta le a kezét, de nyomorékká sebesítette (*Báró Wesselényi Miklós élete és munkái*. 1. k. Bp. 1905. 282–89.). Legújabban: Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Bp. 1965.
- 31 *sulyos sebet ejtett Wesselényi nyakán* — „Ah, hogy futottunk (mint gyermekek) néhány hét múlva, utána, midőn legelőször kijött az utcára, fekete ragasztvánnyal fedve gyógyuló sebé, hogy mutogattuk őt egymásnak s hogy szeretünk volna megszökölni azt a drága sebhelyet és azt a kezét, amely azt visszaadta!” — írta Jókai a *Kárpáthy Zoltánban* (2. k. 184.). Egyébként érdemes felfigyelni az olasz Dabroni és Arany Toldijának hetvenkedő olasz vitéze közötti párhuzamra, melyre Zsigmond Ferenc figyelmeztet (*Jókai*, Bp. 1924. 310.).
- 409 : 1 *ama nagy katasztrófa* — a pesti árvíz mesteri leírását adja Jókai a *Kárpáthy Zoltán* „Gyásznapok” c. fejezetében (1. k. 153–244.). A „Végszó”-ban külön megjegyzi: „A pesti árvíz jeleneteinél kissé tovább időztem... amik ott fel vannak hozva, mind történelmi emlékek.” (239.)
- 19 *Vörösmarty remek költeménye* — *Az árvízi hajós* c. költemény 1838. máj. 3-án jelent meg az Athenaeumban.
- 26 *A kormány és a kirdly kegyelmet gyakoroltak* — a Wesselényi gyógyíttatása iránti mozgalomról, melyet Deák Ferenc vezetett, bőven beszél Horváth Mihály. (25 év, 2. k. 60–61.) Jókai téved. Wesselényi vaksága csak 1844-ben következett be, tehát nem ezért nem került vissza a börtönbe, hanem mert a kormány a politikai elítéltek részére 1840-ben amnesztiát adott. Vö. Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*, 443–44.
- 28 *graefenbergi hidegvíz-gyógyintézet* — ma: Jeseník (Csehszlovákia). Külön is írt róla *Graefenberg és vízgyógyintézete*

Lap: Sor:

- címen egy tárcát (Magyar Hírlap, 1851. máj. 25. 468. sz. 2107).
A *Kárpáthy Zoltán*-ban pár bekezdést szentel Jókai a „Graefenberg hús hegyei közt” haldokló Wesselényinek. (2. k. 236–37.)
- 409: 34 *Ebben a szemeire szállt sötétségben* — Wesselényi Szózata 1843-ban jelent meg Lipcsében.
- 17 *A forradalom az a híd* — Wesselényi beszédét bővebben idézi Horváth, leírva a gyűlés menetét is. (25 év, 3. k. 455–56.)
- 411 5 *Országgyűlési Értesítő* — a kéziratot tájékoztatónak *Országgyűlési Tudósítások* volt a pontos címe. Kossuth Lajos Wesselényi támogatásával 1832. dec. 17-től az országgyűlés berekesztéséig, 1836. máj. 15-ig írta és másoltatta példányait. Összesen 314 szám jelent meg a „lapból”, hogy átadja a helyét a *Törvényhatósági Tudósításoknak*, amelyet Jókai — helytelenül — *Törvényhatósági Értesítő*ként idéz (411 : 16) alatt.
- 10 „*absentium ablegatus*” — a távollevő megbízottja. A katonai szolgálatot teljesítő, fogságba esett, beteg vagy meghalt nemest képviselte az országgyűlésen. (Vö.: *A Damokoszok*hoz írt jegyzettel, 121 : 3.) Kossuth az 1832–36-os országgyűlésen mint báró Wesselényi Miklós „*absentium ablegatus*”-a jelent meg.
- 12 „*dictando*” — tollbamondás útján
- 16 *Törvényhatósági Értesítő* — l. 411 : 5-höz írt jegyzetünket. Éppen e Tudósítások miatt tartóztatta le felségsértés címén Kossuth Lajost 1837. máj. 5-én a bécsi rendőrség. A bíróság négy évi börtönbüntetésre ítélte.
- 20 *a börtön rideg volt . . .* — „Az első évben, míg pöre folyt, fogsága oly szigorú vala, hogy a felügyeletére rendelt Sebes nevű főhadnagy jelenléte nélkül még a porkoláb sem nyithatott be szobájába, melynek rostélyos ablaka kétharomadában be volt falazva. Olvasmányt, íróeszközt egyáltalában nem adtak neki . . .” (Horváth, 25 év, 2. k. 54.). Ugyanitt perének folyásáról és az ítéletről is tudósít.
- 23 *Lovassy László* — (1815–1892) az országgyűlési ifjak egyik vezére, akit 1836-ban 10 évre bebörtönöztek, s börtönében megzavarodott.
- 26 *I. Ferenc meghalt* — 1835. márc. 2-án.
- 29 *Landerer pesti nyomdász* — Füstkuti Landerer Lajos (1800–1854) volt az a híres pesti nyomdász, aki a *Nemzeti dal*t és a *12 pontot* kinyomtatta 1848. márc. 15-én. Landerer egyébként a bécsi titkosrendőrség embere volt.

Lap: Sor:

- 412 : 9 *Jól rendezett státusban* — Jókai bizonyos rövidítésekkel vette át Horváthtól a Kossuth-cikk szövegét (25 év, 2. k. 342–43.), s így némi zavar támadhat értelmezésében (l. 412 : 23). Kossuth gr. Sztáray Albert *Szózatjára* válaszolt a Pesti Hírlapban.
- 23 *egy-kétszáz ezer font sterlinget adózni* — Kossuth a csodálkozás szavait egy angol szájába adja, innen a — kihagyások miatt értelmetlennek tűnő — fontsterling utalás. (Horváth, 25 év, 2. k. 343.)
- 29 *Ő tette a sajtót...* — Horváth Mihály Desewffy Aurél ellenvéleménye kapcsán említi Kossuth nézetét. (25 év, 2 k. 273.)
- 413 : 13 *a kancellár, Apponyi György* — (1808–1891), nevéhez fűződik az ún. adminisztrátori rendszer bevezetése a közigazgatásba. (Vö.: *Politikai divatok*, EKK. 49.)
- 15 *Védegylet* — 1844. októberében alapította meg Kossuth a Védegyletet (teljes nevén: Honi Iparvédegylet), melynek az volt a célja, hogy az ország piacát belföldi iparcikkek fogyasztásával a hazai ipar számára biztosíthassa s egyszerűsítsen az ellenzék híveit szerveztesen tömörítse. *Gyár és iparegylet* — a Védegylettel párhuzamosan létrejött egyesülés, melynek az volt a célja, hogy a meglévő magyar gyárak üzemeltetését és új gyárak létesítését pénzalap előteremtésével elősegítse. 1844 őszén jött létre.
- 17 *az 1846-iki budapesti iparkiváltás* — „Az iparműkiállítás... meglepő, mondhatni rendkívüli haladást tanusított a hazai műipar körében, s újabb bizonyosságát adta annak, mily hatalmas volt a lökés, melyet a védegylet eszméje adott az anyagi érdekeknek” — írja Horváth. (25 év, 3. k. 126.)
- 21 *azon emlékkbeszéde* — jegyzetben ezt fűzi hozzá Jókai: „Még eddig tudtommal nyomtatásban meg nem jelent.” — Valóban, csak *Kossuth Lajos Iratai*. II. k. *Kossuth Lajos beszédei*. I. kötetében jelent meg (Bp. 1905. 14–21.). A Pest megyei levéltárban (1847. I. 207–208. nr. alatt) megtalálható az ülés jegyzőkönyve, melyben a beszéd tartalmilag nagyrészt hű, de nem szó szerinti s nem autográf lejegyzésén kívül nem található más nyom a Kossuth-beszédre. Jókai e beszédet teljes egészében közli, egy rövid kihagyással. A 416 : 21-ben „A t. rendek bizonyosan...” szavakkal kezdődő bekezdés elejét — talán figyelmetlenségből — elhagyta. A teljes szöveg így szól:

„Ha egy megfoghatatlan féltékenység, mely még a szeretet nyilatkozásában is rémeket lát, midőn az önként s nem parancsolatra keletkezik, a t. Rk. ajándékának útját nem állja, agg nádorunk nem szállott volna sirba a nélkül, hogy ötven éves nádorságát a nemzet megünnepelné, s t. Rk. bizonyosan legelsőik lesznek...” — Ettől kezdve már híven közli az eredeti szöveget. Kossuth Ferenc jegyzetében az írja (i. m. 14.), hogy Pest megye a beszéd kinyomatását rendelte el. Kérdés, hogy valóban kinyomtatatta-e, s ha igen, nem egy ilyen példányt használt-e Jókai?

417 : 30 *nepoticus* — rokon érztől vezetett

418 : 22 *adoptív* — örökbe fogadott

421 fejezetcím: *István nádor* — (1817—1867) 1847-től 1848 szeptemberéig Magyarország nádora

26 *Alcsuth* — az egykori Habsburg-főhercegi uradalom központja volt, ma: Alcsutdoboz néven község Fejér megyében.

28 *Játszó társai voltak* — „... Alcsuton a szegény földnép s gazdatiszta fiai valának játszótársai” — írja Horváth. (25 év, 3. k. 177.)

422 : 11 *reánk maradt dicső feladásul* — az idézetet Horváthból vette át Jókai, de nem vette figyelembe, hogy ő kipontozva közölte a szöveget. (25 év, 3. k. 177.)

21 „*addig éljek, míg honomnak élek*” — Horváth alapján, aki hozzáfűzi: „minden ebéd s fogadtatás alkalmával mondott szavai, melyek többé kevésbé ama Vörösmartyból kölcsönzött s Aradon elmondott vers változataiból álltak...” (25 év, 3. k. 179.) Az idézet Vörösmarty: *Szép Ilonkájából* való („Éljen hát a hős vezér magzatja — Addig éljen, míg a honnak él, De szakadjon élte pillanatja, Melyben attól elpártolni kél!”) A *Politikai divatokban* Fertőy kérdezi Judittól: „Hát kegyed szép hugocskám, mit fog holnap beszélni a nádor előtt?

— Semmit.

— De ha őfensége szólítja meg kegyedet, akkor mégis kell rá válaszolnia.

— Akkor tudok egy szép köszöntőt; a legszebb ez, amit mondani lehet; az, amivel Vörösmarty Szép Ilonkájában köszönti fel az ismeretlen vadász Mátyás királyt.” (60.)

23 *a komáromi katasztrófa* — leírja Jókai a katasztrófát nem sokkal a szerencsétlenség után egy cikkében az Életképekben (*A komáromi gyászos örömmünnep*. 1847. okt. 7. 505—

Lap: Sor:

- 06.) közölve JKK. Cikkék és beszédek, 1. k. és a *Politikai divatokban* („Az ünnepély” c. fejezetben, 62–68.).
- 422 : 13 *A szabadelvű ellenzékiek összefüggései voltak a pesti vásároknak* — „... az összefüggések ideje... a pesti országos vásár második hetének első napjára tüzetett ki”. (Horváth, 25 év, 3. k. 198.)
- 14 *Pesti kör* — a Gyűlésekről és a Pesti Körről Horváth tudósít (25 év, 3. k. 199.), de itt már Jókai saját emlékei is forrásértékűek.
- 19 *Politikai programtörvények* — Széchenyi műve 1847-ben jelent meg. Horváth — különösen a Kossuth politikáját támadó részeket — bőven idézi. (25 év, 3. k. 223–26.)
- 26 *Némely megyében a pártok kiegyeztek* — Horváth Sáros, Nógrád és Bars megyéket említi. (25 év, 3. k. 243.)
- 30 *elidőlt* — kihagyta, kiküszöbölte
- 34 *Szemere Bertalan* — (1812–1869) a liberális nemesi Ellenzéki Párt, a forradalom egyik vezető alakja, a Batthyány-kormány belügyminisztere volt. Jókai idézetének forrása Horváth 25 év, 3. k. 322.
- 424 : 3 *Pest megyében* — a konzervatívok választási praktikáját ismerteti Horváth is. (25 év, 3. k. 244–45.)
- 24 *Somssich Pál* — (1811–1888) államférfi és publicista, a Deák-párt képviselője, Tisza Kálmán ellenfele
- 28 *négy szavazattal* — Horváth, 25 év, 3. k. 283.
- 31 *quartalis* — szószerint: negyedévenkénti. Horváth Mihály „kerületi ülésről” ír (25 év, 3. k. 318.), ezt keverte össze Jókai a negyedévenként tartott vármegyei gyűlések elnevezésével.
- 425 : fejezetcím: *A magyar irodalom* — e fejezetben Jókai saját egyéni, sokszor — pl. a *Himnusz* és a *Szózat* összevetésekor — nagyon találó nézeteit írja le, jóllehet a fejezet összeállításának ötletét megtalálhatta Horváth-nál. (25 év, 2. k. 209–44.)
- 426 : 34 *Lendvayné* — Lendvay Mártonné, sz. Hivatal Anikó (1814–1891)
Egressy Gábor — eredetileg: Egresi Galambos (1808–1866), Egressy Béni zeneszerző testvére.
Lendvay — Lendvay Márton (1807–1858)
- 427 : 1 *Barta* — Bartha János (1798–1852) a Nemzeti Színház kiemelkedő művésze volt.
Füredi — Füredi Mihály (1816–1871) énekes és zeneszerző.

Lap: Sor:

- 427 : 19 *Orleans-dynastia* — a Valois, ill. a Bourbon francia királyi családok oldalágainak hercegi címe, hercegi, majd királyi család. Az 1848-ban elűzött Orleans-király Lajos Fülöp volt (1773–1850). A februári forradalom 1848. febr. 24-én tört ki.
- 428 : 2 *a császár jó szíve* — *A köszlő ember fiaiban* is azt mondja az egyik bécsi polgár, hogy a császárnak „olyan jó szíve van” (I. k. 174.). V. Ferdinánd azonban inkább gyengeelméjű volt. (vö. az idézett mű jegyzetével: 493.)
- 13 *Bulyovszky Gyula* — (1827–1883) író, hírlapíró, a máciusi fiatalok egyik vezéralakja.
- fejezetcím: *Forradalom vér nélkül* — e fejezet szövegét Jókai minden változtatás nélkül átvette az *Életképek*-ben megjelent cikkéből. (*Jókai Mór forradalom alatt írt művei*. HhM. 6. k. 7–15.)
- A *Huszonöt év múlva* c. visszaemlékezésében ugyanígy ír Jókai: „E naptól számítja felszabadítását a magyar nép”. (NK. 96. k. 100.)
- 431 : 8 *Vidacs János* — (1826–1873) hányatott életű honvédtiszt, aki jogot és filozófiát tanult, századosként tette le a fegyvert Világosnál, majd bebarangolta Európát, végül hazajött és országgyűlési képviselő lett.
- 17 *Heckenast Gusztáv* — (1811–1878) könyvkereskedő, könyvkiadó, nyomdász.
- 28 *Irfny József* — (1822–1859) újságíró, műfordító, politikus.
- 29 *Irányi Dániel* — (1822–1892) politikus, az Ellenzéki Kör egyik szervezője, a szabadságharc alatt kormánybiztos, majd emigrációba vonul, ahonnan csak a kiegyezés után tér haza.
- 432 : 8 *Rottenbiller alpolgármester* — Rottenbiller Lipót (1806–1870) 1848–49-ben főpolgármester, 1861-ben, majd 1865-től haláláig ismét Budapest főpolgármestere volt.
- 433 : 9 *Hunyadi László szebb helyeit* — Erkel Ferenc (1810–1893) fiatalkori főműve, melyet 1844. jan. 27-én mutattak be, s történelmi aktualitásával magával ragadta a reformkori s forradalmi Pest közönségét. Különösen híres kórusa vált népszerűvé: „Meghalt a cselszövő...”
- 11 *Szerdahelyi* — Szerdahelyi József (1804–1851) jeles színművész és zeneszerző.
- 25 *a többi Komáromba vitetett* — itt az *Életképek* idézett cikkében még két mondat áll: „Ezt Lederer tábornagy katonai

Lap: Sor:

- becsületszavára állítá. S az arsenált fölnyitni nem akará.”
(i. h. 14.)
- 434 34 *más soha meg nem történekekkel együtt* — az eredeti cikkben e mondat után még a következők állanak: „Tegnap a fehér zászlót egy hölgy (Szatmáriné) vitte a nép előtt, a nép választottai ezért nemzeti címerrel tisztelték meg. Az egyetem is beadta reformkérdése pontjait: szabad tanulás, szabad oktatás, a pénzügynek a nemzet általi kezeltetése, ezeknek főpontjai maguk a tanárok és az összes fiatalság által aláírva.”
(i. h. 15.)
- 437 : fejezetcím: *Nyílt szavak honunk fiatalsághoz* — szó szerint átvette az *Életképekből* (1848. március 19.) (*Jókai Mór forradalom alatt írt művei*. 16—18, Cikkek és Beszédék, 2. k. Bp. 1967. 14—17.)
- 438 9 *vegyük örökösünk alá a szellemet* — e mondat után az eredeti cikkben szerkesztői felszólítás következik, amely 1890-ben elveszítette aktualitását, s ezért maradt ki.
- 440 6 *A horvátokhoz is intézett* — a „pesti középponti bizottmány” 1848. márc. végén kelt üzenetét idézi Horváth. (25 év, 3. k. 474—75.)
- 25 *Ekkor történt az . . .* — a jelenet, melyet Jókai már az *Életemből* c. kötetében is elbeszél (NK. 96—97. k.), Hatvany Lajos ezt a megjegyzést fűzi: „Nem valószínű, hogy Széchenyi ezzel a félelmetes Petőfi-idézzel köszöntött be a főrendek házába, — az sem, hogy a főrendek, épp ennek a versnek hatása alatt fogadták el ellenvetés nélkül az alsótábla határozatait. Ellenben igaz, hogy Petőfinek eddig csupán irodalmi szempontból jelentős neve akkor vált először politikai szempontból is jelentőssé, amikor Pozsonyban a Pestről jött riasztó hírek Petőfi nevével kapcsolatban kezdtek keringeni. Mégpedig olyan fenyegető formában, hogy Széchenyi, aki 1848. március 15. előtt még csak tudomást sem vett Petőfiről, március 15. után, mint ezt ez okmányok gyűjteményében minden egyes alkalommal idézendő följegyzések bizonyítják, szóban és írásban egyaránt, mindig ideges, sőt mi több, ingerült idegenkedéssel, többször is hivatkozik reá” (Hatvany Lajos: *Igy élt Petőfi*. 4. k. Bp. 1957. 268.) Talán nem érdektelen azonban megjegyeznünk, hogy Illyés a Jókai-féle előadásban eleveníti fel a történetet. (Illyés Gyula: *Petőfi*. Bp. 1936. 248.)
- 441 I „*Dicsőséges nagy urak . . .*” — a vers címe: *A mágnásokhoz*.

Lap: Sor:

- De Hatvany említi, hogy a versnek egy másolatát e címen találta meg: 1848. március 11-ke. (i. m. 4. k. 267.)
- 441 14 *A Pozsonyban maradt rendek* — „A béketűrés s ezzel együtt a mérséklet is mindinkább enyészni kezdett nemcsak a tömegek, hanem magának Kossuthnak kedélyéből is” — írja Horváth (25 év, 3. k. 357.) s ugyanitt a kossuthi felirat történetének további részleteit is bemutatja.
- 26 *Ez idő alatt hallotta Bécs piaca* — Jókai többször is beszámol a bécsi forradalom eseményeiről és a bécsi polgárság örömről. (Március tizenötödike Bécsben. HhM. 4. k. 95–97., *A kőszívű ember fiai*, I. k. 187.)
- 442 5 *Ezen első kormány tagjai voltak* — a felsorolás nem teljes, s az egyes tárcák megnevezése nem pontos. Jókai kifejeztette Eötvös Józsefet, aki a vallás és nevelésügyi miniszteri tárcát kapta, Széchenyi közmunka és közlekedésügyi, Klauzál ipari és földművelésügyi miniszter volt. (Vö.: Horváth, 25 év, 3. k. 413–16.)
- Mészáros Lázár* — (1796–1858) honvéd altábornagy
- 10 *Klauzál Gábor* — (1804–1866) ügyvéd, a Deák-párt híve
- 13 *Eszterházy Pál* — (1786–1866) herceg, diplomata
- 21 *Mintha csak egy pásztoridyll naiv hősnője volna* — Jókai helyesen „érezte rá” a névre: Balassi Bálint 1958-ban felfedezett „szép magyar komédiája” pl. egy olasz pásztorjáték szabad átköltése, s Castelletti 1587-ben nyomtatásban megjelent színjátékának címe, s főszereplője: *Amarilli*. (Vö.: Mišianik–Eckhardt–Klaniczay: *Balassi Bálint szép magyar komédiája*. Bp., 1959. 36.)
- 29 *Alkották a kamarillát* — „[Ferenc Károly főherceg] . . . a trón és minisztérium háta mögött egy titkos udvari pártot alkotott, melynek a megbukott abszolutizmus és bürokrácia fő emberei jobbára . . . tagjai valának. Ezen udvari párt, melynek létezését nemsokára számos világos tény kétségtelenné tette, s melyet a közönség »kamarillának« nevezett el, lón ezentul fő s középponti műhelye a reactionárius dynasztiai politikának.” (Horváth, 1848. I. k. 79.)
- 443 : 16 *nem talált abban többet 400 ezer forintnál* — „. . . mert, miként Kossuth a pénztár állapotát ez alkalommal kimutatta, az april 7-kéig befolyt nyolc millió forintból, kerek számmal, összesen csak 400 000 ft. létezett a pénztárban” — írja Horváth. (1848. I. k. 98.)
- 21 *fizessen tíz millió forintot évenként* — Ferdinánd király István

Lap: Sor:

- nádorhoz 1848. ápr. 7-én keltezett levelét így fejezi be:
„... Magyarországnak az összes monarchiához való viszonya illő mértékben vétetnék tekintetbe, ha reá az összes státusadósság mintegy negyed része, tíz milliányi mennyiségű évenkénti adóban ruháztatnék”. (Horváth, 1848. I. k. 87–88.)
- 443 : 29 *Jellachich* — Jellachich (Jelacics), Joszip (1801–1859) gróf, tábornoszernagy, horvát bán.
- 444 4 *szerviánus* — Horváth ezt írja: „[a Száván tuli szerbeket] ... megkülönböztetés végett a magyarországi szerb alattvalótól ... szerviánusoknak fogunk nevezni.” (1848. I. k. 221.)
- 28 *kemény szavakkal sújtja* — István nádor megnyitó beszédét idézi Horváth. (1848. I. k. 301.)
- 445 : 8 *Torontál* — a régi Temes vármegye, a Maros, Tisza és Duna határolta vármegye, melynek székhelye Nagybecskerek volt.
- 18 *Azt a követelést intézte* — Vö.: Horváth, 1848, I. k. 157.
- 30 *redoute* — vígadó, bálterem a pesti Duna-parton
- betegesen vitété fel magát* — „Kossuth... testben mit kinézése is igazolni látszék, oly szenvedő, oly gyöngye, hogy magát karon fogva vezettette be a házba s fel a szószékre” — írja Horváth. (1848. I. k. 311.) A nagyszerű jelenetet Horváth is oly részletesen és izzó hangon írja le, hogy forrásul szolgálhatott Jókainak.
- 446 : 34 *Lett magyar pénz is* — az új bankjegyek nyomásáról, azok ércalapjáról és a hazafiúi lelkesedésről részletesen beszámol Horváth (1848. I. k. 190–92.) Jókai *A kőszívű ember fiaiban* így ír erről: „... az történt, hogy akinek ezüstkanala, ezüstsarkantyuja volt, összehordta egy rakásra. Fialat lyánkák függőiket, özvegyasszonyok megtakarított filléreiket odarakták a nemzet pénztárába. Gyűjtögetett nyugdíjak vándoroltak e helyre. Ki akarna nyugdíjra gondolni, ha nincs haza?” (JKK. 2 k. 8.) Másutt is visszatér e témához: *Életemből*. I. k. 12. *Politikai divatok*, JKK. 103. (Vö.: Ungár László: *Magyarország pénzügyei 1848–1849-ben*. Századok, 1936. 598–660.)
- 447 : 10 *Károly Albert* — (1798–1849) 1831-től szardíniai király
- 22 *Kossuth azt felelte* — „... ha úgy látjuk a dolgot, — idézi Kossuth 1848. júl. 20-i beszédét — hogy az ottani béke helyreállítására segítséget igérmünk kell azon feltétel alatt, hogy elébb nálunk álltassék helyre a béke: meg fog

Lap: Sor:

- történhetni, hogy adunk segítséget... Egyébiránt nem tagadhatja [a minisztérium], hogy oly rokonszenvvel visel-
tetik az olaszok iránt, miképp ennél fogva örül a lelke
hallván, hogy az olaszok győznek..." (1848. I. k. 319.)
- 447 : 30 *Kossuth Lajos így szólt* — Kossuth beszédét idézi Horváth.
(1848. I. k. 333—34.)
- 448 10 *A király leiratában azt válaszolta* — az 1848. aug. közepén
írt királyi leiratot — melynek a horvátokra vonatkozó részét
Jókai szó szerint idézi — teljes egészében közli Horváth.
(1848. I. k. 336—37.)
- 27 *verseci* — a verseci csata napja: 1848. júl. 11.
- 28 *Écska* — régebben: Német-Écska, nagyközség a régi Toron-
tál megyében. Ma: Ečka (Jugoszlávia). A csatát 1848. júl.
15-én vívták.
Földvár — nagyközség az egykori Brassó vármegye alvi-
déli járásában. Ma: Feldiora (RSZK). A mellette vívott
harc időpontja: 1848. júl. 17.
Futak — az egykori Bács-Bodrog vármegye nagyközség
nevéhez fűződő csatát 1848. júl. 16-án vívták a magyar
huszarak a felkelőkkel.
a fehértemplomi utcai ütközet — időben később 1848. aug.
19-én vívták, mint a szenttamási csatát, Horváth is később
említi. (1848. I. k. 381—86.)
Fehértemplom — város a Vajdaságban, ma: Bela-Crkva
(Jugoszlávia). A magyarok 1848. júl. 14-én támadták meg
a felkelők kezén lévő várost.
- 30 *Szent-Tamás* — nagyközség a régi Bács-Bodrog vármegye
területén. Ma: Srbobran (Jugoszlávia).
- 31 *a magyar ostromló sereget vezérlő osztrák tábormag* — báró
Bechtold altábormag rossz hadvezetéséről Horváth ezt
írja: „Bechtold rossz akaratáról a táborban senki sem ké-
telkedett”. (1848. I. k. 377—78.)
- 449 : 3 *Radeczky* — (helyesen: Radetzky), Joseph (1766—1858)
osztrák hadvezér, tábormag.
- 11 *A magyar minisztérium leköszönt* — 1848. szept. 10-én.
- 21 *Komárom égéséről* Jókai többször is beszámolt. Legfris-
sebben egy 1849. febr. 14-én a Debrecenben megjelenő
Közlönyben írt cikkében reagált a gyászos pusztulásra:
A trójai fa-ló német kiadásban. Jókai Mór forradalom alatt írt
művei. HhM. 6. k. 99—100.) Itt ezt írta: „Ma két hete:
hogy az ellenség, nem akarván erejét Komárom bástyáin

Lap: Sor:

csuffá tenni, azt is átlátva: hogy e bástyák őrei nem azon emberek, kiket meg lehet vesztegetni, egy históriailag ismeretes cselhez folyamodott, a fűgét mutató márványszűz meghódítására, melyet hajdan a görögök használtak Trója bevételénél.

Ezek egy falovat béleltek ki katonákkal, Windischgrätz pedig egy gőzhajót.

Két zászlóalj legvitézebbnek tartott granátost felöltöztetett népies ruhákba, azokat betömte a Maria Anna gőzös remorqueurjeibe, néhány földi embert megvesztegetett azon tisztos célból, hogy azokat majd a nép közé kibocsájtva általuk azon hirt terjessze el: hogy e gőzöst a népfelkelés foglalta el a németektől, s így nagy diadallal kikötte Komárom váránál, abba masquirozott katonáit becsempészhesse.

Azonban a mieink észrevették a cselet s amint a kedves gőzös szép felnemzetilobogózva, egy ponyváján nagy betűkkel, *Éljen Kossuth!* háromszinüen felírva épen egy ágyulövérsnyire érkezett, oly hatalmas salvével üdvözlék, hogy az első lövére rögtön három sebet kapva, jónak látta be nem várni a másodikat s nagy szégyennel visszatakarodott". *A tengerszemű hölgyben* szívszorító realizmussal mutatja be szeretett városának égését, pusztulását (NK. 76.). Itt is elmondja Erzsike, hogyan keletkezett a tűzvész: „A vámszedő háznál egy csoport nemzetőr tartotta vissza a népet, hogy az égő hidra ne rohanjon. Azok beszéltek el, hogy mi történt. Még a tüznél is nagyobb veszedelem. Egy császári ezred akart szép csendbe bevonulni a várba. Már Tatán voltak. A polgárok megtudták s kiszedték előlük a hajóhidat. Most azok bosszúból, hogy a hadicsel nem sikerült, felgyújtották a várost.” (107.) Komárom pusztulását örökíti meg *Komárom* c. elbeszélésében is. (*Csataképek*. NK. 10.)

449 : 30 *svalizsér lovasok* — könnyűfegyverzetű lovasok

34 *szerezsán* — szerb vagy horvát határőrvidéki lovas katona

450 : 3 *Kossuth körutat tett* — „És aztán megindult a népfeltámasztó körut az országban... Láttam azt a szellemóriást, aki a népet felköltötte halálos álmából” — írja Jókai *Az én életem regényében*. (HhM. 5. k. Bp. 1912. 4.)

8 *Moga* — Moga János (1785–1861) honvédtábornok

9 *Teleki Ádám* — (1789–1851) honvédtábornok

Lap: Sor:

- 450 : 11 *Leküldte Lamberg Ferenc grófot* — a királyi kézirat szövegét magyar fordításban közli Horváth. (1848, I. k. 517.)
Lamberg Ferenc Fülöp (1791—1848) V. Ferdinánd császári biztosa és katonai parancsnoka, akit a pesti hajóhídon 1848. szept. 28-án ölt meg a forradalmi tömeg.
- 451 2 „mit nekem a császárl...” — Jellasic állítólagos szavait Horváth így idézi: „Ej, mit nekem a császár, mit nekem a hűség, — én fogok tenni császárt!” (1848, I. k. 485.)
19 *Lovasberény* — Fejér megyei község a Velencei-hegység lábánál.
26 *a Wasa és Erneszt katondk és a Miklós huszdrok* — ugyanígy Horváthnál. (1848, I. k. 535.)
29 *Ivónka Imre* (1818—1896) honvéd-százados, Batthyány Lajos miniszterelnök titkára.
- 452 6 *Kohlmann* — (helyesen: Kollmann) József (1808—1889) honvéd ezredes, akit Világos után halálra ítélték, de ő Törökországba emigrált, a muzulmán hitre tért és Fejzi basa néven az ázsiai csatatéren küzdő török hadsereg vezérkari főnöke lett 1877-ben.
24 „*Flankenbewegung*” — oldalmozdulat. Az isaszegi győztes csata után is azt mondja Richárdnak Mausman: „... a bán Gödöllőig flankenbewegolt; teljes a diadal” (*A köszívű ember fiai*. 2. k. 67.)
33 *Roth* — Karl Roth, Jellasic tartalékseregét vezérlő tábornok.
34 *Filipovics* — (helyesen: Philippowich) József (sz. 1818) osztrák tábornok, 1878-tól prágai főhadparancsnok.
- 453 1 *Egyik tisztjük elfogott levelében* — A Pesti Hírlapban közölték a levelet — több más levéllel együtt — (1848. 187. sz.), de Jókai vagy Horváthból vette (1848, I. k. 504.), vagy Szeremlei Samu művéből. (*Magyarország kronikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről*. Pest, 1867. 194.)
23 *Igy szerezte a fegyvert* — „Nem volt fegyver. Vettek el az ellenségtől. Előbb kaszával, puszta kézzel kellett kicsikarniok a harc eszközét, hogy aztán küzdhessenek vele.” (*A köszívű ember fiai*. 2. k. 6.)
- 454 : 6 *kiadtak egy császári manifestumot* — „Horvát-, tót- és dalmátországi bánunkat, b. Jellasic Józsefet ezennel mint királyi felségünk teljhatalmu biztosát küldjük ki, egész erőt és hatalmat adván neki...” — idézi az 1848. okt. 3-i kézirat szövegét Horváth. (1848, I. k. 555.)

Lap: Sor:

- 454 : 25 *Latour gróf* — Latour, Baillet de, Theodor (1780—1848) osztrák hadvezér, tábornok és hadügyminiszter, akit a bécsi nép 1848. okt. 6-án lámpavasra felakasztott.
- 455 5 *egy képviselő* — Horváth szerint „Boroch, baloldali képviselő”. (1848, I. k. 567.)
- 17 *Tábor folyó* — Horváth azt mondja, hogy „az úgynevezett Tabor-hídat, melyen a menetnek történnie kell vala, korán reggel felszedték” (1848. I. k. 571.) Tábor-folyó ui. nincs Bécsben.
- 25 *Graben* — Bécs belvárosi kerülete
István-tér — a bécsi Szt. István templom előtti tér (Stephansplatz)
- 456 : 4 *Olmücz* — csehül: Olomouc, a Morva és a Feistritz összefolyásánál épült történelmi város
- 14 *Theodorovics* — vagy Thodorovič tábornok, a horvát seregek vezére
- 22 *Auersperg* — Auersperg, Carlos Wilhelm (1814—1890) osztrák tábornok
- 457 3 *nuntium* — hivatalos üzenet, jegyzék
- 11 *Windischgrätz* — (vagy: Windisch-Graetz) Alfred herceg (1787—1862) osztrák hadvezér, a prágai, a bécsi és a magyar forradalom vérbefojtója, ádáz ellensége minden haladásnak.
- 16 *Schwechat* — Bécs külvárosa. A csata napja: 1848. okt. 30.
- 18 *Mannswörth* — Bécs külvárosa. „Az ellenség Manswörth, Schwechat és Langendorf mellett” állt (Horváth, 1848. I. k. 587.).
- 19 *a csallóközi kaszás nemzetőrök* — jellemző adalék arra, hogy Jókai mennyire szerette szülővárosát: Kossuth — Horváth által is idézett — jelentésében „Komárom megyei kaszásokat” említ, Jókai megszépítette a szöveget. (Horváth, 1848. I. k. 587.)
- 458 4 *Károlyvár* — Károlyváros (Karlovac) nem Erdélyben, hanem Jugoszláviában fekszik, a Kulpa mellett. Károlyliget nevű helység (Sarlevil RSZK) viszont valóban volt Erdélyben.
- 8 *Henczy* — (helyesen: Hentzy), Heinrich (1785—1849) osztrák tábornok, Pétervárad, majd Buda parancsnoka. Görgeyvel szemben Budát védte; s ekkor kapott sebeibe behalt.
- 11 *Beöthy Ödön* — (1796—1854) a reformországgyűléseken Bihar vármegye követe, a szabadságharcban Erdély egyik szervezője. Jókai részben az ő alakját vette mintául Baradlay

Lap: Sor:

- Ödön megformálásához (*A kőszívű ember fiai*, I. k. 346–47, 368–69.).
- 458 : 28 „Bizalmam Görgeyre esett...” — Horváth közli Kossuth beszédét. (1848, I. k. 590–91.)
- 460 : 3 még a tanító szerzetesek növendékei is — „A cisztercita barátok kolostorából, három növendék kivételével minden kispap elment honvédnek. A prior maga látta el őket uti élelemmel, mikor szekérre ültek” (*A kőszívű ember fiai*, 2 k. 6.). Hasonló eseményekről számol be Jókai a Pesti Hírlap-ban (*Hazai mozgalmak*. 1848. okt. 14. 187. sz. 965.), az Életképekben (*Charivari*. 1848. júl. 2. I. sz. 22.) és az Esti Lapokban (*Dunántúli biztos hírek*. 1849. ápr. 17. 46. sz. 3.). *Enyém, tied, övé* (JKK.) I. rész.
- 33 Egy ilyen hazajövetel leírását jegyezte fel — az altiszt Herman János volt, aki emlékezését — Eötvös Károly biztatására — elküldte Jókainak (Vö.: Eötvös Károly: *A nagy év*. Bp. 1908. 217–18.) Ez szolgált azután alapul *A kőszívű ember fiai* egyik regényes fejezetének, az „Elöl víz, hátul tűz” címűnek megírásához, csak az elbeszélés színterét teszi át Galiciából Bécsbe. (Vö.: *A kőszívű ember fiai*, I. k. 370–73.)
- 461 : 23 deget — kátrány, kenőcs
- 464 : fejezetcím: *A Honvédelmi Bizottmány* — 1848. szept. 16-án a magyar országgyűlés tagjaiból alakult bizottság. Tagjai a képviselőházból Kossuth Lajos, Pálffy János, Nyáry Pál, Patay József, Madarász László és Zsembery Imre, a felsőházból báró Perényi Zsigmond, gróf Eszterházy Mihály és báró Jósika Miklós. Célja, hogy Batthyány miniszterelnököt támogassa az ország védelmében. A Batthyány-kormány lemondásakor (1848. okt. 8.) az országgyűlés a bizottmányt bízta meg az ország kormányzásával. 1849. máj. 2-án, amikor Szemere Bertalan lett a miniszterelnök, a Honvédelmi Bizottmányt feloszlatták. A fejezet forrása Horváth: 1848. I. k. 528–31.
- 26 Récsy — Récsy Ádám (1775–1852) testőrtábornok, 1848. okt. 3-án, a Batthyány-kormány lemondása után, elfogadta a miniszterelnökséget, négy napra...
- 465 1 *Duschek Ferenc* — (1795–1873) a szabadságharc áruló pénzügyminisztere, az első felelős minisztériumban pénzügyi államtitkár.
- 28 *fekete bankó* — a XIX. század legelején az ún. Bécsi Bank

Lap: Sor:

- által kényszerfolyammal kibocsátott bankjegyek (Wiener-Stadt-Banco-Zettel), melyeket nálunk — nyomásuk színe miatt — neveztek el „fekete bankó”-nak.
- 465 : 30 *schusztertallér* — rézből vert váltópénz: négykrajcáros
- 466 : 25 *Simonich tábornok* — (helyesen: Simunich) Boldizsár báró (1785—1861) osztrák altábornagy. Szeremlei fitymálva említi: „... egy bizonyos *Simunich* nevű ember, ki magát *Generálnak* nevezi...” (i. m. 1. k. 254.) A betörés időpontja: 1848. okt. 14.
- 26 *Galicia felől Schlick tábornagy* — 1848. dec. 5-én. (Vö.: Szeremlei, i. m. 1. k. 305.)
Schlick — Schlick, Franz Heinrich gróf (1789—1862) császári altábornagy, Krakko volt kormányzója.
- 27 *Nugent* — Nugent, dunántúli hadjáratára nézve I. Gelich Rikárd: *Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben*, 1. k. Bp., 474. és Szeremlei i. m. 2. k. 16.)
- 28 *Hurbán* — Hurban Jozef Miloslav (1817—1888) szlovák író és politikus, evangélikus lelkész.
- 30 *az osztrák tábornokok Urbán szövetsége mellett* — „Hogy az izgatás nem egyedül oláh főnököktől, hanem... a katonai hatalomtól is jó... minden kétségen túl emelte e gyanut... a II. oláh ezred alezredesének, Urbán Károlynak Naszódraól szeptember 14-kén több megyei hatóságokhoz intézett levele.” (Horváth, 1848, 2. k. 123.)
- 467 1 *Zalathna* — a Zalatna elleni támadás: 1848. okt. 23. Zalatna bányaváros a régi Alsó-Fehér megyében. Ma: Zlatna (RSZK)
Nagy-Enyed — Nagyenyed feldúlásáról az *Egy az Isten c.* regényében beszél Jókai: „Tehát mi történt Nagy-Enyeden? Az, hogy egy nagy népes város: a culturának egyik vég öre, ki lett törülve hosszú időkre a létezők sorából... Hétszázan menekültek meg az égő városból az erdőbe. Ahogy az éjjeli orvtámadás ágyaiból kiverte, öltözetlenül, mezitláb, fegyvertelenül, januári csikorgó hidegben.” (NK. 27. k. 39.)
Abrudbánya — ugyancsak az *Egy az Istenben* ír Jókai az elpusztult városról: „Csendes város az, nincsenek lakói. Kétoldalt leégett házak, félig összedült kormos falak; a kapuk aljában keresztül hányt üszkös gerendák, az üres ablakokban már zöldül a fű és laboda. A romok fölött csonkán merednek föl a tetőtlen tornyok, az egyik templom

Lap: Sor:

- küszöbén még ott látszik magasan egy véres gyermekkéznek öt ujja helye . . . A nagy-piactér be van növe füvel . . . Fényes nappal éjszaka van itt . . .” (NK. 27. k. 85.)
- 467 : 5 *szégyenletes kudarcokkal* — *A kőszívű ember fiaiban* így ír: „kimondom himezés-hámozás nélkül: Megverték a magyar hadsereget Kassánál nagyon”. (2. k. 32.)
- 9 *Kassa* — a régi Abaúj-Torna vármegye székhelye, ma: Košice (Csehszlovákia). Kassánál 1848. dec. 11-én, Szikszónál dec. 28-án volt az ütközet.
- 12 *Deés* — vagy: Dés, ma: Dej (RSZK) a Szamos balpartján fekvő erdélyi város.
vezérének tehetetlensége miatt — a vezér Katona Miklós volt. Horváth a csatavesztés okául a sereg kimerültsége mellett szintén „Katona Miklós teljes képtelenségét a vezérletre” említi. (1848, 2. k. 145.)
- 22 *a szerencsétlen móri csata* — a csatáról — egy anekdota kapcsán — megemlékezik Jókai a *Nomen et omen* c. elbeszélésében. (*Csataképek*, NK. 10. k.) „December 30-ika volt, midőn Mórnál csatát fogadott el és azt elveszté . . . Serege szétveretett, ágyuit elvették, pozícióját elfoglalták. Bajnokai színét, javát, a szép Zrinyi-zászlóaljot, leölték vagy elfogták.” (138.)
- 31 *A magyar kormány elhatározta* — „[Kossuth] meggyőződött, hogy e csatavesztés után Görgey már Buda alatt sem fogadja el az ütközetet; minek következtében a kormánynak és országgyűlésnek a fővárosból sietve ki kell vonulnia, ha a harcot folytatni s magát megadni nem akarja” — írja Horváth. (1848, 2. k. 205.)
- 468 : 13 *Windischgrätz herceg, mint a kirdly „alteregoja” jött be* — „Windischgrätz herceg, császári alterego . . .” — írja Horváth. (1848, 2. k. 244.)
- 16 *Mikor a budai kirdlyi palotába megérkezett* — visszatekintve a jelenetre, *A kőszívű ember fiaiban* így eleveníti fel emlékét Jókai: „. . . az elbizott hadvezér, ki négy hó előtt sipkáját a budai királyi lak asztalához vágva mondá: »Eccocce! Finita la commedia!»” (2. k. 136.) — Csakhogy Pest későbbi kiürítője nem Windischgrätz volt, hanem Welden.
- 17 *„finita la commedia!”* — a. m. „vége a komédiának!”. — a jelenet forrása lehetett Gelich idézett műve, amelyben a szabadságharc volt tábornoka nem ily színesen ugyan, de leírja e jelenetet, azonban az idézett szavakat nem Windisch-

Lap: Sor:

- grätz szájába adja: „Magyarország fővárosa elfoglalásával a tábornagy főhadiszállásán . . . a tábornoki főnök kijelentette, hogy a komédiának Magyarországon vége van.” (i. m. 2. k. 188.)
- 468 : 20 *Ha a tábornagnak valami talentuma lett volna* — teljesen Horváth nyomán, aki ezt írja: „. . . ha Windischgrätz Perczel gyöngé hadtestének gyorsan utána ered s azt, mielőtt a förendelt bántási sereggel egyesülhete, megsemmisíti; — mi könnyen megtörténhetik vala: a magyar szabadságharcnak valószínűleg már az év elején vége szakadt volna. S hogy ez akkor nem történt, bizonyára nem saját erőnknek, hanem egyedül az ellenséges vezérek hibáinak s mulasztásainak vala köszönhető.” (1848, 2. k. 227.)
- 469 3 *hivatalos lapjai által költött meséket terjesztett* — szinte szó szerint Horváthból, aki ezt írja: „Hasztalan hirdette hazug lapjai által, hogy Görgey magát megadta; Perczelt, Mészáros, Klapkát a császári seregek megsemmisítették; Komárom magát tovább nem tarthatván, a feladás iránt alkudozik; hogy a magyaroknak sem élelmők, sem lőszerök nincs; hogy a debreceni országgyűlés hódolatát nyilatkozatván, szétoszlott . . .” (1848, 2. k. 251.)
- 21 *végre egy elhagyott bánya tárndját használták fel* — „. . . a hegyháton pedig, mely meredek volta miatt a sereg átkeletését lehetetlenné tette volna, egy régi, nagy, részint bedőlt bányamenetet ásattott ki s alagut gyanánt 30 öl hosszúságban gerendákkal erősített meg. Ezen alagut a hegy nyugoti oldaláról a keleti lejtőre vezetett; és miután az utat járhatóvá tétette, jan. 24-ke éjjelén seregét, bár mondhatatlan erőfeszítéssel a hegyen át, szerencsésen Besztercebányára vezette.” (Horváth, 1848, 2. k. 261—62.) A földalatti átkeletés történetét a *Csataképek* egyik elbeszélésében is elmondja Jókai. (Az elesett neje. NK. 10.)
- 30 *Tarcal* — Tokaj vidéki nagyközség, mellette zajlott le 1849. jan. 22—23-án a szabadságharc egyik nevezetes csatája.
- 32 *Schlick a ködben a tarcali temetőt is hadsapatnak nézte* — a szabadságharc e mosolyogtató történetét külön elbeszélés-ként is feldolgozta Jókai. (A végzetes hely NK. 13. k. 284.) „A kérdezett káromkodott, mint egy pogány és esküdött szörnyüképpen, hogy soha semmi ivadéka sem látott olyan fejtáka, amiknek feje van faragva és dereka, és csipeje, hogy az ember ködös időben katonáknak nézhesse őket.”

Lap: Sor:

- 470 : 13 *branyiszkói diadalnap* — 1849. febr. 5. A Branyiszkói hegy-ség az északnyugati Kárpátok külső vonulatának legkeletibb tagja; a Branyiszkói hágó köti össze a Szepesi medencét a Tarca völgyével. 758 m magas. Jókai a *Börtön virága* c. művében rövid fejezetet szentel az áttörésnek („*Branyiszkó, hősök napja*” címmel) (megj. 1904-ben az Új időkben, majd a Centenárium kiadás 95. kötetében). Itt a forrás Horváth: 1848, 2. k. 275–78.
- 28 *vaudeville-írói ügyességgel* — vaudeville a. m. bohózat. Az osztrák hadvezetés hadicselének leírásában Jókai Horváthot követi. (1848, 2. k. 275.)
- 471 13 *oldh tribun* — népképviselő, népvezér, mint Jókai: *A Bdrdy család* c. elbeszélésében (*Csataképek*, NK. 10. k. 100.) Numa a román hadsereg tribunja.
- 14 *segélyül hívott tizezernyi muszkát* — Kővári László: *Erdély története* (Pest, 1861.) c. művében ezt írja: „az orosz sereg szám szerint 5, mások szerint 10 ezer” (167.). Horváth részletezve írja az orosz sereg megoszlásáról, hogy „Szébenben hat, Brassón pedig négyezer orosz szállásolt” (1848, 2. k. 366.). Mindkettő lehetett Jókai forrása.
- 15 *a piskii hídnál kivált diadal után* — a szöveg kissé félre-érthető: a piski csata 1849. febr. 9-én zajlott, de Bem Szebent csak egy hónappal később, márc. 18-án vette be. *Piski* — a régi Hunyad megyében fekvő község. Ma: Simeria (RSZK).
- 24 *Gábor Áron* — (1810–1849) Jókai többször emlékezik a hős székely „földész”-re (*A kőszívű ember fiai*, 2. k. 6.). Meleg szavakkal méltatja hazafiságát (Esti Lapok, 1849. márc. 17. 20. sz.), majd névtelenül az Igazmondó egy tárcájában (*A székelység első ágyúja 1848-ban*. 1873. jún. 29. 26. sz.). Emléket állít Gábor Áronnak *Az ércledény* c. elbeszélésében is (*Csataképek*, NK. 10. k.). — Horváth Mihály is „egykori tüzérkáplár”-ként említi. (1848, 2. k. 343.)
- 30 *a szelindeki csatában* — 1849. jan. 30–31-én. Szelindek régi Szében vármegyei község, ma: Slimnic (RSZK).
- 472 8 *egymaga foglalja vissza* — Horváth is elmondja a Bem-anekdotát, s Tóth Béla így rögzíti az állítólagos felkiáltást: „Canaille, das sind meine Kanonen!” Magyarul: Gazfikók, azok az én ágyuim! (*Mendemondák. A világtörténet furcsaságai*. Bp. 1896. 157.)
- 12 *fennhangon kiáltva* — a piski csatát tömören így adja elő

Lap: Sor:

- „egy invalidus” Jókai: *A kis szürke ember* c. elbeszélésében:
„Egy hidhoz jutottunk. Itt megállította seregét a kis szürke ember. Tovább nem megyünk! mondá és szemközt fordult a tengernyi ellenségnek. — Ha e hid elveszett, Erdély is elveszett! szólt csapatjait elrendezve a hidon s amint az ostromtűzben egy ujját lelőtték, hidegvérrel vágatta le a megcsonkult tagot, folyvást lovon ülve s ágyuit vezényelve.”
(*Csataképek*. NK. 10. k. 134.)
- 472 : 25 *Dembinszky derék katona volt* — Dembinszky Henrik (1791 — 1864) rövid élettörténetét Jókai Gelich-től veszi át, akit — kisebb nagyobb kihagyásokkal — hűen követ. (i. m. 224 — 25.)
- 26 *Szmolenszk* — a Dnyepr partján épült nagy város a Szovjetunióban. Napóleon 1812. aug. 16 — 17-én aratott így győzelmet az orosz seregek felett.
- 29 *Diebits* — Diebitsch-Sabalkauskij János Károly (1785 — 1831) orosz cári tábornok.
- 31 *Osztrolenka* — város a Narev bal partján, lengyelül: Ostrołęka. Ma: Szovjetunió. A híres csatát 1831. máj. 26-án vívták mellette.
- 473 : 26 *Poroszló* — Heves megyei nagyközség
- 474 : 7 *Az volt a haditerve* — Vö.: Horváth, 1848, 2. k. 285 — 87.
- 17 *Kápolna* — a Heves megyei nagyközség mellett vívták a szabadságharc 1849. febr. 26 — 27-i véres csatáját.
- 20 *Dembinszky hídjára volt* — teljesen Horváth alapján, aki azt írja: „[Dembinski] gáncsolgató, hogy... oly hosszú harcvonalon nyújtá el a sereget... Dembinski maga... Bayer ezredet gáncsolta, hogy parancsát... pontatlanul, késedelmesen teljesítette... Görgey és Klapka nem alapelkül hányták azt is [Dembinski] szemére, hogy hadosztályait össze-vissza keverte... s különösen, hogy az élmezési biztosságnak sem adott pontos rendeleteket, minek következtében seregünk, az élelmiszerek bősége mellett is, éhséget szenvedett.” (1848, 2. k. 295 — 96.)
- 28 *volt olyan hadosztály* — Kmettyé, amely Görgey utasítását egy nap késéssel kapta meg.
- 475 : 27 *Karger* — Titus Freiherr von Karger (1808 — 1860) osztrák tábornok. 1853. szept. 8-án ő találta meg a Kossuth által elásott magyar koronát és koronázási eszközöket.
- 476 : 3 *Cibakháza* — nagyközség Szolnok megyében, a Tisza partján. 1849. febr. 24-én ütköztek össze mellette a seregek.

Lap: Sor:

- 476 : 12 *Vele voltak . . .* — „. . . középre állítja a vitézségről elhirdet 3-dik és 9-dik honvéd zászlóaljat, a régi Waza- és Schwartzberg-féle ezredek harmadik zászlóaljait s a lengyel legiot Wysoczki alatt” — írja Horváth. (1848, 2. k. 309.) A márc. 5-i szolnoki csata leírása szinte teljesen Horváth elbeszélésén alapul. A csata egyes jelenetei belejátszanak *A két menyasszony* c. elbeszélésébe. (*Csataképek*. NK. 10. k.)
- 14 *Wysoczky* — Wysoczky Joseph (1809—1874) lengyel szabadságharcos tábornok, aki franciaországi emigrációjából jött a magyar szabadságharc segítségére.
- 20 *Ottinger* — Vö.: Horváth, 1848, 2. k. 310. Ottinger Ferenc, magyaroktól elpártolt császári tábornok.
- 477 : 1 *Ha e diadalmas ütközet közepett* — Vécsey felelősségét hangsúlyoztatja Horváth is. (1848, 2. k. 311—12.)
- 28 *Damjanich lovagias katona volt* — „Damjanics az elfoglalt pénztárt bizottmányilag felnyitvatván, az abban talált minden magán- és letéteményi pénzeket másnap az ellenségnek Abonyba visszaküldötte . . . A hibát azonban melyet Vécsey a kellő időben való közremunkálásnak elmulasztása által elkövetett, neki elengedni nem volt hajlandó . . . A kormány Vécsey hibájáról meggyőződván, őt a hadosztály vezérletétől elmozdítá.” (Horváth, 1848. 2. k. 313.)
- 478 : 15 *Tarna* — a Zagyva mellékfolyója, mely Jászberény táján ömlik a folyóba.
- 26 *heves összeszólalkozás keletkezett* — szinte szó szerint Horváth-ból: „[Vetter] a közte s az alvezérek . . . közt történt heves szóváltás következtében epelázba esvén, a vezérletet tovább nem folytathatta.” (1848, 2. k. 412.)
- 479 : 14 *ezzel a fenhéjázó mondattal* — a mondatot idézi Horváth. (1848. 2. k. 415.)
- 15 *Gáspár* — Gáspár András honvédezredes; éppen a hatvani csatában tanúsított bátorságáért nevezte ki Kossuth tábornokká.
- 24 *Tápió* — a Cserhátban fakadó patak, mely Újszásznál ömlik a Zagyvába.
- 29 *Bicske* — itt Tápióbicskéről van szó. A csata időpontja: 1849. ápr. 1.
Ság — Tápióság. Mindkét község Pest megye nagykatái járásában van.
- 31 *az őskori harcokba illő jelenet* — Jókai gyakran választja a csata eldöntéséül ezt a jelenetet. Így vívja ki döntő diadalát

Lap: Sor:

- pl. Damokos Tamás is Buzdurgán murza ellen (*A Damokosok*, 204.). *A legvitézebb huszár* c. elbeszélésében Simonyi József vív győztes csatát ellenfelével (Novellák. NK. 37. 324–25.). S felejthetetlen jelenet Baradlay Richárd és Palvitz Ottó párviadala. (*A kőszívű ember fiai*. 2. k. 62–63.)
- 480 : 1 *Sebő* — Sebő Alajos (1814–1882) huszár-örnagy
Riedesel — Hermann Riedesel von Eisenach, báró Windischgrätz alakulatának őrnagya. Jókai *Az 1848-iki emlékek* c. írásában ezt mondja róla: „Riedesl volt a vérteszred legmagasabb férfia, valóságos óriás.” (HhM. 5. 268.)
- 2 *mind a kettő olyan sebet kapott* — idézett visszaemlékezésében ezt írja Jókai: „Sebő a szokásos üdvözlő szót: »csau« kiáltja hajdani pajtásának. Ez azonban hirtelen kirántja a pallosát s hozzávág az ellenfeléhez.
Sebő hirtelen hátraveti a testét, s ezzel elkerüli a halálos csapást, mely a nyeregkápáját érte, ketté vágta a nyeregbundát s a pisztolytartó szíjat, a kard hegye mégis sebzé a kantárfogó balkezét . . .
Sebő hirtelen kirántja a kardját s lovát gyorsan karakoliroztatva, visszakézzel balról jobbra úgy vág Riedesl nyakához, hogy az óriás holtan fordul le a nyergéből”. (HhM. 5. k. 268–69.) (Vö.: még *A kőszívű ember fiai*hoz írt jegyzetekkel: 2. k. 396–401.)
- 9 *az isaszegi ütközet* — bár Jókai összegező megállapításait Horváth-tól kölcsönzi (1848, 2. k. 421–28.), nem tagadható *A kőszívű ember fiai* hatása sem (2. k. 57–74.).
Isaszeg — Pest megyei község a gödöllői járásban
- 14 *Bag* — Pest megyei kisközség
- 22 *Pest város közepén* — *A kőszívű ember fiaiban* így ír erről Jókai: „. . . egy kanyargó pallizádsor az ujjépületi laktanyától a lánchidfőig, melyet a császári hadvezér huzatott a városon keresztül. Pest közepén végig egy hegyes cölöpökből vert palánk, a Dunáig kettős sorban, a Duna-parton végig egyszerűen; a palánk közeiben lőrések . . . ott, ahol a koronázási halom áll most, emelkedik egy tuskó-várad, négyszögű nyilásokkal, mikből ágyuk leskelődnek elő . . .” (2. k. 135.)
Neugebäude — a. m. új épület. A mai V. kerületben a Szabadság-tér helyén II. József által építtetett laktanya. Világos után börtön, melyet 1897-ben lebontottak.
- 23 *pallisad* — cölöpsor, palánk, barrikád

Lap: Sor:

- 480 : 34 *Göcz* — (helyesen: Götz), Christian (1783—1849) császári tábornok. Jókai az Esti Lapok *Jellemvondások hadi életünkből* c. rovatában ezt írta: „Göcz tábornok, ki Vácnál az ellenség táborát vezette, a legelső összecsapásnál keresztül lövetett.” (1849. ápr. 20. 49. sz.)
Jablonovszky — Jablonowski Felix (1808—1857) vezérőrnagy, császári hadvezér, Götz utóda. A váci csatát 1849. ápr. 10-én vívták.
- 481 7 *ezt a szöveget intézte* — Görgey váci szövegét közli Horváth. (1848, 2. k. 438.)
26 *az osztrák udvar felhívta Olmützbe* — Windischgrätz utóda Welden, Ludwig báró (1792—1851) lett.
- 482 *fejezetcím: A nagysarlói ütközet* — Nagysarló (vagy: Nagysalló) a régi Bars és Hont megye községe. Ma: Tekovské Šarluhy (Csehszlovákia). A csatát 1849. ápr. 19-én vívták.
4 *Wohlgemuth* — Wohlgemuth Lajos báró (1788—1851) császári tábornok
10 *ahogy Klapka írja* — idézi Horváth (1848, 2. k. 450—51.). Jókai, bár nem jelzi, a továbbiakban is Klapka — Horváth idézte — leírását követi.
31 *Pöltenberg* — Pöltenberg Ernő (1813—1849) német anyanyelvű honvéd tábornok, akit Világos után, okt. 6-án Aradon kivégeztek.
- 483 3 *Nagy Sándor* — Nagy Sándor-József (1804—1849) honvéd tábornok
19 *Voigt* — Klapka „Voigt tüzérfőhadnagy”-ról ír. (i. h. 452.)
- 484 : 20 *Szőreg* — a Szeged—Temesvár vonalon határállomás
22 *Gál* — császári és királyi kamarásból lett honvéd-ezredes
23 *a fenevadi kegyetlenségű Trifkovic* — Trifkovic őrnagy kegyetlenkedéseiről Horváth is tesz említést. (1848, 2. k. 466—67.)
- 485 : 8 *Földváry Sándor* — Földváry Károly honvédezredes iker-testvére (1809—1868), honvédezredes. „... Földváry Sándor őrnagy, a szegedi önkénytesek parancsnoka a zászlót kezébe ragadván, csapatának élén tüstént a sáncokra rohan, azt hágcsök segédelmével megmássza és zászlaját a sáncre tüzi” — írja Horváth. (1848, 2. k. 470.) Szenttamás megvétele: 1949. ápr. 3.
17 *Krivája mocsarai* — Szent-Tamás mellett húzóódó mocsár. (Vö.: Horváth, 1848. 2. k. 471.)
25 *Kovil* — (helyesen- Kovin) Kevevéra Jugoszláviában

Lap: Sor:

- 486 : I *Basahida* — (helyesen: Basahid) község a régi Torontál megyében. Ma: Basaid (Jugoszlávia). A csata napja: 1849. ápr. 24.
Uzdin — a Jarkovac—Uzdin környéki harcokról ld. Horváth: 1848, 2. k. 478. Az uzdini harcok 1849. máj. 7-én zajlottak.
- 6 *Orsova* — krassó-szörényi város, ma: Orsova (RSZK)
Malakovszky — (helyesen: Malkowsky) Ignác (1784—1854) osztrák tábornok
- 9 *Szászka* — a régi Krassó-Szörény vármegye kis faluja. Ma: Sasca Română (RSZK)
- 14 *erélyesen tiltakozott* — Szeremlei meg is nevezi, de szerinte nem basa volt, hanem „Ozman bey” (i. m. 2. k. 153.). Horváth ezt írja: „Bem — az Új-Orsován székelő basához küldött levelében erélyesen tiltakozott az osztrák sereg befogadása ellen, követelvén, hogy az a nemzetközi jogok szabályai szerint lefegyvereztessék.” (1848. 2. k. 482.)
- 489 19 *most a világ legszebb fővárosainak egyike* — Pest megújításáról már *A köszlű ember fiaiban* is ír Jókai: „. . . a muzeum körüli city; a széles Duna-parton hosszan egy, csupa egyenlő, kétemeletes házakból támadt épületsor mosolygott”. (2. k. 134.) Az ehhez fűzött jegyzet hivatkozik Bródy Sándor emlékezésére, amelyben megörökíti azt, hogy mennyire gyönyörködött Jókai a szépülő Budapestben. (*A meseember*. Pesti Napló, 1904. máj. 6. 126. sz. 11.) Vö.: *A köszlű ember fiaiban*, 2. k. 420. De hasonló módon meleg szavakkal említi a „szép, deli, fiatal város, országunk diadéjja”-t, Pestet a *Török világ Magyarországon* „Hölgyvásár” c. fejezetének elején is. (JKK.) vagy ennek ellentétéként az *És mégis mozog a föld* néhány helyén („A hecc” vagy „A nádornál” c. fejezetekben (JKK.).
- 490 II *obscurantizmus* — népbútítás
- 22 *Thespis* — i. e. 6. századi görög drámaíró, Thespis talyigája a vándorszínészek utazókocsija.

JEGYZETEK A FÜGGELÉKHEZ

Jókai 1884-ben a népiskolák számára röviden, egy vékony kis kötetben megírta Magyarország történetét, mely még abban az évben *Magyarok története* címen kikerült a nyomdából. A könyvecske megjelenését követő hírlapi reflexiókból az tűnik ki, hogy a munkát Jókai a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium megbízásából végezte.

Révay Mór János emlékirataiban, melyet ebben a kérdésben egyéb anyag hiányában a leghitelesebbnek kell tekintenünk, viszont azt olvashatjuk, hogy a tankönyv a Révay-cég elképzelése alapján született és a minisztériumi engedély félreértés alapján került a kiadóhoz. Révay Mór János erről így ír: „Érdekes története van egy, a közönség előtt jóformán teljesen ismeretlen Jókai-műnek. A 80-as években sem voltak jobb tankönyveink, mint aminők mostanában. Hivatottak és hivatlanok derüre-borura írták az iskolai tankönyveket, amelyekből Magyarországon több fajta jelent meg, mint a nagy német birodalomban. Én abban a hitben voltam és vagyok ma is, hogy különösen az elemi iskolás gyermeknek a képzelhető legjobb könyvet kell kezébe adni és hogy ezt a legjobb könyvet a legjobb írónak kell megírnia. Azt gondoltam tehát, jó volna megírtni egy történeti, egy földrajzi, egy számtani elemi iskolai kis kézi könyvecsket egy-egy nagy és kiváló íróval, ezt azután átnézetni a mellőzhetetlen pedagógiai szempontokból egy jeles pedagógussal, azután gyakorlatilag kipróbáltatni az iskolában és ily módon esetleg hozzájuthatunk majd jó elemi iskolai könyvekhez.

Ebből a felfogásból kiindulva, Jókai Mórt kértem fel arra, hogy írja meg a népiskolák használatára szánt kézi könyvecskében a magyar nemzet történetét. Meg voltam győződve róla, hogy összes íróink közül ő az, aki leginkább képes leszállni a gyermek kedélyvilágába és az ő elragadó nyelvén, az ő bűbájos hangján a gyermek szellemi fejlődése első stádiumában bemutatni a nemzeti történelem múltját, úgy, hogy az a gyermeket magával ragadja és benne megragadjon.

Jókai lelkes örömmel fogadta az eszmét, mindjárt neki is ült, meg is írta a maga kis könyvecskéjét, amit mi sietve kinyomattunk néhány példányban kézirat gyanánt és benyújtottunk a közoktatásügyi minisztériumba approbáció végett. Különleges beadványban kértük is a minisztériumot, hogy tekintettel az ügy nagy fontosságára, ő maga jelöljön ki arra legilletékesebb pedagógust, aki a szöveget átnézi, a szükséges helyreigazításokat elvégzi rajta, a tananyag szempontjából esetleg felmerülő hiányokat pótolja, vagy azok pótlására a szerzőt figyelmezteti, szóval sajtókész állapotba hozza a munkát. Minél eredetibb volt az ötlet, Jókaiival elemi iskolai tankönyvet íratni, annál idegenszerűbben fogadták azt a bürokrácia berkeiben. A kért elintézés késett és Jókai, aki igen türelmetlenül várta azt, sehogyse bírta felfogni, hogy egy könyvnek elbírálása tovább tartson, mint magának a könyvnek megírása. Fogta magát tehát, egy nap átmerít Budára *Treforth*hoz, a miniszterhez, hogy ő majd így-úgy ki-sürgeti ám a dolgot.

Ki is sürgette, el is intézte a maga módján. Budáról visszajövet bejött hozzánk és diadalmasan jelentette, hogy minden rendben van. *Trefort* approbáltnak jelentette ki a könyvet és az most már kinyomatható. Ki is nyomattuk 1000 példányban, már csak a boríték volt hátra, erre azonban rá kellett nyomatni a miniszteri engedélyezés számát. Jókaihoz fordultunk, neki nem volt száma, ilyet a miniszter vele nem közölt. Az illetékes ügyosztályhoz fordultunk, ott nem tudtak a dolgról, az engedélyezés nem volt beiktatva, nem is lehetett száma. A könyv még mindig a bírálónál volt. Mikor azután a tényállást az osztályvezetőnek előadtuk, az sült ki, hogy a miniszter a referáda bevárása előtt az approbációra vonatkozólag ígéretet tett Jókainak, mert hiszen fel sem tehetette, hogy Jókainak a munkája ne approbáltassék.

Jókai persze készpénznek vette a miniszter ígéretét, olybá, mintha az approbáció már tényleg megvolna. Sem Jókait, sem a minisztert nem lehetett dezavualni, beiktatták tehát a könyvet az approbálási sorjegyzékbe és átadták nekünk a számot. Most már megjelenhet a könyv. Meg is jelent, szét is küldtük. Egyszerre csak nagy riadalom támad. Valamelyik szemfüles 'tanügyi bácsi' felfedezte benne, hogy a koronázás időpontjának dátuma téves. Minden gyerek tudta Magyarországon, hogy a koronázás 1867. június 8-án történt, Jókai pedig ettől egészen eltérő dátumot adott. Nosza, fogta magát az illető, végigböngészte a könyvet és talált még egy-két jelentéktelen dátumhibát, vagy sajtóhibát. Erre aztán megírt egy igen nagy, hosszú cikket, amely az egész magyar tanítóságot óvja ettől a borzasztó munkától, amely annyira hemzseg a hibáktól. A hibák ugyan nem

voltak jelentékenyek, igazán csak inkább sajtóhibáknak voltak minősíthetők. Jókait mégis nagyon bántotta a dolog. Ő abban a hiszemben volt, hogy a minisztériumban van egy úgynevezett revideáló bizottság, mert hiszen különben minek tartanák ott hetekig és hónapokig az ilyen kis kézi könyvecskét, azt hitte, hogy maga a miniszter is átnézte a dolgot és minthogy approbálta, semmiféle megjegyzése hozzá nem volt.

Akármi volt a dolog, a nagy kár megtörtént, a példányokat meg kellett semmisíteni és újakat nyomtatni. De nem ez volt a legnagyobb kár, hanem az, hogy a tanítóság egy lármás cikk által felizgatva, nem méltányolta annak a gondolatnak jelentőségét, hogy a Jókai Mór könyvéből oktathatja az ifjúságot, nem látta be, hogy ezúttal nem száraz tankönyvet, hanem lelkes imakönyvet kapott a kezébe és nem tudott eltérni a régi megszokott sablonoktól. A Jókai kis könyve ennél fogva nem töltötte be hivatását és ezzel be is zárult az a gyönyörűnek gondolt könyvsorozat, mely legnagyobb fróink szellemi termékeit vitte volna be a népiskolába.” (*Írók. Könyvek. Kiadók*, Bp. 1920. I. k. 218—20.)

A Jókai-tankönyv kézírata teljes terjedelmében meg van az OSZK-ban. A kézirat végére Jókai odáírta a dátumot: 1884. augusztus, mely időpont minden bizonnyal a munka befejezését jelöli.

Jókai tankönyve különösebb figyelmet nem érdemel, jelentősége messze elmarad a *Magyar nemzet története* mögött, ennek ellenére a tankönyv megjelenését élénkebb sajtóvisszhang kísérte, mint a sokkal rangosabb regényes történelemnek, a *Magyar nemzet történetének* egyes köteteit.

Az alábbiakban ezeket a cikkeket tekintjük át.

A Regényvilág (1883—84. IV. évf. 49. füzet) röviden, néhány felszínes dicsérő szóval reagál a könyvecske megjelenésére.

Majd ezt követően rövid hír jelent meg az *Ellenzék Mindenféle c. rovatában*: „Jókai Mór ki ez időszertint Felső-magyarországon utazik, történeti tankönyvet irt a népiskolák használatára, mely a Révaiak kiadásában jelent meg.” (1884. aug. 22. 196. sz.).

A híradás után 3 nappal az *Ellenzék* már megkezdi a Jókai-tankönyv bírálatát. „A Jókai Mór neve alatt jelent meg egy tankönyv, melyről mielőtt beküldötték volna, említést tettünk. Na hiszen szép egy könyvecske ez! Eltekintve közösugetes irányától, olyan nyakatekert magyar nyelven van írva, hogy lehetetlennek látszik előttünk, hogy Jókai írta volna. Egyebek közt olyan bakklövés is vannak benne, a milyeneknek nem szabad előfordulni még egy, a nagymisgu vallás- és közokt. minisztérium által elfogadott és ajánlott tankönyvben sem. Például a koronázást 1868. ápril havára teszi, pedig az 1867.

június 5-dikén ment végbe.” A cikk megvetőleg szól a könyvet illusztráló fametszetekről is. (1884. aug. 25. 198. sz.)

A Hölgyek Lapja (1884. aug. 31. 35 sz. 429.) tartózkodik az ítéletalkotástól, és a könyv ismertetésére szorítkozik csupán:

„Jókai Mór ‚Magyarország történetét’ a népiskolák számára is megírta egy kicsiny, 77 oldalra terjedő kötetben, mely egyszerű nyelven, apró szakaszokra és címekre osztva adja elő a hazai történetet a magyarok eredetétől és a hunok bevándorlásától az 1867-ik kiegyezésig. A kis kötetet számos arckép s három nagyobb kép díszíti s a tanulást a Árpád-házbeli királyok versbe foglalt sorozata könnyíti meg.” (*Irodalom Zene és Művészet* c. rovat.)

A kemény kritikai hangot tovább folytatja az Ellenzék a következő hónapban is. Z. cikkíró így nyilatkozik az *Irodalom és Művészet* c. rovatban:

„Jókai Mór és az ő Magyarország története ‚népiskolák számára’. A nmélt. vallás- és közokt. miniszterium által elfogadott és ajánlott tankönyv.

Sokan áhitattal vártuk nagy regényírónk e kis művét. Azt hittük, hogy a költői kedély tündéres varázsát önti kis könyvébe, azt hittük, hogy a gyermeki szív húrjait ép oly szépen tudja pengetni, mint a felnőttekét, azt hittük, hogy a költői naivság, minden naivságnál kellemesebb. De én, a ki figyelmesen végig olvastam e könyvet, szörnyen megcsalódtam mind a nyelvezet, mind a kedélyesség, mind a történelmi igazság szempontjából.

Lássuk miben vét a történelmi igazság ellen.” A cikk írója az első 27 lap hibáit gyűjti össze. Itt csak a jellemzőbbeket idézzük.

„3.1. a vezérek *Pusztaszeren* Árpád fejedelemmel szerződést kötöttek, hogy fejedelmeiket mindig az ő utódaiból fogják választani.’ Mindenki tudja, hogy ez Etelközben történt . . .

4.1. Zsolt vezér idejében azt mondja Jókai, hogy ‚Ágosta mellett Henrik császár siralmasan megtörte’ a magyarokat. Az ágostai ütközetben I. Ottó német király győzött, Henrik sohasem volt császár s a mi legfőbb, nem Zsolt, hanem Taks idejében történt az egész . . .

10 1. I. Endre alatt a németek vereségéről mondja, hogy a németek ‚Ferlorum pájer’-nek: ‚bajor-vész’-nek nevezik. Ez szükségtelen a gyermekeknek . . .

27.1. Jókai szerint Nápolyi Endre gyilkosai méltó büntetésben részesültek, alább egy pár sorral már azt mondja, hogy a főbűnös, Johanna, megszabadult. A gyermek nem tud eligazodni ezen ellentétes dolgon.”

A cikk írója hibául rója fel Jókainak, hogy Bendeguz nevéből Bendegőcs lesz, majd István pogány nevét Bajnoknak írja. „Regény-

ben mulatságból mindkettőt lehet használni, de nem a gyermekeknek." (1884. szept. 1. 204. sz.)

Az Ellenzék a következő számban folytatja a hibák felsorolását: „30.1. Kont Istvánt Hédervári előnévvel említi, holott Botka T rég bebizonyította, hogy nem volt rokon a Hédervári családdal. Kicsinységnek látszik, de a tankönyvírónak kötelessége ismerni az efféléket.

34.1. 8 soros mondattal kezdődik e lap. Ilyen hosszú mondatokat nem tud áttekinteni a gyermek . . .

Jókai könyvének legfokosabb hibái az általa újonnan s az ő költői ízlésének megfelelően elkeresztelt *Habsburg-Árpádház*ból való királyok korszakában vannak.

Első szarvas hiba ez: „Ferdinánd az Árpád-házból való. III. Endre király leányának volt az utódja és így anyai ágon az Árpádház sarjadéka.”

Szarvas hiba ez azért, mert III. Endre egyetlen leánya Erzsébet, előbb Venczel cseh király jegyese, később apácza volt. Kisfaludy is mint apáczat éneklie meg . . .

De ízléstelen, sőt nevetséges hízelkedés egy oly nevet lopni be a történelembe, melyet sem az uralkodóház nem igényelt soha, sem a nemzet történetírói nem használtak soha. Törvényeinkben, okmányainkban szintén nem találjuk meg ez elnevezést. Talán azért találta ki a szerző ezt, hogy jobban előkészítse a jövő nemzedéket az osztrák — magyar hazafiságra.

Közszokásaink szerint nevetségesnek tartjuk, ha valamely nagyontávoli rokon nagyon köti az atyafiságot. Így vagyunk Habsburg-Árpádház rokonságával is. De kimondjuk előre, hogy Ferdinánd még ily távolról sem rokon az Árpádházzal . . .

A könyvnek hátralevő részében is vannak kisebb hibák. Ezeket mellőzzük most. A felhozottak ugyanis elegendők arra, hogy Jókait, vagy azt, a ki az ő nevében írt, lelkiismeretlennek nyilatkoztassuk.”

A továbbiakban kiemeli a cikk írója, hogy minden bizonnyal Jókai neve gyakorolt oly nagy „pressziót”, hogy jelen könyv megjelenhetett, és felszólítja a szerzőt, vonja vissza a művet (1884. szept. 2. 205 sz.).

A bíráló hang hamarosan megjelenik a Budapesti Hírlap hasábjain is. A cikk címe: *Jókai az iskolában*.

A cikk részletesen foglalkozik azzal, hogy milyen ostoba rossz tankönyvekből kell az iskolásgyermeknek tanulni. A cikk felteveli, hogy a kontár-tankönyvírók ellensúlyozására akarta a minisztérium Jókaival az iskolai történelemkönyvet megírtni. Majd így folytatja a cikk: „Jókai könyve — ez volt feltevésünk — a költő és hazafi ambícióját egyesíti, hogy oly munkát adjon a fiatal nemzedék-

nek, melyből magyar hazánk történetével a haza szeretetét nemcsak érezni, de érzésének okát adni is megtanulja.

E várakozással olvastuk végig a könyvet. De . . . nagyon, nagyon csalódtunk . . .

A kézi könyvben nem a költő és hazafi ambíciójának művét, hanem egy pártpolitikus, helyenként egy politikai ügynök agitációját kellett felismernünk. Agitáció az iskolában, politikai propaganda gyermekek közt! Mily örült nevelés volna az, mely ehhez helyeslését adná?

Oh elhisszük, Jókai Mór nem az az ember, kit hajlam, utasítás vagy érdek bírhatna rá, hogy historiai igazságokat ferdítsen, az iskolában valótlanságokat tanítson . . . A tévedések, melyek e történeti munkában hemzsegnek, csakis felületességből, könnyelműen odavetett ötletekből támadhattak. De iskolában ilyesminek hely abszolúte nem adható” . . .

A cikk hibákat, történelmi tévedéseket sorol fel, majd megemlíti: „a felületesség non plus ultrája az, hogy Ferenc József király koronázása napját, melyen a szerző bizonyynyal maga is jelen volt, 1868 ápril havára teszi.

De ezek apróságok . . . Amiért a munkát ez előkelő helyen bíráljuk, hol politikai és közkérdések tárgyaltnak, az: a könyvnek könnyelműséggel alig menthető, magyar iskolákban, ifjúságunk lelki élete körében türehetetlen *szervilis szelleme* . . .

Azt felfogjuk, ha egy nemzeti poéta, átélvén nehéz időket s élete őszén királyi udvarral jutva gyengéd érintkezésbe, — itt találja fel ideálját, ettől várja a legtöbb áldást hazájára . . .

De az iskola, hol az igazság szelleme kell, hogy lakjék, nem alkalmas terrenum az ily túlbuzgalomra . . . A hazai történelem pedig legkevésbé való arra, hogy anyagával és alakjaival ily célokból mesterkedjenek.”

A cikk felrója Jókainak, hogy: „alig említi fel a reformációt, az alkotmányos küzdelmek mellett alig van melegebb, méltó szava”.

A cikk írója is azt javasolja Jókainak, hogy vonja vissza könyvét, mivel ezzel önmagának is tartozik. (1884. szept. 21. 261. sz. 1.)

A cikk nagy részét a következő nap közli az *Ellenzék* is (1884. szept. 22. 221 sz.) kifejezve örömét, hogy a *Budapesti Hírlap* is támadja Jókai könyvét.

A bíráló cikkek hatására Jókai is megszólalt, az *Ellenzék* (1884. szept. 27. 266 sz.) *A Jókai historidja* címen a következőket írja: „Jókai Mór kinyilatkoztatta, hogy az általa irt, Magyar nemzet története’ czimű kézikönyvben előforduló hibákat a mű új kiadásában kifogja javítani . . .

Azt mondja Jókai, hogy bíz azok a hibák, a miket magam elnéztem, s egy jó barátom, a kit felkértem, hogy olvassa át, szintén elnézett...

Jókai elnézte a hibákat. Ez ugy hangzik, mintha vagy nem Jókai írta volna a könyvet, vagy mintha hibás forrást használt volna föl. De hát melyik történelmi forrás beszél az Árpád-Habsburgokról? Egyik sem.

A hiba tehát nincs átvéve, hogy elnézés legyen a melegség. A hiba írva van; a hibát az író követte el a saját eredeti fantáziája segítségével.

Ez nem egy elnézett hiba, hanem egy megcsinált hiba.

Ily hibával szemben nem lehet a II. kiadásra várni. Isten mentsen, hogy az a könyv, a hól ily hibák nézzenek el, az író és jó barátja által, még második kiadást is érjen!"

A Hölgyek Lapja (1884. szept. 28. 39 sz. 470) *A Fővárosból* c. rovata rövid hírből arról tudósít, hogy Jókai tankönyve ellen kisebb utcai tüntetés robbant ki.

„Jókai Mór új magyar történelmi tankönyvéből, melyben a közös ügyeket s a jelenlegi kormányt jobban dicsőíti, mint tán ily gyermekeknek való kis könyvecskéiben helyén lenne, pár tüzes vérű ifjú a Kerepesi úton, az író lakása előtt egy példányt szónoklat mellett nyilvánosan elégetett.”

Jókai tankönyve a kemény bírálatok ellenére forgalomban maradt és 1887-ben az Aradi Közlöny (aug. 14. 221. sz.) *Irodalom és művészet* c. rovatának cikk írója így magasztalja a mű értékeit:

„Magyarország története a népiskolák számára. Írta: Jókai Mór. Ha nem állanánk is az új iskolai év küszöbén, akkor is oly irodalmi hírként kellene a kis munkáról megemlékeznünk, mely nemcsak örömmel tölt el mindnyájunkat, de büszkévé is tesz. Mert ha ily író, mint Jókai, kinek nevét mindig tisztelettel olvassuk, kinek munkáit nemcsak élvezettel, de valóságos áhitattal lapozzuk, tollát, ragyogó tehetségét arra szenteli, hogy nemzetünk ifjúsága, a jövő büszkesége, a haza reményének kezeibe kezi könyvet adjon, a mely ép azért, mert honunk történetét tárgyalja, kétszerte nagyfontosságú, — elég a tényről magáról pár szóval megemlékezni és az ország minden népiskolája sietni fog a könyvecskét minden tanítványának azzal ajánlani, hogy nem tankönyv gyanánt olvassa, de imakönyv gyanánt, mely egyetlen és legfőbb parancsul állítja fel: A haza mindennek felett.”

A cikk megjegyzi, hogy ez már a második kiadás, melyből „az első kiadás jelentéktelen hibái is elmaradtak és most ment a könyv is minden tévedéstől, mint a hogy nem téved sohasem oly irányba, mely a hazaszeretettől terelne el bárkit is.”

A KÉPMELLÉKLETEKRŐL

- I. A mű első kiadásának címlapja
- II. A hét vezér esküje (kép az 1902-es díszkiadásból)
- III. Vata lázadása (kép az 1902-es díszkiadásból)
- IV. Zach Felicián bosszút áll (kép az 1902-es díszkiadásból)
- V. Jókai művének egyik leglényegesebb forrása
- VI. A regény kéziratának egy lapja
- VII. A regény szlovák nyelvű kiadásának címlapja
- VIII. Jókai tankönyve a népiskolák számára

NÉVMUTATÓ

A második kötet lapszámait *dőlt* szedéssel jelezzük.

Szalay László és a későbbiekben Horváth Mihály neve olyan gyakran szerepel a kötetek lapjain, hogy a rájuk való hivatkozás feleslegesnek látszott.

- Aba Sámuel 356
 Abafi Lajos 395
 Abdul Hamid, II. 538
 Abulfeda 345
 Acsády Ignác 611
 Aetius 475, 477
 Ágost, II. I. Frigyes Ágostnál
 Ágost, III. 653
 Alarich, I. 479
 Albert, Ausztriai 381
 Alberti, Francesco 521
 Aldana Bernát 586—87
 Almássy Kristóf 673
 Álmos 354, 423—25, 484—85, 488
 Alvinczi József 400, 564, 666, 674
 Alvinczi Péter 359, 605
 Ammianus Marcellinus 473
 Ampringer Gáspár 614
 Andrássy Dávid 669
 Andrássy György 636
 Andrássy István 641, 663
 Andrássy Miklós 388
 Andronicos Komnenos 503
 Anjou László 516
 Anonymus 367, 378, 467, 484—85, 488—90
 Apafi Mihály 407
 Apaffy Mihály, I. 526, 609, 613, 623, 625
 Apaffy Mihály, II. 551, 623
 Apponyi György 684
 Apor László 442—43, 509
 Apor Péter 337
 Apponyi Gerő — I. Apponyi György
 Apponyi György 598
 Arany János 348, 352, 360, 364, 413, 429, 443, 445, 473, 476—78, 494, 509, 516, 525, 532, 588, 611, 616
 Aranyosrákosi Székely Sándor 352, 473
 Arcadius 477
 Arneth, Alfred 649
 Arnulf, I. 355, 425, 489
 Áron vajda 595
 Árpád fejedelem 353, 355, 367, 416, 425—27, 488, 490, 495, 708
 Ártándhy Balázs 578
 Ártándhy Pál 578
 Aspremont-Reckheim, Ferdinand Gobert 553, 628
 Athinay Deák Simon 577
 Attila hun fejedelem 339, 345, 348—52, 365, 379, 418—23, 474—80, 485
 Aubusson, Pierre d' 531
 Auersperg, Carlos Wilhelm 694
 Auersperg, Johann Weikand 618
 Augustus Octavianus 470

- Babenbergi Frigyes, Harcias 506—07
- Babócsay Ferenc 639, 649
- Babócsay Izsák 628
- Baján avar fejedelem 481
- Bajazet, I. 516
- Bajazet, II. 530—31
- Bakics Pál 574
- Bakócz Tamás 463, 533
- Baksay Zoltán 640
- Balambér hun király 473
- Balásfy Tamás 605
- Balassi Bálint 689
- Baldachini Julián 512
- Bánffy József 504
- Bánfi Pál 525
- Bánk bán 358, 438
- Baranyai Sándor 654
- Barbezieux, Louis François Marie 633
- Barcsay Ábrahám 656
- Barcsay Ákos 608—09, 625
- Báróczi Sándor 656
- Bársony György 613
- Bartha János 686
- Basta, Giorgio 549—50, 597, 601, 620
- Baszarába Mihály 509
- Báthory Andrásné 597
- Báthory Boldizsár 595
- Báthory Endre 587, 589, 595
- Báthory Erzsébet 589
- Báthory Gábor 603
- Báthory György 589—90
- Báthory István 374—76, 463, 465—66, 534
- Báthory István, somlai 587, 594—95, 597—98
- Báthory Kristóf 595
- Báthory Zsigmond 389, 549, 595—96
- Báthory Zsófia 631
- Bátor György 564, 673
- Battara Péter 412
- Batthyány Ádám 618, 625
- Batthyány Boldizsár 579
- Batthyány Ferenc 572, 588, 598
- Batthyány Károly 655
- Batthyány Lajos 569, 653, 686, 693, 695
- Batthyány Orbán 403, 579
- Batu kán 506
- Beatrix, Mátyás felesége 530
- Beauharnais, Eugen 669
- Bebek Imre 516
- Bede Anna 634
- Békefi Remig 366
- Békés Gáspár 594
- Bél Mátyás 379—80, 474
- Béla, I. 356—57, 495, 497
- Béla, II. 357
- Béla, III. 357, 431
- Béla, IV. 358, 441, 505, 506, 548
- Béldi Pál 614
- Béldi Zsuzsanna 614
- Beleznay János 655
- Bem József 699
- Benda Kálmán 662, 665
- Benedek Elek 337—38, 414
- Benedek Marcell 338, 414
- Benyovszky Móric 408, 562, 660
- Beöthy Ödön 694
- Bercsényi Miklós 634, 636, 640, 643—44
- Berengár olasz király 491
- Berényi Antal 502
- Berich gót fejedelem 419
- Berthold, Meráni 358
- Berzeviczy Ádám 634
- Berzeviczy Gergely 663
- Berzsenyi Dániel 678
- Bessenyei György 656
- Bethlen Gábor 551, 555, 604—09
- Bethlen István 611

- Bethlen János 627
 Bethlen Kata 623
 Bethlen Miklós 382, 405, 551,
 597, 610, 615, 620, 623, 630,
 635
 Bezerédj Imre 644
 Bihari János 675
 Biró Sándor 341—42
 Bocskai István 554, 601—04, 609
 Bocsor István 333, 340—42
 Bodó Ferenc 402, 575
 Boethius Keresztély 624
 Boleszláv, I. 356, 429, 495
 Boleszláv, II. 499
 Boleszláv, III. 502
 Bolyki Tamás 590
 Bonaparte, Napóleon 667—69,
 671, 673, 675, 700
 Bonfini, Antonio 363, 373—76,
 378—79, 531
 Bonifác, VIII. 508
 Bónis Ferenc 613
 Bonneval, Claude-Alexandre 398
 Borbély Balázs 635—36
 Borbély Endre 598
 Borbély György 596
 Borbély János 603
 Borics herceg 502
 Bornemisza Gergely 589
 Bornemisza János 643
 Botond 483
 Bottka Ádám 645
 Bottyán János 637, 640—41
 Bouillon, Godefroi 435
 Bouqoi, Karl Bonaventura de
 Longueval 605—06
 Brancoveanu, Constantin 627
 Brandenburgi Katalin 606
 Brankovics György 362, 452—
 53, 518—19, 523, 625
 Brassicanus 377
 Breuner Siegfried 648
 Brodarics István 536—37
 Bruckenthal Sámuel 658
 Budai Ferenc 360, 411, 501
 Bujdosó György 655
 Bulyovszky Gyula 687
 Burebista dák király 471
 Busching 345
 Byron, George Gordon 337
 Cabanis, Robert von 510
 Caffarelli du Falga, Auguste
 673
 Caprara, Aeneas Silvius 631
 Caraffa, Antonio 621—23
 Carigli, Alfonz 595
 Carvajal János 362
 Castaldo, Giovanni 586—89
 Castriota György 521
 Catanea, Raimund von 510
 Chasteler, Johann Gabriel 671
 Cilley Borbála 380—81, 449—50,
 519
 Cilley Frigyes 519
 Cilley Ulrik 362, 519, 523,
 525
 Cob von Neuding 613
 Cocles, Publius Horatius 669
 Cola di Rienzo 510
 Colbert, Pierre 672
 Collalto, Antonio 606
 Congrève, William 669
 Corvin János 462, 533
 Crequi, Franz Joseph von 618
 Crescimir, II. 495
 Criseanu, Gorge 658
 Czákó Zsigmond 447, 514
 Czeglédi István 359
 Czelder Orbán 388, 640
 Czibak Imre 574, 579
 Czobor Márk 639
 Czobor Mihály 374—75
 Czunya Miklós 391, 405

- Csajági János 645
 Csák Máté 360 443 514
 Csáky László 625
 Csáky Mihály 637
 Császár Ferenc 348
 Cserei Mihály 336, 382, 406, 590,
 610, 620, 623, 625, 627—30,
 633
 Cserni Jován 405, 573—74
 Csernovics Arzén 629
 Csupor Miklós 377

 Damjanich János 570, 701
 Dampierre, Henri Duval 605—
 06
 Dan, II. fejedelem 523
 Daróczy Endre 629
 Deák Balázs 532
 Deák Ferenc 636, 682, 686
 Decebal dák király 526
 Decsy Sámuel 337
 Deguignes 378, 468
 Dembinszky Henrik 700
 Demeter Tibor 330
 Dercsényi Dezső 538
 Desewffy Aurél 684
 Dessaix, Louis Charles Antoine
 667
 Dezsényi Miklós 679
 Dickens, Charles 334, 337
 Diebisch-Sabalkauskij, Johann
 Karl 700
 Dobó István 587—89, 591
 Dobozy Mihály 385, 407, 538
 Dobsa Lajos 442, 508
 Dobzse László ld. Ulászló, II.
 Dóczy Ferenc 598
 Dóczy Imre 377
 Dóczy János 548, 577, 579—80
 Dóczy Lajos 611
 Dóczy Péter 377
 Doria, Johann 626—27

 Dózsa György 363, 463—64,
 534—35, 572
 Dragutin szerb király 509
 Draskovics Miklós 623
 Dugonics András 344, 360, 379,
 474, 476, 489, 610
 Dugovics Titusz 455
 Dukas, VII. 430, 495
 Dumouriez, Charles François 661
 Durazzoi Károly 509
 Dusán Stepán 513
 Duschek Ferenc 695
 Dünewald, Johann Heinrich 619
 Dzsingisz kán 505

 Ebeczky István 637
 Ebergényi László 648
 Eckhardt Sándor 689
 Egressy Béni 686
 Egressy Gábor 686
 Emich Gusztáv 507
 Endre, I. 356—57, 431, 495,
 497, 708
 Endre, II. 504—05
 Endre, III. 709
 Engel, Johann Christian 373, 375,
 528
 Eötvös József 335, 363, 464, 535,
 689
 Eötvös Károly 341, 400, 695
 Erdélyi János 624, 634, 659,
 675—76
 Erdélyi László 405
 Erdődy György 622, 655
 Erdődy Péter 593
 Erdődy Tamás 598
 Erkel Ferenc 687
 Erzsébet magyar királynő 371,
 447, 514
 Esterházy Miklós 564—65, 655
 Esze Tamás 637, 645
 Esze Tamás, tarpai 387, 634

- Eszterházy Antal 643
 Eszterházy Dániel 642
 Eszterházy Ferenc 621
 Eszterházy János 619
 Eszterházy József 653
 Eszterházy Károly 664
 Eszterházy Mihály 642, 695
 Eszterházy Miklós 605—06
 Eszterházy Pál 612, 615, 621,
 643, 689
 Fabó András 410
 Falk Miksa 423, 483
 Fedák Mihály 667
 Feirville d'Hériny 639
 Fejérpataky László 484
 Fels Lénárd 604
 Fenyő István 364
 Ferdinánd, I. 366, 403, 474,
 571—72, 574, 578, 586—87,
 589, 593, 709
 Ferdinánd, II. 604—06
 Ferdinánd, III. 607
 Ferdinánd, V. 679, 687, 689, 693
 Ferdinánd nápolyi király 530
 Ferenc, I. 661, 677, 683
 Ferenc József 571
 Ferenczy Zoltán 330
 Ferenczy János 401—02
 Fessler Ignác Aurél 344—45,
 353—57, 363—80, 435, 470,
 483—85, 489—91, 495, 498—
 504, 507, 510—13, 516—19,
 524, 528, 534—35, 537, 576,
 580, 586, 592, 594, 597, 616,
 618, 621—22, 629—30, 646
 Festetich György 673
 Festetich József 654
 Fettich Nándor 482
 Finkensteini Fink Konrád 622
 Fintich Mátyás 599
 Fodor István 402, 672
 Fodor József 664
 Foky Ferenc 671
 Forgách Ádám 612
 Forgách Balázs 514
 Forgách Ferenc 593
 Forgách Sebestyén 598
 Forgách Simon 588, 598, 636
 Forgách Zsigmond 603
 Fortunatus Imre 465, 535
 Földváry Károly 703
 Földváry Sándor 703
 Frangepán Anna 631
 Frangepán Erzsébet 519
 Frangepán Ferenc 551, 612
 Frangepán Kristóf 536, 573
 Fráter György I. Martinuzzi
 György-nél
 Frigyes herceg 605—06
 Frigyes Ágost 629, 643
 Frigyes, I. Rótszakállú 504
 Frigyes, III. 376, 458, 520, 523,
 533
 Frigyes Vilmos 643
 Frontinus 377
 Fugger János 535
 Fülöp bizánci császár 510
 Fülöp német király 504
 Füredi Mihály 686
 Füredy János 590
 Gábor Áron 699
 Gál János 330
 Galeotto, Marzio 377, 532
 Gálos Rezső 383, 400
 Ganganelli, Lorenzo I. Kelemen,
 XIV.-nél
 Gara László 525
 Gara Miklós 514
 Garay János 344, 448, 515
 Gárdonyi Géza 335
 Garnika Ignác 674
 Gáspár András 701

- Gauss, Victor 330, 412
 Géczy István 622
 Geiger Rikárd 329—30
 Gelich Rikárd 409, 696—97,
 700
 Gentz, Friedrich von 676—77
 Géramb, Ferdinand 673
 Geréb László 374, 378, 380, 479,
 532
 Geréb Péterné I. Kanizsai Do-
 rottyánál
 Gereczi Bertalan 594
 Géresi Kálmán 637
 Gerézdi Rabán 526
 Gergely, VII. 499
 Gertrud (Meráni) 358
 Gévay Antal 538, 575
 Géza fejedelem 355, 380, 492, 495
 Géza, I. 357, 430, 498, 502
 Ghiczy István 579
 Gibbon, Edward 346—49, 351—
 52, 378—79, 467—80
 Ghillány György 654
 Giskra, Ján 452—54, 456—57,
 519
 Goethe, Johann Wolfgang 526
 Gollner Bálint 659
 Gondoss Illés 537
 Görgey Artúr 694—95, 697—98,
 700, 703
 Görgey János 637
 Götz, Christian 703
 Gritti Antal 578
 Gritti Lajos 577—80
 Gubecz Máté 595
 Gubasóczy János 612
 Gutenberg, Johannes 449
 Gützlaff, Karl 469

 Gyöngyösi István 550, 610
 György, II. Ágost 654
 György Lajos 360

 Gyula, Sarolta atyja 356, 426, 492
 Gyulai Pál 348, 478
 Gyulay György 590

 Habsburg Albert 457
 Habsburg Albrecht 508, 655
 Habsburg Cecilia Renata 606
 Habsburg Ferenc Károly 689
 Habsburg István 681, 685, 690
 Habsburg József 383, 667, 675
 Habsburg Károly Lajos 551, 667
 Habsburg Mária Anna 606
 Habsburg Rudolf főherceg 384,
 409
 Habsburg Rudolf herceg 507—
 508
 Hajnóczy József 662
 Hammer-Purgstall József 345,
 363
 Hannibal 640—41
 Hardeck Nándor 599
 Harsányi Zoltán 400
 Hatvany Lajos 688—89
 Heckenast Gusztáv 329, 330,
 410, 687
 Héderváry Kont István 448, 452,
 515, 709
 Hedvig, Nagy Lajos leánya 370—
 71, 513
 Hegedüs János 670
 Hegyessy Kálmán 346—49, 351—
 52, 469—80
 Heissler, Donatus 619, 626
 Heister, Siegbert 555, 626, 640
 Heltai Gáspár 379
 Henrik, I. Madarász 491, 708
 Henrik, III. 496
 Henrik, IV. 499
 Henrik, V. 502
 Henrik, VIII. 536
 Henrik herceg 506

- Henter Mihály 627
 Hentzy, Heinrich 694
 Herberstein, Leopold 618, 638
 Herczeg Ferenc 473
 Hernády Ferenc 679
 Herodotosz 467—68
 Hess András 378, 532
 Hildenstab György 639
 Hirgeist Ferenc 665
 Hoberdanacz János 405, 574—75
 Hohenlohe, Ingelfingen Friedrich 668
 Hóman Bálint 364
 Homonnay Bálint 602
 Homonnay Gáborné 589
 Homonnay István 598
 Honoria császárnő 420, 478
 Hopp Lajos 396, 650
 Horányi Elek 365, 634
 Horatius, Quintus Flaccus 563, 634, 640, 665
 Horia, Nikolaj 658
 Horvát István 343—45, 483, 677
 Horvát Péter 579
 Horváth Ádám 344
 Horváth Ferenc 647
 Horváthy János 514
 Hugo olasz király 491
 Hugo, Victor 493
 Hunfalvy Pál 483
 Hunkár Antal 672
 Hunyadi János 339, 361—62, 453—55, 522—24, 527
 Hunyadi László 362, 455, 525
 Hunyadi Mátyás 339, 343, 362—66, 373—77, 379, 386, 392, 456—57, 459, 461—62, 464, 474, 519—20, 524—27, 529—33, 572, 617
 Hunyady József 670
 Hurban, Jozef Miloslav 696
 Husz, Ján 517
 Ihász Imre 672
 Illésházy István 597—601
 Illésházy István, II. 664
 Illyés Gyula 688
 Ilosvay Bálint 635, 639, 642
 Ilosvay Imre 635, 639, 642
 Imre herceg 356, 495
 Ince, IV. 472
 Ince, VIII. 531
 Ipolyi Arnold 381, 485—87, 494
 Irányi Dániel 687
 Irinyi József 687
 István, I. 342, 344, 356, 368, 430, 495, 559
 István, II. 357
 István, III. 357
 István, IV. 357, 441, 507
 Istvánfi Miklós 378, 382, 402, 535, 571, 574, 578—80, 586—97
 Ivánka Imre 693
 Izabella királyné 386—87, 438, 580
 Izmajlov, Mihail 660
 Jablonowski, Felix 703
 Jagello László 371, 381
 Jámbor Henrik 589
 János Albert 533
 János György 606
 János Zsigmond 387, 580, 591, 594
 Janus Pannonius 530
 Jaroslaw kievi herceg 502
 Jasomirgott Henrik 530
 Jávorka Ádám 650
 Jellasich György 645
 Jellachich, Jozsip 690, 693
 Jeszenszky János 671
 Jodók (Jodocus, Jobst) német király 515
 Jókay József 333, 400
 Jordanes 481

- Jósika Miklós 334—35, 462, 533,
611, 695
- Józsa Imre 671
- József, I. 638, 646
- József, II. 394, 560, 656—61, 702
- Juhász László 405
- Julianus barát 359
- Julius Caesar 579—80
- Jurák (Gyurák) Balázs 599
- Juranics Lőrinc 594
- Jurisch Miklós 575—77
- Justus Pál 640
- „
- Kállay Ferenc 482
- Kálmán, I. (Könyves) 343, 357,
369—70, 413, 436, 500—02
- Kálnoky László 530
- Kálti Márk 378
- Kandó Gábor 673
- Kanizsai Dorottya 537—38, 571
- Kanizsai László 376
- Kanizsai István 516
- Kanizsai János 516
- Kapisztrán János 524
- Kara Musztafa 615—16
- Karácsony György 594—95
- Karcu Antal Arzén 680—81
- Kardos Samu 682
- Karger, Titus Freiherr von 700
- Károly, I., Nagy 422, 482, 490
- Károly, II., Kis 371—72, 516
- Károly, VI. 395
- Károly, III. 557—58, 648—49,
652—53
- Károly, V. 577
- Károly, VIII., Valois, 532, 559
- Károly, XII. 643, 646
- Károly, XIII. 659
- Károly Albert 653—54, 690
- Károly Róbert 360, 422, 508
- Károlyi Sándor 382, 406, 556,
635—36, 640, 642, 644, 649
- Károlyi Zsuzsanna 606
- Kárpáti Károly 611
- Katalin, II. 660
- Kátay Mihály 601
- Katona István 365
- Katona József 358, 438
- Katona Miklós 697
- Katzianer János 592
- Kaunitz, Wenzel Anton 661
- Kazinczy Ferenc 662—64
- Kazinczy Gábor 598
- Kázmér, III., Nagy 512
- Kázmér, V., Szent 529
- Keczer Endre 622
- Keglevich György 672, 675
- Kelemen, VII. 465, 536
- Kelemen, XIV. 399, 652
- Kelényi B. Ottó 622
- Kemény János 382, 405, 607,
609
- Kemény Simon 361, 450, 520
- Kemény Zsigmond 413 611, 681
- Kende Gábor 613
- Kendy István 603
- Kézai Simon 348, 378—79, 472—
73, 478, 481, 493
- Király Albert 596
- Király István 335
- Kircher Athanáz 525
- Kis Imre 631
- Kisfaludy Károly 364, 450, 516,
520, 611, 657, 709
- Kisfaludy László 643
- Kisfaludy Sándor 360, 383, 399,
400—02, 408, 668—75
- Kiss Albert 634
- Klanczay Tibor 689
- Klapka György 698, 700, 703
- Klaproth Henrik 345, 483
- Klauzál Gábor 689
- Klodvig 477
- Kmetty György 700

- Klobusiczky Ferenc 642
 Kloska János 658
 Koburg, Franz 659
 Koburg-Koháry Ferdinánd 662
 Koháry István 615, 636
 Kollár Ádám 474
 Kollmann József 693
 Kollonich, Leopold 611, 633
 Komáromi János, 395, 632
 Koncz József 608
 Konrád, I. Frank 427
 Konrád, II. 495
 Konstantinos Palaiologus 523
 Koraddin szultán 504
 Kornis Boldizsár 603
 Kornis Gáspár 597
 Kornis György 603
 Kornis Zsigmond 603
 Kossuth Ferenc 685
 Kossuth Lajos 364, 383, 566,
 683—84, 686, 689—92, 694—
 95, 697, 700
 Koszó János 364—66
 Kotromanica, Tvrtko 518
 Kótsi Patkó János, 507
 Kovachich Márton György 365
 Kölcsey Ferenc 482
 Köpeczi Béla 641, 643
 Köprili Musztafa 553—54, 610,
 626, 628
 Kőrösi Csoma Sándor 470
 Kőrössi László 412
 Kővári László 699
 Krály József 664
 Kray Pál 658
 Krizsán György I. Criseanux,
 Gyorgye
 Kulcsár István 395
 Kuthen kun király 358, 499
 Kutuzov, Mihail Illarionovics
 668
 Kyba János 636
 Laborc ispán 489
 Laczkovics János 662, 665
 Ladányi Gergely 603
 Lajos, I., Nagy 360, 371, 445,
 509, 511, 513
 Lajos, II. 366, 406, 466, 535, 537
 Lajos, V., Lusta 490
 Lajos, IX. 472
 Lajos, XIV. 612, 626, 647
 Lajos, XVI. 660
 Lajos Fülöp 687
 Lajos Vilmos 624—25
 La Marck, August Maria Rai-
 mund 674
 Lamberg Ferenc Fülöp 693
 Landerer Lajos 683
 Landerer Mihály 664
 Lányi Illés 602
 Lascy, Franz Moritz 659
 László, I., Szent 339, 357, 432—
 34, 497—500, 518, 529
 László, II. 357
 László, IV., Kun 359, 441, 481,
 508
 László, V. 522, 525
 Latour, Theodor Baillet de 694
 Laudon (London), Gideon Ernst
 von 659
 Lauriston, Alexandre Jacques
 Bernard Law 564, 672
 Lebéé László 492
 Lehel vezér 425—26
 Lendvay Márton 567, 686
 Lendvay Mártonné, Hivatal
 Anikó 686
 Lengyel Dénes 329, 532
 Leó, I., Nagy 425, 479—80
 Leó, VI., Bölcs 488
 Leonardo de Vinci 479
 Lépes György 520
 Lesenyei Nagy Ferenc 612
 Leslie, Walther 391, 614

- Leszczinszky Szaniszló 643
 Levente 488
 Lichtenstein János 668
 Liechtenstein Károly 602
 Lipót, I. 608, 613, 615—16, 621,
 625, 628, 630, 638, 640
 Lipót, II. 661, 664, 667
 Lipót herceg, Kegyes 502
 Lobkovitz, Wenzel Franz 611,
 613—14
 Lóczy Lajos 470
 Lope de Vega, Carpio 360
 Lorándfy György 453
 Lorántffy Zsuzsanna 607
 Losonczy István, kapitány 386,
 586—88
 Losonczy István 352
 Losonczy István 518
 Lotharingiai Ferenc 652, 657
 Lotharingiai Károly 616, 619
 Lovassy László 683
 Löffelholz, Georg Wilhelm 632,
 648
 Lubomirszky Tivadar 645
 Lucanus, Marcus Annaeus 678
 Lugossy József 485
 Lukinich Imre 645
 Luzsénszky József 673

 Macchiavelli, Niccolo 639
 Macdonald, Etienne Jacques 670
 Macedóniai Péter 518
 Machold József 673
 Mack von Leiberich, Karl 668
 Macrinus (longobárd) 473
 Macskási Boldizsár 627
 Madách Imre 346
 Madarász László 695
 Mailáth István 579, 597
 Majláth Margit I. Báthory And-
 rásné
 Majláth Miklós 613
 Majthényi László 598
 Malkowsky Ignác 704
 Mangu kán 472
 Mansfeld Károly 599
 Mánuel, Komnenos 503
 Marcianus 379, 477, 480
 Marek József 517
 Mária magyar királyné 444
 Mária Terézia 650, 652—57
 Marie Antoinette 660
 Márkus Dezső 645
 Martell Károly 442, 508
 Martinkó András 483
 Martinovics Ignác 365 408, 562,
 661
 Martinuzzi György 403—05, 537,
 571—86
 Massena, André 668
 Mátyás, I. I. Hunyadi Mátyás
 Mátyás, II. 595, 600, 602, 604
 Maurois, André 337
 Melas, Michael Friedrich Bene-
 dikt 667
 Melegh János 674
 Mén Marót 489
 Mendoza, Diego 587
 Menzel János Dániel 654
 Mercy, Claudius Florimund 620,
 648
 Meskó József 672, 674—75
 Mészáros Lázár 570, 689, 698
 Metternich, Klemens Lothar
 Wenzel 677
 Michelangelo, Buonarotti 479
 Miciszláv, II. 496
 Mihály vaida 549, 587, 595—97
 Mikes Kelemen 627
 Mikes Kelemen, zágoni 395—96,
 647—48, 650—52
 Miksa római király 533
 Miksa Emmánuel 643

- Miksa főherceg 552, 564, 590—
 91, 593, 600
 Miksa József 655
 Mikszáth Kálmán 335, 338—39,
 384, 515, 611
 Mišianik, Ján 689
 Moga János 692
 Mohamed, I. 372, 455 518
 Mohamed, II. 523—24, 530
 Mohamed, III. 600, 615
 Mohos János 673
 Mohovich, E. 330
 Monaszterly János 652
 Moncensis, Laurentius de 447,
 514
 Monoszlay Tamás 512
 Montagu, Marie Wortley 648
 Montecuccoli, Raimondo 407,
 610, 639
 Montesquieu, Charles 663
 Móré László 572
 Moreau, Jean Victor 667
 Movin János 586
 Murad 516, 522—23, 600
 Murad-Ghiraj 615
 Musztafa, II. 629
 Müller Gyula 483

 Nádasdy Ferenc 551, 598, 612
 Nádasdy Ferenc, ifj. 649, 654
 Nádasdy István 621
 Nádasdy Tamás 578, 592, 605
 Nagy Endre 603
 Nagy Imre 590
 Nagy Iván 579, 598, 632
 Nagy Miklós 329, 414
 Nagy Pál 590
 Nagy Pál, felsőbüki 678, 680
 Nagy Sándor-József 703
 Nándor, I. I. Ferdinánd, I.-nél
 Nápolyi Endre 360—61, 509—10,
 708

 Nápolyi Johanna 444—45, 447,
 510—11, 708
 Narbonne, Louise Marie Jacques
 672
 Neiperg, Wilhelm Reinhard 653
 Nelson, Horatio Viscount 667
 Németh Gyula 468, 474, 482
 Németh János 664, 666
 Némethy Lajos 622
 Névy László 413
 Nugent, Lavel 565, 671, 696

 Nyári Pál 414
 Nyáry Lőrinc 588
 Nyáry Pál 695

 Ocskay Imre 555, 635, 637—38,
 642, 644, 646
 Ogotáj kán 505
 Okolicsányi Kristóf 642
 Okolicsányi Pál 634
 Oláh Miklós 379, 474, 587—88
 Ollyas György 589
 Orbán, II. 499—500
 Orbán Balázs 481, 487—88, 493,
 508
 Orleansi Fülöp 647
 Orosz Pál 636
 Orsits István 594
 Ortelius, Abraham 525
 Ostoja István 518
 Osváth Béla 503, 533
 Ottinger Ferenc 701
 Ottó, meráni herceg 358
 Ottó, I., Nagy 356, 367, 492,
 708
 Ottokár cseh király 508
 Ovidius Naso, Publius 572

 Örs vezér 425—26
 Őz Pál 664

- Paczka Ferenc 484
 Pallavicini Sforza 586
 Pálffy János 406, 638, 644, 650,
 655, 695
 Pálffy Miklós 598—99, 601
 Pálfy Keresztelő János 648
 Pálfy Tamás 614
 Pálóczi Horváth Ádám 624, 659,
 677
 Pálóczi Horváth Endre 344
 Palugyai Imre 652
 Papilla, Dimich von 659
 Papp Zoltán 366
 Pásztor Menyhért 673
 Patay József 695
 Pater de Maille 378
 Patóczy Miklós 580
 Pázmány Péter 602, 604—05,
 656
 Péczeli József 411
 Pekri Anna 587
 Pekry Lőrinc 642—43
 Perczel Mór 698
 Perényi Ferenc 536—37
 Perényi Imréné — l. Kanizsai
 Dorottya
 Perényi Péter 574, 578
 Perényi Zsigmond 695
 Perger, Heinrich von Pergenu
 663
 Pestheni György 404
 Péter, I., Nagy 643, 647
 Péter király 356
 Péterfia Miklós 449, 518
 Pető Ferenc 655
 Pető Gáspár 589
 Petőfi Sándor 333, 611, 688
 Petrovics Péter 403, 534
 Petrőczy István 551, 612
 Pflugh 377
 Petrőczy Kata Szidónia 612
 Philippowich, Joseph 693
 Piccolomini, Franz von 618
 Pitt, William 661
 Pius, VI. 657
 Podjebrad György 525
 Podmaniczky Balázs 373, 527
 Podmaniczky István 572, 574
 Pompeius, Gnaeus Magnus
 579
 Poniatowski, Stanislaw 562,
 660
 Pozsgay János 590
 Pöltenberg Ernő 703
 Prágai Jeromos 517
 Pray György 365
 Predslava Királyné 370
 Priskosz rétor 349, 379, 475—
 77
 Procopius, Szent 471
 Pulcheria császárnő 420, 477
 Rabatta, Joseph 638
 Rabutin, Bussy de, Johann 629
 Rácz György 652
 Ráday Pál 637
 Radetzky, Joseph 691
 Radics Borics 573
 Radul vajda 528
 Raffaello Santi 479
 Rákóczi Ferenc, I. 394, 612, 631
 Rákóczi Ferenc, II. 387—88,
 394, 397—99, 412, 554, 615,
 626, 631—34, 637, 639—49
 Rákóczi György, I. 397, 607, 609,
 635
 Rákóczi György, II. 397, 407,
 413, 607—09, 613, 631, 635
 Rákóczi György, ifj. 395—96,
 398, 412, 647, 650—51
 Rákóczi József 395—99, 412,
 557, 650—51
 Rákóczi Julianna 628
 Rákóczi Zsigmond 598, 602, 607

- Rákosi Jenő 444, 510
 Rakovszky Menyhért 642
 Rattkay György 489
 Récsény Ádám 695
 Rédei Tivadar 333—34, 337, 414
 Rédey Ferenc 635
 Regulus, Manius Atilius 575
 Remete Péter, amiensi 369, 501
 Révay Ferenc 574
 Révay Miklós 660
 Révay Mór János 705
 Rhédey Ferenc 608
 Riedesel, Hermann von Eisenach
     702
 Riedl Frigyes 478
 Ritschán Ádám 636, 638
 Roger szicíliai király 502
 Rogerius 358, 440, 507
 Roggendorf Vilmos 580
 Róth János 388, 622, 640
 Roth, Karl 693
 Rothal, Johann 612
 Rottenbiller Lipót 687
 Rouget de Lisle, Claude Joseph
     665
 Rousseau, Jean Jacques 663
 Rozgonyi Cecília 448—49, 516
 Rozgonyi György 517
 Rozgonyi István 517
 Rózsa Kálmán 330
 Rubruquis (Ruysbrock), van
     Willem 472
 Rudolf király 595, 602
 Ruyter, Michiel Adriaanszoon
     614
 Sahpur (Sapor), II. 488
 Saint-Simon, Louis de Rouvroy
     647
 Salamon magyar király 474, 499
 Salamon Mihály 669
 Sándor, VI. 531
 Sándor, Nagy 489
 Sándor Gáspár 628
 Sándor János 487
 Sándor Lipót 664—65, 667
 Sándor Zsigmond 487
 Sarmassághy Zsigmond 603
 Sarolta fejedelemasszony 355, 380
 Sárny Endre 590
 Sátán Ibrahim 616
 Saurau, Franz Joseph 662
 Savoyai Jenő 406, 616, 630, 648—
     50, 652
 Scaramuzia 586
 Scherfenberg, Friedrich Sigmund
     620
 Schiller, Friedrich 336
 Schlick, Franz Heinrick 696, 698
 Schlick, Leopold 636
 Schneller, Julius Franz 380, 492
 Schuller, J. K. L. 580
 Schults, Valentin von 616
 Schwandtner János György 380
 Schwarzenberg Adolf 601
 Scott, Walter 413
 Sebő Alajos 702
 Selim Janz 531
 Sennyei Pongrác 603
 Septyey (Sepsey) János 673
 Serbán Raduj 603
 Serédy Ferenc 594
 Serédy György 589
 Shakespeare, William 336
 Shelley, Percy Bysshe 337
 Sickingen, Damian von 646
 Sigray (Zsigrai) Jakab 663
 Simon bolgár fejedelem 426, 488
 Simonyi József 655, 702
 Simunich Boldizsár 696
 Skander bég I. Castriota György-
     nél
 Somssich Pál 686
 Souches, Carl von 628
 Sörös Pongrác 577

- Sötér István 340, 661
 Spankau Páris 613
 Splényi Gábor 655
 Sréter János 639
 Stahremberg Rüdiger 555, 615
 Stancsics Márk 591
 Starhemberg Guido 618
 Stepney, George 641
 Stettner (Zádor) György 341
 Sylvester, II. 356, 369, 429, 494—
 95
 Szabó Dénes 468
 Szabó Károly 349, 475—76, 480,
 484, 489
 Szabolcs vezér 425—26
 Szádeczky Lajos 487, 597
 Szalárdi János 603
 Szalkán Gergely 536
 Szamosközi István 482
 Szapáry Vince 674
 Szász Károly 475, 611
 Szász Móríc 589
 Szathmáry P. Károly 611
 Széchenyi Béla 470
 Széchenyi György 613
 Széchenyi István 344, 470, 566,
 681, 686, 688
 Széchenyi Pál 633, 637—38
 Széchy Mária 610—11
 Szécsi György 601
 Szecsődy Márton 592—93
 Szegedinecz Péró, Jovan 652
 Székely István 526
 Székely Jakab 376
 Székely János 523
 Székely Mózes 597
 Szekeres László 475, 679
 Szekfű Gyula 364
 Szelepcsényi György 613
 Szemere Bertalan 414, 686, 695
 Szén Antal 665
 Szentmarjai Ferenc 663
 Szentpétery Zsigmond 567
 Szepessy Pál 613
 Szerdahelyi József 687
 Szerémi György 405, 535, 537,
 573, 578
 Szeremlei Samu 409, 693, 696,
 704
 Szigeti József, színműíró 611
 Szigeti József 496
 Szigligeti Ede 346, 360, 427, 437,
 441—43, 462, 492, 503, 507,
 509, 533
 Szilágyi Dezső 339
 Szilágyi Mihály 362—63, 524
 Szilasy János 603
 Szinnyey József 679
 Szirmay Antal 616, 654, 662—64,
 666
 Szirmay Endre 615
 Szilávy János 665
 Szluha Ferenc 634
 Szmétanovics Károly 665
 Szobieszky János 616, 630
 Szokoli Mihály 377
 Szokoli Mohamed 588, 593
 Szokoli Péter 377
 Szolartsik Sándor 665
 Szolimán, I. 387, 403—05, 575,
 580, 591—93
 Szolimán, II., Nagy 535, 537—38
 Szolimán, III. 624
 Szondy György 588
 Szorbán vajda 627
 Szőke György 669
 Sztáray Albert 684
 Szuhányi Ferenc 673
 Szucsics István 675
 Szuhay Mátyás 613, 635
 Szulyovszky Menyhért 665
 Szvatopluk morva fejedelem 355,
 416, 471, 489

- Taksony 491—92, 708
 Talleyrand, Charles-Maurice 668
 Tamerlan (Timur Lenk) 526
 Táncsics Mihály 567
 Tarantói Lajos 510
 Tarczy Lajos 341
 Tarnai Andor 665
 Tarquinius Superbus 504
 Tas vezér 425—26
 Taurinus (Stieröxel) István 534
 Téglás Tivadar 639, 641, 644
 Teleki László 346
 Teleki Mihály 613, 626
 Tettauni Vilmos 376
 Teufel Rézsmán 586, 588
 Thallóczy Lajos 660
 Thalafuz, Axamit 457, 519, 527
 Thaly Kálmán 382, 395, 640—41, 650, 677
 Theodorik, I., Nagy 349, 420, 473—74, 477
 Theodorik, II. 477
 Thierry, Amédée 480
 Thorismund 477
 Thugut, Johann Amadeus 663
 Thurn Mátyás 604
 Thuróczi János 348, 374, 378, 380, 431, 478, 482, 496, 499, 501, 503, 518, 532
 Thurzó György 598, 602, 604
 Thurzó Szaniszló 606
 Tilly, Johann Tserklaes 602
 Tige, Karl 641
 Tinódi Lantos Sebestyén 586, 589
 Tisza Kálmán 339, 686
 Toldy Ferenc 344, 382, 395, 481—82, 611, 650
 Tolnai Vilmos 678
 Tolvaj Gábor 645
 Tomori Anasztáz 502
 Tomori Endre 588
 Tomori Pál 466, 537
 Tompa Mihály 611
 Tóth Béla 384, 486, 572, 654, 666, 677—78, 699
 Tóth Dezső 364, 515
 Tóth Lőrinc 496
 Tóth Mihály 587
 Tóth-Szabó Pál 589
 Töhötöm vezér 423, 426
 Tököly Imre 393, 612—16, 621—22, 626—29, 632, 647
 Tököly István 614
 Törő Pál 655
 Török Bálint 402—05, 572, 574
 Trajanus, Marcus Ulpius 470, 526
 Traun, Otto Ferdinand 655
 Trefort Ágoston 706
 Trenk Ferenc 654
 Trenk Frigyes 654
 Trócsányi Zsolt 679, 681—82
 Truchsess, Wilhelm von Wetzhausen 629
 Turkuli Sámuel 483
 Ugrinovics Lázár 672
 Ujlaky Miklós 521
 Ulászló, I. 453
 Ulászló, II. 406, 466, 519, 533
 Ungár László 690
 Ungnad Dávid 599
 Ungnad Kristóf 599
 Uros István 509
 Uza Pál 665
 Vajdasy György 515
 Vak Bottyán — I. Bottyán János-nál
 Valens, Flavius 347, 472
 Valentinianus, III. 478
 Valkai András 478
 Valois Katalin 510
 Vánca (Bánca) István 505
 Várkonyi Ágnes, Ruttkayné 643

- Vasvári Pál 344
 Vata 430—31
 Vay Ádám, László és Mihály 634
 Vay Miklós 671
 Vécsey Károly 701
 Veja, Veraguas de la 618
 Vékony János 406, 649
 Veldentz, Carl Georg von 618
 Vencel, V. 517, 709
 Verancsics Antal 537, 577—78
 Verbőczy István 386, 404, 465,
 536, 572
 Vérébölcs (Vérbulcsú) 425—26
 Verhovszky Sámuel 665
 Verseghy Ferenc 664—65
 Vértesi János 652
 Vértesy Jenő 346
 Veterani, Friedrich 382, 392—94,
 407, 552, 554, 620, 629—30
 Vetésy (Kökényesdi) László 641
 Vetter Antal 701
 Viard, Peter 644
 Vidacs János 687
 Vidovich György 382
 Viktor Amadé 653
 Villars, Claude Louis Hector 633
 Vizsota Gyula 364
 Vitéz János 529
 Vinyédi István 612
 Vlad vajda (Drakul) 374—75,
 457, 518, 522
 Vlad, IV., vajda 528
 Vnuskó Berta 502
 Voinovich Géza 478, 494
 Volney, Constantin François 364
 Vörösmarty Mihály 344, 364,
 431, 433, 448, 496—99, 515,
 631, 682, 685
 Wagner, Johann Christoph 382,
 389—92, 576, 592, 594, 600—
 01, 617—18, 622
 Wagner, Richard 476
 Wallenstein (v. Waldstein), Al-
 brecht 606
 Wallis, Georg Oliver 620
 Walther, Gauthier 500
 Wéber Antal 364
 Wichselberger Zsigmond 575
 Weisz Mihály 603
 Welden, Ludwig 697, 703
 Wenzel Gusztáv 405, 573, 577
 Wesselényi Ferenc 609—10, 615
 Wesselényi Miklós 409, 681—82
 Wesselényi Pál 614
 Wiclif (Wycliff), John 516
 Winckler Vilmos 637
 Windisch Éva, Vörösné 610
 Windischgrätz, Alfred 694, 697—
 98, 703
 Wittelsbachi Ottó 504
 Wohlgemuth Lajos 570, 703
 Wolf, A. 611
 Wosinszky Mór 482
 Wratislav, Johann Wenzel 641
 Wrba, Bernhard 614
 Wurmbrand Ferenc 682
 Wysoczky, Joseph 701
 Zách Felicián 443
 Zách Klára 360, 443, 509
 Zákány István 574
 Zalán fejedelem 355, 427, 490
 Zamoisky János 597
 Zápolya György 466
 Zápolya István 376, 460
 Zápolya János 386—87, 406, 466,
 534—35, 537, 571—72, 574—
 75, 577—79
 Zichy Ferenc 669, 672
 Zichy János 612
 Zichy Károly 672
 Zimmermann Zsigmond 622
 Zirchich Horváth Simon 675

- Žižka, Jan 517—18
Zlinszky Aladár 364, 413, 509
Zoltay István 589
Zrínyi György 598
Zrínyi Ilona 382, 394—95, 612,
628, 631—32, 648
Zrínyi Miklós 390, 405, 449,
592—94
Zrínyi Miklós, a költő 407, 609—
11
Zrínyi Péter 395, 551, 611—12
Zsembery 695
Zsigmond király 361, 380—81,
446—48, 515—16, 518—19,
523, 532
Zsigmond Ferenc 383—84, 413—
14, 682
Zsolt 490—91, 708

TARTALOM

Két király egy koronával	5
Népszerű törvények	7
A fekete cár	7
Az órgyilok	12
Egy ósmagyar jellem	14
A kőszegi hősök	16
Gritti	21
Keresztelő temetéssel együtt	25
A csecsemő király	27
Hogy lett Buda vára a töröké?	30
A Chalil könyve	32
Martinuzzi György	33
Losonczy István, a temesvári hős	41
Szondy György, a drégelyi hős	46
Dobó István s az egri hősök	48
János Zsigmond	62
A szigetvári vértanúk	63
Béke a hajdankorban	74
Csillagvizsgáló király	75
Báthory Zsigmond	76
A rémek a történelemben	81
Dakoromania megvalósulva	83
Egy kiváló magyar hős, Pálffy Miklós	87
Az első szabadságharc. Bocskay István	96
Az erővel elvett korona	98
Thurzó és Pázmány	100
Báthory Gábor	101
A hajdúság	103
A második szabadságharc. Bethlen Gábor	105
A nikolsburgi béke	108
Leánykérés kardmarkolattal	111
Apró fejedelmek	112

II. Zrínyi Miklós és Montecuculi	118
A murányi Venus	121
A pallos uralma	127
Protestáns üldözés	130
Ampringen Gáspár	133
Tököli Imre . . .	134
Az ostromolt Bécs	139
Hátra van még a fekete leves	143
Buda visszavívása . . .	145
Az első zentai diadal . . .	155
Caraffa. Az eperjesi mézszárlás	156
Budavár elárulója	161
A mohácsi fizető nap . . .	163
Erdély és az örökös királyság	164
Nándorfejérvár elfoglalása	167
A balkáni hadjárat	170
Majmok és papagájok a történelemben	172
A szerb pütkösi császár . . .	174
Két civakodó közt a harmadik	174
A szultán kutyája	175
A zernyesti csata	176
Erdély hitlevele	181
A zalánkeméni diadal	183
A rácok Magyarországon	185
Tököli és Veterani	186
Szavoyai Jenő. A zentai diadal	190
A karlócai béke	194
Zrínyi Ilona	195
A Rákóczy-szabadságharc	207
Törökért németet	208
II. Rákóczy Ferenc ifjúsága . . .	210
Rákóczy menekülése a börtönből	214
Esze Tamás	216
Rákóczy Ferenc betörése Magyarországra	217
Az első diadala a libertásnak	220
Egy elmulasztott szó	222
Bécs kapujánál	225
A nagyszombati ütközet	226
A libertas	231
Rákóczy nemzeti hadserege	232
Lipót halála	234
Hítvesi szerelem és hazaszeretet	235

Rákóczy mint Erdély nagyfejedelme	240
Az ónodi országgyűlés	241
Nagy urak játéka	247
A trencsini ütközet	249
Hősök után árulók	257
A romhányi ütközet	259
A szathmári békekötés	261
Rodostó	263
A temesi bántság visszahódítása	267
Nándorfehérvár ostroma	275
Vékony János, a kuruc hadnagy	278
A pragmática sanctio	283
Rákóczy fiai	285
Szegedinecz Péró és viselt dolgai	299
A mi asszonyunk és királyunk Mária Terézia	304
„Életünket és vérünket a mi királyunkért!”	309
Újabb harcok	316
A magyar nemzet fejlődése Mária Terézia alatt	319
József császár	323
Hóra és Kloska	330
Magyarország képe II. József alatt	336
A török háború	341
Benyovszky Móric	347
Magyar Jakobinusok	352
A magyar insurrectio	367
A karakói és pápai napok	376
A győri két nap	380
Meskó körútja	391
A reformkorszak Magyarországon	396
Wesselényi Miklós	407
Kossuth Lajos	410
István nádor	421
A magyar irodalom	425
Március 15-én 1848	427
Forradalom vér nélkül	428
Forradalom és szabadságharc	435
Hogy készült elő a forradalom?	440
A kamarilla	442
„Megadjuk!”	445
Jellasich bán	447
A harmadik bécsi forradalom	454
Historiai nagy nevek. Készületek a harcra	457

A magyar huszárok .	459
A honvédelmi bizottmány	464
Balesetek a hadjárat kezdetén	466
A szolnoki ütközet	475
A kilencnapos ütközet	478
A nagysarlói ütközet	482
Pétevárad felszabadítása, Szent-Tamás bevétele	484
A multakra vetett fátyol	486
Magyarország van!	488
F ü g g e l é k	493
Magyarország története népiskolák számára	495
Tartalom	542
Jegyzetek	545
Rövidítések	546
Szövegváltozatok	548
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	571
Jegyzetek a Függelékhez	705
A képmelléletekről	712
Névmutató	713

A kiadásért felel
az Akadémiai Kiadó igazgatója

✱

A szerkesztésért felelős:

SOMOGYI BÉLA

Műszaki szerkesztő:

FREUD GÉZÁNÉ

A kötéstervező:

KECSKEMÉTI ANNA

munkája

✱

A kézirat beérkezett: 1968. VI. 12

Példányszám: 6.000

Terjedelem: 36,8 (A/5) ív + 4 old. melléklet

AK 600 k 6972

✱

68.65798. Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

